

Per idē fctine cēpus spālatānses elece^r do
mādu^r de comitatu. & fece^r sibi comitē quen
dē nobile^r uirū de lucā nomine buisenu^r. Et tūc
cū quidā cēagnēnses budimyr cū fr^{ib}; suis. homi
nes fetoces. & qui nūquā in pace uiuete sine ten^r
spālatānses. **S**ep enī uelud rapaces lupi cūculis
ouū in fide^r cēagnēnses nōn sūt. & in pace uiuete
appetebant. **H**uic enī inuēntus in munis poat
tūc ac tēnsit cēbēs. q^u min^{us} in cēpū n^{on} in istue
ten^r. homines opp^{rim}etēn^r. cēiac^hae p^{ro}actēnā. **N**a
q^u et tūc in mactissimū scelet^r. cūctā hēc p^{ro}pecta
bēc facinorā cōsilio & fauore q^uidā p^{ri}uigiosoz
cūu^r. qui emolumētū alq^u ex ill^{is} p^{ro}donib^{us} expectā
bēc. **E**oz & enī cēiac^hae signatā etēn^r. p^{ro}p^{ri}et^r q^u ho
stes tūc p^{ro}actēunāes. ad tēpiendā cēiac^hae cōuolacēn^r.
Hoc ē q^u max^{ime} ad cōē^r spectat p^{ri}uigē. cū in unā
cūuacatē dissimil^r uiuāt. cū hostis publicus p^{ro}p^{ri}
uāq^{ue} habet^r amicus. cū nāc bellū cōiā get^r. nēc
pax unā^m mīā obsetuāt. **I**lli siquidē uirū p^{ri}uigē
pactat^r excidū. ubi tēgun^r p^{ro}act^rae p^{ro}act^rae p^{ro}act^r

SPALATUMQUE DEDIT ORTUM

SPALATUMQUE DEDIT ORTUM

IZDANJA FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U SPLITU
EDITIONES FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS SPALATENSIS

IZDAVAČ / PUBLISHER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu – Odsjek za povijest
Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Split – Department of History

Rasprave i prinosi – Studia et contributiones, sv. / vol. 6

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Prof. dr. sc. Aleksandar Jakir, dekan

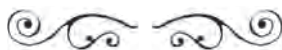
UREDNICI / EDITORS-IN-CHIEF

Dr. sc. Ivan Basić

Dr. sc. Marko Rimac

SPALATUMQUE DEDIT ORTUM

*Zbornik povodom desete godišnjice
Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*

*Collected papers on the occasion of the 10th anniversary
of the Department of History, Faculty of Humanities
and Social Sciences in Split*

UREDILI / EDITORS

Ivan Basić
Marko Rimac

Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest
Split, 2026.

LEKTURA / LANGUAGE SUPERVISION

Andela Milinović-Hrga (Odsjek za učiteljski studij, Filozofski fakultet u Splitu)

PRIJEVOD / TRANSLATION

Dorotea Arlov (B. Kuntić-Makvić, M. Rimac); Nevenko Bartulin (T. Andrić, N. Anušić, I. Basić, N. Budak, N. Cambi, M. Domazet, J. Jeličić-Radonić, V. Kapitanović, D. Markovina, I. Matijević, M. Matijević-Sokol, D. Roksandić, I. Vilogorac-Brčić), Siniša Ninčević (S. Ćosić), autor (A. Jakir, S. Kovačić, E. Miloš, T. Vedriš); prof. dr. sc. Slavko Kovačić (latinski tekst)

UDK / UDC

Dr. sc. Ivanka Kuić (Sveučilišna knjižnica, Split)

GRAFIČKA OBRADA / LAYOUT

ACME Split

RECENZENTI ZBORNIKA / REVIEWERS OF THE BOOK

Prof. dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan

Izv. prof. dr. sc. Hrvoje Gračanin

SLIKA NA OVITKU

THOMAE ARCHIDIACONI

HISTORIA SALONITANORUM ATQUE SPALATINORUM PONTIFICUM.

Faksimilno izdanje izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvostolnice (sign. KAS) iz druge polovice XIII. stoljeća, Split 2003., fol. LV v.

Zbornik financiran uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske, Općine Lovreč i Čistoće d. o. o., Split

ISBN (Tisak) 978-953-7395-62-9

ISBN (Online) 978-953-352-173-2

Tiskano izdanje odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta u Splitu odlukom 4. travnja 2014.

Online izdanje odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta odlukom od 17. lipnja 2026.

Sadržaj

Riječ urednikâ	9

Prvi dio – PARS PRIMA

Deset godina poslije – O počecima i djelovanju Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu

POST DECEM ANNOS – INITIA ET ACTIVITAS STUDII SECTIONISQUE HISTORIAE IN FACULTATE PHILOSOPHIAE UNIVERSITATIS SPALATENSIS

Nikša STANČIĆ: <i>O počecima studija povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu</i>	13
<i>On the beginnings of the Study of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Split</i>	
Tomislav RAUKAR: <i>Dva grada, srednjovjekovni i suvremeni Split</i>	17
<i>Two cities, medieval and modern Split</i>	
Marko TROGRLIĆ - Josip VRANDEČIĆ: <i>Studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Splitu: od samostalnog splitskog studija povijesti do jednog među studijima povijesti u Europskoj Uniji</i>	25
<i>Study of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Split: From the independent Study of History to one of the Studies of History in the European Union</i>	
Petar SELEM: <i>Radna soba s pogledom na luku, predavaonica s pogledom na Marjan</i>	49
<i>The Office with a view of the port, the lecture hall with a view of Marjan hill</i>	
Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ: <i>Stara povijest na studiju povijesti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu</i>	51
<i>Ancient history at the Department of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split</i>	
Loranda MILETIĆ: <i>O suradnji Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu i Agencije za odgoj i obrazovanje</i>	73
<i>On the cooperation between the Department of History of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Split and the Croatian Education and Teacher Training Agency</i>	
Mate BOŽIĆ: <i>Udruga studenata povijesti "Toma Arhiđakon"</i>	77
<i>Students of History Association "Thomas the Archdeacon"</i>	
Mario ŠIMUNDIĆ: <i>Kako sam odrastao na Filozofskom fakultetu u Splitu i kako je odrastao moj Odsjek za povijest... Nešto sjećanja na nedavne studentske dane</i>	85
<i>My growing-up at the Faculty of Humanities and Social Sciences of Split and the development of the Department of History – few reminiscences of recent student days</i>	

Drugi dio – PARS SECUNDA

Rasprave i prilozi profesora, suradnika, prijatelja

STUDIA ET CONTRIBUTIONES IN HAC SECTIONE HISTORIAE DOCENTIUM NECNON ALIQUORUM EXTERNORUM HISTORIAE CULTORUM

- Jasna JELIČIĆ RADONIĆ: *Nekoliko pitanja iz povijesti otoka i grada Fara* 91
Some questions concerning the history of the island and town of Pharos
- Ivan MATIJEVIĆ: *Spominje li natpis CIL 3, 8738 konzularnog kornikularija ili beneficijarija?* 109
Does the inscription CIL 3, 8738 mention a cornicularius consularis or beneficiarius?
- Inga VILOGORAC BRČIĆ: *Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibele* 119
The holy sites of the Great Mother of the Gods Cybele in Salona
- Nenad CAMBI: *Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valeria na tzv. Malom slavoluku u Galerijevoj palači u Solunu* 135
Prisca in the frieze of Diocletian's mausoleum and Valeria on the so-called small triumphal arch in the palace of Galerius in Thessalonica
- Ivan BASIĆ: *Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine* 149
Dalmatian bishops at the church synod in Hieria in 754
- Trpimir VEDRIŠ: *Nekoliko opažanja o začetima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku* 197
Some observations on the beginning of the Cult of St Chrysogonus in Dalmatia in the Early Middle Ages
- Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL: *O nekim stilskim, jezičnim i strukturnim osobitostima Salonitanske povijesti Tome Arhiđakona Splićanina* 223
On some stylistic, linguistic and structural characteristics of Historia Salonitana by Thomas Archdeacon of Split
- Tonija ANDRIĆ: *Oprema stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku* 239
The furnishings of residential and working spaces of the artisans of Split in the late Middle Ages
- Neven BUDAK: *Putovanje Ivana VIII. Paleologa i patrijarha Josipa II. duž istočne jadranske obale* 273
The travels of John VIII Palaeologus and Patriarch Joseph II along the eastern Adriatic coast
- Stjepan ĆOSIĆ: *Španjolski grbovi u grbovniku Korjenić-Neorića iz 1595.* 283
Spanish Coats of Arms in the 1595 Korjenić-Neorić Armorial
- Vicko KAPITANOVIĆ: *Društveni i religiozni život katolika na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće* 309
The social and religious life of Catholics in the area of present day Croatia and Bosnia-Herzegovina from the end of the 16th century to the beginning of the 17th century
- Marko RIMAC: *Ima li u Hrvatskoj Open field-a? Zemljišna razdioba u selu Vojnić 1705. godine* 333
Are there Open fields in Croatia? Land division in the village Vojnić in 1705
- Edi MILOŠ: *Mitovi i stvarnosti Francuske revolucije* 389
Mythes et réalités de la Révolution française

Slavko KOVAČIĆ: <i>Svećenik i publicist don Eugen Marija Vusio – Blagorod Makaranin (1850.-1929.) i njegovi prijedlozi za poboljšanje društveno-ekonomskoga i državno-političkoga stanja u Dalmaciji i cijeloj Habsburškoj Monarhiji.</i>	403
<i>Der Priester und Publizist Don Eugen Marija Vusio – Blagorod Makaranin (1850-1929) und seine Vorschläge für eine Verbesserung der sozial-ökonomischen und politischen Zustände in Dalmatien und in der ganzen Habsburger Monarchie</i>	
Aleksandar JAKIR: <i>Dalmacija u procesima stvaranja moderne nacije u 19. i 20. stoljeću</i> . .	451
<i>Dalmatia in the processes of creation of modern nation in the 19th and 20th century</i>	
Nikola ANUŠIĆ: <i>Utjecaj pandemije španjolske gripe 1918. – 1919. na poslijeratnu demografsku obnovu u sjevernoj Hrvatskoj</i>	479
<i>The influence of the pandemic of Spanish flu of 1918-1919 on the post-war demographic recovery in northern Croatia</i>	
Drago ROKSANDIĆ: <i>Dr. Uroš Desnica 1918.–1921.: životopisne nedoumice na raskrižju epoha</i>	499
<i>Dr. Uroš Desnica 1918-1921: biographical dilemmas on the crossroads of an epoch</i>	
Mladenko DOMAZET: <i>Stari Grad na Hvaru u međuratnome razdoblju 1918.-1941. g.</i> . . .	513
<i>Stari Grad on Hvar in the interwar period 1918-1941</i>	
Dragan MARKOVINA: <i>Mediterranske igre Split 1979.: Presudni korak u modernizaciji grada.</i>	535
<i>The Mediterranean Games in Split 1979: A crucial step toward the modernisation of the city</i>	
Emilio MARIN: <i>La lapide in memoria di Francesco Patrizi sulla chiesa romana di Sant’Onofrio</i>	555
<i>Spomen natpis u čast Franji Petrišu na rimskoj crkvi Sant’Onofrio</i>	
Nikša VAREZIĆ: <i>Tri izdanja Odsjeka za povijest</i>	
<i>Three editions of the Department of History</i>	
Vicko Kapitanović, <i>Povijesna vrela i pomoćne znanosti, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 2012., 463 str.</i>	565
Massimiliano Valente, <i>Diplomazia pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni (1918 – 1929), Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest, Split, 2012., 336 str.</i> . . .	569
Josip Vrandečić, <i>Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 2013., 295 str.</i>	575

Prilozi

Prilog 1.: <i>Diplomski radovi obranjeni na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu od akad. god. 2008./2009. do akad. god. 2013./2014.</i>	581
Prilog 2.: <i>Izdanja Odsjeka za povijest</i>	585
Prilog 3.: <i>Shematski prikaz studija povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta</i> . .	591
Recenzenti radova u Zborniku	592
Kazalo imena	593

Riječ urednikâ

Spalatumque dedit ortum – *U Splitu bio je rođen* – riječi su to, sadržajne i pune simbolike, uklesane na epitafu našega velikog sugrađanina Tome Arhiđakona, a koje tamo, nad njegovim grobom u splitskoj crkvi sv. Frane na obali, stoje već gotovo 750 godina. Izabrali smo ih za naslov ovog našeg Zbornika kojeg objavljujemo povodom desetgodišnjice utemeljenja i djelovanja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, upravo zbog te njihove simbolike i zbog toga njihova sadržaja: zbog sadržaja, jer je iz Tomina pera proistekla *Historia Salonitana*, biser hrvatske i europske historiografske baštine, pa nam je po tomu svojem bavljenju poviješću upravo on, doduše daleki, ali ipak, stvaralački prethodnik. Simbolički pak, jer on, Toma, *u Splitu bio je rođen*, u njemu je djelovao, s njime i uz njega bio životno, neraskidivo vezan, upravo onako kako je i naš Odsjek za povijest, u tom istom našem drevnom Splitu, prije deset godina rođen, u njemu stasa i djeluje, s njime i uz njega vezan – s puno nade i s puno želje da doprinese prouci i pouci povijesti: i njegove i svih nas, i ove naše zemlje, i ovog našeg svijeta, hrvatskog i europskog. Daleke i bliže povijesti.

U tom se duhu i s tim poticajima rodila zamisao da tih – u povijesnoj perspektivi protoka mnogih godina i vremena – možda kratkih, ali dinamičnih i za nas veoma važnih prvih deset godina postojanja splitskog Odsjeka za povijest, obilježimo ovim zbornikom radova. U njegovu prvom dijelu sabrani su radovi koji o tom prvom desetljeću Odsjeka za povijest u bitnim njihovim odrednicama svjedoče, dijelom i preko osobnih reminiscencija. U drugom pak dijelu radovi su nastavnika, suradnika, prijatelja koji su i danas i jučer, a nadamo se i sutra, ponajprije u nastavi, ali i inače, riječju i djelom, pomagali i pomažu naš Odsjek i naš studij povijesti. U Prilozima, pak, na koncu Zbornika donijeli smo neke naše dokumente, pa se i iz njih mogu iščitati važni podatci o djelovanju Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu od njegova utemeljenja 2003. godine, pa sve do danas. Pažljiviji će čitatelj primijetiti da smo pri preuzimanju dijela Arhiđakonova epitafa za naslov ovog zbornika, u jednoj sitnoj pojedinosti (*Spalatumque*) izmijenili izvorni tekst koji glasi *Spaletumque dedit ortum*: opredijelili smo se, naime, za uobičajeniji oblik *Spalatum* na štetu arhaičnijega oblika imena grada *Spaletum*, koje je proizašlo iz srednjovjekovnog latinитета (v. prepjev B. Lučina na koricama Zbornika).

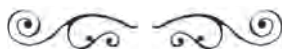
Predajemo, dakle, ovaj naš Zbornik javnosti, historiografskoj, ali i svakoj drugoj, poglavito pak našim sadašnjim i bivšim studentima, ali i naraštajima onih koji će na naš Odsjek još doći, da im – kao dar i uspomena – posvjedoči kako se rađao, kako je rastao i kako se razvijao njihov i naš Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu.

Urednici

U Splitu, uoči Sudamje, 6. svibnja 2014.

PRVI DIO – PARS PRIMA

*Deset godina poslije – O počecima i djelovanju
Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu*

POST DECEM ANNOS – INITIA ET ACTIVITAS
STUDII SECTIONISQUE HISTORIAE IN FACULTATE
PHILOSOPHIAE UNIVERSITATIS SPALATENSIS

Nikša Stančić

O počecima studija povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu

Nikša Stančić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Razred za društvene znanosti

niksa.stancic@zg.t-com.hr

Ideja o pokretanju studija povijesti na Sveučilištu u Splitu pojavila se nakon što je bio pokrenut postupak za osnivanje Sveučilišta u Zadru. U sastav novog sveučilišta, osnovanog 2003. godine, bili su uključeni fakulteti koji su djelovali u Zadru a dotad su bili u sastavu Sveučilišta u Splitu. U sastav zadarskog sveučilišta tako su ušli i studiji dotadašnjeg Filozofskog fakulteta, među ostalim i njegov studij povijesti. Na splitskom sveučilištu je zbog toga već 2001. godine osnovan Odjel za humanističke znanosti s intencijom da s vremenom preraste u Filozofski fakultet. U sklopu Odjela osnovana su s raspoloživim kadrovima tri filološka studija (hrvatski, engleski i talijanski jezik i književnost), a pokrenuta su i nastojanja da se u Odjelu osnuju i druge studijske grupe, među ostalim i studij povijesti.

Tada se u punoj svjetlosti pokazala činjenica da je Split – uz toliku povijesnu baštinu – propustima dotadašnje prosvjetne i znanstvene politike ostao bez znanstvene i znanstveno-nastavne ustanove s područja povijesnih znanosti. Donedavno su u Splitu kao ugledni istraživači prije svega povijesti Dalmacije djelovali dr. Julije Grabovac i dr. Vjekoslav Omašić, koji su istodobno bili nastavnici na Visokoj učiteljskoj školi u Splitu ili (jedno vrijeme dr. Omašić) i na Filozofskom fakultetu u Zadru. Nakon njih u Splitu nije bilo povjesničara istraživača istodobno s iskustvom sveučilišnih nastavnika, premda su u ustanovama poput arhiva i muzeja postojali kvalitetni istraživači koje je bilo moguće kao vanjske suradnike uključiti u sveučilišnu nastavu. I splitska podružnica zagrebačkog Instituta za historiju radničkog pokreta je nakon 1990. godine ukinuta, tj. nije transformirana poput svoje matične ustanove, zagrebačkog instituta koji je već ranije proširio istraživanja

na "građansku" komponentu hrvatske povijesti i koji danas djeluje kao Hrvatski institut za povijest.

U takvoj situaciji nametnula se ideja o pokretanju studija povijesti i oblikovanju potrebnog nastavnčkog kadra u suradnji s Odsjekom za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. S takvom svrhom su 2002. godine pokrenuti razgovori predstavnika splitskog Odjela sa zagrebačkim Odsjekom za povijest. Na Odsjeku za povijest je zatim osnovano povjerenstvo koje je vodilo razgovore s pročelnikom splitskog Odjela prof. dr. Joškom Božanićem. Autor ovih redaka smatrao je da radi ubrzanja i veće efikasnosti dogovora treba imenovati voditelja povjerenstva, te je – kao što to u sličnim slučajevima najčešće biva – on imenovan voditeljem. U razgovorima se iskristalizirala ideja da se studij povijesti u Splitu pokrene kao dislocirani studij Filozofskog fakulteta u Zagrebu koji će na osnovi nastavnog plana i programa Odsjeka za povijest izvoditi njegovi nastavnici. Odsjek za povijest je prijedlog o pokretanju dislociranog studija prihvatio 2. ožujka 2003. godine, a Fakultetsko vijeće Filozofskog fakulteta prihvatilo ga je 9. lipnja iste godine. Nakon toga su ubrzani dogovori s tadašnjim Ministarstvom znanosti i tehnologije u koje su bila uključena i oba rektorata. Tako je 9. rujna 2003. godine sklopljen ugovor koji su potpisali ministar znanosti i tehnologije prof. dr. sc. Gvozden Flego, rektori sveučilišta u Zagrebu i Splitu prof. dr. sc. Helena Jasna Mencer i prof. dr. sc. Ivan Pavić, te dekan Filozofskog fakulteta u Zagrebu prof. dr. sc. Neven Budak i pročelnik Odjela za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu prof. dr. sc. Joško Božanić.

Dislocirani studij zagrebačkog Odsjeka za povijest na Odjelu za humanističke znanosti u Splitu od početka nije bio zamišljen kao trajno rješenje, te je u ugovoru izričito formulirana svrha suradnje dviju ustanova: "Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu poslijediplomskom nastavom u Zagrebu i na druge načine pomoći će Sveučilištu u Splitu oblikovanje vlastitog znanstvenog i znanstveno-nastavnog kadra za područje povijesti". U razgovorima o budućnosti studija prevladavalo je i stajalište da splitski studij povijesti ne smije biti kopija zagrebačkog studija, pri čemu je voditelj dislociranog studija isticao potrebu da budući program studija uz širi eu-ro-mediteranski okvir bude koncipiran kao *croatico-adriaticum*.

Do potpisivanja ugovora bile su na Odjelu za humanističke znanosti provedene sve pripreme za početak nastave na dislociranom studiju povijesti u akademskoj godini 2003./2004. Provedeni su razredbeni ispiti i upisani studenti prve godine studija povijesti te je najesen otpočela nastava. U izvođenju nastave su osim nastavnika sa zagrebačkog Odsjeka za povijest sudjelovali i neki njegovi umirovljeni članovi te, napose u izbornim kolegi-

jima, kao vanjski suradnici pojedinci iz splitskih ustanova s područja kulture i nastavnici sa zadarskog sveučilišta. Dotadašnji voditelj povjerenstva na Odsjeku za povijest imenovan je voditeljem dislociranog studija.

U skladu sa zaključkom o oblikovanju vlastitoga nastavničkog kadra na novom studiju splitsko sveučilište i njegov Odjel za humanističke znanosti podnijeli su Ministarstvu zahtjev za otvaranje znanstveno-nastavnih i suradničkih mjesta te mjesta znanstvenih novaka. Pritom je dogovoreno da će novi nastavnici i novaci biti zaposlenici splitskog Odjela, a da će biti uključeni u projekte koji se vode na Odsjeku za povijest zagrebačkog Filozofskog fakulteta te da će se asistenti i znanstveni novaci obrazovati na poslijediplomskim i doktorskim studijima toga Odsjeka. Ministarstvo je 2004. godine odobrilo izbor znanstvenih novaka, te su na Odjel za humanističke znanosti primljena tri znanstvena novaka.

U međuvremenu je 2005. godine sveučilišni Odjel za humanističke znanosti prerastao u Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, a prvim njegovim dekanom izabran je prof. dr. sc. Josip Milat koji je jednako angažirano podupirao nastojanja za kadrovskim jačanjem studija povijesti. Tako je uskoro, već 25. siječnja 2006. godine osnovan Odsjek za povijest, a Ministarstvo znanosti je novom fakultetu odobrilo "razvojna radna mjesta". Time je bila otvorena mogućnost da se Odsjek za povijest popuni i nastavnicima u znanstveno-nastavnim zvanjima.

U razgovorima o mogućim kandidatima za nastavnike u znanstveno-nastavnim zvanjima voditelj dislociranog studija polazio je od uvjerenja da je pri osnivanju novog odsjeka najvažnije na početku oblikovati kvalitetnu nastavničku jezgru, jer će ona pri daljnjem širenju odsjeka privlačiti ili oblikovati jednako kvalitetne nove istraživače i nastavnike. Prvi kandidati koji su zadovoljavali te uvjete i koji su bili voljni doći na novi Odsjek za povijest u Splitu bili su tadašnji docenti na Sveučilištu u Zadru, dr. Marko Trogrlić koji je povijest studirao i doktorirao na sveučilištu u Beču, i zatim dr. Josip Vrandečić koji je povijest diplomirao u Zadru a doktorirao na sveučilištu Yale u Sjedinjenim Američkim Državama. Oni su doista 2006. godine istodobno primljeni na novi odsjek, te su nastavu počeli održavati u zimskom semestru akademske godine 2006./2007.

Dvojica prvih nastavnika u znanstveno-nastavnim zvanjima na splitskom Odsjeku za povijest pokazala su inicijativnost i inovativnost u nastojanjima za unapređenjem studijskog programa i u privlačenju novih kvalitetnih nastavnika. Već do početka 2007. godine izradili su prijedlog novog plana i programa studija u kojemu su došle do izražaja specifičnosti splitskog studija povijesti koji su prihvatila nadležna znanstveno-nastavna tijela.

Do početka 2007. godine dovršili su razgovore s dr. Aleksandrom Jakirom koji je studirao i doktorirao na sveučilištu Nürnberg-Erlangen i djelovao na sveučilištima u Njemačkoj i Švicarskoj. Njegovim dolaskom na Odsjek za povijest bila je uz profesore Trogrlića i Vrandečića oblikovana nastavnička jezgra koja se postupno dalje širila.

Godine 2008. je Odsjek za povijest splitskog Filozofskog fakulteta od Ministarstva znanosti dobio dopusnicu za samostalno izvođenje nastave, te od tada više ne djeluje kao dislocirani studij zagrebačkog Odsjeka za povijest. Dislocirani studij povijesti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu time je uspješno ispunio svrhu s kojom je bio pokrenut. Uz nove nastavnike u znanstveno-nastavnim zvanjima na splitskom Odsjeku bila je smanjena potreba za suradnjom nastavnika iz Zagreba, ali je ona u potrebnoj mjeri nastavljena. Nakon osamostaljenja studija povijesti Fakultetsko vijeće splitskog Filozofskog fakulteta izabralo je izv. prof. Josipa Vrandečića za prvog pročelnika Odsjeka za povijest.

Prva tri nastavnika na dislociranom studiju povijesti pokazala su se kao dobitak i za sam splitski Filozofski fakultet. Njihovo znanje i sposobnosti prepoznate su na fakultetu, te su prof. Trogrlić i prof. Vrandečić ne samo naizmjenično preuzimali mjesto pročelnika Odsjeka za povijest, već je prof. Trogrlić od 2009. godine u dva mandata biran za dekana Filozofskog fakulteta, a uz njega je prof. Jakir obnašao dužnost prodekana za znanost i međunarodnu suradnju. Od 2013. godine je prof. Jakir dekan Filozofskog fakulteta, prof. Trogrlić je pročelnik Odsjeka za povijest, a prof. Vrandečić je nakon mjesta pročelnika odsjeka preuzeo dužnost voditelj modula povijesti na novopokrenutom doktorskom studiju humanističkih znanosti Filozofskog fakulteta u Splitu.

Tomislav Raukar

Dva grada, srednjovjekovni i suvremeni Split

Tomislav Raukar

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Razred za društvene znanosti
tomislav.raukar@zg.t-com.hr

U proljeće 2003. godine Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu prihvatio je prijedlog Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu da od akademske godine 2003./2004. njegovi nastavnici održavaju nastavu i na novom studiju povijesti u Splitu. U stvari ta se nastavna obveza nije mogla odnositi na mene jer sam od početka te akademske godine već bio u mirovini, ali kako se sve to “poklopilo” i s uvođenjem tzv. bolonjskog sustava, predloženo mi je da na oba Odsjeka, u Zagrebu i Splitu, održavam nastavu iz predmeta *Hrvatska povijest u razvijenom i kasnom srednjem vijeku*, u svojstvu vanjskog suradnika, za dva posljednja naraštaja studenata koji su upisali studij povijesti prema starom nastavnom programu. Prihvatio sam taj prijedlog i od studenoga 2004. godine počeo sam održavati nastavu i na studiju povijesti u Splitu. Tako sam u akademskoj godini 2005./2006., slikovito rečeno, ispratio posljednji predbolonjski naraštaj studenata predavanjima iz predmeta *Hrvatska povijest u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* na njihovoj drugoj godini, pa je moja nastavna zadaća na Odsjeku za povijest u Splitu time bila ispunjena i okončana.

Ali, u proljeće 2007. godine posjetili su me trojica profesora iz Splita, Marko Trogrlić, Josip Vrandečić i Aleksandar Jakir, i predložili da na diplomskom studiju Odsjeka za povijest u Splitu koji se upravo oblikovao održim, kao vanjski suradnik, nastavu iz jednog kolegija prema vlastitom izboru. Nakon kraćega razmišljanja predložio sam da to budu dva jedno-semestralna kolegija, u zimskom i ljetnom semestru prve godine diplomskoga studija, pod zajedničkim naslovom *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu*, pri čemu je kolegij u zimskom semestru bio točnije određen dodatkom: *postanak i društveni rast*, a kolegij u ljetnom semestru dodatkom:

svakodnevni život, što su moji splitski prijatelji i prihvatili. I danas držim da se primjereniji sadržaj kolegijâ na diplomskom studiju iz srednjovjekovne povijesti nije mogao odabrati. Predavanja iz tih kolegija, koji su se sadržajno nadovezivali jedan na drugi i uzajamno dopunjavali, započeo sam u akademskoj godini 2008./2009., pa sam ih održavao do akademske godine 2010./2011. te još u ljetnom semestru akademske godine 2011./2012., dakle u ukupnom trajanju od sedam semestara.

Tako iskazani podaci o mojemu nastavnom djelovanju na Odsjeku za povijest u Splitu sami po sebi ne bi uopće bili vrijedni neke posebne pozornosti da oni nisu bili za mene nešto mnogo više nego jednostavno održavanje nastave ili statistički podatak o održanim predavanjima. Najkraće i najslikovitije, to nije bila samo nastava jednog profesora koji je, kao i drugi moji kolege, dolazio u Split iz Zagreba da ispuni preuzetu nastavnu obvezu, što sam obavljao s velikim zadovoljstvom, to je u isti mah bila i nastava osobe koja bi se smjela nazvati i *hodočasnikom*. Upravo bih o tome, o dvjema razinama moje nastave u Splitu, želio kazati nekoliko riječi, što će objasniti i, pomalo neuobičajeni, pojam hodočasnik koji u ovom prilogu ne može biti zamijenjen nikakvim drugim izričajem.

Kolegij *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu* obazirao se na sve vrste gradskih društava, ali ipak su u njegovu središtu bili dalmatinski gradovi Zadar, Split i Dubrovnik, kako po posebnostima njihova postanka, tako i značajkama u razvoju njihovih društava. Pa ipak, ako bih između njih trebao odabrati onaj grad koji je prevladavao u nastavnim razmatranjima, onda je to bio Split. Tijekom nastave brojna su pitanja o srednjovjekovnom Splitu bila na rasporedu kolegija, od pitanja kako, na kakvoj osnovici, nastaje Split i o ulozi salonitanske baštine, do stvaranja njegova gradskog prostora i svakodnevice njegovih ljudi. Nastavu sam održavao u Radovanovoj ulici, u zgradi nekadašnje Pučke škole Lučac na splitskom Toću, dakle u neposrednoj blizini urbane jezgre srednjovjekovnoga Splita, pa je, primjerice, studentima bilo lakše objasniti što je to splitski *burgus*, predgrađe, koje godine 1244. pustoše, spaljuju Trogirani i vojska kralja Bele IV., a o čemu izvješćuje Toma Arhiđakon u *Salonitanskoj povijesti*, upozorenjem da je to bio prostor zapadno od današnje osovine Bosanska - Marulićeva ulica, pa do, otprilike, poteza Obrov - Dobrić, ili jednostavnije, do splitske Ribarnice.

No to je bila samo jedna, lako primjetna razina neprekidne nazočnosti srednjovjekovnog Splita, koja se iskazivala u nastavi iz kolegija *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu*. Postojala je i ona druga razina, jednako

nazočna u mojoj svijesti, koja je proizlazila iz doživljaja suvremenog Splita i njegova krajolika, pa je ovaj prilog posvećen i toj drugoj razini. Dolazeći održavati nastavu u Splitu, nisam bio samo nastavnik koji drži predavanja, bio sam uz to, doslovno, i *hodočasnik* koji dolazi u posjet gradu svojega djetinjstva i mladosti. Ne mogu, doduše, reći, kako to stoji uklesano na sarkofagu splitskoga priora Petra iz kraja 11. stoljeća, da sam NATUS, NUTRITUS ET ERUDITUS IN SPALATO, dakle, "rođen, othranjen i obrazovan u Splitu" jer u Splitu nisam rođen, nego su me u Split doveli moji roditelji kao dijete od ni godine i pol dana, ali sam u njemu u punom smislu "othranjen i obrazovan". To je ona osnovica koja svakomu od nas ostaje u srži osjećaja pripadnosti cijeli život, bez obzira na bilo koje kasnije mjesto boravka i stalne nastanjenosti, ma koliko to drugo mjesto bilo jednako važno i blisko.

Tijekom otprilike šest godina, koliko sam iz Zagreba dolazio u Split na održavanje nastave, od 2004. do 2012. godine (s jednim dvogodišnjim prekidom), imao sam uvijek pred očima dvije zadaće: održati dogovorenu nastavu na način koji mi se činio primjerenim, ali usporedo s time, u vremenu koje je preostalo prije ili nakon održane nastave, prošetati se Splitom i njegovim prostorima. Sve mi je u splitskom urbanom krajoliku bilo već odavno predobro poznato, ničega bitno novoga nije bilo, ali su susret s njim i šetnja davno poznatim, dragim ulicama, trgovima i Rivom, koji su brižno čuvali bezbrojne davne uspomene, ili pak Marjanom, bili utjehom duše.

Zapravo je taj "hodočasnički" sloj mojih dolazaka na nastavu u Split na svoj način počinjao već u Zagrebu. Očekujući polazak autobusa za Split, bio sam zadovoljan jer sam znao da ću nekoliko dana živjeti u splitskom okrilju, a osim toga i sâm je put autocestom do Splita bio bogat doživljajima, primjerice pogledom na plemićke dvorce i utvrde oko autoceste. Putom su se nizali Dubovac kod Karlovca, Novigrad na Dobri, žalosni ostaci modruškoga Tržana, prekrasni Sokolac u Brinju, Kličevac kod Nadina, pa nadalje prirodno izvanredno odabrani položaji na kojima su se u srednjem vijeku nalazili važni tvrđi gradovi knezova Bribirskih, Ostrovića i Bribir, zatim Skradin te napokon Klis. Tako je i autocesta Zagreb - Split i sama na svoj način bila usmjerena prema srednjovjekovnoj prošlosti tog dijela hrvatskoga prostora.

A u tom času, kad je autobus dolazio na razinu Klisa, otvarao se pogled na Split, napose na dragu, tamnu vizuru Marjana, u kojoj su se isticali Sedlo i marjanska stijena koja je na južnoj strani u svojem okrilju čuvala crkvice Betlehem i sv. Jere. Moram reći da sam u tijeku mojih dolazaka na nastavu u

Split autocestu Zagreb - Split prošao nekoliko desetaka puta, pa ipak nikada to nije bila samo obična vožnja jer nikada nisam prestao uživati u njezinim bogatim krajolicima i tragovima davne prošlosti. Kako se onda ne osjećati poput srednjovjekovnog hodočasnika, koliko god to može zvučati neobično, koji se usmjerava i približava cilju svojega napornoga putovanja.

U Splitu sam, osim rijetkih iznimaka na početku mogega nastavnog rada, redovito bio smješten u Studentskom domu u Špinutu, gdje su me prihvaćali dragi i srdačni prijatelji koji su uvijek bili pripravnici pružiti svaku pomoć, pa im ostajem zauvijek zahvalan za sve duge godine koje sam proveo u Špinutu, a koji je za sve to vrijeme doslovno bio moj jedini splitski dom i sigurno utočište. Neposredno pokraj zgrade doma bilo je polazno stajalište autobusne linije broj 17 kojom sam iz Špinuta odlazio u grad. Nakon kraće vožnje silazio sam iz autobusa na stajalištu u Ulici Domovinskog rata, nasuprot splitskoj Općini, i tu je počinjao susret s mojim Splitom. Hoda sam polako, upravo s nekom skrušenošću u duši, zadovoljan što sam još jednom tu, u Splitu, najprije Kliškom ulicom koja je čuvala uspomenu na tri moja razreda osnovne škole u Pučkoj školi Manuš, kako se ona tada zvala, pa Nodilovom, zatim Bosanskom, ulicom mogega djetinjstva i mladosti, do Narodnoga trga, na kojemu sam se zaustavljao.

Narodni trg, ili u govornom jeziku Pjaca, nije se ni u čemu bitnome promijenio, osim što je u drugoj polovici protekloga stoljeća otkriveno i obnovljeno pročelje palače de Ciprianis s prekrasnim romaničkim heksaforama, pa je Trg danas vizualno još bogatiji nego što je prije toga bio. Premda su ostale sve nekadašnje zgrade koje su i u prošlom stoljeću oblikovale Trg, on je ipak promijenio svoje biće. U doba mogega djetinjstva i mladosti Trg je bio glavno sastajalište splitske mladeži koja je šetala Pjacom ili sa strane promatrala nizove šetača koji su se u krugovima gibali Pjacom, od njezina vrha prema dnu i natrag, a danas je u svakom razdoblju dana, i ujutro i navečer, Pjaca pusta, bez šetača i mladosti. Njezin prostor danas popunjavaju, čini mi se neprimjereno, samo postupno sve brojniji stolovi i stolci okolnih kafića, zaštićeni suncobranima, što sve narušava plemenitu vizuru Pjace. Srećom, to širenje ne ograničava najljepši pogled s Pjace, približno od tzv. štandarca, koji je u novije vrijeme postavljen na sredini Trga, prema zapadnim vratima Palače, na početku Krešimirove ulice, i palači de Ciprianis, nad kojima se ističu dva zvonika, onaj bliži, predromanički iznad crkvice Gospe od Zvonika, i onaj nešto dalji, zvonik Katedrale.

Od Narodnog trga moji su putovi vodili na dvije glavne strane, Marulićevom ili Šubićevom ulicom prema Rivi ili Krešimirovom ulicom prema Peristilu i Katedrali. Drugi je smjer bio češći u mojim splitskim hodanjima jer je već i sâm potez Pjaca - Peristil označavao prostor na kojemu se stvarao srednjovjekovni Split. U prvim stoljećima Splita, po svoj prilici do 13. stoljeća, oko Peristila su se nalazila središta i crkvene i svjetovne vlasti, ali je grad postupno napuštao stiješnjeni prostor Dioklecijanove palače i veoma rano počeo stvarati svoje predgrađe, s novim Trgom svetoga Lovre, pa je upravo na Pjaci u razvijenom srednjem vijeku nastalo novo središte komunalne uprave. Nažalost, njegov najljepši dio, sjevernu stranu trga, s nizom zgrada u slogu mletačke kićene gotike, poznajemo samo prema mnogo kasnijim crtežima jer je u prvoj polovici 19. stoljeća, u doba austrijske vlasti, taj skladni kasnosrednjovjekovni sklop bezobzirno porušen, tobože zbog dotrajalosti i opasnosti za građane.

Ipak, Peristil, Katedrala i njezin zvonik bili su i u srednjem vijeku, kako su to i danas, ključni prostor srednjovjekovnoga Splita. Premda sam, dolazeći na Peristil, veoma dobro znao da moram zanemariti žalosnu činjenicu da je današnji zvonik Katedrale samo hladna kopija izvornog, romaničkog zvonika, izvan svake dvojbe najljepšega na čitavoj istočnoj obali Jadrana, ipak nisam zaboravljao i drugu činjenicu, da je zvonik Katedrale, bez obzira na njegov današnji izgled, svojim oblicima iskazivao društveni polet srednjovjekovne splitske komune i njezinih pripadnika, pa se činilo da zvonik svojom visinom i volumenom upravo bdi je nad njima i njihovom sigurnošću. Ta mi se prostorna i misaona činjenica od svega činila najvažnijom, pa je ona podjednako utjecala na obje razine mogega djelovanja tih godina u Splitu, i na sadržaj nastave u kolegiju *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu* i na moj doživljaj današnjega Splita, koji je bio posvuda oko mene i koji je sadržavao bogatu baštinu srednjovjekovnoga vremena.

Naravno, najjače je djelovala sama unutrašnjost Katedrale. Nastojao sam se, odlazeći na nastavu, barem desetak minuta zadržati u njezinu duhovnom okrilju, u tišini i sabranosti. Jedinostvena već i po tome što se katedralno središte smjestilo u mauzoleju jednoga rimskog cara, ali ni to nije bilo najvažnije. Još je dojmljivijim bio sâm prostor Katedrale. Ne samo da je on bio prepun spomenikâ, od Buvininih vratnica do korskih sjedala i propovjedaonice, nego je u isti mah njegova uzvišena duhovna mirnoća blagotvorno djelovala na moju svijest. Nakon toga je i nastava mogla biti samo poletnijom i emotivno jačom.

A kad sam imao dovoljno vremena, upućivao sam se prema onom cilju mojih splitskih hodanja koji je od davninâ bio u samom središtu mojih želja, ma gdje se ja nalazio, u Splitu ili daleko od njega, prema Marjanu. Moglo mu se doći s različitih strana, ali gotovo uvijek sam odabirao onaj put koji mi se činio najčarobnijim, od crkvice sv. Nikole prema Sedlu i crkvici sv. Jere. Hodajući nisam žurio jer su se pogledi otvarali na sve strane, od marjanskih obronaka, prema otocima i jadranskim prostorima, a u jednom času, nakon ploče sa stihovima Jerolima Kavanjina, u kojima splitski pjesnik slavi samoću stihovima "Samoćo, blažena si i blaženstvo ti sama si", odjednom se otvarao pogled na brežuljak s crkvicom Betlehema, jedan od najljepših na Marjanu. Ostatak ceste, do Sedla i dalje, bio je kraj marjanskoga hodočašća. Nešto niže nalazilo se duhovno središte Marjana, crkvice svetoga Jere, s pustinjačkim nastambama. Uz pjesnika Kavanjina i natpis nad vratima crkvice slavio je samoću, udaljenu od grada i njegove vreve: MIHI OPPIDUM CARCER SOLITUDO PARADISUS EST, dakle "Meni je grad tamnica, a samoća raj". Ako se igdje to poštivanje samoće u prirodi moglo činiti zbiljskim, onda je to moglo biti na Marjanu. Ta žudnja za samoćom i odmakom od grada svjedočila je i o novom, renesansnom doživljaju prirode, s odjekom i u baroknom pjesništvu, pa je ta činjenica u isti mah bila i obogaćivanje našega znanja o osjećajnosti ljudi u gradskim društvima na istočnom Jadranu na izmaku srednjega vijeka, o njihovim novim misaonim obzorima.

I na kraju još nekoliko riječi o nastavi u kolegiju *Srednjovjekovni grad na istočnom Jadranu*. Dakako, o njoj samoj nisam pozvan prozboriti nijednu riječ, ali bih nešto dodao o načinu njezina nastajanja. Prije svega, u predavanjima nikada sebi nisam dopuštao bilo kakve improvizacije, pa sam uvijek imao pred sobom natuknice koje su usmjeravale moje izlaganje. Tek su mi te natuknice omogućavale potpunu slobodu u oblikovanju nastave, napose njezinu sadržajnu sustavnost i jasnoću.

S druge strane, suradnja nekoliko naraštajâ studenata na tom kolegiju uvijek je bila primjerena, pa sam redovito sa zadovoljstvom zaključivao nastavu, s osjećajem da moj napor nije bio uzaludan. Evo jednog primjera izvan nastave, ali koji je s njom ipak tijesno vezan. Početkom lipnja 2012. godine u prostorijama Književnoga kruga Split održao sam pozvano predavanje pod naslovom: "Srednjovjekovni Split i Percevalov statut iz 1312. godine". Odsjek je na to predavanje pozvao i studente. Oni su došli, dapače, nakon završetka predavanja u Krugu su zaželjeli i jednu zajedničku fotogra-

fiju. A na fotografiji uz mene ne stoji samo predsjednik Književnoga kruga Split akademik Nenad Cambi te profesori Marko Trogrlić i Josip Vrandečić, nego i studenti kojima sam tog semestra predavao. Ta je fotografija najljepši rastanak s mojim posljednjim naraštajem slušateljâ na diplomskom studiju Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu.

Marko Trogrlić – Josip Vrandečić

Studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Splitu: od samostalnog splitskog studija povijesti do jednog među studijima povijesti u Europskoj Uniji

Marko Trogrlić
Josip Vrandečić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
mtrogrlic@ffst.hr
jvrandecic@ffst.hr

I. Uvodna misao

Možda će gornji naslov nekom čitatelju prije čitanja ovog rada djelovati pretenciozno i nejasno, no upravo on, takav kakav jest, uokviruje i opisuje kratak, ali dinamičan hod splitskog Odsjeka za povijest i njegova studija u proteklih nekoliko godina. Doista, na simboličkoj i stvarnoj razini odobrenje studijskog plana i programa splitskog samostalnog preddiplomskog i diplomskog studija povijesti dana 30. rujna 2008. početni je međaš, a ulazak Hrvatske u Europsku Uniju 1. srpnja 2013. označio je, konačno i definitivno, pripadnost i hrvatskog visokoškolskog prostora europskomu, pa je to završni međaš koji je za nadolazeća desetljeća obilježio svu našu visokoškolsku i znanstvenu stvarnost, tako onda i onu našeg studija, našeg Odsjeka, kao i našeg Filozofskog fakulteta u Splitu u cjelini. U taj dakle vremenski raspon – od akademske 2008./09. do akademske 2013./14. godine – bit će uklopljen sadržaj ovog rada, napisan i kao riječ sjećanja i kao riječ zahvalnosti za proteklo vrijeme, upućena svima koji su pomagali pri osnutku našeg Odsjeka i pokretanju našeg studija, na osobiti način našim bivšim, sadašnjim i budućim studentima, ali i kao riječ poticaja za ono još nadolazeće, buduće...

II. O koracima k samostalnom splitskom studiju i njegovu ostvarenju

Naše je sjećanje još uvijek itekako svježije i seže u proljeće 2006. te dohvaća najprije telefonski poziv, a zatim i naš osobni susret i razgovor s akademikom Nikšom Stančićem, tada voditeljem studija povijesti na netom osnovanu (listopad 2005.) splitskom Filozofskom fakultetu. Konkretna njihova plod bio je prelazak potpisnikâ ovih redova, tada u znanstveno-nastavnom zvanju docenata, s Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru na splitski Odsjek za povijest, nakon obavljenog natječajnog postupka, dana 1. listopada 2006. Tako je počela i nama dvojici osobno, ali i našem studiju i našem Odsjeku na kojem smo dobili nova radna mjesta, nova – koliko izazovna – kao uostalom i svaka novina, toliko i u mnogočemu nepoznata, pa i neizvjesna nova životna i radna etapa... Doista, mi smo u Splitu bili i ostali doma, no valjalo je i tu, doma, ući u izazov izgradnje nečeg novoga, u još itekako krhku okružju ustanove mlade te u mnogočemu i same potrebne pomoći i potpore, kakav je tada bio Filozofski fakultet u Splitu. Nastavu su do tada realizirali nastavnici sa zagrebačkog Odsjeka za povijest, a od 1. listopada u nju smo se i mi uključili. Na Odsjeku smo tada zatekli troje znanstvenih novaka – asistenata: kolegicu Sandru Ivović te kolege Nikolu Anušića i Dragana Markovinu koji su također bili angažirani u nastavi, s radnim ugovorima sklopljenima s Filozofskim fakultetom u Splitu od 1. studenog 2005., a raspoređeni na znanstvenim projektima zagrebačkih kolega prof. dr. Nikše Stančića (Sandra Ivović), prof. dr. Božene Vranješ Šoljan (Nikola Anušić) te prof. dr. sc. Drage Roksandića (Dragan Markovina). Kadrovsko pojačanje za tada petero zaposlenika, nas dvojice docenata i troje znanstvenih novaka – asistenata, donijelo je zapošljavanje kolege Aleksandra Jakira, znanstvenika povratnika iz Njemačke, zaposlena 1. ožujka 2007. na temelju okružnice Vlade RH o zapošljavanju znanstvenika povratnika u domovini, o čemu će i u nastavku biti više riječi. Tako je početkom ljetnog semestra akad. 2006./07. Odsjek brojio trojicu nastavnika u znanstveno-nastavnim zvanjima i troje nastavnika u suradničkom zvanju znanstvenog novaka – asistenta.

Uz redovitu nastavu oba semestra te akademske godine bila su posvećena intenzivnom radu na izradbi nastavnog plana i programa splitskog preddiplomskog i diplomskog studija povijesti, na što nas je već u početku kao najvažniji i najurgentniji zadatak, uz našu nastavnu aktivnost, poticao tadašnji dekan Fakulteta prof. dr. Josip Milat. Taj golemi posao okončali smo potkraj lipnja 2007. te smo dovršeni Elaborat obaju studija predložili

li Fakultetskom vijeću, koje ga je i usvojilo na svojoj sjednici održanoj 2. srpnja 2007. te prosljedilo sveučilišnim tijelima u daljnju proceduru. Senat Sveučilišta u Splitu na svojoj sjednici održanoj 17. srpnja 2007. godine prihvatio je jednoglasno taj naš Elaborat te je on upućen Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Konačno, naši su studijski planovi i programi preddiplomskog i diplomskog studija povijesti dobili *Dopusnicu* MZOŠ-a dana 30. rujna 2008. godine te se, počevši od akademske 2008./2009., po tim planovima i programima počela izvoditi nastava povijesti na Filozofskom fakultetu u Splitu, što traje sve do danas. Naše je Fakultetsko vijeće u listopadu 2008. donijelo i odluku o prelasku studenata sa zagrebačkog studijskog plana i programa na naš, splitski, što je iziskivalo određene korekcije i nadopune u studijskom *kurikulumu*. Tako se naš studij tada osamostalio i na preddiplomskoj i diplomskoj razini.

Jasno je da su dio nastave, uz nas zaposlenike iz Splita, po našem planu i programu izvodili i kolegice i kolege nastavnici sa zagrebačkog Odsjeka za povijest – i to na onim kolegijima koji su bili izvan kompetencija splitskih nastavnika – u prvom redu onima iz starovjekovne i srednjovjekovne povijesti. Općenito su kolegice i kolege s našeg zagrebačkog Odsjeka za povijest svojim angažmanom – sada kao vanjski suradnici Fakulteta – dali golemi doprinos implementaciji i realizaciji splitskog studija povijesti. I nakon početka rada po novom, splitskom studijskom planu i programu oni su i dalje nastavili sa svojim angažmanom u izvođenju nastave po tzv. “starom programu”, “predbolonjskom”, i to do zaključenja četvrte studijske godine za one studente koji su na taj program 2003. bili upisani. U svemu tome i dalje nam je dragocjena bila uloga akademika Stančića kao prvog voditelja splitskog studija povijesti te kolege izv. prof. Hrvoja Gračanina kao koordinatora nastavnih aktivnosti kolegica i kolega sa zagrebačkog Odsjeka za povijest angažiranih u Splitu.

Ovdje valja istaknuti vrlo važnu danost koja se pokazala blagotvornom za realizaciju obaju studijskih planova i programa, i onog zagrebačkog i ovog našeg splitskog, i onog po “starom”, “predbolonjskom” planu i programu, i ovih novih “bolonjskih”. Riječ je naime o angažmanu kolegica i kolega nastanjenih u Splitu, uglavnom iz znanstvenih i kulturnih institucija grada Splita te užeg splitskog područja, koji su realizirali dio nastave na našem studiju. To su bili akademik Nenad Cambi, prof. dr. sc. Slavko Kovačić, prof. dr. sc. Vicko Kapitanović, prof. dr. sc. Željko Radić, prof. dr. sc. Mithad Kozlić, doc. dr. sc. Josip Dukić, dr. sc. Bratislav Lučin, dr. sc. Nataša Bajić Žarko,

dr. sc. Fani Celio Cega i mr. sc. Jure Hrgović. Na taj se način jačala suradnja s tim kolegicama i kolegama pojedinačno, ali također s institucijama iz kojih su potjecali i djelovali (Književni krug Split, Marulianum, Katolički bogoslovni fakultet u Splitu, Pravni fakultet u Splitu, Odsjek za povijest tada Filozofskog fakulteta u Zadru, Državni arhiv u Splitu te Muzej grada Trogira). Stasanjem splitskog Odsjeka i njegova kadra smanjivala se postupno potreba za nastavnom vanjskom suradnjom naših kolegica i kolega, bilo iz Zagreba, bilo iz Splita, a naknadno pridobila regulativa Sveučilišta u Splitu kojom je ona na nov način regulirana,¹ zahvaljujući i teškom recesijskom stanju u državi kao i, prije toga, odluci o mjerama štednje našeg Fakulteta,² ona je svedena na najmanju moguću mjeru, tj. samo na onu zaista nužnu i neizbježnu zbog manjka vlastitog kadra za pokriće i izvedbu pojedinih nastavnih kolegija. Sve su te naše kolegice i kolege ugradili dobar dio svojeg vremena i svojih energija u izgradnju našeg studija te im u ovoj prigodi izričemo svoju iskrenu zahvalu. Ipak, na osobit ju način zavrjeđuju sljedeći naši profesori: akademici Nikša Stančić i Tomislav Raukar te profesorice Mirjana Matijević-Sokol i Božena Vranješ-Šoljan iz Zagreba – svi oni svojim korijenima i osjećajima duboko vezani za Split i Dalmaciju; te akademik Cambi i profesori Slavko Kovačić i Vicko Kapitanović iz Splita. Na njihovu smo trajnu i sigurnu pomoć, i djelom i riječju, i savjetom i pažnjom..., mogli uvijek računati. To nam je bilo i ostalo dragocjeno.

III. O našim studijskim planovima i programima

III. 1. Preddiplomski studij

Nastavni plan i program našeg preddiplomskog dvopredmetnog studija povijesti zasnovan je na klasičnim načelima ustroja studija na ovoj razini, posebice kad je riječ o temeljnim kolegijima, kao i načelima izbornosti i interdisciplinarnosti te, sukladno europskoj praksi i ECTS bodovnom sustavu, nudi studentima mogućnost samostalnog oblikovanja studija putem izbornih modula i kolegija. U nakani stvaranja prepoznatljivog identiteta pošli smo od vezanosti sredine za jadranski bazen, povezanosti Odsjeka i njegovih nastavnika sa srodnim institucijama na njegovim obalama i nagrašenim regionalnim inicijativama u okviru Hrvatske i Europske Unije. U

¹ *Pravilnik o vanjskoj suradnji Sveučilišta u Splitu* od 28. lipnja 2011.

² *Odluka o mjerama štednje* od 27. travnja 2009.

sadržajnome smislu taj je program koncipiran tako da studente kvalitetno pripremi za sustavno i odgovorno bavljenje poviješću osiguravajući im na taj način kvalitetan temelj bilo za samostalan znanstvenoistraživački rad bilo za nastavak studiranja na poslijediplomskim studijima na hrvatskim i stranim visokoškolskim ustanovama. Taj je naš program u sadržajnom i organizacijskom smislu u svojoj osnovi usporediv s postojećim dvopredmetnim preddiplomskim studijima povijesti u Republici Hrvatskoj na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, na Sveučilištu u Zadru te na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli. S obzirom na koncepciju studijskoga programa, dinamiku studiranja, moguću pokretljivost studenata i ECTS bodove koje su studenti obvezni steći tijekom studija, naš je program moguće uspoređivati sa sličnim studijima unutar Europske Unije. Ovako osmišljen, naš studij povijesti može se kombinirati s drugim studijskim predmetom, pa se na taj način student dodatno obogaćuje u smislu interdisciplinarne formacije i kvalitetnije kompetitivnosti na tržištu rada u zemlji i inozemstvu. Temeljna njegova odrednica, pa i inovativnost u odnosu na slične studije u nas, njegova je jadransko-mediteranska usmjerenost, što je posebice vidljivo iz strukture njegovih izbornih kolegija.

Općenito u vezi s unutarnjom strukturom nastavnoga plana i programa splitskoga preddiplomskog dvopredmetnog studija povijesti valja istaknuti sljedeće njegove osobine:

- Studij ima klasičan raspored obveznih kolegija iz europske i svjetske te hrvatske povijesti po povijesnim razdobljima, obogaćen mogućnošću izbora dodatnih izbornih kolegija ponuđenih na Odsjeku za povijest u svakome semestru, od kojih je u 1. i 2. semestru kao obvezni izborni kolegij *Latinski jezik I. i II.* za one studente koji u gimnazijama/srednjim školama nisu imali latinski jezik.

- U okviru spomenute strukture kao obvezni kolegiji predviđeni su još i sljedeći kolegiji:

- a) u prvome semestru *Historiografski praktikum* s propedeutskom svrhom uvođenja studenata u studij povijesti te u povijesnu znanost kao takvu;
- b) u petome semestru *Povijest historiografije* sa svrhom upoznavanja studenata s tijekovima historiografskoga stvaranja te unutar njih s hrvatskom historiografskom tradicijom;

- c) u šestome semestru *Suvremena historiografija* sa svrhom upoznavanja studenata s tijekovima, metodama i postignućima suvremene historiografije;
- d) izborni kolegiji u svakome semestru studentima pružaju mogućnost posegnuti za onim kolegijima koji će njihov osobni interes za ovo ili ono područje ili materiju dodatno obogatiti i proširiti;
- e) završnim radom studenti trebaju, pod vodstvom mentora, stečena znanja iz povijesti primijeniti u konkretnoj znanstvenoistraživačkoj obradi izabranog argumenta i na taj način zaključiti trogodišnji ciklus studija povijesti.

III. 2. *Diplomski studij*

Splitski diplomski studij povijesti logičan je nastavak njegova preddiplomskog studija. Doista, bez diplomskog studija povijesti njegova petogodišnja vertikalna bila bi i nedovršena i osiromašena. Istodobno osnivanje i diplomskog studija povijesti kao dvopredmetnog studija na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Splitu bila je i jest uvjetovana, s jedne strane, potrebom za nastavnim kadrom u odgojno-obrazovnim ustanovama s područja četiriju dalmatinskih županija, posebice s područja koja su neposredno upućena Filozofskom fakultetu u Splitu te blizinom jugozapadne Bosne i velikoga dijela Hercegovine s pretežito hrvatskim stanovništvom koje tradicionalno gravitira Sveučilištu u Splitu, s druge strane potrebom obrazovanih povjesničara koji bi završetkom istraživačkog usmjerenja na splitskome diplomskom studiju povijesti svojim djelovanjem pridonosili održavanju, obogaćivanju i produbljivanju poznavanja ukupne naše znanstvene, kulturne i općedruštvene baštine – uključujući i mnogovrsne izazove u sve aktualnijem turizmu kulturnog obilježja kako grada Splita, tako i južne Hrvatske općenito. Uz to, a ne manje važno u vremenima u kojima živimo, pokretanje takva studija bilo je uvjetovano i uvjerenjem da organiziranje i provođenje studija povijesti u Splitu u značajnoj mjeri pridonosi omogućavanju upisa na diplomski studij onim prvostupnicima koji nemaju materijalnih sredstava i uvjeta za studij na drugim sveučilištima i u drugim gradovima (Zadar, Zagreb, Pula...), odnosno onim prvostupnicima iz drugih gradova koji svoj diplomski studij, zbog njegove specifičnosti, žele nastaviti u Splitu. Tako smo i ovaj naš studijski program u sadržajnome smislu koncipirali da on, s jedne strane, svojim nastavničkim usmjerenjem studente kvalitetno

pripremi za potrebe suvremene odgojno-obrazovne nastavne prakse povijesti u osnovnim i srednjim školama te, s druge strane, da onim studentima koji bi upisali istraživačko usmjerenje u okviru modulâ “Studia Hadriatica - Jadanski studiji” osigura kvalitetan temelj za znanstvenoistraživački rad te, eventualno, nastavak studiranja na poslijediplomskim doktorskim studijima na hrvatskim i stranim visokoškolskim ustanovama.

Jedna od temeljnih pretpostavaka za kvalitetnu realizaciju našeg programa bila je i ostala je nastavna, stručna i istraživačka suradnja sa svima onima koji mogu pridonijeti procesu osposobljavanja i izobrazbe studenata. Suradnja s osnovnim i srednjoškolskim obrazovnim institucijama u Splitu i diljem četiriju dalmatinskih županija, kao i s Aktivom nastavnika povijesti naše Splitsko-dalmatinske županije te s Agencijom za odgoj i obrazovanje kad je riječ ne samo o hospitacijama studenata i održavanju njihovih oglednih sati, nego i o permanentnom obrazovanju već diplomiranih naših nastavnika, pokazala se i kvalitetnom i obogaćujućom. Plod tih napora za sigurno jest i činjenica da se stručni ispiti za diplomirane studente povijesti održavaju u suradnji Agencije za odgoj i obrazovanje te našeg Odsjeka već drugu godinu zaredom u Splitu, odn. Solinu, kao i nedavno održano Državno natjecanje iz povijesti, koje se u Trogiru održalo u travnju ove godine, a u čemu su naši nastavnici i naš Odsjek bili i suorganizatori i realizatori. To se u također može kazati i za suradnju s već spomenutim znanstvenim i kulturnim ustanovama grada Splita i njegove uže okolice kad je riječ o održavanju pojedinih praktičnih dijelova nastave (terenske nastave, seminara i vježba) te izradbe diplomskih radova. Makar je naš program s obzirom na koncepciju studijskoga programa, dinamiku studiranja, moguću pokretljivost studenata i ECTS bodove koje su studenti obvezni steći tijekom studija, moguće uspoređivati sa sličnim studijima unutar Europske Unije, ipak je on svojim sadržajem specifičan i različit od drugih jer bitno usmjerava studente na prouku bogate jadranske povijesne baštine, što je njegova komparativna prednost i njegova osobitost. Njegova je jadransko-mediteranska usmjerenost vidljiva iz njegove unutarnje strukture. S time u vezi valja također ovdje istaknuti i njegove glavne važne osobine.

Splitski diplomski dvopredmetni studij povijesti grana se na dva usmjerenja, nastavnički smjer i istraživački smjer: “Jadranski studiji” – “Studia Hadriatica”. Oba smjera kombiniraju se s dvopredmetnim nastavničkim odn. nenastavničkim smjerovima predviđenima na drugim odsjecima i diplomskim studijima splitskoga Filozofskog fakulteta. Uz položene ispite

i stjecanje potrebnoga broja ECTS bodova, dodatne uvjete za upis na diplomski studij, bilo nastavničkoga, bilo istraživačkog usmjerenja, reguliraju odluke Vijeća našeg Odsjeka za povijest, a potvrđuje ih Fakultetsko vijeće Filozofskoga fakulteta u Splitu.

Diplomski dvopredmetni studij nastavničkog usmjerenja preko svojih temeljnih kolegija kao svoju poglavitu svrhu ima produbiti na preddiplomskome studiju stečena znanja s područja opće i nacionalne povijesti po povijesnim razdobljima, ali iz specifičnije određene i definirane perspektive, vodeći pri tom računa o zahtjevima i suvremenim standardima koji se danas u praksi postavljaju pred buduće nastavnike povijesti. Ti su temeljni kolegiji raspodijeljeni po glavnim povijesnim razdobljima i njihovu se spomenutu specifičnije određenu perspektivu željelo usmjeriti k sljedećim težištima s vlastitim diferenciranim naglascima:

- a) iz starovjekovne povijesti s obzirom na specifično mjesto hrvatskoga jadranskog prostora u širem starovjekovnome mediteranskom kontekstu;
- b) iz srednjovjekovne povijesti, s jedne strane, u širem, općenitijem smislu s obzirom na hrvatsko srednjovjekovlje u europskom kontekstu, a s druge strane, u užem, specifičnijem smislu, s obzirom na dalmatinsku komunalnu povijest;
- c) iz novovjekovne i suvremene povijesti, s jedne strane, s obzirom na povijesne tijekove i prilike širega mediteranskog okružja te, s druge strane, na povijesne interferencije hrvatskoga jadranskog prostora s europskim jugoistokom u širem smislu te njihove osobitosti u novovjekovnoj perspektivi i perspektivi suvremene povijesti.

Uz tako strukturirane obvezne kolegije, njima se obvezno tijekom jednog semestra pridodaje kolegij *Metodologija znanstvenoga rada* kao potrebna i poželjna materija u svladavanju izazova i zahtjeva povjesničarskoga zanata.

Budući da je ovdje riječ o nastavničkom usmjerenju, svoje opravdano i važno mjesto u okviru ovoga programa zauzimaju i opći obvezni kolegiji, i to: *Pedagogija*, *Didaktika*, *Psihologija odgoja i obrazovanja*, *Sociologija odgoja i obrazovanja* te *Metodika nastave povijesti uz Nastavnu praksu*. Na taj se način studentima općenito, s pedagoškog i didaktičkoga gledišta, osobito pak i specifično preko *Metodikâ nastave povijesti* s obzirom na zahtjeve i suvremene standarde za izvođenje nastave povijesti, pružaju ona znanja koja ih osposobljavaju za kvalitetan i kompetentan rad u nastavi. Izborni kole-

giji u svakome semestru studentima pružaju mogućnost posegnuti za onim kolegijima koji će njihov osobni interes za ovo ili ono područje ili materiju dodatno obogatiti i proširiti. Konačno, u okviru *Magistarske radionice* studenti trebaju, pod vodstvom svojih mentora, stečena znanja iz povijesti primijeniti u konkretnoj znanstvenoistraživačkoj obradi izabranog argumenta i na taj način zaključiti petogodišnji ciklus studija povijesti.

Istraživački smjer “Jadranskih studija” – “*Studia Hadriatica*” na splitskom diplomskom studiju povijesti grana se na tri modula: starovjekovna povijest, srednjovjekovna povijest te novovjekovna i suvremena povijest. To usmjerenje ima za svrhu putem programom predviđenih *temeljnih, obveznih, zajedničkih i izbornih kolegija* produbiti znanja stečena na preddiplomskome studiju s područja opće i nacionalne povijesti, posebice preko temeljnih kolegija. Pri tome smo vodili računa o svoj širini zahtjeva i suvremenim standardima znanstvenog i/ili istraživačkog rada koji očekuje buduće magistre povijesne struke ili potencijalne studente poslijediplomskoga doktorskog studija povijesti - a sve to sa specifičnoga vidika “Jadranskih studija”, tj. iz jadransko-mediteranske perspektive, koja je tako duboko i tako obilato obilježila hrvatski povijesni razvoj tijekom svih povijesnih razdoblja i namrla mu bogatu baštinu. *Temeljni kolegiji* iz pojedinih od triju ponuđenih modula imaju dakle svrhu kontinuirano u četirima semestrima pružiti studentu dublja i šira znanja te naglašeniju i zaokruženiju kompetenciju na pojedinom od triju modula te ga na taj način u bitnome ne samo opremiti temeljitim znanjima i specifičnim spoznajama iz dotične materije nego mu kroz nju pružiti i specifikum izabranoga modula na diplomskome studiju splitskog Odsjeka za povijest. *Obvezni kolegiji* iz pojedinih od triju ponuđenih modula imaju svrhu u svim četirima semestrima diplomskoga studija na određen način “pratiti” temeljne kolegije s važnom zadaćom da studenta obogate i spoznajama iz drugih razdoblja povijesti koji nisu u žarištu njegova zanimanja s obzirom na izbor određenoga modula, te ga na taj način zaštititi od zamke “unilateralnosti”, odnosno omogućiti mu stjecanje znanja i uvida upravo s tih drugih, za njega, uvjetno rečeno, sekundarnih područja. *Zajednički kolegiji* za slušače svih triju modula istraživačkog usmjerenja “Jadranskih studija” splitskog Odsjeka za povijest zaokružuju i nadopunjuju sustav temeljnih i obveznih kolegija. Program sadrži, za sva tri modula, sljedeće zajedničke kolegije: *Latinski jezik za povjesničare I. i II., Pomoćne povijesne znanosti III. te Metodologiju znanstvenoga rada*. Konačno, *izborni kolegiji* na pojedinim od triju ponuđenih modula imaju svrhu

dodatnog obogaćenja i nadogradnje stečenih znanja na temeljnim, obveznim i zajedničkim kolegijima, u širem ili užem smislu, sukladno studentovim slobodnim preferencijama i argumentima pojedinih izbornih kolegija.

U proteklom razdoblju samo je jednom, i to akad. 2008./2009., aktiviran modul novovjekovna i suvremena povijest. Na tom je naime području Odsjek za povijest kadrovski najbolje popunjen, stoga je taj modul bilo i jedino moguće aktivirati.

Tako razrađenim programom htjeli smo postići sljedeće važne učinke koji splitski studij povijesti čine specifičnim i inovativnim:

- maksimalnu efikasnost u izvedbi programa i fluktuaciji studijskih predmeta, kako s pozicije nastavnika, tako i s pozicije studenata, posebice s obzirom na konfiguraciju i smisleno alteriranje temeljnih, obveznih i zajedničkih kolegija na svim trima predviđenim istraživačkim modulima, te realno održivu stabilnost i preglednost cijeloga sustava studija;
- maksimalnu racionalnost u opterećenju, kako nastavnoga kadra, tako i studenata, s jedne strane, te, s druge strane, ravnomjernu koncentraciju i raspored predviđenih studijskih materija;
- maksimalnu racionalnost u iskoristivosti prostornih resursa koji Odsjeku za povijest stoje na raspolaganju te, s time u svezi, uklanjanje opasnosti nepotrebnog i nepoželjnog udvostručavanja.

Željeli smo da splitski diplomski dvopredmetni studij povijesti u cjelini, kao i u svim svojim dijelovima i stupnjevima, uz već razložena specifična načela na temelju kojih je oblikovan, bude prožet i jednim temeljnim, općim načelom: da bude efikasan i dinamičan instrument prijenosa znanja s područja povijesne znanosti i osposobljavanja za bavljenje njome te da odiše skladnom notom spoja klasičnosti i modernosti (shematski prikaz splitskoga preddiplomskoga i diplomskoga studija povijesti vidi u Prilogu 3. na kraju Zbornika). Upravo u ostvarivanju te svrhe naš Odsjek njeguje suradnju s institucijama i kolegama iz domovine i inozemstva. Prvotna je i najtemeljitija suradnja s našim utemeljiteljskim zagrebačkim Odsjekom za povijest. No, suradnja teče i preko do sada zaista lijepog broja već sklopljenih tzv. *Erasmus*-ugovora Filozofskoga fakulteta u Splitu s drugim visokoškolskim učilištima u inozemstvu. Odsjek razvija intenzivnu suradnju s kolegama s Institut für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien (Austrija), Osteuropa-Institut u Regensburgu te Università Europea di Roma (Italija). Ovdje valja istaknuti dva posebna bilateralna ugovora o nastavnoj

i znanstveno-istraživačkoj suradnji: prvi takav sklopili smo 8. lipnja 2012. s *Università Europa di Roma* (Italija), s aneksom potpisanim 22. srpnja 2013. o suradnji na poslijediplomskim doktorskim studijima, a drugi smo sklopili 14. ožujka 2013. sa Sveučilištem Jurja Dobrile u Puli. Konačno, početkom akademske 2011./2012. naš smo Odsjek i studij uključili i u EUROCLIO – *European Association of History Educators*.

IV. O kadrovskom stasanju Odsjeka

Uz izradu elaborata studijskog plana i programa preddiplomskog i diplomskog studija povijesti, prvi veliki zadatak koji se od 2006. godine nadalje nalazio pred nama, a dijelom se još uvijek nalazi, bilo je i kadrovsko stasanje Odsjeka. Kako je već prije spomenuto, početkom ljetnog semestra 2007., točnije 1. ožujka, u radni odnos na naš Odsjek u zvanju izv. profesora primljen je kolega Aleksandar Jakir, rođen u Njemačkoj, porijeklom iz Brela. On je 1997. godine doktorirao na Sveučilištu Erlangen-Nürnberg, a radio je kao znanstveni suradnik na Sveučilištu u Jeni te Sveučilištu u Baselu i Marburgu. Pola godine kasnije, početkom rujna, na Odsjeku je zaposlen i kolega Mladenko Domazet što nam je, kao nastavničkom studiju, posebice s aspekata Metodike nastave povijesti i nastavne prakse naših studenata na završnim godina studija, bilo i jest od velike važnosti s obzirom na njegovo višegodišnje bogato i plodno nastavno iskustvo. Važnu kadrovsku prinovu značio je i dolazak na naš Odsjek kolege Nevenka Bartulina, australskog Hrvata, također znanstvenika povratnika iz inozemstva, koji je doktorirao na *The University of New South Wales*, Sydney. S njime smo u proljeće te iste 2007. stupili u kontakt te se on tijekom rujna 2007. vratio u domovinu i 1. listopada 2007. zasnovaio radni odnos s Filozofskim fakultetom u suradničkom zvanju višeg asistenta, a ubrzo zatim bio izabran i u znanstveno-nastavno zvanje docenta. Točno nakon godinu dana, u rujnu 2008., u domovinu se iz Pariza vratio i kolega Edi Miloš, koji je doktorat iz moderne i suvremene povijesti stekao na *Université de Paris-Sorbonne – Paris IV*. On je 1. listopada 2008. primljen na radno mjesto višeg asistenta na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu te ubrzo zatim također bio izabran u znanstveno-nastavno zvanje docenta. U rješavanju formalnosti sa Sveučilištem u Splitu oko procedura zapošljavanja tih naših kolega unutar "kvote" znanstvenika povratnika velike zasluge pripadaju svesrdnom zalaganju i pomoći ondašnjeg dekana prof. dr. sc. Josipa Milata, kao što mu pripadaju i

zasluge što je, u razdoblju svojega dekanatstva od 2007. do 2009., pripomogao kadrovskom jačanju našeg Odsjeka odobravanjem novih radnih mjesta znanstvenih novaka – asistenata, i to preko dvaju znanstveno-istraživačkih projekata koje je odobrio i financirao MZOŠ: “Dalmacija za francuske uprave” te “Dalmacija i bečke središnje institucije u 19. stoljeću”, čiji su glavni voditelji autori ovih redaka. Te je projekte valjalo službeno prebaciti sa Sveučilišta u Zadru, gdje su prvotno bili odobreni i vođeni, na Filozofski fakultet u Splitu, što se i realiziralo tijekom 2007. godine te su oni postali efikasna osnovica za odabir i zapošljavanje znanstvenih novaka – asistenata, smisleno usmjeravanih na znanstvena područja povijesti u vidu budućeg razvoja samog studija te budućeg nastavnog angažmana na pojedinim njegovim predmetima. Tako su 2008. godine zaposleni znanstveni novaci – asistenti Sanja Gotovac, Inga Vilogorac-Brčić, Nikša Varezić i Tonija Andrić, godine 2009. Ivan Matijević, a 2011. Ivan Basić, koji je prije toga radio kao znanstveni novak – asistent na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Inga Vilogorac-Brčić prešla je 2012. s našeg Odsjeka na Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, jednako kao i nešto prije (2007.) Nikola Anušić, a sa zagrebačkoga je istovremeno na naš Odsjek prešao Marko Rimac. Kolega Nevenko Bartulin napustio je naš Odsjek sporazumnim prekidom Ugovora o radu 31. srpnja 2011. te se vratio u rodnu Australiju, a kolegica Sandra Ivoić istekom svojega Ugovora o radu napustila je Odsjek 31. prosinca 2011. Konačno, nećemo pretjerati ako ovdje istaknemo da je u višegodišnjoj kadrovskoj fluktuaciji velik dobitak za kadrovsko stasanje našeg Odsjeka, ali i Fakulteta u cjelini, značio prelazak kolege prof. dr. sc. Stjepana Ćosića s mjesta ravnatelja Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu na naš Odsjek početkom studenog 2012.

U trenutku pisanja ovog rada (svibanj 2014.) struktura osoblja na splitskom Odsjeku za povijest izgleda ovako: četiri redovita profesora, dva docenta te sedam znanstvenih novaka – asistenata, od kojih je njih četvero već steklo doktorate znanosti te imaju sve uvjete za izbor u znanstveno-nastavno zvanje docenta (Tonija Andrić, Ivan Basić, Dragan Markovina, Marko Rimac). Odsjek je svoje znanstvene novake – asistente nastojao usmjeravati i na studentske i istraživačke boravke u inozemstvu, tako da su neki od njih boravili u inozemstvu (Austrija, Slovenija, Italija) u raznim razdobljima i fazama svojih poslijediplomskih studija u trajanju od minimalno dvaju tjedana pa do maksimalno godine dana.

V. O našim studentima

Odsjek za povijest vodio je u proteklom razdoblju odmjerenu, realnu i održivu politiku kad je riječ o upisnim kvotama na studij povijesti. One su od početka studija pa do danas izgledale ovako:

Tablica upisnih kvota na preddiplomskom studiju povijesti³

Akad. god.	Na teret MZOŠ-a	Osobne potrebe	Strani studenti	Ukupno
2003./2004.	0	25	0	25
2004./2005.	20	20	0	40
2005./2006.	20	20	0	40
2006./2007.	20	10	0	30
2007./2008.	20	15	5	40
2008./2009.	20	10	5	35
2009./2010.	20	20	0	40
2010./2011.	40	0	0	40
2011./2012.	40	0	0	40
2012./2013.	30	0	0	30
2013./2014.	30	0	0	30

Razvidno je da se upisna kvota stabilizirala na broju od 30 studenata za prvu godinu preddiplomskoga studija. Za prvu godinu diplomskoga studija ona je od njegova početka do danas uvijek bila 40 studenata. Do uvođenja državne mature Odsjek je organizirao razredbeni postupak i razredbeni ispit. Uvođenjem državne mature takvu je obliku upisa 2010. godine na Fakultetu došao kraj. Niže smo u tablicama donijeli podatke koji se s obzirom na državnu maturu odnose na naš studij:

2010.	
Redni broj izbora	Broj prijavljenih
1	49
2	41
3	22
4	21
5	20

6	18
7	23
8	13
9	19
10	41
Ukupno (Upisna kvota=40)	267

³ Na ovim podacima zahvaljujem djelatnicama naše studentske referade gospođama Antoniji Šošić i Ivani Selak.

2011.	
Redni broj izbora	Broj prijavljenih
1	64
2	57
3	55
4	68
5	41
6	32
7	33
8	28
9	24
10	69
Ukupno (Upisna kvota=40)	471

2012.	
Redni broj izbora	Broj prijavljenih
1	68
2	33
3	33
4	34
5	17
6	26
7	19
8	17
9	9
10	38
Ukupno (Upisna kvota=30)	294

2013.	
Redni broj izbora	Broj prijavljenih
1	61
2	41
3	35
4	31
5	27
6	14
7	19
8	19
9	8
10	41
Ukupno (Upisna kvota=30)	296

2014.⁴	
Redni broj izbora	Broj prijavljenih
1	53
2	51
3	51
4	54
5	38
6	34
7	25
8	29
9	13
10	35
Ukupno (Upisna kvota=30)	383

⁴ Na svim gornjim podacima zahvaljujem našem koordinatorskom za provođenje aktivnosti upisa na Fakultet doc. dr. sc. Darku Hrenu. U trenutku pisanja ovog rada prijave za godinu 2014. su bile još u tijeku i ovi su se podaci u međuvremenu mogli neznatno promijeniti.

Iz gornjih se podataka razabire stabilan i razmjerno visok interes za studij povijesti (između 7 i 13 kandidata na jedno upisno mjesto). Također, od prijavljenih kandidata približno trećini studij povijesti je prvi ili drugi izbor (u praksi se u oboma slučajevima radi o prvom izboru jer kandidati za dvopredmetne studije rangiraju svaki studij zasebno, a uvijek upisuju kombinaciju, tako da su prvi i drugi rangirani studij zapravo njihov prvi izbor studijske kombinacije). Može se iz navedenih podataka vidjeti da smo u prikazanih pet godina na jedno upisno mjesto imali između dva i četiri kandidata kojima je studij povijesti bio prvi izbor.

Odsjek se, u nimalo nam sklonim općim financijskim okolnostima trudio da za svaku generaciju svojih studenata tijekom njihova studija, uz onu na prvoj godini preddiplomskog studija pod nazivom “Prapovijest i antika kopnene Hrvatske: Zagreb i okolica”, organizira barem još jednu terensku nastavu, na osobit način u Državnim arhivima u Splitu, Zadru i Dubrovniku. Uz te, bile su organizirane i još neke terenske nastave (u Salonu, Naronu, Vis, Nin, u Dalmatinsku zagoru – posjet tvrđavama u Sinju, Zadvarju, Imotskom, Klisu...). Naše smo studente također uključivali u organizaciju svih događaja koje je Odsjek organizirao, a poticali smo ih i na sudjelovanje na stručnim i znanstvenim skupovima kojima smo bili (su)organizatorima.

Modul “Povijest” na Poslijediplomskom doktorskom sveučilišnom studiju Humanističke znanosti Filozofskog fakulteta u Splitu, koji je svečano otvoren u nazočnosti predsjednika Republike Hrvatske Ive Josipovića 16. ožujka 2012., zaokružio je našu studijsku vertikalu od prve godine preddiplomskog studija povijesti do mogućnosti stjecanja doktorata na poslijediplomskom studiju. Na modulu “Povijest” angažirani su svi naši nastavnici u znanstveno-nastavnim zvanjima, a na njega je trenutno upisano devetero studenata, od kojih je njih petero diplomiralo na splitskom Odsjeku za povijest. Do 31. siječnja 2014. na našem je studiju diplomiralo 72 studenata (vidi Prilog 1. na koncu Zbornika).

VI. O ostalim aktivnostima našeg Odsjeka

Odsjek je od 1. listopada 2008. do 26. lipnja 2014. organizirao ili suorganizirao sljedeće znanstvene i stručne skupove:

- *Treći kongres hrvatskih povjesničara*, Split – Supetar, 1. – 5. 10. 2008.
- Međunarodni znanstveni skup “*Hrvati i Ilirske pokrajine (1809-1813)*”. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Sveu-

čilište u Zadru, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Zagreb - Zadar, 1. – 3. 10. 2009.

- Stručni skup “*Napoleonova Dalmacija*”. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Alliance française Split, Split, 22. 10. 2009.
- Znanstveni skup u povodu 800. obljetnice prvog spomena Trilja u pohrvaćenom obliku (1210. – 2010.) u organizaciji Kulturnog društva Trilj, Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu i Katedre za crkvenu povijest Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Splitu, Trilj, 11. – 12. 11. 2010.
- “*Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst*”. Međunarodni znanstveni skup u organizaciji Književnog kruga Split, Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU Split i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split, 26. – 27. 9. 2011.
- “*Odnos klera i nacije u jugoistočnoj Europi od 19. do 21. stoljeća*”. Međunarodni skup Komisije za povijest jugoistočne Europe zaklade PRO ORIENTE Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2. – 6. 5. 2012.
- “*Novije historiografske spoznaje iz hrvatske i europske moderne i suvremene povijesti*”. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Agencija za odgoj i obrazovanje, Split, 21. 6. 2012.
- “*Splitski statut iz 1312. godine, povijest i pravo. O 700. obljetnici*”. Međunarodni znanstveni skup u organizaciji Književnog kruga Split, Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU Split i Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu, Split, 24. – 25. 9. 2012.
- “*The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central, and Southeastern Europe*”. International Symposium Commemorating 1200-year Anniversary of the Treaty of Aachen. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Department of Medieval Studies, Central European University Budapest, Zadar, 27. – 29. 9. 2012.
- “*Novije historiografske spoznaje iz antičke i srednjovjekovne povijesti hrvatskih zemalja*”. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Agencija za odgoj i obrazovanje, Split, 21. 6. 2013.
- “*Ivo Tartaglia i njegovo doba*”. Međunarodni znanstveni skup u organizaciji Književnog kruga Split, Zavoda za znanstveni i umjetnički

rad HAZU Split i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Split, 23. – 24. 9. 2013.

- “*Trećoredska glagoljaška baština u europskom kontekstu*”. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, 27. – 28. 9. 2013.
- “*Iz povijesti pisanja povijesti ili kako se pisala povijest*”. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, Agencija za odgoj i obrazovanje, Split, 26. 6. 2014.

Odsjek za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu zajednički, od 30. lipnja do 4. srpnja 2014. u Splitu, organiziraju Treću međunarodnu ljetnu školu o pristupu digitalnim arhivima, međunarodnu ljetnu školu ADA 2014 “*Policies and Practices in Access to Digital Archives: Openness, Trustworthiness and Cost-efficiency*”. Također, na inicijativu Odsjeka za povijest Filozofski fakultet u suradnji s Pravnim fakultetom Sveučilišta u Splitu, CEDI “Robert Schuman” Pravnog fakulteta u Splitu, Hrvatsko-francuskim društvom *Alliance française de Split* i *Centre international de formation européenne – CIFE* iz Nice, Francuska, organizira međunarodnu ljetnu školu europskih integracija od 3. do 9. srpnja 2014. godine u Splitu pod nazivom “*La Croatie d’hier à aujourd’hui / Hrvatska nekad i sad*”.

Uz navedeno, Odsjek je organizirao i lijep broj javnih predavanja gostujućih predavača. Tako je u dvama navratima (2011. i 2013.) na Odsjeku za povijest gostovao veleposlanik države Izrael Nj. E. Yossi Amrani, veleposlanik Republike Poljske Nj. E. Wiesław Tarka (2011.), zatim prof. dr. sc. Yair Hirschfeld sa Sveučilišta u Haifi, Izrael (2012.). Javna predavanja održali su i akademici Tomislav Raukar i Igor Fisković (2012.). Godine 2013. na Odsjeku su gostovali prof. dr. sc. Ivo Banac s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu te dr. sc. Konrad Clewing iz *Osteuropa-Institut* iz Regensburga, a 2014., u dvama navratima, prof. dr. sc. Slaven Bertoša sa Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, prof. dr. sc. Heiner Timmermann sa *Friedrich-Schiller Universität* iz Jene, prof. dr. Laurent Bricault s *Université de Toulouse 2 - Le Mirail*, mr. sc. Dragana Kunčer iz Istorijskog instituta SANU u Beogradu, prof. dr. sc. Šaćir Filandra s Fakulteta političkih nauka u Sarajevu te prof. dr. sc. Damir Agičić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Odsjek je za povijest zajedno s Književnim krugom Split organizirao brojna predstavljanja knjiga, a neka

od predstavljanja knjiga suorganizirao je i s Državnim arhivom u Zadru te Zavodom za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu.

Osobito smo ponosni na svoju izdavačku djelatnost. Od 2008. godine do danas Odsjek je samostalno ili u suizdavaštvu izdao pet zbornika radova (računamo li i ovaj, tiskan o desetogodišnjici Odsjeka, onda ih je šest), jedan sveučilišni udžbenik i jedan fakultetski udžbenik u digitalnom obliku, četiri monografije i jednu knjigu građe (vidi Prilog 2. na kraju Zbornika). Odsjek se pobrinuo za kompletno financiranje gotovo svih tih izdanja i nijedno od njih, ni u pripremi ni u tisku, nije ni u najmanjoj mjeri opteretilo fakultetska sredstva.

VII. Zaključna riječ: s pogledom u budućnost...

Ono što je od početka resilo odnose na našem Odsjeku jest međusobno povjerenje, upućenost jednih na druge u zajedničkim i kolegijalnim nastojanjima za što kvalitetnijim nastavnim procesom i trajnom razmjenom stečenih iskustava kao i gotovo konsenzualno donošenje svih odluka na sjednicama Vijeća Odsjeka za koje bi se uočilo da ih život i potrebe nameću – na korist i zadovoljstvo svih! Primjeran međuljudski i kolegijalni odnos među nastavnicima na Odsjeku pretakao se i pretače i na odnose prema našim studentima. Nije pretjerano kazati da je gotovo obiteljska, a istovremeno i profesionalna atmosfera koja na Odsjeku vlada bila i jest ona koja naše studente trajno privlači na naš Odsjek kao i u njihov vlastiti dom i čini ih njegovim sastavnim, neodvojivim dijelom, u vezi koja se trajno nastavlja i nakon njihova diplomiranja. To je bilo i ostalo naše veliko bogatstvo. Trajna i nesebična briga o svemu što se događa na našem Odsjeku, o njegovu djelovanju u cjelini i u detaljima, prema nama nastavnicima, prema našim vanjskim suradnicima i prema našim studentima u njihovim svakodnevnim potrebama i upitima odlika je naše drage, savjesne i marljive tajnice gđe Vesele Ljubičić, dipl. iur., te njezin teško zamjenjiv doprinos svima nama. Odsjek je, i kao ustrojbeni jedinicu i pojedinačno preko svojih članova, trajno davao svoj doprinos razvoju Filozofskog fakulteta u Splitu u cjelini, na svim razinama i u raznim aspektima njegova djelovanja.

Golemo pitanje koje pred Odsjekom stoji i o kojemu umnogome ovisi njegova budućnost u sljedećim desetljećima jest odobrenje novih docentskih znanstveno-nastavnih zvanja našim znanstvenim novacima – asistentima koji su za to stekli sve uvjete. Na taj bi se način osigurala ne samo

njihova vlastita egzistencija, opravdala višegodišnja ulaganja u njihov poslijediplomski studij i nagradio njihov stalni i nemali nastavni angažman nego – sa svime time – i daljnji solidan i harmoničan razvoj i djelovanje Odsjeka i odvijanje njegovih studija. Sa zebnjom gledamo na nemogućnost takva razvoja stvari, s optimizmom i s vedrinom njegovo, nadamo se skoro, ostvarenje. Sve ostalo je, čini nam se, na dobrom putu, na zaista dobrom putu...

Puno je truda, puno napora, puno brige, puno takta i umješnosti, puno vremena uloženo u proteklom razdoblju u nastanak i djelovanje našeg splitskog Odsjeka za povijest. Makar duboko znamo da u ovom svijetu i u ovoj povijesti, u ovom prostoru i ovom vremenu, sve tako brzo i neizbježno prolazi, kao što je brzo prošlo i prvih deset godina našeg Odsjeka, i doista *samo mijena stalna jest*, sretni smo i zadovoljni ljudi. Učinili smo što smo mogli i bili dužni učiniti. Učinili smo to s ljubavlju. Pa, i dok sve prolazi, pa i onda kad sve prođe, jedno ipak sigurno ostaje: ostaje ljubav. Jer, ljubav, *ljubav nikad ne prestaje*...

Slikovni prilog: Iz djelovanja Odsjeka 2008. – 2014.

Terenska nastava: na Kliškoj tvrđavi, s pripadnicima povijesne postrojbe “Kliški uskoci”

Studenti i prof. dr. Vicko Kapitanović na lokalitetu Rižinice

Terenska nastava: na Imotskoj tvrđavi

Nad arhivalijama: terenska nastava u Državnom arhivu u Zadru

Terenska nastava u Dubrovniku: Palača Sponza – Državni arhiv Dubrovnik

Terenska nastava: na zidinama starog Stona

Tajnica Odsjeka gospođa Vesela Ljubičić: Odsjek u srcu i u mislima...

Potpisivanje sporazuma o suradnji Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu i Odsjeka za povijest Odjela za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, s lijeva: rektor Sveučilišta u Splitu prof. dr. Ivan Pavić, dekan Filozofskog fakulteta prof. dr. Marko Trogrlić i rektor Sveučilišta Jurja Dobrile prof. dr. Robert Matijašić

Petar Selem

Radna soba s pogledom na luku, predavaonica s pogledom na Marjan

Petar Selem

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Professor emeritus

selempetar@gmail.com

Davno, kad su započeli razgovori o mogućem otvaranju Filozofskog fakulteta u Splitu, kazao sam kako mi se čini čudnovatim da grad koji je dao Marka Marulića, don Franu Bulića, Ljubu Karamana, Cvita Fiskovića, Tonča Petrasova Marovića, ima kemijski, a nema filozofski fakultet. Nakon nekog vremena ipak je krenulo: studijem u staroj zgradi u Radovanovoj ulici – tijesan ali drag prostor: radna soba s pogledom na luku, predavaonica s pogledom na Marjan. Pa onaj starinski atrij u kojem je već započinjala studentska vrema i gdje sam kod simpatičnih vratarica preuzimao ključ radne sobe. Studenti su, kao i u svemu što je novo, bili posebno zainteresirani i predavanja su zaista stvarala dobru atmosferu.

Zatim se konačno utemeljio Fakultet. U lijepoj zgradi razgranali su se studijski odsjeci. Zadržao sam nastavu povijesti Staroga istoka, uz dragocjenu suradnju Inge Vilogorac. Tih nekoliko predavanja što bih godišnje održao, ipak su bila posebno zamišljena. Nisam išao kronološkim slijedom, već sam stvarao “priče”: za prapovijest “priču o dva broda”, za XVIII. dinastiju “priču o osvajaču, graditelju i heretiku” – to su bili Tutmosis III., Hatšepsut i Eknaton. Mislim da sam tako u našim relativno rijetkim viđanjima osigurao živost razmjene i pozornost studenata.

Studij povijesti i Filozofski fakultet dalje se razvijaju i zriju. A ja sam sretan što sam imao prigode sudjelovati u ranim razdobljima njihova nastajanja.

Bruna Kuntić-Makvić

Stara povijest na studiju povijesti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu

UDK: 378.14(497.5 Split):94“652”

Stručni rad

Primljen: 22. 05. 2014.

Prihvaćen: 28. 05. 2014.

Bruna Kuntić-Makvić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

bkm@ffzg.hr

Na primjeru četiri nastavna postupka tumači se koncepcija nastave stare povijesti u proteklom desetljeću na preddiplomskoj razini studija povijesti pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

Ključne riječi: stara povijest, Stari istok, antika, hrvatski povijesni prostor, interdisciplinarnost, sveučilišna nastava stare povijesti, predznanje, uvodni sat/sadržaji, terenska nastava, izborni kolegij

Studij povijesti u Splitu obnovljen je akademske godine 2003./2004. kao dislocirani studij Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U skladu s time, organizacija nastave i distribucija nastavnih sadržaja na početku su u Splitu bile iste kao u Zagrebu.¹ Obveznu nastavu stare povijesti osiguravalo je osoblje zagrebačke Katedre za staru povijest, tada dr. sc. Petar SELEM, redoviti profesor u trajnom zvanju, dr. sc. Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, redoviti profesor, i dr. sc. Boris OLUJIĆ, docent. Otkako je akademske godine 2005./2006. započela nastava po bolonjskim pravilima, u doba ispita povremeno su nam pomagale i dvije najmlađe članice zagrebačke Katedre, znanstvena novakinja Jasmina OSTERMAN i asistentica Jelena MAROHNIĆ. Obnovu studija povijesti u Splitu rado smo, zajedno s ostalim članovima zagrebačkog Odsjeka, podržali vlastitom suradnjom dok se ne razviju i ne zaposle mladi znanstvenici koji će postupno preuzeti nastavu. U uvjetima materijalnih ograničenja i oskudice koji su se, nažalost, protegnuli na znatan dio minuloga desetljeća, taj proces teče sporije no što se

¹ Točnije, kao na zagrebačkom dvopredmetnom preddiplomskom studiju. Split nije imao i nema jednopredmetnog studija povijesti niti na preddiplomskoj niti na diplomskoj razini.

očekivalo i no što je poželjno. Splitski se studij povijesti ipak opremio vlastitim djelatnicima u znanstveno-nastavnim zvanjima i znanstvenim novcima i osamostalio se. Na znanstveno-nastavnom području stare povijesti u akad. god. 2007./2008. nastupila je znanstvena novakinja Inga VILOGORAC BRČIĆ, koja je iduće akademske godine započela sudjelovati u nastavi povijesti Starog istoka. U akad. god. 2009./2010. nastupio je znanstveni novak Ivan MATIJEVIĆ i započeo sudjelovati u nastavi povijesti Grčke i Rima i stare povijesti hrvatskih zemalja. Od akad. god. 2008./2009. povijest se predaje po programu koji je kreiran neovisno o zagrebačkom, čuvajući samo neke osnovne crte predloška.²

Mi se "starovjekovci" zalažemo da se znanstveno-nastavno područje stare povijesti na splitskome studiju razvije kako dolikuje regiji bogate prapovijesti i antike, gdje su ugledne ustanove već više stoljeća posvećene istraživanju i čuvanju spomeničke građe svih vrsta, odakle su potekli i gdje su djelovali slavni znanstvenici, zaslužni pioniri hrvatskih povijesnih znanosti. Znanstveno-nastavno područje stare povijesti jednostavno mora postati istaknutim i karakterističnim dijelom splitskoga studija, na svim razinama, od preddiplomske do doktorske. U okruženju domorodačkih protohistorij-

² Satnica predmeta i kolegija iz znanstveno-nastavnog područja stare povijesti razvijala se kako slijedi. U prvim dvjema, predbolonjskim godinama (2003./2004. i 2004./2005.) predavala su se tri samostalna dvosemestralna kolegija, *Povijest Starog istoka* (2 sata predavanja tjedno), *Povijest Grčke i Rima* (2 sata predavanja tjedno) i *Stara povijest hrvatskih zemalja* (1 sat predavanja tjedno). Od početka bolonjskog sustava u akad. god. 2005./2006. držala su se jednosemestralna predavanja iz *Povijesti ranih civilizacija* (2 sata) i *Povijesti Grčke i Rima sa starom poviješću hrvatskih zemalja* (3 sata), a uz to su studenti morali u istome semestru odabrati i polaziti jedan od ponuđenih seminara koji su pratili predavanja, tj. ili dva sata seminara iz povijesti Starog istoka ili dva sata seminara iz povijesti Grčke i Rima ili jedan sat seminara iz stare povijesti hrvatskih zemalja. Tu je kombinaciju lako ostvariti u Zagrebu, gdje se studenti dvopredmetnog programa upućuju da izaberu jedan od seminara koji se drže za jednopredmetaše i zatim ga polaze zajedno s njima. U Splitu je to bilo teže i skupo održavati, ali smo na tome inzistirali da bi naši splitski studenti, ako/kad se uključe u diplomski studij povijesti u Zagrebu, bili pripremljeni jednako kao i zagrebački. Očekivalo se, naime, da će nekoliko generacija diplomsku razinu studija nastavljati u Zagrebu – dok se taj dio studija ne konstituira i u Splitu. Od akad. god. 2008./2009. u samostalno kreiranom splitskom studijskom programu satnica kolegija *Povijest ranih civilizacija* fiksirana je na dva sata predavanja i jedan sat seminara tjedno, a kolegija *Povijest Grčke i Rima sa starom poviješću hrvatskih zemalja* (uz nešto kolebanja u naslovu) na dva sata predavanja i dva sata seminara tjedno. Oba se kolegija predaju u prvom semestru preddiplomskog studija. Ukupna je satnica stare povijesti na prvoj godini bolonjskog preddiplomskog studija zapravo ista i u Zagrebu i u Splitu, no zagrebački studenti imaju sat predavanja više (što je vrlo značajno kod glomaznoga gradiva kolegija koji povezuje opći s regionalnim povijesnim tijekom u grčko i rimsko doba), a splitski studenti sat seminara više (zato su im seminarski radovi isključivo iz stare povijesti hrvatskih zemalja). Prednost je splitskoga programa što se gradivo obaju kolegija prezentira na oba načina, predavanjima i radom u seminaru. U Zagrebu gradivo jednoga kolegija ostaje bez seminarskog oblika obrade.

skih utvrda, grčkih naseobina, rimskoga velegrada u Saloni i Dioklecijanova carskog doma nije to samo očit izazov već i obveza splitskoga Sveučilišta. Bogata građa vapi za istraživanjem i savršen je resurs preko kojega se domaći kadrovi mogu uključiti u svjetske znanstvene tokove.³ Ipak, treba se pobrinuti da pri tome domaći djelatnici u znanosti ne postanu poslužiteljima znanstvenoistraživačkih kolonizatora koji raspolažu sredstvima, a oskudijevaju dostojnim istraživačkim poligonima na kojima će ih utrošiti da bi razvili svoje karijere.

Tomu valja parirati najprije stručnošću, znanjem i profesionalnom osviještenošću domaćih djelatnika u znanosti. Oni moraju bolje nego itko znati o specifičnostima prirodnog i geopolitičkog okruženja, povijesnog tijeka i njegovih materijalnih tragova na domovinskome tlu kroz tisućljeća te o znanstvenoistraživačkim postignućima domaćih djelatnika. To je potrebno kako ne bi nekritički preuzimali strane koncepte koji su razvijeni prema drugačijim uvjetima i na drugačijoj građi, a zatim ih pokušavali nasilno primijeniti na sadržaje kojima uopće nisu primjereni, omalovažavajući pri tome postignuća prethodnika. Ni najvaljanija zakonska regulativa znanstvenoistraživačkoga rada na povijesnoj i spomeničkoj baštini ne pomaže protiv fenomena svojevrsne znanstvenoistraživačke kolonizacije, ako domaći djelatnici u znanosti, kako istraživači tako i službenici u nadležnim državnim ustanovama, ne poštuju profesionalne znanstveničke standarde. Ti su standardi ujedno brana protiv pseudoznanstvenika koji senzacionalističkim interpretacijama prodaju maglu neupućenoj, ali uvijek na uzbudjenje spremnoj publici, a brana su i protiv političke manipulacije različitim elementima prošlosti – na koju nisu imuna ni najstarija razdoblja.

U pogledu stare povijesti ovo treba shvatiti nadasve ozbiljno: stručnjaci koji se njome mogu dostojno baviti moraju biti interdisciplinarno formirani. Svoj posao na visokoškolskoj i znanstvenoj ustanovi mogu učinkovito raditi isključivo interdisciplinarno. Staroj je povijesti to imanentno. Osnovna su oruđa djelatnika u toj grani u prvome redu i na prvome mjestu poznavanje povjesničarskoga zanata i suvremenih kretanja u historiografiji, a uz to operativno poznavanje klasičnofilološke, arheološke i povijesno-umjetničke discipline. Da bi imalo smisla da se mlada osoba prihvati takva posla i da bi u njemu napredovala, mora povijest i još jednu od navedenih struka znati na razini nekadašnje fakultetske diplome, odnosno današnje-

³ Jasno je da ovo ne vrijedi samo za staru povijest. Kao obilježje studija povijesti u Splitu iz istih se ili sličnih razloga razvija i medievistika te istraživanje i poučavanje kasnijih razdoblja, svakoga sa specifičnim istraživačkim oruđima i na temelju bogate povijesne i kulturne baštine. Ne mogu to ponavljati u tekstu čiji je predmet stara povijest, pa molim da se podrazumijeva.

ga magisterija struke, a u treću mora biti upućena toliko da se bez zabluda može koristiti njezinim rezultatima. Studij klasičnih jezika dobra je podloga i znanstveniku koji će se baviti poviješću Starog istoka, ali se, dakako, za tu disciplinu traži poznavanje drugih jezičnih skupina i starih pisama. Moguće su razne kombinacije, ali osoba koja nije interdisciplinarno formirana zasigurno će se mučiti da potvrdi autentičnost svojega znanstvenog angažmana na tome polju.

Valja računati i sa stanovitim dvojstvom u znanstvenoistraživačkom i nastavničkom radu. Naime, uz ažurno poznavanje stanja istraživanja općih tijekova stare povijesti, sudjelovanje u njima i uključivanje novih rezultata u nastavu, svi su naši djelatnici na polju stare povijesti ujedno istraživači njezinih fenomena na hrvatskome povijesnom prostoru. Tu je težište njihova istraživačkog rada, a vlastite rezultate i rezultate drugih istraživača također su dužni uključivati u nastavu. Razumije se da se opće isprepliće s posebnim i da poznavanje obojega pridonosi uspješnijem radu na obama poljima, ali ipak su to dva razboja.

Jasno je da nije lako naći kandidate koji imaju opisane kvalifikacije za posao i voljni su se opteretiti trajnim radom na dvama kolosijecima. Dugo usvajanje znanja uvjet je za to, a danas uistinu nije popularno. Od sveučilišnih se studija traži da razvijaju vještine, a ne znanje. Ipak, misle li znanstvenici iz humanističke skupine obraniti dignitet svojega djelovanja, a time i svoj opstanak, moraju ustrajno zahtijevati da se poštuju standardi izobraženosti koji su preduvjet njihova profesionalnog funkcioniranja. Takvom zahtjevnošću odbijamo mnogo mladih ljudi koji se žure svladati stube životnog kurikula. Srećom, zaljubljenici u staru povijest i njezina svjedočanstva, željni da ju istražuju i voljni raditi ne nestaju ni u najnovijim generacijama. Znanstveni novaci koji su uključeni u nastavu stare povijesti na studiju povijesti Sveučilišta u Splitu odgovaraju opisanim kriterijima. Inga VILOGORAC BRČIĆ diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu povijest umjetnosti, latinski jezik i rimsku književnost. Potrebno je dodati da je bila maturirala na klasičnom programu izvrsne splitske I. gimnazije, što znači da je klasični grčki i klasični latinski jezik učila četiri godine i da je praktično upoznala rad na primjerima iz grčke i rimske književnosti prije no što je postala student. Nakon diplome upisala je magisterij znanosti na poslijediplomskom studiju povijesti zagrebačkog Odsjeka za povijest. Polagala je ispite iz toga programa i diferencijalne ispite koji su joj propisani da bi nadoknadila razlike prema preddiplomskom programu povijesti. Pri prelasku na bolonjski sustav otvorila se zakonska mogućnost da se magisteriji "po starom" pretvore u doktorate, koju je iskoristila. Pod mentorstvom prof. dr.

Petra Selema prijavila je temu doktorske disertacije o sljedbenicima Kibeline kulta na hrvatskom povijesnom prostoru. Tema je formulirana u skladu s gornjim postulatima. Da bi doktorandica uspješno istraživala domaće epigrafske izvore rimskoga doba, morala je istraživati i temeljito upoznati podrijetlo, razvitak i širenje prastarog orijentalnog kulta Velike Božice. Time se pripremala i za svoj nastavnički rad: bilo joj je, naime, namijenjeno da na splitskome studiju preuzme kolegije iz povijesti Starog istoka. U nastavi kolegija *Povijest ranih civilizacija* uz propisne dozvole sudjelovala je od početka, kratko pod vodstvom prof. dr. B. Olujića, a trajno pod vodstvom prof. dr. P. Selema. Splitski se studij povijesti itekako koristio njezinom interdisciplinarnošću: pet je akademskih godina vodila vježbe latinskoga jezika, sudjelovala je u nastavi kolegija antičkoga sadržaja akademika N. Cambija i predavala je vlastiti izborni kolegij *Kult Velike Majke*. Doktorsku je disertaciju s uspjehom obranila, stekla je zvanje znanstvenog suradnika i izabrana je naslovnim docentom pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Njezino je nastupno predavanje objavljeno u ovome zborniku. I dalje sudjeluje u nastavi *Povijesti ranih civilizacija*.

Znanstveni novak Ivan MATIJEVIĆ diplomirao je povijest i arheologiju na Sveučilištu u Zadru. Posvećen zavičajnoj baštini, kako se posebno zna dogoditi mladima koji rastu uz solinske starine, razvio je umijeće čitanja i tumačenja latinskih natpisa koje redovito potvrđuje objavljujući nove nalaze ili nove interpretacije već poznatih natpisa. Nakon razdoblja zaposlenja u Arheološkom muzeju u Splitu, nastupivši kao znanstveni novak pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, uključio se pod vodstvom prof. dr. B. Kuntić-Makvić u nastavu kolegija *Povijest Grčke i Rima sa starom poviješću hrvatskih zemalja*. Sudjeluje i u nastavi kolegija akademika N. Cambija, *Antički grad na istočnoj obali Jadrana* i *Rimski carovi i carski kult*. Pod mentorstvom prof. dr. Anamarije Kurilić priprema na Sveučilištu u Zadru tezu o rimskim vojnim osobama u Saloni. Od ljetnog semestra akad. god. 2012./2013. predaje uz propisne dozvole vlastiti izborni kolegij *Rimski vojnici u Saloni* koji proizlazi iz njegovih istraživanja za doktorat. Njegov se prilog također nalazi u ovome zborniku.

Očito je po ovome da je studij povijesti u Splitu o desetoj obljetnici na putu da stekne kvalitetnog vlastitog stručnjaka koji će biti verziran u rimskoj povijesti i u staroj povijesti hrvatskih zemalja u rimsko doba, i to s internacionalno vrlo referentnim specijalizacijama za rimsku vojnu povijest i latinsku epigrafiju. Naravno, uz uvjet da se Odsjeku za povijest dodijele sredstva kojima će se financirati primjereno napredovanje mladoga stručnjaka u znanstveno-nastavnim zvanjima. S druge strane, stručnjak koji je

osposobljen za povijest Starog istoka i reflekse orijentalnih civilizacijskih tekovina na hrvatskom povijesnom prostoru u rimsko doba, također s internacionalno vrlo referentnom specijalizacijom, trenutno djeluje kao vanjski suradnik splitskoga studija.⁴ Nezaobilazna je treća karika u idealnoj projekciji minimalne kadrovske opreme stare povijesti na studiju povijesti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu povjesničar – klasični filolog, dobar grecist upućen i u arheologiju, koji bi se bavio grčkom građom s hrvatskog povijesnog prostora, u širokom rasponu od protohistorije do kasnoantičkih grčkojezičnih spomenika koje su grekofoni žitelji ili prolaznici ostavili, osobito u lučkim gradovima. Uspije li splitski Odsjek za povijest složiti takvo trojstvo, stara će se povijest na splitskome studiju razvijati kako je planirano. O desetoj obljetnici stavljamo to na srce kolegama koji vode studij.

Prema aktualnim studijskim planovima stara se povijest predaje u prvome semestru preddiplomskog studija. Gradivo kojim se realno nije moguće ozbiljnije baviti bez mnogih predznanja iznosi se pred mlade ljude koji su zbunjeni prelaskom iz školskih u fakultetske klupe. Stoga se čitavo znanstveno-nastavno područje stare povijesti našlo u položaju svojevrsnog uvođa u studij. Na gradivu stare povijesti valja demonstrirati neka pravila koja vrijede i za gradivo svih kasnijih razdoblja. Ujedno nastojimo studente uputiti u specifičnosti istraživanja stare povijesti i pobuditi interes za nju. Stoga su tijekom cijelog desetljeća neki elementi nastavnog procesa ostali slični i provode se i na zagrebačkom i na splitskom preddiplomskom studiju: inicijalno prikupljanje podataka o novim studentima i o njihovu predznanju, uvodni nastavni sadržaji, terenska nastava propisana silabom obveznih kolegija te izborni kolegiji sa sadržajima koji dopunjuju obvezne kolegije. Promatrajući kakve su rezultate davali, možemo pratiti i neke crte razvitka splitskog studija.⁵

⁴ Zbog nepredvidivog udarca sudbine, zbog krutosti kojom se administriraju hrvatsko visoko školstvo i znanost i zbog financijskih restrikcija, sami smo s velikom žalošću morali privremeno razgraditi dio plana za trajnu kadrovsku opremu stare povijesti na splitskome studiju. Nenadano je preminuo znanstveni novak Ivan Knežević koji je pri Zavodu za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu radio na staroj povijesti. Ministarstvo znanosti dopustilo je popunjavanje nastale praznine isključivo znanstvenim novakom koji već jest financiran u sustavu. Druga osoba primjerene interdisciplinarnosti nije se nadaleko nazirala. Uz vrlo uvidavno, premda nevoljko dopuštenje nadležnih u Splitu, znanstvena novakinja Vilogorac Brčić kao naša gojenica i dugogodišnja suradnica prešla je na Filozofski fakultet u Zagrebu, s tim da nastavi surađivati na studiju povijesti u Splitu. Duboko smo zahvalni na razumijevanju i pomoći. Ne znamo što nosi budućnost. Moguće je da će kolegica, vrstan istraživač, brižan nastavnik i dragocjen suradnik, ipak ispuniti prvotno zacrtani plan i akademsku karijeru kad-tad nastaviti kao zaposlenik Sveučilišta u Splitu.

⁵ Podaci koje iznosim temelje se na dijelu dokumentacije o suradnji koja je pohranjena u arhivu Katedre za staru povijest Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i na

Upitnici za studente prve godine

Sa studentima koji upisuju prvu godinu počinjemo raditi prikupljajući informacije o njihovu prethodnom obrazovanju i interesima. "Upitnik za studente prve godine" popunjava se inicijativom nastavnika stare povijesti, najčešće na prvim nastavnim satima njihovih kolegija. Traže se podaci o završenoj srednjoj školi, o interesu za kolegije izvan studijskih grupa koje su studenti upisali, o znanju stranih jezika, o pristupu računalu i vještini rada na računalu, o posebnim znanjima i vještinama koje bi se mogle primijeniti u povijesnom istraživanju. Podaci su, naravno, zanimljivi i drugim nastavnicima.

Na početku ovoga desetljeća vrlo je malo studenata moglo naznačiti da ima vlastito računalo ili barem besplatan pristup računalu u mjestu stanovanja. Zapravo, do računala nisu lako mogli ni u mjestu studiranja. U skladu s time, rijetki su označavali da se koriste makar samo programom *Word* iz Microsoftove osnovne kombinacije. Danas su i privatnici i Sveučilište u Splitu opremljeni računalnim pomagalima. Studenti navode po nekoliko različitih programa kojima se koriste, a neki ističu i da umiju programirati. To je nesumnjivo dobra vijest.

S druge strane, na zamolbu da student navede posebna znanja i vještine kojima raspolaže, a mogli bi se primijeniti u povijesnom istraživanju, dobivamo sve oskudnije odgovore. Da bismo ispitanika potaknuli da se prisjetiti svega što bi došlo u obzir, spominjemo nekoliko znanja koja bi bila korisna u kabinetskom, arhivskom radu i nekoliko vještina koje bi bile korisne na terenu, pri kakvu arheološkom ili sličnom istraživanju (stara pisma - glagoljica, gotica, hebrejsko pismo; speleologija, numizmatika, filatelija, planinarenje; skupljanje neke vrste starina...) Nažalost, što smo dalje od početaka splitskog studija povijesti, to se manje bilo kakvih aktivnosti nađe u odgovorima. Moderni maturanti nemaju više što spomenuti. Čini se da lutanje mrežom zamjenjuje gotovo sve što su nekoć voljeli raditi, a to baca loše svjetlo i na podatke o pristupu računalu.

Među stranim jezicima kojima se ispitanici mogu koristiti engleski je, naravno, potisnuo ostale. Čak i oni koji uz povijest studiraju neki romanski jezik najčešće će u odgovoru na to pitanje dati prednost engleskomu.

operativnoj dokumentaciji koja nastaje tijekom nastavnog procesa (evidencija polazanja nastave, zapisi s ispita, testovi, seminarski pisani radovi i sl.), a čuva se, naravno, pri Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Prikazujem odabrane informacije, a ne potpunu obradu ni konačnu interpretaciju građe. Ona će, nadamo se, kad-tad postati temeljem posebne studije koja će uključiti i službene podatke iz splitske i zagrebačke studentske službe i usporedbu nastojanja i rezultata na obama studijima.

Za klasične jezike postavljamo poseban, izričit i detaljan upit: je li student učio grčki i latinski, na kojoj razini školovanja, koliko dugo, po kojim udžbenicima. Split na srednjoškolskoj razini ima dva dobra rasadnika poznavanja klasičnih jezika i pripadne književnosti, Prvu i Nadbiskupsku gimnaziju. Sretni smo kad se na povijest upiše student čije predznanje uključuje ta oruđa, dragocjena za istraživanje antičkog dijela stare povijesti, a posebno stare povijesti hrvatskih zemalja. U najmanju ruku, zanimala ga stara povijest ili ne, takav će prvostupnik lakše svladavati nastavu prve godine studija, a mi ćemo imati partnera na kojega se možemo osloniti tijekom nastave.⁶

Posljednji bi upit trebao navesti budućeg povjesničara da se očituje o svojim interesima unutar povijesti. Ponuđeno mu je da označi sebi najzanimljiviju stavku u skupini povijesnih razdoblja,⁷ geopolitičkih cjelina,⁸ elemenata historiografskog zanata⁹ i povijesnih problematika.¹⁰

Čak ni jasan zahtjev da ispitanici u jednoj skupini ne označe više od jednoga ponuđenog pojma ne uspijeva ih spriječiti da stave križić uz više stavki.¹¹ Redovito označuju više pojmova i time poništavaju željeni rezultat upita kojim pokušavamo saznati osobnu "povjesničarsku pretenziju" novoga gojenca. Također bismo voljeli doznati kakvo raspoloženje u generaciji

⁶ Mladež s takvim predznanjem, u Splitu kao i u Zagrebu, bez većih se teškoća visoko plasira na upisnim popisima humanističkih studija, ali pravo upisa zatim češće iskoristi na studijima lukrativnih disciplina poput prava i medicine. Iznimka su uvijek oni kojima su se zavičajne starine, poput solinskih, urezale u srce. No, oni će povijest, arheologiju ili povijest umjetnosti odabrati bez obzira na opseg i na kakvoću svojega predznanja klasičnih jezika. Jedan je od zadataka visokoškolske ustanove da za studente koji su upisali povijest, a to im predznanje nedostaje, propiše i organizira nadomjesnu nastavu. To se za latinski jezik provodi i u Zagrebu i u Splitu, a za grčki samo pri studiju arheologije u Zagrebu.

⁷ Prapovijest, antika, srednji vijek, novi vijek, najnovije doba.

⁸ Svjetska povijest, povijest dijela Europe u kojemu je Hrvatska, nacionalna povijest i zavičajna povijest.

⁹ Pomoćne povijesne znanosti, povijest historiografije, aktualne metode povjesničarskog istraživanja, pisanje propisnog historiografskog teksta. O posljednjoj će se vještini student uputiti i u okviru namjenskog kolegija *Historiografski praktikum* koji je prema studijskom programu obavezan pohađati.

¹⁰ Nude se gospodarska, religijska, kulturna, politička i ratna povijest, ekohistorija i povijest svakodnevice, a ponuđeno je i prazno mjesto za dodatnu problematiku po izboru.

¹¹ Ne pomaže ni prazno mjesto gdje po potrebi mogu dopisati nešto što nije ponuđeno, a ne zaustavlja ih ni ljubazna napomena da će njihov voditelj rado poslušati sva dodatna tumačenja, dopune i promjene. U tom je pogledu studentsko nepovjerenje na mjestu. Koncept nastavnika znanstvenika "voditelja" koji prati i savjetuje dodijeljenoga preddiplomca nije u našim uvjetima uspio zaživjeti ni u Zagrebu ni u Splitu. Sveučilišni nastavnici rade u oskudnim uvjetima i pod prevelikim pritiskom raznovrsnih nenastavnih i neznanstvenih obveza koje su navodno nužne da bi sustav visokog školstva funkcionirao, te jedva uspijevaju obraniti vrijeme i sačuvati snagu za elementarni nastavnički i istraživački rad. Ne mogu na taj način pratiti razmjerno brojne preddiplomce. Naše studentske službe nisu predviđene za takvu konzultativnu ulogu.

prevladava prema različitim područjima historičarskog djelovanja. Nedisiplinirano odgovaranje lišava nas tih mogućnosti.

Možemo nagađati što ga uzrokuje. Najoptimističnija je pretpostavka da je žudnja za istraživanjem povijesti buduće studente prožela tako da se jedva mogu odreći kojega njegova aspekta. Realističnijih, pesimističkih pretpostavaka širi je spektar. Najblaža je da se studenti-prvašići silno boje neće li sebi očitovanjem za samo jednu stavku za vijeke vjekova oduzeti nekakve buduće šanse. Zabrinjava pretpostavka da zapravo ne znaju što žele od studija povijesti. Porazna je pak pretpostavka da slabo razumiju ili uopće ne razumiju što ih pitamo, tj. što upitnik nudi u skupinama mogućnosti. To bi, naime, značilo da imaju posve maglovite predodžbe o znanosti koju će studirati.

Sigurno je da ne znaju korektno popunjavati ankete.

Najmanje suvišnih križića ima u skupini "Historiografski zanat". Zapravo, ovdje najčešće nitko ne označi ništa. Pretpostavlja se da upitnik popunjavaju mladi ljudi koji su odabrali povjesničarski poziv jer se njime žele baviti. Čini se da su u razdoblju između srednjeg i visokog stupnja školovanja blaženo nesvjesni da se povjesničarski posao – kao i svaki drugi – može valjano obavljati samo kad se ovlada za to specifičnim oruđem.

Na istome nastavnom satu stare povijesti brucoši anonimno rješavaju test koji nazivamo "Provjerom predznanja". Svakome studentu i cijeloj generaciji pomoći će da uvide kakvo im je predznanje, koliko bi im ono moglo vrijediti u nastavi stare povijesti te kakve razlike mogu očekivati između onoga čemu su bili podučavani i onoga što bismo im željeli prenijeti tijekom studija. Rezultati provjere predznanja priopćuju se odmah ili na idućem nastavnom satu radioničkim oblikom nastave, u predavaonici pred cijelom studijskom generacijom. Odgovori se uspoređuju i komentiraju. Premda se test za provjeru predznanja priprema prema osnovnoškolskim i srednjoškolskim planovima i programima, premda redovito pratimo udžbenike koji su u optjecaju, provjere predznanja redovito ponude osvježavajuće varijacije.

Propitujući za poslovično formulirane kvalifikacije pojedinih starovjekovnih civilizacijskih žarišta, redovito dobivamo točan odgovor da je dar Nila Egipat, ali već kod dviju koljevaka – pisma i zapadne misli – osim tč-nih Mezopotamije i Grčke dobivamo i netočne Fenikiju, Indiju i Kinu.

Zemljopisnu osviještenost provjeravamo pitajući u kojim se današnjim državama nalaze slavni stari gradovi poput Kartage ili Mileta. Rezultat je razmjerno dobar (prosječno točno 69 %). Babilon, dakako, migrira između

Iraka i Irana. Nezgodno je što velik dio negativnog postotka izaziva Troja, za koju natprosječan broj ispitanika misli da je u današnjoj Grčkoj.

Provjeravamo koliko su ispitanici osposobljeni po karakterističnome vlastitom imenu prepoznati civilizacijsku pripadnost žitelja staroga svijeta. Egipćanin, Grk i Rimljanin obično su potpuno prepoznatljivi. No, Mezopotamce umije prepoznati tek 50 % ispitanika, čak i kad je u pitanju Nabukodonozor koji ima nemalu ulogu u Starome zavjetu, a po njemu se naslovljena Verdijeva opera svako toliko postavlja na Peristilu. Potpuni je gubitnik ilirski kralj Agron kojega prepoznaje manje od 10 % ispitanika.¹²

Identificiranje starih građevina po njihovim vlastitim imenima i nazivima (Panteon, Lavlja vrata, zigurat, Partenon, akvedukt) uspijeva gotovo potpuno, ali njihovo geografsko atribuiranje za trećinu slabije. Glavne kompetencije istaknutih bogova i božica egipatskog, grčkog i rimskog panteona dobro su poznate, ali ostali su panteoni (orijentalni, etruščanski, ilirski) gotovo potpuna nepoznanica.

Poznavanje domaće antike provjerava se zahtjevom da se rimskom imenu grada pridruži ime današnjega koji je na njegovu mjestu. Splitski studenti ne snalaze se s gradovima rimske Panonije, a zagrebačke zbunjuje odnos između Salone i Splita. Malo koji ispitanik zna adresu Arheološkog muzeja u Splitu i Zagrebu. Đaci osnovnih i srednjih škola organizirano posjećuju te ustanove, pa bi se očekivalo da će veći broj budućih povjesničara znati gdje je Arheološki muzej u mjestu njihova studija. Adresa Arheološkog muzeja u onom drugom gradu pogotovo je nepoznanica. Tek u raspravi ispitanici otkrivaju da su adrese simptomatične: u središtima hrvatskih gradova redovito su reprezentativne ulice ili trгови imenovani po Zrinscima i Frankopanima, a u dvama najvećim gradovima na toj su elitnoj adresi pripadni Arheološki muzeji.¹³

¹² Kad treba razvrstati njegovu udovicu Teutu, postotak je, naravno, viši – no ni taj ne odgovara važnosti što ih ilirski kraljevski par ima u hrvatskoj tradiciji, bilo da se radi o historiografiji ili o umjetnosti (npr. književnost 19. st. – Dimitrije Demeter, *Teuta*; glazba 20. st. – Jakov Gotovac, *Dalmaro*). Da se sirotome Agronu ni inače ne piše dobro, svjedoče i jedan od aktualnih udžbenika i radna bilježnica za povijest u 5. razredu osnovne škole, gdje je njegovo ime dosljedno napisano kao Argon i zasigurno tako poučavano – jamči upit u radnoj bilježnici. V. Stjepan Bekavac, Marija Bradvica, *Povijest 5. Udžbenik za peti razred osnovne škole*, Zagreb 2012.⁵, str. 135, 136; Stjepan Bekavac, Marija Bradvica, *Povijest 5. Radna bilježnica za peti razred osnovne škole*, Zagreb 2012.⁶, str. 63.

¹³ U Hrvatskoj se trenutno predaje osam studija povijesti, po jedan u Puli, Rijeci, Zadru, Splitu i Osijeku. Tri su u Zagrebu, dva na Zagrebačkom sveučilištu (Filozofski fakultet i Hrvatski studiji) i jedan na Hrvatskom katoličkom sveučilištu. U postupku je otvaranje studija povijesti u Dubrovniku. Kao deseti može se uzeti u obzir studij povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. U tim okolnostima i uz slabe materijalne prilike građana, studentska je populacija izrazito regionalne provenijencije. Upravo zapanjuje koliko naših splitskih i zagrebačkih studenata u

Budući bi povjesničari trebali iz povijesti povijesnih znanosti znati barem za znanstvena postignuća koja su izrazito unaprijedila povijesno istraživanje. No, kad J. F. Champollionu, H. Schliemannu, Th. Mommsenu ili M. Ventrisu treba pridijeliti pravo otkriće ili postignuće, u tom uspije samo polovina ispitanika.

Upozoravamo ih da povijesne znanosti imaju svoj stručni jezik, koji je potrebno poznavati. Nudimo dvadesetak termina, što hrvatskih što kroatiziranih, orijentalnoga, grčkog ili rimskog podrijetla i tražimo da ispitanici upišu križić uz pojam čije značenje sigurno razumiju. U radionici se redovito pokaže da je znatan broj upisivača križića samo mislio da zna što pojam znači.¹⁴ Zgodno je primijetiti da je latinska riječ “kurikulum” prije deset godina bila poprilična nepoznanica. Danas nije. To su ispravili bolonjska reforma i navala engleskoga jezika... Stariju hrvatsku terminologiju studenti ne poznaju (vremenored za kronologiju, pripećak za abri), a prava im značenja aktualnih termina izmiču, iako za njih znaju (gradina, opidum, udarač). Riječ “sabaja” iz slavne glose o domaćem piću koja se veže uz crkvenoga naučitelja i poslovičnoga Dalmatinca sv. Jeronima potpuna je nepoznanica.¹⁵

Rad na ovome zadatku trebao bi uvjeriti studente da značenja termina iz stručnoga teksta moraju utvrditi pomoću referentne literature, a ne termine shvaćati ‘odoka’ i preskakivati ih nagađajući što bi otprilike mogli značiti. Upozoravamo ih da ćemo upravo poznavanje termina ispitati u pisanim provjerama znanja i upućujemo na namjenski priručnik.¹⁶

U posljednjoj stavci naše provjere predznanja tri su kategoričke tvrdnje o starim civilizacijama koje su se, svaka u svoje doba, smatrale točnima. Ispitanici su vulgarnomarksističku tvrdnju da je Rimsko Carstvo palo zbog revolucije robova i barbarskih prodora¹⁷ na početku razmatranog desetljeća smatrali točnom u mnogo većem postotku nego danas, no još uvijek ih 20 % odlučiti da je ispravna. To je još utješno u odnosu na tvrdnju da su velike gradnje u državama Starog istoka podizale tisuće robova – ta je zablu-

okviru terenske nastave stare povijesti (v. dalje u tekstu) prvi put vidi u naravi onaj drugi grad, a pogotovo starine u njegovoj okolini i njegovu srcu.

¹⁴ Zadatak je popraćen napomenom da je predviđena zajednička obrada na nastavi i neka ispitanik ne označuje ništa u što nije ZAISTA siguran, ali opet ne pomaže...

¹⁵ Nema sumnje da se gube predaje koje su nekoć bile drage i identitetski važne obrazovanijoj hrvatskoj populaciji.

¹⁶ Bruna Kuntić-Makvić, Boris Olujić, *Mali pojmovnik stare povijesti. Ispitno pomagalo*; 500 natuknica, Zagreb 2006⁵.

¹⁷ Usp. citate J. V. Staljina u Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 1968., str. 528; izvornik je bio objavljen 1947. godine.

da, čini se, neiskorjenjiva. Samo 15 % ispitanika zna da nije točna.¹⁸ Tvrdnja da je rimska vlast pogodovala miješanju kultura različitih naroda na početku se razmatranog razdoblja razmjerno često smatrala netočnom. Postotak pogrešnih odgovora u stalnom je opadanju, no ipak se zadržava oko četvrtine.¹⁹

Zajedničkom obradom i komentiranjem odgovora Provjere predznaja posvješćuje se nekoliko bitnih postavaka povjesničarske samodisciplin: poznavati zemljopis, vladati poviješću i jezikom struke, akribično se koristiti stručnim terminima, računati s promjenljivošću tumačenja povijesnog tijeka, uviđati važnost stare povijesti hrvatskih zemalja i posvećivati joj prikladnu pozornost, poznavati ustanove koje se brinu o izvorima za nju.

Uvodni nastavni sadržaji

Već je ispitivanje predznaja imalo uvjeriti studente koliko vrijedi poznavanje stručne terminologije i uputiti ih kako će ga steći. Na obradu rezultata toga ispitivanja nadovezuje se uvodni sat stare povijesti kojemu je zadatak pokazati dvoje:

- u različitim granama ljudskoga stvaralaštva referira se na antičke sadržaje toliko često i tako duboko da ni druge struke ne mogu uvijek izaći na kraj s predmetima svojega proučavanja ako ne poznaju staru povijest;
- istraživanje svakoga povijesnog pitanja, pa i prapovijesnog, protohistorijskog i starovjekovnog, provodi se u skladu s aktualnim stupnjem razvitka historiografije, a povrh toga ni tumačenje najdrevnije prošlosti nije imuno na političke okolnosti u kojima se formulira.

Druga se postavka razotkrila već kad su se na satu analizirali odgovori na posljednja pitanja Provjere predznaja. Sada se analizom zaključnog odlomka ruskoga sveučilišnog udžbenika iz 40-ih godina XX. st.²⁰ demonstrira kakav može biti učinak vladajuće doktrine na interpretaciju rimske povijesti. Prilike u drugoj Jugoslaviji uoči raspada snažno su utjecale na interpretiranje regionalne, ilirske povijesti. Kao vanjski promatrač to je vrlo

¹⁸ Čini se da tu zbrku podržava biblijska povijest, prenošena i vjeronaukom.

¹⁹ Provjera predznaja, naravno, potvrđuje inače poznatu činjenicu da se rezultati humanističkih znanosti u školsko gradivo pretaču sa znatnim vremenskim odmakom. Ne radi se samo o tome da bi nastavnici preko seminarâ koje organizira Ministarstvo trebali stalno doznavati o novim rezultatima. Nastavni programi često zadiru preduboko u tumačenje gradiva, a sporo se ažuriraju. Oni pak obvezuju i nastavnike i autore udžbenika.

²⁰ Usp. gore, bilj. 17.

dobro razumio i opisao francuski povjesničar P. Cabanes.²¹ Tekst što ga je namijenio svojim studentima uputit će naše studente na anomalije koje se mogu pojaviti i u prikazima stare povijesti hrvatskih zemalja. Pisao je u okolnostima koje su neposredno prethodile Domovinskom ratu pa je primjer izrazito poticajan i prepušta se na analizu samim studentima, nakon što je nastavnik vodio analizu starijeg, ruskog primjera. Na uopćenoj razini, oba primjera jasno pokazuju da se literatura mora koristiti sa zreloom kritičnošću.²²

Prva se postavka može demonstrirati na obilju raznorodnih primjera. Najradije ih uzimamo iz hrvatske književnosti, od koje studenti po prirodi stvari očekuju da im bude bliskija i razumljivija od drevnog antičkog svijeta. Osim toga, znatan broj splitskih studenata upisuje kombinaciju povijesti s hrvatskim jezikom i književnošću. Obično se koristimo pjesmama Vladimira Vidrića. Vrlo je jednostavno pokazati da brojni aspekti vrijednoga hrvatskog pjesničkog opusa izmiču onomu tko o starome svijetu ne zna isto što je znao pjesnik koji se školovao u devetnaestom stoljeću, a objavljuvao na kraju toga i na početku idućega stoljeća.²³ To, zapravo, znači da se i neki aspekti povijesti tih stoljeća ne mogu razabrati bez poznavanja stare povijesti.

Terenska nastava propisana silabom obveznih kolegija

Silab kolegija *Povijest Grčke i Rima sa starom poviješću hrvatskih zemalja* predviđa dvije nastavne jedinice kad se posjećuju odabrana arheološka nalazišta, a propisan je i posjet muzejskim ustanovama gdje se čuvaju pokretni nalazi s istih lokaliteta. Svrha je na primjeru rimskih gradova čiji

²¹ Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. stoljeće prije Krista)* [Biblioteka antika 1], Zagreb 2002., str. 8; knjiga je i u popisu literature za kolegij *Povijest Grčke i Rima sa starom poviješću hrvatskih zemalja*.

²² Ovo upozorenje nesumnjivo se mora dati, premda su neznatne šanse da uhvati korijena odmah na početku studija. Maturanti u velikoj većini smatraju pohvalnom plagijatorsku copy-paste tehniku. Studente početnike valja vrlo ozbiljno upozoravati da moraju poštivati autorska prava i mora ih se vježbati citiranju, što je i među nastavnim sadržajima već spominjanog kolegija *Historiografski praktikum*. Ipak se tijekom cijeloga studija mora strogo nadzirati izvornost studentskih pisanih uradaka. Gori je aspekt toga problema činjenica da je znatan broj studenata posve spreman nekritički preuzeti tobožnje podatke i tuđa nebulozna mišljenja i pod njih se potpisati. Uz današnju poplavu pseudoinformacija u elektroničkom i tiskanom obliku, borba protiv toga za nastavnika je poput odrubljivanja hidrinih glava.

²³ Nastavnik najprije vodi analizu pjesme Pomona, Vladimir Vidrić, *Pjesme*, prir. Dragutin Tadijanović [Mala biblioteka 48], Zagreb 1950., str. 28-29; Vladimir Vidrić, *Poezija*, prir. Dalibor Cvitan, Zagreb 1985., str. 19. Zatim se određuje druga Vidrićeva pjesma ili drugo umjetničko djelo da studenti pokušaju sami prepoznati antičke referencije i protumačiti ih.

se ostaci u Hrvatskoj istražuju predstaviti studentima arheološko nalazište kao cjelovit povijesni izvor i uputiti ih u istraživački i muzejski rad, ne kao običnu publiku, već kao buduće znanstvenike, nastavnike ili možda upravo muzejske djelatnike. Sredstva za terensku nastavu su skromna, a studenti prve godine su brojni, stoga se terenska nastava ostvaruje što ekonomičnije. Lokaliteti su reprezentativni za rimsku antiku u Hrvatskoj, po jedan za dalmatinski i panonski dio, kako bi studenti mogli usporediti uvjete življenja u dvjema rimskim pokrajinama, uvjete istraživanja njihove spomeničke ostavštine, stupanj istraženosti i oblik prezentacije, količinu i kakvoću pokretnih nalaza i muzejske postave. Terenska se nastava priprema predavanjem s prezentacijom kako bi studenti tijekom obilaska identificirali već poznate dijelove urbane strukture. Pripremaju se nastavni materijali koje će nositi uza se, s kratkim povijesnim pregledom, planom lokaliteta, podacima o muzejima i o nekoliko reprezentativnih spomenika. Ponuđeni su podaci dio ispitnoga gradiva.

Splitski studenti, razumije se, najprije obilaze Salonu i Arheološki muzej u Splitu. Tijekom semestra putuju u Zagreb gdje posjećuju lokalitet Andautonije u današnjem Ščitarjevu, Muzej Turopolja u Velikoj Gorici, gdje se čuvaju noviji andautonijski nalazi, te Arheološki muzej u Zagrebu²⁴ gdje su stariji nalazi iz Andautonije, a lokalitet je prezentiran u stalnom postavu. Premda je naglasak terenske nastave na rimskome urbanizmu, obilaze se cijeli postavi svih posjećenih muzeja. To znači da je terenska nastava i u funkciji kolegija *Povijest ranih civilizacija* (zbog Egipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu i nalaza orijentalne kulturne pripadnosti u obama arheološkim muzejima) te da uključuje sadržaje iz prapovijesti i protohistorije hrvatskog povijesnog prostora, posebno iz razdoblja grčke kolonizaci-

²⁴ Arheološki muzej u Zagrebu bio je nekoć izravno povezan sa sveučilišnom nastavom arheologije. Na tragu te tradicije, studenti povijesti kojima je silabom predmeta stare povijesti izričito propisan obilazak lokaliteta i Muzeja ne plaćaju ulaznicu. Isti je pristup i u Muzeju Turopolja, gdje se uvažava da se studijski program oslanja na Andautoniju, lokalitet za koji je i taj muzej nadležan. Prema tome, u Zagrebu se cijena terenske nastave ni za splitske ni za zagrebačke studente ne povećava cijenom muzejskih ulaznica. Kad je studij povijesti počinjao, to se uvažavalo i u Arheološkom muzeju u Splitu. Međutim, tijekom dvaju posljednjih ravnateljstava Arheološki muzej u Splitu naplaćuje studentske ulaznice za stalni postav i zagrebačkim i splitskim studentima povijesti. Terenska je nastava propisana silabom obveznoga kolegija na odobrenom studiju, pa za studente mora biti besplatna. Stoga ju plaćaju Fakulteti. Zagrebačkih studenata na prvoj godini ima osamdesetak, a splitskih četrdesetak. Dobiva se dojam da vlasti preko terenske nastave jednim novcem financiraju po dvije ustanove, jednu visokoškolsku i jednu u kulturi. Na razini državne riznice to je zanemariv iznos, no za Odsjek za povijest, bilo zagrebački ili splitski, uopće nije. Time je situacija iritantnija. Svakako bi bilo poželjno da se Sveučilište u Splitu (na kojemu se obrazuju i muzejski djelatnici) i mjesni muzeji povežu i umreže i tako povećaju kakvoću splitskih studija, a ne da jedni druge tretiraju kao mušterije.

je.²⁵ Da bi se putovanje splitskih studenata u sjeverni dio domovine maksimalno iskoristilo, posjećuju i Muzej krapinskih neandertalaca, čiji sjajni postav uključuje i solidnu informaciju o zagorskim prilikama u 19. st. i o razvitku prirodnih i povijesnih znanosti. Naslov je toga putovanja i priručnih materijala "Prapovijest i antika kopnene Hrvatske: Zagreb i okolica".²⁶ Dioklecijanovu palaču splitski će studenti, u skladu s gradivom, namjenski obići posve potkraj semestra.²⁷ U Saloni i Splitu vode ih 'domaći' nastavnici, I. Vilogorac Brčić i I. Matijević, a na sjeveru B. Kuntić-Makvić uz dragocjenu suradnju I. Vilogorac Brčić, posebno za Egipatsku zbirku Arheološkog muzeja.²⁸

U nastavnome procesu spomenički kompleksi, pokretni nalazi i nadležne institucije povezuju se s odgovarajućim dijelovima povijesnog pregleda koji se predaje. Gradivo stare povijesti se postvaruje, predočuje se bogatstvo građe kojom Hrvatska raspolaže i koja se može istraživati i potvrđuje se postulat interdisciplinarnosti stare povijesti.

²⁵ Gleda se i srednjovjekovni dio postava arheoloških muzeja, a ne ignoriraju se ni dijelovi postava koji se u Muzeju Turo polja odnose na etnografiju i na kasnija razdoblja, turo poljsko plemstvo, obrte i dr.

²⁶ Budući da je temeljni dio terenske nastave u Zagrebu (Andautonija, Muzej Turo polja u Velikoj Gorici, Arheološki muzej u Zagrebu) neizvediv za jednoga (zimskog, kratkog) dana, splitski studenti prenoćuju. Kad je već tako, i da bismo doista bili ekonomični, dopunjujemo ga prvoga dana produžetkom vožnje do Krapine, a u Zagrebu namjenskim obilaskom gradskog središta (Strossmayerov trg i kip, HAZU, Moderna galerija, Zrinjevac, Trg bana Jelačića), Gornjega grada i Kaptola (Dverce, Katarinski trg, gimnazija, jezuitski samostan/Klovičevi dvori, Markov trg, Sabor i Banski dvori, Meštrovićeva galerija, Popov toranj, Opatička s Hrvatskim institutom za povijest, Kamenita vrata, Radićeva ulica, Krvavi most, Kaptol, katedrala) te za bonus posjetom Muzeju grada Zagreba. Njegov stalni postav, uostalom, uključuje i prapovijest, a ulazak je za grupu splitskih povjesničara besplatan.

²⁷ Zagrebački studenti stječu iste ključne informacije obrnutim redom: početkom semestra obilaze prezentirane dijelove rimske Andautonije u današnjem Ščitarjevu kraj Zagreba i Muzej Turo polja u Velikoj Gorici, a zatim u odvojenom posjetu Arheološki muzej u Zagrebu. Potkraj semestra otpućuju se na vratolomnu jednodnevnu terensku nastavu u Saloni i Dioklecijanovoj palači te u Arheološkome muzeju u Splitu. Naslov te nastavne jedinice, radnih materijala i terenske nastave je "Otkrivanje rimskog velegrada: Salona".

²⁸ Između zagrebačke i splitske terenske nastave uspostavljena je, zapravo, razmjena kadrova: kad splitski studenti dođu u Zagreb, vodstvu se prema mogućnostima pridružuje i zagrebačka znanstvena novakinja Jelena Marohnić (posebno za spomenike grčkih kolonija na Jadranu u Arheološkom muzeju); kad zagrebački studenti dođu u Split, Salonom ih vodi Ivan Matijević. Inga Vilogorac Brčić postala je stjecajem okolnosti (bilj. 4) "dvostrukom ličnošću", pa je i u Zagrebu i u Splitu i gost i domaćin.

Izborni kolegiji sa sadržajima koji dopunjuju obvezne kolegije

Gradivo je znanstveno-nastavno područja stare povijesti golemo i složeno. Obuhvaća veliki vremenski raspon i različite civilizacijske fenomene, svaki sa zasebnom terminologijom. Programi preddiplomskog studija povijesti predviđaju da student dobije uvid u cijeli povijesni tijek od prapovijesti do suvremenosti. U predbolonjskim se uvjetima to ostvarivalo tijekom četiriju akademskih godina, u bolonjskima se mora ostvariti tijekom triju. Satnica kojom struka raspolaže u dvopredmetnom studiju oskudna je za svako povijesno razdoblje – a u izrazitom je nerazmjeru s opsegom stare povijesti, koja se uz to sluša na samom početku studija. U predbolonjskom sustavu kolegiji svih predmeta stare povijesti bili su dvosemestralni, a ukupna je satnica iznosila 150 nastavnih sati godišnje.²⁹ U bolonjskim uvjetima kolegiji su jednosemestralni, a satnica je za trećinu manja. Ni prijašnja ni sadašnja satnica nisu dovoljne da bi se u nastavi stare povijesti imalo kada zalaziti u privlačna istraživačka pitanja. Jedva se obavi najnužnije da bi studentska populacija dosegla planirane ishode obvezne nastave. Seminari su, naravno, prilika da se gradivo proširi i da se demonstriraju dodatne vještine koje su potrebne za rad na staroj povijesti, no oni moraju biti striktno u funkciji obveznih predavanja. Da bi se temeljito prezentirali specijalistički sadržaji, da bi se studente uvelo u očaravajući istraživački svijet i da bi im se – na koncu – u praksi pokazala i znanstvena strana sveučilišnog posla, od goleme su pomoći izborni kolegiji, i u zagrebačkom i u splitskom studiju.

Prema obama studijskim programima u satnici je rezerviran prostor za izborne kolegije. U Splitu je nedugo nakon početka studija uspostavljena obvezna izbornost, tj. za studente je tada kreiran mali broj izbornih kolegija od kojih su jedan morali upisati. Nastojalo se da nositelji kolegija (naravno, osobe propisnih akademskih kvalifikacija) budu već zaposleni na Sveučilištu u Splitu ili barem Splitski po mjestu rada i/ili stanovanja, kako bi se u nastavu što prije uveo domaći kadar. Kolegiji su otvoreni i polaznicima drugih splitskih studija. Nositelji ne moraju nužno biti povjesničari, a da sadržaj njihove izborne nastave izvrsno podupire obveznu nastavu stare povijesti, u pravom skladu s njezinom interdisciplinarnošću. Tako je s kolegijima akademika Nenada CAMBIJA, koji je od akad. god. 2005./2006. ponudio niz specijalističkih sadržaja, započevši ranim kršćanstvom. Posljednje dvije akademske godine njegov je izborni kolegij *Rimski carevi i carski kult*. Vjerujem da će u ovom zborniku sam napisati koju riječ o svojem sudjelovanju u splitskome studiju povijesti. Ni dr. sc. Jasna JELIČIĆ RADONIĆ nije po-

²⁹ Usp. bilj. 2.

vjesničar po formaciji. Kad se pokretao splitski studij povijesti, bila je zaposlena u zaštiti spomenika kulture, ali je već akad. god. 2005./2006. ponudila i počela predavati kolegij *Spomenička baština kao povijesni izvor*, vrlo dobro usklađen s potrebama nastave stare povijesti. Naime, na temelju svojih struka (arheologija i povijest umjetnosti) i profesionalnog iskustva dr. Jeličić Radonić osmislila je program koji će povjesničare preddiplomce uvesti u probleme zaštite, istraživanja i znanstvenog tumačenja spomeničke baštine – koja je nedvojbeno prvorazredni izvor za staru povijest. Sada su to dva kolegija pod istim naslovom. Njihovi silabi propisuju terensku nastavu u Saloni, Sinju, Zadru, Ninu, Naroni i na Visu.³⁰ Suradnju sa studijem povijesti proširila je J. Jeličić Radonić kao profesor na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Za diplomski dio studija povijesti kreirala je kolegij *Metodologija pripreme predmetnih izvora za povijesno istraživanje*.³¹ Zahvaljujući tomu kolegiju, četvero studenata povijesti izradilo je na izvornoj građi jedan višeautorski seminarski rad i dva diplomatska rada, a dovršava se i doktorat.³² Profesor povijesti, hrvatskog jezika i književnosti Ana SEDLAR odlučila se za pomak u specijalizaciji te je upisala doktorski studij povijesti umjetnosti. Odobrena joj je tema *Povijesno-umjetnička topografija antičke Salone*. Ana Sedlar pripada drugoj generaciji splitskih studenata povijesti, što znači da je staru povijest slušala po predbolonjskome programu.³³ Sada je znanstvena novakinja pri Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Njezin je kurikulum upravo ono što smo priželjkivali za splitske studije: *alumna* na putu da postane istraživačicom i nastavnicom na sveučilištu koje ju je odgojilo.

Izborni kolegiji koje od akad. god. 2008./2009. i 2012./2013. predaju mladi nastavnici stare povijesti, *respective* Inga Vilogorac Brčić i Ivan Matijević, podigli su kakvoću studijske ponude stare povijesti. Oba se kolegija zasnivaju na vlastitim istraživanjima doktoranada – predavača te im je

³⁰ *Spomenička baština kao povijesni izvor I*. predaje se u zimskom semestru i uključuje posjet Saloni i Sinju, a *Spomenička baština kao povijesni izvor II*. predaje se u ljetnom semestru i obuhvaća terensku nastavu u Zadru, Ninu, Naroni i na Visu.

³¹ Kolegij se na diplomskom dijelu studija povijesti predavao u akad. god. 2006./2007. i 2007./2008. Usmjeren je na spomeničku baštinu Salone. Studenti su identificirali spomenike na terenu, izdvojili podatke iz arhivske dokumentacije, povezivali ih i započeli unositi u bazu podataka o salonitanskim spomenicima.

³² Seminarski rad *Topografija ulomaka salonitanskog amfiteatra i zapadne nekropole* autorizirali su Darko Pereža, Jakov Karadjole i Ivan Marić; Ana Sedlar diplomirala je radom *Topografija antičke Salone*, a Darko Pereža radom *Istraživači Salone u XIX. st.* D. Pereža i A. Sedlar objavili su u koautorstvu s mentoricom prof. Jeličić Radonić dio postignutih rezultata u časopisu *Tusculum* (br. 2, Solin 2009., str. 7-32; br. 3, Solin 2010., str. 167-203; br. 4, Solin 2011., str. 43-86).

³³ Usp. bilj. 2.

sadržaj uz visoku profesionalnost još i živ i privlačan. Učinak je na slušače blagotvoran, kao i kod gore spomenutih kolegija prof. Jeličić Radonić.³⁴ Okupljanje djelatnika na znanstveno-nastavnom području stare povijesti oko splitskog studija potiče i na planiranje međuinstitucionalnih znanstveno-istraživačkih projekata.

Broj, sadržaj i kakvoća radova koji su proizašli iz izbornih kolegija prof. Jeličić Radonić jasno pokazuju koliko je važno da nastavnik bude domicilan i da uzmogne sa svojim studentima raditi i izvan predavaonice. Potpisnica ovoga teksta, kao vanjski suradnik, jedva to može činiti sa splitskim studentima, a nisu to mogli ni profesor Selem ni profesor Olujić. U predbolonjskim uvjetima, kad smo u Split dolazili cijele akademske godine, moglo se uraditi više. U skladu s time, a pogotovo sa složenošću pristupa materiji, do sada nije obranjeno mnogo kvalifikacijskih radova koje bi mentorirali profesori stare povijesti.³⁵ Iz druge predbolonjske generacije diplomske su radove obranili Ivan MARIĆ, *Silvanova sveta mjesta u Saloni*, i Ivana ĐEVOIĆ, *Kalijin natpis kao povijesni izvor i prevoditeljski izazov* (oba 2010.).³⁶ Tek otkako se u nastavi ustalilo sudjelovanje znanstvenih novaka, najprije Inge Vilogorac Brčić, a zatim i Ivana Matijevića, više se studenata osmjelilo tražiti teme kvalifikacijskih radova iz stare povijesti. Tihomir BRATIĆ obranio je završni rad *Egipatski kultovi u Saloni* (2012.).³⁷ U ovoj akademskoj godini prijavljen je po jedan završni rad iz grčke povijesti (D. ČULE, *Delfska proročanstva kod Herodota i Plutarha*), rimske povijesti (M. UDOVIČIĆ, *Opsade tijekom Cezarova vojevanja u Galiji*) i stare povijesti hrvatskih zemalja (H. ERCEG, *Držanje stanovništva istočnojadranskih gradova tijekom građanskog rata između Cezara i Pompeja*).³⁸ Jasno je da će u vođenju tih pri-

³⁴ Valja upozoriti da oboje predavača može i smije nuditi izborne kolegije (naravno, s nastavnikom u znanstveno-nastavnom zvanju kao nositeljem, *respectively* prof. dr. P. Selemom i prof. dr. B. Kuntić-Makvić) samo zahvaljujući činjenici da na njihovim leđima još nije čitav teret preddiplomske nastave stare povijesti, a da u nastavi na diplomskoj razini sudjeluju vrlo malo. Profesori stare povijesti, vanjski suradnici, doskora će se posve povući. Profesorima Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu stavljamo, dakle, na srce i da se izbore za stalno zapošljavanje i napredovanje u znanstveno-nastavnim zvanjima mladih staropovjesničarskih snaga.

³⁵ Prema zagrebačkom studijskom programu ne piše se prvostupnički završni rad. Diplomski dio studija na istraživačkom smjeru ima izrazito diferencirane module koje mogu djelomično polaziti i studenti nastavničkog smjera. Stoga se svake akademske godine iz stare povijesti zadaje prosječno pet tema za diplomske radove.

³⁶ Mentor oboma B. Kuntić-Makvić. Rad I. Đeović zapravo je interdisciplinaran. Strukturiran je tako da poveže povijest s njezinim drugim studijem, hrvatskim jezikom i književnošću. Prof. dr. Joško Božanić s Odsjeka za hrvatski jezik i književnost ljubazno je pristao biti diplomandici na raspolaganju za konzultacije, a bio je i članom povjerenstva za ocjenu i obranu rada.

³⁷ Mentor prof. dr. P. Selem, konzultant tijekom pisanja rada zn. novak I. Vilogorac Brčić.

³⁸ Mentor prof. dr. B. Kuntić-Makvić.

stupnika u skladu sa svojom specijalizacijom sudjelovati znanstveni novak I. Matijević.³⁹

* * *

Članovi Katedre za staru povijest zagrebačkog Odsjeka za povijest uložili su znatan trud da se polože dobri temelji za razvitak splitskoga studija povijesti u smjeru za koji se zalažu: sa snažnom komponentom stare povijesti u funkciji istraživanja i znanstvenoga tumačenja bogate starovjekovne baštine koja je nastavnicima, znanstvenicima i studentima Sveučilišta u Splitu na dohvat ruke, te je rad na njezinu istraživanju i znanstvenom tumačenju jedna od njihovih obveza i njihovih šansa. Smatramo da na razini preddiplomskog studija povijesti jesmo položili dobar temelj i da se to može razabrati iz postignuća u četirima komponentama nastavnog procesa koje su opisane u ovom osvrtu.⁴⁰ Kakvoća te osnove održala se tijekom desetljeća zahvaljujući suradnji splitskih kolega i dolasku mladih nastavnika stare povijesti s punim radnim vremenom na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Prema sadašnjem studijskom programu na diplomskoj se razini ni izbliza ne iscrpljuju mogućnosti koje za staru povijest rutinski otvara početak studija. Nadamo se da će profesori splitskog Odsjeka za povijest imati volje i mogućnosti da to promijene, u prvom redu napredovanjem sadašnjega mladog kadra stare povijesti, a zatim i povećavajući broj njegovih članova.

³⁹ Naravno, koliko smije dok ne stekne doktorat i pripadno znanstveno zvanje.

⁴⁰ Na prozaične strane nastavičkog posla, praćenje studentskog rada tijekom semestra, bodovanje aktivnosti za stjecanje ECTS bodova, naputke za pripremu seminarskoga rada i ispita, koncepciju seminarskoga rada, prolaznost i uspješnost na kolegijima stare povijesti nije ovdje bilo primjereno trošiti prostor. Drugdje će biti prilika za to.

S U M M A R Y

Bruna Kuntić-Makvić

**Ancient history at the Department of History
at the Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Split**

During the first ten years of the Department of History in Split, courses in ancient history at the undergraduate level were structured along the lines of courses of the same branch at the Department of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, which, at the beginning, presided over the Split Department. Ancient history was primarily taught by professors from Zagreb, while gradually scientists from Split were included as well. Two Research Assistants, with the necessary interdisciplinary skills, were hired. Research Assistant Inga Vilogorac Brčić graduated in art history as well as Latin language and Roman literature, and after passing supplementary exams received her PhD in History. She is currently Assistant Professor at the University of Split. Her field of research are oriental cults and she participates in teaching History of Ancient East. Research Assistant Ivan Matijević, a graduate in history and archeology, is currently doing research on the history of the Roman army in Dalmatia, on the basis of Latin epigraphic monuments, and participates in teaching History of Greece and Rome with Ancient History of Croatian Lands. In order for the Department of History at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split, to encompass their own team of professors in ancient history, one must strive to hire a Research Assistant with a degree in history and classical philology, a good Greek scholar, with an understanding of archeology, and who will focus on Greek history and the history of the Greek presence in the Croatian historical lands.

According to the current study programme, ancient history is taught in the first semester of undergraduate study. The subject matter is vast and complex. It covers a large time span and different civilizational phenomena, each with its own terminology. It is taught in two one-semester courses, the *History of Early Civilizations* (2 hour lecture and 1 seminar hour per week),

and *History of Greece and Rome with Ancient History of Croatian Lands* (2 hours of lectures and 2 hours of seminars per week). Courses are attended by the young people who have just replaced school benches with college ones. They should not only be referred to the specifics of ancient history, but also to the material of that branch and some of the rules that apply to the material of all historical periods. Four procedures which aimed at achieving that are integrated at the undergraduate level of the teaching of ancient history.

Collecting data on new students and their background knowledge

“Questionnaire for first year students” informs about the former education, computer literacy and historical interests of students, in order for teachers to develop an individual approach and adapt personal tasks to the student during teaching.

“Foreknowledge test” is an anonymous test, which is the basis for a workshop during which several important settings of the historical self-discipline are brought to consciousness: knowledge of geography, mastery of history and relevant language, meticulous usage of professional terms, bearing in mind the variability of interpretation of the historical flow, and realization of the importance of the ancient history of Croatian lands and devotion of adequate attention to it, as well as being familiarized with the institutions that preserve the sources for it.

Introductory course contents indicate that ancient history content is largely present in the works of the later periods, and is necessary in order for their history to be interpreted.

Examples which are shown point out that both prehistory and ancient history as well as the history of later periods, are always being explored in accordance with the current level of development of historical science. In addition, no scientific explanation of the oldest history is immune to the circumstances in which it is formed.

Therefore, critical attitude towards the professional literature is another obligation of the historian.

Field work which is prescribed by the syllabus of mandatory courses associates architectural complexes, movable items of archeological material and authorised institutions with the relevant parts of the historical review that is being lectured. Records of ancient history are shown as more realistic, the wealth of material with which Croatia can boast is presented and the postulate of the interdisciplinary nature of ancient history is being confirmed.

Elective courses with contents that complement the mandatory courses present specialist contents, introduce students to the research world and show them in practice the scientific side of university work.

The results of the four presented elements point out that, at the undergraduate level, a good foundation is laid for the appropriate share of ancient history in the study of history at the Department of History, at the Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split. It is only fitting that ancient history should to become a prominent and distinctive part of the Department whose headquarters are in the midst of a rich prehistoric, protohistoric and ancient heritage. The research and historical interpretation of that heritage is a big commitment and a great opportunity for teachers, researchers and students in Split.

KEY WORDS: ancient history, Ancient East, Antiquity, Croatian historical territory, interdisciplinarity, teaching ancient history at the university level, prior knowledge, introductory class, field instruction, elective class

Loranda Miletić

O suradnji Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu i Agencije za odgoj i obrazovanje

Loranda Miletić
Agencija za odgoj i obrazovanje
Stomorica 8, 23000 Zadar
loranda.miletic@azoo.hr

Suradnja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu i Agencije za odgoj i obrazovanje započela je akademske/školske godine 2011./2012. na inicijativu tadašnjeg dekana Filozofskog fakulteta, prof. dr. sc. Marka Trogrlića i više savjetnice za nastavu povijesti u Agenciji za odgoj i obrazovanje, autorice ovih redaka. Odvijala se u tri vida aktivnosti: stručnom usavršavanju učitelja i nastavnika povijesti, provedbi stručnih ispita za stjecanje certifikata nužna za rad u školi i provedbi učeničkih natjecanja iz povijesti od školske do državne razine.

Središnja tema stručnog usavršavanja bila su nova znanstvena saznanja i promjene u historiografiji te njihova korelacija s poučavanjem povijesti u školama i službenim narativima. Promjene u historiografiji, naime, nisu nužno značile i promjene u poučavanju povijesti. Iako je historiografija znanost sa strogim znanstvenim aparatom, može se reći da je ona i "kći" svog vremena, podložna subjektivnosti, zbog čega svaka nova generacija povjesničara iznova interpretira prošlost u kontekstu suvremenih zbivanja i shvaćanja. Perspektive u povijesti neprekidno mijenjaju horizonte, a upravo je posjedovanje ili izostanak znanja o tim promjenama važna odrednica uspješnosti svakog učitelja i nastavnika povijesti. Također se stalno otkrivaju novi povijesni izvori i proširuju faktografska znanja o mnogim segmentima historije. Stoga su spomenute dvije institucije, s ciljem zbližavanja povijesne znanosti i nastave povijesti, odlučile organizirati godišnji jednodnevni stručni skup za 170 učitelja i nastavnika povijesti iz četiriju dalmatinskih županija. On je održan u lipnju 2012. i jednim dijelom bavio se novijim historiografskim spoznajama iz hrvatske i europske moderne i suvremene povijesti te stanjem istraživanja.

Prof. dr. sc. Josip Vrandečić izlagao je o političkim, gospodarskim, vojnim i drugim razlozima za uspjeh Mlečana u protuturskim ratovima. Prof. dr. sc. Marko Trogrlić dao je presjek organizacije i razvoja austrijske uprave u Dalmaciji i ukazao na neke zablude o njezinu karakteru. Doc. dr. sc. Edi Miloš raskrinkao je jednostrani mitologizirani pozitivni pogled na Francusku revoluciju ukazujući na neke totalitarističke elemente tijekom tih zbivanja. Prof. dr. sc. Aleksandar Jakir kritički je analizirao spektar interpretacija o raspadu Jugoslavije i Domovinskom ratu, osvrnuvši se na rezultate golemog međunarodnog projekta "Rat u Hrvatskoj od 1991. do 1995." Drugi dio skupa bio je posvećen pedagoško-metodičkim temama. Doc. dr. sc. Mladenko Domazet na primjeru hvarskih jedrenjaka i brodarstva objasnio je način implementacije mikrohistorije i povijesti svakodnevice u nastavi. Viša savjetnica Loranda Miletić govorila je o profesionalnom putu nastavnika i praćenju izvođenja nastave kao poticaju njegova razvoja.

Zapažanja koja su učitelji i nastavnici iznijeli u evaluacijskim listićima i visoka prosječna ocjena predavanja jasno su odrazili njihov veliki interes i pozitivne odjeke prvog zajedničkog stručnog skupa Odsjeka za povijest i Agencije za odgoj obrazovanje. Istaknuta je potreba za takvim vidom stručnog usavršavanja koji bi im omogućio da nakon završetka formalnog obrazovanja ostanu u bliskom kontaktu s novim spoznajama u historiografiji, što je bio poticaj planiranju novog skupa.

U lipnju 2013. organiziran je stručni skup o novim historiografskim spoznajama iz antičke i srednjovjekovne povijesti hrvatskih zemalja. U programu stručnog skupa svojim su izlaganjima sudjelovali mladi znanstvenici Odsjeka za povijest, asistenti i znanstveni novaci. Ivan Matijević govorio je o novim pogledima na nastanak palače cara Dioklecijana u Splitu i o recentnom pronalasku svjetski važnog unikatnog natpisa careve žene Aurelije Priske u Solinu. Ivan Basić je upoznao sudionike skupa s poleogenezom ransrednjovjekovnog Splita u svjetlu novih istraživanja. Iz istog je kronološkog sloja bilo predavanje Toniye Andrić o srednjovjekovnim dalmatinskim obrtima i obrtnicima. Dr. sc. Dragan Markovina sudionike skupa upoznao je s položajem i ulogom Dalmacije u širem kontekstu mletačke politike prema Levantu i odnosima Republike s Genovom u 13. i 14. stoljeću. Marko Rimac je dao novi pogled na poljoprivredu dalmatinske unutrašnjosti na razmeđu srednjeg i novog vijeka. Sadržaj anketnih obrazaca jasno je ukazao na to da su nastavnici i učitelji i na ovom skupu obogatili svoje perspektive i uvidjeli važnost proučavanja mikrohistorije i lokalne povijesti kao integralnog dijela svjetske, kao u slučaju saznanja o Dioklecijanu i Aureliji Priski. Stoga je na kraju skupa prof. dr. sc. Marko Trogrlić najavio da će takvi sku-

povi postati svakogodišnji te da će idući skup biti održan u lipnju 2014. s intrigantnom temom o historiografiji historiografije, odnosno o načinu kako se povijest pisala.

Područje suradnje Odsjeka za povijest i Agencije za odgoj i obrazovanje proširilo se početkom školske godine 2012./2013. na održavanje stručnih ispita iz povijesti za učitelje i nastavnike pripravnike, kao nužna dijela njihove profesionalne karijere. Naime, doc. dr. sc. Mladenko Domazet, predavač metodike nastave povijesti, imenovan je članom Ispitnog povjerenstva Agencije. Njegovo područje zanimanja su suvremeni trendovi u metodici nastave povijesti prema kojima su učenik i učenje u središtu nastavnog procesa. Ispitno povjerenstvo pristupa ocjenjivanju kandidata upravo na temelju planiranja suvremene nastave definiranjem obrazovnih ishoda, prema Bloomovoj revidiranoj taksonomiji i prema činjeničnim, konceptualnim, proceduralnim i metakognitivnim vrstama znanja. Otvaranjem ispitnog sjedišta u Splitu olakšan je pristup stručnom ispitu većinskog broja kandidata iz Dalmacije, onih iz Splitsko-dalmatinske i Dubrovačko-nereštanske županije, a također je otvorena mogućnost praćenja daljnjeg rada nekadašnjih studenata Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Mladi Odsjek ovom je aktivnošću znatno obogatio didaktičko-metodički aspekt svoje djelatnosti, izuzetno važan jer je nastavnik povijesti najčešće zanimanje budućih diplomiranih stručnjaka.

Agencija za odgoj i obrazovanje i Odsjek za povijest zajedno su se našli u još jednom području odgoja i obrazovanja – u organizaciji i provedbi natjecanja iz povijesti za učenike i učenice osnovnih i srednjih škola u Republici Hrvatskoj u školskoj godini 2013./2014. Dosadašnja izvrsna suradnja i uzajamno povjerenje rezultirali su imenovanjem novih članova Državnog povjerenstva za natjecanje iz povijesti iz redova zaposlenika s Odsjeka za povijest. Rukovođeni svojom stručnošću i znanstvenom metodologijom, Tonija Andrić i dr. sc. Ivan Basić ocijenit će samostalne istraživačke radove učenika, Ivan Matijević usto je i recenzent pisanih ispita, a doc. dr. sc. Mladenko Domazet kao predsjednik Državnog povjerenstva na vrhu je organizacijske hijerarhije te manifestacije.

Suradnja Agencije za odgoj i obrazovanje i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, iako kratka trajanja, intenzivna je i ostvarila je različite rezultate u području stručnog usavršavanja učitelja i nastavnika, organizacije i provedbe stručnih ispita i natjecanja iz povijesti. Vjerujemo da će se ova suradnja nastaviti i da će imati dalekosežne posljedice na kvalitetu učenja i poučavanja povijesti u hrvatskim školama.

Mate Božić

Udruga studenata povijesti “Toma Arhiđakon”

Mate Božić

Student druge godine diplomskog studija povijesti i filozofije
Predsjednik Udruge studenata povijesti “Toma Arhiđakon”
udruga.toma_arhidjakon@yahoo.com

Studenti povijesti splitskog Filozofskog fakulteta nisu mogli na ljepši način obilježiti posljednja predavanja akademske godine 2011./2012.: dana 30. svibnja 2012. svjedočili su i sudjelovali u stvaranju Udruge studenata povijesti, nazvane prema Tomi Arhiđakonu, znamenitoj ličnosti splitske i hrvatske srednjovjekovne Hrvatske. Sretna je i namjerna okolnost da se datum osnivanja Udruge podudara sa spomendanom konstituiranja prvog višestranačkog demokratski izabrana Hrvatskog sabora. Nemjerljiva je, naime, povijesna uloga Hrvatskog sabora u očuvanju državnosti i samostalnosti naše domovine. Osnivanjem Udruge na isti datum splitski su studenti i na taj način iskazali poštovanje prema tako važnoj instituciji. Splitski su se studenti povijesti uz podršku svojeg Odsjeka za povijest odlučili osnovati udrugu koja, među ostalim, ima za cilj svratiti pozornost na slavne sinove ovoga grada, poput cara Dioklecijana, sv. Dujma, Ivana Ravenjanina, Marka Marulića, don Frane Bulića i drugih. Jedan od njih je i Toma Arhiđakon, znameniti splitski kroničar, autor *Historiae Salonitanae*, vrlo vrijedna djela za ranu hrvatsku povijest, u kojemu se nalaze mnogobrojni podatci o prošlosti Splita. To je bilo razlogom što je izbor imena Udruge pao upravo na njega, splitskog kroničara, klerika i povjesnika... Udruga je osnovana na inicijativu nekolicine studentica i studenata povijesti I. godine diplomskog studija, koji su uvidjeli potrebu za njezinim osnivanjem i široke mogućnosti koje se djelovanjem takve studentske udruge otvaraju, kako za same studentice i studente, tako i za društvo u cjelini. Osnivači Udruge bili su predstavnici svih studijskih godina studija povijesti. Naglasili su važnost osnivanja Udruge čiji će ciljevi biti promicanje povijesti, i to organiziranjem seminara i posjetima arheološkim nalazištima, arhivima i povijesnim institucijama,

Zajednička slika sa osnivačke skupštine Udruge

kao i osmišljavanje i realizacija projekata za poboljšanje kvalitete obrazovanja studenata povijesti. Na osnivačkoj skupštini članovi Udruge istaknuli su da namjeravaju organizirati i posjećivati kulturne, znanstvene i društvene tribine, glazbene i scenske priredbe, predstavljanja knjiga i otvaranja likovnih izložaba, stručne seminare i znanstvene skupove iz područja povijesti, a sve s ciljem upoznavanja šire javnosti, posebno mladih, s poviješću svakodnevice i kulturnom baštinom grada Splita i Splitsko-dalmatinske županije.

Na osnivačkoj skupštini Udruge “Toma Arhiđakon” za prvog je predsjednika izabran potpisnik ovih redaka, a odlučeno je da se Udruga učlani u međunarodnu organizaciju studenata povijesti ISHA kako bi se međunarodnom suradnjom ostvario prekogranični pristup povijesnim problemima.

Sve prisutne studente i profesore, koji su dvoranu U1 na “Klerikatu” ispunili do posljednjeg mjesta, srdačno su pozdravili ondašnji dekan Fakulteta prof. dr. sc. Marko Trogrlić, ondašnji prodekan za znanost i međunarodnu suradnju, a sadašnji dekan Fakulteta prof. dr. sc. Aleksandar Jakir, ondašnji pročelnik Odsjeka za povijest prof. dr. sc. Josip Vrandečić te dugogodišnji vanjski suradnik Odsjeka za povijest prof. dr. sc. Vicko Kapitanović, redom omiljeni profesori mladih splitskih povjesničara, koji su izrazili oduševljenje inicijativom svojih studenata za “izvannastavnim” učenjem povijesti putem rada u Udruzi, čiji su rad obećali pomagati.

Iako je Udruga studenata povijesti "Toma Arhiđakon" osnovana tek potkraj svibnja 2012., prve organizirane aktivnosti splitskih studentica i studenata povijesti počele su mnogo prije, a vezane su uz organizaciju trećih "Jadranskih susreta" studenata povijesti, koji su otvoreni 28. ožujka 2008. upravo u Splitu, uz sudjelovanje kolegica i kolega iz Pule i Rijeke. "Jadranski susreti" održani u Splitu 2008. imali su za svoj cilj što obuhvatnije obraditi dinamiku tzv. malih povijesnih događaja i pomaka u jadranskoj povijesti te ukazati na bogato kulturno-civilizacijsko naslijeđe jadranskoga obalnog i kopnenog prostora.

Studentice i studenti Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu organizirali su i šeste "Jadranske susrete", koji su se održali od 24. do 27. ožujka 2011. u Splitu pod nazivom "Pojedinač i zajednica na istočnoj obali Jadrana". "Jadranski susreti" 2011. okupili su kolegice i kolege iz Rijeke i Zadra, a sudionice i sudionici bili su podijeljeni u četiri radionice koje su tematizirale oblike komunalnog života na Jadranu, individualne portrete iz jadranske povijesti, intelektualni život u jadranskim gradovima i Jadransko more kao mjesto interkulturnih kontakata.

Nakon studentskih aktivnosti vezanih uz "Jadranske susrete", u svibnju 2012. godine uslijedilo je, najzad, i osnivanje Udruge studenata povijesti "Toma Arhiđakon". Udruga je već na početku za prioritetne ciljeve svoga djelovanja postavila promicanje i populariziranje povijesti i historiografije, ostvarivanje prekogranične suradnje u svrhu poticanja historiografskog istraživanja te poboljšanje studentskog standarda i uvjeta studiranja. Udruga je svojim aktivnostima nastojala prije svega probuditi zanimanje za povijest i historiografiju, kako među studentskom zajednicom, tako i u širim društvenim okvirima. U tom smislu članice i članovi Udruge trudili su se popratiti različite historiografske znanstvene skupove, simpozije i povijesne događaje, razviti suradnju sa sličnim studentskim organizacijama te organizirati obilježavanje obljetnica značajnih povijesnih događaja.

Tako su već u lipnju 2012. članice i članovi Udruge studenata povijesti "Toma Arhiđakon", pod stručnim vodstvom stručnjaka za starokršćansku arheologiju i profesora na Filozofskom fakultetu u Splitu dr. sc. Vicka Kapićanovića, posjetili arheološke lokalitete Rižinice i Crkvine u Solinu kako bi probudili zanimanje javnosti za vrijednu, ali i donekle zanemarenu kulturno-povijesnu baštinu.

Nakon posjeta Rižinicama i Crkvinama, prva u nizu povijesnih obljetnica koju je Udruga "Toma Arhiđakon" imala priliku obilježiti bila je 130.

obljetnica pobjede hrvatskih narodnjaka na općinskim izborima u Splitu 1882. godine. Nakon simboličnog obilježavanja obljetnice, 7. i 8. studenoga 2012. u prostorijama Sveučilišne knjižnice u Splitu, održan je niz studentskih izlaganja u okviru kojih je kroz različite aspekte (političke, društvene i kulturne) analizirana historiografska problematika pobjede splitskih narodnjaka nad autonomašima u Splitu 1882. Program je zaokružen 9. studenoga 2012. svečanom proslavom tog značajnog povijesnog događaja, koja je za svoju svrhu imala upoznavanje široke publike s tom važnom povijesnom temom.

Tijekom suradnje sa sličnim studentskim organizacijama Udruga je potaknula okupljanje hrvatskih studentskih povjesničarskih organizacija u okviru "Hrvatske studentske povjesničarske inicijative", a početkom prosinca 2012. članice i članovi Udruge, na poziv kolegica i kolega iz Društva studenata povijesti "Ivan Lučić-Lucius", posjetili su historiografski simpozij "Dies historiae", koji se održavao na Hrvatskim studijima u Zagrebu.

U siječnju 2013. članice i članovi Udruge studenata povijesti "Toma Arhiđakon" posjetili su tvrđavu Klis, uz domaćinstvo povijesne postrojbe "Kliški uskoci" i stručno vodstvo profesora Filozofskog fakulteta u Splitu dr. sc. Marka Trogrića. U toj je prilici Udruga uspostavila suradnju s povijesnom postrojbom "Kliški uskoci", osobito na području uvijek zanimljive oživljene povijesti.

Druga u nizu obilježavanja značajnih povijesnih obljetnica bila je 20. obljetnica jedne od najznačajnijih operacija Domovinskog rata – oslobođilačke vojno-redarstvene operacije "Maslenica" (22. - 27. siječnja 1993.). Program obilježavanja organiziran je 21. i 22. siječnja 2013. u Sveučilišnoj knjižnici i Gradskoj knjižnici Marka Marulića u Splitu, uz sudjelovanje i izlaganja studentica i studenata te umirovljenog brigadira Stanka Čelara, sudionika operacije "Maslenica", o siječanjskim danima 1993., koji su bili ključni za Dalmaciju tijekom Domovinskog rata. U okviru programa obilježavanja pjesme iz zbirke "Zajedno kroz sjećanja" čitala je mlada pjesnikinja Katarina Pavičić.

Nakon prvih koraka u smjeru okupljanja hrvatskih studentskih povjesničarskih organizacija u okviru "Hrvatske studentske povjesničarske inicijative", u Rijeci je 21. i 22. ožujka bio organiziran okrugli stol na temu "Studij povijesti iz studentske perspektive", na kojem su uz Udrugu "Toma Arhiđakon" sudjelovale i udruge studenata povijesti iz Zadra (Udruga studenata povijesti Zadar – ISHA Zadar), Rijeke (Udruga studenata povije-

sti "Malleus") i Zagreba (Društvo studenata povijesti "Ivan Lučić-Lucius" i Klub studenata povijesti ISHA, Zagreb). U toj su prilici okupljeni predstavnice i predstavnici gotovo svih hrvatskih studentskih povjesničarskih organizacija raspravljali o ključnim pitanjima hrvatskih studija povijesti i hrvatske historiografije općenito.

Potkraj ožujka 2013. članice i članovi Udruge su uz stručno vodstvo dr. sc. Ite Praničević Borovac, više predavačice na Odjelu likovne umjetnosti Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu, organizirali obilazak splitskih kasnoantičkih i srednjovjekovnih crkava, poput: Sv. Trojice na Poljudu, Sv. Mikule u Velom Varošu, Sv. Martina iznad Zlatnih vrata, Sv. Anastazije, Sv. Andrije "de fenestris" i Sv. Mihovila, kako bi se šira javnost još jednom podsjetila na iznimnu vrijednost kulturno-povijesne baštine.

Predstavnici Udruge studenata povijesti "Toma Arhiđakon" potkraj travnja 2013. također su imali priliku sudjelovati i na osmim "Jadranskim susretima", održanima u Zadru, sa središnjom temom "Jadran – svjetsko more".

Kao jedan od ciljeva svojeg djelovanja Udruga je odredila i nastojanje za poboljšanjem studentskog standarda i uvjeta studiranja općenito. Tako se u organizaciji Udruge početkom svibnja 2013. održao niz događanja pod zajedničkim nazivom "Studenti Splitu!". Program je započeo u srijedu 8. svibnja, na 745. obljetnicu smrti Tome Arhiđakona, edukativno-glazbenom večeri pod nazivom "Split jednakih šansi", koja se održala u prostorijama Umjetničke akademije na Tvrdavi "Gripe" u Splitu, uz sudjelovanje slijepog studenta povijesti Ivana Bogdanovića, Aleksandre Kardum iz Centra za autizam Split i koncert pijanista Mladena Grgića.

U subotu 11. svibnja 2013. u dvorani fra Karla Balića na Franjevačkom klerikatu fra Ante Antića u Splitu održana je konferencija o obrazovanju osoba s invaliditetom: "I mi studiramo, zar ne?" Svrha konferencije, organizirane na inicijativu slijepog studenta povijesti Ivana Bogdanovića, bila je senzibiliziranje hrvatske javnosti o problemima, ali i mogućnostima na koje osobe s invaliditetom nailaze. Osim toga, cilj konferencije bio je pokazati splitskim studentima nastavničkog smjera kako se ponašati prema učenicima s invaliditetom pri održavanju nastave te ukazati na diferencijacije pri procesu studiranja između Splita i ostatka Hrvatske, pozitivne i negativne, te profilirati Split u hrvatski centar za studiranje osoba s invaliditetom.

Treća u nizu obilježavanja povijesnih obljetnica bila je 330. obljetnica početka oslobođanja Dalmacije od Osmanlija (kraj listopada 1683.). Pro-

gram obilježavanja obuhvatio je ciklus studentskih izlaganja s temama iz vojne, društvene, gospodarske i lokalne povijesti Dalmacije XVII. i XVIII. stoljeća, održanih u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu 24. listopada 2013., te posjet tvrđavi Klis, znamenitu mjestu protuosmanlijske borbe, 27. listopada 2013., uz domaćinstvo povijesne postrojbe "Kliški uskoci", koja je predstavila svoje djelovanje i aktivnosti na području uvijek zanimljive oživljene povijesti.

Zahvaljujući uspješnoj suradnji s povijesnom postrojbom "Kliški uskoci", pokrenuta je zajednička inicijativa za realizaciju projekta povijesne postrojbe iz vremena dinastije Trpimirovića. U tu je svrhu Udruga pokrenula suradnju s različitim institucijama, ponajprije muzejima, kao što je Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, ali i svim zainteresiranim pojedincima, kako bi projekt posvećen oživljenoj hrvatskoj povijesti IX., X. i XI. stoljeća doista bio autentičan i vjerodostojan.

Nedavno arheološko otkriće na lokalitetu "Ad basilicas pictas", koje upućuje na postojanje još jednog rimskog amfiteatra uz amfiteatar u Saloni, potaklo je članice i članove Udruge da tijekom studenoga, uz stručno vodstvo profesorice Inge Vilogorac Brčić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu i domaćinstvo Udruge za promicanje antičke kulture "Dioklecijanova legija", organiziraju i posjet Dioklecijanovoj palači. Zahvaljujući tom posjetu, posjetiteljice i posjetitelji su imali priliku na nov i zanimljiv način upoznati se s bogatstvom koje taj splitski dragulj krije u svojim njedrima.

Udruga jepočetkom siječnja 2014., zajedno s Udrugom studenata biologije i kemije "Lacerta", organizirala posjet marjanskim crkvicama i botaničkom vrtu na Marjanu. Posjet je bio organiziran uz stručno vodstvo profesorâ Filozofskog i Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Splitu: Tonije Andrić, dr. sc. Ivana Basića i Mirka Ruščića, te domaćinstvo Društva za zaštitu i unaprjeđenje Marjana "Marjan". Uz obilazak crkve sv. Nikole, botaničkog vrta, crkve Gospe od Betlehema i crkve sv. Jeronima, svi zainteresirani su imali prigodu upoznati se s povijesno-umjetničkim i biološkim bogatstvom još jednog splitskog dragulja, Marjana.

Četvrta u nizu obilježavanja povijesnih obljetnica bila je 200. obljetnica propasti Ilirskih pokrajina (siječanj 1814.). U okviru obilježavanja 28. siječnja 2014. u prostorijama Sveučilišne knjižnice u Splitu održan je ciklus studentskih izlaganja s temama iz političke, vojne i pomorske povijesti te povijesti svakodnevnice Dalmacije na prijelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće. Osim toga, program obilježavanja uključio je i sudjelovanje u Noći muzeja

2014. uz volonterke i volontere Udruge studenata povijesti "Toma Arhiđakon" i Udruge "Studenti za studente Split" u nekoliko splitskih muzeja: Muzeju športa - Kući slave splitskog športa, Hrvatskom pomorskom muzeju, Muzeju grada Splita, Etnografskomu muzeju i Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Na taj su način članice Udruge tijekom Noći muzeja, uz suradnju sa splitskim muzejima, u interakciji sa širom javnosti imale priliku predstaviti i određene teme iz ciklusa izlaganja posvećena 200. obljetnici propasti Ilirskih pokrajina. U cilju promicanja i populariziranja povijesti, ali i brige za očuvanje povijesne baštine, Udruga je početkom ožujka, uz suradnju s Muzejom hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu i Turističkom zajednicom grada Solina, zajedno s povijesnom postrojbom "Kliški uskoci" organizirala i akciju čišćenja arheološkog lokaliteta Rižinice. Na taj način Udruga je tijekom prvih dviju godina svoga djelovanja nastojala ostvariti svoje ciljeve te zainteresirati studentsku zajednicu, kao i širu javnost, za svoje aktivnosti.

Naposljetku osobito zahvaljujem svima koji su nas podržavali u našem dosadašnjem djelovanju!

Znak udruge Toma Arhiđakon predstavlja prožimanje nacionalnih hrvatskih elemenata, međusobno isprepletenih unutar Dioklecijanove palače kao simbola našeg grada Splita. To ujedno predstavlja sintezu zajedničke misli ukorjenjenosti grada Splita u hrvatsku povijest i kulturu. Unutar Dioklecijanove palače su istaknute dvije glavne ulice *Cardo* i *Decumanus* koje pulsiraju bilo grada hrvatskom sviješću simbiotski integriranoj hrvatskom šahovnicom. Iznad Dioklecijanove palače nalazi se hrvatski pleter, koji je iznimno važan hrvatski brand, a istovremeno lijepi umjetnički detalj koji je svoje mjesto našao na mnogim hrvatskim predromaničkim crkvama. Dominantne boje crvena, bijela i plava jasno ukazuju na boje hrvatske zastave, a plava boja na kojoj se nalazi natpis "Split" ističe položaj grada Splita koji je smješten na moru, te kao takav otvoren mediteranskim kulturološkim utjecajima. Ime udruge Toma Arhiđakon unutar sebe veze sve one navedene elemente koji se odnose na hrvatsku, splitsku te mediteransku baštinu koja je svoj izraz našla u osobi kao što je bio Toma Arhiđakon. S druge strane, Toma Arhiđakon trajno predstavlja neiscrpan izvor za naše povjesničare, oko kojeg su se često vodile polemike i rasprave u vezi njegova djela. S tim u vezi, ime koje je nadjenuto Udruzi treba biti poticatelj i paradigma mladim naraštajima povjesničara, koji će na primjeru "kontroverzija" oko osobe kao što je bio Toma Arhiđakon voditi snažne i nadasve konstruktivne rasprave, vođene vizijom otkrivanja neistraženih putova naše povijesne zbilje.

Autor ovih redaka kao i znaka Udruge je Romano Stipan, student druge godine diplomskog studija povijesti i filozofije.

Mario Šimundić

Kako sam odrâstao na Filozofskom fakultetu u Splitu i kako je odrâstao moj Odsjek za povijest... Nešto sjećanja na nedavne studentske dane

Mario Šimundić
Dračevac 14, Split
m.simundic1@gmail.com

Na Filozofskom fakultetu u Splitu kao brucoš sam se prvi put pojavio 1. listopada 2007. godine, kao student povijesti i hrvatskog jezika i književnosti. Došao sam u Teslinu 12, odslušao govore tadašnjih dekana i prodekana i spremio se za početak svoje akademske karijere. Međutim, kakav je šok morao biti brucošu kad je vidio da će prvo predavanje iz povijesti biti tek za 3 tjedna i to nevjerojatno zbijeno, u četvrtak popodne, petak cijeli dan i subotu do poslijepodnevni sati. Doista situacija baš i nije bila laka za naviknuti se. Netom što smo se naviknuli na to došlo je upisivanje seminara iz predmeta koje smo slušali u 1. semestru te akademske 2007./2008. godine. Kolege s viših godina su me savjetovale da ukoliko mogu izbjegnem “strah i trepet” 1. godine prof. Brunu Kuntić-Makvić, međutim odlučio sam ipak uzeti seminar kod nje iz jednostavnog razloga što su mi teme bile privlačnije. I sada je lako biti pametan pa reći da mi je to bila jedna od najboljih odluka jer sam tu naučio pisati seminare i na isti način sam ih pisao svih svojih 5 godina fakulteta. S obzirom na ritam predavanja iz povijesti kolege s kojima sam se povezao u tom 1. semestru i ja smo zaključili da tko to “preživi” bit će jako zadovoljan. Zahtjevnost doista nije bila ni fizički mala. Upravo u okviru terenske nastave na kolegiju “Povijest Grčke i Rima sa starom poviješću hrvatskih zemalja” prof. Kuntić-Makvić smo i imali fizički najteže trenutke: bilo je jako hladno kad smo išli u posjet Arheološkom muzeju u Splitu, zatim smo u Salonu išli po snijegu, a u Zagrebu samo u dan i pol prošli pješice kilometara kao gradski tramvaj. Bili su to naporni, ali za nas brucoše lijepi trenuci, čuvene terenske nastave iz antičke povijesti... posebice cjelonoćno “razgledavanje” Zagreba, nakon završetka službene nasta-

ve... Međutim i taj semestar je završio i svi smo očekivali da će II. semestar biti lakši. Ali opet gotovo cijeli vikendi na fakultetu i opet cjelodnevna predavanja... Opet se biralo iz kojeg kolegija će se pisati seminar i to je jedini put da nisam poslušao sebe nego svoje kolege te sam upisao seminar iz europske i svjetske povijesti nauštrb hrvatske povijesti srednjeg vijeka. No "sreća u nesreći" bila je da nam je seminare držao prof. Ivan Botica koji nas je "izluđivao" sa blic-testovima na svakom seminaru, no time nas je izvrsno pripremio za ispit iz golemog gradiva kojeg sam lako položio. Moram također reći da sam u tom II. semestru doživio šok kada sam prvi put u životu pao kolokvij iz "Hrvatske povijesti srednjeg vijeka" kod prof. Budaka, međutim bila je to za mene dobra škola da počnem proučavati i ono što se piše malim slovima između redova. Također, na toj prvoj godini nam je predavao prof. Ivica Prlender kojemu predavanja doduše nisu bila obavezna, ali nisam propustio niti jedno jer je rijetkost sresti tako dobrog predavača. Mi smo nažalost bili i posljednja generacija kojoj je predavao što smatram velikim gubitkom za Filozofski fakultet u Splitu.

I baš kad smo se riješili titule bruća i smatrali da smo već sad uhvatili rutinu dogodila se jedna velika promjena: Odsjek za povijest prestao je raditi po zagrebačkom studijskom programu, i prešlo se na splitski. Tako da su neki predmeti ukinuti, a neki su dodani, dok su ECTS bodovi promijenjeni. Uz to, Odsjek za povijest preselio se na tzv. "Klerikat", mjesto na kojemu je i danas. Što se tiče samo povijesti ne bi to ni bio toliko problem, ali drugi predmet – za većinu nas dvopredmetnih studenata - obično nije bio na Klerikatu, tako da je velik uspjeh u studiranju postao stići s jednog predavanja na drugo na vrijeme, tj. s predavanja iz Radovanove ili Hrvojeve ulice, na ona na Klerikatu. Ipak, pomak naprijed je bio već to što su nam predavanja napokon stavljena tokom tjedna, bez nastave vikendom, kao što je to bilo na prvoj godini, jer su nam predavači bili mahom zaposlenici Filozofskog fakulteta u Splitu. Ipak ne mogu ne priznati da je doista bilo tužno gledati studente Filozofskog fakulteta u Splitu u zimskim vremenima kada bi gacali po blatu, već tri metra od fakulteta, bez javne rasvjete, s često jedinom alternativom tome koja je bila doslovce plivanje u lokvama vode oko Fakulteta... Fakultet je tada tvrdio da oni po tom pitanju ne mogu ništa raditi jer nisu vlasnici terena, dok se gradska birokracija teško pokretala i bila uspješna jednako 2007. kao i danas. Preživljavali smo strpljivo te dječje bolesti skupa s Fakultetom i stvari su jednostavno morale ići na bolje. Na samom Odsjeku doista smo imali prilike slušati stručnjake svojih područja pri čemu bih posebno istaknuo profesore Prlendera, Stančića i Vrandečića kao iznimne stručnjake svojih područja. Naravno, ne kažem time da

su ostali profesori bili loši, ali njih trojicu bih ipak izdvojio jer sam, dok su predavali, imao osjećaj kao da se to sve događa sada, preda mnom, a ne prije nekoliko stoljeća. Malo po malo Fakultet je rastao, a prvi korak na tome putu bilo je ustrojavanje, po mom mišljenju jako značajnih, Vijeća odsjeka. Predstavnik studenata na 2. godini sam postao, a da budem iskren nisam znao ni koga predstavljam, ni što je Vijeće odsjeka ni o čemu odlučujemo. No, ipak, s vremenom sam shvatio i svrhu i smisao djelovanja Vijeća Odsjeka i moje nazočnosti i uloge na njemu. Ono što je bilo zapravo najvažnije od svega jest da je Vijeće odsjeka za povijest uvijek djelovalo kao cjelina. Iskreno se ne sjećam da je za vrijeme mog četverogodišnjeg mandata neka odluka donesena, a da nije bila jednoglasna. A da bi bilo tako pobrinuli su se sami profesori koji nikad nisu doživjeli predstavnike studenata kao nekog tko je tamo da popuni broj dok oni donose odluke. Također moram zahvaliti prof. Vrandečiću i prof. Trogrliću koji su uvijek imali sluha za studentske probleme i doista je bio užitak s njima surađivati na razini odsjeka. Kada se iz današnje perspektive osvrnem, dosta toga smo zajedno postigli – od kolokvija za predmete, do rješavanja stanja pristupnih putova Fakultetu, studentske kantine (nažalost bila je otvorena, pa ponovno ukinuta!), većeg broja izbornih predmeta, većeg broja terenskih nastava, promjene Reda predavanja kako bi se studentima olakšalo studiranje, rješavanje problema moje generacije s ECTS bodovima (na studomatu manje nego u indeksu) zbog prebacivanja sa zagrebačkog na splitski program studija, pa i organizacija nekih međunarodnih skupova, povijesnih tribina... Da dalje ne nabram, suradnja studentskih predstavnika i profesora je uvijek bila na nivou.

Na kraju moje 3. godine studiranja Odsjek za povijest se našao u neobičnoj situaciji – dekan, prodekan za nastavu i predsjednik Studentskog zbora Filozofskog fakulteta bili su s Odsjeka za povijest. Te moje dvije godine na Filozofskom fakultetu u Splitu kao predsjednik Studentskog zbora mnogočemu su me naučile – od funkcioniranja fakulteta, problema fakulteta i studenata... Srećom za vrijeme mog mandata kao predsjednik Zbora dekan je bio osoba s kojom sam surađivao dok je još bio pročelnik Odsjeka, prof. Trogrlić. S obzirom da smo imali izvrsnu suradnju na Odsjeku, samo smo je prenijeli na višu razinu. Posebno bih se osvrnuo na studentske tribine koje su bile organizirane u akademskoj godini 2011./2012. uz podršku Odsjeka i Fakulteta gdje su studenti mogli izlagati o bilo kojoj temi koja se ticala našeg Fakulteta. I ono što je posebno važno: nikad se nije dogodilo da su studenti imali neki problem, a da se nisu mogli obratiti ili meni kao predsjedniku Zbora ili prodekanima odnosno dekanu te se nastojalo riješiti problem u najkraćem roku. Istina, nije uvijek bilo lako balansirati između stu-

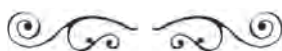
dentskih zahtjeva i očekivanja profesorske zajednice, međutim, uvijek bi se pronašao neki kompromis tako da bi jedna i druga strana bile barem djelomično zadovoljne. Uvijek je bilo kritičkih tonova, bilo iz redova studenata, bilo iz redova profesora, ali rezultati su uvijek bili tu tako da bi uvijek opći, zajednički interes prevagnuo nad pojedinačnim interesima.

Koristim ovu priliku zahvaliti prof. Aleksandru Jakiru za suradnju za vrijeme njegovog mandata kao prodekana za nastavu, prof. Nikoli Glamuzini, prodekanu za financije s kojim sam surađivao u jako teškom financijskom vremenu za Fakultet te naravno gospođi Magdi Karin koja je omogućavala sve isplate Studentskog zbora u najkraćem roku. Također zahvaljujem i gospođi Veseli Ljubičić, tajnici Odsjeka za povijest koja nam je za sva naša studentska pitanja i zahtjeve uvijek nesebično stajala na raspolaganju kao i gospođi Maji Kuzmanić, tajnici fakulteta, koja mi je mnogo pomogla u pisanju novog Statuta Studentskog zbora Filozofskog fakulteta u Splitu skupa s pravilnikom za provođenjem izbora. Jako mi je drago što je osnovana i Udruga studenata povijesti "Toma Arhiđakon" u čijem osnivanju i radu nisam mogao doprinijeti koliko sam želio zbog svojih obaveza u studentskom zboru kako fakulteta tako i sveučilišta, jer u trenutku osnivanja Udruge (2012.) bio sam samo mjesec – dva dana udaljen od diplomiranja.

U svojih pet godina na Filozofskom fakultetu odrastao sam kao osoba, naučio mnoge životne lekcije te upoznao i surađivao s određenim ljudima s kojima ću ostati u kontaktu čitav život. I za kraj želim čestitati svojem Odsjeku za povijest 10. rođendan, a kao rođendanski poklon želim mu samo da napokon dočeka nedosanjani san mnogih generacija svojih studenata – zgradu Filozofskog fakulteta jer je on apsolutno zaslužuje.

DRUGI DIO – PARS SECUNDA

*Rasprave i prilozi profesora,
suradnika, prijatelja*

STUDIA ET CONTRIBUTIONES IN HAC SECTIONE
HISTORIAE DOCENTIIUM NECNON ALIQUORUM
EXTERNORUM HISTORIAE CULTORUM

Jasna Jeličić Radonić

Nekoliko pitanja iz povijesti otoka i grada Fara

UDK: 904(497.5 Stari Grad)“637/652”
904 : 325(38)(497.5-3 Dalmacija)
904(38 Faros)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 06. 08. 2013.
Prihvaćeno: 18. 02. 2014.

Jasna Jeličić Radonić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Jasna.Jelicic.Radonic@ffst.hr

Antički literarni izvori navode ime otoka Fara (Φάρος, Fáros), na kojemu su grčki doseljenici s egejskog Para osnovali koloniju. Neophodno je oskudne vijesti djela antičkih pisaca koja su uglavnom kompilacijskog karaktera razjasniti rezultatima arheoloških istraživanja. Formuliraju se i na taj način rasvjetljuju istraživačka pitanja iz najranije povijesti grčkoga grada Fara: o njegovu imenu i položaju u starogradskom zaljevu, o odnosu prema prethodnom domaćem naselju, o tijeku utemeljenja i izgradnje grčke naseobine. Predložena rješenja obogaćuju sliku kasne grčke kolonizacije na srednjem Jadranu.

Ključne riječi: grčka kolonija; Far (grč. Φάρος, Fáros; lat. *Pharus), otok i grad; Par (Πάρος, Páros); istoimeni otok, grad i vodotok; Diodor Sicilski; Isa (Ἰσσα, Íssā); literarni izvori; Farski tropej; arheološko istraživanje; Stari Grad, o. Hvar.

Grčki doseljenici s egejskog otoka Para osnovali su uz podršku i pomoć sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg naseobinu Far (Φάρος, Fáros), jedan od najstarijih antičkih gradova na istočnoj obali Jadrana. Antički literarni izvori zabilježili su događaj. Diodor Sicilski je u djelu “Povijesna knjižnica” (Ἱστορικὴ βιβλιοθήκη) u četrdeset knjiga obuhvatio opću povijest Sredozemlja.¹ Koristio se djelima vrsnih starijih povjesničara poput Efora, Timeja, Hijeronima, Eratostena, Polibija, Posidonija² i dr., te preuzimao

¹ Petros J. Stylianou, *A Historical Commentary on Diodorus Siculus*, Book 15, Oxford 1998., nastojao je protumačiti starine koje Diodor spominje i povijesna pitanja koja otvara Diodorov tekst, te se na njegov komentar često referiramo; Diodor iz Agirija na Siciliji (1. st. pr. Kr.) uglavnom je živio u Rimu, odakle je poduzimao duža putovanja po svijetu. Usp. *Leksikon antičkih autora*, prir. Dubravko Škiljan, Zagreb 1996., str. 140.

² Efor iz maloazijske Kume, 4. st. pr. Kr.; Timej iz Tauromenija na Siciliji i Hijeronim iz Kardijske tračkom Hersonezu, 4/3. st. pr. Kr.; Eratosten iz Kirene, 3. st. pr. Kr.; Polibije iz Megalopola na

njihove podatke. Upravo zbog obilnog i doslovnog citiranja starijih autora, čiji su spisi potpuno ili djelomično izgubljeni, Diodorovo je djelo nezaobilazan izvor za razdoblje na koje se odnosi. Nije sačuvano cijelo, ali je samo s manjim oštećenjima do nas doprla XV. knjiga, gdje je Diodor donio dragocjene podatke o ratnim zbivanjima tijekom utemeljenja perske kolonije na otoku Faru.

Prema prvoj Diodorovoj vijesti (Diod. XV, 13, 4) proces osnivanja perske naseobine započeo je osvajanjem teritorija. Autor ističe da je u tome sudjelovao Dionizije Sirakuški:

“Parani su prema nekom proročanstvu odaslali naseljenike u Jadran i stekli na njemu otok Far, a zajedno je to s njima izvršio tiranin Dionizije (συμπράξαντος αὐτοῖς Διονυσίου τοῦ τυράννου).”

Zatim Diodor izlaže o utemeljenju kolonije koje je izazvalo žestoki otpor autohtonog stanovništva (Diod. XV, 14, 1 i 2):

“Krajem godine u Ateni je arhontom postao Diotref, u Rimu su konzulima postavljeni Lucije Valerije i Aulo Malije, a kod Elejaca je održana 99. olimpijada u kojoj je na stadionu pobijedio Sirakužanin Dikon. Za to su vrijeme Parani koji su napučili Far sami utemeljili i bedemima opasali grad uz obalu, a barbare što su prije ovdje obitavali pustili su netaknute stanovati u nekoj utvrdi koja je bila silno nepristupačna. 2 Poslije toga barbari što su prije stanovali na otoku bili su gnjevni na helensku nazočnost i poslali su po Ilire što stanuju preko puta, te su mnoštvom malih brodova prešli na Far – a bilo ih je preko deset tisuća – i navaljujući na Helene mnogo su ih pobili. Zapovjednik pak što ga je Dionizije postavio na Isi isplovio je s više troveslarki na ilirske brodiće, dio ih je potopio, a dio zarobio, te je pobio više od pet tisuća barbara, a oko dvije tisuće zarobio je žive.”³

Kronološki okvir Diodorove *Bibliothēke* tvorili su popisi atenskih arhonata, rimskih konzula i olimpijskih pobjednika. U sinkronizaciji

Peloponezu, 2. st. pr. Kr.; Posidonije iz Apameje, 2/1. st. pr. Kr. Svi su autori povijesnih djela, Eratosten uz to i geograf, a Posidonije polihistor. Usp. *Leksikon*, str. 163, 177-178, 278, 485, 496-497, 580-581.

³ Bruna Kuntić-Makvić, Hvar u djelima starih pisaca, u: *Pharos – antički Stari Grad. U povodu 2380. obljetnice* (katalog izložbe u Muzejsko-galerijskom centru od 20. prosinca 1995. do 21. siječnja 1996. godine), ur. Jasna Jeličić Radonić, Biserka Rauter Plančić, Zagreb 1995.-1996., str. 33-36, navodi Isu kao mjesto stolovanja Dionizijeva zapovjednika jer “barem u hrvatskoj znanosti ne bi više smjelo biti kolebanja o tome što su Sirakužani osnovali i odakle je Faranima mogla blagovremeno stići pomoć”, što neosporno potvrđuju istraživanja albanskih arheologa u Lješju. Usp. Styliannou, *Commentary*, str. 193-195; Zdenka Dukat – Jasna Jeličić Radonić, Dionizijev novac Sirakuze u Starom Gradu na Hvaru, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLII, Zagreb 2009., str. 321-338.

različitih sustava dolazilo je do pomaka koji nisu posljedica nemara ili greške. P. J. Stylianou utvrdio je da Diodor u dataciju s atenskim arhontom povezuje rimske konzule koji su nastupili tijekom arhontova jednogodišnjeg mandata.⁴ To vrijedi i za Diodorovu odrednicu kad su Parani uz Dionizijevu pomoć stigli na Far,⁵ koja se preračunava u 385./4. godinu pr. Kr., što je u literaturi općenito prihvaćen datum.⁶

Opis osnivanja parske kolonije Diodor je započeo svim trima najraširenijim vremenskim odrednicama antičkog svijeta – imenima atenskog eponimnog arhonta i rimskih konzula te rednim brojem Olimpijade i imenom pobjednika u najprestižnijem natjecanju – utrci na stadionu. Premda trostruka datacija na prvi pogled izgleda sigurnom, valja je podvrgnuti dodatnom kritičkom postupku.⁷ Atenski arhont Diotref (na natpisima Dieitref, *Διειτρέφης*, *Dieitréfēs*) navodi se za godinu 384./3. Pitanje je kad su služili konzuli Lucije Valerije i Aulo Malije. Stylianou piše da je Diodor za četiri godine, od 386./5. do 382./1. ponovio imena konzula iz perioda od 391./390. do 387./6. godine. Potonja je jedna od mogućih datacija za galsku pljačku koja je u Rimu izazvala prazninu u kronologiju Rimske Republike.⁸ Uistinu se ista konzulska imena, Lucije Valerije i Aulo Malije, nalaze u Diodora i za 389./8. godinu (Diod. XIV, 103, 1). Devedeset i devetoj Olimpijadi pridjeljuje se 384. godina pr. Kr.⁹

Diodor opisuje kako je parska naseobina utemeljena uz obalu, odakle je protjerano autohtono stanovništvo domaćeg naselja. Uslijedio je organiziran napad na grčku koloniju te se razvila prava pomorska bitka u

⁴ Stylianou, *Commentary*, str. 26: "In Diodorus Athenian and Roman magistrates are correlated in such a way that consuls enter into office during the year of the archon to whom they correspond and not, as it has sometimes been thought, six months before it began. Thus Euthydemus the archon of 431/0 corresponds to the consuls of 430."

⁵ Dao ju je mnogo prije u tekstu, a nedostaje joj određenje po Olimpijadi: Diod. XV, 8, 1: *Ἐπ' ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Δεξιθέου Ῥωμαῖοι κατέστησαν ὑπάτους Λεύκιον Λουκρήτιον καὶ Σερούιον Σουλπίκιον*. "Kad je u Ateni arhontom bio Deksitej, Rimljani su konzulima postavili Lucija Lukrecija i Servija Sulpicija."

⁶ Stylianou, *Commentary*, str. 180.

⁷ Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35-36 je upozorila: "ime arhonta ne može se glatko sinhronizirati ni s navedenom Olimpijadom, a ni s navedenim konzulskim parom. Uz to je ime drugoga konzula dvojbeno."

⁸ Stylianou, *Commentary*, str. 25-28.

⁹ Pobjednik 99. olimpijade: Dikon Sirakužanin (*Δίκων Συρακόσιος*), slavni trkač, bio je podrijetlom iz Kaulonije u Velikoj Grčkoj. Dionizije je 389. godine savnio Kauloniju sa zemljom, a njezini su slobodni građani prešli u Sirakuzu. Poslije toga Dikon nije bio Kaulonjanin, već Sirakužanin. Vidi Stylianou, *Commentary*, str. 197.

kojoj je presudila intervencija Dionizijeva eparha. Opis događaja potječe od starijih pisaca, u prvom redu Efora. Stjepan Bizantinac¹⁰ prenio je s. v. Far:

“Far: otok na Jadranu s istoimenom rijekom, naseobina je Parana kako kaže Efor u 28. knjizi.” (Φάρος: νῆσος ἐν τῷ Ἀδρία, ποταμὸν ὁμώνυμον ἔχουσα, ἔστι δὲ κτίσμα Παρίων, ὡς Ἐφορος εἰκοστῷ ὀγδῶ)¹¹

Za povijesna zbivanja zapadnih područja Diodor je podatke crpio i iz djela kronografa i povjesničara Timeja.¹² Nezaobilazan mu je izvor bio povijest Σικελικά sirakuškog admirala Filista, Dionizijeva protjeranog doglavnika, koji je, kako se pretpostavlja, o svojem tiraninu ispisao četiri knjige (8-11, *Περὶ Διονυσίου*). Opisivao je Dionizijeve aktivnosti, osobito ratove s Kartagom u kojima je sam zapovijedaio sirakuškim brodogradom. Sudjelovao je i u Dionizijevim kolonizatorskim pothvatima koji su uglavnom prestali kad je Filist progнан krajem 380. godine. Nakon Dionizijeve smrti vratio se u Sirakuzu i za vladavine njegova sina i nasljednika Dionizija Mlađeg ponovo patrolirao Jadranom. Stoga prevladava mišljenje da se već Efor služio Filistovim djelom te da su podaci o razdoblju sirakuške tiranide na Jadranu preuzeti iz admiralove povijesti. Bez obzira na to je li se Diodor mogao Filistovim spisima koristiti izravno ili samo preko Efora, važno je što je njegovim djelom preneseno nešto svjedočanstava izravnog sudionika sirakuške ekspanzije u 4. st. pr. Kr.¹³

¹⁰ Efor iz Kume u Maloj Aziji (4. st. pr. Kr.) u *Grčku povijest* u 29 knjiga uz izvatke iz starije povijesne i zemljopisne literature uključio je i isprave i natpise. Osnutci gradova posebno su ga zanimali, pa je vjerojatno pisao i o osnutku Fara. Na to ukazuje i referencija leksikografa Stjepana Bizantinca (6. st.).

¹¹ FgrHist 70 fr. 89 = Steph. Byz. s. v. Φάρος. Efor je u 28. knjizi prikazivao događaje na zapadu nakon “Kraljeva mira”, usp. F. Jacoby, FgrHist. II C, Berlin 1926., str. 28-29, 33; Slobodan Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. st. pr. Kr., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, sv. 33 (20), Zadar 1993.-1994., str. 33-54.

¹² Timej iz Tauromenija na Siciliji, 4/3. st. pr. Kr., napisao je povijest Italije i Sicilije u 38 knjiga (*Ἱστορίαι* ili *Σικελικά* ili *Ἰταλικά*). Počeo je uređivati vrijeme po olimpijadama te izradio popis olimpijskih pobjednika (*Ὀλυμπιονίκαι*). Usp. *Leksikon*, str. 580-581; Jacoby, FgrHist. II C, str. 60; spartanske efore sveo je na olimpijade i time mjesto lokalnog uveo opće računanje povijesnih događaja, v. Milivoj Sironić, Grčka književnost, u: *Povijest svjetske književnosti*, sv. 2, ur. Vladimir Vratović, Zagreb 1977., str. 170.

¹³ Stylianou, *Commentary*, str. 191-197; Filist je kao Dionizijev φίλος bio osobito zaslužan za po-dizanje utvrda i javnih građevina koje spominje Diodor (XIV, 18 za g. 402/401 i XV, 13, 5 za g. 385/4), o tome usp. Giacomo Manganaro, Una biblioteca storica nel ginnasio di Tauromenion e il P. Oxy. 1241, *Parola del passato – Rivista di studi classici*, vol. 29, Napoli 1974., str. 389-409; Giulia Vanotti, Sulla cronologia della colonizzazione siracusana in Adriatico, *Hesperia*, vol. 2, Roma 1991., str. 107-110; S. Čače, Prilozi, str. 33-54.

Antička predaja navodi da je Filist bio učenik parskog sofista i pjesnika Eueua, kojega spominje Platon.¹⁴ Tomu valja pridodati i druge podatke o vezama između parskih pitagorejaca, Sicilije i Velike Grčke. Pitagorino je učenje na Paru rano steklo sljedbenike i trajno se njegovalo.¹⁵

Trojica Parana – Alkimah, Dinarh i Meton – vodila su pitagorejce u južnoitalskom Krotonu. Parski pitagorejci boravili su u Velikoj Grčkoj, kako piše Polien¹⁶ započinjući slavnu epizodu o filozofu Eufemu s Para. Kad je Eufen odgovarao Metaponćane od saveza s Dionizijem Sirakuškim, tiranin ga je dao dovesti preda se i osudio na smrt, no Eufen je, nimalo potresen, branio svoj savjet Metaponćanima kao ispravan i povrh toga zaiskao da ga Dionizije na riječ pusti u rodni Par zbrinuti još neudanu sestru. Drugi pitagorejac, Eukrit, jamčio je glavom za Eufenovu riječ. Nakon šest mjeseci Paranin se doista vratio podvrgnuti osudi. Zadivljeni Dionizije ga je pomilovao, pristao uz pitagorejsko učenje i time – još uvijek prema Polienovim riječima – zadobio povjerenje mnogih italskih Grka.¹⁷ Nema sumnje da su pitagorejci doprinijeli oblikovanju odnosa između Para i gradova u južnoj Italiji i na Siciliji.¹⁸ Parski pitagorejci mogli su posredovati

¹⁴ Eugenio Lanzillotta, *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*, Roma 1987., str. 133-134, navodi da u katalogu povijesnih autora Tauromenija iz 2. st. pr. Kr. za Filista Sirakužanina stoji: *τοῦτον Εὐήνου σοφοῦ φασὶ γενέσθαι μαθητὴν τοῦ τὰς ἐλεγγείας γράψαντος* – “Kažu da je on postao učenikom filozofa Eueua koji je napisao elegije.”

¹⁵ Utjecaj sljedbenika Pitagore sa Sama (582. - 500. g. pr. Kr.) prevladao je na Paru već u 6. st. pr. Kr. i utjecao na njegovu daljnju povijest, dovodeći do oligarhije. Popis pitagorejaca po polisima pokazuje da su čak deseterica Parana bila sudionici pitagorejskog saveza. To je najveći broj članova iz istoga polisa u matičnoj Grčkoj, premda ne znamo jesu li ova deseterica bila suvremenici.

¹⁶ Polien iz Makedonije pisao je u 2. st. kršćanske ere. Među ostalim, služio se djelima Efora i Teopompa s Hija (4. st. pr. Kr.) *Polyaen.* V, 2, 22: *Πάριοι, ζηλωταὶ Πυθαγορείων λόγων, διήγον ἐν τοῖς περὶ Ἰταλίαν χωρίοις* – “Parani, pristalice pitagorejskog učenja, boravili su u italskim gradovima.”

¹⁷ *Polyaen.* V, 2, 22: *τοῦτο τὸ ἔργον ἔπεισε πολλοὺς Ἰταλιωτῶν Διονυσίῳ πιστεύειν*. – “taj je čin pridobio mnoge Italiote da povjeruju Dioniziju.” Uvažavanje pitagorejaca značilo je i više mira u samoj Sirakuzi – usp. sličnu Dionizijevu epizodu s Damonom i Fintijom (*Iamblych. Pyth.* 33, 235); Danièle Berranger, *Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaïque*, Clermont-Ferrand 1992., str. 325-327; Danièle Berranger-Auserve, *Paros II: Prosopographie générale et étude historique du début de la période classique jusqu'à la fin de la période romaine*, Clermont-Ferrand 2000., str. 101-103.

¹⁸ Na pitagorejskim idejama provedenima u praksi temelji se postupak uglednih parskih izaslanika – *ἄνδρες οἱ ἄριστοι*, koji su nakon pregleda cijelog područja Mileta za gospodare grada uspostavili jednu oligarhiju izabравši one građane čiji su se vlastiti posjedi isticali dobrim upravljanjem i obrađenošću (Herodot, V, 28); Otto Rubensohn, Paros, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (dalje: RE), Bd. XVIII, 4, Stuttgart 1949., coll. 1811-1812. Vrativši se s brojnih putovanja na Sam, Pitagora je zatekao na vlasti tiranina Polikrata, te se otputio u Kroton, gdje je sastavio ustav po kojem je sa svojim sljedbenicima tim polisom upravljao na aristokratski način, tj. ostvarena je vladavina najboljih u doslovnom smislu riječi. Premda se malo toga može sa sigurnošću pripisati samom osnivaču škole te se veliki dio učenja pitagorejaca vezuje

da Dionizije pomogne osnutku kolonije na Faru. Pod Dionizijevim patronatom osvojen je teritorij zatečenog stanovništva koje je s izvornog mjesta protjerano daleko od mora i povlači se na neku "silno nepristupačnu" utvrđenu gradinu. Naseljenici sami podižu i uređuju grad, ali burni otpor ilirske koalicije dovodi u pitanje njegov opstanak te je ponovno potrebna Dionizijeva pomoć do potpune stabilizacije autohtonog područja. O tome je Diodor detaljno izvijestio, prenoseći podatke prethodnika.

Odavno nađeni nepotpuni natpis na kamenu iz Staroga Grada glasi *Φάριοι ἀπὸ Ἰαδασίνων καὶ τῶν συμμάχων τὰ ὄπλα...*, "Farani od Jadasina i saveznika oružje..."¹⁹ i bez dvojbe je pobjednog karaktera. U grčkom, a potom i u rimskom svijetu na mjestu ratne pobjede gradio se od okresanog drveta i zarobljenog neprijateljskog oružja pobjedni znak. Iz plijena su se također financirali umjetnički spomenici kojima se pobjeda mogla komemorirati na samom bojištu, ali su se postavljali i na posjećanim javnim mjestima. U obama su se slučajevima nazivali tropejima (*τροπαῖον* ili *τρόπαιον*).²⁰ Kamen na kojemu je farski natpis trebao je postati postoljem takva pobjednog spomenika te se s pravom u literaturi naziva Farskim tropejem. Na natpisu nedostaju glagolski oblici, no prema uklesanom tekstu sigurno je da su Farani oteli ili osvojili oružje od Jadasina i njihovih saveznika, a vjerojatno je i da su pobjedni spomenik posvetili

uz imena filozofa kasnog 5. ili ranog 4. st. pr. Kr., svi su oni štovali utemeljitelja i nazivali se pripadnicima njegova bratstva, usp. William K. C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije*, Zagreb 2005., str. 123-277; Diogen Laertije, *Životi i misli istaknutih filozofa, izbor iz djela*, prev. Zvonimir Milanović, Zagreb 2008., str. 107-120; Stylianou, *Commentary*, str. 78-84.

¹⁹ Bruna Kuntić-Makvić – Ante Rendić-Miočević, *Antički natpisi Staroga Grada*, u: *Pharos – antički Stari Grad*, str. 39-43; Bruna Kuntić-Makvić, Jelena Marohnić, *Natpisi*, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe u galeriji Klovićevi dvori od 14. listopada do 12. prosinca 2010. godine), ur. Jasminka Poklečki Stošić, Zagreb 2010., str. 73-75; Nikša Petrić, *Pretpovijest Pharosa, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, sv. 36(23), Zadar 1998., str. 29-30, navodi da je natpis pronađen 1810. g. kad se u Starom Gradu gradila kuća gdje je također bila nađena i rimska stela CIL III 3085 (10093), a ispod nje srebrni novci; Nenad Cambi, *Rimski vojni tropeji u Dalmaciji*, *Adrias*, br. 17, Split 2010., str. 125-128; J. Jeličić-Radonić, *Far u svjetlu novih arheoloških istraživanja*, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske* (katalog izložbe u galeriji Klovićevi dvori od 14. listopada do 12. prosinca 2010. godine), ur. Jasminka Poklečki Stošić, Zagreb 2010., str. 125-126.

²⁰ Tukidid često navodi podizanje pobjednog znaka u bitkama, a na jednom mjestu iznosi detalj o korištenju štita u te svrhe: Thucyd. IV, 12: "Kako je pao (Brazida, ratnik sirakuške strane, op. a.) u brod sasvim sprijeđen, skotrlja mu se u more štit, koji izbačen na kopno uzmu Atenjani i kasnije upotrebe za pobjedni znak, što ga podigoše u spomen ovoga napadača." Tukidid, *Povijest peloponeskog rata*, preveo Stjepan Telar, Zagreb 1957., str. 207. Pobjedni se spomenik mogao dati načiniti doslovce iz zaplijenjenog oružja (pretopljenih brončanih kaciga i štitova, na primjer) ili financirati od zarade na plijenu. Delfsko svetište, kao jedno od svegrčkih svetih mjesta, glasovito je po spomenicima što su ih razni polisi ondje postavili u spomen svojih pobjeda, angažirajući za izradu glasovite umjetnike.

nekom božanstvu. Natpis ne uključuje podatke koji bi pomogli preciznijem datiranju spomenika. U literaturi ga se povezuje s Diodorovom vijesti o oružanom sukobu između Farana i autohtonog stanovništva tijekom izgradnje farske kolonije i stoga se smatra da potječe iz prve polovine 4. st. pr. Kr. U prilog tome navode se i epigrafske karakteristike pojedinih slova.

Farani su na pobjednom natpisu posebno istaknuli Jadasine, vjerojatno kao predvodnike autohtonih stanovnika, saveznika u organiziranom otporu grčkoj ekspanziji. Jesu li to Diodorovi "Iliri preko puta" pozvani u pomoć hvarskim starosjediocima? Prodor grčke kolonizacije prijetio je interesima ilirskih zajednica na znatno širem prostoru, što će uskoro pokazati osnivanje isejskih emporija na kopnu, ne samo Tragurija i Epetija već vjerojatno i naseobine Salon uz istoimenu rijeku te nedavno otkrivenih Sikula u Resniku.

Znanstvena tumačenja tko su Jadasini i gdje je njihovo matično područje različita su i neusaglašena. Neki u Jadasinima prepoznaju autohtone stanovnike liburnskog Jadera, liburnske Jadertine, kao nositelje autohtonog otpora grčkoj kolonizaciji.²¹

Na ulomku vrlo oštećenog natpisa iz Salone nekoliko je skupina slogova koji se tumače kao ostaci etnonima *Τραγοῦρῆνοι*, *Ἰαδαστιν[οὶ]* i *Ἰσ[σαῖοι]*. Ulomak se sadržajem dovodi u vezu s oštećenim natpisom koji je pronađen u Saloni pokraj starih istočnih vrata (*Porta Caesarea*), a svjedoči o poslanstvu isejskih Grka 56. g. pr. Kr. u Akvileju Gaju Juliju Cezaru, tadašnjem namjesniku Ilirika, zbog narušavanja davno stečenih isejskih prava. Događaj je precizno datiran rimskim konzulima Gnejem Lentulom Marcelinom i Lucijem Marcijem Filipom, koji su navedeni na natpisu. Oštećeni etnonim *..ιδαστιν[.]* s ulomkom koji fizički ne tvori cjelinu s tim natpisom bez kolebanja se restituirao kako je gore navedeno, i takav se oblik – također bez kolebanja – smatra varijantom etnonima s Farskog tropeja, odnosno: sigurni Jadasini (iz 4. st. pr. Kr.) izjednačuju se s hipotetskim Jadastinima (iz 1. st. pr. Kr.). Zbog tragurijsko-salonitanskog konteksta na koji se odnose i iz kojega potječu salonitanski natpis i ulomak,

²¹ Jadertinsku je tezu u kontekstu jadranskih pomorskih sila Mate Suić posljednji put obrazložio u knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb ²2003., str. 20-22; Čače, Prilozi, str. 51-52 bio je posve za identifikaciju Jadasina s autohtonim stanovnicima Jadera, no razmišljao je i o mogućnosti da je na Farskom tropeju zabilježen neki njihov kasniji sukob s Faranima tijekom 4. st. pr. Kr. Usp. i njegov noviji rad, Slobodan Čače, Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 90-91 (1997-1998), Split 1999., str. 57-87.

brojni znanstvenici smatraju da su Jadasini obitavali pokraj rijeke Jadro u blizini Salone.²²

Jadas(t)ini se prema tome navode na dvama prilično vremenski udaljenim natpisima te je otvoreno pitanje datacije povijesnog konteksta pobjede Farana nad Jadasinima i njihovim saveznicima. Odnosi li se Farski tropej na osnivanje parske kolonije ili na neki drugi kritički trenutak kad je prevladalo često hostilno raspoloženje autohtonog stanovništva, što je ponovo ugrozilo grad Farana? Etnonim Jadas(t)ini nije u tom obliku zabilježen u antičkim literarnim izvorima i zasad ga poznajemo samo s tih natpisa. Možda će buduća arheološka istraživanja doprinijeti osvjetljavanju lokalnih povijesnih zbivanja i ratnih događanja na otoku Faru.

Tom autentičnom povijesnom dokumentu o ratnom sukobu grčkih doseljenika može se pridodati i poznati natpis s Visa, s kenotafa heroja Kalije koji je poginuo u pomorskoj bitci s Ilirima. Natpis je, naime, pisan u stihovima na jonskom narječju i veliča junaštvo Kalije koji je stradao u borbi i ostavio za sobom siročće Harma.²³ S obzirom na datiranje ovog natpisa na početak 4. st. pr. Kr. i tadašnje povijesne okolnosti, možda je Kalija bio Paranim, sudionik velike pomorske bitke koja se vodila u hvarskim vodama kad se utemeljivala parska kolonija. Kalija je mogao biti budući kolonist parske naseobine s obzirom da je stigao s obitelji ili je bio ratnik – plaćenik poput slavnog pjesnika Arhiloha sa Para koji je sudjelovao u mnogih pothvatima, kako sam za sebe kaže, kao “sluga” ratnoga boga.²⁴ Naime, u ključnom trenutku Paranima je stigla pomoć troveslarki Dionizijevog eparha upravo iz Ise te je otvoreno pitanje nije li ta vojna kolonija možda bila polazište

²² Duje Rendić Miočević, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba – Jadastini, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 52, Split 1950., str. 19-34; Mate Suić, Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 68, Split 1973., str. 181-194; Čače, Prilozi, str. 33-54; Kuntić-Makvić, Marohnić, Natpisi, str. 75, 79. Posljednji je raspravljao o toj problematici i na temelju nalaza u Resniku predložio nekoliko novih tumačenja Nenad Cambi, O nekim toponimima i opisu ratovanja na istočnom Jadranu u Lukanovom građanskom ratu. Bilješke uz Lukanov Građanski rat (Pharsalia), IV, 402-581, *Rad HAZU*, knj. 512, *Razred za društvene znanosti*, knj. 49, Zagreb 2012., posebno str. 1 i 9-11.

²³ Duje Rendić-Miočević, Tri povijesna natpisa iz Dalmacije – 1. Grčki povijesni natpis iz Phara, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 53, Split 1952., str. 167-169; Duje Rendić-Miočević, O epitafu – epigramu isejskog heroja Kalije iz Visa, u: Isti, *Iliri i antički svijet*, Split 1989., str. 103-109; Jasna Jeličić-Radonić, The Foundation of the Greek City of Pharos on the Island of Hvar, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. XI. 2003, ur. Marina Šegvić, Ivan Mirković, Zagreb 2005., str. 315-328; Kuntić-Makvić, Marohnić, Natpisi, str. 74-75; Cambi, O nekim toponimima, str. 10, 11.

²⁴ Znameniti Arhilohov distih *Εἰμι δ' ἐγὼ Θεράπων μὲν Ἐνναλίοιο ἄνακτος / καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος* “Sluga sam gospoda Enijalija, a poznajem i ljupki dar Muza” apostrofira Aresa pod pridjevkom Enijalija, ističe ratovanje kao izvor pjesnikove egzistencije, ali i naglašava isprepletenost dva vida pjesnikova života: ratničkog i umjetničkog.

osvajačkih pothvata prema otoku Faru s obzirom na blizinu otoka odnosno znatnu udaljenost njihova matičnog polisa Para. U tom smislu indikativan je primjer grada Tauromenija tijekom Timoleontovih ratnih akcija prema Sirakuzi. Andromah, vladar Tauromenija i otac povjesničara Timeja, primio je Timoleonta i ne samo da mu je pružio polazište za operacije u ratu protiv sirakuškog tiranina Dionizija Mlađeg nego je nagovorio svoje sugrađane da se pridruže Korinćanima u borbi za oslobođenje Sicilije.²⁵

Osvajački ratovi grčkih kolonista potvrđeni su mnogim primjerima. Tako je u trenutku osnivanja ahejske kolonije Metaponta 630. god. pr. Kr. u južnoj Italiji prestao život obližnjeg željeznodobnog naselja Incoronata autohtonog stanovništva. Dolazak Korinćana na Ortigiju bio je traumatičan za domaće Sikule. Prema podacima zapisanima na osnivačkim dekretima pojedinih grčkih kolonija poznato je da su osvajanja teritorija budućih gradova često popraćena ratnim zbivanjima. Tako je npr. na dekretu Kirene izneseno strogo ograničenje prava povratka u matični grad Teru. Budući da je trebalo smanjiti stanovništvo u vrijeme gladi, povratak je dopušten samo ako tijekom pet godina doseljenici ne uspiju uspostaviti novi polis. Protokolonisti su se uvijek pri osnivanju nove naseobine morali susresti s problemom pripajanja barbarskog obradivog zemljišta koloniji, kao što su i Parani trebali preuzeti plodno polje od autohtonog stanovništva.²⁶ Plodno farsko zemljište u starogradskom polju (*khōrē Fāru, χώρα Φάρου*) bilo je potom zaštićeno kulama koje su podignute u Maslinoviku i u Toru iznad Jelse, direktno nad bedemom osvojene ilirske utvrde.²⁷

Literarni izvori izričito spominju ime otoka na kojem su parski doseljenici osnovali koloniju.²⁸ Sličnost između Para i Fara odavna je navodila na misao da su dva nezonima posljedično povezana. Barem

²⁵ Plut. Timoleon, 10 = Plutarh, *Usporedni životopisi I*, prijevod i bilješke Zdeslav Dukat, Zagreb 1988., str. 385.

²⁶ Albin Lesky, *Povijest grčke književnosti*, Zagreb 2001., str. 116; Dieter Mertens – Emanuele Greco, Urban Planning in Magna Graecia, u: *The Western Greeks*, ed. Giovanni Pugliese Carratelli, Milano 1996., str. 243; na vrhu brežuljka uspješno željeznodobno naselje, čiji su stanovnici tijekom 7. st. došli u kontakt s grčkim trgovcima, doživljava nagli kraj 630. upravo kad je osnovan Metapont; Antonio di Vita, Urbanistica della Sicilia greca, u: *The Western Greeks*, str. 268; G. Vallet, Le monde grec colonial d'Italie du sud et de Sicile, u: *La colonisation grecque en Occident*, Roma 1996., str. 3-17; Alexander J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Chicago 1983., str. 40-41, 225.

²⁷ Branko Kirigin, Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 96, Split 2004., str. 110-114.

²⁸ Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 34-36; Ista, Vijesti iz djela starih pisaca, u: *Grci na tlu Hrvatske*, str. 188-190; najveći problem je da su izvori koji pribavljaju dokaz većinom kasniji nego osnivanje kolonija, o tome v. Graham, *Colony*, str. 211-217.

se tako tumače dva Strabonova izričaja.²⁹ Diodor, međutim, piše da su Parani u Jadranu stekli otok imenom Far,³⁰ što bi ukazivalo na to da je to naziv otoka otprije, tj. da su ga parski doseljenici zatekli i zauzeli pod tim imenom, a potom njegovo ime prenijeli i na koloniju koju su ondje osnovali. U tome je slučaju podudarnost nezonima samo formalna, a za ime Hvara koje su pisci posredovali u greciziranom obliku *Φάρος* valja tražiti tumačenja u autohtonom jezičnom blagu. Iznesena je teza da ime Far možda ima predgrčki korijen, tj. da su Grci to ime preuzeli kad su kolonizirali otok i potom ga upotrebljavali za cijeli polis, tj. za otok i za njegov glavni grad.³¹ Grčki pisci u 4. st. pr. Kr. svakako su poznavali imena otoka u Jadranu, a među njima i ondašnje ime današnjega Hvara. Diodorova je literatura za sicilsku povijest, pa i za osnutak Fara, čini se, bila brojnija od one kojom će raspolagati kasniji autori, poput Strabona. Filistova *Σικελικὰ* o Dionizijevim aktivnostima u Jadranu, na koja u sačuvanim dijelovima Strabonove *Geografije* nema referencija, mogla su tvoriti ključnu razliku i

²⁹ Geo. VII, 5, 5: *Φάρος, ἢ πρότερον Πάρος, Παρίων κτίσμα, ἐξ ἧς Δημήτριος ὁ Φάριος. ... ἡ Φάρος, Πάρος λεγομένη πρότερον. Παρίων γάρ ἐστι κτίσμα.* “Far, prije Par, osnutak Parana, iz kojega je Demetrije Farski. ... Far, prije zvan Parom, jer je osnutak Parana.” Izričit je u tom pogledu mnogo kasniji Stjepan Bizantinac (6. st.), s. v. *Πάρος*, o čemu v. kasnije. Tako je ime Fara tumačio i Josip Brunšmid, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, prir. i prev. M. Bonačić Mandinić, Split 1998., str. 4 (izvorno objavljeno kao *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien 1898. [Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminares der Universität Wien, XIII]).

³⁰ Diod. XV, 13, 4: “Dok se to događalo, Parani su prema nekome proročanstvu odaslali naseljenike u Jadran i napučili su na njemu otok imenom Far, a zajedno je to s njima izvršio tiranin Dionizije”, prijevod Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 36.

³¹ Erich Polaschek, RE, Bd. XIX, 2, Stuttgart 1938., s. v. *Φάρος*, coll. 1860-1866 (1861-1862): “Pharos könnte somit die vorgriechische, von den Kolonisten übernommene Bezeichnung des Ortes oder auch der Insel gewesen sein; ob wirklich eine dialektische Umformung des Namens der Mutter-kolonie Paros zugrunde liegt, ausgehend etwa von den niederen Bevölkerungsschichten, denen die Kolonisten angehörten, wäre noch zu untersuchen”; Polaschek se izjasnio da bi ime Pharos moglo biti predgrčko, tj. ilirsko, a smatra da tek treba istražiti bi li u podlozi toponima moglo ležati preoblikovano ime grada osnivača, kako su stari pisci zbog sličnosti riječi voljeli zamišljati; A. Mayer je smatrao da je zbog sličnosti imena dvaju otoka nastala navedena vijest kod Strabona i Stjepana Bizantinca, te da se prije dolaska Parana, prema izričitom navodu Diodora, otok zvao Far, usp. Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I, Wien 1957., str. 207; pregled različitih mišljenja i rasprava o imenu Paros – Pharos donosi Mladen Nikolanci, Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 82, Split 1989., str. 35-43; Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35; Mate Suić, Jadranske harybde. Prilog toponomastici istočne jadranske obale, *Onomastica Jugoslavica*, knj. 14, Zagreb 1991., str. 9, 11-14, navodi da riječ *Φάρος* dolazi od grčke riječi *φάρυγξ*, tj. hrvatski ždrijelo, prema mišljenju lingvista Wilhelma Brandensteina, RE, Bd. XXXVIII, Stuttgart 1938., s. v. Pharai, col. 1808; Mate Suić, Ime otoka i grada Hvara, u: *Otok Hvar*, ur. Miro A. Mihovilović, Zagreb 1995., str. 93-96; Isti, *Μάνιος κόλπος* (Manijski zaljev), *Arheološki radovi i raspreve*, sv. 12, Zagreb 1996., str. 277-278.

prezentirati pravi odnos između nezonima koji su grčki naseljenici zatekli i toponima koji su odabrali za glavno naselje svojega polisa.

Nešto svjetla na starost otočkog imena može baciti i Skimnova³² vijest koju je prenio Stjepan Bizantinac: "Par: postoji i drugi Par, liburnski otok, kako to veli Skimno s Hija u prvoj knjizi 'Periegeze'" (*Πάρος· ἐστὶ καὶ ἄλλη Πάρος νῆσος Λιβυρνῶν, ὥς φησι Σκύμνος ὁ Χῖος ἐν πρώτῳ Περιηγήσει*; *Scymn. apud Steph. Byz. s. v. Πάρος*).³³ Prema toj bi se natuknici jadranski otok bio zvao potpuno jednako kao jonski, ali ga je Skimno nazivao otokom Liburna. U njegovo je doba to moralo biti odrazom starije tradicije. Naime, stari su pisci u različito doba brojne jadranske otoke izravno ili neposredno nazvali liburnskima.³⁴ To se tumači kao odraz liburnske pomorske premoći na jadranskoj pučini i otocima u protohistoriji, prije grčke kolonizacije.³⁵ Tomu krugu, čije su obilježje bile snažne staromediteranske predaje, moralo je pripadati i domaće ime otoka. Otočno je ime Far nastalo prije grčke kolonizacije, a zadržalo se i u rimskom razdoblju, o čemu svjedoči Plinije kad spominje farski otok s gradom.³⁶

Efor je spominjao istoimenu rijeku na otoku Faru. Eforova bi rijeka mogao biti Dolski potok Vir koji izvire iz sela Dol i protječe kroz samo središte polja te utječe u more u neposrednoj blizini antičkog grada kraj današnjeg parka Vrba.³⁷ Rijeke su iznimno važni resursi u starome svijetu. Nije stoga neobično da je ime otoka Fara ujedno i ime rijeke, a Parani su upravo time mogli biti potaknuti da ga preuzmu i za novoosnovani grad. Poznati su primjeri grčkih kolonija koje su dobile ime po rijekama. Naseljenici s Roda i Krete osnovali su na Siciliji grad Gelu, a Geljani poslije Akragant. Za oba su nova polisa preuzeli imena rijeka, što je Tukidid

³² Skimno s Hija pisao je u ranom 2. st. pr. Kr. Pod njegovim je imenom sačuvan Putopis (Periegeza) u stihu s kraja 2. st., gdje su za podatke o Jadranu izričito navedeni Timej i Eratosten. Stjepan Bizantinac referirao se na proznu Periegezu pravoga Skimna.

³³ Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35.

³⁴ Radoslav Katičić, Liburnski otoci kod antičkih pisaca, u: Isti, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., str. 183-198.

³⁵ Mate Suić, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LV, Split 1953., str. 76-77; S. Čače, Prilozi, str. 33-54. Usprkos racionaliziranju oko pojedinih podataka (liburnska posada na Krfu u 8. st. pr. Kr. prema Strabonu; Slobodan Čače, Dalmatica Straboniana, *Diadora*, sv. 16-17, Zadar 1995., str. 101-134), zamisao o uniformnom "liburnskom" kulturnom horizontu koji bi na otocima odgovarao pomorskoj prevlasti sjevernodalmatinskih i protohistorijskih moreplovaca potpuno je aktualna.

³⁶ *Plin. N. H.*, III, 152: *Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia*.

³⁷ Sam izvor je na 80 m nadmorske visine u selu Dol, znatno uništen 1950. godine te od tada manje i kraće vrije. O tome v. Ivica Moškato, Farion – antička hvarska rijeka, *Tartajun*, br. 2, Dol, otok Hvar, prosinac 2007., str. 12-14.

zabilježio opisujući grčke naseobine na Siciliji.³⁸ Parovi istoimenih gradova i rijeka karakteristični su za jadransko područje.³⁹ U slučaju Fara, dakle, ime grada moglo je biti preuzeto od imena rijeke s obzirom na važnost tog prirodnog resursa po kojem je mogao biti nazvan i otok.

U tom kontekstu možda se može promatrati i atribut koji Ps. Skilak navodi u 23. poglavlju spisa "Opis plovidbe" (*Περίπλους*): *Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνίς, καὶ Ἴσση νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται*. "Ondje je, naime, novi Far, grčki otok, i otok Isa, i isti ti grčki gradovi." Epitet Fara razmatrao je M. Suić u svojoj temeljnoj studiji o Ps. Skilakovom Periplusu.⁴⁰ Prema Ps. Skilakovu podatku, koji je vjerojatno preuzet od Eratostena i poslije pri prepisivanju umetnut u izvorni tekst, jer na tom mjestu donosi opis plovidbe obalom u suprotnom smjeru od glavnog pravca, "novi" je Far za razliku od otoka Ise grčki otok, iako su na obama otocima istoimeni grčki gradovi.⁴¹ Slične vijesti o otoku Faru i o naseobini

³⁸ *Thucyd.* VI, 4: "A Gelu osnuju zajedno Antifem iz Roda i Entim iz Krete dovodeći naseljenike četrdeset i pete godine iza osnutka Sirakuze. Grad dobije ime po rijeci Geli, a mjesto, gdje je sad grad i koje je bilo najprije opasano zidom, zove se Lindiji. U gradu uvedu dorske zakone. Baš neka-ko sto i osam godina poslije osnutka svoga grada Geljani osnuju Akragant nazvavši ga po rijeci Akragantu; vodama naseobine odrede Aristonoja i Pistila i zakone joj dadu gelske." Tukidid, *Povijest peloponeskog rata*, prev. Stjepan Telar, Zagreb 1957., str. 323-324. Poznati su primjeri naziva naselja po rijekama na istočnoj obali Jadrana, kao npr. rijeka Salon i naselje koje prethodi Saloni ili Naron i Narona. Usp. Mladen Nikolanci, O imenu salonitanske rijeke, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 82, Split 1989., str. 109-114; Mate Suić, Korak dalje od Tomine ubicacije Jadra, *Opuscula archaeologica*, sv. XXIII-XXIV (*Sportula dissertationum Marino Zaninović dicta*), Zagreb 1999.-2000., str. 123-129.

³⁹ Nikolanci, O imenu; Suić, Korak dalje; Cambi, O nekim toponimima, str. 7.

⁴⁰ Prema Suićevu mišljenju atribut "novi" koji ima Far u 23. poglavlju Periplusa ne smije se tumačiti kao da je Far "nov" zato što je nedavno osnovan. Smatra da je epitet "novi" pridani Faru kao anti-tezi "starog" Para koji je osnovao koloniju. O tome je postojala živa tradicija u starini. Također je postavio pitanje "da li je takvo shvaćanje bilo ispravno i ne krije li se možda pod nazivom Pharos neki epihorski toponim prilagođen grčkoj fonetici", usp. Mate Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu, *Rad JAZU*, knj. 306, Zagreb 1955., str. 126-135, bilj. 31 na str. 133: Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35.

⁴¹ U tom smjeru iznose se podaci kod Eratostena koji kao geograf prilično egzaktno opisuje međusobne udaljenosti pojedinih otoka i kopna, v. M. Suić, Istočna jadranska obala, str. 126, Ps. Scyl. 23: "Poslije Nesta (rijeke) plovi se zaljevom. Čitav se ovaj zaljev naziva Manijskim. Plovidba po njemu traje jedan dan. U tom su zaljevu otoci: Protera, Krateje, Olinta. Oni su udaljeni jedan od drugoga dva stadija ili malo više (a leže) prema Farosu i Isi. Tu je naime, novi Pharos, grčki otok i otok Issa, i to su grčki gradovi. Prije nego li se uplovi u rijeku Naron, veliki komad zemlje diže se veoma prema moru. I ima otok blizu obale, komu je ime Melita, i drugi otok nedaleko ovoga, koji se zove Crna Korkira: taj se otok jednim rtom veoma... (približuje ili odmiče, vidi dalje tumačenje, op. M. Suić) kopnu, a drugim rtom seže do rijeke Narona. Od Melite je udaljen 20 stadija, a od kopna je udaljen 8 stadija." Usp. i prijevod Brune Kuntić-Makvić, u: Suić, *Antički grad*, str. 399: "NESTI. Od Nesta plovidba je zavojita. Čitav se taj zaljev naziva Manijskim. Preplovlja se za

Parana donosi npr. Pseudo-Skimno, autor djela *Vodič* (Περιήγησις,⁴² stih 425 i s., GGM 214): *Φάρος ... νήσος Παρίων κτίσις ἐστίν*. “Far...otok je naseobina Parana.” Uvijek je u prvom planu otok Far na kojem se nalazi naseobina Parana. Svi grčki pisci razlikuju ime jadranskog otoka od imena grčkih doseljenika – Parana. Naime, Grci svoje gradove zovu po stanovnicima jer su građani bit grada države.⁴³ Fragmenti sačuvanih literarnih vijesti o parskoj naseobini ističu činjenicu važnu u kontekstu grčke kolonizacije – Parane kao osnivače grada.⁴⁴ Vjerojatno se u tom smislu može razumjeti Ps. Skilakov, odnosno izvorno Eratostenov atribut “novi” jer je osvojeni otok Far otada grčki, tj. u posjedu Parana.

Ponekad su građani ime matičnog polisa prenosili na novi, a razlikovali su ih dodajući pridjev novomu.⁴⁵ Je li se polis na Hvaru na svome početku zakratko zvao doslovce isto kao i njegova metropola, morali bi potvrditi pisani izvori prvoga reda – natpisi iz ranoga razdoblja kolonije. Tako se zasada datira Farski tropej, a on već ističe Farane kao pobjednike nad Jadasinima i njihovim saveznicima. I drugi izvori prvoga reda pokazuju da se kolonija Parana vrlo rano služila dobro poznatim starijim imenom otoka i rijeke kao vlastitim. Na prvim emisijama farske kovnice pojavljuje se isključivo legenda *ΦΑΡΙΩΝ*, cijela ili pokraćena. Stoga valja zaključiti da su Parani od početka upotrebljavali farsko ime za svoj grad državu koji je obuhvaćao cijeli, otada grčki otok.⁴⁶

jedan dan. U tom su zaljevu otoci Protera, Krateji i Olinta. Jedan su od drugoga udaljeni dva ili malo više stadija prema Faru i Isti. Ondje je, naime, grčki otok Far, otok Isa, i ti grčki gradovi...”

⁴² Anonimni autor iz 2. st. pr. Kr. sam navodi da se u opisu Jadrana služio tekstovima starijih pisaca kao Timeja, Efora i Eratostena, usp. Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35.

⁴³ Aristot. Polit. III, 1, 2: *ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθος ἐστίν*, “...jer grad-država je množina građana.”

⁴⁴ Smatralo se da će stanovnici, ako im je grad uništen, a oni su se spasili, ponovo izgraditi isti grad. Poznat je primjer Fokejaca koji su svoj maloazijski grad napustili pod opsadom Perzijanaca, te u tim teškim okolnostima nije važan gubitak teritorija, (Hdt. I, 164): “...dogle su Fokejci odvucli svoje brze lađe do mora, ukrkali na njih djecu i žene i svu pokretnu imovinu zajedno s kipovima i ostalim zavjetnim darovima iz hramova, osim onih koji su bili od mjedi ili kamena i osim slika, te kad su sve ostalo ukrkali, i sami se popnu na lađe i krenu na plovidbu prema Hiju, tako su Perzijanci osvojili posve napuštenu Fokeju.” Herodot, *Povijest*, prev. i prir. Dubravko Škiljan, Zagreb 2000., str. 127. Stoga se na novcu, natpisima i literarnim izvorima ne navodi vlastito ime grada, već građani kao kolektiv, te se npr. ne kaže Atena nego Atenjani, umjesto Korinta Korinćani itd.; usp. François Chamoux, *Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba*, Beograd 1967., str. 292.

⁴⁵ Kao npr. Megara Hiblejska na Siciliji, usp. Thucyd. VI, 4; Di Vita, Urbanistica, str. 265-268.

⁴⁶ U grčkom je jeziku ime otoka i grada obično u ženskom rodu, ali se kod Polibija na primjeru Fara opaža razlika u rodu, te se koristi član *ὁ* za otok (muški rod, V, 108, 7), a *ἡ* za naselje (ženski rod, II, 11, 15; III, 18, 2; VII, 19, 12), Kuntić-Makvić, Hvar u djelima, str. 35, bilj. 6; Polaschek, Pharos, col. 1860; Zdenka Dukat – Jasna Jeličić-Radonić, Rane emisije farske kovnice iz Remetinog vrta u Starom Gradu na Hvaru, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLV (2012), Zagreb 2013., str. 239-259.

Može se usporediti i ime otoka Visa – Ἰσσα, *Issā* – koje je također ranije od vremena kolonizacije sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg.⁴⁷ Naziv je očito poznat grčkom svijetu, osobito moreplovcima koji su prvi stigli u Jadran te opisivali plovidbu uzduž obale i otoka zapažajući maritimne pogodnosti, odnosno sigurnost pojedinih luka. Sirakužani su ime otoka nadjenuli svojoj naseobini koja u prvi mah nije bila samostalan polis, a isto su tako Parani uzeli ime otoka za svoj grad državu.

Nažalost, raspoložemo detaljnijim podacima uglavnom o kasnoj grčkoj kolonizaciji, premda su odavno poznati elementi ranog prisustva Grka na Jadranu.⁴⁸ O tome svjedoče neznatno sačuvane vijesti grčkih geografa u opisima plovidbe istočnom jadranskom obalom, poput toponima Hilički poluotok (Marinski poluotok Bosoljina) ili Diomedov rt (rt Ploča / Punta Planca), koji su nadjenuti po mitskim junacima Heraklovu sinu Hilu i grčkom junaku Diomedu, koji se nakon trojanskog rata povukao u Jadran, gdje su mu podignuta svetišta.⁴⁹ Ponekad su u pitanju grčki emporiji, poput onih na rijeci Naron, gdje se trgovalo grčkim proizvodima sa sjevera Egejskog mora. No, grčki pisci su osobito isticali postojanje grčkih naseobina, poput knidske kolonije na otoku Korčuli (ἡ Κέ(ό)ρκυρα ἡ Μέλαινα) ili Herakleje (Ἡράκλεια), koje još nisu ubicirane.⁵⁰ Oskudne i često nejasne podatke literarnih izvora uglavnom kompilacijskog karaktera nužno je razjasniti arheološkim istraživanjima da bi se razlučio povijesni tijek pojedinih valova grčke kolonizacije, osobito onih ranih razdoblja.

⁴⁷ Prema mišljenju filologa ime *Issa* ne samo da nije grčkog porijekla, već ni indoevropskoga. Priпада znatno ranijem predindoevropskom horizontu. Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* II, Wien 1959., str. 259. Riječ Issa, kako navodi Grga Novak, "čini se da znači utvrđeno mjesto, možda u blizini kakve vode"; o tome usp. Grga Novak, *Vis I*, Zagreb 1961., str. 15 gdje je navedena ranija literatura; o lingvističkom istraživanju Ilira v. Radoslav Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague 1976., str. 154-177; u tom kontekstu promatra se i ime otoka Korčule – Korkira, usp. Petar Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951., str. 51-54.

⁴⁸ Nenad Cambi, Grci i Iliri u međusobnom civilizacijskom dodiru, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, str. 29-35; Helena Tomas, Najraniji posjeti Grka našem priobalju: Mikensko razdoblje, *ibid.*, str. 36-39; Slobodan Čače, Bruna Kuntić-Makvić, Pregled povijesti jadranskih Grka, *ibid.*, str. 63-71.

⁴⁹ Nenad Cambi, Istočna obala Jadrana i grčka mitologija, *ibid.*, str. 183-186; Lucijana Šešelj, Rt Ploča, *ibid.*, str. 110-111.

⁵⁰ Antički izvori o Naroni i Neretvi, izbor tekstova N. Cambi, prijevod U. Pasini, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije od ranog srednjeg vijeka*, ur. Željko Rapanić [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 5], Split 1980., str. 286; Lisičar, *Crna Korkira*, str. 7 i d.; Duje Rendić-Miočević, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, *Diadora*, sv. 9, Zadar 1980., str. 229-250; Mate Suić, *Κόρκυρα ἡ Μέλαινα*, u: *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova* [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 20], Zagreb 2001., str. 161-168; Marin Zaninović, Heraclea Pharia, u: *Isti, Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996., 45-58; Marin Zaninović, Još o hvarskoj Herakleji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 101, Split 2008., str. 143-156.

Upravo u tom kontekstu mogu se istaknuti rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu na Hvaru (1994. - 2004. godine). Ondje su otkriveni dragocjeni pokazatelji višekratnih ratnih sukoba između autohtonog stanovništva i parskih protokolonista pri osnivanju grčke kolonije Fara. Na istom mjestu gdje su Parani "utemeljili i sazdali grad" nalazilo se ranije ilirsko željeznodobno naselje, čiji su spaljeni i porušeni ostaci pronađeni u kulturnim slojevima s unutrašnje strane istočnog bedema Fara. Arheološki nalazi neosporno pokazuju mukotrpno osvajanje ilirskog terena tijekom dužeg perioda ratnih akcija žestokih razmjera. Naime, u prvom naletu vatrom stradale nastambe razorenog željeznodobnog naselja obnavljaju se na istom mjestu. U sljedećim ratnim okršajima ilirsko naselje potpuno je uništeno, o čemu svjedoči izraziti paljevinski sloj u kojem su, osim materijalnih ostataka ilirskih koliba i ulomaka keramičkih posuda, otkrivene brončane trobride strelice parskih osvajača. Arheološkim iskopavanjima pronađen je, zatim, sloj s elementima prvoga grčkog zaposjedanja terena, koje je očito bilo zbrisano u sukobima koji su se ponovo rasplamsali. Grci su konačno svladali otpor Ilira te potom zauzeli ne samo prvotni položaj autohtonog naselja pokraj mora već i plodno polje. Tada se podiže prvi naseobinski nukleus, kako to pokazuju temeljni ostaci zidova pronađeni tijekom istraživanja. Prvotna arhitektura dijelom je prilagođena naknadno isplaniranu gradu utvrđenu megalitskim bedemima, grčkom polisom čiji je jugoistočni ugao otkriven u Remetinu vrtu.⁵¹ Teritorij autohtonog stanovništva osvojen je nakon višekratnih sukoba, koji su dokončani vojnom intervencijom premoćne sirakuške sile.

Podaci literarnih izvora u prožimanju s rezultatima arheološkog istraživanja omogućuju da se rekonstruira kako je pod okriljem Dionizija Sirakuškog utemeljena i kako se održala kolonija jonskih Parana na jadranskom otoku Faru.

⁵¹ Miroslav Katić, Ilirsko naselje u Starom Gradu, u: *Pharos – antički Stari Grad*, str. 50-55; Isti, Agglomération illyrienne pré-grecque à Stari Grad sur l'île de Hvar, u: *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III. Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996)*, réunis par Pierre Cabanes, Paris 1999., str. 61-65; Isti, Greeks and the Hinterland of Western Balkans (Grci i zapadnobalkanska unutrašnjost), u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, Split 2002., str. 423-427; Jeličić-Radonić, The foundation, str. 315-328; Ista, Far, str. 125-126. Rezultati istraživanja provedenih na arheološkom lokalitetu Remetin vrt u Starom Gradu (1994. - 2004. g.) objavit će se u posebnim publikacijama, od kojih će prva obuhvatiti osnivanje i formiranje grada Fara u 4. st. pr. Kr.

S U M M A R Y

Jasna Jeličić Radonić

**Some questions concerning the history
of the island and town of Pharos**

Pharos, one of the oldest cities of antiquity on the eastern Adriatic coast, was founded by Greek settlers from the Aegean island of Paros with the support of the tyrant of Syracuse, Dionysius the Elder, which is noted in the literary sources. The history of Diodorus, which is a compilation, includes information conveyed by writers who were contemporaries of the founding of the Parian colony (Philistus, Ephorus and Timaeus). It is discernible from the fragments found in Diodorus that, not only did the Parians acquire the island which was already named Pharos, but the establishment of the colony was accompanied by fierce clashes with the autochthonous population. It was under Dionysius' patronage that the colonising enterprise was realised and was probably inspired by the Parian Pythagoreans who exerted a significant influence on the cities of southern Italy and Sicily.

Literary sources emphasise the name of the island of Pharos on which the Parian colonists founded their settlement. They adopted the name of the island for their city. It is within this context that one can interpret the still insufficiently explained attribute 'new' for Pharos found in the Pseudo-Scylax, since the conquered island was henceforth Greek, i.e. in the possession of the Parians (*Ps. Scyl. 23*). Some authors argue that Pharos was previously named Par and that the island belonged to the Liburnians, which was a reflection of their thalassocracy in the Adriatic before Greek colonisation (*Scymn. apud Steph. Byz.*). The similarity of names created a misunderstanding in the works of classical writers and in expert literature, in which one finds the opinion that the new polis of the Parians received its name through the transformation of the name of the home city. The argument that the name of the island of Pharos is of autochthonous origin has also been put forward. In that case, it could be much older than the Greek presence in the Adriatic. The first issues of the mint of Pharos are marked exclusively by the legend of ΦΑΡΙΩΝ which shows that, from the

beginning, the Parians took over the original name of the island for their polis. The poorly preserved, frequently unclear information, from literary sources of a generally compiled character, bears witness to the Greek presence in the Adriatic in various periods and forms. It is necessary to explain the historical development of particular waves of Greek colonisation through archaeological research.

In that context one can point to the results of the archaeological research conducted on the locality of Remetin vrt in Stari Grad on Hvar (1994-2004). An earlier Iron Age Illyrian settlement was situated in the same place where the Parians 'established and erected the city.' The difficult conquest of the Illyrian terrain during a longer period highlights the layers of the frequently destroyed Illyrian settlement and the subjugated layer of the first occupation of the land by Greek colonists. After the final overpowering of the resistance, the Greeks erected the first nucleus of their settlement. The foundational remains of its walls were discovered during excavations. The original architecture was partly adapted to the subsequently planned Greek polis fortified with megalithic walls, the south-eastern corner of which was uncovered in Remetin vrt. Therefore, the historical image of the manner of formation of the Parian colony in the central Adriatic under the patronage of Dionysius the Elder has been completed by archaeological research supplemented by information from literary, epigraphic and numismatic sources.

Ivan Matijević

Spominje li natpis *CIL* 3, 8738 konzularnog kornikularija ili beneficijarija?

UDK: 904 : 930.271(497.5 Solin)“652”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. 07. 2013.

Prihvaćeno: 19. 10. 2013.

Ivan Matijević

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

imatijev@ffst.hr

Raspravlja se o ulomku salonitanskog natpisa (CIL 3, 8738) s djelomično sačuvanim imenom vojnika iz Jedanaeste Claudia pia fidelis legije, koji je služio u uredu namjesnika provincije Dalmacije u doba kasnog principata. Bulić je prilikom objave natpisa pretpostavio službu beneficijarija, a istraživači nakon njega opredjeljivali su se za službu kornikularija.

Ključne riječi: *Salona, officium consularis, natpis, kornikularij, beneficijarij, legija*

Svakom provincijom u Rimskom Carstvu upravljao je namjesnik pomoću ureda (*officium consularis*) s mnogobrojnim službenicima, od kojih je veći broj uziman iz raspoloživih legija, a manji iz pomoćnih postrojba. Podijeljeni su u dva osnovna razreda: *principales* i *immunes*. Jezgru prvotnih kasnorepublikanskih oficija činili su kornikulariji (*cornicularii*), speculatori (*speculatores*) i beneficijariji (*beneficiarii*), a najvjerojatnije su bili na dvaput većoj plaći od običnog vojnika. Vrlo rano javljaju se i frumentariji (*frumentarii*), po svemu sudeći kao niži principali, i to na jednoj i pol plaći. Svi spomenuti položaji epigrafski su potvrđeni do kraja flavijevskog doba.¹ Od sredine 2. stoljeća u oficiju je umnožen broj položaja kojima nije mogu-

¹ Boris Rankov, The governor's men: the *officium consularis* in provincial administration, u: *The Roman army as community (Including papers of a conference held at Birkbeck College, University of London on 11-12 January, 1997.)*, Journal of Roman archaeology, Supplementary series number 34, ed. Adrian Goldsworthy, Ian Haynes, Portsmouth 1999., str. 20. Vidjeti i David J. Breeze, Pay grades and ranks below the centurionate, *Journal of Roman Studies*, vol. 61, London 1971., str. 131-135; David J. Breeze, The career structure below the centurionate during the Principate, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II.1*, Berlin-New York 1974., str. 441-445, 448-450; David J. Breeze, The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army, *Bonner Jahrbücher*, Bd. 174, Bonn 1974., str. 267-278.

će pronaći porijeklo u kasnorepublikanskom dobu. Većinom je riječ o visokospecijaliziranim administrativnim funkcijama, od kojih je najznačajnija služba komentarijena (*commenatarienses*), hijerarhijski smještena između kornikularija i spekulatora. Njima je bio pridružen i cijeli niz zaduženja koja su obavljali vojnici u razredu *immunes*.² Glavni koordinator oficija bio je centurion (*princeps praetorii*) sa svojim zamjenikom (*optio praetorii*).³

Salonitanski natpisi potvrđuju gotovo sve funkcije iz razreda *principales*: jednoga komentarijena koji je prethodno bio spekulator, zatim još trojicu spekulatora,⁴ 14 beneficijarija⁵ i dvojicu frumentarija.⁶ Međutim, još uvijek ne postoji epigrafska potvrda za koju bi se sa sigurnošću moglo reći da spominje kornikularija (*cornicularius consularis*)⁷ – vojnika na čelu namjesnikova ureda koji je najvjerojatnije nadzirao arhiv i bio aktivan u svim vidovima namjesnikova djelovanja.⁸ Ovisno o broju legija u provinciji u oficiju su istodobno mogla služiti najviše dvojica kornikularija,⁹ što djelomično objašnjava malobrojnost njihovih epigrafskih potvrda. Doduše, iz Burnuma potječe fragmentirani natpis vojnika iz Jedanaeste legije koji je bio na toj funkciji prije 42. n. Krista,¹⁰ a o toj službi iz vremena kasnog principata posredno svjedoče dva natpisa njihovih pomoćnika (*adiutor cornicu-*

² Rankov, *The governor's men*, str. 21-23.

³ Rankov, *The governor's men*, str. 19, bilj. 27.

⁴ Mihovil Abramić, *Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima*, *Starinar*, 3. serija, 1, Beograd 1922., str. 57-65.

⁵ Vidjeti bilj. 45.

⁶ *CIL* 3, 1980 (8570) i *CIL* 3, 2063 (8581).

⁷ Četiri natpisa spominju kornikularije koji ne pripadaju vremenu principata, već 4. i 5. stoljeću: *CIL* 3, 8750: [---]CE[---] / [--- cor]nicul(ario?) co(n)s(ularis) I[---in] / [co]mparabili Luc[---] / [---] na si quis in ho[c sarco]/[fagum ili sepulcrum] aliut corpu[s ponere voluit---] (prva četvrtina 4. stoljeća; *Salona* 4, str. 883-884, br. 511); *CIL* 3, 8752: Octaviae Carae domin(ae) / et tecusae rarissimae summ(ae) / sanctim(oniae) et benignitatis femin(ae) / coniugi [Sal/Ant]oni Sabiniani vet(era-ni) / ex cornic(ulariis) co(n)s(ularis) leg(ionis) I Adi(utricis) signo / Scammati e<q>(uitis) R(omani) cum quo conco[r]/diter vixit ann(or)um XXX ob merita / Ulpius Asclepius con[frater?] [(Christo?) p(osuit) (prva četvrtina 4. stoljeća; *Salona* 4, str. 739-742, br. 411); *CIL* 3, 9535: [---] s ex cornicular[io --- et] / [---]anea h(onesta) f(emina) filia Apria[ni? ---] / [hunc sarcof]lagum vivi sibi po[suerunt si quis corpus aliud] / [post ob]itum eorum super [haec ponere volverit inferet] / [eccl(esiae)] catol(icae) Salonit[anae ---] (druga polovica 4. stoljeća; *Salona* 4, str. 847-848, br. 477); *CIL* 3, 9513: Depositio Fl(avii) Thalassi ex cor[nic]ulario die X kal(endas) ianuar(ias) / post cons(ulat)um Luci v(iri) c(larissimi) (414. godina; *Salona* 4, str. 437-439, br. 183).

⁸ Rankov, *The governor's men*, str. 19, 26.

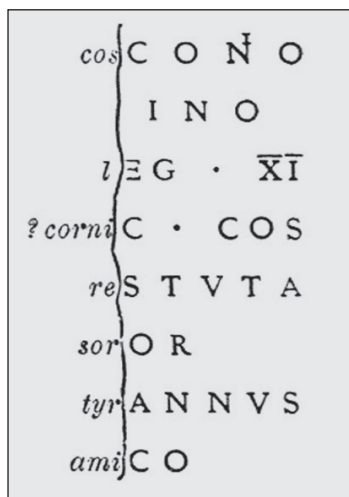
⁹ Rankov, *The governor's men*, str. 24; vidjeti i Breeze, *The organisation of the career structure*, str. 275-276.

¹⁰ *CIL* 3, 9908: [---]IL(?) / [--- mil(---)] leg(ionis) XI / [tess]erar(i-?) [---] / [---] corni[culari] / leg(ati) Aug(usti) / [---]I(?)PIO[---]; vidjeti i Breeze, *The organisation of the career structure*, str. 263.

lariorum consularis) iz Osme dobrovoljačke kohorte.¹¹ Ballif i Patsch,¹² Betz,¹³ Wilkes¹⁴ te Stauner¹⁵ držali su da je skraćenica službe kornikularija uklesana u 4. retku prilično oštećenog salonitanskog natpisa CIL 3, 8738 (Sl. 1) koji glasi: [---]conio / [---]ino / [---]eg · XI / [---]c · cos /⁵ [---]stuta / [---]or / [---]annus / [---]co.

Smije li se zaista bez imalo sumnje tvrditi da je slovo C u 4. retku posljednje slovo skraćenice koja je označavala tu službu? U pokušaju odgovaranja na to pitanje pozvat ću se na Bulića koji je prilikom objave ulomka pretpostavio oznaku beneficijarijske službe ([---]benefi)c(iarius) co(n)s(ularis)),¹⁶ što su svi prije spomenuti istraživači potpuno zanemarili pa tako natpis nije našao svoje mjesto među onima ostalih beneficijarija iz Dalmacije.¹⁷ Svakako se mora spomenuti da je u CIL-u i u *Epigraphische Datenbank Heidelberg* 4. redak restituiran oznakom kornikularija, ali s upitnikom.¹⁸

Vrlo je teško decidirano reći o kojoj se službi ovdje radi jer je od nje sačuvano samo jedno slovo. Svi cjelovito sačuvani natpisi salonitanskih beneficijarija imaju jednako ispisanu oznaku službe (*b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis)*),¹⁹ a isto je i s velikom većinom ostalih natpisa iz drugih lokaliteta

Sl. 1. Natpis CIL 3, 8738.

¹¹ Ivan Matijević, Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije, *Tusculum*, br. 2, Solin 2009., str. 48-54. O pomoćnicima kornikularija vidjeti i Arnold H. M. Jones, *The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades)*, *Journal of Roman Studies*, vol. 39, London 1949., str. 44, bilj. 65.

¹² Philipp Ballif – Karl Patsch, *Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina I*, Wien 1893., str. 58.

¹³ Artur Betz, *Untersuchungen zur militärsgeschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Abhandlungen des archäologisch-epigrafischen Seminars der Universität Wien, n. f. heft 3, Wien 1938., str. 68, br. 100.

¹⁴ John J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969., str. 103, 121, 130.

¹⁵ Konrad Stauner, *Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v. Chr. - 268 n. Chr.)*, Bonn 2004., str. 360-361, br. 279.

¹⁶ Frane Bulić, *Iscrizioni inedite – Salona*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, vol. 8, Split 1885., str. 39, br. 101.

¹⁷ CBFIR 430-500.

¹⁸ CIL 3, 8738; EDH HD059983.

¹⁹ CBFIR 453, 476-481, 484, 498.

u provinciji.²⁰ Do sada u Dalmaciji nije pronađen ni jedan natpis na kojemu je stajala skraćenica *benefic(iarius)*, dakle u obliku koji bi odgovarao Buličevoj restituciji. Međutim, da Buličev prijedlog ne treba olako odbaciti govori podatak da je na najmanje deset epigrafskih potvrda iz Carstva oznaka te služba bila upravo tako skraćivana.²¹

Što se tiče načina ispisivanja skraćenice službe kornikularija, postoje mnogo skromnije mogućnosti za usporedbu s natpisima iz Dalmacije. Kako je rečeno, natpisa ovih službenika iz Salone iz vremena principata uopće nema,²² stoga se jedino možemo pozvati na fragment iz Burnuma. Njegova je vrijednost za ovo razmatranje dvojbeni jer je od salonitanskog ulomka raniji najmanje oko stotinu godina, a zbog oštećenja je (...[---] *corni*⁵[*culari*---]...) nemoguće reći u kojem je obliku skraćenica bila ispisana, odnosno koliko je slova još bilo i je li ih uopće bilo.²³ Jedine paralele donekle je moguće povući s natpisima dvojice pomoćnika kornikularija, iako treba biti oprezan jer je to ipak različita funkcija. Riječ kornikularij u oznaci službe njegova adjutora na natpisu iz Tilurija ispisana je u potpunosti,²⁴ a na onome iz Salone je skraćena.²⁵ S druge strane, natpisi iz ostatka Rimskog Carstva pokazuju šarolikost u načinu skraćivanja, tako su poznati oblici *cornic*, *corn* i *cor*,²⁶ a ima i natpisa na kojima je skraćivanje minimalno ili ga uopće nema.²⁷

Ovaj je vojnik nesumnjivo bio pripadnik Jedanaeste legije. Nedostaje lijeva strana natpisa pa je nemoguće reći je li bio istaknut njezin počasni naslov *Claudia pia fidelis* koji je dobila zajedno sa Sedmom legijom kada su 42. godine tijekom Skribonijanove pobune ostale odane caru Klaudiju.²⁸ Alföldy pretpostavlja postojanje toga naslova i dataciju stavlja u rani prin-

²⁰ CBFIR 431, 433-434, 436, 438-441, 444-447, 449, 451, 455, 458-464, 466, 468-473, 475, 485-486, 488-490, 494-496, 499, 500.

²¹ CBFIR 43, 724, 729, 745, 865, 867, 869, 886, 957.

²² Vidjeti bilj. 7.

²³ O ovome ulomku vidjeti i Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Bd. V, Wien 1897., str. 197, br. 37.

²⁴ ILS 9170: ...*ex adiutore corniculariorum co(n)s(ulari)*....

²⁵ CIL 3, 2052: ...*adi(utori) corni(cularii)c(on)s(ularis)*....

²⁶ René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris 1898., str. 139, 387; John Edwin Sandys, *Latin epigraphy – an introduction to the study of Latin inscriptions*, Cambridge 1919., str. 297; Jean-Marie Lassere, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris 2005., str. 1070.

²⁷ CIL 13, 6598 (Germania superior); CIL 2, 4155 (Hispania citerior); AE 2004, 1227 (Moesia superior); CIL 9, 5358 (Picenum).

²⁸ Emil Ritterling, Legio, u: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 12, Stuttgart 1925., col. 1617; Betz, *Untersuchungen*, str. 36-37; Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011., str. 14, 139-140.

cipat, dakle nakon te godine,²⁹ a Wilkes ne misli tako i uz određenu za-dršku dataciju pomiče u vrijeme prije 42. godine.³⁰ Također je nedvojbeno legionarova pripadnost namjesnikovu uredu jer je natpis sačuvao oznaku *consularis* u značenju namjesnikov. Naime, oficijali su do otprilike sredine 2. stoljeća običavali uz oznaku službe stavljati ime namjesnika pod kojim su služili, a poslije je postalo uvriježeno njegovo ime zamijeniti jednostavnijim pojmom *consularis*.³¹ Prema ovome natpis bi valjalo datirati u kasni principat, odnosno nakon sredine 2. stoljeća.

Dalmaciju je u prvim godinama Domicijanove vladavine napustila Četrta legija *Flavia felix*,³² stoga je provincija ostala bez stalne legijske posade. Zato su namjesnici za različite službe u svom oficiju posuđivali vojnike iz legija smještenih u susjednim provincijama, i to iz Desete *Gemina* (od 114. godine do 5. stoljeća u Gornjoj Panoniji),³³ Četrnaeste *Gemina* (od 117. godine do kasne antike u Gornjoj Panoniji),³⁴ Prve *Adiutrix* (od kraja 1. stoljeća do kasne antike u Donjoj Panoniji),³⁵ Prve *Italica* (od flavijevskog doba do kasne antike u Donjoj Meziji)³⁶ i Pete *Macedonica* legije (od sredine 2. stoljeća do kasne antike u Daciji, odnosno Meziji).³⁷ Treba im dodati i Jedanaestu *Claudia pia fidelis* legiju, iz koje je bio naš oficijal. Njezin je logor od početka 2. stoljeća bio Durostorum u Donjoj Meziji,³⁸ odakle je u Dalmaciju slala svoje pripadnike na položaje konzularnih beneficijarija. Šestorica su

²⁹ Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen provinz Dalmatien*, Heidelberg 1969., str. 79.

³⁰ Wilkes, *Dalmatia*, str. 121.

³¹ Ronald Syme, *The Ummidii*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 17, no. 1, Stuttgart 1968., str. 89; Rankov, *The governor's men*, str. 20-21, bilj. 39.

³² Ritterling, *Legio*, coll. 1541-1542; Wilkes, *Dalmatia*, str. 80-81, 104; Yann Le Bohec, Catherine Wolff, *Legiones Moesiae Superioris*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 239; vidjeti i Brian W. Jones, *The Status of Dalmatia under Domitian*, *Classical Philology*, vol. 69, no. 1, Chicago 1974., str. 49.

³³ Ritterling, *Legio*, coll. 1678-1690; Joaquín Gómez-Pantoja, *Legio X Gemina*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 189-190.

³⁴ Ritterling, *Legio*, col. 1740; Thomas Franke, *Legio XIV Gemina*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 200 i d.

³⁵ Ritterling, *Legio*, coll. 1388-1401; Barnabás Lörincz, *Legio I Adiutrix*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 153 i d.

³⁶ Ritterling, *Legio*, coll. 1410-1416; Michel Absil, *Legio I Italica*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 228 i d.

³⁷ Ritterling, *Legio*, coll. 1576-1582; Ioan Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 213-218.

³⁸ Ritterling, *Legio*, coll. 1697-1710; Rudolf Fellmann, *Die 11. Legion Claudia Pia Fidelis*, u: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, ur. Yann Le Bohec, Lyon 2000., str. 130.

do sada epigrafski potvrđeni,³⁹ a treba im dodati i dvojicu iz Salone: Lucija Vetija Proba iz kasnog principata⁴⁰ i Aurelija Aleksandera iz 3. stoljeća.⁴¹

Tko su bili beneficijariji? U odnosu na ostale zaposlenike namjesnikova ureda povjeravane su im najraznovrsnije zadaće. Redovito su bili iz redova legionara, a tek rijetki iz auxilijarnih jedinica, i to onih sastavljenih od vojnika s građanskim pravom.⁴² Iako su neke njihove aktivnosti vezane uz namjesnikov ured, beneficijariji su najčešće služili u dislociranim postajama (*stationes*), čija se mreža u provincijama počela razvijati od kraja 2. stoljeća, posebice pokraj rudnika, vojnih logora u blizini granice s barbarikom i na važnim prometnim čvorištima.⁴³ Nadgledali su različite vojne instalacije, djelovali kao lokalna policija i kontrolori prometa te su kao glasnici i obavještajci osiguravali namjesniku pravodoban dotok informacija iz graničnih područja.⁴⁴ Iz Salone potječe 14 njihovih natpisa,⁴⁵ što je najveći broj u odnosu na ostale lokalitete u provinciji Dalmaciji,⁴⁶ odakle ih je ukupno 57.⁴⁷ U odnosu na kornikularije i ostale principale beneficijariji su bili mnogobrojniji i drži se da je svaka legija podređena namjesniku provincije davala šezdeset legionara za tu službu.⁴⁸ Veličina svakog oficija ovisila je i o brojnosti vojske na raspolaganju,⁴⁹ a kako su dalmatinski namjesnici morali posuđivati legijske dužnosnike, treba pretpostaviti brojčano mali oficij, iako se to ne može sa sigurnošću tvrditi.

³⁹ CBFIR 434; 438; 443; 451; 469; 472; 473. Natpise CBFIR 438 (Magnum) i CBFIR 472 (Skelani) posvetio je isti beneficijarij.

⁴⁰ CBFIR 453: *D(is) M(anibus) / L(ucio) Vettio Pro(bo?) / b(ene)ff(iciario) co(n)s(ulari) leg(ionis) XI / Cl(audiae) p(iae) ff(idelis) L(ucius) Vettius* / *Gratus et Vetti(a) / Ianuaria patri / b(ene) m(erenti)*.

⁴¹ CBFIR 483: *[Aure]lius Alex{s}ander b(e)n(e) / [ff(iciarius) legio]nis XI Claudi<a>e v(i)<v=B>bus / sibi suo / ius<s>it testamento arcam* / *<p>oni*.

⁴² Robert L. Dese, Variation in Roman Administrative Practice: the Assignments of Beneficarii Consularis, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 116, Bonn 1997., str. 284.

⁴³ Rankov, The governor's men, str. 27-28.

⁴⁴ Norman J. E. Austin – Boris Rankov, *Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, London–New York 1995., str. 195-204; Rankov, The governor's men, str. 28-29.

⁴⁵ Marin Zaninović, *Beneficarii consularis* na području Delmata, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 24, Zagreb 2007., str. 182; Ivan Matijević, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemina (legio X Gemina), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 105, Split 2012., str. 70.

⁴⁶ Wilkes, *Dalmatia*, str. 122-127.

⁴⁷ CBFIR 431-449, 451-452, 454-475, 485-490, 493-500.

⁴⁸ Breeze, The organisation of the career structure, str. 275, bilj. 57; Rankov, The governor's men, str. 24; George Cupcea, Officium consularis. The evidence of Dacia, *Transylvanian Review*, vol. 21, supplement 3, Cluj-Napoca 2012., str. 267.

⁴⁹ George Cupcea, Speculatores in Dacia. Missions and Careers, *Acta Musei Napocensis*, 43-44/I, 2006-2007, Cluj-Napoca 2008., str. 264, bilj. 3.

Brojnost epigrafskih potvrda beneficijarija iz Jedanaeste *Claudia pia fidelis* legije u Dalmaciji, pa i u Saloni, nešto vjerojatnijom čini pretpostavku o spominjanju te službe na natpisu CIL 3, 8738. Međutim, ne smije se nikako otkloniti ni mogućnost prema kojoj je riječ o službi kornikularija. Neovisno o tome je li posrijedi jedno ili drugo rješenje, ovaj je vojnik morao imati iskustvo izvršavanja nekih drugih, niže rangiranih službi u legiji ili u namjesnikovu oficiju.⁵⁰ Prije konačnog prijedloga restitucije natpisa trebalo bi ponuditi i moguća rješenja ostalih redaka teksta u kojima se kriju osobna imena. U prvim dvama redcima ostatci su legionareva gentilicija i kognomena, a od prenomena, ako je uopće i bio uklesan, nije ostalo ništa. Uz Bulićev usamljeni prijedlog kognomena (*Rufinus*),⁵¹ jedino se donekle može prihvatiti Alföldyjevo rješenje prema kojemu je vojnikov gentilicij bio *Cosconius*,⁵² iako ne treba isključiti ni *Tarconius*, koji je s nekoliko primjera potvrđen u Saloni tijekom kasnog principata.⁵³ U obzir bi mogli doći i neki drugi gentiliciji poznati s dalmatinskih natpisa.⁵⁴ Spomenik su podigle dvije osobe, od kojih je prva očito bila vojnikova sestra *Restuta*,⁵⁵ a potom slijedi kognomen *Tyrannus*⁵⁶ neke muške osobe koja je legionara oslovila kao prijatelja. Imajući na umu navedeno, može se ponuditi sljedeća restitucija natpisa: [--- Cos?]*conio* ili [--- Tar?]*conio* / [--- Ruf?]*ino* / [--- l]eg(*ionis*) XI / [--- corni]c(ulario) ili [--- benefi]c(iario) co(n)s(ularis) /⁵ [--- Re]stuta / [--- sor]or / [--- Tyr]annus / [ami]co.

⁵⁰ Breeze, The career structure, str. 442-443, 446; Breeze, The organisation of the career structure, str. 263-278.

⁵¹ Bulić, Iscrizioni inedite, str. 39, br. 101.

⁵² Alföldy, *Die Personennamen*, str. 79.

⁵³ Alföldy, *Die Personennamen*, str. 124.

⁵⁴ To su *Aconius*, *Paconius*, *Vocconius/Voconius*, vidjeti Alföldy, *Die Personennamen*, str. 54, 106, 139.

⁵⁵ Bulić, Iscrizioni inedite, str. 39, br. 101.

⁵⁶ Alföldy, *Die Personennamen*, str. 316.

Kratice

- AE* *Année épigraphique*, Paris.
- CBFIR* E. Schallmayer et al., *Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des römischen Reiches*, Stuttgart 1990.
- CIL* *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1873-1902.
- EDH* *Epigraphische Datenbank Heidelberg* – <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/index/html.de> (10. 7. 2013.)
- ILS* *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin 1892-1916.
- Salona 4* *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, ur. Nancy Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot, Roma – Split 2010.

S U M M A R Y

Ivan Matijević

**Does the inscription CIL 3, 8738
mention a *cornicularius consularis* or *beneficiarius*?**

A fragment of the inscription *CIL* 3, 8738 from Salona has partially preserved the name of a member of the legio XI *Claudia pia fidelis* who served in the office of the Dalmatian governor (*officium consularis*) during the late Principate. From the designation of his office only the last letter (C) has been preserved, so that one cannot say with certainty whether he performed the function of a *cornicularius* or a *beneficiarius consularis*. The historiography has long since argued that it is a question of a *cornicularius*, which has, nevertheless, later been looked upon with reservations. However, one should not completely reject Bulić's opinion according to which this legionary was a *beneficiarius*, an argument which is also supported by some inscriptions on which the designation of office is precisely abbreviated in that manner (*benefic(iarius)*). Two *beneficiarii* from this legion have been epigraphically confirmed in the late Principate, and a further six in the province, which makes the possibility that it was precisely this office that was mentioned even more probable. The level of damage of the inscription has created problems for an understanding of the lines which contain the personal names, so that it is difficult to read the nomen (*Cosconius*, *Tarconius*?) and cognomen (*Rufinus*?) of this soldier. His monument was erected by two individuals, one of which was evidently his sister (*Restuta*?), and the other with the cognomen (*Tyrannus*) of a man.

Inga Vilogorac Brčić

Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibele

*Nastupno predavanje za izbor
u naslovno znanstveno-nastavno zvanje docenta¹*

UDK: 292 : 291.231(497.5 Solin)"652"

Primljeno: 12. 02. 2014.

Inga Vilogorac Brčić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ivbrcic@ffzg.hr

Broj i značaj predmetnih i epigrafskih izvora Kibelina kulta u Saloni svjedoče o njegovu visokom položaju, a najviše potvrda kulta odnosi se na božičina sveta mjesta: u salonitanskom je ageru dosad nađeno čak četrnaest natpisa koji svjedoče o gradnji, obnovi, opremi, posveti ili zavjetovanju svetišta, hramskih zgrada, cele, kapelice i žrtvenika. Unatoč činjenici da zasad niti jedno sveto mjesto nije pouzdano locirano, dragocjeni podaci koje crpimo iz natpisa upućuju na njihov izgled i namjenu, inventar i obrede, investitore i dataciju.

Ključne riječi: Salona, Velika Majka Kibela, svetište, hram, kapelica, cela, žrtvenik, gradnja, oprema, obnova, posveta, zavjet

Prijestolnica rimske provincije Dalmacije, Salona, bila je duhovnim središtem sljedbenika frigijske božice Kibele, rimske Velike Majke Bogova (*Mater Deorum Magna*). U Saloni je stolovao božičin vrhovni svećenik, arhigal, djelovala je privatna zajednica sljedbenika – kognacija, okupljali su se drvonoše (*dendrophori*) koji su sudjelovali u božičinoj Ožujskoj svetkovini. Broj i značaj predmetnih i epigrafskih izvora Kibelina kulta u Saloni svjedoče o njegovu visokom položaju. Najviše potvrda kulta odnosi se na božičina sveta mjesta: u salonitanskom je ageru dosad nađeno čak četrnaest natpisa

¹ Predavanje je održano 13. prosinca 2013. godine na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu. Povjerenstvo za ocjenu predavanja činili su predsjednik prof. dr. Boris Olujić te članovi prof. dr. Bruna Kuntić-Makvić i prof. dr. Petar Selem. U prilogu rada donosimo građu i bibliografiju u kojoj je objavljena, iako to nije uobičajeno pri objavi teksta nastupnog predavanja. Tematika se, naime, uvelike oslanja na epigrafske izvore, njihovu analizu i interpretaciju.

koji svjedoče o gradnji, obnovi, opremi, posveti ili zavjetovanju svetišta Velike Majke.

Salonitanski metroački natpisi nakon prvih su objava objedinjeni i interpretirani u nekoliko znanstvenih djela: Kubitchek (1896.), H. Graillot (1912.), M. J. Vermaseren (CCCA, 1977. - 1989.), J. Medini, (1981.), M. Šašel Kos (1994. i 1999.), A. Nikoloska (2007. i 2010.), P. Selem i I. Vilogorac Brčić (ROMIS, 2012.) te I. Vilogorac Brčić (2012.). Neki su od natpisa zbog svoga dragocjenog sadržaja privlačili posebnu pozornost znanstvenika pa su o salonitanskoj zajednici vjernika, kognaciji, pisali H. Graillot (1912.), J. Zeiller (1928.), D. Rendić-Miočević (1960.), G. Alföldy (1963.), J. Medini (1985.), S. Čače (1985.), A. Kurilić (1994.-1995.), M. Šašel Kos (1994. i 1999.) i I. Vilogorac Brčić (2012.), a o salonitanskom ahigalatu M. Suić (1965.), J. Medini (1980.-1981.) i A. Bugarski (2000., 2003.). O salonitanskim svetištima Velike Majke, njihovu izgledu, namjeni, inventaru, investitorima i dataciji raspravljali su J. Medini (1981.), Šašel Kos (1994. i 1999.) i I. Vilogorac Brčić (2012.). Nadamo se da će novija istraživanja antičke Salone osvijetliti niz otvorenih pitanja o Kibelinim svetištima, napose onih o njihovim lokacijama.

Niz je razloga zbog kojih, nažalost, ne možemo suditi o smještaju većine Kibelinih salonitanskih svetišta. Položaji gdje su nađeni metroački graditeljski natpisi nisu sustavno istraživani u vrijeme nalaza ili su oštećeni novijom izgradnjom pa danas na njima nije moguće vršiti arheološka istraživanja. Nadalje, za većinu natpisa ne znamo jesu li nađeni *in situ* ili su odnekud doneseni na mjesto nalaza. Poznato je, primjerice, da su Salonitanci prilikom novih gradnja razgrađivali stare te su ulomke s dekoracijama i natpisima raznosili i ugrađivali drugdje kao *spolia*. U kasnijim je stoljećima Salona bila poput kamenoloma iz kojeg su dragocjeni spomenici dospjeli čak i do Venecije. Solinjani su, k tomu, dragocjenim spomenicima rimske Salone nerijetko ukrašavali svoje domove.

Međutim, različiti termini na salonitanskim metroačkim graditeljskim natpisima, *aedes* (6x), *templum* (3x), *fanum* (2x) te *cella* (1x), *ara* (1x), i *aedicula* (1x), upućuju na različite vrste gradnja. *Aedes* označuje hramsku zgradu i najčešće je upotrijebljen termin. *Templum* je posvećeni prostor koji je augur oslobodio i odredio, a svećenik ga je nakon toga posvetio te objavio posvećenje. Uz hramsku zgradu podrazumijeva dodatne sadržaje: trijem, dvorište, stanove kultnih službenika, teatar ili druga svetišta. *Fanum* je prostor koji je po sebi posvećen, nerijetko u prirodnom ambijentu, uz vrelo ili gaj. Uz hramsku zgradu mogli su ga činiti i drugi sadržaji. *Aedes* predodimo riječju hram, a *templum* i *fanum* kao svetište. Iako se kod antičkih

autora može uočiti razlika među terminima za sveta mjesta, u tekućoj su se upotrebi *aedes*, *templum* i *fanum* mogli upotrebljavati kao sinonimi, stoga ne možemo suditi o dominaciji jednoga svetišnog modela u Saloni i njezinu ageru. Riječ *aedicula* (deminutiv riječi *aedes*) označava kapelicu koja je obično bila u obliku maloga hrama. U njoj je stajao kip, bista ili reljef božanstva. Mogla je to biti i niša u zidu hrama ili privatne kuće te prijenosna kapelica, naisk, koju su vjernici nosili u procesiji. *Cella* je naziv za glavnu hramsku prostoriju. *Ara* je žrtvenik, oltar. Glavni hramski žrtvenik bio je velikih dimenzija te se nalazio na otvorenom, pred hramskom zgradom, nekad i natkriven. Žrtvenik je na privatnim posjedima mogao činiti središnji dio svetišta na otvorenom. Žrtvenici manjih dimenzija bili su tipični zavjetni darovi pojedinaca božanstvima kojima su ih posvećivali. Na njima su bilježili posvete, zavjete i investicije, donosili su ih i spremali u svetišne prostore, najčešće trjemove.

Znanstvenici su dosad, na temelju epigrafskih izvora, razmatrali smještaj dvaju božičinih svetišta. U istočnome dijelu grada nađena je natpisna ploča koja svjedoči da je sljedbenica Junija Rodine obnovila hram Velike Majke (br. 1). Hram koji je financirala bio bi najstarije dosad potvrđeno salonitansko Kibelino sveto mjesto koje je postojalo, možda, i za republikanskog doba. Obnovila ga je, naime, u 1. stoljeću, kad se datiraju i druge najranije dosad nađene potvrde kulta Velike Majke u Saloni. Nešto južnije od toga mjesta, na lokalitetu Bakuša, nađen je i ulomak arhitrava hrama s natpisom iz 2.-3. stoljeća (br. 3). Na istom su mjestu nađeni još i stup od sivoga granita, pločnik od velikih kamenih ploča, ispod kojeg je odvodni kanal, te mnogi ulomci stupova, pilastara, kapitela i pragova. Pretpostavlja se da se upravo ondje nalazio javni hram Velike Majke Bogova, koji je do temelja stradao u požaru, te da ga je na svoj trošak obnovio grad Salona (*Res p/ublica/ Salonitanorum*). Isprva je, smatra se, bio privatnog karaktera te se, nakon što je stekao službeni karakter, ondje formirao središnji salonitanski metroački kulturni centar.

Dvije su natpisne ploče nađene uz istočne zidine Salone. Bile su prevučene slojem žbuke, što upućuje na pretpostavku da su bile uzidane u gradske zidine. Obje se datiraju krajem 1. ili početkom 2. stoljeća te se pretpostavlja da su se njihovi natpisi odnosili na isto svetište. Smatra se da natpisi nisu u gradski obrambeni zid mogli biti doneseni s velike udaljenosti i da se kognacijsko svetište vjerojatno nalazilo u jugoistočnome dijelu grada (*Urbs orientalis*), blizu istočne bazilike (*Basilica orientalis*) ili blizu današnje crkve Gospe od Otoka. Prvi natpis (br. 5) bilježi gradnju kognacijskog hrama na zajedničkom posjedu članova i na zajednički trošak. Drugi (br. 6) bilježi

gradnju ili obnovu cele hrama, a uklesan je na unutarnjoj strani ovalno zakrivljene ploče. Sudeći prema zakrivljenju sačuvanog ulomka, promjer prostora koji se može rekonstruirati odgovarao bi zgradi hrama kružne osnove. Stoga smo zaključili da je Kibelin hram na koji se odnose navedena dva natpisa bio tolos.

Nemamo dovoljno dokaza da se unutar zidina više natpisa odnosilo na jedan božičin hram, onaj službeni. O izgledu nekih svetišta, pak, možemo suditi na temelju materijalnih ostataka. Dvaput su potvrđene hramske zgrade pravokutnog pročelja, posvećene Kibeli: sačuvani su im arhitravi te su pročelje vjerojatno činile ante (sa stupovima ili bez njih) s gređem i zabatom. Jedan je hram bio kružnog tlocrta. Kibelini hramovi u Saloni, dakle, nisu rađeni prema jednome uzoru. Tomu bi u prilog išli i podaci iz drugih dalmatinskih metroačkih središta: hram u Seniji bio je pravokutnog tlocrta, u Jaderu pravokutna podzemna prostorija, a hram koji se Kibeli pripisuje u Dioklecijanovoj palači u Splitu kružnoga je tlocrta.

Ako izuzmemo natpis koji bilježi investiciju grada Salone, potvrde Kibelinih salonitanskih svetih mjesta upućuju na njihov privatni karakter. Rimska privatna svetišta nisu morala biti skromna ni rezervirana samo za stanovnike posjeda na kojem su se nalazila. Plinije Mlađi, primjerice, piše kako je započeo obnovu starog Cererina hrama na vlastitome posjedu. Hramsku zgradu naumio je povećati i poljepšati jer se ondje za božičine svetkovine, 13. rujna, okupljao velik broj ljudi iz čitave regije (*Epist.* IX, 39). Dobar salonitanski primjer za to bilo bi privatno svetište koje je Kurija Priska opremila priborom za kultne obrede (br. 8). To je podrazumijevalo odvijanje svetkovina i obreda, angažman svećenika, okupljanje vjernika širega područja, odnosno obitelji i prijatelja vlasnika posjeda.

Na salonitanskim se graditeljskim natpisima najčešće pojavljuje glagol *facere* (4x) – graditi. Slijede *reficere* (3x) – iznova graditi, *curare facere* (2x) – brinuti se da se sagrađi, *ampliare* (2x) – proširiti, *dedicare* (2x) – posvetiti, *restituere* (1x) – obnoviti, *expolire* (1x) – ukrasiti, *donare* (1x) – darivati, *ponere* (1x) – postaviti i *vovere* (1x) – zavjetovati. Najčešće je zabilježena fraza *aedem facere* ili *aedem curare facere*: tripot unutar gradskih zidina, tripot izvan njih. Izuzev navedenih, nema drugih kombinacija izraza za objekt i postupak investitora, koji se ponavljaju, niti možemo ustanoviti frazu karakterističnu za određeno razdoblje. Glagol *dedicare* odnosio se na obred posvećenja hrama: svećenik je izgovarao svete riječi, a predstavnik grada za njim ih je ponavljao. Obred posvećenja svetoga mjesta, konkretno žrtvenika, zabilježen je na jednom salonitanskom natpisu posvećenu Jupiteru: ondje je zabilježeno da duovir dariva i posvećuje žrtvenik prema istim za-

konima kojima je posvećen hram Dijani na Aventinu. Naime, prema predaji u 6. stoljeću prije Krista Servije Tulije dao je sagraditi navedeni hram (*Liv. I. 45*), a ritualne formule i obredi njegova posvećenja postali su modelom koji je primjenjivan i u kultovima drugih božanstava.

O inventaru Kibelinih salonitanskih svetišta iscrpno govori natpis Kurijske Priske (br. 8): iznova je sagradila svetište (*fanum*), postavila kipove (*signa*) te darivala postolje za kipove Lara (*larophorum*), cimbale (*cymbala*), timpane (*tympana*), zdjelicu (*catillum*), mašice (*forfices*) i žrtvenik (*ara*). Cimbali i timpani rabili su se ne samo kao neizostavni instrumenti pri slavljenju Velike Majke i Atisa nego i kao posude iz kojeg se konzumirao mistični obrok vjernika. Svjedoči tomu Firmik Materno, koji piše da su misti Velike Majke jeli iz timpana, a pili iz cimbalu (*De err.*, 18. 1). *Catillus* je umanjenica imenice *catinus* koja je označavala zdjelu, u ovom slučaju vjerojatno namijenjenu žrtvama ljevanicama. Mašicama je svećenik vjerojatno hvatao mistični obrok ili genitalije bikova ili ovnova (*vires*) otkidane tijekom metroačkih obreda taurobolija ili kriobolija.

Ne možemo sa sigurnošću govoriti o lokacijama hramova Velike Majke u salonitanskom ageru, ali možemo pretpostavljati da su neki od njih služili kao postaje procesija tijekom božićine Ožujске svetkovine. Kanofori su na dan *Canna intrat* (15. ožujka) nosili svežnje trske u glavno svetište u istočnome dijelu grada te su vjerojatno kretali iz svetog mjesta koje se nalazilo uz rijeku Jadro ili na Tršćenici. Članovi kolegija dendrofora iz svoga su sjedišta na dan *Arbor intrat* (22. ožujka) nosili ukrašeno stablo omorike pred glavno božićino svetište. Možda se *schola dendrophorum*, primjerice, nalazila u zelenim predjelima Klisa gdje su nađena dva graditeljska natpisa. Na Dan radosti, *Hilaria* (25. ožujka), išla je gradom glavna procesija vjernika s božićinim kipom te se tom prilikom zastajalo i pred hramovima drugih božanstava. Tijekom završnog obreda *Lavatio* (27. ožujka) božićin je kip iz glavnoga svetišta nošen do mjesta gdje su ga obredno prali kako se to činilo u Rimu, na obali rijeke Almon. Obred se, vjerojatno, obavljao pred svetištem na obali Jadra.

Posvetitelji Kibelinih salonitanskih svetišta bili su ljudi različita društvenog položaja, podrijetla i spola. Božici su, uz pojedince, posvećivale i zajednice: izuzev obiteljskih, u Saloni je potvrđena duhovna zajednica božićinih sljedbenika, kognacija, koja je imala zajedničke posjede i sveta mjesta. Među pojedinim posvetiteljima dominiraju nositelji rimskoga građanskog prava, Italici te muškarci. Kibela je, prema tome, u prvome redu štovana kao nacionalna božica – frigijska Velika Majka Bogova – koja je poput Venere smatrana zaštitnicom rimskoga naroda. Prema predaji je, naime, blagoslo-

vila Eneju na putu prema italском tlu i pomogla mu da osnuje trojanski grad u Italiji, a potom je omogućila Rimljanima da pobijede Hanibala u Drugome punskom ratu. Činjenica da su među posvetiteljima bila dvojica sevira augustala, službenika carskoga kulta, potvrđuje carsko pokroviteljstvo božičina kulta u Saloni.

Dvije se obnove Kibelinih svetih mjesta datiraju u 1. stoljeće, stoga pretpostavljamo da je kult u Salonu stigao u kasno republikansko doba. Sljedbenici su poduzimali obnove božičinih svetišta od prvih do posljednjih potvrda kulta pa smatramo da su o svetinjama Velike Majke u Saloni konstantno vodili računa. Većina metroačkih natpisa u Saloni datira se u 1. ili prijelaz iz 1. u 2. stoljeće. Jedan od bitnih razloga Kibeline popularnosti religijska je politika cara Klaudija (41. - 54.), koji je njezinu kultu dao službeni karakter i utemeljio Proljetnu svetkovinu. Bio je naklonjen božici, poput ostalih članova njegove loze u spomen na Klaudiju Kvintu, slavnu pretkinju koja je 204. godine prije Krista omogućila prijenos Kibelina kulta iz Pergama u Rim. Car Antonin Pio (138. - 161.) proveo je drugu kultnu reformu, kojom su uvedeni institucija arhigalata i obred taurobolij. Posljednje se potvrde svetišta datiraju u prijelaz iz 2. u 3. stoljeće, vrijeme careva severske dinastije koji su promicali istočnjačke kultove. Carska je propaganda, dakle, bila jedan od razloga božičine popularnosti u Saloni od prvih do posljednjih potvrda. Nema pouzdanih dokaza gradnje, obnove ili opreme Kibelina svetišta nakon 3. stoljeća. Njezin je kult već tada, čini se, počeo uzmicati pred sinkretističkim te monoteističkim religijama. Kad bismo pouzdano mogli suditi o smještaju božičinih hramova na mjestu nalaza natpisa u Segetu Donjem, Solinu te na Klisu, mogli bismo, napokon, zaključiti da se upravo na svetim prostorima kulta poganske Majke Bogova nastavilo štovanje kršćanske Majke Božje.

GRADA

Tri su natpisa nađena unutar salonitanskih gradskih zidina:

1. Istočni dio grada, posjed Katić-Mornar: *Iunia Rhodine / cum coniuge et fil(io / ia) / d(eae) M(atri) M(agna)e aedem refecit / et ampliavit v(otum) s(usceptum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*²

Junija Rodine s mužem i sinom /ili kćeri/ iznova je sagradila i proširila hram božice Velike Majke. Položeni zavjet ispunila je rado i prema zaslugi.

2. Amfiteatar ili njegova okolica: *P(ublius) Iulius Rufus / aedem Matr(i) / Mag(nae) d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendam ili acere) c(uravit) / idemq(ue) dedic(avit)*³

Publije Julije Ruf pobrinuo se da se od njegovih novaca sagradi hram Velikoj Majci, a on ga je i posvetio.

3. Bakuša: *[aedem Matri Magnae deorum/eum igne co]nsumptam Res P(ublica) Salonitanorum / ex voto suo sumptu a solo r[estituit]*⁴

Grad Salona je, prema zavjetu i na svoj trošak, iz temelja obnovio hram Velike Majke, koji je bio izgorio u požaru.

² Datacija: 1. stoljeće. *BASD XIX* (1896), str. 41, *CIL III* 14243, Wilhelm Kubitschek, *Il culto della Mater Magna in Salona*, *BASD*, sv. 19, Split 1896., str. 87, br. 1, Henri Graillot, *Le culte de Cybèle. Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris 1912., str. 493, Kurt Schillinger, *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater-Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*, Konstanz 1979., str. 64, 48, Julijan Medini, *Maloazijske religije u Dalmaciji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Zadar 1981., br. 33, *CCCA VI* 158, *AE* 1994, 1348, Šašel Kos, Marjeta, *Cybele in Salona: A Note*, u: *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, ed. Yann Le Bohec [Collection Latomus, vol. 226], Bruxelles 1994., str. 782 i *Matres Magnae in Salona – a note*, u: *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic* [Situla, 38], Ljubljana 1999., str. 83, br. 5, Aleksandra Nikoloska, *Aspekti kulta Kibe i Atisa s posebnim osvrtom na materijal s područja Hrvatske*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007. i *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, *BAR S2086*, Oxford 2010., I. 11. 5., *ROMIS, Metr. Sal.* br. 14, Inga Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012., str. 102-103, I. 9, *EDH* 052012.

³ Datacija: 1.-2. stoljeće. Ivan Josip Pavlović-Lučić, *Marmora Traguriensia*, Rhacusae 1811., str. 13, *CIL III* 1953, Kubitschek, *Il culto*, str. 87, Graillot, *Le culte de Cybèle*, str. 492, Schillinger, *Untersuchungen*, str. 62, Medini, *Maloazijske religije*, br. 39, *VAHD*, sv. 77, 1984., str. 146; pl. 17, 4, *CCCA VI* 157, *AE* 1994, 1348, Šašel Kos, *Cybele in Salona*, str. 782 i *Ista, Matres Magnae in Salona*, str. 83, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 3, *ROMIS, Metr. Sal.* 18, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 83-84, I. 13, *EDH* 052010.

⁴ Datacija: 2.-3. stoljeće. *CIL III* 14674, *BASD*, vol. 21, Split 1898., str. 141-144, Graillot, *Le culte de Cybèle*, str. 492, Medini, *Maloazijske religije*, br. 65, *CCCA VI* 153, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 16, *ROMIS, Metr. Sal.* br. 28, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 76, I. 26.

U salonitanskom ageru nađeno je devet natpisa:

4. Obala Jadra: *M(atri) [d(eorum/eum) M(agnae)] / C(aius) Agri[us -] / et Agria[-] / templu[m corruptum]* ⁵ / *vetusta[te restituerunt] / item Mat[ris/ri statuas/pateras/forfices] / duas cognat[as argenti] / p(ondo) ((unius librae et sextantis)) easde[m corruptas] / sumptu su[o refecerunt]* ⁵

Gaj Agrije i Agrija obnovili su starošću oštećeno svetište Velike Majke Bogova te su također, na svoj trošak, dali iznova načiniti dvije srodne, srebrne, također oštećene statue/zdjele/mašice Majke / za Majku, teške libru i sekstans.

5. Gradilište solinske Pošte: *Matri Deum / Magnae / aedem cognatio fecit ex / nummis conlatis solo* ⁵ / *suo* ⁶

Kognacija je od sakupljenih novaca i na vlastitom zemljištu sagradila hram Velikoj Majci Bogova.

6. Gradilište solinske Pošte: --- *[-]cius L(uci) [f(ilius)-] / [cel] lam et [-]*---⁷

...[-]cije, Lucijev sin... celu i...

7. Klis: *Servilia M(arci) f(ilia) / Copiesilla / aediculam M(atri) Mag(nae) / faciendam curavit* ⁵ / *ipsa inpe(n)/<n>sa sua, quam / voverat pro ea M(arcus) Cot / tius Certus / vir eius* ⁸

⁵ Datacija: 1. stoljeće. Julijan Medini, *Cognitiones Salonitanae, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. 21, Sarajevo 1985., str. 7, CCCA VI 155, AE 1994, 1348, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 8, ROMIS, *Metr. Sal.* br. 24, Vilgorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 81-83, I. 20, EDH 034088.

⁶ Datacija: 1.-2. stoljeće. Marko Matijević, *Svi deponiji Velike majke u Saloni, Solinska kronika*, br. 8, Solin 1995., str. 17, Marko Matijević i Dražen Maršić, *Varia Salonitana*, Solin 2000., br. 14, AE 2001, 1606, Anamarija Kurilić, *Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia*, u: *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, ed. David Davison, Vincent Gaffney, Emilio Marin, Oxford 2006., str. 140, br. 44., ROMIS, *Metr. Sal.* br. 22, Vilgorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 96-98, I. 17, EDH 039737.

⁷ Datacija: 1.-2. stoljeće. Matijević, *Svi deponiji*, str. 17, Matijević, Maršić, *Varia Salonitana*, br. 15, Kurilić, *Recent epigraphic*, str. 140, br. 47, ROMIS, *Met. Sal.* 23, Vilgorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 86, I. 18, EDH 053955.

⁸ Datacija: 1.-2. stoljeće. CIL III 13903, Kubitschek, *Il culto*, str. 87, Grailot, *Le culte de Cybèle*, str. 493, ILS 4106, Franz Dölger, *Ichthys. Der heilige Fisch in der antiken Religionen und im Christentum*, Bd. II, Münster 1922., str. 442, Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The myth and the cult*, London 1977., str. 143, Schillinger, *Untersuchungen*, str. 63, 42, Medini, *Maloazijske religije*, br. 40, CCCA VI 167, Šašel Kos, *Cybele in Salonae*, str. 783 i *Matres Magnae in Salonae*, str. 83, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 7, ROMIS, *Met. Sal.* 19, Vilgorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 109-110, I. 15, EDH 010936.

Servilija Kopiježila, Markova kći, sama se pobrinula da se na njezin trošak sagradi kapelica Velikoj Majci. Zavjetovao ju je za nju suprug Marko Kotije Cert.

8. Klis: *Curia Pris / ca Matri Magnae / fanum r{i}[e]fecit / signa posuit laro*⁵ / *phorum cymbala / ty{n}[m]pana catillum / forfices aram don(avit)*⁹

Kurija Priska iznova je sagradila svetište Velike Majke, postavila kipove te darivala postolje za kipove Lara, cimbale, timpane, zdjelicu, mašice i žrtvenik.

9. Seget Donji: *L(ucius) Stalli[us-] / Secundus se[vir-] / Aug(ustalis) et Stallia Cal[-] / uxor cum liberis a[edem] / Matri Magnae ex vo[to-]*⁵ / *suscepto fecerunt*¹⁰

Lucije Stalijs Sekund, sevir augustal, i Stalija Kal[-], supruga, s djecom su, ispunivši zavjet, sagradili hram Velikoj Majci.

10. Trščenica: *M(atri) M(agnae) / cognatio / fanum d(e) s(uo) v(oto) / ampliavit*¹¹

Kognacija je proširila svetište Velike Majke prema svom zavjetu.

⁹ Datacija: 1.-2. stoljeće. Steinbüchel, *Wiener Jahrb.* A. B. 12, Wien 1820., str. 17, Franjo Lanza, *Antiche lapidi Salonitane inedite*, Zadar 1850., str. 10-11, br. V, *CIL* III 1952=8567, Drexler, Wilhelm, Meter, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, ed. Wilhelm Heinrich Roscher, Leipzig 1884-1897., II, str. 2922, Kubitschek, *Il culto*, str. 87, br. 1, Graillot, *Le culte de Cybèle*, 492, *ILS* 4106, Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 142, Schillinger, *Untersuchungen*, str. 62, 42, Medini, *Maloazijske religije*, br. 34, *CCCA* VI 166, Šašel Kos, *Cybele in Salonae*, str. 782-783 i *Matres Magnae in Salonae*, str. 83, br. 6, Anemari Bugarski, La politique religieuse des empereurs et le cultes de Cybèle et de Jupiter Dolichenus en Dalmatie, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, ur. Christiane Delplace, Francis Tassaux, Bordeaux 2000., str. 227, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 6., *ROMIS, Metr. Sal.* br. 19, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 106-108, I. 14, *EDH* 052014.

¹⁰ Datacija: 1.-2. stoljeće. *CIL* III 2676=9707, *BASD*, vol. 11, Split 1888., str. 10, Drexler, Meter, II, str. 2923, Kubitschek, *Il culto*, str. 88, br. 5, Graillot, *Le culte de Cybèle*, str. 493, Medini, *Maloazijske religije*, str. 28, *CCCA* VI 152, *AE* 1994, 1348, Šašel Kos, *Cybele in Salonae*, str. 783 i *Matres Magnae in Salonae*, str. 84, br. 11, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 10. 3, *ROMIS, Metr. Sal.*, br. 15, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 103, I. 10, *EDH* 052016.

¹¹ Datacija: 2. polovica 2. stoljeća. *VAHD*, sv. 46, Split 1923., str. 83-84, *AE* 1925., 61, Jacques Zeiller, Sur les cultes de Cybèle et de Mithra, à propos de quelques inscriptions de Dalmatie, *Revue archéologique*, ser. V, tom. 28, Paris 1928., str. 209, Schillinger, *Untersuchungen*, str. 274, 688, Medini, *Maloazijske religije*, br. 43 i *Cognitiones Salonitanae*, str. 7-8, *ILJug* 1997, *CCCA* VI 168, Šašel Kos, *Cybele in Salonae*, str. 783 i *Matres Magnae in Salonae*, str. 84, br. 10, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 11, *ROMIS, Metr. Sal.* br. 26, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 96-98, I. 22.

11. Obala Jadra, blizu izvora: *Matri Magnae /cognationis / C(aius) Turranius Cronius / IIIII vir August(alis) ^{5/} voto suscepto aedem et /aram d(e) s(ua) p(ecunia) fecit et expoli(vi/i)t / idemque dedicavit*¹²

Gaj Turanije Kronije, sevir augustal, ispunivši zavjet, od svojih je novaca sagradio, ukrasio i posvetio hram i žrtvenik Velikoj Majci kognacije.

12. Srinjine: *[Stat(ilia)?] Lupula Statili / [l(iberta) ili lib(erta)? tem]plum Matri Ma{ng}[gn] / [ae Deo]rum de suo re / [feci]t cu{n}[m] suis fel(icer)*¹³

Statilija Lupula, Statilijeva oslobođenica, sretno je i sa svojim, od svoga novca, iznova sagradila svetište Velikoj Majci Bogova.

Nepoznato je mjesto nalaza dvaju natpisa:

13. *L(ucius) Staius L(uci) f(ilius) / Facula quinq(uennalis) / Matri Deum / aedem d(e) p(ecunia) s(ua) f(ecit) ^{5/} ex voto.*¹⁴

Kvinkvenal Lucije Stacije Fakula, Lucijev sin, prema zavjetu je i od svojih novaca sagradio hram Majci Bogova.

14. *[-t]empl(um) M[atris Magnae] / [-]ullinu[s-] / [-]*¹⁵

...svetište Velike Majke... ulin...

¹² Datacija: 2.-3. stoljeće. *BASD*, vol. VI, Split 1883., str. 98, *CIL* III 8675, *AEMÖ*, Bd. 8, Wien 1884., str. 111, 28, Kubitschek, *Il culto*, str. 88, Graillot, *Le culte de Cybèle*, str. 492-493, Jean Pierre Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains III. Recueil des inscriptions grecques et latines relatives aux corporations des Romains*, Louvain 1899., str. 98, 296, *ILS* 4105, Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 143, Schillinger, *Untersuchungen*, str. 63f., Medini, *Maloazijske religije*, br. 7, *CCCA* VI, 165, Šašel Kos, *Cybele in Saloniae*, str. 782 i *Matres Magnae in Saloniae*, str. 83, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 2, *ROMIS*, *Met. Sal.* 16, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 103-105, I. 11, *EDH* 052009.

¹³ Datacija: 2.-3. stoljeće. *CIL* III 8544=12814, *BASD*, vol. XI, Split 1893., str. 33, Drexler, *Meter*, II, str. 2923, Medini, *Maloazijske religije*, br. 29, *CCCA* VI 170, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 16. 1, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 93-94, I. 29.

¹⁴ Datacija: 1.-2. stoljeće. *CIL* III 1954, Kubitschek, *Il culto*, str. 88, Graillot, *Le culte de Cybèle*, str. 492, Schillinger, *Untersuchungen*, str. 62, 44, Medini, *Maloazijske religije*, br. 32, *CCCA* VI 156, Šašel Kos, *Cybele in Saloniae*, str. 782 i *Matres Magnae in Saloniae*, str. 83, *AE* 1994: 1348, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 4, *ROMIS*, *Met. Sal.* br. 17, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 105-106, I. 12, Inga Vilogorac Brčić, Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskom Carstvu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 44, Zagreb 2012., str. 133-141, *EDH* 052011.

¹⁵ Datacija: 1.-3. stoljeće. *CIL* III 14675, *BASD*, vol. 22, Split 1899., str. 9, Medini, *Maloazijske religije*, br. 36, *CCCA* VI 154, Šašel Kos, *Cybele in Saloniae*, str. 783 i *Matres Magnae in Saloniae*, str. 84, br. 9, Nikoloska, *Aspekti kulta i Aspects of the Cult*, I. 11. 9, *ROMIS*, *Met. Sal.* br. 32, Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke*, str. 95-96, I. 33, *EDH* 052015

KRATICE

<i>AE</i>	<i>L'année épigraphique</i>
<i>AEMÖ</i>	<i>Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn</i>
<i>BASD</i>	<i>Bullettino di archeologia e storia dalmata</i>
<i>CCCA</i>	Maarten J. Vermaseren, <i>Corpus cultus Cybelae Attidisque</i> , I-VII, Leiden 1977-1989.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
<i>DS</i>	<i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i> , I-V, ed. Charles Daremberg i Edmond Saglio, Paris 1877-1919.
<i>EDH</i>	<i>Epigraphische Datenbank Heidelberg</i> . Baza podataka latinskih natpisa. http://uniheidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/ (posjet 27. 6. 2010)
<i>ILJug</i>	“Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt” (<i>Situla</i> , 5, Ljubljana 1963.); “Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt” (<i>Situla</i> , 19, Ljubljana 1978.); “Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt” (<i>Situla</i> , 25, Ljubljana 1986.)
<i>ILS</i>	Hermann Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin 1892-1916.
<i>ROMIS</i>	Petar Selem i Inga Vilogorac Brčić, <i>Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Signa et litterae III</i> , zbornik projekta “Mythos – cultus – imagines deorum” Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012.
<i>ROMIS, Met. Sal</i>	Petar Selem i Inga Vilogorac Brčić, <i>Metroaca Salonitana</i> , u: <i>ROMIS</i> , str. 79-154.
<i>TLL</i>	<i>Thesaurus linguae latinae</i> , Lipsiae 1931-1953.
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i>

BIBLIOGRAFIJA

- Alföldy, Geza, *Cognatio Nantania* (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 11, Budapest 1963., str. 81-87.
- Babić, Ivo, Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques de Salone, *VAHD*, sv. 77, Split 1984., str. 133-150.
- Brøndsted, Johannes, La basilique des cinq martyrs à Kapljuč, *Recherches à Salone*, tom. 1, Copenhagen 1928.
- Bugarski, Anemari, La politique religieuse des empereurs et le cultes de Cybèle et de Jupiter Dolichenus en Dalmatie, u: *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, ur. Christiane Delplace, Francis Tassaux, Bordeaux 2000., str. 225-238.
- Bugarski-Mesdjian, Anemari, Les 'cultes orientaux' en Dalmatie Romaine, *VAHD*, sv. 96, Split 2003., str. 563-717.
- Bulić, Frane, Iscrizioni inedite (Salona), *BASD*, vol. 21, Split 1898., str. 141-144.
- Čače, Slobodan, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija, Sveučilište u Splitu, Zadar 1985.
- Degmedžić, Ivica, Arheološka istraživanja u Senju, *VAHD*, sv. LIII, Split 1950-1951., str. 251-261.
- Dölger, Franz, *Ichthys. Der heilige Fisch in der antiken Religionen und im Christentum*, Bd. II, Münster 1922.
- Drexler, Wilhelm, Meter, u: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, ed. Wilhelm Heinrich Roscher, Leipzig 1884-1897., str. 2848-2931.
- Egger, Rudolf, Die neuen Inschriften aus dem Coemeterium am Kapljuč, *VAHD*, sv. 50, Split 1928-1929., str. 13-21.
- Gjurašin, Hrvoje, Najnovija arheološka istraživanja u Škripu, *Obavijesti HAD-a*, god. XV, br. 2, Zagreb 1983., str. 27.
- Graillot, Henri, *Le culte de Cybèle. Mère des Dieux à Rome et dans l'Empire romain*, Paris 1912.

Jeličić, Jasna i Pereža, Darko, Topografija antičke Salone II. – Istraživači Salone u XIX. st., *Tusculum*, br. 3, Solin 2010., str. 167-203.

Jelić, Luka, Crtice o najstarijoj povijesti Spljeta, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s., II, Zagreb 1896-1897., str. 26-41.

Kubitschek, Wilhelm, Il culto della Mater Magna in Salona, *BASD*, vol. 19, Split 1896., str. 87-89.

Kuntić-Makvić, Bruna, Kako preseliti hram?, *Opuscula archaeologica*, sv. XXIII-XXIV [*Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata*], Zagreb 1999-2000., str. 115-122.

Kurilić, Anamarija, Obitelj u ranorimskoj Liburniji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 34(21), Zadar 1994-1995., str. 47-83.

Kurilić, Anamarija, Recent epigraphic finds from the Roman province of Dalmatia, u: *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, ed. David Davison, Vincent Gaffney, Emilio Marin, Oxford 2006., str. 133-147.

Lanza, Franjo, *Antiche lapidi Salonitane inedite*, Zadar 1850.

Marasović, Jerko i Tomislav, *Dioklecijanova palača*, Zagreb 1968.

Matijević, Marko, Svi deponiji Velike majke u Saloni, *Solinska kronika*, br. 8, Solin 1995., str. 17.

Maršić, Dražen, Ulomak zavjetnog natpisa sa Šperčuše, *Solinska kronika*, br. 56, Solin 1999., str. 17.

Matijević, Marko i Maršić, Dražen, *Varia Salonitana*, Solin 2000.

Medini, Julijan, Salonitanski arhigalat, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 20(9), Zadar 1980-1981., str. 15-28. Pretisnuto u: *Antička Salona*, ur. Nenad Cambi, Split 1991., str. 305-319.

Medini, Julijan, *Maloazijske religije u Dalmaciji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Zadar 1981.

Medini, Julijan, Cognationes Salonitanae, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. 21, Sarajevo 1985., str. 5-45.

Nikoloska, Aleksandra, *Aspekti kulta Kibele i Atisa s posebnim osvrtom na materijal s područja Hrvatske*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007.

Nikoloska, Aleksandra, *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, BAR S2086, Oxford 2010.

Pavlović-Lučić, Ivan Josip, *Marmora Traguriensia*, Rhacusae 1811.

Pensabene, Patrizio, Il culto di Cibele e la topografia del sacro a Roma, u: *Culti Orientali tra scavo e collezionismo*, ed. Beatrice Palma Venetucci, Roma 2008., str. 21-47.

Pottier, Edmond, Dedicatio, u: *DS*, tom. II/1, Paris 1892., str. 41-45.

Rendić-Miočević, Duje, Neobjelodanjeni antički natpisi u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD*, sv. 55, Split 1955., str. 259-265.

Rendić-Miočević, Duje, Ilirske onomastičke studije I, *Živa antika*, god. X, Skopje 1960., str. 163-171.

Scheid, John, *An introduction to Roman religion*, Bloomington ²2003 [1998].

Schillinger, Kurt, *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater-Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*, Konstanz 1979.

Suić, Mate, Peintures romaines récemment trouvées à Zadar, u: *Huitième Congrès international d'archéologie classique. Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris 1965., str. 353-355.

Suić, Mate, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, *Diadora*, sv. 3, Zadar 1965., str. 91-125.

Šašel Kos, Marjeta, Cybele in Salona: A Note, u: *L'Afrique, la Gaule, la religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, ed. Yann Le Bohec [Collection Latomus, vol. 226], Bruxelles 1994., str. 780-791.

Šašel Kos, Marjeta, Matres Magnae in Salona – a note, u: *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic* [Situla, 38], Ljubljana 1999., str. 81-91.

Vermaseren, Maarten J., *Cybele and Attis. The myth and the cult*, London 1977.

Vilogorac Brčić, Inga, *Slavna žena Klaudija Kvinta*, Zagreb 2009.

Vilogorac Brčić, Inga, Trijemovi Velike Majke na istočnojadranskim otocima, u: *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu* [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 26], Zagreb–Split 2010., str. 199-209.

- Vilogorac Brčić, Inga, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012.
- Vilogorac Brčić, Inga, Kvinkvenali u službi kolegija istočnjačkih kultova u Rimskome Carstvu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 44, Zagreb 2012., str. 133-141.
- Waltzing, Jean Pierre, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains III. Recueil des inscriptions grecques et latines relatives aux corporations des Romains*, Louvain 1899.
- Zeiller, Jacques, Sur les cultes de Cybèle et de Mithra, à propos de quelques inscriptions de Dalmatie, *Revue archéologique*, ser. V, tom. 28, Paris 1928., str. 209-219.

S U M M A R Y

Inga Vilogorac Brčić

**The holy sites of the Great Mother of the Gods
Cybele in Salona**

The number and significance of the objects and epigraphic sources of Cybele's cult in Salona bears witness to its high status, while the best confirmation of the cult relates to the holy sites of the goddess: in the ager of Salona as many as fourteen inscriptions have been discovered, which attests to the building, restoration, and furnishings of, as well as the dedication or offerings to, shrines, temples, chapels and altars. In spite of the fact that not one holy site has yet been reliably located, the precious facts that we have extracted from the inscriptions points to their appearance and intended use, inventory, rituals and investors.

Nenad Cambi

Prisca u frizu Dioklecijanova mauzoleja i Valeria na tzv. Malom slavoluku u Galerijevoj palači u Solunu¹

UDK: 904:728.8(497.5 Split)

904:73(497.5 Split)

904:73(495.622 Thessaloniki)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 26. 02. 2014.

Prihvaćeno: 24. 03. 2014.

Nenad Cambi

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Razred za društvene znanosti

nenad.cambj@st.t-com.hr

Na snimkama elipsoidnog vijenca s likom Priske u Dioklecijanovu mauzoleju u Splitu, snimljenima iz blizine, jasno se zapažaju tragovi klesarske preradbe glave. Na pozadini se zapažaju razlike u obradbi površine jer su glava i frizura sužene (oko 5 cm, odnosno 2-3 cm) i prerađene. Na preradbu upućuje i činjenica da je frizura s dugim pramenovima koji se spiralno svijaju i počivaju na ramenima nepoznata među frizurama kasnog III. ili ranog IV. st. Taj način češljanja pripada idealnim likovima (božice ili personifikacije). Na tjemenu je neka kruna koja je prilično nejasno izrađena, ali izgleda kao da su na vrhu postojali zupci fortifikacija, što bi upućivalo na prikaz gradske Tihe. Međutim, ženina odjeća nije božanska, nego naprotiv pripada realnu načinu odijevanja tetrarhijskog doba. Žena nosi donju haljinu (tunica), gornju haljinu (palla) i ogrtač (stola), a preko grudi dijagonalno prsi presijeca široka i ukrašena traka, karakteristična za odjeću toga razdoblja. To ukazuje na to da je to najprije bio portret Priske, a da je potom glava prerađena u idealni lik.

Sličan primjer postoji i na tzv. Malom slavoluku iz Soluna na kojem je portret Priskine kćeri Valerije preklesan u idealnu glavu s krunom u obliku gradskih zidina, što bi značilo da je potonja prikazivala Tihe grada Soluna. Većina istraživača koja je zapazila preklesavanje zaključila je da je Valerijin portret preklesan zbog poznatih događaja nakon smrti njezina muža Galerija, što je bila neka vrsta damnatio memoriae. Međutim, Priskin lik u Splitu nije mogao biti preklesan iz razloga koji su mogli navesti Maksimina Daju ili Licinija da

¹ Iako je uvriježen naziv Mali slavoluk za razliku od Velikog, također u Solunu koji u pojasevima prikazuje izbor scena iz Galerijeva pobjedničkog rata protiv Perzijanaca (Narzes), zapravo je to tetrapilon s kruništem na fasadi koje bijahu portreti i razni drugi klasično izrađeni motivi i dekoracija. Mali je slavoluk nađen blizu hipodroma godine 1957.

tako kazne Valerijin neposluh. Vjerojatnije je da je nalogodavac bio Licinije nego Maksimin. Naime, Dioklecijan je načinio velike, ali neuspješne napore ne bi li nagovorio nasljednike da mu vrate ženu i kćer u njegovu splitsku palaču. Prema tome, nije iz odmazde dao transformirati lik žene za koju je, kao i za Valeriju, uporno tražio da mu se vrati u splitsku palaču. S obzirom na okolnosti tragične dekapitacije obiju žena u Solunu, moguće je da je još živi Dioklecijan dao Prisku apoteizirati na gore navedeni način. Tu mogućnost nije moguće dokazati, ali ni odbaciti. Zar se nije slično moglo dogoditi i s Valerijom u Solunu, tj. da je posrijedi apoteizacija, a ne damnatio?

Ključne riječi: Prisca, Valeria, Dioklecijanov mauzolej, Solun

O bistama Dioklecijana i Priske u Dioklecijanovu mauzoleju u Splitu koje se nalaze na istočnoj strani u sastavu friza višekratno je bilo rasprave. Obje su biste postavljene u dvama gotovo jednakim elipsastim vijencima od lovora koje podržavaju nagi eroti; to je bio uobičajeni oblik likovnog naglasaka portretnog polja, kakav se javlja na bezbrojnim nadgrobnim spomenicima, osobito na sarkofazima.² Čini se da eroti nemaju nikakvo simboličko značenje, nego su samo dekorativno obogaćenje i naznaka zagrobnog konteksta. Pojava erota koji drže vijenac u kojem su portreti treća je vrsta motiva u Dioklecijanovu mauzoleju, uz erote lovaca na visoku divljač, odnosno medvjeda i lava (također carska ikonografija) i erota koji nose krupnu girlandu. Između prikaza muža i žene danas je prozor koji je probijen kroz debeli perimetralni zid mauzoleja u XVII. stoljeću. U tome prostoru između dviju bista mogao je stajati prikaz apoteoze carskog bračnog para.³ Kompozicijski bilo bi neskladno da su se na tome mjestu ponavljali motivi, na primjer eroti u lovu ili oni koji nose girlande, kakvi se pojavljuju u zapad-

² S obzirom na to da su na salonitanskim sarkofazima portreti pretežito izrađivani u akroterijima pokrova, tu se eroti ne mogu prikazivati jer je bio nedovoljan raspoloživi prostor i jer je prostor bio zalučen oblika. Zato su na sanduku kao nositelji natpisa eroti iznimno česti, usp. Nenad Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji od II. do IV. stoljeća*, Split 2010., str. 48, kat. br. 48, 49, 76, 78, 79, 80, 150, 182, tab. XXX, 1; XXX, 2; XLIV, 1, XLV, 2; XLV, 2, XLV I, 1; LXXXVII, 1; CVII, 1. Natpis zapravo ima istu namjenu kao i portret jer oba predstavljaju pokojnika. Na sarkofagu iz Pule oni drže učvorenu parapetasmu kao pozadinu ženskog portreta, usp. Nenad Cambi, *Antika* (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, 2), Zagreb 2002., 266, sl. 426. Portretnih polja koje nose eroti ima bezbroj na sarkofazima iz drugih dijelova Carstva, a osobito iz Rima, usp. Guntram Koch – Hellmut Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München 1982., sl. 250, 257, 259, 283, 284, 285 itd.

³ Duje Rendić-Miočević, O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* [Prijatelj zbornik I], sv. 32, Split 1992., str. 99-115, sl. na str. 109 (rad pretiskan u: Isti, *Dalmatia Christiana. Opera Omnia*, ur. Nenad Cambi, Zagreb–Split 2011., str. 389-404, 1, 2).

1. Lik Priske / Tihe u frizu Dioklecijanova mauzoleja u Splitu (foto: Živko Bačić).

nom dijelu mauzolejeva osmerokuta. Prikladno je da među bistama bude neki prikaz iz sepulkralne carske ikonografije. Stoga je D. Rendić-Miočević logično pretpostavio da je na tom mjestu bio ugrađen najvažniji reljef iz carskog sepulkralnog repertoara, koji je poznat još odavno.⁴

O Dioklecijanovu portretu ovdje neće biti riječi (sl. 3).⁵ Pažnja će biti usredotočena na lik žene, osobito zbog toga što neke starije i novije fotografije omogućuju njihovo kvalitetnije proučavanje (sl. 1, 2).⁶ Zbog usporedbe ovdje se donose dvije fotografije, od kojih novija nakon čišćenja pokazuje koliko je površina reljefa korodirala.

Već prije dvadesetak godina S. Čurčić je lik tumačio kao Tihe, ali to je bilo teško dokumentirati snimkama (donesene slike niske su kvalitete), pa ta teza nije bila opće prihvaćena.⁷ Kad se pogledaju snimke snimljene iz

⁴ Kao na primjer veoma poznati prikazi apoteoze Sabine ili Antonina Pija i Faustine Starije. Usp. Diana E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, New Haven–London 1992., str. 253, sl. 285, sl. 222.

⁵ O tome portretu usp. Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000., str. 80, tab. 172, sl. 128; Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005., str. 180–181, sl. 273.

⁶ Zbog činjenice što su portreti, dakako, kao i cijeli friz, veoma visoko i na nedostupnu mjestu, fotografije su jedini način da se prouče inače nevidljive pojedinosti prikaza i načina klesanja. O frizu Sheila McNally, *The frieze of the Mausoleum at Split*, u: *Studies Presented to George M. A. Hanfmann*, ed. David Gordon Mitten, John Griffiths Pedley, Jane Ayer Scott, Mainz 1971., str. 101–112; Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, str. 168–171, sl. 248–251.

⁷ Slobodan Čurčić, *Late-antique palaces: the meaning of urban context*, *Ars Orientalis*, vol. XXIII, Washington 1993., str. 69, sl. 7a, 7b.

2. Lik Priske / Tihe u frizu Dioklecijanova mauzoleja u Splitu
(foto: Đenko Ivanišević).

3. Portret Dioklecijana u frizu Dioklecijanova mauzoleja u Splitu
(foto: Đenko Ivanišević).

blizine, lijepo se vide preinake na glavi, zapravo tragovi prerade skulpture.⁸ Naime, jasno se zapaža da je glava bila sužena jer se uz obris kose zapaža

⁸ U to sam se i vlastoočno uvjerio kad sam se popeo na skelnu konstrukciju prigodom čišćenja i konzervacije.

prerađena pozadina reljefa (oko 5 centimetara s lijeve i oko 2-3 centimetra s desne strane portreta). Pri promatranju valja obratiti pažnju na sjenke umjetnog osvjetljenja koje mogu zavarati. Na mjestima gdje je otklesana skulptura pozadina je grublje izravnanja od dijelova gdje je ona preostala. Čini se da su i ramena neznatno snižena kako bi se mogla izraditi kosa s dugim pramenovima kojih spiralno svijeni krajevi počivaju na ramenima. Preklesavanje je izvršeno po svoj prilici i na tjemenu, gdje se formirala neka vrsta kruništa. Očito je da je za takve promjene bilo viška kamenog "mesa". Oči, nos, usne i dio frizure na čelu nisu prerađivani. Kosa i "punda" su elementi na temelju kojih je Čurčić zaključio da je riječ o Tihe na temelju usporedbe s Malim slavlukom u Solunu, ali nije ni pomišljao na mogućnost preradbe. Ako je to zbog loših snimaka koje je upotrijebio teško mogao zapaziti u Dioklecijanovu mauzoleju, to nije trebao ni analizirati jer su tu pojavu već prije zapazili i obznanili brojni drugi istraživači.⁹ Čudan je također i zaključak da ženin portret ne bi bio prikladan kao pandan Dioklecijanu u sepulkralnoj građevini.

Nema dvojbe da lik žene u Dioklecijanovu mauzoleju, sudeći po frizuri i po izrazu, nije stvarni oblik neke realne osobe, bez obzira na stilske promjene tetrarhijskog doba koje su se pojednostavnjivale i postajale transcendentne. Doduše, ni portret u susjednom, desnom ovalu nema izrazito realne crte fizionomije (lice je predebelo i malo je individualnih crta), ali daleko je od toga da je glava koncipirana poput božanstva. S druge strane *corona civica* muškarca određuje kao cara,¹⁰ a kratka, ali na čelu malo izdignuta frizura u skladu je s tetrarhijskim vremenom.¹¹ Već je prije navedeno da je preklesivanjem žena dobila idealizirane crte lica. Međutim, da je taj lik bio izvorno zamišljen kao portret, jasno pokazuje odjeća. Žena je nosila donju haljinu (*tunica*), potom gornju (*palla*), koja se kopčala na desnom ramenu, i gornji ogrtač (*stola*), kojemu se djelić vidi na desnom ramenu. Od desnog ramena prema lijevoj strani dobro se vidi široka traka koja dijagonalno presijeca grudi. Traka se sastoji od dvaju pojasa i nestaje ispod

⁹ To je, naravno, bilo veoma jednostavno pogledati među inima i u pregledima poput Raissa Calza, *Iconografia romana imperiale da Carausio a Giuliano (287-363 d.C.)*, Roma 1972., str. 151, br. 64, tab. 43, 124; Hans Peter L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen, 284-361 n. Chr.* [Das römische Herrscherbild, Bd. III/4], Berlin 1984., str. 151, tab. 21.

¹⁰ O vrstama vijenaca zaslužnim građanima i carevima usp. Birgitt Bergmann, *Der Kranz des Kaisers: Genese und Bedeutung einer römischen Insignie*, Berlin-New York 2010., str. 185-197 (poglavlje o *corona civica*). *Corona civica* (vijenac od hrastova lišća) dodijeljena je Cezaru, poslije Augustu kao Cezarovu nasljedniku, a potom su je dobivali svi ostali carevi, tako da je zapravo bila rezervirana samo za njih.

¹¹ Usp. L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild*, tab. 11a-b (navodno sam Dioklecijan); 11c-d; 22b (navodno Galerije).

plašta na lijevoj strani. Na traci se zapažaju neznatni, ali ipak uočljivi tragovi ukrasa. Takva dekoracija bila je vjerojatno obogaćena i upletenim zlatnim nitima. Taj element odijevanja davao je poseban naglasak i ukazivao na raskoš haljine. Takav element javlja se često na portretima žena od sredine III. stoljeća nadalje. I u Dalmaciji te su trake česte, kao sličan primjer može poslužiti salonitanski pokrov sarkofaga od prokoneškog mramora na kojem ženska bista ima identičnu traku koja također dijagonalno presijeca prsa od lijevog ramena prema desnom boku.¹² No, ima i drugih primjera na sarkofazima iz Salone.¹³ Na prsištu ženske biste u Dioklecijanovu mauzoleju, za razliku od glave, ne zapažaju se nikakvi tragovi priklesavanja. Takvo stanje reljefa pokazuje da je glava prepravljena, a da poprsje nije. To se moralo dogoditi zbog nekog važnog razloga koji nije lako dokučiv. Taj razlog bi se moguće mogao dohvatiti pomoću jednog, već prije spomenutog, približno suvremenog spomenika.

Takav je primjer bista Dioklecijanove kćeri Valerije na tzv. Malom Galerijevu slavlolu iz Galerijeve palače u Solunu.¹⁴ Na pročelju toga slavlolu bila su dva profilirana klipeja u kojima su prikazani likovi muškarca i žene (sl. 4). U skladu s carskom (Galerijevom) propagandom oba klipeja podignutim rukama drži po jedan Perzijanac (orijentalna odjeća i frigijska kapa). U desnom klipeju bio je muškarac srednjih godina veoma krupne okrugle glave, niskog čela, kratke, ali snažne kose, krupnih očiju, mesnatih obraza, a na vratu se zapažaju koluti pretile osobe (sl. 5). Glava sasvim dobro odgovara opisu Dioklecijanova zeta, najprije cezara, a potom i augusta (nakon povlačenja starijih tetarha).¹⁵ Politička poruka je jasna jer je car prikazan u vojničkoj odori (*paludamentum* koji je lukovičastom fibulom prikopčan na desnom ramenu), a Perzijanci su poraženi u najvećem Galerijevu vojnom pothvatu. U drugom, identičnom klipeju je žena koja nosi tuniku, palu i stolu (sl. 6). Njezine likovne karakteristike su mirno lice, go-

¹² Cambi, *Imago animi*, str. 75, tab. 161, br. 118.

¹³ Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije*, kat. br. 123, tab. LXXI, kat. 125, sl. 1 gore, kat. br. 139, tab. XXXI, sl. 2, kat. br. 171, tab. XCIX, 1.

¹⁴ Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το Μικρό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήναι 1995., str. 23-43, 59-69, tab. 1-4, 10.

¹⁵ *Lucii Caecilii Firmiani Lactantii De mortibus persecutorum* = Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja*, proslav, predgovor, bilješke i kazalo Nenad Cambi, prijevod Nenad Cambi i Bratislav Lučin, Split 2005. (dalje: Laktancije DMP), 9, 3-4: *Erat etiam corpus moribus congruens, status celsus, caro ingens et in horrendam magnitudine, diffusa et inflata. Denique verbis et actibus et aspectu terrori omnibus et formidini fuit*. Malo niže u istom poglavlju (9, 8-9) Laktancije navodi: *Quod cum in litteris ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat: Quo usque Caesar?* Moramo, dakako, računati i na autorovo pretjerivanje kad su u pitanju fizički izgled i moralne kvalitete tetarha (osim Konstancija I., naravno, i sina mu Konstantina I.).

4. Pročelje Malog slavloluka u Solunu (prema Th. Stefanidou Tivveriou).

5. Portret Galerija u klipeju
Malog slavloluka u Solunu
(prema Th. Stefanidou Tivveriou).

6. Lik Valerije / Tihe u klipeju
Malog slavloluka u Solunu
(prema Th. Stefanidou Tivveriou).

tovo bez portretnih karakteristika (zapažaju se samo duboke labio-nazalne bore i nabori na vratu). Kosa također nema svojstva frizura tetrarhijskog razdoblja. Ona je podijeljena na sredini tjemena i pada postrance sve do ramena. Tip kose je veoma sličan onom žene u ovalu Dioklecijanova mauzoleja, što bi značilo da se smiju uspoređivati i tako pripomoći međusob-

7. Fragment portreta Valerije (?) iz Salone. Arheološki muzej u Splitu
(foto: Nenad Cambi).

nom objašnjenju. Na glavi joj sjedi kruna oblika gradskih zidina (*corona muralis*), što je znak (kako je smatrala Th. Stefanidou Tivveriou) da se radi o gradskoj personifikaciji, po svoj prilici božici samog Soluna koja je, kao što je poznato, štovana u tome gradu.¹⁶ Nema dvojbe da je ta insignija uz preradbu glave pouzdan pokazatelj da je riječ o gradskoj Tihe, što je autoriga, kao i mnogi drugi prije nje, jasno zapazila, ali i podrobno analizirala tragove priklesivanja. Naime, sa strana glave, kao i u splitskom slučaju, vidi se prethodni, mnogo širi obris kose te površina koja je šiljatim dljetom i nedovoljnim brušenjem pozadine preostala kao svjedočanstvo preinake. Izbrisani je dio čak i mnogo širi i vidljiviji od onoga splitske žene. Jasno je da je kao par Galerijevu portretu morala biti njegova žena Galerija Valerija, koja je godine 308. postala augusta.¹⁷ Osim portreta na novcu, Valeriji se s određenim oprezom mogu pripisati samo neki fragmenti mramornih portreta, a među njima je najljepši jedan iz Salone u Arheološkome muzeju

¹⁶ Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το Μικρό*, str. 23-43.

¹⁷ Dietmar Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt ²1996., str. 286-287. To pokazuju novci i natpisi (H. Dessau, ILS 8932).

u Splitu (sl. 7).¹⁸ Taj portret upućuje na augustinu ljepotu koja je navodno privukla (nakon Galerijeve smrti) njegova nasljednika Maksimina Daju, a moguće i Licinija.¹⁹ Nakon Galerijeve smrti njegovu palaču prisvojio je najprije Maksimin Daja, ali još prije toga, budući da nije uslišala njegove molbe kao prosca, protjerao je Prisku i kćer Valeriju u pustinjske krajeve Sirije, gdje su lutale petnaest mjeseci.²⁰ Transformaciju Valerijina lika zatražili su navodno novi vlasnici solunske palače ili Maksimin Daja ili Licinije. Je li taj čin logičnije pripisati Liciniju, koji je kao jedan od prvih naloga zatražio Valerijinu smrt, a poslije je to i realizirao?²¹ Th. Stefanidou Tivveriou drži da je to mogao načiniti Licinije koji je zadržao solunsku kovnicu nakon Maksiminove smrti i na čijem novcu se pojavljuje i pobožanstvljeni Galerije.²² Međutim, s obzirom na to da su i Licinije i Maksimin Daja razvili visok stupanj mržnje prema Valeriji, iako su svoje karijere dugovali Dioklecijanu, a možda još više Galeriju, ipak su obojica mogući počinitelji.

Je li identična situacija bila i u splitskom mauzoleju, gdje je također došlo do transformacije lika? Obje Dioklecijanove žene doživjele su nakon Galerijeve smrti tešku sudbinu. Najprije ih je Maksimin Daja prognao i osudio da lutaju kako mu se sviđa s mjesta na mjesto,²³ a konačno su bile prepoznate u Solunu, gdje su obje ubijene (dekapitacija) i tijela su im bila bačena u more u solunskoj luci.²⁴ Dakle, Licinije je obje žene osudio, a što se nije, kako Laktancije kaže, usudila ni zvijer Maksimin Daja.²⁵ Čime su obje žene zaslužile takvu kaznu? To iz Laktancijeve naracije nije jasno, ali iz opisa onoga kako je objasnila odbijenicu Dajine bračne ponude, Valerija je po svoj prilici slično načinila već prije (najvjerojatnije veoma brzo nakon Galerijeve smrti) i Liciniju (zato se smatrala sigurnijom na Dajinu području). Dalo bi se među redcima iščitati, a i po logici zaključiti da je Licinije također tražio Galerijevo nasljedstvo koje bi navodno pripadalo državi, tj.

¹⁸ Cambi, *Imago animi*, str. 79, bilj. 574, tab. 168, br. 125; Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, str. 177, sl. 266.

¹⁹ Laktancije DMP, 39, 50, 51.

²⁰ Laktancije DMP, 39, 5, 50, 5, 51, 1.

²¹ Calza, *Iconografia*, str. 151-152, br. 64, tab. XLIII, 124.

²² Στεφανίδου-Τιβεριού, *Το Μικρό*, str. 112-113.

²³ Laktancije DMP, 39, 5: *Libido in iram furoremque convertitur. Statim mulierem proscribit, bona eius rapit, aufert comites, spadones in tormentis necat, ipsum cum matre in exilium relegat, nec in locum certum, sed huc atque illuc praecipitem cum ludibrio exturbat, et amicas eius afflictio adulerio damnat.*

²⁴ Lutanje se kod Laktancija spominje na trima mjestima: DMP 39, 5; 41, 2; 51. Lutanje je moglo trajati od kraja godine 311. do njihova prepoznavanja u skromnim haljinama u Solunu. Dakle za Valerijino i Priskino progonstvo kriv je Maksimin Daja, a za smrt Licinije.

²⁵ Laktancije DMP, 50, 2.

caru.²⁶ Galerije se valjda više pouzdao u Licinija kao starog prijatelja i najzaslužnijeg za njegov uspon na tron.²⁷ S druge strane, Galeriju je probleme stvarao Maksimin Daja svojim zahtjevima da prije roka od cezara postane august.²⁸ Valerijina situacija i Licinijevi zahtjevi koji su se, naravno, pokazali tek nakon Galerijeve smrti, bila je presudna i tako je Valerija radije odabrala Dajino područje kao mjesto boravka. Kako bi se dalo zaključiti, Licinije je poslije pobjede nad Maksiminom kod Hadrijanopola zatražio Valerijinu smrt.²⁹ Radiranje njezina portreta na Malom slavoluku – ako je to Maksiminovo djelo – moglo se dogoditi između Galerijeve smrti (svibanj godine 311.) pa najkasnije do jeseni 313. godine (Dajina smrt).³⁰ Ako je to “zasluga” Licinija, preklesivanje se moglo dogoditi u dužem razdoblju odmah poslije Hadrijanopola pa do kraja Licinijeve vlasti, godine 324.³¹ Međutim, logičnije bi bilo da je taj čin počinjen brzo nakon što je Licinije došao u posjed Soluna, a to znači kratko nakon bitke kod Hadrijanopola (proljeće 313.), ali svakako prije Valerijine i Priskine smrti.³²

Jedno od pitanja koje se nameće jest kako se Priska u doba Galerijeve smrti našla u Solunu, gdje je pretrpjela progon i konačno smrt zajedno s Valerijom. Priska se imenom nikad ne spominje u izvorima, osim jedan jedini put,³³ a još jedanput kao Valerijina majka (bez imena).³⁴ No, sve nevolje nedvojbeno su proživjele zajedno. Nalaz goleme baze Priskina kipa s natpisom u istočnom dijelu Salone potvrdio je njezino ime i istaknuti po-

²⁶ Laktancije DMP, 39, 2-3. Razlog koji Laktancije navodi nije dovoljno jak, tj. da je Maksimin bio oženjen, jer promijeniti ženu iz državnčkih, a možda i imovinskih razloga bilo je veoma jednostavno. Prihvatljiva je, međutim, pretpostavka da je Licinije odmah postavio pitanje Galerijeve imovine za koju je i Maksimin po svoj prilici također smatrao da mu pripada kao nasljedniku. Stoga je Valerija odabrala ono što joj se činilo manje opasnim. O tome usp. Nenad Cambi, *Dio-klecijanova žena Prisca i kćerka Valeria, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 489, *Razred za društvene znanosti*, knj. 42, Zagreb 2004., str. 1-18.

²⁷ Laktancije DMP 29, 2-3; 35 3-4.

²⁸ Laktancije DMP, 32.

²⁹ Laktancije DMP, 50, 2-3.

³⁰ Laktancije DMP, 48, 1. Naime, po ulasku u Nikomediju izvjesio je edikt o slobodi kršćanstva 13. lipnja, a tek potom s vojskom progoni Daju do grada Tarza (Laktancije DMP, 49, 1-2). Kako se Daja nije predao bez otpora, dugi progon od Nikomedije do korijenja Male Azije potrajao je očito duže vrijeme (barem nekoliko mjeseci). S obzirom na to da Laktancije spominje kiše i hladnoću, vjerojatno mu je kraj došao najesen godine 313.

³¹ Kienast, *Römische Kaisertabelle*, str. 294-295. Licinije je bio u posjedu Soluna sve do konačnog poraza kod Hrizopola (18. rujna 324.).

³² Smrt Valerije i Priske ne može se precizno utvrditi, ali po svoj prilici ne prije početka godine 315.

³³ Laktancije DMP, 15, 1.

³⁴ Laktancije DMP, 51, 1.

ložaj unutar Dioklecijanove obitelji.³⁵ Podrazumijevalo bi se da je s Dioklecijanom 1. svibnja 305. godine iz Nikomedije krenula prema domovini (*in patria*), iako se to izričito ne spominje, i žena Priska.³⁶ To je morala biti kolona (ili više njih) sa služinčadi, robovima, eunusima i dakako vojskom. Čini se da jedini razlog što se žena ponovno našla u fokusu političkih zbivanja treba tražiti u tome što joj se kći Valerija našla u teškim prilikama za trajanja Galerijeve bolesti i neposredno nakon njegove smrti, kad je objema nastupilo još teže razdoblje. Majka je po svoj prilici pohrlila u pomoć kćeri, ali jedino je pouzdano da su progonstvo pretrpjele zajedno.³⁷

Ne dolazi, naime, u obzir da je Priska ostala s kćeri na Galerijevu dvoru još od abdikacije. Na to bi upućivala činjenica da se Dioklecijan nije mirio sa sudbinom jer je sve pokušao da ih dovede k sebi u splitsku palaču, gdje je zbog neuspjeha od žalosti i umro.³⁸ Zar bi čekao desetak godina da ih vrati? Nije se tomu ispriječio neki politički problem jer je Priska uvijek bila izvan državnih zbivanja u kojima je sudjelovao samo njezin muž. Nije čak, kao njezina kći, nikad bila augusta, a bila je žena dugo najmoćnije osobe u Carstvu. Doduše, nisu to bile ni druge žene careva prve tetrahrije.

Sve to jasno pokazuje da oni razlozi koji su, kako se unisono misli, doveli do preklesavanja Valerijina portreta na Malom slavlolu, nisu mogli biti istovjetni, ako se taj čin doživi kao "kazna" i kod preklesavanja Priskina portreta. Pouzdano je samo to da su Valerija i Priska umrle prije Dioklecijana. Njihova smrt kao i to da su i njegovi kipovi bili srušeni i slike radirane zajedno sa starijim Maksimijanom bili su tobože razlogom što je donio odluku da umre odbijajući hranu, piće te noćni odmor.³⁹

Nije se moguće oteti dojmu da je samo strašna smrt žene i kćeri jedini valjani razlog očaju koji je Dioklecijana doveo do smrti. Stoga se preklesavanje Priskine glave nipošto ne smije smatrati kao *damnatio memoriae*, što se veoma često događalo nakon smrti careva iz ranijeg razdoblja, ali rijetko

³⁵ Natpis glasi: *Aureliae Priscæ / nobilissimæ feminae*. Usp. Jasna Jeličić-Radonić, Diocletian and the Salona *Urbs orientalis*, u: *Dioklecijan, tetrahrija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu*, ur. Nenad Cambi, Joško Belamarić, Tomislav Marasović, Split 2009., str. 307-333, sl. na str. 313; Ista, *Aurelia Prisca, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 41 (2005-2007), Split 2008., str. 5-25, sl. na str. 13.

³⁶ Laktancije DMP, 19, 5-6.

³⁷ Laktancije DMP, 41, 2-3.

³⁸ Laktancije DMP, 41, 1-3-42, 1-3. Sve izvore o Dioklecijanovoj smrti i mjestu pokopa prikupio je Frane Bulić, Car Dioklecijan. Njegovo ime, njegova domovina i mjesto, gdje se rodio. Kada, gdje i kako je umro, u: *Isti, Izabrani spisi*, ur. Nenad Cambi, Split 1984., str. 243-248.

³⁹ Laktancije DMP, 42, 2: *Itaque cum videret vivus quod nulli umquam imperatorum acciderat, duplici aegritudine adfectus moriendum sibi esse decrevit*.

žena. Logičnije bi bilo pretpostaviti da je Priskina smrt u Dioklecijanovu okruženju doživljena kao divinizacija nedužne žene. Stoga je moguće da je njezin lik pretvoren u lik Tihe - personifikaciju teško određiva imena. Na to bi upućivala do ramena raspuštena kosa (takve frizure u IV. stoljeću nema⁴⁰). Nažalost, nakupina na tjemenu nema dovoljno jasan oblik, ali kad se malo bolje pogleda, onda se vidi da svojim oblikom i reljefom podsjeća na gradske zidine, a vide se i zupci kruništa. U tome slučaju ona bi postala dobri duh – personifikacija Dioklecijanove rezidencije u kojoj su oko šest godina zajedno proživjeli. Ako je Laktancijeva naracija ispravna, tada je preradba nastupila nakon njezine, a prije Dioklecijanove smrti. Dakle, Priska je bila izvorno zamišljena kao portret, pandan muževu, koji je nakon smrti bio transformiran (diviniziran). Identično je bilo i s Valerijinim portretom; nije li se radilo o paralelnoj pojavi?

Može li se na isti način protumačiti i preklesivanje Valerijina lika na Malom slavoluku u Solunu? Nije li preklesavanjem portreta u personifikaciju grada Soluna Licinije želio umanjiti svoj grijeh i povećati ugled koji je dekapitacijom nedužnih žena bio poljuljan?⁴¹ Ikonološki bi to također bilo prihvatljivo, ali dakako nedokazivo.

⁴⁰ Usp. Marianne Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bonn 1977., tab. 53-60, Münztafel 6 ili L'Orange, *Das spätantike Herrscherbild*, tab. 27.

⁴¹ Laktancije jasno kaže da je kći koja je donedavno bila augusta zajedno s majkom vođena na stratište, a da je mnoštvo duboko suosjećalo s tragičnom njihovom sudbinom. Usp. Laktancije DMP, 51: *Ductae igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus ad supplicium, et amputatis capitibus corpora earum in mare abiecta sunt. Ita illis pudicitia et conditio exito fuit.*

S U M M A R Y

Nenad Cambi

Prisca in the frieze of Diocletian's mausoleum and Valeria on the so-called Small triumphal arch in the palace of Galerius in Thessalonica

On the close-up of the wreath with the figure of Prisca in Diocletian's mausoleum in Split there are clearly visible traces of the carved alteration of the head. One can notice differences in the treatment of the surface on the background, because the head and hairstyle is narrowed (around 5cm, that is 2-3cm) and altered. The alteration is suggested by the fact that the hairstyle with the long locks which are twisted spirally and rest on the shoulders are unknown amongst the hairstyles of the late 3rd or early 4th century. This fashion of combing belongs to ideal figures (goddesses or personifications). On the top of the head, there is some sort of crown, which has been shaped very unclearly, but it appears as if the tines of a fortification had existed on the peak, which would suggest the imagery of the Tyche of the city. However, the attire of the female is not divine but rather belongs to the genuine manner of dressing in the Tetrarchic period. The woman wears a lower garment (*tunica*), an upper garment (*palla*) and cloak (*stola*), while diagonally across her breasts there is a wide and decorated band, which is characteristic for the clothing of the time. This suggests that this was first of all a portrait of Prisca and that subsequently the head was remodelled into an ideal figure.

A similar example exists on the so-called Small triumphal arch from Thessalonica on which there is a portrait of Prisca's daughter Valeria carved into an ideal head with a crown in the shape of a city's walls, which would mean that the latter represents the Tyche of the city of Thessalonica. The majority of researchers who have noticed the remodelling have concluded that Valeria's portrait was altered because of the well-known events that occurred after the death of her husband Galerius, which was some sort of *damnatio memoriae*. However, Prisca's figure in Split could not have been

remodelled for reasons that could have led Maximinus Daia or Licinius to punish Valeria's disobedience. It is more probable that the giver of the order was Licinius rather than Maximinus. Namely, Diocletian made great, but unsuccessful, efforts in order to persuade his heirs to return his wife and daughter to his palace in Split. Therefore, it was not out of revenge that he allowed the transformation of the figure of his wife whom he persistently sought, like Valeria, to be returned to his palace in Split. Taking into consideration the tragic decapitation of both women in Thessalonica, it is possible that the still living Diocletian had Prisca deified in the aforementioned manner. It is not possible to prove or disprove this possibility. Why could not something similar have happened with Valeria in Thessalonica, i.e. that it is a question of apotheosis and not *damnatio*?

Ivan Basić

Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine

UDK: 913(398) "07"
282(398) "07"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. 07. 2013.

Prihvaćeno: 20. 02. 2014.

Ivan Basić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

ibasic@ffst.hr

U radu se analizira vijest iz Kronike Mihajla Sirijskog (12. st.) koja se odnosi na 754. godinu te spominje dalmatinske biskupe na tada održanom ikonoklastičkom crkvenom saboru u Hijereji. Biskupi Dalmacije spominju se zajedno s biskupima Helade, Cilicije i Sicilije. Donose se prijedlozi o podrijetlu te vijesti i zaključci o njezinoj vrijednosti kao povijesnom izvoru za crkvenu povijest Dalmacije u ranom srednjem vijeku.

Ključne riječi: *Dalmacija, biskupije, rani srednji vijek, koncili, crkvena povijest*

Dva prva ranosrednjovjekovna stoljeća povijesti istočnojadranskog primorja, sedmo i osmo, ne obiluju pisanim povijesnim vrelima. Odnosi se to kako na one izvore nastale upravo u to doba – dakle suvremene pojednim fazama povijesnog razvitka – tako i na kasnije izvore koji se na nj, na to dvjestogodišnje razdoblje, referiraju retrospektivno. Nužno su, stoga, temeljni zadaci pri pokušaju uspostave crkvene povjesnice tog prostora na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka (utvrđivanje vremena postanka i iščeznuća crkvene zajednice, određivanje dijecezanskih međa i njihovih mijena u povijesnom gibanju, restitucija monumentalnog pejzaža i ocrtavanje kulturnog profila crkvene institucije, naposljetku definiranje ranokršćanskih prežitaka dospjelih, u fizičkom i institucionalnom smislu, u kasnija stoljeća) već u startu znatno otežani kada ih se sučeli s gotovo posve-

* Tekst predstavlja prošireni i dopunjeni izvadak iz autorove doktorske disertacije *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2013.

mašnjim manjkom izvorâ. Pitanje određivanja postanka i trajanja određenih pojava i institucija u tom razdoblju stoji stoga pred nemalim zaprekama i nosi sa sobom niz poteškoća. U takvim, za istraživača prilično demotivirajućim okolnostima, veoma je teško pronaći sigurnije uporište zaključivanju u kakvu izvjesnom ili kvalitetnije potkrijepljenu podatku. Rijetkost i fragmentarnost izvora koji stoje na raspolaganju, dakle, upućuju s jedne strane na dužan oprez pri istraživačkom pristupu i egzegezi; s druge strane, neizbježno sile istraživače da se uvijek iznova bave manje-više istovjetnim izvorima (u nedostatku drugih), pa i da obrate veću pozornost malobrojnim tekstovima koji su uspjeli dospjeti do moderne povijesne znanosti te ih iscrpnije kritički raščlane. Upravo je jednom od takvih nedostatno proučenih i valoriziranih vrela posvećena ova rasprava.

U cjelokupnu prosuđivanju o razvoju crkvenih središta na istočnom Jadraniu u VII. i VIII. stoljeću, jedinim neprijepornim kronološkim uporištima za svekolika zaključivanja ostaju 641. i 787. godina: oko prvonavedene se godine odigralo dobro dokumentirano putovanje opata Martina u Dalmaciju i Istru, kamo ga je iz Rima uputio papa Ivan IV. (pontifikat: 24. prosinca 640.–12. listopada 642.) kako bi ondje sakupljao relikvije tamošnjih svetaca te otkupljivao zarobljene kršćane; drugonavedene se godine prvi put u vrelima spominju biskupi četiriju istočnojadranskih gradova, prisutni na crkvenom saboru u Niceji, a nedugo potom uslijedilo je postupno umnažanje vrela za svekoliku povijest dalmatinskih obalnih gradova i njihova zaleđa.¹ Nakon stoljeće i pol duge šutnje vrelâ, zapisnici Nicejskog koncila iz 787. godine prvi su čvrst podatak nakon apsolutno datirane vijesti o opatu Martinu. U toj se, dakle, vremenskoj amplitudi kreću rasuđivanja istraživača o trajanju i obilježjima ranog povijesnog razvitka dalmatinske Crkve – ovisno o opredjeljenju i komparativnim vrelima na koja polažu naglasak – jer manjkaju noviji izvori o tom razdoblju, domaće i inozemne provenijencije.

Odnedavno se navedenim podacima pridružio i jedan noviji, ušavši u hrvatsku historiografiju razmjerno kasno, tek 1983. godine. Svrha je ovoga rada dvojaka: prvo, iznova upozoriti na historiografsku važnost te vijesti u kontekstu crkvene i društvene povijesti istočnojadranskog priobalja u ranom srednjovjekovlju; drugo, ponuditi moguće objašnjenje podataka koje ona nudi.

¹ Svi izvori i relevantna literatura sakupljeni su u disertaciji Basić, *Poleogeneza*, str. 181 i d., gdje se nalazi iscrpan pregled historiografije s osvrtom i novim tumačenjima. Ovaj prilog odstupa od izvornog teksta disertacije u onoj mjeri u kojoj je u posljednje vrijeme obogaćena literatura o raspravljanoj problemu. Istraživački pristup i zaključci nisu se mijenjali.

Sačuvana je, naime, kratka vijest koja se odnosi na 754. godinu: *La même année, l'empereur Constant[inus] réunit à Constantinople un synode des évêques chalcédoniens de la province de Rome et de ceux de la Dalmatie, de l'Hellade, de la Cilicie et de la Sicile. Ils s'assemblèrent à propos de l'affaire des images, pour savoir si l'on devait les vénérer ou non. Ils portèrent un décret et une définition (disant) qu'on ne devait absolument pas vénérer les images* – “Iste godine sazvaio je car Konstantin u Carigradu sinodu biskupa pristaša halkedonske dogme iz rimske crkvene pokrajine (tj. carigradske: Novoga Rima) i onih iz Dalmacije, Helade, Cilicije i Sicilije. Sastali su se zbog pitanja o ikonama, o tome treba li ih poštovati ili ne. I donijeli su odluku i odredbu da se ikone nikako ne smiju poštovati”²

Ovu vijest donosi *Kronika (Maktbānūt Zabnē)* Mihajla Sirijskog (1126.-1199.), ortodoksno-jakobitskog patrijarha Antiohije od 1166. godine, koji se pri sastavljanju svog djela služio starijim, nesačuvanim crkvenim povjesnicama.³ Mihajlova svjetska kronika, pisana na sirskom jeziku, jedini je

² *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, tom. II, ed. J.-B. Chabot, Paris 1901., str. 520 (lib. XI, c. 24). O kronici v. Sidney H. Griffith, Michael I the Syrian, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 1362-1363, Jürgen Tubach, Michael Syrus, u: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. 5, ed. Traugott Bautz, Herzberg 1993., str. 1467-1471, Dorothea Weltecke, The World Chronicle by Patriarch Michael the Great (1126-1199): Some reflections, *Journal of Assyrian Academic Studies*, vol. 11/2, Santa Barbara 1997., str. 6-30, Ista, *Die “Beschreibung der Zeiten” von Mōr Michael dem Grossen (1126-1199). Eine Studie zu ihrem historischen und historiographiegeschichtlichen Kontext* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 594, Subsidia, tom. 110), Louvain 2003. i Leslie Brubaker, John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources*, Aldershot 2001., str. 191-192. Prijevod s francuskog prema Radoslav Katičić, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787., u: *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split 1993., str. 28, bilj. 12; Lujo Margetić, *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior* – neka pitanja, *Historijski zbornik*, god. XLVII/1, Zagreb 1994., str. 8 donosi nepotpun citat.

³ Jan Van Ginkel, Making history: Michael the Syrian and his sixth-century sources, u: *VII Symposium Syriacum* 1996, ed. René Lavenant (Orientalia Christiana Analecta, vol. 256), Roma 1998., str. 351-358. Iako se istraživači uglavnom slažu da se Mihajlo služio starijim autorima, oko toga o kojim se konkretno izvorima radilo postoji znatno nesuglasje. Za ilustraciju usp. karakteristična kolebanja u Ernest W. Brooks, The sources of Theophanes and the Syriac chroniclers, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. XV, Leipzig 1906., str. 587: “To sum up, Michael used Dionysius (843-6), and Theophanes used a Palestinian Melchite author who wrote in Greek not long after 780; while both of these last used a chronicler who wrote not long after 746, whom there is some reason to identify with John the son of Samuel, though we cannot positively assert that he was not Theophilus of Edessa. This writer again used an author who wrote between 724 and 731, who was also used by the chronicler of 846, or rather the monk of Karthamin, whose chronicle, written in 785, was continued to that year”. Usp. također Cyril Mango, Roger Scott, Introduction, u: *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1997., str. lxxiv-xci.

izvor o tom događaju koji spominje dalmatinske biskupe. Ona, u opsegu od 21 knjige, obuhvaća razdoblje od stvaranja svijeta do 1195. godine. Zamisljena je i izvedena kao jasno strukturiran tekst, sustavno unoseći prošle događaje u obrasce povijesti: u stranicama od po tri stupca, među kojima se prvi odnosio na crkvenu povijest, drugi na svjetovnu povijest, a treći na neuobičajene pojave. Vremenski su sljedovi na taj način uzajamno sinkronizirani: stupcima postavljenima na lijevim marginama Mihajlove kronike precizno su supostavljeni stupci na desnim marginama, koji su bili rezervirani za nizanje nesvakidašnjih događaja poput meteoroloških ili epidemioloških fenomena i elementarnih nepogoda, navođenih sukcesivno od Postanka prema kasnijem vremenu. Međuprostor između dvaju krajnjih stupaca namijenjen je unošenju događaja iz sekularne domene, tako da je svaki od stupaca bio čvrsto određen ovisno o događajima na koje je polagao naglasak.

S točke gledišta vjerodostojnosti Mihajlovih podataka,⁴ treba naglasiti da je već tekstualna transmisija njegove kronike veoma nesigurna i kasna. Kronika se, naime, sačuvala u jednom jedinom primjerku, prijepisu načinjenju 1598. godine, na sирskom jeziku. Taj je prijepis nastao na temelju ranijeg rukopisa, a ovaj navodno na temelju sāmog Mihajlova autografa. Ni primarni ni sekundarni predložak, dakle, nisu se sačuvali, već na raspolaganju zasad stoji jedino prijepis s konca XVI. stoljeća. Međutim, ni potonji nije dostupan znanstvenoj zajednici jer se čuva kao crkvena dragocjenost u Aleppu, tako da zadugo nije bila moguća njegova kritičko-filološka raščlamba ni povijesna egzegeza. Mjerodavno izdanje koje je priredio francuski orijentalist Jean-Baptiste Chabot (1860.-1948.) stoga je počivalo na rukopisnom prijepisu kodeksa iz Aleppa, što je zalaganjem tog istraživača načinjen 1888. godine. Tek se nedavno pristupilo objavljivanju faksimila tog kodeksa.⁵

⁴ O ovoj problematici povela se naročita diskusija na međunarodnom znanstvenom skupu *The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central and Southeastern Europe*, održanom u Zadru 27-29. rujna 2012. godine, u kojoj je važnim prilogima sudjelovao kolega Predrag Komatina (Vizantološki institut SANU, Beograd).

⁵ Ovdje sam se služio standardnim četverosveščanim izdanjem J.-B. Chabota (1899.-1910.), koje donosi francuski prijevod prema tada nedostupnom sирskom *codex unicus* (1598.). Novo faksimilno izdanje sирskog izvornika čije je tiskanje započelo 2009. uz engleski prijevod (*Texts and Translations of the Chronicle of Michael the Great- Tārīḥ Mār Mīḥā ʿl ḥasab al-nuṣṣaʿ al-ṣadadiyyaʿ*, vol. 1-11, ed. George Kiraz, Piscataway, New Jersey), nije mi bilo dostupno. Postoje dvije sažetije inačice kronike na armenskom jeziku, od kojih je dužu u francuskom prijevodu 1868. objavio Victor Langlois: *Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens Jacobites traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk*, Venise 1868. Kraća armenska inačica kronike još uvijek nije objavljena. U Britanskoj knjižnici (British Library ms. Orient. 4402) čuva

Na vijest o dalmatinskim biskupima s vremena na vrijeme ukazivalo se u historiografskoj literaturi, kako u inozemnoj,⁶ tako i u domaćoj.⁷ U

se rukopisna varijanta na karšunskom pismu (sirskom pismu koje se od VII. st. rabilo za bilježenje arapskog jezika), dok je u Vatikanu pohranjena verzija na arapskom jeziku i pismu, sačuvana tek od pete knjige nadalje.

- ⁶ Među inozemnim autorima nazočnost dalmatinskih biskupa 754. izričito spominju npr. Jean Darrouzès, *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*, *Revue des études byzantines*, tom. 33, Paris 1975., str. 8, Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm during the reign of Constantine V, with particular attention to the oriental sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia, tom. 52), Louvain 1977., str. 66, Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1989., str. 368, bilj. 83, Vivien Prigent, *Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)*, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tom. 120/2, Rome 2008., str. 403; Francesco Borri, *La Dalmazia altomedievale tra discontinuità e racconto storico* (secc. VII-VIII), *Studi Veneziani*, vol. LVIII, Venezia 2009., str. 46, bilj. 97, Francesco Borri, *L'Adriatico tra Bizantini, Longobardi e Franchi. Dalla conquista di Ravenna alla pace di Aquisgrana (751-812)*, *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo*, vol. 112, Roma 2010., str. 10, Leslie Brubaker, *Icons and Iconoclasm*, u: *A Companion to Byzantium*, ed. Liz James, Malden-Oxford 2010., str. 330 i Leslie Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History*, Cambridge 2011., str. 190.

- ⁷ Vijesti Mihajla Sirijskog praktički su ušle u hrvatsku historiografiju tek s radovima R. Katičića iz 1993. (1983.) odnosno L. Margetića iz 1994. godine. Usp. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija, passim* (Katičićev je rad izvorno objavljen u časopisu *Filologija*, knj. 11, Zagreb 1982.-1983., str. 75-91); Margetić, *Historia Salonitana*, str. 8-9. Oni, kao i drugi istraživači, u kasnijim godinama su razrađivali zaključke nastale na temelju tih prvotnih mišljenja, pretežito bez kvalitativno novih, drugačijih interpretacija.

Tako Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998., str. 237 smatra kako bi "po tome valjalo pretpostaviti da je car Leon III. godine 732. skupa s Kalabrijom, Sicilijom, Sardinijom, čitavim istočnim Ilirikom, kojega je metropola bio Solun, izdvojio i Dalmaciju iz jurisdikcije rimske crkve i podvrgao je carigradskoj po načelu da biskupi na području carstva ne mogu biti podložni crkvenim sjedištima koja nisu na njem. I sudjelovanje dalmatinskih biskupa na carigradskoj sinodi godine 754, na kojoj je ikonoborstvo priznato kao službena crkvena nauka, posvjedočeno je u jednoj sirijskoj kronici. Time se ocrtava razdoblje dalmatinske crkvene povijesti 8. stoljeća u kojem je veza s Carigradom bila vrlo uska, što je u skladu s političkom pripadnosti dalmatinskih gradova Bizantskomu carstvu".

Ivica Prlender, "Totius gentis metropolim", *Historijski zbornik*, god. 51, Zagreb 1998., str. 4 drži da "poklonimo li ovoj vijesti vjeru valja zaključiti da su koncilu prisustvovali barem neki dalmatinski biskupi, te da su njihove crkve priznavale jurisdikciju carigradskog patrijarha".

Slično i Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb 2003., str. 26: "car Leon III 732. godine papi oduzima jurisdikciju nad nekim zemljama, između ostalih nad čitavim Ilirikom, Dalmacijom i još nekim zapadnim dijelovima Bizantskoga Carstva. Na taj su način dalmatinski biskupi sudjelovali na šestom općem koncilu u Carigradu 754. godine, iako im čvrst ikonoklastički stav koji je tamo zastupala većina nazočnih zasigurno nije mogao biti po volji". Jednak tekst u Isti, što je to Bizant na hrvatskom prostoru – reminiscencije na temu (1982.-2012.), u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb-Motovun-Split 2012., str. 227 te (parafriziran) u Isti, *Hrvatska povijest* (Povijest, knj. 21), Zagreb 2008., str. 89. Vidi i spomen istoga događaja sa sličnim zaključcima u Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995., str. 131, Isti, *Byzantine presence on the Eastern Adriatic coast 6th-12th century*, *Byzantinoslavica*, god. LVII, br. 2, Praha 1996., str. 258 i Isti, *Byzantium on the Adriatic from 550 till 800*, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 4, Zagreb-Motovun 1998., str. 9.

tim rijetkim prilikama kada ju se spominjalo u historiografiji, koristilo ju se kao potkrepu gledištima – danas već uvelike zastarjelima i revidiranim – o dalmatinskim biskupijama kao sastavnim dijelovima onih crkvenih područja koja su u ranom VIII. stoljeću izvršnim aktom bizantske vlasti oduzeta jurisdikciji Svete Stolice te pripojena Carigradskoj crkvi.⁸ U svjetlu

Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2004., стр. 58, 59-60, 102-103 ту вијест користи као свједочанство о континуитету црквеног устроја у Далмацији током 8. столјећа; Исти, *Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025*, Београд 2007., стр. 218 углавном понавља та мишљења. На објема цитираним мјестима погрешно тврди да је сабор 754. одржан у Нијеји.

Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden–Boston 2010., стр. 157: “There is some evidence for the probable participation of the ‘Dalmatian bishops’ at the Council of Hieria (the ‘False’ Seventh Council) in 754, and the participation of the bishops from Salona and Osor at the Second council of Nicaea in 787. If reliable, this might be evidence for continued ecclesiastic connections between the Dalmatian cities and Constantinople in the 8th century. This is also indicated by the transfer of Illyricum from the ecclesiastic jurisdiction of the Pope to the jurisdiction of Constantinople, together with Calabria and Sicily, sometime after the 720s. This move, caused by the widening gulf between Rome and Constantinople and the iconoclastic dispute, may have alienated the church in the Dalmatian cities from the ecclesiastic authorities in Constantinople”.

Jednako mišljenje o Hijerejskom saboru (dalmatinske biskupije podvrgnute carigradskom patrijarhu te prisiljene slijediti ikonoklastičku doktrinu) zastupa i Željko Rapanić, Ivan, biskup splitski, Donat, biskup zadarski i njihovo ravensko ishodište, u: *Prelogova baština danas. Zbornik znanstvenog skupa u povodu devedesete obljetnice rođenja Milana Preloga*, ur. Katarina Horvat Levaj, Zagreb 2013., стр. 224-249. Autoru najtoplije zahvaljujemo što nam je ustupio na uvid svoj rad prije negoli je tiskan.

Usp. također Ivan Basić, *Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začetci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 29, Zagreb 2005., стр. 12, bilj. 18, gdje se taj događaj interpretira u kontekstu zategnutih bizantsko-franačkih odnosa nakon gubitka Ravenne.

⁸ Važno je istaknuti da je u kontekstu tog događaja starija historiografija najčešće uzajamno uzročno-posljedično povezivala tri različita postupka: konfiskaciju papinskog patrimonija u korist bizantskog carskog fiska, ikonoklastičko zakonodavstvo Lava III. te podvrgavanje Sicilije s Kalabrijom (dotada pod Rimskom patrijaršijom) jurisdikciji carigradskog prvosvećenika. Osnovne studije su Venance Grumel, *L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarchat de Constantinople*, *Recherches de science religieuse*, tom. XL/1-2, Paris 1952. [*Mélanges Jules Lebreton*, II], стр. 191-200 i Milton V. Anastos, *The transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-733*, *Studi bizantini e neoellenici*, vol. 9, Roma 1957. [*Silloge bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*], стр. 14-31, a u hrvatskoj historiografiji Antun Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?*, *Rad JAZU*, knj. 239, Zagreb 1930., стр. 151-244. Usp. također Milton V. Anastos, *Leo III's edict against the images in the year 726-27 and Italo-Byzantine relations between 726 and 730*, *Polychoria. Festschrift Franz Dölger*, III (Byzantinische Forschungen, Bd. III), ed. Peter Wirth, Amsterdam 1968., стр. 5-41. Posljednji je o tom problemu raspravljao Vivien Prigent, *Les empereurs isauriens et la confiscation des patrimoines pontificaux d'Italie du Sud*, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tom. 116/2, Rome 2004., napose стр. 557-560, 562-563 i 593-594. Nasuprot V. Grumelu, koji je predložio redatiranje tog događaja u zrele godine vladavine Konstantina V. (752.-757.), za vrijeme njegova sukoba s papom Stjepanom II., M. V. Anastos i V. Prigent se uvjerljivim

novijih istraživačkih rezultata više ni u kojem pogledu ne može biti govora o gubitku jurisdikcije Rima nad istočnim Jadranom,⁹ ni u VIII. stoljeću, a ni poslije, sve do vremena Focijeva raskola u drugoj polovini IX. stoljeća.

argumentima zalažu se za tradicionalnu dataciju u 732.-733. godinu. (Florin Curta, *Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?*, u: *Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgii Bakalov*, ed. Cvetelin Stepanov, Veselina Vatchkova, Sofia 2004., str. 533, bilj. 63 datira taj događaj u 754. godinu, čime pokazuje začuđujuće nepoznavanje literature i neažurnost u njezinu praćenju.) Čak i kada je bilo uvjerljivo pokazano da je fiskalna kriza prethodila ikonoklastičkom sporu, kao manifestacija dubljih ekonomskih poteškoća Bizanta (Grumel, *L'annexion*, str. 195 i komentar Prigent, *Les empereurs*, str. 559), preostali su navedeni događaji svejednako interpretirani kao reakcija na crkvenu politiku Carstva i njezinu recepciju na Zapadu. Uz Teofanovu *Kronografiju* i *Liber Pontificalis*, događaje o kojima je riječ uvelike razjašnjavaju tri druga izvora: dva pisma pape Hadrijana I. (772.-795.) i jedno Nikole I. (858.-867.). Prvo je Hadrijanovo pismo upućeno Karlu Velikom između 787. i 794. godine, u kojem papa eksplicitno tvrdi da su sporne biskupije otcijepljene uslijed otuđenja papinskih patrimonijalnih dobara i ikonoklastičkog spora. Mnogo kasnije pismo Nikole I. iz 860. godine prenosi popis oduzetih biskupija, začudo ispuštajući Kretu i južno-italske biskupije, ali ne propuštajući navesti sve konfiscirane posjede Crkve i na tim područjima. Da uzročno-posljedično asociranje izuzimanja biskupija iz papinske nadležnosti sa oduzimanjem papinskih dobara u korist bizantske krune i sporom oko ikona, treba pripisati papinskoj kuriji, konačno pokazuje sinodalno pismo koje je Hadrijan I. godine 787. uputio sudionicima Nicejskog sabora; u djelu Anastazija Bibliotekara sačuvala se latinska inačica tog teksta. Veoma nalik navedenom pismu adresiranom na Karla Velikog, ono je odaslano caru Konstantinu VI. i carici Ireni kako bi se iznijele pritužbe Rimske crkve na postupke ranijih careva. Kao takvo, sadržavalo je jednake primjedbe kao i pismo upućeno franačkom kralju, no indikativno je da je u formulacijama ciljano izbjegnuto kronološko povezivanje triju različitih aspekata problema u njihovu realnom vremenskom slijedu: biskupija, nekretnina i ikonoklazma. Uvjerljivo je stoga mišljenje V. Prigenta kako je papa namjerno pribjegao zatamnjenom izričaju na tom mjestu: s jedne strane, kako bi izbjegao potencijalno neugodna i za Sv. Stolicu nepovoljna razjašnjavanja postupaka svojih prethodnika, a s druge strane, kako bi globalnim podvođenjem triju različitih problema pod znak ikonoklastičke hereze na koncilskim zasjedanjima polučio što povoljniji učinak za svoja traženja (Prigent, *Les empereurs*, str. 562-563. Usp. također Darrouzès, *Listes*, str. 6, bilj. 4 i str. 24, bilj. 10). Davnašnjim fiskalnim i administrativnim potezima Lava III. nije, naime, mogao suprotstaviti nikakve druge valjane protuargumente, jer se radilo o legitimnim mehanizmima suverene bizantske države, načelno odvojenima od crkvenih pitanja. Trebalo je, stoga, i jedne i druge diskreditirati u svjetlu vjerske politike ikonoklastičkih careva, koja je upravo na Nicejskom koncilu doživljavala reviziju. Ipak, prilikom javnog čitanja pisma na koncilu, odlomci posvećeni ovoj problematici namjerice su prešućeni, tako da Hadrijanova poslanica u konačnici nije imala efekta. Štoviše, ima naznaka da je papinska uzurpacija doprijašnjih bizantskih područja na sjeveru Italije izravno povezana s carskim konfisciranjem crkvenog patrimonija na jugu poluotoka (točnije, s odbijanjem bizantske vlade da Sv. Stolica povрати oduzeto vlasništvo), no ni u jednom ni u drugom slučaju Ilirik nije bio zastupljen. Šire o problemu: Basić, *Poleogeneza*, str. 302-303.

⁹ Posljednji je tom problemu pristupio Predrag Komatina, *Dalmatian Bishops at the Council of Nicea in 787 and the Status of the Dalmatian Church in the 8th and 9th Centuries*, izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu *The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central, and Southeastern Europe*, Zadar, 27-29. rujna 2012., u pripremi.

Težište je rasprave, prema tome, položeno na pitanje značenja pojma Dalmacije i dalmatinskih biskupa. Razumije se, unutar povijesnoga konteksta zadana izvorima i mogućnostima njihove egzegeze.¹⁰

* * *

Sinoda u Hijereji, carskoj palači u Carigradu na maloazijskoj obali Bospora, sazvana je pod pokroviteljstvom bizantskog cara Konstantina V. Kopronima (741.-775.) te je gore navedeni ikonoklastički zaključak donijela pod njegovim nedvosmislenim pritiskom. Dugo i pomno pripremani sabor zamišljen je kao crkvena sankcija ikonoklastičke politike Izaurijske dinastije. Zasjedanja su trajala od 10. veljače do 8. kolovoza 754. godine, a njegove odluke javno su proglašene 29. kolovoza iste godine. Iako ga je carska vlast smatrala ekumenskim koncilom (makar samozvanim), zapravo se radi- lo o crkvenoj skupštini.¹¹ Biskupi su se sastali u carskoj palači Hijereja, na

¹⁰ U posljednje vrijeme pojavilo se dosta rasprava na tu temu: usp. Hrvoje Gračanin, *Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians*, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. XI. 2003, ur. Mirjana Sanader, Zagreb 2005., napose str. 288-290, Isti, "Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom". Razmatranja uz DAI c. 30, 75-78, *Povijest u nastavi*, god. VI, br. 11, Zagreb 2008., str. 67-76; Tin Turković, Ivan Basić, *Nuove conoscenze sulla Liburnia Tarsaticensis nel contesto dello studio delle fonti geografiche*, *Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*, vol. XLI, Trieste-Rovigno 2011., str. 49-102; Trpimir Vedriš, *Gdje žive Mirmidonci? Prilog raspravi o značenju pojmova Mirmidones i Marab u zadarskoj legendi o prijenosu moći Sv. Krševana*, *Povijesni prilozi*, br. 41, Zagreb 2011., str. 45-83; Isti, *Histria i Hister* kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih geografa: prilog raspravi o spomenu Istre i Dalmacije u zemljopisu Alfreda Velikoga, *Histria*, br. 2, Pula 2012., str. 55-114. Nešto je davnija, ali i dalje veoma važna rasprava Milenko Lončar, *O Porfirogenetovoj Dalmaciji*, *Dia-dora*, sv. 12, Zadar 1990., str. 391-400. Problem o kojemu je ovdje riječ ne može se razriješiti bez uspješnoga odgovora na pitanja rukopisne tradicije kronike Mihajla Sirijskog (tj. kako je izgledao njezin prvotni tekst na spornom mjestu) i pitanja njezinih predložaka (tj. kakvim je znanjima autor [autori] raspolagao o geografiji jadranskih pokrajina Carstva i otkuda mu informacije). Za znanstveno relevantnu analizu Mihajlovih podataka potrebna je i njihova kompletna filološka obrada. U svemu, dakle, na trenutačnoj razini spoznaja ni na jedno od gorenavedenih pitanja se ne može pouzdano odgovoriti; stoga razmatranja koja slijede predstavljaju, barem zasad, teze za raspravu, ne pretendirajući ka konačnosti i sveobuhvatnosti rješenja.

¹¹ Uz već spomenutog Mihajla Sirijskog, izvori o saboru u Hijereji su: *Kronografija* Teofana Ispovjednika (u. 817. ili 818.), *Brevijarij* carigradskog patrijarha Nikefora (806.-815.) koji obuhvaća razdoblje 602.-769. godine, te hagiografija ikonodulskog mučenika (u. 764. ili 765.) *Život Stjepana Mlađeg*. Vidi *Theophanis Chronographia*, ed. Carl De Boor, vol. I, Leipzig 1883., A.M. 6245, str. 427 i d. (= *The Chronicle of Theophanes. An English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, trans. Harry Turtledove, Philadelphia 1982., str. 117; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1997., str. 591-592); Nicephorus, *Breviarium*, u: *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opus-*

azijskoj obali Mramornog mora, južno od Kalcedona (današnja četvrt Fernebache). Budući da je carigradski patrijarh Anastazije (730.-754.) umro

cula historica, ed. C. De Boor, Leipzig 1880., str. 65 (= Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XIII, Dumbarton Oaks 1990., str. 143 i 145); *Vita Stephani Junioris*, Pat. Graec., 100, str. 1112CD, 1113A, 1120D-1121A, 1124B, 1141D, 1144A itd. (za druga izdanja potonje hagiografije i ostalih izvora i saboru v. Brubaker – Haldon, *Byzantium*, str. 226, 237-238). Odredba vjere sabora u Hijereji objavljena je u skopu koncilske građe II. nicejskog sabora: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. XIII, Firenze 1767., str. 204-364. Marie-France Auzépy, Michel Kaplan, Bernadette Martin-Hisard, *La Chrétienté orientale du début du VIIe siècle au milieu du XIe siècle. Textes et documents*, Paris 1996., str. 46-52 donose djelomični francuski prijevod, a Torsten Krannich, Christoph Schubert, Claudia Sode, *Die ikonoklastische Synode von Hieria 754: Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar ihres Horos* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 15), Tübingen 2002., str. 29-69 djelomični njemački prijevod. Šire o saboru u Hijereji: Charles Joseph Hefele, Henri Leclercq, *Histoire des conciles*, tom. III/2, Paris 1910., str. 693-705; Georg Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites* (Historische Untersuchungen, 5), Breslau 1929., str. 7-45; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München ³1963., str. 143-145; Milton V. Anastos, The ethical theory of images formulated by the Iconoclasts in 754 and 815, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 8, Washington D.C. 1954., str. 151-160; Paul J. Alexander, Church Councils and Patristic Authority: the Iconoclastic Councils of Hieria (754) and St. Sophia (815), *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 63, Harvard 1958., str. 493-505; Peter Brown, A Dark-Age crisis: aspects of the Iconoclastic controversy, *English Historical Review*, vol. LXXXVIII, no. 346, Oxford 1973., str. 5-6; Aristides Papadakis, Hieria, local council of, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991., str. 929; Ilse Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben* (Berliner Byzantinische Studien, Bd. 1), Frankfurt am Main 1994., str. 48-55 (s njemačkim prijevodom zaključaka); Ambrosios Giakalis, *Images of the Divine. The Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council* (Studies in the History of Christian Traditions, vol. CXXII), Leiden-Boston 2005., str. 8-11, 72-73; Marie-France Auzépy, State of Emergency (700-850), u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008., str. 282-284; Clarence Gallagher, The Episcopal Councils in the East, u: *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack, Oxford 2008., str. 586; Thomas F. X. Noble, *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*, Philadelphia 2009., str. 61-64. Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley-Los Angeles 1996., str. 147 griješi kada tvrdi da je patrijarh predsjedao Hijerejskom koncilu. Darrouzès, *Listes*, str. 8 i 9 netočno navodi da je sabor održan 753. godine. Tako i više drugih autora, povodeći se za njim (npr. Prigent, *Notes*, str. 403). Razlog tom pogrešnom datiranju nalazi se u činjenici što se u Teofanovu djelu (za razdoblje 607.-714. i 727.-775.) računanje godina od postanka svijeta ne podudara s računanjem indikcije. Hefele – Leclercq, *Histoire des conciles*, str. 695-696, bilj. 4 netočno datiraju sabor u 753. godinu. Kronologiju su ispravili Ernest W. Brooks, *The Chronology of Theophanes 607-775, Byzantinische Zeitschrift*, Bd. VIII, Leipzig 1899., str. 82, 85-86, Georg Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes in 7. und 8. Jahrhundert, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, Bd. VII (1928-1929), Berlin 1930., str. 1-56 i Venance Grumel, *L'année du monde dans la Chronographie de Théophane, Échos d'Orient*, tom. XXXVII, no. 176, Paris 1934., str. 407. Vidi i Ostrogorsky, *Geschichte*, str. 144 te Milton V. Anastos, The argument for Iconoclasm as presented by the Iconoclastic Council of 754, u: *Late Classical and Medieval Studies presented to Albert Mathias Friend, Jr.*, ed. Kurt Weitzmann, Princeton 1955., str. 177 i bilj. 1 te Anastos, *Leo III's edict*, str. 14, bilj. 19. O kronologiji v. također Anthony Bryer, *Chronology and dating*, u: *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack, Oxford 2008., str. 31-37.

nedugo prije održavanja sabora – a njegov će nasljednik Konstantin II. biti izabran, na carev mig, tek na kraju zasjedanja – saborom su predsjedali efeški biskup Teodozije (prema mišljenju dijela historiografije sin bivšeg cara Tiberija III. Apsimara [698.-705.]) te Pastila, biskup Perge. Samozvani sedmi ekumenski koncil – na kojem nije sudjelovao nijedan od petorice najvažnijih patrijarha – naknadno je kanonski poništen (*conciliabulum*) na saborima u Lateranu i Niceji (769., 787.), kao i njegovi zaključci. Zapisnik tog sabora nije se sačuvao,¹² ali je poznato da je sudjelovalo ukupno 338 biskupa, među kojima su bili i oni “iz Dalmacije”.

Iako ima nekih sporenja oko točnog značenja pojmova “pristaše halkedonske dogme” i “rimska crkvena pokrajina”,¹³ već se na razini stilizacije rečenice *sazvao je (...) sinodu biskupa (...) iz rimske [carigradske: Novi Rim] crkvene pokrajine i onih iz Dalmacije, Helade, Cilicije i Sicilije* čini nedvosmisleno naznačenom posebnost drugonavedenih pokrajina u odnosu na bizantsku crkvenu maticu. Naime, neovisno o tome označava li ovdje pridjev “rimski” stari grad na Tiberu ili novi na Bosporu, pokrajine Dalmacija, Helada, Cilicija i Sicilija izdvojene su kao zasebna skupina, u navlastitom položaju kako spram Rima, tako i spram Carigrada. Iz teksta kakav jest nesumnjivo proizlazi da su četiri navedene pokrajine ravnopravni pojmovi, odnosno četiri različita, odjelita prostora. One su u tekstu diferencijalno određene spram patrijaršije jer se nalaze izvan dosega carigradskog crkvenog poglavara i/ili izvan prave političke kontrole bizantskoga cara: Helada i Sicilija zato što su tek nedavno oduzete jurisdikciji pape, a Cilicija jer se tada radilo o pograničnoj zoni (*Thughūr*) prema kasnom Umajadskom i ranom Abasidskom kalifatu, izvan okvira stvarne carske vlasti. Ona će to i ostati sve do vladavine Nikefora II. Foke (963.-969.), dok se južnoitalske po-

¹² Sačuvala se odredba vjere (ὁποῦς) i anateme izrečene na saboru, jer su oba teksta tridesetak godina poslije uvrštena u koncilsku građu Nicejskog sabora, i to upravo zato kako bi ih se moglo potanko dogmatski opovrgnuti, odnosno pobiti ikonoklastičku doktrinu sadržanu u njima. Detaljnije: Anastos, *Ethical theory*, str. 153-154; Anastos, *The argument*, str. 1955, 177-178; Alexander, *Church Councils*, str. 493.

¹³ Usp. diskusiju u Darrouzès, *Listes*, str. 8-9 (“ce chroniqueur sous-entend naturellement que ces évêques se joignent à ceux du territoire impérial”) te u Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija*, str. 28 i Margetić, *Historia Salonitana*, str. 8-9. Rješenje ovog problema nije predmet ovoga rada. Ujedno, opredjeljivanje za jednu ili drugu soluciju ni na koji način ne utječe na ovdje iznesenu argumentaciju te zaključke. Ipak, valja naglasiti da o tome koga kroničar smatra “pristašama halkedonske dogme” nedvosmisleno svjedoče rečenice ispisane samo nekoliko redaka niže: *Les Chalcédoniens détestaient ce Const[antinus] et l'appelaient Iconophobe, parce qu'il réunit ce synode et lui fit décréter qu'on ne devait pas vénérer les images* – ed. Chabot, str. 521. To primjećuje već Ostrogorsky, *Studien*, str. 28.

krajine neće dokraja podvrgnuti pod patrijarhovu vlast još ni 787. godine.¹⁴ Da su Dalmacija, Helada, Cilicija i Sicilija zaista bile pod jurisdikcijom carigradskog patrijarha još od 732. godine, bilo bi suvišno 754. godine, više od dvadeset godina poslije, naglašavati da su i one bile predstavljene na Hije-rejskom saboru. Dovoljno bi bilo iznijeti da su na toj sinodi bili zastupljeni biskupi carigradske crkvene pokrajine. Sâma činjenica što su navedene zemlje u tekstu posebno izdvojene, upućuje na to da je njihov status sredinom VIII. stoljeća bio apartan u odnosu na maticu starih biskupija-sufragana Carigrada.

Može se, stoga, prihvatiti Margetićevo mišljenje o sličnosti položaja Dalmacije polovinom VIII. stoljeća s onim Cilicije: bizantska je vlast nad njom povremena i neujednačenog intenziteta, a kao i ostale spomenute pokrajine, Dalmacija se nalazi izvan crkvene vlasti carigradskog patrijarha, odnosno nije još u potpunosti integrirana u njegovu jurisdikcijsku strukturu.¹⁵ Popisani prelati crkvenom saboru prisustvuju iz dva razloga – jer se nominalno radilo o ekumenskom skupu i jer su biskupi o kojima je riječ

¹⁴ Detaljnije o tome: Basić, *Poleogeneza*, poglavlje “*Origo episcopatum*”.

¹⁵ Margetić, *Historia Salonitana*, str. 8-9. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija*, str. 28, bilj. 12 konstatira da su “tu uz prvotno područje carigradske crkve navedene sve takve pokrajine koje joj nisu pripadale, ali su joj ih pripojili ikonoborački carevi jer su bile pod neposrednom upravom Bizantskoga carstva”. No, uz problematičnost tvrdnje da je Dalmacija ulazila u pokrajine otuđene Rimu 732. godine (prefekturi Istočnog Ilirika ova pouzdano nikad nije pripadala), jednako je sporno tvrditi da je Cilicija tada (754.) bila “pod neposrednom upravom Bizantskoga carstva”, jer to ne odgovara faktičnoj situaciji. Bizantinci su se iz Cilicije definitivno povukli za vladavine kalifa Abd al-Malika (685.-705.); od tada nadalje radilo se o području pod vlašću Kalifata, s intenzivnom izgradnjom mreže pograničnih utvrda, poglavito za vladavine kalifa Haruna al-Rašida (786.-809.). O tome v. John F. Haldon, Hugh Kennedy, *The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderlands*, *Зборник радова Византолошког института*, vol. XIX, Beograd 1980., str. 83-84, 85-86, 106-107; Walter E. Kaegi, ‘Awāšim and Thughūr, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 238; Isti, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992., str. 236-262; Michael Bonner, *The Naming of the Frontier: Awāšim, Thughūr, and the Arab Geographers*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 57, nr. 1, London 1994., napose str. 17-18, 23-24; Whittow, *The Making*, str. 25-29, 82-89, 167, 179; Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History*, London–New York 2001., str. 79, 82, 98, 191; John F. Haldon, *Byzantium at War, AD 600-1453*, New York–London 2003., str. 42; Isti, John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 2003., str. 77, 79, 209; Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, London 2004., str. 61, 143, 275-276; Walter E. Kaegi, *Confronting Islam: emperors versus caliphs (641–c. 850)*, u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008., str. 389. Usp. također karte u John F. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York–Basingstoke 2005., str. 58-59, 62, 69-70 i 109. Osim toga, dio Cilicije (metropolije u Tarzu i Anazarbi) se u ranokršćanskom razdoblju nalazio pod jurisdikcijom antiohijskog patrijarha, a ne

pripadali područjima koja su se, barem u tom konkretnom trenutku (754.), nalazila pod manje ili više izravnim utjecajem bizantskoga cara, tako da su biskupi bili dužni (neki vjerojatno i primorani, imajući u vidu teološku prijepornost sabora) sudjelovati kao njegovi politički podložnici.

Ipak, uza sve što je do sada navedeno, sadržajno neodređen (odnosno nedostatno određen) podatak sirijskog kroničara o dalmatinskim biskupima još uvijek nije zadovoljavajuće vrednovan u medijevističkoj historiografiji, poglavito u bizantologiji. Važna etapa u egzegezi teksta bilo je otkriće dotada nepoznatog popisa biskupa 1878. godine, takozvane *Notitia 3* (*Codex Parisinus Graecus 1555 A*), koji zrcali stanje carigradske crkvene pokrajine uoči i neposredno nakon sabora u Hijereji održana 754. godine. Taj popis sufragana carigradskog patrijarha pronašao je njemački bizantolog Carl Gotthard De Boor (1848.-1923.), zbog čega se izvjesno vrijeme uvriježilo nazivati ga “De Boorova *Notitia*”.¹⁶ Kao i ostali popisi biskupa Carigradske crkve, “ikonoklastička” *Notitia* sastoji se od triju sekcija, ordiniranih u rigoroznom hijerarhijskom redu: u prvoj su popisani metropoliti, u drugoj autokefalni nadbiskupi, u trećoj sufragani biskupi razvrstani po pripadajućim metropolijama. Prema kasnijoj Darrouzès-ovoj numeraciji popis je postao poznat u historiografiji kao *Notitia 3* ili “Ikonoklastička *Notitia*” jer se radi o prvom izvoru koji reproducira biskupije Ilirika sustavno uključene u carigradsku crkvenu hijerarhiju.¹⁷ Budući da takvo stanje nije moglo biti moguće prije anektiranja nekolicine zapadnih biskupija za vladavine Lava III. (717.-741.), uobičajilo se takozvanu *Notitia 3* povezivati s ikonoklastičkim razdobljem bizantske crkvene povijesti.¹⁸ Dataciji izvornoga teksta u sredi-

onog carigradskog – v. Clive Foss, Cilicia, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 462.

¹⁶ Carl De Boor, Nachträge zu den *Notitiae Episcopatum*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. XII, Gotha 1891., str. 303-322.

¹⁷ Prvi pouzdan i čvrsto datiran ranosrednjovjekovni izvor koji opisuje jurisdikcijski opseg Carigradske crkve je tzv. *Notitia 2*, poznata i pod nazivom *Notitia Nicephori*, jer je nastala za vrijeme carigradskog patrijarha Nikefora (806.-815.). Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, tom. I), Paris 1981., str. 10-19, 215-227. O *Notitia Nicephori* v. Vitalien Laurent, L'érection de la métropole d'Athènes et le statut ecclésiastique de l'Illyricum au VIIIe siècle, *Revue des études byzantines*, tom. I, Paris 1943., str. 66, Darrouzès, *Listes*, str. 8 i Предраг Коматина, Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу, *Зборник радова Византолошког института*, vol. XLVI, Beograd 2009., str. 29-30 i bilj. 8, koji ovaj popis datira između 805. i 814. godine.

¹⁸ Eleonora Kountoura-Galake, Η “εικονοκλαστική” *Notitia 3* και το λατινικό πρότυπο της, *Βυζαντινά Σύμμεκτα*, vol. 10, Athena 1996., str. 45-73; Ista, The presence of the province of Epirus Nova in the so-called *Notitia* of the Iconoclasts, u: *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* [Εθνικό Ίδρυμα

nu VIII. stoljeća ide u prilog i činjenica da su na početku popisa izostavljeni patrijarsi, što odgovara istom takvu postupku na saboru u Hijereji – ondje nije bilo izaslanika Rima ni orijentalnih patrijarha.

Radi se o slojevitom tekstu, kompilaciji nastaloj koncem VIII. stoljeća na podlozi starijih podataka iz različitih vremenskih konteksta i jednako različitih provenijencija. Stoga je pri služenju s *Notitia 3* na prvome mjestu najveći oprez te kritički pristup: pri procjenjivanju vjerodostojnosti podataka koje ona sadrži često je moguće doći do valjanih zaključaka jedino unutar pojedine metropolije, a njezin odnos spram drugih metropolija i spram vrhovne crkvene vlasti treba oprezno i potanko raščlanjivati. Pri tome ćemo se osloniti na zaključke o porijeklu i dataciji *Notitiae episcopatum 3* do kojih su višestrukim analizama došli E. Kountoura i V. Prigent, oprezno istaknuvši nasuprot Darrouzèsu i drugim istraživačima da se ipak radi o dokumentu koji zrcali stanje sredine VIII. stoljeća, iako je značajno obogaćen kasnijim interpolacijama, vjerojatno oko 800. godine, pa i poslije.¹⁹

Širenje Carigradske patrijaršije na druge metropolije kakvo je registrirano u *Notitia 3* svjedoči da joj je, s točke gledišta Ilirika, u to vrijeme jurisdikcijski-administrativno pripadalo jedino područje južno od negdašnje Prevalitane (*Praevalis*, *Praevalitana*). Prva pokrajina čiji su biskupi navedeni kao patrijarhovi sufragani bio je Novi Epir (približno današnje južnoalbansko ozemlje između rijeke Vjosë na jugu, rijeke Mat na sjeveru te

Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνής Συμπόσια, 5], Athènes 1998., str. 170. Vivien Prigent, Les évêchés byzantins de la Calabre septentrionale au VIIIe siècle, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tom. 114/2, Rome 2002., str. 933-934, 950, 952 navodi ranija mišljenja P. Yannopoulou (*Notitia 3* je starija od Nicejskog koncila 787.) i E. Kountoura-Galake (v.g.). Sâm Prigent je isto tako sklon dataciji u sredinu 8. stoljeća, što podupire i pečatima južnitalskih biskupa. U Prigent, Notes, str. 401, bilj. 70 revidirao je svoje ranije mišljenje, ali i zadržao stav da se radi o kompilaciji nastaloj (oko 800.) služenjem starijim podacima, koji prethode Drugom Nicejskom koncilu. Nasuprot tome, Коматина, Оснивање, str. 45, bilj. 99 smatra da ona nije mogla nastati prije 787. godine, pozivajući se na J. Darrouzèsu koji je "jasno ukazao na njezinu zavisnost od akata istog sabora". Tako i Erich Lamberg, *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, N.F. 124), München 2004., str. 25, bilj. 72 i str. 62, bilj. 275. Usp. Darrouzès, Listes, str. 9 i bilj. 15 i Brubaker – Haldon, *Byzantium*, str. 299.

¹⁹ Usp. opravdane kritike u Maciej Salamon, Einige Bemerkungen zur *Notitia episcopatum* des Codex Parisinus 1555A, u: *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon, Małgorzata Smorąg-Różycka [Byzantina et Slavica Cracoviensia, 5], Kraków 2007., str. 91. Inače autor iznosi uvjerljive argumente za dataciju konačnog oblika *Notitiae 3* oko sredine IX. stoljeća (u vezi s održavanjem crkvenog sabora u Carigradu 869.-870.). Dr. sc. Macieju Salamonu (Instytut Historii, Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków) srdačno zahvaljujem na ustupljenom primjerku članka.

planine Galičice između Ohridskog i Prespanskog jezera na istoku); ona se prema podacima u popisu sastojala od osam biskupija podvrgnutih metropolitu Dirahija (*Dyrrachium*, Drač). No, čak su i imena ovih biskupija donesena u obliku koji ukazuje na to da se sastavljač služio latinskim, a ne grčkim predloškom: Θάμνης, Σκάμπης, Λυκινίδου, Ἀμαντίας, Βύλης, Ἀτράδου, Αὐλωνίας i Ἀκροκεραυνίας.²⁰ Štoviše, čini se da je isti stariji katalog na latinskom jeziku u toj prigodi poslužio za opis cjelokupne crkvene geografije Ilirika.²¹ Uzrok je tomu vjerojatno okolnost što se sastavljač morao služiti popisima Solunske crkve, kojoj je kao papinskom vikarijatu po starom crkvenom pravu sve do 730-ih godina pripadao sav Ilirik – a koji su, dakako, bili napisani na latinskom jeziku.²² U svemu, dakle, proizlazi da biskupi Zapadnog Ilirika tada nisu figurirali među formalnim podložnicima carigradskog patrijarha, ako i jesu hipotetski mogli nazočiti crkvenom saboru u svojstvu carskih podanika.

Iako su vijesti iz *Notitia* 3 i iz kronike Mihajla Sirijskog odavno poznate istraživačima (pa su utoliko i jedna i druga podvrgavane različitim zasebnim egzegezama), do sada nije bilo pokušaja da se one međusobno povežu.

Postoji, naime, još jedna mogućnost – dosad u ovom kontekstu neiskorištena – pri pokušaju identifikacije “dalmatinskih” biskupa sazvanih na crkveni sabor u Hijereji. Naime, ista “ikonoklastička” *Notitia* 3 u dva navrata unutar istog popisa spominje otok Kefaloniju, koji će se u našem pokušaju interpretacije pokazati neobično značajnim. Popis najprije spominje Kefaloniju kao metropolitansku biskupiju pokrajine Prvi Epir (ἐπαρχία Ἡπείρου πρώτης-ὁ Κεφαλληνίας [...] ἐπαρχία Ἡπείρου α'–Κεφαληνία μητρόπολις), sa sufraganima u Kerkiri, Troizeni, Monembaziji, Egini, Portmu, Oreju i

²⁰ Darrouzès, *Notitiae*, str. 236, br. 300-308. O svemu usp. Kountoura, *The presence*, str. 170-171, 175. Identifikacija navedenih biskupija redom, prema tumačenju E. Kountoura: Epidamno–Drač (?), Skampis–Elbasan, Lihnid–Ohrid, Amancija–istočno od Vlorë, Bilis–sjeveroistočno od Vlorë, Hidrunt–Otranto (?), Aulonija–Valona (Vlorë), Akrokeraunija–(?).

²¹ Kountoura, *The presence*, str. 171; Ista, Ἡ “εἰκονοκλαστική”, *passim*.

²² Kountoura, *The presence*, str. 170-171. O Solunskom vikarijatu v. Лубомир Максимовић, Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Византолошког института*, vol. 19, Beograd 1980., str. 26-30; Frank E. Wozniak, *East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454-536 A.D.*, *Historia*, vol. XXX/3, Stuttgart 1981., str. 351-382; Charles Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Eglise de Rome (V^e-VIe siècles)*, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Rome 1984., str. 30-31, 36, 53-54; Rajko Bratož, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, god. XL, br. 4, Ljubljana 1986., str. 378; Isti, *Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima*, *Zgodovinski časopis*, god. XLIV, br. 1, Ljubljana 1990., str. 21-23; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011., str. 261-263.

Zakintu. Zatim popis nešto niže spominje “pokrajinu Kefaliju”, na čijem se čelu nalazi metropolit “Delmacije” (ἐπαρχία Κεφαλίας–ὁ Δελματίας).²³ Postavlja se pitanje kako protumačiti te proturječne podatke. Naime, koliko je poznato, Kefalonija (u ranom kršćanstvu dio Korintske metropolije) nikada nije nadrasla rang obične biskupije: nije se hijerarhijski uzdigla ni nad kakvim sufraganima kao njihova metropola. Osim toga, treba primijetiti da je metropola Starog Epira bio grad Nikopol (posljednji se put kao takav spominje 787. na Nicejskom koncilu, poslije je premješten u Naupakt),²⁴ pa nije jasno kako se na njegovu mjestu zatekla Kefalonija. Nadalje, teritorijalna nesuvislost mreže sufragana te imaginarne crkvene pokrajine opaža se već na prvi pogled: Kerkira je današnji otok Krf na granici Albanije i Grčke; Troizena je prethodnik suvremene Troizine na peloponeskoj Argolidi, pri južnoj obali Epidaurskog zaljeva; Monembazija je rt na vrhu Malejskog poluotoka, krajnjeg jugoistočnog izdanka Peloponeza; Egina je otok sred Saronskog zaljeva između Atike i Peloponeza; Portam i Orej su na Eubeji; Zakint je otok južno od Kefalonije u Jonskome moru.²⁵ Među navedenim tobožnjim sufraganima Kefalonije je i Kerkira, koja je prije slavenske invazije Peloponeza u VI. stoljeću također bila podvrgnuta metropolitu Nikopola, u Starom Epiru. Koncem VIII. stoljeća činila je dio Korintske metropolije, jer je to bio Kerkiri najbliži crkveni poglavar naddijecezanskog ranga čije je sjedište opstalo tijekom nemirna razdoblja VII. i VIII. stoljeća.²⁶ Među nabrojenim “sufraganima” Kefalonije jedino su Kerkira i Zakint u stanovitosti mjeri prostorno bliski tom otoku, teoretski dolazeći u obzir kao dio iste pokrajine. Otok Kerkira se jedini među nabrojenima u jednom trenutku svoje povijesti zbilja nalazio u epiroskoj pokrajini.

S druge strane, *Dalmatia* nije bila gradsko središte, već pokrajina veoma stare tradicije, s utvrđenom geografijom i upravnim ustrojem. Stoga je u citiranom popisu pojava tobožnjega grada-metropole po imenu “Del-

²³ Darrouzès, *Notitiae*, str. 22, 231 (br. 51 i 54), str. 245 (br. 769-776); Κουντούρα-Γαλάκη, *Ἡ “εἰκονοκλαστική”*, str. 45-46; Kountoura, *The presence*, str. 169.

²⁴ Timothy E. Gregory, Kephallenia, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 1122 pogrešno navodi da je Kefalonija u kasnoj antici bila metropolitско središte Starog Epira.

²⁵ Tako Prigent, *Notes*, str. 402 primjećuje “la seule logique du regroupement étant que les titulaires de ces sièges signèrent en groupe, et dans le même ordre, les actes du concile de Nicée II”; usp. Darrouzès, *Listes*, str. 37-38. Osim toga, Egina se u ostalim popisima stalno spominje kao autokefalna nadbiskupija, počevši od *Notitia* 2 pa nadalje. Vidi Darrouzès, *Notitiae*, str. 218, br. 82, str. 251, br. 79, str. 266, br. 82, str. 274, br. 101, str. 294, br. 117; Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 63, bilj. 278. Utoliko nije mogla biti ni sufragana “Kefalije”.

²⁶ Коматина, Оснивање, str. 43, bilj. 88.

macija” u posvemašnjem neskladu s ostatkom popisa, koji navodi ukupno 53 metropolitanska sjedišta; kod svih se bez iznimke radi o urbanim središtima, gradovima u pravom smislu riječi. “Grad” Dalmacija kao crkveno središte Kefalonije očigledna je besmislica. Utoliko više što je samo tri retka prije ta ista Kefalonija i sama lakonski zabilježena kao grad, odnosno kao centar metropolije Prvog Epira (što nije bilo točno, a tvorba pod tim imenom nikada nije zabilježena u bizantskim izvorima – postojali su jedino Stari i Novi Epir). Razvidno je, dakle, da se radi o nekoj vrsti previda.

Čini se, dakle, očitim da pojam *Dalmatia* u *Notitia* 3 ne odgovara ni klasičnom geografsko-administrativnom entitetu poznatom pod tim imenom, ni poimanju prostora koje je bilo suvremeno sastavljanju toga popisa. U njemu se, uzevši u obzir način na koji je “pokrajina” opisana, razaznaje krajnje iskrivljena mentalna slika razmatranoga prostora.

Spomenuti paradoks nedavno je pokušao razriješiti V. Prigent, pretpostavivši da je potkraj VIII. stoljeća tadašnja civilna upravna mreža Bizanta utjecala na predodžbu o važnosti otoka Kefalonije u crkvenoj hijerarhiji: sastavljač bi zapisnika vrlo važnom sjedištu teme pridao odgovarajući rang metropolije, u skladu s vlastitim procjenama o značaju mjesta.²⁷ Kada je, međutim, došlo na red definiranje jurisdikcijskoga opsega te nepostojeće metropolije, pisac je – našavši se u neočekivanoj nevolji – naprosto imaginarnom “kefalonijskome metropolitu” kao tobožnje sufragane pridružio dio biskupa Starog Epira, u nespretnoj kombinaciji s pojedinim biskupima Ahaje, tj. Helade.

Opisane deformacije, dakle, proizlaze iz sastavljačeve potrebe da glavnom gradu Kefalonijske teme, po njegovu sudu metropoliji, iznađe sufragane, do čijeg popisa nije mogao doći (i to s dobrim razlogom, jer realno nisu ni postojali). Popis kojim se poslužio posve je različita porijekla.

Čitav je, naime, prostor Peloponeza i središnje Grčke sve do konca VI. stoljeća u crkvenom pogledu bio pod jurisdikcijom metropolita u Korintu, a s motrišta civilne vlasti sačinjavao je jedinstvenu provinciju Ahaju (uz Peloponez uključivala je Atiku, Beotiju i pripadajuće otoke). Nakon najezde Slavena krajem tog stoljeća veći dio navedenog ozemlja ostao je pune dvije stotine godina bez viših struktura crkvenog ustroja te izvan carske vlasti: ostacima nezauzetih teritorija pod bizantskom kontrolom (pretežito otocima i priobalnim enklavama uz obod Peloponeza) nastavio je upravljati

²⁷ Prigent, *Notes*, str. 401. Posljednji je o tome pisao Salamon, *Einige Bemerkungen*, str. 94, koji smatra da se radi o “einer missverstandenen Nachricht über das Verhältnis zwischen dem Thema Kephallenia und dem Gebiet Dalmatiens”.

korintski metropolit, a civilnu je vlast nad njima vršio strateg teme Helade (ova je između 687. i 695. zamijenila dezintegriranu provinciju Ahaju), također sa sjedištem u Korintu. Takva je situacija potrajala sve do uspješnih vojnih kampanja za vladavine carice Irene i cara Nikefora I., krajem VIII. i početkom IX. stoljeća, kada su sva spomenuta područja iznova podvrgnuta Bizantskom Carstvu. Tada je izvršena i rekonstrukcija crkvene mreže te upravnih jedinica. Na ponovno osvojenim područjima ustrojena je nova vojno-administrativna organizacija: tema Peloponez, koja se razdvaja od teme Helade; približno istovremeno na zadobivenom teritoriju formirane su i nove crkvene jedinice naddijecezanskog ranga: metropolija u Patrasu, metropolija u Larisi i metropolija u Ateni.

Za naš je kontekst ovdje značajna činjenica da biskupijama taksativno navedenima u *Notitia* 3 kao "sufraganima" Kefalonije posve odgovaraju upravo one biskupije koje su se tijekom čitava VII. i većega dijela VIII. stoljeća kontinuirano nalazile pod jurisdikcijom korinskog metropolita. Njihov neobičan prostorni raspored precizno, naime, zrcali ostatke bizantskoga posjeda na Peloponezu i u središnjoj Grčkoj u njegovu obuhvatu kakav je začeo kasnih 580-ih godina, a definitivno dokinut povratkom pod carsku vlast u prvom desetljeću IX. stoljeća.²⁸ Tom prilikom stara, ranokršćanska crkvena struktura Ahaje nije obnovljena, već rekonponirana: korinskom crkvenom poglavaru nisu prepuštena područja nad kojima je imao primat u VI. stoljeću, a oduzeta su mu i davnašnja područja Korintske metropolije sjeverno od Korinskog tjesnaca na Atici i Eubeji, kako bi se iz njih oblikovala novostvorena Atenska metropolija. Situaciju koja prethodi tom stanju ilustrirao je P. Komatina,²⁹ pokazavši kako su biskupi Kefalonije, Kerkire, Troizene, Monembazije, EGINE, Portma, Oreja i Zakinta godine 787. u Niceji potpisali – i to baš navedenim redoslijedom – koncilska akta, iz čega slijedi da su u tom trenutku još uvijek svi bili sufragani korinskog metropolita.³⁰ Tradicionalna prava metropolita Korinta su početkom IX. stoljeća

²⁸ Uzroci i okolnosti te crkvene reorganizacije, kao i njezina korelacija s administrativnim promjenama, proučeni su i uzorno predstavljeni u Коматина, Оснивање, *passim*. Vidi i instruktivnu kartu (*Razvoj administrativne i crkvene organizacije u Srednjoj Grčkoj i na Peloponezu u VIII i IX veku*) na str. 28, nastalu na temelju Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988., str. 12 i 336.

²⁹ Коматина, Оснивање, str. 39 i bilj. 61, 43-44. Na ovo je prvi upozorio Heinrich Gelzer, *Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaweneinbruche*, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, Bd. XXXV, Heft 4, Leipzig 1892., str. 427-428. Gelzerov rad je bio među prvim znanstvenim reakcijama na De Boorov pronalazak *Notitiae* 3.

³⁰ Коматина, Оснивање, str. 39 i d. Ovima treba između EGINE i Portma dodati i otok Lemno, koji je od *Notitia* 7 nadalje autokefalna nadbiskupija. Vidi Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62-63 i bilj. 279.

uvelike su bila oštećena, a pod njegovom je crkvenom paskom preostao tek istočni pojas Peloponeza, zajedno s udaljenim otočnim i primorskim enklavama na jugu i zapadu poluotoka, kojima je upravljao još od provale Slavena krajem VI. stoljeća.

Premda se osnivanje Kefalonijske teme obično datira vladavinom Nikefora I. (802.-811.), otkada datiraju i prvi spomeni njezina stratega u izvorima, nedavno je V. Prigent iznio argumente koji bi taj događaj kronološki mogli pomaknuti nešto ranije.³¹ Radi se, naime, o pečatima bizantskih dužnosnika, točnije o pečatima kefalonijskih stratega koji bi se – sudeći po njihovim tipološkim obilježjima – trebali datirati sredinom VIII. stoljeća.

Ako je ta Prigentova pretpostavka opravdana, valja računati s utemeljenjem Kefalonijske teme ranijim nego što se dosad smatralo. Osim toga, isti je autor upozorio na činjenicu da između 758. i 765. godine postoji čitav niz izvora – mahom rimske provenijencije – koji upućuju na snažnu prisutnost bizantske mornarice u jadranskom bazenu.³² Iako su u toj papinskoj korespondenciji kao neposredna opasnost označene pretežito bizantske vojne jedinice na Siciliji (*dromonorum stolis Siciliae*), prebacivanje interesa Carstva na Jadransko i Jonsko more te njegova aktivizacija ondje, prema Prigentovu mišljenju, ukazuju na to da je Kefalonijska tema ustrojena nedugo nakon tih događaja, potkraj vladavine Konstantina V. (741.-775.). Na to ukazuju i spomenuta sigilografska vrela, što bi sve upućivalo na osnutak nove teme već kasnih 760-ih godina, a ne u prvom desetljeću IX. stoljeća. Ne ulazeći na ovome mjestu u cjelovitu ocjenu Prigentovih stajališta, svakako se valja složiti s njegovim zaključkom da je tema Kefalonija – barem u ranom razdoblju svoga postojanja – protegnula svoj formalni ili neformalni utjecaj na širu zonu balkanskog priobalja, jer se dugo radilo o zapravo jedinjoj bizant-skoj vojno-administrativnoj jedinici na tom dijelu ozemlja Carstva.

³¹ Prigent, Notes, str. 398-399 i bilj. 49, 50. Radi se, između ostalog, o pečatima strategâ Leoncija (pohranjen u Padovi) i Gregorija (pohranjen u Reggiju). Na te starije pečate kefalonijskih stratega upozoravao je i Agostino Pertusi (ed.), *Costantino Porfirogenito: De Thematibus*, Citta del Vaticano 1952., str. 174. Ewald Kislinger, *Dyrrhachion und die Küsten von Epirus und Dalmatien im frühen Mittelalter – Beobachtungen zur Entwicklung der byzantinischen Oberhoheit, Millennium-Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends*, Bd. 8, Berlin 2011., str. 330, bilj. 101 spominje pečate kefalonijskih stratega Teofana (o. 750.), Likasta (druga trećina VIII. st.) i Konstantina (između 750. i 790.), uz još nekoliko drugih anonimnih i manje precizno datiranih pečata tamošnjih stratega. Dr. sc. Ewald Kislingeru (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien) srdačno zahvaljujem na ustupljenom primjerku članka.

³² Prigent, Notes, str. 402, 412.

Suverenitetu kefalonijskog stratega, dakle, prirodno su gravitirali oni segmenti istočnog Jadrana koji su se nalazili pod bizantskom kontrolom, a koji još uvijek nisu bili integrirani u tematski aparat Carstva: jonski otoci, dijelovi Epira (Starog i Novog) te enklave zadržane pod carskom vlašću uzduž obala Peloponeza. Ta je zona utjecaja tamošnjeg stratega, na kraju krajeva, najjasnije došla do izražaja upravo u događajima oko bizantsko-franačkog rata u prvoj dekadi IX. stoljeća,³³ kada je baš kefalonijski strateg Pavao bio onaj kojemu je povjerena zaštita bizantskih političkih interesa, u cjelokupnu prostoru sve do sjevernojadranskoga lûka (Dalmacija, Venecija).

Indikativno je za naš problem da je nepoznati kompilator *Notitiae* 3 nuždi doskočio tako da je naveo ozemlje pod približnom zonom vojno-upravnog utjecaja Kefalonijske teme – jonske otoke, Dalmaciju, Epir. Međutim, ni jedna od biskupijâ koje navodi pod jurisdikcijom “metropolita Delmacije” zapravo se ne nalazi u Dalmaciji. To je neobično važna činjenica u kontekstu ovog istraživanja te ju stoga valja opetovano naglašavati. Prigentovim zapažanjima treba dodati da se za pokrajinu Novi Epir u nomenklaturi javljao i pridjev “dalmatski” (*Epirus Nova Dalmatorum*).³⁴ Ta se varijanta imena pokrajine susreće na natpisu u čast cezara Konstantina (budućeg cara Konstantina II.) iz Lihnida, datiranu između 333. i 337. godine.³⁵ Natpis je, uz to, kronološki znatno podudaran vremenu iz kojeg potječu informacije Jeronima i anonimnog sastavljača *Expositio totius mundi et*

³³ Tako se u unosu franačkih kraljevskih godišnjaka za 810. godinu spominje *Paulus Cefalaniae praefectus* (Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, u: MGH, SS rer. Germ., vol. 6, ed. Friedrich Kurze, Hannover 1895., str. 130). Mišljenje koje je iznio Prigent, Notes, str. 398, bilj. 48 da se radi o istoj osobi koja je 805. godine spomenuta kao *Paulus dux laderae*, nema nikakve podloge. Za tradicionalnu dataciju osnutka teme v. Ostrogorsky, *Geschichte*, str. 162; Treadgold, *Byzantine Revival*, str. 160-161; Живковић, *Јужни Словени*, str. 228-229 (ali str. 386, bilj. 786 zalaže se za dataciju u drugu polovinu VIII. st., pozivajući se na Nicolas Oikonomidès, Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et Longobardie, *Revue des études byzantines*, tom. XXIII, Paris 1965., str. 119). Vidi i Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972., str. 352. O vojno-pomorskoj važnosti Kefalonije u bizantskom strateškom sustavu v. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIe-XVe siècles*, Paris 1966., str. 82-85, 90-91, 110-111, 120-121 i Kislinger, Dyrhachion, str. 330.

³⁴ Darrouzès, *Notitiae*, str. 231, br. 51 i 54; usp. Prigent, Notes, str. 402. O Novom Epiru v. Milena Dušanić, *Epirus Nova Dalmatorum, Živa antika*, god. XX, br. 1-2, Skopje 1970., str. 137-144 i Myrto Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden-Boston 2012., str. 19-21.

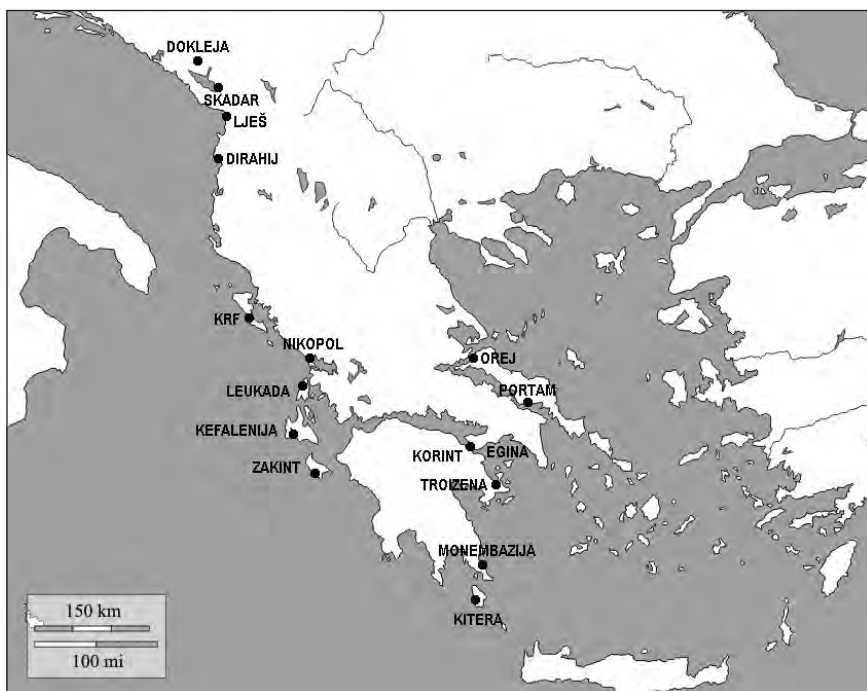
³⁵ CIL III, 7320 = ILJug III, 1235. O natpisu v. Dušanić, *Epirus* i Ilona Opelt, *Inscriptionen aus Lychnidus-O(c)hrid, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 79, Bonn 1989., str. 84-85. Prema starijem, u međuvremenu osporenom mišljenju M. Dušanić, radilo se o natpisu u čast Konstancija II. i Konstancija Gala, iz 351. ili 354. godine.

gentium o potresu u Dirahiju, lociranu “u Dalmaciji” (v.d.). Ovo prošireno ime Epira moglo je motivirati kako pisca *Notititae* 3, tako i sastavljača predloška kojim se mnogo stoljeća poslije služio sirijski kroničar te tako, možda, biskupe s područja današnje Albanije greškom poistovjetio s dalmatinskim biskupima. O njima, kako smo vidjeli, nema nikakva spomena ni u sinodalnim aktima ni u popisima sufragana Carigradske crkve.

Cjelokupna do ove točke iznesena argumentacija ne ide u prilog identifikaciji “Dalmacije” iz kronike Mihajla Sirijskog s ozemljem historiografski poznatim kao Bizantska Dalmacija. Nasuprot tomu, ide u prilog onim gleđištima koja poistovjećuju navedenu “Dalmaciju” s područjem uskog priobalja i otokâ preostalih pod bizantskom kontrolom uzduž Jonskog mora, koje je sa sjevera moglo doticati tek krajnji donji dio jadranskog primorja. Ako je u crkvenom i upravno-administrativnom smislu ta i takva “Jonska Dalmacija” uopće zahvaćala znatnije na sjever, to se po svemu sudeći odnosilo ponajprije na biskupske gradove južne (Gornje) Dalmacije, koji su se nalazili najbliže Kefaloniji.³⁶ No, s obzirom da ne raspoložemo neprijepornim povijesnim potvrdama o postojanju ni jedne od tih biskupija (Kotor, Dubrovnik, Budva, Ulcinj) prije konca VIII. i ranog IX. stoljeća, ne treba ispuštati iz vida da se radi o hipotezi, koju stoga valja iznositi sa zadržkom. Zasad se čini pouzdanim zaključiti tek to da je sredinom VIII. stoljeća jonsko priobalje moglo u izvjesnim učenim krugovima Bizantskog Carstva mjerodavno biti smatrano “Dalmacijom”.

Osnovno pitanje koje se u tom kontekstu pomalja jest ovo: radi li se ovdje samo o neuspjelom kompiliranju podataka iz crkvene, administrativne i vojne geografije koje je rezultiralo deformiranom zemljopisnom percepcijom? Smije li se, nasuprot tomu, pretpostaviti da su izvjesne *realia* ipak oblikovale te i takve geografske predodžbe? Drugim riječima, reproducira li iskrivljena slika “Dalmacije” kakvu donosi *Notitia* 3 ikakve stvarne povijesne okolnosti? Dosadašnja rasprava pokazala je svu složenost problema, ali i to da valja ozbiljno računati s geografskim i administrativnim shvaćanjima o položaju Dalmacije koja su, barem nakratko, pod tim imenom podrazumijevala nejasno definiran priobalni prostor južno od “klasičnog” ozemlja te provincije, sežući sve do južnog poteza jonskih otoka.

³⁶ Na ovom mogućem tumačenju najtoplije zahvaljujem dr. sc. Zrinki Nikolić Jakus, komentorici ovdje navedene doktorske disertacije na Poslijediplomskom doktorskom studiju Medievistike pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

* * *

Zamisao o podčinjavanju Kefaloniji biskupijâ u spomenutoj prostornoj difuziji – jonski otoci u kombinaciji s enklavama na Peloponezu i Eubeji (sl. 1), što se evidentno kosi sa zemljopisnom i jurisdikcijskom logikom prostora – sama je po sebi nesuvisla, jer bi tada položaj hipotetičkog kefalonijskog metropolita bio apsurdan.³⁷ Jedinu logičnu prirodno-zemljopisnu, zatvorenu i uzajamno povezanu cjelinu među nabrojenim biskupijama čine jonski otoci Kerkira, Kefalonija i Zakint (kojima su pripadali Itaka i Leukada). Sedam većih otoka Jonskog mora (uz navedene, to su Paks i Antipaks) od starine je skupno nazivano Heptanez. Među njima Kerkira, Leukada i Itaka prije raspada istočnorimske vlasti nad tim područjem nisu pripadali ni provinciji Ahaji (tj. Heladi) ni Korintskoj metropoliji. U kasnoj antici su Kerkira i Leukada s administrativne točke gledišta pripadale Starom Epiru, a Kefalonija i Zakint provinciji Ahaji. U skladu s tim razgraničenjem tekla je i crkveno-jurisdikcijska podjela: dva sjeverna otoka bila su podčinjena metropolitu Nikopola, dočim su dva južna pripadala metropoliji u Korintu.

³⁷ Kao što je ispravno uočio već Gelzer, *Die kirchliche Geographie*, str. 427.

Budući da *Notitia 2* (konac VIII. st.) donosi popis novih, zapadnih metropolija pripojenih Carigradskoj patrijaršiji, ali ne i njihovih sufragana, ne može se sa sigurnošću zaključivati o stupnju opstanka tamošnjih biskupija tijekom VII. i VIII. stoljeća. Činjenica da izvori o crkvenim velikodostojnicima u Zapadnom i Istočnom Iliriku zamiru oko 600. godine, upravo u vrijeme slavenskih provala, nije slučajna i veže se uz ovdje iznesene konstatacije o raspadu crkvenog ustroja kao jednom od ishoda razgradnje urbanog i društvenog sustava. Prilikom Carigradskog koncila 680. godine, na primjer, čitav je Balkanski poluotok bio zastupljen sa samo dvanaest biskupa: Solun, Herakleja, Korint, Selimbrija, Mesembrija, Stobi, Bize, Sozopol, Panij, Arg, Atena i Lakedemon. Isti se broj ponovio na Trulskom koncilu 692. godine, makar se nije radilo o posve istim biskupijama: tada su od biskupa pod rimskom jurisdikcijom bili prisutni metropolit Drača, metropolit Gortine (s trojicom biskupa s Krete), metropolit Soluna (s biskupima Filipa, Amfipola i Edese), metropolit Korinta (s biskupom Lemna) i biskup Stobija.³⁸ U oba navrata, na oba koncila, radilo se, k tomu, samo o nekim biskupima iz dotičnih pokrajina, nipošto ne o svima. Od prvotnih osamnaest crkvenih pokrajina na Balkanu ranokršćanskoga vremena, dakle, samo ih je šest potkraj VII. stoljeća bilo u stanju odaslati svoje biskupe na crkveni sabor – i to ne sve, već manji dio njih – dok se preostalih dvanaest crkvenih pokrajina naprosto ugasio (ili bilo trajno odsječeno od carigradskog središta).

Na područjima koja su trajno ostala pod vladavinom Slavena, biskupska se sjedišta u izvorima jednostavno prestaju spominjati, uz rijetke iznimke. Primjerice, na šestom ekumenskom koncilu u Carigradu održanu 680. godine sudjelovao je biskup Ivan iz Stobija, a na onome iz 692. godine (*Quinisextum*) njegov nasljednik Margarites.³⁹ No, u ovom slučaju se vjerojatno radilo o izbjeglim biskupima koji su zadržavali svoj naslovni rang, sudjelujući i u egzilu na crkvenim saborima, a boraveći na priobalnim područjima pod bizantskom kontrolom. Na ekumenskom koncilu u Carigradu 680.-681. godine područje “zapadnih” dijeceza zastupali su, dakle, jedi-

³⁸ Georgije Ostrogorski, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 13, Washington 1959., str. 56-57; Heinz Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopler Konzil von 692* (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 56), Berlin-New York 1990., str. 146 (br. 17), 205-206, 222, 227.

³⁹ Bratož, *Zgodnjekršćanska cerkev*, str. 26-27.

no biskupi Korinta, Atene, Stobija, Aрга, Lakedemona i Soluna,⁴⁰ a biskupi Soluna i Stobija pribivali su i koncilu iz 692. godine.⁴¹

Iz 592. godine datira pismo Grgura Velikog biskupu Lješa (*Lissus*), tada na granici Novog Epira i Prevalitane, koji je pred avarsko-slavenskim navalama prebjegao u Italiju. Ondje mu papa u zamjenu nudi jednu od upražnjenih biskupskih katedra na otoku Siciliji, "kojih ima mnogo".⁴² Nešto prije, u svibnju 591. godine, pišući iliričkim biskupima, potiče ih da "bratski" prime i zaštite biskupe izbjegle pred neprijateljskim bijesom.⁴³ Godine 604. isti se papa interesirao za slučaj jednog biskupa Starog Epira izbjeglog iz Evoreje na Kerkiru, gdje je došlo do njegova sukoba s zatečenim domicilnim biskupom otoka.⁴⁴ Potonji slučaj, osim toga, dozvoljava pretpostaviti da je otok Kerkira funkcionirao kao siguran refugij u tim nemirnim vremenima, što bi mogao biti i uzrok preživljavanju crkvene organizacije na njemu. Pouzdano je potvrđeno, prema tome, da su na prijelazu VI. i VII. stoljeća u Prevalitani i oba Epira okolnosti bile takve da su biskupi bili prisiljeni napuštati svoja sjela. Utoliko smijemo pretpostaviti da je tih godina došlo do brzog i gotovo posvemašnjega gašenja crkvenih institucija, naročito na kopnu. Iz ranog VII. stoljeća datiraju posljednja arheološka materijalna svjedočanstva o kontinuitetu naseljavanja: tako je, primjerice, u okolici Skadra gornja granica pronalazaka bizantskog novca vladavina Konstansa II. (641.-668.).⁴⁵

⁴⁰ Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. XI, Firenze 1765., coll. 641, 644, 645, 669. Ovo primjećuje i Gelzer, *Die kirchliche Geographie*, str. 425-426.

⁴¹ Rudolf Riedinger, *Die Präsenz- und Subskriptionslisten des VI. Ökumenischen Konzils (680/81) und der papyrus Vind. G. 3* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, N.F. 85), München 1979., str. 16, 22, 26-27; Bratož, *Zgodnjekršćanska cerkev*, str. 26-27.

⁴² Gregorii I papae Registrum epistolarum libri I-VII, u: MGH, Epp., tom. 1, ed. Paul Ewald, Ludwig M. Hartmann, Berlin 1891., str. 329-331 (V, 40): *sunt enim in Sicilia insula ecclesiae vacantes episcopis, et si vobis placet auctore Deo ecclesiam regere, iuxta beati Petri apostoli limina cum eius adiutorio melius potestis*. Usp. Vladislav Popović, *Le dernier évêque de Sirmium*, *Revue des études augustiniennes et patristiques*, vol. XXI, no. 1-2, Paris 1975., str. 95.

⁴³ Gregorii Registrum I, str. 69-70 (I, 43): *episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt, pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse vitae iungendos*.

⁴⁴ Gregorii I papae Registrum epistolarum libri VIII-XIV, u: MGH, Epp., tom. 2, ed. Ludwig M. Hartmann, Berlin 1899., str. 425-426 (XIV, 7), str. 426-428 (XIV, 8), str. 432-433 (XIV, 13). O tom slučaju v. Lujo Margetić, *Histrica et Adriatica*, Trieste, 1983., str. 119, bilj. 27; Rajko Bratož, *Kopraska škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoeletja*, *Acta Histriae*, vol. IX/1, Koper 2001., str. 50; Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 321-322.

⁴⁵ Usp. Jean-Pierre Sodini, *The transformation of cities in Late Antiquity within the provinces of Macedonia and Epirus*, *Proceedings of the British Academy*, vol. 141, London 2007., str. 319 te Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 320 i 322, gdje je i odgovarajuća literatura.

Postupno prigušivanje i reduciranje zemaljske strukture Crkve u to doba razvidno je i iz korespondencije pape Grgura Velikog koja se odnosi na oba Epira. Dobar primjer u tom smislu jesu okolnosti u kojima je 595. godine ustoličen novi metropolit Starog Epira, nikopolski biskup Andrija. U pismu, naime, upućenom njegovim sufraganima, papa ih potiče da se upute pozdraviti svoga novog crkvenog poglavara – kojemu on šalje palij – i izraziti mu dužnu sufragansku pokornost.⁴⁶ Međutim, kao sufragani Nikopola navedeni su samo petorica biskupa: Teodorit, Demetrije, Filip, Zenon i Alkizon. Potonji je provjereno bio biskup Kerkire (spomenut u više pisama 595., 603. i 604.), a preostalu četvoricu nije moguće povezati s konkretnim biskupskim sjedištima, jer te osobe nisu poznate iz inih izvora. Budući da je nikopolski metropolit pod svojom jurisdikcijom imao osam biskupskih gradova – Anhijazam, Butrint, Dodonu, Evoreju, Foinike, Fotiku, Hadrijanopol i Kerkiru – pomalja se pitanje zašto ih je u adresi papinoga pisma navedeno samo pet? Odgovor na to pitanje ne može se ograničiti na pretpostavku da su sve tri nedostajuće biskupske stolice koincidencijom bile vakantne upravo u rujnu 595. godine. Vjerojatnije je da njihov nedostatak treba tumačiti činjenicom da su se Slaveni dotad već uvelike približili jonskoj obali, što je prouzročilo djelomični rasap dijecezanske mreže. S tog motrišta još je jedan podatak od izuzetne važnosti. Naime, među navedenim staropirskim biskupima nepoznatih sjedišta jedino se Zenona s izvjesnom sigurnošću može identificirati s istim Zenonom kojemu je Grgur I. nešto prije istog mjeseca (rujan 595.) uputio živežne namirnice kako bi olakšao glad koja je nastupila u njegovoj biskupiji.⁴⁷ Ta je pomoć odaslana brodom sa Sicilije, posredstvom đakona Ciprijana, upravitelja papinskog posjeda na tom otoku (pa je utoliko vjerojatnije da se doista radilo o jednoj od epirskih biskupija sučelice Siciliji). Glad koja je motivirala prepisku i transport pomoći vjerojatno se može povezati s prodorom Slavena na teritorij biskupije,⁴⁸ pa i to osvjetljuje okolnosti u kojima je koncem VI. stoljeća došlo do urušavanja i raspada crkvene organizacije Epira. U trenutku ustoličenja novoga metropolita pokrajine, 595. godine, njegova je naddijecezanska vlast,

⁴⁶ Gregorii Registrum I, str. 385-387 (VI, 7).

⁴⁷ Gregorii Registrum I, str. 383 (VI, 4).

⁴⁸ To je i pretpostavka priređivača (P. Ewalda ili L. M. Hartmanna), u bilješki ispod ediranog teksta. Šire o stanju u Epiru i okolnim pokrajinama na razmeđu VI. i VII. stoljeća: Vladislav Popović, Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Rome 1984., str. 181-243, Sodini, The transformation; Kislinger, Dyrhachion; Veikou, *Byzantine Epirus*.

sudeći po svemu, već bila znatno reducirana gubitkom triju biskupija (za pretpostaviti je da su one bile smještene dublje u unutrašnjosti pokrajine, poput Hadrijanopola, Dodone ili Evoreje); taj proces će se još osjetnije nastaviti u narednim godinama.

Otoke Heptaneza mimoišli su prodori Slavena, pred kojima su se raspale složenije forme društvene organizacije na obližnjem epirskom i peloponeskom kopnu. Početkom VIII. stoljeća Kefalonija je u svakom slučaju ocijenjena kao bizantsko uporište dovoljno sigurno da se onamo potkraj vladavine Tiberija III. (vjerojatno 702. ili 703.) internira Filipik Bardan, mogući pretendent na prijestolje i budući car (711.-713.).⁴⁹ Bijeg evorejskog biskupa na Korkiru stotinjak godina prije već smo spomenuli. Oba su otoka, dakle, nastavila funkcionirati kao pouzdana pribežišta pod čvrstom bizantskom kontrolom. Stoga je upravo skupina jonskih otoka bila prikladna osnova na kojoj je poslije započet proces reokupacije i rehelenizacije toga dijela Carstva. U tom je procesu osnivanje teme Kefalonija bilo od ključne važnosti, jer je nova vojno-administrativna jedinica u jedinstven organizam okupila sve one posjede bizantske države uz istočno jonsko priobalje koji su, s jedne strane, ostali nedirnuti slavenskom invazijom, a s druge su strane služili kao prometna i strateška komunikacijska karika u pravcu preostalih italskih posjeda Bizanta, kako uzduž Jadrana, tako u južnoj Italiji te na Siciliji.

Jonskim priobaljem i većim dijelom područja budućih tema Kefalonija, Peloponez itd. prethodno je upravljala tema Helada,⁵⁰ osnovana između 687. i 695. godine. Već od kraja VI. stoljeća za ostatke bizantske vlasti u Grčkoj se u upravno-administrativnom kontekstu služilo nazivom "Helada" (umjesto dotadašnjeg "Ahaja").

Stabilizacijom crkvenih i političkih prilika u bizantskim posjedima na jugu Balkanskog poluotoka (u nekadašnjoj Ahaji) došlo je do definitivne demarkacije među dijecezama i naddijecezanskim tvorevinama, tako da *Notitiae episcopatum* sastavljene u X. stoljeću permanentno bilježe Kefaloniju, Zakint, Monembaziju i Troizenu (Damalu) među sufraganima Korinta, a Orej i Portam među sufraganima Atene. To su sve tobožnji sufragani Kefalonije iz *Notitiae* 3. Otok Kerkira je, kao i Egina, zadobio položaj

⁴⁹ Paul A. Hollingsworth, Anthony Cutler, Philippikos, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 1654. Usp. Prigent, Notes, str. 400, bilj. 62. Također Kislinger, Dyrrhachion, str. 334.

⁵⁰ Pertusi, *De Thematibus*, str. 171 i 175; Timothy E. Gregory, Hellas, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 911.

autokefalne nadbiskupije između 787. godine i početka X. stoljeća, tako da ti gradovi nisu postali podložnicima ni Atene ni Korinta (oba su otoka otčepljena od jurisdikcije Korinta).⁵¹ Kerkira je, kao što je već rečeno, 787. bila pod jurisdikcijom Korinta. Ostavljajući po strani biskupiju EGINE, primijetiti je da se biskupija Kerkira pod nadležnošću Korintske metropolije uopće i mogla naći tek poslije propasti crkvenog ustroja krajem VI. ili početkom VII. stoljeća, jer se prije toga nalazila pod crkvenom vlašću Nikopola, metropole Starog Epira.⁵² Kada je uslijed avarsko-slavenskih prodora duboko u Grčku prestala postojati stara hijerarhijska struktura na susjednom kopnu, otok Kerkira je (zajedno s nešto udaljenijom Leukadom) ostao jedinom preživjelim crkvenom i civilnom jedinicom nekadašnje metropolije Starog Epira. Upravo je to razlog, po našem mišljenju, što se u *Notitia* 3 otok Kerkira našao zabilježen kao jedna od biskupija fiktivne "metropolije Dalmacije". Naime, paralelno s crkvenom, na razmeđu VI. i VII. stoljeća urušila se i civilna uprava Starog Epira, tako da je Kerkira i u administrativnom smislu prirodno potpala pod ostatke provincije Ahaje, kojima se i dalje upravljalo iz Korinta, a gdje je za vladavine Justinijana II. Rinotmeta ustrojena tema Helada. Isto se dogodilo s od Kerkire prilično udaljenom Kefalonijom, ali i njoj nedalekim Zakintom, koji su također ugrađeni u improviziranu upravnu jedinicu oblikovanu od različitih ostataka bizantskih posjeda u Grčkoj. Kerkira je izvorno pripadala provinciji Stari Epir (Epirus Vetus), a Kefalonija i Zakint provinciji Ahaji (Heladi), dočim su Itaka i Leukada – premda veoma blizu Kefaloniji te njoj prostorno usmjereni – također bili pod jurisdikcijom Starog Epira.⁵³ U nedostatku bliže i neposrednije carske uprave, svi su ti otoci morali ostati pod upravnom vlašću stratega Helade sve do trenutka kada će političke okolnosti i ratni uspjesi Bizantskog Carstva dopustiti formiranje vojno-administrativnih jedinica tematskog uređenja države na nekoj bližoj i prikladnijoj točki. U slučaju jonskih otoka to se dogodilo tek utemeljenjem teme Kefalonije u VIII. stoljeću. Prema Pertusijevoj ra-

⁵¹ Коматина, Оснивање, str. 43 i bilj. 86.

⁵² Kako ispravno ističe Коматина, Оснивање, str. 43, bilj. 88.

⁵³ Prema podacima iz *Hijeroklovog Sinekdema*, objavljenog u *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatum, accedunt Nili Doxapatrii Notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, ed. Gustav Parthey, Berlin 1866., *Hieroclis Synecdemus, accedunt fragmenta apud Constantinum Porphyrogenetum servata et nomina urbium mutata*, ed. August Burckhardt, Leipzig 1893., *Le Synecdèmos d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, ed. Ernest Honigmann, Bruxelles 1939., gdje vidi i kartu *Forma Imperii Byzantini I*.

ščlambi Porfirogenetova djela *De Thematibus* i drugih relevantnih izvora,⁵⁴ proizlazi da su se kompetencije teme Kefalonija protezale na eponimni otok te na Kerkiru, Itaku, Leukadu i Zakint. To znači da je crkvena organizacija, sačuvana na tim otocima još od ranokršćanskog razdoblja, bila u raskoraku sa suvremenom političkom realnošću, jer u vrijeme osnivanja teme nije bilo odgovarajuće metropolije koja bi mogla precizno reproducirati njezine političke okvire. Štoviše, njezine su se biskupije nalazile u posve anakronom i neprirodnom položaju, jer su i dalje bile podvrgnute formalnoj jurisdikciji Korinta, umjesto da svoj novostečeni politički položaj podupru i stvaranjem vlastitog naddijecezanskog ustroja. Tema Kefalonija je, dakle, nakon svog osnutka bila pod crkvenom jurisdikcijom grada koji se nalazio u drugoj tematskoj jedinici te bio prilično udaljen. Takvu zatečenu situaciju nije nadomjestila vlastitom metropolijom, po uzoru na druge teme koje su tada dobile zasebne crkvene metropole (Helada, Peloponez).

Ako je doista tema Kefalonija osnovana nekoliko desetljeća prije teme Drač, kako su svojedobno smatrali J. Nesbitt, N. Oikonomidès i V. Prigent, za očekivati je da su joj se utjecala i područja fragmentiranih bizantskih posjeda sjeverno od jonskih otoka, u Novom Epiru, a moguće i priobalja sjeverno od njega, u nekadašnjoj Prevalitani; svi ti krajevi još uvijek nisu bili inkorporirani u tematski ustroj.

Tema Nikopol ustanovljena je tek u drugoj polovini IX. stoljeća: njezinog stratega 899. godine prvi put registrira *Filotejev Kletorologij*, dok ga *Taktikon Uspenskoga* uopće ne spominje. Strateg je vršio vlast nad područjem Akarnanije i Etolije te većeg dijela Epira sve do Butrinta, obuhvativši tako većinu nekadašnje provincije Stari Epir.⁵⁵ Iako je kao eponimni grad teme i dalje funkcionirao odavno napušteni Nikopol, sjedište stratega zapravo se nalazilo u Naupaktu, gdje je bila i rezidencija nadležnog metropolita. U literaturi postoje oprečna mišljenja o porijeklu teme Nikopol i njezi-

⁵⁴ Pertusi, *De Thematibus*, str. 175. Knjiga Johannes Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner: Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 1), Graz 1984. nije mi bila dostupna prilikom pripremanja ovog rada. Isto važi i za knjigu Petera Soustala i Johannes Koder, *Tabula Imperii Byzantini 3: Nikopolis und Kephallënia*, Wien 1981., u kojoj autori raspravljaju o ovoj istoj materiji. Usp. Darrouzèsovu ocjenu te publikacije u *Revue des études byzantines*, tom. 40, Paris 1982., str. 266, gdje autor još jednom razglaba o problemima crkvene povijesti epirskog primorja i jonskih otoka. Smatra da "la notice des Iconoclastes (notice 3 dans la nouvelle édition) contient une liste de noms anciens, antérieure évidemment au 8e siècle, dont elle ne peut pas affirmer le statut épiscopal au 8e siècle".

⁵⁵ Pertusi, *De Thematibus*, str. 176; Timothy E. Gregory, Nikopolis, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 1485.

nu odnosu spram drugih, starijih tematskih jedinica: prema mišljenju dijela istraživača, ona je ponikla iz turme (niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja) prethodno podređene temi Peloponez; no, jednako je moguće zanimljivo rješenje koje je ponudio bizantolog W. Treadgold,⁵⁶ prema kojemu je riječ o temi nastaloj otcjepljenjem od teme Kefalonija. U tom bi slučaju trebalo računati s prijašnjom nadležnošću Kefalonije i za područje jonskog zaleđa, najdalje do Joannine i planinskog masiva Pinda,⁵⁷ no to je pitanje koje će morati ostati otvoreno.

Bilo kako bilo, dakle, ona područja pod vlašću Bizantskog Carstva koja su bila prirodno-geografski i strateški usmjerena ka Kefalonijskoj temi prije osnivanja Dračke teme (vjerojatno za vladavine Nikefora I.), teme Peloponez (poslije 783.) i teme Nikopol (prije 899.), postaju ozemljem od prvorzrednog interesa za proučavanje u kontekstu ovoga rada. U međurazdoblje nakon osnivanja teme Kefalonija i prije osnivanja teme Drač moguće je okvirno datirati onu etapu društveno-političkog i administrativnog razvoja jonskog i južnojadranskog priobalja koja je mogla imati presudan, formativan utjecaj na percepciju sastavljača *Notitiae* 3. U tom kontekstu, povezivanje čitavog tog teritorija s Dalmacijom, kao i imenovanje tamošnjih biskupa istim pokrajinskim nazivom na saboru u Hijereji, za istraživača više ne predstavlja nepremostivu prepreku, što ćemo nastojati pokazati u zaključnom dijelu rada.

* * *

U ranobizantskom je razdoblju metropolit Prevalitane rezidirao u Skadru, sa sufraganima u Lješiu i Dokleji.⁵⁸ Kako je uslijed socijalne i institucionalne krize koja je pratila dezintegraciju tamošnjih pokrajina Carstva na

⁵⁶ Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford 1995., str. 33, 76. Sačuvali su se pečati turmarha Nikopola te izvjesnog Josipa, epopta (*epoptes*) Nikopola i dužnosnika u Peloponezu.

⁵⁷ To su granice Nikopolske teme prema unutrašnjosti kako ih rekonstruirao Pertusi, *De Thematibus*, str. 176.

⁵⁸ Popović, *Byzantins, Slaves*, str. 207; Bratož, *Razvoj organizacije*, str. 391; Isti, *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen*, u: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ed. Orsolya Heinrich-Tamáska, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf 2011., str. 246. U izvorima se poimence spominju biskupi Skadra (591., 597., 599. i 602.), Dokleje (602.) i Lješa (592.), uz natpis biskupa neidentificiranog grada pronađen u Izbičnju kod Prijepolja (oko 550.). Jurisdikcijska pripadnost pretpostavljenog biskupa Risinija (Risan) spomenutog 591. i 595. ostaje spornom, iako je vjerojatno bio sufragan skadarskog metropolita.

prijelazu VI. i VII. stoljeća metropolija u Skadru iščezla, one sufraganske biskupije Prevalitane koje su uspjele preživjeti ili naknadno obnoviti svoj crkveni ustroj podvrgnute su susjednom metropolitu u Dirahiju, središtu Novog Epira. Tako *Notitia* 7, sastavljena u prvom desetljeću X. stoljeća, spominje biskupa prevalitanskoga grada Lješa (ὁ Ἐλισσοῦ) kao sufragana Dirahija, metropole Novog Epira.⁵⁹ Također, ima naznaka da je već u ranom VI. stoljeću dolazilo do jurisdikcijskih presizanja i preklapanja na tom prostoru, i to u korist dirahijske metropolije, kako se vidi iz slučaja prevalitanskog biskupa Andrije (oko 519. on je trpio intervencije metropolita Dirahija, iako mu je nadležni metropolit bio onaj skadarski).⁶⁰ Na taj je način došlo do čvršće jurisdikcijske veze dviju pokrajina, koje su doba slavenskih prodora preživjele samo u fragmentima. Pokrajina Prevalitana je, zajedno s oba Epira i čitavom prefekturom Istočnog Ilirika, ušla u kompleks onih crkvenih jedinica otuđenih jurisdikciji Svete Stolice tridesetih godina VIII. stoljeća te pridružen kontroli carigradskog patrijarha.

U tom bi se smislu moglo pretpostaviti da je Dalmacija u Mihajlovoj kronici spomenuta među posebno izdvojenim pokrajinama (u društvu Ciliacije, Helade i Sicilije) upravo zato što se radilo o biskupijama prije podložnima Rimskoj patrijaršiji – oba Epira i Prevalitana bili su sve do vladavine Lava III. Izaurijskog pod papinskom jurisdikcijom – te u ovoj prigodi pokrivenima pogrešnim krovnim terminom “Dalmacija”. I velik dio Ciliacije nije prije ovisio o carigradskom patrijarhu, već o onomu u Antiohiji,⁶¹ drugim riječima, prvotno se nalazio pod drugom crkvenom jurisdikcijom, poput Helade, Sicilije i Dalmacije. U trenutku kada je područje nekadašnje Prevalitane zajedno s ostacima oba Epira pripojeno Carigradskoj patrijaršiji, početkom 730-ih godina, crkvena organizacija koja je eventualno opstala na tim prostorima (kako na biskupskoj, tako i na razini nižeg svećenstva) nije bila znatna. Sudeći po svemu, tada je improvizirano uklopljena u najbliže postojeće organizacijske strukture, što je u slučaju Prevalitane značilo

⁵⁹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 286, br. 647. Usp. slično rezoniranje u Prigent, *Notes*, str. 411-412 i bilj. 160, gdje je i prvi put upozoreno na slučaj biskupa Lješa.

⁶⁰ Ludwig Steindorff, Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na *planities Dalmae*, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb 1995., str. 154 je upozorio na pismo izvjesnog biskupa Andrije, sudionika događaja oko poslanstva Germana od Kapue 519. godine. Pismo je Andrija poslao papi Hormizdi, tužeći se između ostalog na postupke metropolita Dirahija na crkvenom saboru pokrajine Novi Epir. S obzirom na to, Steindorff drži da je Andrija vjerojatno pripadao toj metropoliji, a ne Prevalitani, te sumnja u naslov pisma koji glasi *Exemplum relationis Andreae episcopi Preualitanis* (*Collectio Avellana*, str. 673, br. 215). Bratož, *Razvoj organizacije*, str. 391 ga smatra biskupom Skadra, u Prevalitani.

⁶¹ Vidi bilj. 15.

povezivanje s Dirahijem kao nadležnim crkvenim centrom.⁶² Kako se radilo o gradovima koji su ostali bez biskupske paske, u praksi se radilo o pastORIZACIJI posredstvom jedinog preživjeloga grada u biskupskom rangju, a to je bio Dirahij. To je i razlog zašto u ranim bizantskim *Notitia episcopatum* nisu zastupljene preostale crkvene zajednice Prevalitane i Epira: u toj vrsti tekstova nije bilo svrhe bilježiti gradove kojima na čelu nisu stajali biskupi, makar je vjerski život u njima u rudimentarnu obliku ipak kontinuirao. Pri takvu zaključivanju na prvom je mjestu najveći oprez, jer se – na prvi pogled paradoksalno – o opstanku nižih jedinica crkvenog uređenja donose zaključci na temelju toga što one *nisu* spomenute u izvorima. Stoga treba u svakom trenutku voditi računa o tomu da je riječ o hipotezi koju tek treba potkrijepiti neovisnim vrelima o fizičkom i društvenom kontinuitetu spomenutih naselja. U ovom slučaju, međutim, svjedočanstva o materijalnom prežitku određenih zajednica postoje (v. d.). Ukoliko je prethodno navedena pretpostavka opravdana (da su Dalmacija, Helada, Cilicija i Sicilija u Mihajlovu tekstu izdvojene zbog donedavne drugačije jurisdikcijske pripadnosti), tobožnje bi se dalmatinske biskupe tada moglo identificirati u biskupima Kefalonije i njoj gravitirajućih ostataka crkvenih jedinica na sučelnom kopnu i susjednim otocima. Tu je upravo riječ o ozemlju koje je predstavljalo ostatak teritorija nekadašnjeg papinskog Istočnog Ilirika (u koji se Dalmacija nije ubrajala), pripojenog Carigradskoj patrijaršiji. Vijest iz sirijske kronike stoga nikako ne može služiti kao potvrda anektiranja biskupija “prave” Dalmacije u korist Carigrada.

Osim toga, sama činjenica što je Mihajlova vijest o dalmatinskim biskupima na saboru 754. godine približno vremenski podudarna s *Notitia 3*, dokaz je više da su pod “Dalmacijom” tada mogli biti podrazumijevani krajevi današnje južne Albanije i sjeverozapadne Grčke. Taj sinkronicitet dvaju izvora dozvoljava nam da navedenu pretpostavku smatramo još čvršćom. U tom je kontekstu zanimljivo upozoriti da bizantski povjesnik Teofan (o. 758/760.–817/818.), opisujući seizmološki fenomen koji se zbio 344/345. godine, spominje Dirahij kao grad u Dalmaciji: Τοῦτῳ τῷ ἔτει Δυρράχη τῆς Δαλματίας ὑπὸ σεισμοῦ διεφθάρη· καὶ Ῥώμη ἡμέρας τρεῖς ἐκινδύνευσε σειομένη· τῆς δὲ Καμπανίας β' πόλεις διεφθάρησαν.⁶³ Bizantski kroničar

⁶² Tako i Dragoljub Dragojlović, *Dyrrachium et les évêchés de Doclea jusqu'à la fondation de l'archevêché de Bar*, *Balkanica*, vol. XXI, Beograd 1990., str. 203.

⁶³ *Theophanis Chronographia*, str. 37 = *The Chronicle of Theophanes Confessor*, str. 63. Spominje se veoma razoran potres u Dirahiju, trodnevno podrhtavanje tla u Rimu te razaranje dvanaest gradova u Kampaniji.

na tome mjestu slijedi vijest ranijih povjesnika, preuzimajući podatak o dirahijskom potresu od Jeronima. Jeronim, doduše, u svojoj verziji teksta ne specificira u kojoj se pokrajini Dirahij nalazi. Te pojedinosti nema ni u drugim izvorima koji su intertekstualno vezani uz ovaj, kao što je Mihajlo Sirijski, dok Georgije Kedren (XII. st.) gotovo od riječi do riječi rabi sintagmu identičnu Teofanovoj, čijom se kronografijom i inače obilno služi.⁶⁴

Ipak, u anonimnom geografskom traktatu iz sredine IV. stoljeća pod naslovom *Expositio totius mundi et gentium*, položaj Dirahija i Dalmacije opisan je na sljedeći način:

*Post hanc [Epiri partes] paulo superius Dalmatia est: quae in negotiis eminens esse dicitur. Caseum itaque Dalmatenum et tigna tectis utilia, similiter et ferrum, tres species, cum sint utilia, habundas emittit. Et habet civitatem splendidam Salonam: Dyrrachium enim propter habitantium malitiam a deo mari mersa, ut dicunt, descendit, et non apparuit.*⁶⁵

Radi se o latinskom prijevodu izgubljenoga grčkog izvornika, sačuvanom u dvjema inačicama: dužoj, s početka VI. stoljeća, i kraćoj, iz sredine istog vijeka (naslovljenoj *Descriptio totius mundi*). Unutartekstualna kronologija ukazuje na to da je izvornik napisan za vladavine Konstancija II. (337.-361.), točnije između 355. i 361. godine. Dirahij je tu jednoznačno smješten u Dalmaciju. Razoran potres koji se ovdje spominje priređivač Reise smatra istovjetnim onomu koji, u istom kontekstu, navodi Jeronim, što bi po kronologiji izvora doista odgovaralo vremenu o kojem je riječ:

⁶⁴ Die "Chronik" des Hieronymus (Hieronymi "Chronicon"). Eusebius Werke, VII/1. Text, ed. Rudolf Helm, Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Bd. 23, Leipzig 1913., str. 236f: *Dyrrachium terrae motu conruit et tribus diebus ac noctibus Roma nutavit plurimaeque Campaniae urbes vexatae. Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), tom. I, ed. J.-B. Chabot, Paris 1899., str. 271 (lib. VII, c. 4): "En l'an 9 du règne des fils de Constantin, il y eut un autre tremblement de terre dans lequel Rome fut en grand danger pendant trois jours. Douze villes furent détruites en Campanie". Mango i Scott, u: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, str. 63 netočno navode da se na tom mjestu Mihajlo Sirijski poziva na Ivana Efeškog; on se na nj poziva u prethodnom odlomku, opisujući razaranja koja je potres prouzročio u Salaminu na Cipru i Cezareji u Pontu. Nadalje: Georgius Cedrenus, *Compendium historiarum*, tom. I, ed. Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1838., str. 522-523, 23-24: Τῷ ἔτει Δυρράχιον πόλις τῆς Δαλματίας ὑπὸ σεισμοῦ διεφθάρη, καὶ Ῥώμη ἐν τρισὶν ἡμερῶν ἐκινδύνευσεν ἡμέραις σειομένη, τῆς δὲ Καμπανίας ἱβ' πόλεις διεφθάρσαν. Šire o Teofanovom korištenju izvorima: Mango-Scott 1997, str. xci-xcv.*

⁶⁵ *Expositio totius mundi et gentium*, u: *Geographi Latini minores*, ed. Alexander Riese, Heilbronn 1878., str. 119. Šire o tom izvoru: Peter Franz Mittag, Zu den Quellen der "Expositio totius mundi et gentium". Ein neuer Periplus?, *Hermes*, Bd. 134, H. 3, Stuttgart 2006., str. 338-351. U tekstu se npr. spominje *Dominus orbis terrarum imperator Constantius*, kao i to da je Julijan tada bio cezar u Galiji.

Expositio totius mundi et gentium sastavljen je desetak godina nakon potresa. Osim toga, treba istaknuti da je rukopisna tradicija ovog traktata, kako je već spomenuto, razmjerno rana – obje najstarije inačice potječu iz VI. stoljeća. To znači da je i tradicija o lokaliziranju Dirahija u Dalmaciju veoma stara: mogla je u tom obliku biti zabilježena već u grčkom izvorniku ili dopisana u nekoj od redakcija u razdoblju između vremena sastavljanja *Expositio* i njegova najstarijega sačuvanog prijepisa. U svakom je slučaju nastala najkasnije u VI. stoljeću, što znači da je predsrednjovjekovne starine.

Na ovu se tradiciju očigledno nadovezuju (bilo posredno, bilo izravno) veoma slične vijesti u djelu *Opus majus* engleskog teologa i filozofa Rogera Bacona (o. 1214.-1294.), koje je dovršeno oko 1267. godine:

*Sub qua [Graecia] ad occidentem est Dalmatia, in qua [est] Duracium. Et sub ea Illyria (...) Illyrii jacent inter Dalmatiam et Histriam.*⁶⁶

U vrijeme navedenog potresa iz sredine IV. stoljeća grad Dirahij (*Dyrrachium*, Drač) bio je metropola Novog Epira, što je bio i za Jeronimova života, a u Teofanovo vrijeme (najkasnije u prvoj polovici IX. st.) i sjedište novouspostavljene Dračke teme.⁶⁷ Sjedište metropolita bio je permanentno tijekom ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja. Stoga smijemo zaključiti kako pobliže lociranje Dirahija u “Dalmaciju” pripada povijesnoj građi starijoj od Teofanove redakcije, odnosno da predodžba o historijskoj geografiji istočnog Jadrana potkraj VIII. stoljeća nije morala biti podudarna onoj s konca IV. stoljeća.

⁶⁶ *The ‘Opus majus’ of Roger Bacon*, ed. John Henry Bridges, vol. I, London 1900., str. 375.

⁶⁷ Utemeljena u drugom ili trećem desetljeću IX. stoljeća, vjerojatno za vladavine Nikefora I. (802.-811.). Kronologija prema Jadran Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, u: *Actes du XIIe Congrès International des Études byzantines, Ochride, 10-16 septembre 1961*, tom. II, Beograd 1964., str. 83-92 i Pertusi, *De Thematibus*, str. 177. Datiranje postanka teme ovisi o datiranju *Taktikona Uspenskog* te, u manjoj mjeri, o datiranju pisma Teodora Studitskog dračkom metropolitu Antoniju. Usp. Живковић, *Јужни Словени*, str. 229-230 i str. 383, bilj. 738, ali također rezerve u Prigent, *Notes*, str. 406-408. Prema autoru *terminus ante quem* je svakako 815. godina; no, i dalje ostaje sklon dataciji vezanoj uz vladavinu cara Nikefora. Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 337-338 smatra da je osnutak Dračke teme uzročno-posljedično vezan uz rekonstrukciju carske vlasti na Peloponezu početkom IX. stoljeća. Zaključak koji iznosi Curta, *Barbarians in Dark-Age Greece*, str. 533, bilj. 63 da nazočnost dalmatinskih biskupa na Nicejskom koncilu »may indicate that the transfer in 754 of the diocese of Illyricum from papal authority to that of the patriarch of Constantinople was followed by large-scale measures of reorganization of ecclesiastical life on the Dalmatian coast« u izravnom je proturječju kako s poznatim povijesnim činjenicama, tako i s rečenicom koju Curta iznosi nekoliko redaka niže: »The reorganization of the church life on the Dalmatian coast coincides with the creation of the themes of Cephalonia and Dyrrachium«. Teme Kefalonija i Drač, uostalom, nisu utemeljene istodobno.

Postoje mišljenja da se vijest o potresu u Dirahiju izvorno nalazila u pretpostavljenoj *Arijanskoj povijesti* (*Hypothetical Arian history*), nesačuvanu izvoru čije postojanje potvrđuju brojni zajednički tekstualni elementi djela Teofana, anonimnog pisca *Uskršnje kronike* (o. 630.), Mihajla Sirijskog i tzv. *Sirijske kronike iz 724.* (*Chronicon miscellaneum ad annum Domini 724 pertinens*); hipotetička *Arijanska povijest*, sudeći po svemu, nastala je za vladavine cara Valenta (364.-378.). Njome se koristio crkveni povjesničar Filostorgije (o. 368.–o. 439.) pri pisanju svoga nastavka Euzebijeve *Crkvene povijesti*, sastavljenog s jakom arijanskom pristranošću (te vjerojatno upravo zato sačuvanog samo u fragmentima). Iako diskusija oko oblika i obilježja ovog nesačuvanog vrela još uvijek traje, bilo je pokušaja (J. Bidez) da se njegov sadržaj rekonstruira, i to upravo pomoću paralela koje uzajamno dijele gore navedena i druga povijesna djela. Ovo je rezultiralo s ukupno 48 tekstualnih rekonstrukta različita opsega, u kojima su zastupljeni Teofan (u 45 navrata), *Uskršnja kronika*, *Sirijska kronika iz 724.* (obje u 20 navrata) te Mihajlo Sirijski (u 14 navrata). Dakako, uzevši u obzir sve navedeno, jasno je da ponuđena rekonstrukcija ne može biti doli veoma hipotetska, a nije razriješeno ni pitanje je li se Teofan ovim vrelom koristio izravno ili posredstvom nekog drugog teksta. U svemu je, dakle, još uvijek veoma teško utvrditi je li dodatak τῆς Δαλματίας u Teofanovoj vijesti o potresu bio plod nepoznatog autora *Arijanske povijesti*,⁶⁸ nekog njegova nastavljača ili samog Teofana. S obzirom na to da Jeronimova kronika, nastala nakon *Arijanske povijesti* ne donosi taj dodatak, moguće je zaključiti da se on ipak nije nalazio u izvorniku iz vremena Valentove vladavine, već je pridodan u nekoj kasnijoj redakciji. Usporedno s njim kolala je i ravnopravna tradicija o Novom Epiru kao “Dalmaciji”, za što su prvorazredna svjedočanstva traktat *Expositio* i Konstantinov natpis iz Lihnida. Taj je zaključak u skladu sa spomenutom činjenicom da je već sredinom IV. stoljeća bila ustaljena tradicija o Dirahiju u “Dalmaciji”.

Nadalje, raščlanjujući informacije iz historijske geografije kojima se služio kroničar Toma Arhiđakon (1200.-1268.), L. Steindorff je upozorio kako se na više mjesta može opravdano zaključiti da Tomina ubikacija grada

⁶⁸ Takvim ga uzima P. R. Amidon u svom izdanju Filostorgijeva djela: Philostorgius, *Church History*, trans. Philip R. Amidon, *Writings from the Greco-Roman World*, 23, Atlanta 2007., str. 214-215, 20. Osnovna studija je: Philostorgius, *Kirchengeschichte: Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, ed. Joseph Bidez, Berlin 1981., str. cxxxvi, cli-clxiii.

Delmis (eponima pokrajine) nije posve jednoznačna.⁶⁹ Iako, naime, splitski kroničar tu *civitas antiqua* povezuje uz Delminij, odnosno uz fiktivnog delminijskog biskupa, sama lokacija toga grada u njegovu je tekstu opisana u kontekstu južne Dalmacije (*Dalmatia Superior*). Prema Steindorffovu mišljenju,⁷⁰ Arhiđakon je položaj grada Delmis smjestio u zaleđe sjeverno od obale između Dubrovnika i Dirahija, točnije u srednjovjekovnu Duklju. Takva pozicija proizlazi iz opisa Dalmacije, opisa biskupija koje je tobože osnovao Ivan Ravenjanin te opisa granica hrvatskog kraljevstva za vladavine Stjepana Držislava (HS c. I, 1, 1-3; c. XI, 1-2; c. XIII, 4, 10-15). Neovisno o pitanju koliko su ovi opisi stvarni – a koliko su trebali poslužiti kroničaru kako bi njima kontekstualno manipulirao u svom narativu – ostaje činjenica da je Toma Arhiđakon poistovjećivao *Delmis* i *regio Delmina* s udaljenim područjem srednjovjekovne Duklje. Zbog toga smijemo pretpostaviti da je nekakva tradicija o “dalmatinskom” karakteru ozemlja južno od bokokotorskog zaljeva izvjesno postojala.

Na takav zaključak upućuje i Arhiđakonova epizoda o biskupu Germanu, koji je u gradu Delmis posvetio stanovitu crkvu. Riječ je o biskupu Kapue, koji je 519. godine bio na čelu poslanstva Sv. Stolice u Carigrad kako bi izgadio spor nastao uslijed tzv. Akacijeve shizme. Putovanje tog šesteročlanog izaslanstva dobro je dokumentirano, a pravac njegova kreta-

⁶⁹ Steindorff, Tumačenja. Vidi i Ludwig Steindorff, *Die Synode auf der Planities Dalmae. Reichseinteilung und Kirchenorganisation im Bilde der Chronik des Priesters von Dioclea, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Bd. 93, Wien 1985., str. 279-324.

⁷⁰ Steindorff, Tumačenja, str. 151-153 i d. Već od rane antike povremeno se uz običnu jedninu *Dalmatia* u izvorima o rimskoj pokrajini za nju javlja i množinski oblik *Dalmatiae, -arum*. Od V. stoljeća ta je pojava sve češća, osobito učestala od početka IX. stoljeća, a najbrojnija u zapisnicima splitskih crkvenih sabora 915. i 928. godine. O tomu sam detaljno razglabao u izlaganju, “*Dalmatiae, Dalmatiarum* u jadranskoj historijskoj geografiji”, na međunarodnom znanstvenom skupu *Illyrica antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević*, Šibenik, 12–15. rujna 2013. Radovi skupa su u pripremi za tisak. Koliko je ta terminologija stara, koliko je oficijelna i je li starija od uspostave bizantske teme Dalmacije, pitanja su i dalje otvorena u historiografiji. Očito je riječ o srazu uporabe starih zemljopisnih pojmova s pokušajima imenovanja novih političkih formacija, pa u interpretacijama treba biti na oprezu. Svako od tih tumačenja ovisi o kontekstu u kojem se vijest javlja u povijesnim izvorima. Nije jasan ni odnos te moguće starije upravno-administrativne podjele prema kasnijoj tradiciji o dvjema Dalmacijama: Gornjoj (*Dalmatia Superior*, od Dubrovnika do Budve) i Donjoj (*Dalmatia Inferior*, od Splita do Krka). Potonja se podjela javlja tek od XI. stoljeća, pri čemu ostaje otvoreno pitanje koliko ju je moguće projicirati u raniju prošlost. Prema nepovezanim vijestima Popa Dukljanina (XII. st.), kompiliranim iz heterogenih izvora, legendarni kralj Svetopelek je svoju državu podijelio na Crvenu Hrvatsku (Gornju Dalmaciju) i Bijelu Hrvatsku (Donju Dalmaciju) pri čemu su granica bile *planities Dalmae* (Duvanjsko polje ili Dokleja kod Podgorice). Odnos te tradicije prema rimsko-bizantskim teritorijalnim podjelama nije sasvim razjašnjen.

nja sasvim je jasno utvrđen: Rim–Brindizij–Valona–Skampis–Lihnid–Solun–Carigrad; u carskom gradu ostali su sve do 520. godine.⁷¹ Prema tome, Germanovo posvećivanje crkve u Duvnu ne dolazi u obzir u tako pouzdano rekonstruiranu itinereru. Porijeklo tog podatka u Arhidakonovoj kronici nije jasno, utoliko više što se splitski kroničar izrijekom poziva na natpis sačuvan u crkvi u gradu Delmis (*sicut scriptum reperitur in ea*), pa se čini da o tome raspolaže nekim dobro obaviještenim izvorima: radi se, dakle, ili o sasvim apokrifnom izvještaju ili o Tominoj “pogrešnoj” ubikaciji grada Delmis. No, vijest o Germanu od Kapue iznova upućuje na tradiciju o krajnjem jugu Jadrana kao “Dalmaciji”. Isto vrijedi i za *planities Dalmae* iz Dukljaninova narativa,⁷² gdje je navedeni toponim rezultat učene historio-grafske tradicije te ističe “artificijelni literarni karakter” *Ljetopisa*: Svetopelekov je sabor lociran u Duklju. Drugim riječima, Steindorffovi su zaključci pokazali da je podudaranje između kasnoantičkih administrativno-teritorijalnih odnosa i ranosrednjovjekovne političke geografije gotovo potpuno: *Praevalis* se mogla legitimno smatrati Dalmacijom. Ranosrednjovjekovna i kasnosrednjovjekovna recepcija te očigledno vrlo duboko ukorijenjene predaje o prostiranju pojma *Dalmatia* daleko na jug ukazuje na to da je ona prilično stara.

Je li i na koji je način ovo povezano s kompliciranim pitanjem ishodišnog područja Ilira,⁷³ etničke skupine koja je prvobitno zaposjedala ograničeno ozemlje između Drača i Lješa – odakle se ilirsko ime širilo u različitim

⁷¹ Steindorff, Tumačenja, str. 154. Ovo je komentirala Иванка Николајевић, Тома Архиђакон, “Анастасије Библиотекар” и Јене Бори у културној историји Босне и Херцеговине, *Зборник радова Византолошког института*, vol. XXIV-XXV, Beograd 1986., str. 140-142, ističući da je itinerer biskupa Germana dobro poznat, i da stoga treba odbaciti Arhidakonovu konjekturu o Duvnu. Vidi i Pietri, *La géographie*, str. 42, 46-47.

⁷² Steindorff, Tumačenja, str. 155-158. Šire u Steindorff, *Die Synode*, str. 305-308.

⁷³ Specijalističke rasprave o tom problemu su Radoslav Katičić, *Illyrii proprie dicti, Živa antika*, god. XIII-XIV, Skopje 1964., str. 87-100, Mate Suić, *Illyrii proprie dicti, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. XIII/11, Sarajevo 1976., str. 179-196, Fanula Papazoglu, O pojmovima “Epir” i “Ilirija” u poznorepublikansko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. XIII/11, Sarajevo 1976., str. 197-211 i Włodzimierz Pająkowski, *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. XVIII/16, Sarajevo 1980., str. 91-162; pregled osnovnih istraživačkih smjernica se može naći u Bruna Kuntić-Makvić, Grčka i rimska starina, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. 1. Srednji vijek (VII.–XII. stoljeće)*. *Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan Supićić, Zagreb 1997., str. 77, John J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford 1992.; hrv. prijevod: *Iliri*, prev. Ž. Filipi, Split 2001., str. 223-224, Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009., str. 32-33 te Danijel Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC–AD 68*, Cambridge 2010., str. 3-4 i bilj. 4, gdje je i ostala literatura. Vidi i Dominik Mandić, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, u: *Sabrana djela*, sv. I, prir. Miroslav Akmađža, Mostar 2013., (Chicago–Rim

pravcima u političkom, geografskom i kulturno-jezičnom smislu – pitanje je koje nadilazi temu i pretenzije ovoga rada. Ostavljajući taj kompleks problema po strani, dovoljno je istaknuti da se ta prvobitna Ilirida (*Illyrii proprie dicti*) prostirala upravo na sjevernoj polovici prostora koji će poslije u rimskodobnoj oficijelnoj upravnoj strukturi postati poznat kao *Epirus Nova (Dalmatorum)*, a čijim je neposrednim sjevernim susjedom sve do Dioklecijanova provincijskog preustroja 290-ih godina bila pokrajina Dalmacija.⁷⁴ Ovu je nakon navedene reforme zamijenila novoformirana Prevalitana, nastala odvajanjem krajnjeg jugoistočnog segmenta Dalmacije u zasebnu administrativnu jedinicu koja se na primorskom pojasu protezala približno između Budve i rijeke Mat, obuhvaćajući Skadarsko jezero i dublju unutrašnjost prema sjeveru sve do izvora Zapadne Morave. Kako je i sama Prevalitana nekoć sačinjavala *pars Dalmatiae*, valjalo bi otvoriti raspravu o geografskoj percepciji te pokrajine u kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim izvorima, no to nadilazi mogućnosti ovoga priloga. Zasad je dostatno zastati pred mogućnošću da ime te pokrajine implicira njezinu prijašnju pripadnost Dalmaciji u užem smislu riječi (*Dalmatia Praevalitana?*).⁷⁵ U

³1973.), str. 234 i d. Zadani prostor mi ne dopušta širi komentar mnoštva Mandićevih zapažanja, koja su u historiografiji ostala bez značajnijega odjeka.

⁷⁴ Dobri pregledi upravnog ustrojstva Ilirika i njegovih preinaka su Roko Rogošić, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437). Krična istraživanja Ilirika iz kasnije povijesti Rimskog Carstva*, Zagreb 1962., John J. Wilkes, *Dalmatia (History of the provinces of the Roman Empire, 2)*, London 1969., str. 416-437; Bruna Kuntić-Makvić, *Illyricianus: l'histoire du mot et l'histoire de l'Illyrie*, u: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätromischen Zeit* (Situla, 34), ur. Rajko Bratož, Ljubljana 1996., str. 185-192; Ista, Grčka i rimska starina, str. 81-82 i bilj. 28; Ista, Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata, u: *Povijest Hrvata. Knj. 1. Srednji vijek*, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2003., str. 19-21; Hrvoje Gračanin, Ilirik u Marcelinovoj kronici. Kronika komesa Marcelina kao izvor za društvenu i gospodarsku povijest te ekohistoriju kasnoantičkog Ilirika, *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 1, br. 1, Zagreb 2005., str. 14-15, Matijašić, *Povijest*, str. 184-185 i Isti, *Povijest hrvatskih zemalja u antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb 2012., str. 45-47. Za rani srednji vijek v. Balduin Saria, *Dalmatia (als spätantike Provinz)*, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband VIII, Stuttgart 1956., str. 21-59 i Jadran Ferluga, *Dalmatien. Geschichte und Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter*, u: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, München-Zürich 1986., str. 444-454.

Na koncu, i tragovi u toponimiji upućuju na vrlo star "dalmatinski" karakter sjeverne Albanije, npr. Kalaja e Dalmacës (Komani) u sjevernoj Albaniji. Usp. Aleksandar Loma, Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike, u: *Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године*, ur. Jovan R. Bojović, Titograd 1991., str. 279-327 i Сима Ђирковић, Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку, *Ibid.*, str. 43-56.

⁷⁵ Kako je to već naznačila Kuntić-Makvić, Grčka i rimska starina, str. 81. Ovom problemu posvećeno je razmjerno malo analiza. Usp. Bojan Novaković, Doclea – Genta – Praevalis, *Philologia*, vol. 5/1, Beograd 2007., str. 125-126, koji smatra da etimologija naziva *Praevalis*, *Praevalitana* dolazi od *prae* + *vallis* – "(oblast) ispred doline" [pojas pred kotlinom Skadarskog jezera]. Vidi i

tom bi slučaju lociranje određene skupine biskupa s ovog ozemlja u "Dalmaciju" bilo mnogo manje neočekivano nego što se na prvi pogled čini.

Takva kontaminacija crkvenih i vojno-administrativnih vrela s baštinenim geografskim znanjem može se uspoređivati s prostorom sjeverno-jadranskog lûka. On je poslije provale Langobarda 568.-569. godine definitivno podijeljen na langobardsko kontinentalno zaleđe i usku priobalnu zonu pod bizantskom kontrolom. Uslijed te promjene došlo je do tektonskih poremećaja u pokrajinskom nazivlju, u političkom, crkveno-upravnom i geografskom smislu.⁷⁶ Pojam Istre (*Histria*) proširio se na račun susjedne Venetije (*Venetia*), ali i Recije, Norika te Panonije, redom starih pokrajina koje su koncem VI. i početkom VII. stoljeća doživjele teških razaranja i redukcije svoga prijašnjeg ozemlja. Osim što se radilo o prevlasti naziva upravo one pokrajine koja je u invazijama najmanje pretrpjela (pa je utoliko i njezin teritorij bio najmanje okrnjen), pojam *Histria* očigledno je postao dominantnim i iz ideoloških razloga jer se u crkvenom pogledu vezivao uz Gradešku patrijaršiju, a u političkom pogledu uz ideju Carstva, što su podjednako bili jamci legitimiteta, kako za tamošnje društvene elite, tako i za predstavnike središnje vlasti u Carigradu. Ostaci istočnorimskog suvereniteta u sprezi sa snažnim ideološkim prežitcima omogućili su da se razviju veoma složeni odnosi u nazivima upravno-teritorijalnih, crkvenih i zemljopisnih područja, nerazmrsivo isprepleteni s promjenjivim fizičkim opsegom odgovarajućih jedinica i kontekstom u kojemu se pojedini nazivi javljaju. Problem dodatno usložnjava činjenica što se ti promijenjeni nazivi u pisanim izvorima upotrebljavaju ne samo sukcesivno (jedan za drugim u vremenskom slijedu, ovisno o povijesnim mijenama), nego i simultano u novom, srednjovjekovnom kontekstu. Primijenimo li taj model langobardske i predlangobardske Istre na susjednu Dalmaciju, dolazimo do rezultata koji se najsažetije može izraziti tablično prikazanim parovima:

Isti, Дукља у спису *De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института, vol. XLIX, Beograd 2012., str. 75-86. Na konzultacijama oko ovog problema u novijoj literaturi zahvalan sam doc. dr. sc. Ivanu Stevoviću (Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za istoriju umetnosti), i prof. dr. sc. Aleksandru Lomi (Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za klasične nauke). Potonji je upozorio da je *prae* i prijedlog s ablativom, pa je moguće da je prvobitna sintagma glasila *prae vallis* "pred bedemima"; no, nejasno je na što bi se ta riječ konkretno u ovom slučaju odnosila: na neku umjetno načinjenu fortifikaciju ili na planinski masiv Prokletija (albanskih Alpa), budući da rimski autori Alpe katkad označavaju kao *vallum Alpium*. Tumačenje A. Lome zasad je samo prijedlog za raspravu.

⁷⁶ O tome detaljno Andrej Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, Rovigno 2007., str. 19-20, 22 i Vedriš, *Histria*.

DALMACIJA		
Opseg	Kontekst	Domena izvora
ranoantički	ranoantički	uprava / geografija / etnografija
ranoantički	kasnoantički (predslavenski)	crkva / uprava / geografija / etnografija
ranoantički	ranosrednjovjekovni	crkva / uprava / geografija / etnografija
kasnoantički (predslavenski)	kasnoantički (predslavenski)	crkva / uprava / geografija / etnografija
kasnoantički (predslavenski)	ranosrednjovjekovni	crkva / uprava / geografija / etnografija
ranosrednjovjekovni	ranosrednjovjekovni	crkva / uprava / geografija / etnografija

Što je, prema tome, pojam *Dalmatia* mogao značiti u vrijeme sastavljanja *Notitia* 3 i izvorâ Mihajlove kronike? *Notitia* 3 pod jurisdikcijom metropolita Nikopola bilježi biskupe Hadrijanopola, Evoreje, Anhijazma, Butrinta i Dodone.⁷⁷ Metropolitu, pak, Dirahija prema istom popisu podvrgnuti su na početku ovog rada spomenuti gradovi.⁷⁸ Međutim, odavna je poznato da biskupski popisi Carigradske crkve sami po sebi ne mogu predstavljati pouzdano uporište zaključivanju o kontinuiranom životu određene biskupije, ako ih se ne konfrontira s popisima konkretnih biskupa nazočnih na povremeno održavanim crkvenim saborima. U konzervativnoj bizantskoj administraciji prisutna je, naime, tendencija da se sufragani odgovarajuće metropolije u popisima mehanički prepisuju neovisno o promjenama u njihovu broju u vremenskom slijedu.⁷⁹ Koncilski akti, dakle, predočavaju stvarno stanje, a *Notitiae episcopatum* izvještavaju o formalnim odnosima. Prema tome, službeno postojanje ove ili one biskupije, ako se i može dokazati, u realnosti ne znači mnogo. Okrenemo li se koncilskim popisima kao pouzdanim izvoru s ove točke gledišta, o jonskom priobalju pomalja se unekoliko drugačija slika.

U Novom Epiru, dirahijskog nadbiskupa Urbicija (Urbika) spominju pisma Grgura Velikog iz 597. i 599. godine,⁸⁰ no to nisu posljednja pisana

⁷⁷ Darrouzès, *Notitiae*, str. 236, br. 294-299.

⁷⁸ Darrouzès, *Notitiae*, str. 236, br. 300-308.

⁷⁹ O tome v. Gelzer, *Die kirchliche Geographie*, str. 426-427, Darrouzès, *Notitiae*, str. 33 i Salamon, *Einige Bemerkungen*, str. 101.

⁸⁰ Gregorii Registrum II, str. 12 (VIII, 10); str. 156-158 (IX, 156). U oba pisma spominju se ujedno nikopolski metropolit Andrija te skadarski biskup Ivan.

svjedočanstva o tamošnjim crkvenim poglavarima, jer je Dirahij kao biskupsko sjedište uspio preživjeti krizu VII. stoljeća. Tako nedavno pronađeni olovni pečat iz Dirahija, datiran oko 720.-760. godine, unatoč određenim poteškoćama u čitanju (dužnosnik gradske milicije ili vojni odred [*numerus*]), u svakom slučaju potvrđuje opstanak toga grada i njegova društva – makar možda uvelike militarizirana – na prijelazu VII. u VIII. stoljeće.⁸¹ Već je spomenuto da je njegov crkveni poglavar nazočio Trulskom koncilu 692. godine. Metropolit Dirahija, Nikefor, na Nicejskom se koncilu 787. javlja u svim dostupnim popisima.⁸² U rang metropolije Dirahij se navodi u više *Notitia* (3, 8, 11),⁸³ a druge bilježe i njegove sufragane:

<i>Notitia 7</i> (901. / 907.) ⁸⁵	<i>Notitia 9</i> (945. / 970.-976.) ⁸⁶	<i>Notitia 10</i> (prije 1020.) ⁸⁷
Dirahij (<i>Drač</i>)	Dirahij (<i>Drač</i>)	Dirahij (<i>Drač</i>)
Stefanijak (<i>Shtjefni</i>)	Stefanijak (<i>Shtjefni</i>)	Stefanijak (<i>Shtjefni</i>)
Hunavija (<i>Kunavja</i>)	Hunavija (<i>Kunavja</i>)	Hunavija (<i>Kunavja</i>)
Kroai (<i>Kruja</i>)	Kroai (<i>Kruja</i>)	Kroai (<i>Kruja</i>)
Elis (<i>Lješ</i>)	Elis (<i>Lješ</i>)	Elis (<i>Lješ</i>)
–	–	Diokleja (<i>Duklja</i>)
–	–	Skodra (<i>Skadar</i>)
–	–	Drivast (<i>Drisht</i>)
–	–	Polat (<i>Pilot, Pulët</i>)
–	–	Glavinica (<i>Ballsh</i>)
–	–	Akrokeraunija (?)
–	–	Aulona (<i>Vlorë</i>)
–	–	Lykinida (<i>Ulcinj</i>)
–	–	Antibar (<i>Bar</i>)

⁸¹ Prigent, *Notes*, str. 403-404; Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 333.

⁸² Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 19, 21, 43-44.

⁸³ Darrouzès, *Notitiae*, str. 231, br. 20, str. 292, br. 44, str. 343, br. 44. U zagradama je navedena današnja lokacija, odn. ime mjesta.

⁸⁴ Darrouzès, *Notitiae*, str. 286, br. 643-647.

⁸⁵ Darrouzès, *Notitiae*, str. 305, br. 517-521.

⁸⁶ Darrouzès, *Notitiae*, str. 330, br. 607-623.

–	–	Cernik (<i>Çermenikë</i>)
–	–	Pulheriopol (<i>Berat</i>)
–	–	Gradicin (?)

Što se Starog Epira tiče, iz razdoblja između 595. i 603. godine potječe nekolicina vijesti o metropolitu Nikopola, Andriji,⁸⁷ koji je ovdje već bio spominjan. Godine 625. umro je nikopolski metropolit Soterih (vjerojatno Andrijin nasljednik) te je na njegovo mjesto ustoličen Hipatije.⁸⁸ Nikopol se u popisima Carigradske crkve neprestano spominje kao metropolijska od *Notitia* 3 nadalje (od *Notitia* 7 sa sjedištem u Naupaktu)⁸⁹:

<i>Notitia</i> 7 (901. / 907.) ⁹¹	<i>Notitia</i> 9 (945. / 970.-976.) ⁹²	<i>Notitia</i> 10 (prije 1020.) ⁹³
Naupakt / Nikopol	Naupakt / Nikopol	Naupakt / Nikopol
Vonica (<i>Aktio-Vonitsa</i>)	Vonica (<i>Aktio-Vonitsa</i>)	Vonica (<i>Aktio-Vonitsa</i>)
Et (<i>Aetos, Aktio-Vonitsa</i>)	Et (<i>Aetos, Aktio-Vonitsa</i>)	Et (<i>Aetos, Aktio-Vonitsa</i>)
Aheloj (<i>Acheloos</i>)	Aheloj (<i>Acheloos</i>)	Aheloj (<i>Acheloos</i>)
Rogoi (<i>Nea Kerassounta</i>)	Rogoi (<i>Nea Kerassounta</i>)	Rogoi (<i>Nea Kerassounta</i>)
Joanina	Joanina	Joanina
Fotika (<i>Paramythia</i>)	Fotika (<i>Paramythia</i>)	Fotika (<i>Paramythia</i>)
Hadrijanopol (<i>Sofratika, Dropull</i>)	Hadrijanopol (<i>Sofratika, Dropull</i>)	Hadrijanopol (<i>Sofratika, Dropull</i>)
Butrint (<i>Ksamil, Sarandë</i>)	Butrint (<i>Ksamil, Sarandë</i>)	Butrint (<i>Ksamil, Sarandë</i>)
–	–	Himara (<i>Himarë</i>)

⁸⁷ Gregorii Registrum I, str. 385-387 (VI, 7); Gregorii Registrum II, str. 12 (VIII, 10); str. 156-158 (IX, 156); str. 426-428 (XIV, 8). Pismo iz 595. godine spominje i Alkizona, biskupa Kerkire, ono iz 597. godine Urbicija, biskupa Dirahija i Ivana, biskupa Skadra kao i pismo iz 599. godine. U posljednjem pismu iz 603. godine metropolit se spominje kao preminuo, a tu su i vijesti o Alkizonu, biskupu Kerkire.

⁸⁸ Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 322 i bilj. 44.

⁸⁹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 231, br. 34, str. 261, br. 489, str. 265, br. 40, str. 268, br. 46, str. 272, br. 35, str. 343, br. 37. Metropolitova titula u *Notitia* 8 (*ibid.*, str. 291, br. 37) je poremećena.

⁹⁰ Darrouzès, *Notitiae*, str. 284-285, br. 575-583.

⁹¹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 304, br. 446-454.

⁹² Darrouzès, *Notitiae*, str. 327, br. 531-541.

Pečat iz Nikopola, datiran u prvu trećinu VIII. stoljeća, nosi natpis Ivana, duksa (*doux*) Nikopola; jednake je datacije pečat nikopolskog nadbiskupa Ivana.⁹³ Oba pronalaska ukazuju na kakav-takav civilni i crkveni kontinuitet tog naselja tijekom VII. i VIII. stoljeća, na što upućuje i nazočnost nikopolskog nadbiskupa Anastazija na Nicejskom koncilu 787. godine.

U Prevalitani se biskupi Skadra, Stjepan i Konstantin, posljednji put spominju u pismima Grgura Velikog iz 591. i 602. godine.⁹⁴ Iz 602. godine datira više pisama koja spominju posljednje poznate biskupe Dokleje, Pavla i Nemezija.⁹⁵ Međutim, i u slučaju Dokleje ima naznaka o kontinuitetu gradskih funkcija nakon tog prijelomnog vremena. Iznova je s te točke gledišta važan jedan sigilografski izvor: olovni pečat Petra, arhonta Diokleje koji je potkraj XIX. stoljeća objavio G. Schlumberger, a nedavno aktualizirao V. Prigent.⁹⁶ Potonji je autor korigirao Schlumbergerovu dataciju pečata, smjestivši njegovu izradu oko 700. godine. Slijedom toga Prigent je zaključio da je već početkom VIII. stoljeća područje Duklje bilo u upravno-administrativnom smislu ustrojeno kao arhontija, odnosno da je sačuvalo određeni prostor pod suverenitetom Bizantskog Carstva. Na tragu iznesenoga autor je otišao i korak dalje te pretpostavio da je arhont Dokleje bio prethodnik arhonta Dalmacije sa sjedištem u Zadru (odnosno da je to sjedište naknadno premješteno iz Duklje u sjevernodalmatinski grad). Premda je potonji zaključak u oštroj suprotnosti s dosadašnjim spoznajama o formalno-administrativnom razvitku ranosrednjovjekovne Bizantske Dalmacije, pečat arhonta Petra je značajan jer ostaje zasad najranijim svjedočanstvom o oficijelnoj bizantskoj prisutnosti na južnom Jadranu nakon početka VII. stoljeća. To je jedan od zaista rijetkih primjera kakva-takva društvenog kontinuiteta na tim područjima u vremenu o kojem je riječ. Pri tome valja neprestano imati na umu da o crkvenim institucijama Dokleje nema raspoloživih vrela nakon početka VII. stoljeća, ali da neovisno o tomu zaključak o civilno-administrativnom nastavku života grada ostaje vrlo čvrst. Gledano s tog motrišta, postaje mogućim pribrojiti Dokleju i

⁹³ Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 334 i bilj. 123.

⁹⁴ Gregorii Registrum I, str. 49 (I, 36); Gregorii Registrum II, str. 358-359 (XII, 11). U drugom pismu spominju se i doklejski biskupi Nemezije te Pavao.

⁹⁵ Gregorii Registrum II, str. 357-358 (XII, 10) i str. 358-359 (XII, 11). Uz Pavla se u prvom pismu spominje i drugi doklejski biskup Nemezije, a u drugom pismu Nemezije i skadarski biskup Konstantin.

⁹⁶ Prigent, *Notes*, str. 411-412; Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 322. No, Dragojlović, *Dyrrachium*, str. 203-204 datira pečat u prva desetljeća IX. stoljeća, pozivajući se na J. Kovačevića i K. Jirečka.

teritorij nad kojim je bila nadležna onim ostatcima bizantske vlasti na jugu Jadrana i sjeveru Jonskog mora o kojima je ovdje već bilo riječi.

Korespondencija Grgura Velikog s istočnojadranskim episkopatom izvor je podataka i o biskupima Kerkire: biskup tog otoka Alkizon spomenut je u nizu pisama iz 595., 603. i 604. godine.⁹⁷ Godine 787. na ekumenskom je koncilu nazočio biskup Kerkire po imenu Filip.⁹⁸ Od početka X. stoljeća otok se u popisima bilježi kao autokefalna nadbiskupija (od *Notitia* 7 nadalje).⁹⁹ Otok Leukada je od početka X. stoljeća (od *Notitia* 7 nadalje) zabilježen kao autokefalna nadbiskupija, ali nije jasno kada je zadobio taj status.¹⁰⁰ U svakom slučaju, tijekom ranog srednjovjekovlja ubrajao se u jonski arhipelag nad kojim je zadržana bizantska vlast.

Biskupa Kefalonije na koncilu 787. zastupao je njegov opunomoćenik po imenu Grgur.¹⁰¹ Na istom je koncilu bio biskup susjednog otoka Zakinta, Lav.¹⁰²

Prema tome, raspoložemo s izvjesnim brojem biskupija za koje se s relativnom sigurnošću može zaključiti da su opstale od početka VII. stoljeća pa sve do održavanja Nicejskog koncila: Dirahij, Nikopol, Kerkira, Kefalonija, moguće i Zakint.¹⁰³ To su sve redom prijašnja najvažnija biskupska (metropolitiska) sjedišta ili male biskupije smještene na prirodno zaštićenom otočnom pojasu. Preostale sufraganske biskupije, položene u kontinentalnom zaleđu, u međuvremenu su nestale. Neke od njih postupno će biti obnavljane od konca IX. stoljeća, ili će se utemeljivati potpuno nove biskupije, ali u VII., VIII. stoljeću te većem dijelu IX. stoljeća može se računati jedino s postojanjem gore navedenih nekoliko biskupskih gradova.

⁹⁷ Gregorii Registrum I, str. 385-387 (VI, 7); Gregorii Registrum II, str. 425-426 (XIV, 7); str. 426-428 (XIV, 8); str. 432-433 (XIV, 13). U pismu iz 595. godine spominje se i Andrija, metropolit Nikopola, u pismima iz 603. godine isti Andrija (ali kao preminuo) i biskup Evoreje, te još jednom preminuli nikopolski metropolit, a u pismu iz 604. godine evorejski biskup.

⁹⁸ Darrouzès, *Listes*, str. 38 i 65 (192D, 191E, 189F) = Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62.

⁹⁹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 274, br. 102, str. 294, br. 118; Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62-63, bilj. 276.

¹⁰⁰ Darrouzès, *Notitiae*, str. 273, br. 81, str. 294, br. 95, str. 345, br. 115.

¹⁰¹ Darrouzès, *Listes*, str. 38 i 65 (191D, 190E, 188F) = Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62.

¹⁰² Darrouzès, *Listes*, str. 38 i 65 (198D, 197E, 190F) = Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 63.

¹⁰³ Informacija o izvjesnom Soteru, biskupu Aulone, koji je navodno prisustvovao Nicejskom koncilu 787., a koju donosi Michel Le Quien, *Oriens Christianus*, tom. II, Paris 1740., col. 253, nije točna. Daniele Farlati, Jacopo Coleti, *Illyricum Sacrum*, tom. VII. *Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis*, Venetiis 1817., str. 398 donose ispravan podatak o Soteru, tamošnjem biskupu koji je ustvari nazočio Carigradskom koncilu 553. godine (iako prešutno prelaze preko Le Quienove tvrdnje).

Neobično je što Nikopolu i Dirahiju – unatoč njihovu fizičkom i institucionalnom preživljavanju kao biskupskih gradova tijekom VII. i VIII. stoljeća – nisu podčinjene biskupije jonskih otoka, već je za tu svrhu odabran mnogo udaljeniji Korint. Ta činjenica ukazuje na to da su nakon početka VII. stoljeća oba grada faktično izgubila status metropolije te zadržala jedino dijecezanski rang. Tamošnji metropoliti Nikefor i Anastazije zabilježeni su u koncilskim popisima u tom, najvišem rangu, ali bez sufragana, iz čega proizlazi da je njihov naslov bio ispražnjen od svakog sadržaja te bio tek počasni ostatak nekadašnje jurisdikcijske moći.¹⁰⁴ Oba će grada iznova zadobiti metropolitsku vlast i sufragane tek u IX. stoljeću, što je proces koji se podudarao s izgradnjom bizantskog tematskog sustava na tim područjima. Otoci Kerkira i Leukada, bivši sufragani Nikopola, pridruženi su temi Helada i Korintskoj metropoliji naknadno i proizvoljno, kada su prestale postojati za njih dotad nadležne crkvene i provincijske nadstrukture. Za razliku od toga, Kefalonija, Itaka i Zakint otprije su pripadali Korintu. Međutim, u trenutku organiziranja teme Kefalonija i jedni i drugi našli su se u istoj administrativnoj jedinici, jedinici koja je nužno obuhvaćala i one obližnje fragmente bizantskog posjeda što tada još nisu bili ustrojeni u tematski sustav (Nikopol, Dirahij), ali su i dalje bili sjedištima vrlo starih i uglednih biskupija s metropolitskim tradicijama (a utoliko, može se, pretpostaviti, i s trajnim pretenzijama na susjedna crkvena područja). Na to, uz ostalo, upućuje i činjenica da je Kefalonija u *Notitia 3* navedena kao centar “Prvog Epira”. Premda je dio imena pokrajine pogrešno napisan (umjesto Stari Epir), vezivanje Kefalonije i njezinih kompetencija uz južno epirsko kopno jasno ukazuje na ozemlje koje je autor imao na umu pri sastavljanju popisa. Jednako tako, ukazuje da je to ono isto ozemlje u kojemu je Nikopol bio najvažniji crkveni centar (kao prijašnja metropola Starog Epira). Podaci iz kasnoantičke historijske geografije, kako je istaknuto, za cjelokupni taj prostor nerijetko koriste naziv “Dalmacija”. Teritorijalno poimanje jonskog priobalja kao Dalmacije moglo se zadržati po inerciji u bizantskim centrima učenosti, ali je slaba strana takva tumačenja nedostatak obilnije pisane građe. Sužavanje imena Dalmacije isključivo na prostor pod bizantskom kontrolom, nakon pojave Slavena, može se pretpostaviti (ali zasad ne i dokazati) imajući na umu analognu situaciju u susjednoj “pravoj” Dalmaciji.¹⁰⁵

¹⁰⁴ O tome v. Dragojlović, *Dyrrachium*, str. 203, sa starijom literaturom.

¹⁰⁵ Usp. npr. Lončar, *O Porfirogenetovoj*, str. 392 i d. te Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina*, Zadar 1995. Također Basić, *Dalmatiae, -arum*.

Smije se, stoga, s izvjesnom razinom sigurnosti pretpostaviti da su Hep-tanez, Dirahij i Nikopol – koji su stvarno predstavljali ostatke oba Epira i periferije Ahaje – od sredine VIII. do početka IX. stoljeća formirali u crkvenom i civilnom smislu heterogenu tvorevinu, kakva je među pojedinim pripadnicima bizantske intelektualne elite mogla biti percipirana kao *Dalmatia* (iako nikad nije bila ujedinjena ni u crkvenu ni u civilnu pokrajinu takva imena). Drugim riječima, u toj neobičnoj tvorbi (koja je eventualno zahvaćala i ostatke bizantskog posjeda u Prevalitani) mogla se zrcaliti predodžba o opisanom europskom dijelu Carstva, predodžba suvremena autorima *Notitiae* 3 i izvorâ kronike Mihajla Sirijskog. Iako s takvim zaključcima treba biti oprezan, u biskupima “Dalmacije” koji su pristigli na sabor u Hijereji mogli bi se kriti biskupi Kerkire, Kefalonije, Zakinta, Nikopola i Dirahija.¹⁰⁶ Uza sve dijakronijsko-sinkronijske kontaminacije, nedosljednosti i moguće znatne greške, ta dva prilično izolirana spomena Dalmacije iz VIII. stoljeća možda precizno reproduciraju geografsko-administrativno poimanje južnojadransko-jonskog primorja tijekom polustoljetnog razdoblja nakon osnutka Kefalonijske i prije osnutka Dračke teme, odnosno pokušaj njegova racionalnog strukturiranja temeljem izvora i tekuće situacije.

Na temelju svega iznesenog, dok to druga istraživanja ne opovrgnu, preostaje konstatirati da je vijest Mihajla Sirijskog o biskupima iz “Dalmacije” vjerojatno ipak irelevantna za crkvenu povijest Dalmacije u pravom smislu riječi. Potvrđuje se time i u ovoj prigodi konstatacija da “the episcopal and archiepiscopal *notitiae* are best employed in conjunction with the lists of signatories from the various acts of the Church councils, since the latter can frequently serve as a good control on the value of the *notitiae* as a reflection of actual circumstances”.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Zanimljivo je u tom kontekstu primijetiti da biskup Kefalonije u trima popisima Nicejskog koncila stoji na čelu zatvorene grupe biskupa koju smo već višekratno spominjali (Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62-63, D191-198, E190-197, F188-190), premda nije uvršten među metropolitel. Na ovo upozorava i Salamon, *Einige Bemerkungen*, str. 94, bilj. 29. No, u popisu F koji sadrži odredbu prave vjere i smatra se najrealnijim (usp. Margetić, *Historia Salonitana*, str. 22) poredak biskupâ nešto je drugačiji: između 180. i 185. mjesta nalaze se potpisi korinških sufragana, nakon čega su ubilježeni potpisi biskupa Kefalonije (188. mjesto), biskupa Kerkire (189. mjesto) i biskupa Zakinta (190. mjesto). Slijede biskupi iz Druge Bitinije i Prve Pamfilije koji s ovima nemaju veze. Redoslijed Kefalonija-Kerkira-Zakint mogao bi upućivati na stvarni jurisdikcijski opseg u drugoj polovini VIII. stoljeća, iako će ovom problemu trebati posvetiti daljnja istraživanja.

¹⁰⁷ Brubaker – Haldon, *Byzantium*, str. 299. O tome v. i Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 17.

S U M M A R Y

Ivan Basić

**Dalmatian bishops at the church synod
in Hieria in 754**

The following information from the *Chronicle* of Michael the Syrian (12th century) relating to the year 754 entered Croatian historiography in 1983: *La même année, l'empereur Constant[inus] réunit à Constantinople un synode des évêques chalcédoniens de la province de Rome et de ceux de la Dalmatie, de l'Hellade, de la Cilicie et de la Sicile. Ils s'assemblèrent à propos de l'affaire des images, pour savoir si l'on devait les vénérer ou non. Ils portèrent un décret et une définition (disant) qu'on ne devait absolument pas vénérer les images.* Michael's world chronicle, written in the Syriac language, is the only source on this event which mentions the Dalmatian bishops.

Although there is some dispute concerning the exact meaning of the terms 'adherents of the Chalcedonian dogma' and 'Roman ecclesiastical province', the wording of the sentence *he convened (...) a synod of bishops (...) from the Roman ecclesiastical province and those from Dalmatia, Hellas, Cilicia and Sicily* seems to unambiguously designate the particularity of the latter provinces in relation to the Byzantine ecclesiastical capital. These provinces are differentially designated in relation to the Patriarchate because they are located beyond the reach of the Byzantine ecclesiastical jurisdiction and outside of the real political control of the Byzantine Emperor: Byzantium had only recently deprived the Pope of the jurisdiction over Hellas and Sicily, while Cilicia represented a frontier zone (*thughur*) facing the Umayyad Caliphate, outside of the actual imperial authority.

One can, therefore, accept the opinion of L. Margetić on the similarity of the position of Dalmatia in the mid-eighth century with that of Cilicia: Byzantine authority is thus only of a periodical nature and of an uneven intensity, and similarly to the other aforementioned provinces, Dalmatia is located outside of the ecclesiastical authority of the Patriarch of Constantinople. The listed prelates were present at the church synod for two

reasons – because it was nominally an ecumenical gathering and because the bishops in question belonged to regions which, at least in that concrete moment (754), found themselves under the more or less direct influence of the Byzantine Emperor, so that the bishops were obliged to participate as his subjects.

Nevertheless, the insufficiently clear piece of information of the Syrian chronicler regarding the Dalmatian bishops has still not been satisfactorily evaluated in medievalist historiography. In 1878 the formerly unknown list of bishops, the so-called *Notitia 3* (*Codex Parisinus Graecus 1555 A*) was discovered; it brought to light the state of the ecclesiastical province of Constantinople before and immediately after the synod in Hieria held in 754. The expansion of the Patriarchate of Constantinople to include other metropolises, as was registered in *Notitia 3*, proves that, from the standpoint of Illyricum, only the area south of *Praevalis* (the province that stretched from Lake Skadar to further inland in a south-east direction) belonged to the Patriarchate in a jurisdictional-administrative sense. The next province whose bishops are listed as the Patriarch's suffragans was New Epirus; according to the information in the list, this province was comprised of eight bishoprics subject to the metropolitan of *Dyrrachium* (Drač). Therefore, it is probable that the bishops of Western Illyricum did not figure among the formal dependents of the Patriarch of Constantinople, even if they were present at the church synod in the capacity of imperial subjects.

There exists, however, one more possibility – not used in this context until now – in the attempt to identify those 'Dalmatian' bishops. Namely, the 'iconoclastic' *Notitia 3* mentions the island and city of Cephalonia in two places: firstly as the metropolitan bishopric of the province of First Epirus, and then as the 'province' of Cephalonia which is headed by the metropolitan of 'Dalmatia' (sic). As far as it is known, Cephalonia never surpassed the level of an ordinary bishopric; on the other hand, Dalmatia was not a capital but a province, so that it is obviously a case of some sort of an oversight. Recently, V. Prigent attempted to solve this question by hypothesising that the civil administrative network of Byzantium in that period influenced the notion of the importance of islands in the ecclesiastical hierarchy: the compiler of the records would have attached the corresponding level of metropolitan see to the very important capital of a theme, in line with his own estimation of the significance of the place. When it came, however, to the definition of the jurisdictional scope of that non-existent metropolitan see,

the writer – finding himself in unexpected trouble – simply attached to the imagined ‘Cephalonian metropolitan’ a part of the bishops of Old Epirus as his alleged suffragans, in an awkward combination with individual bishops of Achaea, i.e. Hellas. The distortion arose from the compiler’s need to find suffragans for the capital of the Cephalonian theme, which was, according to his judgment, a metropolitan see, though he could not have found any list (and with good reason because they really did not exist). It is indicative for our problem that the unknown compiler listed lands in the nearest zone of the military-administrative influence of the Cephalonian theme – the Ionian Islands, Dalmatia and Epirus. One should add to Prigent’s observations that the adjective ‘Dalmatian’ (*Epirus Nova Dalmatorum*) appeared in the nomenclature for the province of New Epirus, which could have motivated the writer of *Notitia* 3, as well as the compiler of the copy which was used by the Syrian chronicler many centuries later, to, perhaps, incorrectly identify the bishops from the area of present day Albania with the Dalmatian bishops.

Trpimir Vedriš

Nekoliko opažanja o začetcima štovanja sv. Krševana u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku¹

UDK: 235.3(497.5 Zadar) "653"

235.3 Chrysogonus, sanctus "653"

94(497.5 Hrvatska) "653"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11. 04. 2014.

Prihvaćeno: 18. 04. 2014.

Trpimir Vedriš

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

tvedris@ffzg.hr

U radu se propituju moguće povijesne veze između triju središta štovanja sv. Krševana u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku: okolice Akvileje, Zadra i Otrisa kraj Bribira. Razmatrajući smjerove širenja kulta u kasnoj antici, postavlja se ponajprije pitanje odnosa između izvorišta kulta u akvilejskoj okolini (San Canzian d'Isonzo) i začetaka kulta u Zadru. Razmatranjem najranijih zadarskih svjedočanstava uočavaju se dva za kult značajna vremenska horizonta: sredina 7. st. kao pretpostavljeno vrijeme prijenosa relikvija u Zadar i kraj 9. st. kao utvrđeno vrijeme obnove zadarskog samostana sv. Krševana. Upozoravajući na nepouzdanost (ne nužno i neupotrebljivost) dijela sačuvanih zadarskih narativnih izvora, otvara se pitanje vrednovanja najranijeg po-

¹ Pridružujući se ovim skromnim prilogom proslavi prvog desetljeća splitskoga studija povijesti, premda kao *operarius undecimae horae*, želio bih izraziti zahvalnost "svojem" splitskom Odsjeku za sve ugodne trenutke provedene u splitskom *Klerikatu*, kao i za svu institucionalnu i znanstvenu potporu koju mi je Odsjek tijekom proteklih četiriju godina suradnje pružio. S lijepim uspomenama na gotovo sve svoje "odsječke susrete", osjećam ipak potrebu izdvojiti nekoliko osoba koje su moje posjete Splitu tijekom proteklih godina učinile osobito ugodnim. To je ponajprije Marko Trogrlić, kojeg sam zbog njegovih dekanskih obveza viđao znatno manje no što bih bio volio, a koji me je prihvatio uistinu *cum amicitia fraterna*. Inga Vilogorac bila je moj prvi vodič i domaćin olakšavši mi umnogome prve boravke na Odsjeku. Gospođa Veselinka Ljubičić svojim je trudom i brigom učinila organizacijski aspekt gostovanja za mene gotovo bezbolnim. *The last but not the least*, zahvalan sam Ivanu Basiću kojem ću, kako se čini ubrzo, prepustiti svoju odsječku službu, a koji mi je tijekom posljednjih nekoliko godina *in officio adiutori* uvijek bio na raspolaganju. Njegovim je uredničkim zalaganjem i ovaj tekst – unatoč kašnjenju s moje strane – ipak pridodan nizu radova u ovome zborniku. Konačno, tekst su, uz Ivana Basića, pročitali i svojim komentarima doprinijeli da se "popravi što se popraviti dade" Mladen Ančić, Nikola Jakšić i Mirjana Matijević Sokol, kojima zahvaljujem na savjetničkom *last minute* aranžmanu. Zahvala, dakako, ne podrazumijeva da se oni kao čitatelji u svemu slažu sa mnom, a ponajmanje da bih na njih želio prebaciti dio svoje odgovornosti za išta od onoga što u tekstu nije dobro.

uzdano posvjedočena podatka o štovanju sv. Krševana na području Hrvatske kneževine, u Otresu. Postavljanjem pitanja mogućih veza između tih dvaju dalmatinskih središta kulta razmatra se i pitanje njihove veze s izvorištem kulta u sjevernoj Italiji. Intrigantan okvir za istraživanje pružaju svjedočanstva o boravku hrvatskih uglednika tijekom 9. st. u središtu najranijeg kulta sv. Krševana, u ranosrednjovjekovnome "samostanu" sv. Marije i sv. Kancijâ kraj Akvileje, čime se podsjeća na važnost pozornijeg istraživanja tzv. "Čedadskog evangelijara" kao izvora za ranu hrvatsku povijest.

Ključne riječi: rani srednji vijek, kult svetaca, sv. Krševan, Zadar, Otres, San Canzian d'Isonzo, Čedadski evangelijar, Trpimir, Branimir, Sebedrag.

Kult zadarskog zaštitnika sv. Krševana na izmaku srednjeg vijeka u tolikoj je mjeri bio prozeo društveni život zadarske komune i grada Zadra da gotovo i ne čudi što ga je sastavljač šibenskog franjevačkog Misala opisao kao "zadarskog mučenika".² No, najstarija povijesna svjedočanstva ostavljaju malo mjesta sumnji: sv. Krševan je bio akvilejski mučenik iz vremena Dioklecijanova progona i kao takav u Zadru "uvezeni svetac". Potreba za pribavljanjem stranih svetačkih relikvija javila se kao posljedica činjenice da u ranosrednjovjekovnom Zadru, za razliku od gradova poput Akvileje, Poreča ili Salone/Splita, nije sačuvana mjesna mučenička tradicija. Najraniji podatci o kultu ranokršćanskih mučenika u Zadru uistinu upućuju isključivo na "uvezene svece". Stoga je u istraživanju začetaka štovanja zadarskih svetaca zaštitnika vjerojatno prikladno polazište pretpostavka da su tijekom kasne antike pripadnici zadarskih elita, ponajprije crkvene, nastojali ispuniti prazninu u vlastitoj mučeničkoj predaji pokušavajući nabaviti što uglednije mučeničke relikvije.³ Ta se pretpostavka (jer više od toga i ne može biti) čini vjerojatnom tim više što je Zadar najranije nakon uspostave bizantske vlasti na Jadranu u 6. st., a bez sumnje uspostavom teme u 9. st. preuzeo vodeće mjesto među dalmatinskim gradovima.⁴ No, koliko vjerojatna, iznesena je pretpostavka toliko i neodređena. Vrlo je teško, naime, utvrditi kada su i pod kojim okolnostima relikvije sv. Krševana bile prenesene u Zadar, odnosno nije poznato kad je u gradu započelo njegovo štovanje. Uporišna točka za pokušaj davanja odgovo-

² Šibenski franjevački Misal iz 15. st. spominje ga kao *martyr de Jadra*. Usp. Marijan Grgić, *Kalendar zadarske stolne crkve iz 15. st., Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 20, Zadar 1973., str. 148.

³ Za interpretativni okvir te pretpostavke vidi: Martina Caroli, *Bringing saints to Cities and Monasteries: Translationes in the Making of a Sacred Geography (Ninth-tenth centuries)*, u: *Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. Gian-Pietro Brogiolo, Nancy Gauthier, Neil Christie, Leiden 2000., str. 259-274.

⁴ Mate Suić, *Zadar u starom vijeku (Prošlost Zadra*, sv. 1), Zadar 1981., str. 343.

ra na ta pitanja jest pretpostavka da je kult vjerojatno proširen s akvilejskog područja, gdje je mučenik prema predaji bio pogubljen. Štoviše, utvrđeno je da je mjesto mučeništva, ali i najranije središte kulta sv. Krševana, bilo na području današnjeg naselja San Canzian d'Isonzo.⁵

No, je li moguće uspostaviti ikakve povijesne veze između sela u blizini ušća Soče u Jadran i Zadra? Imajući na umu okolnosti i doseg ranoga širenja kulta, moguće je čak postaviti i pitanje je li moguće pouzdano utvrditi i da je, kako se obično smatra, kult prenesen u Zadar direktno s akvilejskog područja? Da bi se odgovorilo na to pitanje, možda nije izlišno nakratko podsjetiti na smjerove širenje Krševanova kulta između vremena utemeljenja u 4. st. i naznaka o njegovim mogućim začetcima u Zadru sredinom 7. st. Kult se, naime, s područja Akvileje proširio u Milanu i Ravenni između kasnog 4. i ranog 6. st., doprijevši vrlo rano i do Rima.⁶ Važan čimbenik širenja kulta mogla je biti i hunska ugroza sredinom 5. st., kao i prenošenje relikvija u Grado 568. pri bijegu patrijarha iz "stare Akvileje" pred Langobardima. Štovanje sv. Krševana izvan Italije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka zabilježeno je u Kartageni i Zadru te u Carigradu, gdje se javlja isključivo u pratnji sv. Anastazije.⁷

Najranije naznake o štovanju sv. Krševana u Ravenni potječu s kraja 5. st. gdje se, na mozaiku u kapeli sv. Andrije u nadbiskupskoj palači, nalazi najstariji Krševanov likovni prikaz. Taj je mozaik, kao što se smatra, izveden u vrijeme biskupa Petra II. (494. – 519.).⁸ Krševan je također prikazan i u poznatoj povorci mučenika u *S. Apollinare Nuovo* datiranoj drugom polovicom 6. st. Nije lako odrediti iz kojeg je središta kult dospio u Ravenu. Iako bi s obzirom na čitav ikonografski kontekst bilo moguće pretpostaviti da prikaz sv. Krševana u *S. Apollinare Nuovo* nije odraz "autohtonog" akvilejskog, već možda i rimskoga kulta utemeljena na rimskoj legendi iz 5. – 6. st. (*Passio Anastasiae*, dalje: *PA*), nedavno je uočeno da je teško zamisliti da bi tako rani prikaz odražavao rimski utjecaj, odnosno da bi (prema tradicionalnom datiranju *PA*) pasija već bila toliko rasprostranjena u to vri-

⁵ O najranijem kultu sv. Krševana na tome području vidi: Trpimir Vedriš, O podrijetlu i najranijem kultu sv. Krševana, *Ars Adriatica*, sv. 4, Zadar 2014. (u tisku) s tamo navedenom obilnom literaturom.

⁶ Zanimljivo je da kult u samoj Akvileji, čini se, nije igrao značajniju ulogu. Usp. Rajko Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986., str. 220.

⁷ *Sinaksarij carigradske Crkve* spominje ga 22. 12. (blagdan sv. Anastazije) kao 'Ο δὲ Χρυσόγονος εἰς Νίκαιαν (!). Vidi Hippolyte Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, *Propyleum* AA.SS. Novembris, Bruxellis 1902.

⁸ George Kaftal – Fabio Bisogni, *Saints in Italian Art*, sv. 3, Firenze 1978., str. 225; Rita Lizzi Testa, Roma, Aquileia e Sirmium fra agiografia e fondazioni titolari, *Antichità Altoadriatiche*, sv. 57, Aquileia 2004., str. 251.

jeme.⁹ Drugim riječima – ili je ravenski kult nastao neovisno o rimskome ili je “tekstualna podloga kulta” nastala ranije no što se donedavno smatralo. Kako god bilo, kult sv. Krševana imao je određeni ugled i u Milanu, gdje je njegov spomen unesen u misni kanon.¹⁰ Iako u kronološkom smislu nisu sasvim jasni odnosi među kultovima u četirima središtima (Akvileja, Ravena, Milano i Rim), za dalju je raspravu važno – osobito za pitanje podrijetla zadarskog kulta – ustvrditi da se kult tijekom prvih triju stoljeća nakon Krševanova mučeništva proširio ponajprije na području sjeverne Italije, i to, kako se čini, upravo na području Ravenskog egzarhata.

Najstariji podatak o štovanju sv. Krševana u Rimu potječe, doduše, tek s kraja 6. st., no rimski *titulus Chrysogoni* u izvorima se prvi put spominje 499. kad su na rimskoj sinodi bila prisutna trojica svećenika potpisana kao prezbiteri *tituli Chrysogoni*.¹¹ Iako taj – čini se prvi – spomen Krševanova imena u Rimu još ne odražava kult akvilejskog mučenika,¹² promjenu naslovnika moguće je u slučaju crkve sv. Krševana potvrditi nešto ranije nego u slučaju sv. Anastazije (što još ne znači da se promjena zaista i dogodila ranije). Naime *titulus sancti Chrysogoni* javlja se na više rimskih natpisa s groblja S. Pancrazio već oko 520. te se na temelju spomena *presviteri tituli sancti Crisogoni* pretpostavlja da su službenici crkve sv. Krševana tada upravljali grobljem sv. Pankracija.¹³ Uvođenje kulta u Rimu moguće je stoga na temelju dostupnih izvora smjestiti najkasnije na prijelaz iz 5. u 6. st.¹⁴

Sažimajući poznate podatke o širenju kulta, može se reći da je – s izuzetkom Rima – kult sv. Krševana u kasnoj antici uglavnom ostao vezan uz nekoliko crkvenih središta u sjevernoj Italiji. No, ako je vjerovati jednoj od starijih zadarskih tradicija, Zadar se već sredinom 7. st. našao na jednom od ranih smjerova širenja kulta. Postoji li, dakle, ikakva veza između ranih talijanskih središta kulta i onog zadarskog? Može li se uopće iole pouzda-

⁹ Giuseppe Cuscio, *Il culto di S. Crisogono fra Aquileia e Roma*, *Antichità Altoadriatiche*, sv. 30, Aquileia 1987., str. 258; Lizzi Testa, *Roma, Aquileia e Sirmium*, str. 251.

¹⁰ Enrico Cattaneo, Santi Milanesi ad Aquileia e santi Aquileiesi a Milano, *Antichità Altoadriatiche*, sv. 4, Aquileia 1973., str. 246 ff.

¹¹ *Acta synhodorum habitatum Romae a. CCCCXCVIII. DI. DII*, ed. Theodor Mommsen, u: MGH, AA, tom. XII, Berlin 1894., str. 411-412.

¹² O pretvorbi izvornih naslovnika: Hippolyte Delehaye, *Étude sur le légendier romain. Les saints de Novembre et de Décembre*, Bruxelles 1936., str. 159-160; Lizzi Testa, *Roma, Aquileia e Sirmium*, str. 255.

¹³ Delehaye, *Étude*, str. 158; Cuscio, *Il culto*, str. 267.

¹⁴ Razvoj kulta u Rimu značajan je za istraživanje njegova kulta u Zadru ponajprije radi određivanja odnosa između rimskih crkava sv. Krševana i sv. Anastazije, odnosno radi uočavanja veze između rimskog kulta i oblikovanja njihove zajedničke hagiografije. Naime, pokazuju li se održivima pretpostavke o ranijem nastanku zajedničke pasije, bit će moguće raspravljati i o ranijoj nazočnosti kulta sv. Krševana *in Urbe*.

no utvrditi kronologija i smjer širenja kulta u Dalmaciji? Za odgovor na to pitanje potrebno je najprije pažljivo razmotriti rana svjedočanstva o štovanju sv. Krševana na istočnoj jadranskoj obali. Na temelju dostupnih izvora i postojeće literature čini se očitim da je najranije središte kulta na području Dalmacije bio Zadar. No, prihvaćajući takovo tumačenje – izgrađeno znatnim dijelom *a posteriori*, na temelju mlađih svjedočanstava iz vremena kad je kult u Zadru bio vrlo proširen – postoji opasnost da se zaboravi da najranije *pouzdan*o datirano svjedočanstvo u Dalmaciji zapravo potječe s područja Hrvatske kneževine, točnije s lokaliteta Otres – Lukačuša. To svjedočanstvo o kultu sv. Krševana, sačuvano na tzv. natpisu kneza Branimira iz Otresa iz kasnog 9. st., kronološki donekle prethodi najranijem pouzdanom pisanom spomenu o štovanju sv. Krševana u Zadru. U nastavku ovog rada razmotrit ću, stoga, najprije svjedočanstva o začetcima kulta sv. Krševana u Zadru, potom ću razmotriti spomen na natpisu iz Otresa te, konačno, upućujući na odabrane detalje vezane uz izvorište kulta u selu San Canzian u okolici Akvileje, pokušati ocrtati pretpostavljeni kronološki kao i mogući interpretativni okvir za povezivanje tih triju lokaliteta.

1. Početci kulta sv. Krševana u Zadru¹⁵

Ubi et sacratissimum eius corpus requiescit...

Kako bih izbjegao ponavljati više puta ispričovijedano – tek ću podsjetiti na osnovne podatke vezane uz početke kulta/nazočnosti relikvija sv. Krševana u ranosrednjovjekovnome Zadru. Naime, u zadarskoj su tradiciji – barem ako je suditi na temelju starije literature – sačuvane čak četiri predaje o prijenosu, odnosno otkriću relikvija sv. Krševana.¹⁶ Prva tradicija, sačuvana u izgubljenom kronici zabilježenoj u, također izgubljenom, spisu biskupa Šimuna Kožićića Benje (1509. - 1537.), pripovijeda kako su relikvije sv. Krševana prenesene u Zadar iz Grada 649. prema nalogu patrijarha Maksima (649. - prije 670.).¹⁷ Druga, očito znatno mlađa “tradicija” pripisuje donošenje relikvi-

¹⁵ Pregled problematike vezane uz početak kulta sv. Krševana u Zadru temelji se na izlaganju održanu na znanstvenome skupu *Grad hrvatskog srednjovjekovlja: vlast i vlasništvo* (Hrvatski institut za povijest, 15.-16. studenoga 2010.). Opsežnija verzija tog teksta u pripremi je za tisak kao: “*Memoria S. Chrysogoni: between the legend of the relic transfer and the ownership of the monastic land*”, u: *The Croatian Medieval Town Authority and Property*, ur. Irena Benyovsky Latin, Zrinka Pešorda Vardić, Zagreb 2014.

¹⁶ Usp. Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998., str. 275, koji navodi “tri tradicije”.

¹⁷ Carlo Federico Bianchi, *Zara Cristiana*, vol. I, Zara 1877., str. 297, bilj. 2.

ja zadarskom biskupu Donatu na povratku iz Diedenhofena 806. godine, a zabilježio ju je, koliko mi je poznato, tek D. Farlati.¹⁸ Treća tradicija, sačuvana u zadarskoj legendi *Translatio beati Grisogoni* (dalje: *TBG*) opisuje otkriće tijela sv. Krševana u zadarskoj okolini, no ne sadrži konkretne podatke na temelju kojih bi se moglo pouzdano odrediti vrijeme navodnog otkrića.¹⁹ Konačno, tu je i četvrta tradicija koja ne proturječi ni jednoj od navedenih, a prema kojoj je tijelo sv. Krševana, nakon što je tijekom godina njegovo štovanje u Zadru bilo zamrlo, ponovno otkriveno 1056. u samostanskoj crkvi.²⁰ Ako je dokument koji spominje otkriće zaista autentičan (u što je s dobrim razlozima izražena sumnja) – podatak o tome da su se relikvije te godine nalazile u samostanskoj crkvi kronološki je mlađi od poznate vijesti iz djela cara Konstantina VII. Porfirogeneta *De administrando imperio* (dalje: *DAI*) ili podatka iz zadarske darovnice iz 986. te stoga nije od presudne važnosti za pitanje vremena dolaska relikvija sv. Krševana u Zadar.

U pisanim izvorima spomen sv. Krševana u Zadru pouzdano je posvjedočen prvi put – ako je sadržaj toga dokumenta autentičan – u oporuci priora Andrije iz 918.²¹ U toj više puta objavljivanoj darovnici, kojoj je također bila osporavana autentičnost, stoji da prior Andrija ostavlja sv. Krševanu vinograd i zemlju u Diklu.²² Nekoliko desetljeća mlađa jest bilješka sačuvana u *DAI*, očito na temelju obavijesti iz Zadra, da “u istome gradu leži [...] i sveti Krševan, monah i mučenik, i njegov sveti lanac”.²³ Kronološki sljedeći podatak o kultu, odnosno o relikvijama sv. Krševana, nalazi se u zadarskoj darovnici iz 986. koja potvrđuje da se “crkva sv. Krševana nalazi unutar zidina grada”, te da se “u njoj čuvaju njegovi najsvetiji ostatci”.²⁴ Konačno i

¹⁸ Priznajući da ni o prijenosu sv. Krizogona ni o prijenosu sv. Zoila nema sačuvanih podataka, pretpostavio je da je relikvije obojice u Zadar prenio biskup Donat (*Donato Episcopo Jadrensi adscribendam censeo*), i to kao poklon Karla Velikog (!). Vidi: Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, Venetiis 1775., str. 37.

¹⁹ Ćiril M. Iveković, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru*. Hrvatska zadužbina iz X. stoljeća, Djela JAZU, sv. 30, Zagreb 1931., str. 49-52.

²⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I, ur. Marko Kostrenčić, Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović, Zagreb 1967., str. 82 (dalje: *CD I*). Dokument čija je autentičnost često bila dovođena u pitanje svjedoči o obvezi ribara da samostanu sv. Krševana daruju dio svojeg ulova.

²¹ *CD I*, str. 25-28.

²² *CD I*, str. 27. *Et in sancto Grisogono dimitto uinea, que emi de Mezulo, et terre a Duculo.*

²³ *DAI* 29, 275-76, 277-78. *Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται [...] καὶ ὁ ἅγιος Χρυσόγονος μοναχὸς καὶ μάρτυς καὶ ἡ ἀγία ἄλυσις αὐτοῦ.* Prema: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, prev. Romilly J. H. Jenkins, Washington 1967., str. 138.

²⁴ *CD I*, str. 46: *idcirco ecclesiam beati Chrysogoni martyris, que sita est infra muros ciuitatis, ubi et sacratissimum eius corpus requiescit...*

“darovnica bana S.”, datirana između 1042. i 1044., također potvrđuje da se ostatci sv. Krševana nalaze unutar gradskih zidina.²⁵

Ako su svi podatci iz navedenih darovnica barem donekle vjerodostojni, oni u konstelaciji s viješću iz *DAI* i osloncem na nalaze u crkvi sv. Krševana upućuju na zaključak da je kult akvilejskog mučenika bio prisutan u Zadru barem oko 900. godine. Taj zaključak ostavlja prostora za više mogućnosti tumačenja vremena dolaska relikvija, no o ranijem je razdoblju kulta moguće uglavnom nagađati. Ustvari, tek je procvatom benediktinske zajednice sv. Krševana u Zadru u 10. st. stvorena institucija unutar koje će se oblikovati hagiografska predaja kao *TBG* i, posredno, drugi izvori. Stoga i predaju sačuvanu u toj legendi valja istraživati imajući u vidu ponajprije potrebe njegovanja određenog oblika pamćenja unutar zadarske benediktinske zajednice. Drugim riječima, čak i ako su relikvije sv. Krševana dospjele u Zadar iz Akvileje kao poklon patrijarha Maksima u 7. st. (što dvije kasnije “krševanske” tradicije zapravo ne negiraju), *TBG* u konstelaciji s drugim izvorima upućuje na mogućnost da su Zadrani već od ranoga srednjeg vijeka vjerovali da su relikvije njihova zaštitnika otkrivene u gradskoj okolici, a ne donesene iz Akvileje.²⁶

Utvrdivši da je sv. Krševan bio štovan u Zadru najkasnije od kraja 9. st. i da je u to vrijeme možda već postojala predaja o njegovu otkriću u zadarskoj okolici, postavlja se pitanje može li se ipak utvrditi štogod i o “povijesnom” podrijetlu i vremenu dolaska njegovih relikvija. Naime, spomenuta je predaja o prijenosu relikvija iz Akvileje sačuvana u relativno kasnom obliku i uz to je prilično nejasna podrijetla. Kao što je već naglašeno, predaja je u Zadru sačuvana kod tzv. *Anonima*, na temelju tzv. *Bonifacijeve kronike* sačuvane u – također izgubljeni – djelu Šimuna Kožičića Benje.²⁷ Relevantan odlomak teksta glasi:

*Anno circiter 649, extinctis Cypriano et Primogenito, Patriarchis catholicis Gradensibus, Fortunatus haereticus favore Longobardorum sedem intrusus occupavit. Ex quo loco [basilica Gradensis] circa haec tempora datae fuerunt nonnullae sanctorum reliquiae amicis Jadertinis, et inter caetera, ossa S. Chrysogoni et S. Zoili, scilicet anno 649 tempore Maximi Patriarchae Gradensis, natione Dalmatae, qui a die 24 Novembris 649 sedit, ut catholicus in patriarchali stallo post intrusum Fortunatum usque ad diem 14 Decembris 670, cui successit Stephanus de Parentio, quibus annis et aliae sanctorum reliquiae Jadrae et alibi translatae fuerunt, ut antiqua monumenta Aquilejensis Ecclesiae ostendunt.*²⁸

²⁵ CD I, str. 76: ... sancti Ghrysogoni cuius sacratissima membra Iadera retinetur (!).

²⁶ Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara*, vol. 1, Venezia 1913., str. 211.

²⁷ *Anonim* (prema Brunelliju), str. 122-123; Bianchi, *Zara*, str. 297, bilj. 2; Brunelli, *Storia*, str. 219, bilj. 11.

²⁸ Bianchi, *Zara*, str. 297, bilj. 2.

Nadalje, na tragu te "mjesne tradicije" starija je historiografija zabilježila da je crkva sv. Krševana nekada bila posvećena sv. Antunu Pustinjaku te da su oko nje obitavali egipatski monasi.²⁹ Da je u Dalmaciji još od kasne antike bilo pustinjaka, potvrđuju pismo pape Zosima i Jeronimov "Životopis sv. Hilariona", no ti, u literaturi često navođeni, podatci ustvari ne govore ništa o podrijetlu redovničke zajednice, iako je uspomena na starijeg naslovnika crkve sv. Krševana vjerojatno sačuvana u posveti oltara sv. Antunu, koji je u crkvi stajao sve do rušenja krajem 18. st.³⁰ S druge strane, starija (dosadašnja) arheološka istraživanja u crkvi iznijela su na vidjelo postojanje dvaju najstarijih slojeva crkve – kasnoantičkog (crkva sv. Antuna?) datirana između 5. i 8. st. i ranosrednjovjekovnog (prvotna crkva sv. Krševana?) datirana ranim 10. st.³¹ ili posljednjom četvrtinom 9. st.³² Pretpostavka o izgradnji nove crkve neposredno prije 900. (ili nedugo nakon te godine) vrlo je znakovita za tumačenje problema "drugog prijenosa" sv. Krševana opisana u *TBG*. Naime, iako je nemoguće dokazati da je u Zadru uz crkvu sv. Antuna/sv. Krševana tijekom kasne antike boravila redovnička zajednica, datiranje najstarijeg otkrivenog sloja podudara se s vremenom mogućeg prijenosa relikvija iz Grada. Moguće je, stoga, pretpostaviti i da je redovnička zajednica koja je krajem 9. ili u 10. st. gradila crkvu sa "starijom" crkvom naslijedila i relikvije sv. Krševana. Ne treba također čuditi ni to što ranosrednjovjekovna legenda otkriće te relikvije ne spominje. Naime, tijekom 9. i 10. st. vrlo je čest, upravo uobičajen postupak bio otkrićem i uzdignućem relikvija obnoviti "zamrli kult", što je znalo biti popraćeno nastankom legenda koje su iskrivljavale stvarne okolnosti ranijeg posjedovanja relikvija.³³

Ukratko, na temelju izloženog može se pretpostaviti da su relikvije sv. Krševana u Zadar zaista mogle dospjeti iz Grada, odnosno s akvilejskog područja. No, ne može se sa sigurnošću utvrditi je li se to uistinu dogodilo nakon 649., kako je zabilježeno u izgubljenoj *Bonifacijevoj kronici*.³⁴ Čini se, dakle, sasvim mogućim da su relikvije dospjele u Zadar u 7. st. te stoga mišljenje N. Klaić da sv. Krševan nije imao utjecaja na duhovni ili crkveni ži-

²⁹ Tradicija je, čini se, sačuvana kroz prijepise nikad dohvatljivih i poslovično nepouzdatih domaćih "antichi cronachisti", kako ih naziva C. F. Bianchi. Usp. Bianchi, *Zara*, str. 296-297.

³⁰ Bianchi, *Zara*, str. 297.

³¹ Iveković, *Crkva i samostan*, str. 19.

³² Mladen Ančić, *Translatio beati Grisogoni martyris* kao povijesno vrelo, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 25, Split 1998., str. 132.

³³ Caroli, *Bringing saints*, str. 260-261 s tamo navedenom literaturom.

³⁴ Postoji, naime, mogućnost da je, kako je pretpostavila N. Klaić, ta tradicija nastala tek u kontekstu "sukoba" između dvoje svetaca gradskih zaštitnika nakon 12. st. Usp. Nada Klaić, Ivo Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409. (Prošlost Zadra, sv. 2)*, Zadar 1976., str. 66.

vot grada sve do kasnog srednjeg vijeka ne zvuči osobito uvjerljivo.³⁵ Ostaje ipak činjenica da je kult sv. Krševana obilatije dokumentiran tek po nastanku redovničke zajednice uz čiju će sudbinu ostati tijesno vezan tijekom čitavog srednjeg vijeka. Stoga pri svakom pokušaju tumačenja pojedinih elemenata tog "komunikacijskog sustava" valja poći od konteksta povijesti zadarskog samostana sv. Krševana.³⁶

Kult sv. Krševana u Otresu

Tempore domno Brannimero duci... ad honorem sancti Grisogoni

Ostavi li se, zasad, po strani problematična (iako ne nužno i neuvjerljiva) zadarska tradicija o sv. Maksimu kao "darovatelju" relikvija sv. Krševana, zanimljivo je podsjetiti na činjenicu da najranije *pouzdan* i *suvremeno* svjedočanstvo o štovanju sv. Krševana u Dalmaciji ne potječe iz Zadra, već s područja Hrvatske kneževine. Kao što svjedoči natpis datiran kasnim 9. st., sv. Krševan je bio među svetcima čiju je pomoć zazivao hrvatski uglednik za vladavine kneza Branimira. Prihvati li se zadarska predaja prema kojoj je Krševan bio štovan – *in corpore* – u Zadru već od 7. st., nije nemoguće zamisliti okvir u kojem se utjecaj zadarske Crkve na području (buduće) Hrvatske kneževine mogao očitovati i u širenju jednog od gradskih svetaca zaštitnika – na širem području Bribira.³⁷ S druge strane, ako se ta predaja

³⁵ Klaić-Petricioli, *Zadar*, str. 66.

³⁶ Iz opsežne literature o razvoju i značenju samostana sv. Krševana podsjećam tek na nekoliko ključnih naslova: Giuseppe Praga, *Lo 'scriptorium' dell'abbazia benedettina di San Grisogono in Zara*, *Archivio Storico per la Dalmazia*, sv. 7-8, Zara 1929-1930.; Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. 2, Split 1964., str. 39-55, te konačno *1000 godina samostana sv. Krševana* (Prilozi sa znanstvenog skupa održana 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru, u povodu 1000. obljetnice samostana svetog Krševana i 30. obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru), ur. Ivo Petricioli, u: *Zadarska revija*, god. XXXIX, br. 2-3, Zadar 1990.

³⁷ Zanimljivu pretpostavku o tome da legenda o otkriću relikvija sv. Krševana odražava neki oblik širenja utjecaja zadarske Crkve iznio je Radoslav Katičić, Zadrani i Mirmidonci oko moći sv. Krševana, u: *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split 1993., str. 196, smatrajući da "pokrajina Marab i njezini Mirmidonci nisu bili baš daleko od Zadra" tj. da je "moravska *civitas* hrvatski Nin" (o argumentu detaljnije vidi: Katičić, Zadrani, str. 195-198). Ne slažući se s takovim tumačenjem, pretpostavku sam odbacio (usp. Trpimir Vedriš, *Gdje žive Mirmidonci? O značenju pojmova Mirmidones i Marab u zadarskoj legendi o prijenosu moći sv. Krševana*, *Povijesni prilozi*, sv. 41, Zagreb 2011., str. 80-81, *passim*). No, prihvati li se drugačije razumijevanje pojma Mirmidon (Mirmidones), Katičićovo tumačenje da legenda odražava "stavljanje pod zaštitu sv. Krševana i podvrgavanje (kako on misli ninske Crkve) vrhovnome autoritetu Zadra", postaje, u najmanju ruku, sugestivno. U kontekstu pretpostavke o vezanosti svećanih kultova za određeno "područje utjecaja" upravo je potvrdu štovanja sv. Krševana u Otresu N. Budak nedavno naveo kao primjer uspješnog "prodora sveca na područje izvan gradskih gra-

odbaci kao nepouzdana – u razmatranju najranije povijesti zadarskog kulta otvara se “kronološka raskuplina” od nekoliko stoljeća. Naime, već je naglašeno da je najstarije *pouzđano* svjedočanstvo o nazočnosti relikvija u Zadru Porfirogenetov izvještaj,³⁸ čiji bi sadržaj također mogao potjecati s kraja 9. st. U kakvu su, dakle, odnosu ta dva – kako se čini kronološki ujednačena – svjedočanstva?

Natpis iz Otresa je tri desetljeća, sve do nedavnog otkrića šestog natpisa kneza Branimira u crkvi sv. Martina u Lepurima,³⁹ slovio kao najmlađi otkriveni natpis s imenom hrvatskog kneza iz druge polovice 9. st.⁴⁰ Ostavljajući ovdje po strani relevantnost tog natpisa za najraniju hrvatsku političku povijest kao i neodgovoreno pitanje izvornog smještaja natpisa,⁴¹ u ovom je kontekstu prije svega zanimljiva činjenica da natpis svjedoči o čak sedam titulara crkve koju je dao obnoviti hrvatski uglednik čije je ime teško rekonstruirati. Natpis koji se proteže preko dvaju arhitrava i oštećenog zabata oltarne pregrade, u izvorniku glasi:

+ IN N(omine) D(omi)NI. TE(m)POR(e) DOMNO (Br)ANNI(mero)
DVC I EGO C(ede)DRA(go) (ad ho)NORE(m) BEATI PETRI ET S(an) C(ta)
E MARIE S(an)C(t)I GEORGII S(an)C(t)I STEFANI S(an)C(t)I MARTINI
S(an)C(t)I GRISOGONI S(an)C(ta)E CRVCIS.⁴²

ili, u hrvatskom prijevodu:

nica”. Usp. Neven Budak, Early medieval boundaries in Dalmatia/Croatia (8th–11th centuries), u: “*Castellum, civitas, urbs*” – *Archäologie des frühen Mittelalters in Ostmitteleuropa* (6.–11. Jh.), ur. Orsolya Heinrich-Tamáska (et al.), Castellum Pannonicum Pelsonense 6, Budapest 2015. (u tisku).

³⁸ DAI 29, 275–278.

³⁹ Nikola Jakšić, Novi natpis s imenom kneza Branimira, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb–Motovun–Split 2012., str. 213–221.

⁴⁰ Mate Zekan, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić*, sv. 25, Split 1993., str. 405–420; Isti, Pregled istraživanja lokaliteta Otres–Lukačuša, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 27, Split 2000., str. 261–270; Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996., str. 216–217; Nikola Jakšić, Skulptura Branimirovog doba u Hrvatskoj, u: *Hrvatska u doba kneza Branimira*, ur. Šime Batović, Zadar 2002., str. 111–117; Isti, Varvarina praeromanica, u: *Studia Varvarina*, sv. I, ur. Bruna Kuntić Makvić, Zagreb–Motovun 2009., str. 21–28.

⁴¹ Franjo Smiljanić, Neka zapažanja o teritoriju i organizaciji Bribirske županije u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi*, sv. 22, Zagreb 2003., str. 22, *passim*; Jakšić, Varvarina praeromanica, str. 36; Mirjana Matijević Sokol, Latinska epigrafija otoka Krka od IX. do XII. stoljeća. Prilog kontekstualizaciji novopronađenog natpisa u gradu Krku, u: *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić: Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, ur. Tomislav Galović, Malinska–Rijeka–Zagreb 2011., str. 752.

⁴² O natpisu Zekan, Pet natpisa, str. 413–417; Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 217–218; Jakšić, Varvarina praeromanica, str. 21–28 (i drugdje).

“U ime Gospodnje. U vrijeme gospodina Branimira kneza. Ja C. (učinio sam) na čast blaženoga Petra i sv. Marije, sv. Jurja, sv. Stjepana, sv. Martina, sv. Krševana i sv. Križa.”

Što je, dakle, za ovu prigodu moguće iščitati iz tog natpisa? Ponajprije, prema datiranju “u vrijeme gospodina Branimira kneza” (*tempore domno Brannimero duci*), vrijeme njegove izrade moguće je prema uobičajenoj dataciji kneževne vladavine suziti na razdoblje između 879. i 892. Nadalje, vrijeme izrade trabeacija na kojima je natpis sačuvan smješta se u drugu građevinsku fazu uređenja crkve, na temelju čega je moguće zaključiti da se radi o obnovi, a ne o izgradnji crkve.⁴³ Konačno, iz natpisa se saznaje da ga je dao izraditi uglednik čije ime je dosad bilo, tek s mukom (i nepouzđano), rekonstruirano kao *Cededrag* ili *Zdedrag*.⁴⁴

Što se “hagiografskog sadržaja” natpisa tiče, prividno zamršen splet velikog broja svetaca ne iznenađuje poznavatelja dalmatinsko-hrvatske hagiografije. Naime, većina navedenih titulara dobro je poznata u Dalmaciji još od kasne antike te se, štoviše, može reći da se radi o tipičnim i vrlo proširenim svetcima lokalnog kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog horizonta. Dio titulara s natpisa (prije svega sv. Petra, sv. Marije i sv. Križa) može se, bez ikakve sumnje, smjestiti u kategoriju svetaca čiji je kult bio vrlo raširen.⁴⁵ No, Krševanova pojava u toj skupini ipak zbunjuje. Smještan sa sv. Martinom među svetce “čiji su titulari bili česti na franačkim područjima”,⁴⁶ Krševan je opisivani i kao jedan od “franačkih svetaca”.⁴⁷

Iako mišljenje o kultu sv. Krševana kao franačkog svetca (odnosno, kako to nešto šire određuje N. Budak, “zapadnom”, a preciznije D. Mandić “franačko-akvilejskom” svetcu) vjerojatno nije sasvim netočno, čini mi se prikladnim upozoriti da to, u hrvatskoj historiografiji prošireno mišljenje nije zapravo nikad temeljitije obrazloženo. No, “ugrubo” rečeno, radi se o pret-

⁴³ Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 216.

⁴⁴ Usp. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 217 (C[ede]DRA[go]); Jakšić, Skulptura Branimirovog doba, str. 116. Nasuprot tomu, Mirjana Matijević-Sokol, Pisana povijesna svjedočanstva, str. 38, drži da “ime donatora nije poznato, iako su neka slova očito iz njegova imena ili naslova” (C...DR F[eci]). U novijem radu autorica se ipak oslonila na rekonstrukciju imena kao *Cededrag*. V. Matijević Sokol, Latinska epigrafija, str. 752. Usp. Katičić, *Litterarum studia*, str. 355, koji razaznaje tek dva slova (... OR F[eci]). Rekonstrukcija V. Delonge, najbliža je, kao što me ljubazno obavijestila M. Matijević Sokol, imenu zabilježenu u Supetarskom kartularu (*Cdedrag*), upozoravajući na nužnost jezikoslovne raščlambe oblika tih imena.

⁴⁵ Matijević-Sokol, Pisana povijesna svjedočanstva, str. 39.

⁴⁶ Matijević-Sokol, Pisana povijesna svjedočanstva, str. 39.

⁴⁷ Usp. npr. Dominik Mandić, Papa Ivan IV. Solinjanin i pokrštenje Hrvata, *Croatia Christiana periodica*, god. XVI, br. 29, Zagreb 1992., str. 16; Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994., str. 90, Katičić, *Litterarum studia*, str. 333-334.

postavci da je riječ o kultovima koji su uneseni na današnji hrvatski prostor u sklopu franačke ekspanzije krajem 8. st., odnosno u kontekstu djelovanja “franačkih misionara” u procesu pokršćavanja i kristijanizacije. Za razmatranje te “skupine svetaca” vrijedi podsjetiti i na to da se kao “franački” svetci najčešće navode Ambrozije, Anselmo, Marta, Martin, Krševan i dr.

Podvrgnuta kritičkom preispitivanju, ta se skupina ipak ne čini sasvim konzistentnom. Naime, osim razumne pretpostavke da je začetke kulta sv. Marte, sv. Bartola i sv. Nedjeljice (*S. Domenica*) kao i vjerojatno sv. Anselma moguće povezati upravo s razdobljem franačke ekspanzije, nalazim da je svetce poput sv. Krševana ipak nešto teže okarakterizirati kao isključivo “franačke” svetce. Podatci o rasprostranjenosti njegova kulta u kasnoj antici, kao što je pokazano, upućuju ponajprije na područje sjeverne Italije, kamo se karolinška vlast proširila tek na izmaku 8. st. S druge strane, nije li moguće da je upravo val “karolinške ekspanzije” prema istočnoj jadranskoj obali “pogurao” i dio već postojećih, zapravo kasnoantičkih kultova iz sjeverne Italije? Na tome tragu pokušao sam pokazati da je i kult sv. Martina u Dalmaciji, iako neupitno promican od Karolinga, ujedno i “bizantski” (preciznije kasnoantički) kult. Naime, kad je riječ o franačkom sloju njegova kulta (a slično bi se *mutatis mutandis* moglo pretpostaviti i za Krševana), radilo bi se zapravo o karolinškoj obnovi starijeg kulta čija je prethodna raširenost pomogla “Francima” u njegovu promicanju, a mjesnim elitama olakšala snažnu identifikaciju.⁴⁸ U svakom slučaju, taj zaključak potiče i otvaranje šireg pitanja naravi pretpostavljenog franačkog sloja dalmatinsko-hrvatske hagiopografije. Ne negirajući značajnu ulogu koju su odigrali “franački misionari”, u više slučajeva čini mi se sasvim vjerojatnim da su upravo postojeće mjesne tradicije dale čvrstu podlogu za “franačku nadogradnju”. Činjenica da su Franci ili njihovi misionari osobito favorizirali kult sv. Martina jednostavno ne isključuje mogućnost da ga već nisu zatekli na prostoru Dalmacije.

⁴⁸ Uzorak rasprostranjenosti kulta sv. Martina na području Dalmacije u kombinaciji s novijim spoznajama o ranoj distribuciji njegova kulta koje daju naslutiti da je kult u kasnoj antici bio vrlo proširen u Italiji (usp. Allan Scott McKinley, *The first two centuries of Saint Martin of Tours, Early Medieval Europe*, vol. 14/2, Oxford 2006., str. 173-200; Bruno Judic, *Le culte de saint Martin dans le haut moyen âge et l'Europe centrale*, u: *Sveti Martin kot simbol evropske culture-Saint Martin symbole de la culture européenne*, ur. Jasmina Aramabašić, Celovec-Ljubljana 2008.) navodi na zaključak da je franačko promicanje kulta sv. Martina u Dalmaciji “primjer karolinške *renovatio* (s aktivnim udjelom i Franaka i mjesnih elita), no da postoje ozbiljne naznake da su Franci u Dalmaciji zatekli već postojeću “martinsku mrežu”. Usp. Trpimir Vedriš, ‘Frankish’ or ‘Byzantine’ saint? The Origins of the cult of St. Martin in Dalmatia, u: *Papers from the First and Second Postgraduate Forums in Byzantine Studies: Sailing to Byzantium, Trinity College Dublin, 16-17 April 2007 and 15-16 May 2008.*, ur. Savvas Neocleous, Cambridge 2009., str. 244, *passim*.

No, kakve to ima veze s kultom sv. Krševana? Ponajprije, osim što je njegov kult na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku – u usporedbi sa sv. Martinom – zapravo slabo posvjedočen, na temelju činjenice njegova rana širenja između 4. i 7. st. valja s oprezom razmotriti pretpostavku da je riječ o “franačkom kultu”. Radi se prije svega o kultu koji je u kasnoj antici dobro posvjedočen ponajprije na području sjeverne Italije i, nešto manje pouzdano, istočne jadranske obale. Ključnom činjenicom za eventualno širenje kulta u Dalmaciji pod egidom Franaka (koliko god taj pojam bio neprecizan) mogla bi se ipak pokazati povijest njegova šovanja na akvilejskom području. Naime, čini se očitim da je ono što se često opisuje kao djelovanje franačkih misionara u Dalmaciji uvelike moralo biti ponajprije plod djelovanja osoba s područja langobardske sjeverne Italije, osobito Furlanije. Na tome se tragu u pozadini ove rasprave naziru vrlo važni, iako ne i temeljito obrađeni, problemi poput pitanja moguće administrativne odgovornosti furlanskih vojvoda za prostor šireg područja dubljeg istočnojadranskog zaleđa te pitanja jurisdikcijske nadležnosti (ili barem pretenzija) akvilejskih, odnosno građeških crkvenih poglavara na istome prostoru.

Povezivanjem franačkih kraljeva i rimskih papa u drugoj polovici 8. st. pokrenut je proces čiji je posredan plod bilo oblikovanje dviju proto-državnih tvorba na području današnje Hrvatske: *Bornine Dalmatia atque Liburnia* na jugu i Ljudevitove *Pannonia inferioris* na sjeveru. Izbijanjem “karolinške velesile” na istočnu jadransku obalu i postupnim učvršćivanjem Hrvatske kneževine u njezinu zaleđu započela je i nova organizirana (i, kako će se pokazati, uspješna) etapa rimsko-karolinškog projekta obnove kršćanstva u nekadašnjem Iliriku. Uspjeh tog projekta bio je znatnim dijelom plod suradnje crkvenih poglavara Rima i Akvileje, “franačkih misionara” – čini se zapravo znatnim dijelom Langobarda iz sjeverne Italije i konačno novooblikovanih mjesnih elita – hrvatskih vladara i njihovih velikodostojnika. Upravo je suradnja mjesnih elita – uklopljenih u karolinški sustav zavisnih političkih tvorba na obodu Carstva – s karolinškim vjerovjesnicima učinila uspješnom obnovu crkvenog života u Dalmaciji. No, čini se da nositelji karolinške “duhovne ekspanzije” početkom 9. st. u Dalmaciji ipak nisu naišli na potpuno dekristijaniziran prostor.

Moguće je, doduše, zamišljati misionare iz sjeverne Italije kako, krstareći zapuštenim rimskim prometnicama, uspostavljaju skromne misije među raštrkanim skupinama poganskih Slavena. No, nije li na tragu niza novijih istraživanja karolinšku etapu evangelizacije moguće zamišljati ponajprije kao obnovu crkvene organizacije kroz povezivanje i “discipliniranje” – po karolinškom uzoru – spleta zapuštenih i izoliranih kršćanskih “mikrosvje-

tova”? Preživljavanje određenog broja kasnoantičkih crkava iz 5. ili 6. st. u dalmatinskome zaleđu i njihovu obnovu tijekom 9. st. moguće je pouzdano potvrditi na više lokaliteta poput Sv. Asela u Ninu, Sv. Martina u Pridrazi, Sv. Bartolomeja u Galovcu, Sv. Ciprijana u Gatima i drugih.⁴⁹ Osim što njihova, čini se, neprekinuta uporaba implicira mogućnost preživljavanja kršćanskih zajednica tijekom nemirnog 7. st., obnova tih crkava u 9. st. oslikava i franačko shvaćanje rekristijanizacije nekadašnjih rimskih pokrajina. Obnova, *renovatio*, značenjem je bremenit pojam tadašnje “političke teorije” kojim je opisana i Karlova politička “obnova Augustova Ilirika”, ali i nastojanje oko obnove iščezlih kasnoantičkih biskupija. Oba ta aspekta bila su, iz perspektive franačkih “ideologa obnove”, dio nastojanja oko uspostave društva “u kojem je moguće postići spasenje”, kako to opisuje karolinška *Admonitio Generalis* iz 789.⁵⁰

Kako god bilo, rana etapa kristijanizacije Hrvatske kneževine uvelike je bila zasluga redovnika, stoga je upravo “sustav” samostana i njihovih društvenih mreža ambijent u kojem je moguće tražiti najranija svjedočanstva o dodirima mjesnih crkvenih i svjetovnih elita. U kontekstu pitanja o uspostavi samostanskoga života na području ranosrednjovjekovne Hrvatske više je puta upozoreno na važnost veze između kristijanizacije i središta monaškog života u sjevernoj Italiji. Ponajprije, pitanje etničkog podrijetla poznatih crkvenih velikodostojnika u Hrvatskoj kneževini (ninskog opata Teudeberta, biskupa Teodozija, prezbitera Gumperta i drugih) moglo bi upućivati na njihovo langobardsko podrijetlo. Unatoč tim nagovještajima, zasad se tek dva samostana u sjevernoj Italiji – i to tek u obliku pretpostavke i bez prave potvrde – mogu smatrati mogućim izvorima monaštva u Hrvatskoj kneževini: samostan sv. Silvestra u Nonantoli kraj Modene⁵¹ te

⁴⁹ Nikola Jakšić, *Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji*, *Diadora*, sv. 15, Zadar 1993., str. 127-144; Isti, La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté Croate, *Hortus artium medievalium*, vol. 1, Zagreb–Motovun 1995., str. 36-45; Željko Rapanić, *Ecclesiae destructae... ut restaurentur imploramus* (Iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodosiju 887. godine), u: *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održana 6. - 8. listopada 1992.*, ur. Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb 1996., str. 57-64.

⁵⁰ *Admonitio Generalis*, MGH, *Leges II, Capitularia regum Francorum I*, ed. Alfred Boretius, Hannover 1883., str. 57-58.

⁵¹ Iako je nemoguće utvrditi direktne veze toga samostana s Dalmacijom, niz intrigantnih naznaka potiče zanimanje za baštinu te monaške zajednice, prije svega hagiografija njena utemeljitelja, nekadašnjeg furlanskog vojvode sv. Anselma, ali i popis monaha iz o. 865., među kojima se spominju i imena poput Gumperta i Teudeberta. O tome vidi (*in spe*): Trpimir Vedriš, *Discipulus Domini* ili *dux Foroiulensis*? Prilog istraživanju problema identiteta ninskog zaštitnika sv. Anselma (u pripremi).

samostan sv. Marije i sv. Kancijâ *in vico sanctorum Cantianorum* u današnjem mjestu S. Canzian d'Isonzo kraj Akvileje.

Za propitivanje naslovnog pitanja važno je još naglasiti i to da je vrijeme kneza Branimira (dakle, vrijeme izrade natpisa iz Otrisa, a ujedno i pretpostavljeno vrijeme utemeljenja/obnove samostana sv. Krševana u Zadru) razdoblje u kojem su se brojni pripadnici mjesnih elita intenzivno uključili u proces oblikovanja kršćanskog kulturnog krajolika rane hrvatske države. Pretpostavke o oblikovanju mjesnih elita na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske upućuju na njihove intenzivne kontakte s neposrednim "franačkim" zaleđem, tj. područjem Furlanije sa središtem u Forojuliju (Cividale). Oba uočena aspekta (dolazak misionara iz sjeverne Italije i veze hrvatskih uglednika s tim prostorom) upućuju na mogućnost da je izbor svetaca koje su ranosrednjovjekovni hrvatski rodovi birali za nebeske zaštitnike svojih "privatnih crkava" – mogao barem dijelom biti plodom njihovih kontakata s misionarima ili institucijama s područja sjeverne Italije.

Što se tiče šireg područja Bribira, odakle potječe "natpis iz Otrisa", valja utvrditi da je već upozoreno na moguće veze – upravo preko pretpostavljene "benediktinske poveznice" – sa Zadrom.⁵² Naime, kako je uočio N. Jakšić raščlanjujući stilske osobine skupine ranosrednjovjekovnih reljefa pronađenih u nizu crkava na području Hrvatske kneževine, postoje "indicije koje upućuju na benediktince kao pokretače u klesarskoj djelatnosti raspravljenih radioničke cjeline".⁵³ Uz određenu ogradu prema mogućnosti izvođenja dalekosežnih zaključaka tek na temelju elemenata stilske analize, temeljna intuicija takvog rasuđivanja svakako je ispravna. Crkvene mreže, uz horizontalne društvene mreže svjetovnih elita, neupitno su okvir unutar kojeg treba tražiti odgovor na postavljena pitanja. Na tome tragu, iako nije nemoguće da je zadarski biskup u nekom trenutku imao pretenzija prema širem području Otrisa, u tom je ranom razdoblju ipak vrlo teško utvrditi ikakvu snažniju identifikaciju s Krševanom čak i u Zadru, a kamoli pretpostaviti da bi već tada zadarski biskup utvrđivao svoju vlast nad crkvom širenjem kulta mjesnih svetaca.⁵⁴ No, s druge strane, ako je Krševanovo štovanje uistinu bilo, kao što daje naslutiti predaja, prošireno u Zadru već u 9. st. (ako

⁵² Jakšić, *Skulptura Branimirovog doba*, str. 113-117.

⁵³ Jakšić, *Skulptura Branimirovog doba*, str. 115.

⁵⁴ Kao što me s pravom upozorio Mladen Ančić, "zadarska je biskupija (u ranome srednjem vijeku) bila čvrsto zatvorena u okvire 'zadarske pokrajine', te bi svako dovodenje u svezu Otrisa i 'zadarskog biskupa' bilo vrlo nategnuto". Ne treba, pri tome, posebno naglašavati da je biskupija u simboličkom smislu vidljivo vezana prije svega uz kult sv. Anastazije, dočim bi svaka veza kulta sv. Krševana u Otrisu sa Zadrom ponajprije morala biti protumačena u okviru mogućih veza sa zadarskim samostanom sv. Krševana.

ne i ranije), ne čini se neobičnim pretpostaviti da se njegov kult proširio prije svega putem osobne pobožnosti pripadnika mjesnih elita. O pobožnosti Hrvata dalmatinskim gradskim svetcima svjedoči niz naznaka među kojima je osobito dobro uočljiv upravo primjer veza sv. Krševana sa štovateljima iz gradskoga zaleđa.⁵⁵ Na tom tragu čini mi se osobito poticajnom pretpostavka da crkve posvećene većem broju svetaca zaštitnika “navode na pomisao da se mogu identificirati kao zadužbine najstarijih velikaških obitelji/rodova”.⁵⁶ M. Matijević Sokol je, u tom kontekstu, upozorila i na osobitu važnost nalaza iz Otresa – smještajući posvetni natpis u širi kontekst niza srednjovjekovnih crkava koje su “kako svjedoče epigrafi s njihova crkvenog namještaja bile podizane troškom pojedinaca, ponajviše pripadnika crkveno-svjetovne društvene nomenklature kao privatne zavjetne crkve”.⁵⁷

Samostan sv. Marije i sv. Kancijâ i njegove veze s Hrvatskom kneževinom

Monasterium... quod est situm in territorio Foroiuliensi

Na tragu dosad iznesenih opažanja o crtane su konture jednog od mogućih interpretativnih okvira povezivanja štovanja sv. Krševana u Zadru i njegovu “dubljem zaleđu”. Nastojeći uočiti mreže odnosa koje su mogle povezivati Akvileju, Zadar i Otres, u posljednjoj cjelini ove rasprave želio bih usmjeriti pozornost i na nekoliko svjedočanstava vezanih uz izvorište kulta u akvilejskoj okolici. Smatrajući potvrđenim da je to središte bilo upravo današnje selo S. Canzian d’Isonzo, valja podsjetiti i na činjenicu da se upravo na tom mjestu u ranome srednjem vijeku nalazio *monasterium* posvećen Blaženoj Djevici i mjesnim mučenicima poznatima kao skupina Kancijâ.⁵⁸ Iako se o tome “samostanu” ne zna gotovo ništa (što se obično tumači posljedicom mađarskog uništavanja krajem 9. st.), u novijoj je talijanskoj historiografiji prošireno mišljenje da je tijekom 9. st. bio popularno središte

⁵⁵ Vedriš, *Memoria S. Chrysogoni, passim*.

⁵⁶ Matijević Sokol, Latinska epigrafija, str. 752 je podsjetila na pretpostavku J. Stošića “da velik broj titulara sakralnog objekta indicira zadužbinu plemenite obitelji ili roda”, povezujući nalaz iz Otrisa s rodnom Bribirskih.

⁵⁷ Matijević Sokol, Latinska epigrafija, str. 753-754.

⁵⁸ Skupina mučenika pogubljenih za Dioklecijanovu progona sastojala se od troje srodnika Kancija, Kancijana i Kancijanile te njihova učitelja Protu. Troje Kancija vjerojatno su pripadali uglednom rodu Kancijâ (*gens Cantiana*), što objašnjava okolnosti začetaka njihova kulta. O hagiografiji i kultu skupine Kancija vidi: *Passio Cantianorum*, ed. Valeria Mattaloni, u: *Le Passioni dei martiri aquileiesi e istriani*, II, ed. Emanuela Colombi, Roma 2013.; Rajko Bratož, *Storicità del gruppo dei Canziani*, u: *I santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio*, ur. Janez Toplikar, Sergio Tavano, Monfalcone 2005., str. 128-191.

hodočašća, o čemu su ključno svjedočanstvo brojni potpisi hodočasnika sačuvani tzv. *Čedadskom evangelijaru*. Ne treba posebno podsjećati na činjenicu da su na stranicama tog kodeksa, uz imena više stotina drugih slaven-skih hodočasnika, sačuvana imena niza hrvatskih vladara, njihovih pratnji i uglednika iz 9. st.⁵⁹ No, na pitanje o svrsi njihova posjeta mjestu gdje se kodeks čuvao nije dosad odgovoreno. Također, teško je reći jesu li hrvatski uglednici putovali u San Canzian sa svrhom hodočašća ili su se tamo zastavljali u prolazu na duljim putovanjima. Kako god bilo, prihvativši pretpostavku da njihova imena u furlanskoj "knjizi života"⁶⁰ zaista svjedoče o njihovu boravku na tom području⁶¹ – svjedočanstvo *Čedadskog evangelijara* valja smatrati osobito dragocjenim izvorom. No, ta potvrda, u svjetlu pretpostavke o monastičkom ambijentu korištenja *Čedadskog evangelijara* otvara i niz pitanja o vezama ranih crkvenih središta u Hrvatskoj kneževini i najranijeg središta štovanja ranokršćanskog mučenika i budućeg zadarskog zaštitnika sv. Krševana. No, koliko je, prije svega, pouzdana pretpostavka da su hrvatski uglednici hodočastili baš u San Canzian?

Čini se da nema potrebe sumnjati u smještanje "samostana" koji se spominje u darovnici iz 819. na širi prostor današnjeg *San Canzian d'Isonzo*. Naime, u darovnici koju je na molbu akvilejskog patrijarha Maksencija (811. - 833.) izdao car Ludovik I. (814. - 840.), zabilježeno je da se samostan sv. Marije "sagrađen u čast svetih Kancijâ" nalazi na području Furlanije (*monasterium sancte Marie quod est situm in territorio Foroiuliensi, constructum in honorem sanctorum Cantianorum*). Štoviše, samostanu se poklanjaju dobra "u spomenutom selu svetih Kancijâ" (*que in memorato vico sanctorum Cantianorum*). Navod doduše ne utvrđuje gdje se samostan točno nalazio, no nema sumnje da se radi o širem području današnjeg San Canziana. Točnu ubikaciju samostana otežava činjenica da se isti, kao što je rečeno, nakon 9. st. ne spominje, što upućuje na mogućnost da je bio razoren za mađarskih provala krajem 9. ili početkom 10. st. Što se točnog položaja samostana tiče – u blizini kasnoantičkih memorijalnih objekata povezanih s kultom mjesnih mučenika zasad nisu otkriveni ostatci ranosrednjovjekovnih građevina. Sredinom 15. st. spominju se ruševine (preciznije *in Centa dicte villae S. Cantiani*) što bi moglo upućivati na ostatke samostanske cr-

⁵⁹ Za popis imena vidi: Franjo Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877., str. 382-386.

⁶⁰ Izraz *liber vitae* oslanja se na spomen "Knjige života" opisane u knjizi Otkrivenja (Otk 3,5; 13,8). U ranosrednjovjekovnom kontekstu najčešće označava popise imena uvrštenih u različite kodekse sa svrhom da se sačuva spomen i, osobito u monastičkom kontekstu, moli za one čija su imena zabilježena.

⁶¹ Za sumnju u tu pretpostavku vidi: Katičić, *Litterarum studia*, str. 351.

kve.⁶² Kao moguće mjesto samostana spomenut je i položaj srušene crkvice *S. Maria della Neve di Rondon*, kao i lokalitet *Sammartino*, čije bi ime upućivalo na postojanje crkve sv. Martina.⁶³ U svakom slučaju, bez obzira na njegov točan smještaj, danas se može smatrati utvrđenim da se samostan nalazio na području današnjeg San Canziana.⁶⁴

Pri tome su ipak ostala, kao što je upozorio A. Tilatti, dva neodgovorena pitanja: “gdje se točno nalazio i što je bio taj *monasterium*?”⁶⁵ Iz perspektive ovog razmatranja prvo pitanje i nije osobito važno, no odgovor na drugo mogao bi se pokazati relevantnim za daljnje istraživanje začetaka i širenja kulta sv. Krševana u Dalmaciji, odnosno Hrvatskoj. Podsjetivši na raznolikost uporabe pojma *monasterium* u sjevernotalijanskom ranosrednjovjekovnom kontekstu,⁶⁶ A. Tilatti je nedavno upozorio da “nije razborito shvatiti izraz *monasterium* kao nepogrešivu naznaku da se radi o ceno-bitskoj zajednici organiziranoj prema benediktinskom pravilu”.⁶⁷ Drugim riječima, smatrao je da bi za identifikaciju tog lokaliteta bilo prikladnije zamisliti taj “samostan” kao zajednicu posvećenu brizi oko “svetišta” nego ceno-bij uređen po benediktinskom pravilu ili “pravu opatiju”.⁶⁸ Dakle, prema iznesenom mišljenju *monasterium* bi u konkretnom slučaju mogao označavati zajednicu posvećenu služenju i kultu mučenika prije negoli “pravi” benediktinski samostan ili opatiju. Nadalje, prema Tilattiju, *monasterium* je mogao biti zajednica okupljena oko svetišta smještena nedaleko od crkvene metropole⁶⁹ – i moguće pod upravom akvilejskih biskupa i patrijarha.⁷⁰

Druga potvrda o srednjovjekovnom selu sv. Kancijâ potječe iz druge polovice 9. st. Naime, car Ludovik II. Mlađi izdao je upravo u tome mje-

⁶² Maurizio Puntin, *La toponomastica medievale di San Canzian d'Isonzo*, u: *Il paese e il territorio di San Canzian d'Isonzo nel Medioevo*, Udine 2012., str. 84.

⁶³ Andrea Tilatti, *Un monastero altomedievale a San Canzian d'Isonzo? 'Antichità Altoadriatiche*, sv. 57, Trst 2004., str. 280; Puntin, *La toponomastica*, str. 84 (uz ogradu da se radi o položaju udaljenom od poznatih mučeničkih memorija i u srednjem vijeku dosta močvarnom).

⁶⁴ Sergio Tavano, *Un monastero altomedievale a San Canziano*, *Memorie storiche Forogiuliesi*, vol. 45, Udine 1962-1964., str. 166; Tilatti, *Un monastero*, str. 278.

⁶⁵ Tilatti, *Un monastero*, str. 278.

⁶⁶ Tilatti, *Un monastero*, str. 274-277.

⁶⁷ Tilatti, *Un monastero*, str. 274.

⁶⁸ Tilatti, *Un monastero*, str. 281-282.

⁶⁹ Udaljenost od bazilike u Akvileji do mučeničkih *memoriae* u današnjem mjestu San Canzian d'Isonzo iznosi nešto manje od desetak kilometara zračne udaljenosti. Brzina kojom se niz *Via Gemina* u smjeru Trsta moglo pješice doći do grobova mučenika ovisila je o točnoj trasi ceste kao i smještaju prijelaza preko Soče, koji se vjerojatno nalazio nešto južnije od položaja današnjeg mosta između zaselaka Papariano i Pieris.

⁷⁰ Tilatti, *Un monastero*, str. 278.

stu (*actum Sancto Cantiano*) 13. srpnja 865. jednu darovnicu.⁷¹ Iako gotovo da nema sumnje da se radi o istom lokalitetu, nije jasno odnosi li se mjesto darivanja na *monasterium*, koji je, kao što se vidi iz prethodne darovnice, bio "sagrađen u čast sv. sv. Kancijâ" (*constructum in honorem sanctorum Cantianorum*) ili se događaj zbio u, kako kaže darovnica iz 819., "spomenutom selu" (*in memorato vico*). Neposredni razlozi careva boravka u tom mjestu nisu sasvim jasni, no već je potvrda njegova boravka u San Canzianu ljeti 865. za ovu raspravu vrlo značajna. Naime, da je car uistinu boravio na području Akvileje potvrđuje i *Evangeliarium cividalense*, u hrvatskoj historiografiji dobro poznat *Čedadski evangelijar*. Upravo je u tom dragocjenom kodeksu, među stotinama sačuvanih imena hodočasnika s područja istočnih dijelova Carstva i njegove neposredne okolice, sačuvana bilješka o boravku cara Ludovika II. i carice Angilperge.

Evangeliarium S. Marci

Spomen bilješke o boravku cara u San Canzianu približio nas je, konačno, posljednjem izvoru koji u ovom kontekstu nalazim vrijednim razmatranja. Naime, *Čedadski evangelijar* uz potpise carskog para unesene vjerojatno u ljetu 865. godine, kao što je dobro poznato, čuva i više "potpisa" hrvatskih velikodostojnika i njihovih pratnji. Pokušaj da se daje pregled mišljenja o tim bilješkama u hrvatskoj historiografiji, s jedne strane, ili makar ukratko sažmu noviji rezultati istraživanja *Evangelijara*, s druge, uzeli bi previše prostora, stoga takav pothvat ostavljam za drugu prigodu.⁷² No, za ovu je raspravu ipak važno upozoriti barem na nekoliko ključnih detalja. Naime, starija nagađanja o mjestu i vremenu nastanka⁷³ moguće je danas na temelju konsenzusa značajnog broja upućenih stručnjaka nadopuniti pretpostavkom da se *Evangelijar* u drugoj polovici 9. st. nalazio upravo u "samostanu sv. Marije i sv. Kancijâ" u današnjem selu San Canzian d'Ison-

⁷¹ MGH, *Diplomata Karolinorum*, tom. IV, *Ludovici II. diplomata*, ed. Konrad Wanner, München 1994., str. 154-155.

⁷² Uz izdanje F. Račkoga, popisa imena (Rački, *Documenta*, str. 382-386) kao standardnu referenciju, u novijoj hrvatskoj historiografiji potpisa hrvatskih hodočasnika dotakli su se, među ostalima: Katičić, *Litterarum studia*, str. 349-351; Vedran Klaužer, *Čedadski evanđelistar u kontekstu problematike proučavanja koncepta međusobne povezanosti ranosrednjovjekovnog plemstva*, *Lucius*, god. 5, br. 8-9, Zagreb 2006., str. 127-140; Mirjana Matijević Sokol, 1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 25, Zagreb 2010., str. 9-19.

⁷³ Usp. Uwe Ludwig, *L'Evangelario di Cividale come Liber vitae: osservazioni sulle note commemorative nel Codex Forojulienensis*, u: *L'Evangelario di san Marco*, ed. Gilberto Ganzer, Udine 2009., str. 111-112.

zo. Vezu između kodeksa i sela kraj Soče prihvatio je, među ostalima, i H. Krahwinkler⁷⁴, a pretpostavku je nedavno učvrstio i C. Scalon.⁷⁵ Njegovi se, mislim, uvjerljivi, zaključci mogu svesti na sljedeće.

Kodeks je vjerojatno bio sastavljen na ravenskom području u 6. st. Prispio je na akvilejsko područje u vrijeme patrijarha Teodmara (852. - 871.), kojeg je moguće smatrati i donatorom dragocjenog kodeksa, ponajprije na tragu činjenice da je on jedini akvilejski crkveni poglavar čije je ime zabilježeno u kodeksu. Nadalje, niz okolnosti, poput značenja središta kulta skupine Kancijâ, darovnice dvojice careva povezane s lokalitetom *vicus sanctorum Cantianorum*, kao i niz naznaka u samome kodeksu, potakle su C. Scalona na zaključak da je upravo *monasterium S. Mariae* bio prvo furlansko odredište čuvenog kodeksa.⁷⁶ Ukratko, može se zaključiti da se *Evangelijar* u tom "samostanu" nalazio između druge trećine 9. i početka 10. st. Kako bi se to vrijeme preciznije odredilo i zaokružilo – valja, s jedne strane, prihvatiti zaključak U. Ludwiga da se imena hodočasnika ne mogu datirati prije druge trećine 9. st.⁷⁷ i, s druge strane, osloniti se na pretpostavku da je samostan bio uništen pri mađarskoj pohari početkom 10. st.⁷⁸

Pitanje zašto središte kulta sv. Kancijâ (a time pretpostavljeno i "samostan") nakon te mađarske provale nije bilo obnovljeno poput nekih drugih sličnih središta nije od presudne važnosti za ovu raspravu i veze s hrvatskim prostorom.⁷⁹ No, nestankom tog "samostana", odnosno kultnog središta skupine akvilejskih mučenika nestao je i jedan od razloga za hodočašća hrvatskih vladara na područje Akvileje. Slabljenje veza hrvatskih elita s područjem langobardske sjeverne Italije i prostorom Akvilejskog patrijarhata krajem 9. st. svakako ima svoje dublje povijesne razloge. No, za potrebe ovog razmatranja dovoljno je utvrditi da se iz vremena nakon mađar-

⁷⁴ Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar 1992., str. 267.

⁷⁵ Cesare Scalon, *Il Codex Forojuliensis e la sua storia*, u: *Il vangelo dei principi. La riscoperta di un testo mitico tra Aquileia, Praga e Venezia*, ed. Paolo Gaspari, Udine 2001., str. 21-23.

⁷⁶ Tilatti, *Un monastero*, str. 281.

⁷⁷ Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung: Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliiars von Cividale*, Hannover 1999., str. 193, bilj. 70; Laura Pani, "Iste Adoloc ista nomina scribere rogavit": minuscola carolina ai margini dell'Evangelario Forogiuliese tra autografia ed eterografia, u: *Sit liber gratus, quem servulus est operatus. Studi in onore di Alessandro Pratesi per il suo 90° compleanno*, tom. I, a cura di Paolo Cherubini, Giovanna Nicolaj, Città del Vaticano 2012., str. 153.

⁷⁸ U prilog tom tumačenju ide činjenica da su posljednja imena upisana u kodeks tijekom prvih desetljeća 10. st.

⁷⁹ O okolnostima i razlozima slabljenja kulta mjesnih mučenika vidi: Tilatti, *Un monastero*, str. 283-286.

skih provala nisu sačuvala svjedočanstva o putovanju hrvatskih vladara ili drugih hrvatskih uglednika u Akvileju. Na tome tragu moguće je, vraćajući se na prethodna desetljeća, vrijeme između trećeg desetljeća i kraja 9. st. smatrati “zlatnim razdobljem akvilejsko-hrvatskih” odnosa. Ne želeći ovdje doticati općepoznate i temeljito raspravljane povijesne okolnosti tih veza, s jedne strane, ni otvarati nove probleme s druge, čini mi se ovdje zgodnim u obliku oprezne pretpostavke tek upozoriti na detalj koji bi – iako ništa ne dokazuje – mogao pomoći rasvjetljavanju naravi tih odnosa.

Tko su, uz poznate hrvatske vladare, bili članovi njihovih pratnji i drugog, kako naslućujemo, hrvatski uglednici? Popisu dosad pouzdano identificiranih poznatih hrvatskih hodočasnika (knezu Trpimiru, njegovu sinu Petru, knezu Branimiru i njegovoj kneginji Maruši te panonskom knezu Braslavu i njegovoj ženi Ventesceli – kojima bi valjalo pridodati i spomen obitelji “iz Braslavove zemlje”) nedavno je pridružen i *Presila* kojeg je M. Matijević Sokol identificirala sa županom čije se ime, u obliku *Pretilia* (odnosno, ovisno o prijepisu isprave, *Precilia* ili *Presilis*⁸⁰) navodi među svjedocima popisanim u Trpimirovoj darovnici.⁸¹ Nema sumnje da se među tristotinjak slavenskih imena krije još “hrvatskih” hodočasnika, no njihova identifikacija tek iščekuje opsežniju paleografsko-onomastičku raščlambu. Iako mi ovdje nije nakana ni pokušati nešto slično, rekonstrukcija imena donatora iz Otresa u kontekstu ove rasprave možda dopušta identifikaciju još jednog pratitelja hrvatskih vladara.

Naime, iako je zaista sačuvano u skromnom obliku (sasvim pouzdano su uočljiva tek 2-3 slova), ime donatora “crkve sedam svetaca” rekonstruirano je kao Cededrag (V. Delonga) ili Zdedrag (N. Jakšić). Slični oblici imena zabilježeni su u najranijoj hrvatskoj diplomatskoj građi. Uz nekoliko srodnih imena iz druge polovice 11. st. (*Cdedragus*, *Semidragus* i *Sdedrug*),⁸² vremenski najbliži datiranju crkvenog namještaja iz Otresa svakako jest spomen kliškog župana Sibidraga (*Sibidrago zuppano Clesae*) sačuvan u Muncimirovoj darovnici iz 892.⁸³ Ne želeći nagađati o mogućnosti da se radi o identičnom imenu, a kamoli o istoj osobi, čini mi se ipak važnim utvrditi postojanje tog imena na području Hrvatske kneževine krajem 9. st. Je li možda moguće ime donatora natpisa iz Otresa pročitati kao Sibidraga? Prihvati li se pretpostavka da se radi o imenu koje je moglo zvuci-

⁸⁰ CD I, str. 6-7.

⁸¹ Matijević Sokol, 1150. obljetnica, str. 15.

⁸² CD I, str. 173, 174, 178.

⁸³ CD I, str. 22-25 [24].

čati i Sebedrag, u kontekstu propitivanja veza između Akvileje i Hrvatske kneževine pojavljuje se još jedna poveznica.

U *Čedadskom evangelijaru*, na četvrtom listu (fol. 4v), u lijevom gornjem uglu, između jasno otisnutih imena koja se čitaju kao *Khaco*⁸⁴ i *Centeska*, sačuvano je vrlo čitljivo ime nekog Sebedraga (*Sebedrago*). Koliko mi je poznato, to ime nije dosad u historiografiji bilo povezivano s hrvatskim hodočasnicima. Bilo bi, dakako, preuzetno tvrditi da se radi o spomenutom kliškom županu. Zanimljivo je da to nije jedini spomen tog "hrvatskog" imena sačuvan u furlanskom kodeksu. Naime, već na sljedećem listu (fol. 5v) ponovno nailazimo na spomen, čini se, istog imena. U lijevom donjem uglu nalazi se spomen "vratarar Sebedra(ga)" (*Sebedra(g) hostiarius*), i to u neposrednoj blizini spomena kneza Trpimira. Naime, poznati i često navođeni spomen "gospodara Trpimira" (*domno Tripimiro*) zabilježen je upravo na tom mjestu. Moguće je postaviti intrigantno pitanje: Je li spomen hrvatskog kneza u kakvoj vezi s imenom vratarar Sebedraga? Iako dva imena dijeli pozamašan razmak u koji je umetnuta teško čitljiva riječ, ipak se može učiniti da su oba muška imena zapravo dio cjeline ispisane istom rukom i tintom. Štoviše, uz nužnu ogradu prema tumačenju oblika imena kneza Trpimira kao da se radi o dativu (*domno Tripimiro*),⁸⁵ povezivanjem kneževa imena s imenom vratarar Sebedraga taj bi oblik mogao dobiti jedno od mogućih objašnjenja. Naime, takvo čitanje lijepo bi se podudaralo i s trećim poznatim spomenom kneza Trpimira u *Čedadskom evangelijaru* gdje se kneževo ime (kako se čini, također u dativu) javlja uz ime njegova sina Petra (*Petrus filius domno Tripemero*). U drugom slučaju uistinu ostaje malo prostora za dvojbu da se radi o jedinstvenoj frazi. Ukratko, pokaže li se predloženo čitanje ispravnim, razmotreni navod upućivao bi, osim još jednog svjedočanstva o uporabi imena Sebedrag na dvoru hrvatskog vladara, i na postojanje – dosad nepoznate – dvorske titule "vratarar" u pratnji hrvatskog kneza iz prve polovice 9. st.

Zasad nepotvrđena pretpostavka da je Sebedrag uistinu zabilježen kao "Trpimirov vratar" te da je ujedno i osoba koju bi se moglo povezati s natpisom iz Otresa svakako je intrigantna. Ne želeći u zaključivanju otići predaleko, valja podsjetiti na to da ime naručitelja iz Otresa nije moguće sa sigurnošću pročitati. Povrh toga, predložena datacija natpisa otežala bi (iako ne sasvim isključila) i mogućnost identifikacije tih dviju osoba. Konačno, činjenica da *Čedadski evangelijar* čuva više svjedočanstva o imenu Sebedrag

⁸⁴ Rački, *Documenta*, str. 383, 385 povezuje ga s Borutovim sinom kojeg drugi izvori spominju kao *Cacatius*.

⁸⁵ Usp. Katičić, *Litterarum studia*, str. 351, 353.

čini vjerojatnom i mogućnost da se radi o više osoba. Identifikacija naručitelja iz Otresa s nekim od hrvatskih "akvilejskih hodočasnika" nije, dakle, nemoguća, no njezina uvjerljivost ipak ovisi o razrješavanju tih nekoliko nepoznanica. Ako bi takovu vezu ipak bilo moguće uspostaviti, pretpostavljenoj "mreži odnosa" koja bi povezivala *monasterium* u San Canzianu, samostan sv. Krševana u Zadru i Otres (odnosno zasad ne sasvim pouzdano ubiciranu crkvu u okolici Bribira) bio bi pridodan novi fragment. Kako god bilo, ovdje tek dotaknuto pitanje međusobnog odnosa među imenima hrvatskih hodočasnika otvara niz zanimljivih problema koji ipak zaslužuju temeljitiju i pažljiviju raščlambu.⁸⁶ Za potrebe ove rasprave bit će dovoljno podsjetiti na relevantnost niza ovdje dotaknutih pitanja. Potvrda o tome da su hrvatski hodočasnici, putujući u Furlaniju, boravili u najranijem središtu kulta sv. Krševana tek je skroman prilog budućem pokušaju rekonstrukcije "gušće društvene mreže" koja bi mogla pomoći razumijevanju ne samo okolnosti širenja kulta sv. Krševana već pomoći i rasvjetljavanju niza srodnih, dosad neprotumačenih, "hagiotopografskih veza".

* * *

Kult sv. Krševana čvrsto je posvjedočen na području današnjeg naselja San Canzian d'Isonzo. Dosad utvrđena kronologija potvrđuje mjesni kult u 4. st. i 5. st., no nestanak kasnijih mjesnih svjedočanstava upozorava na mogućnost da je kult mogao zamrijeti tijekom 6. st. To bi mišljenje podupirala i brojna svjedočanstva o razvoju Krševanova kulta u Rimu i drugdje – što je bilo popraćeno djelomičnim "zaboravom" njegova akvilejskog podrijetla u hagiografiji i liturgiji. Pa, ipak, oskudne naznake o postojanju njegovih relikvija u Gradu u 7. st., kao i potvrda o štovanju u 14. st.,⁸⁷ dali bi naslutiti da je kult preživio na akvilejskom području i tijekom ranoga srednjeg vijeka. Rekonstrukcija povijesti kulta sv. Krševana u Zadru dopušta nagađati (iako ne i pouzdano utvrditi) njegovo štovanje u gradu već u 7. st. – kako prenosi kasnija zadarska tradicija – upravo zahvaljujući prijenosu relikvija iz Grada u vrijeme patrijarha Maksima. Pa ipak, sasvim pouzdano utvrđen kronološki sloj Krševanova zadarskog kulta može se iščitati u svjedočanstvima s kraja 9. st. Obnova (ili osnutak) samostana u tom smislu pružaju instituci-

⁸⁶ Među ostalim, nalazim pretpostavku o imenima u evangelijaru kao potpisima članova kneževskih pratnji vrlo poticajnom, no prihvatanje takvog zaključka morat će ipak, kao što je ispravno primijetila Matijević Sokol, 1150. obljetnica, str. 15, pričekati dok se ne "analiziraju svi upisi imena u *Čedadski evangelijar*".

⁸⁷ Tilatti, Un monastero, str. 284.

onalni i kronološki *terminus post quem* za nastanak mjesne Krševanove hagiografije (TBG) i – širenja kulta u zadarskom zaleđu.

Podudarnost tog sloja zadarskog kulta s datacijom natpisa iz Otresa na kojem se, uz niz drugih svetaca, zaziva i sv. Krševan, dopušta naslutiti postojanje mreže društvenih odnosa kao okvira pretpostavljene kulturne razmjene i povezivanja hrvatskih elita, odnosno velikaških rodova, i dalmatinskih crkvenih institucija, poput samostana sv. Krševana. Te pretpostavljene, u najranijem razdoblju još uvijek slabo utvrdive veze potiču postavljanje niza pitanja o naravi i okolnostima širenja svetačkih kultova u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Jedan od značajnih utvrđenih smjerova pritjecanja svetačkih kultova u kronološkom horizontu karolinške ekspanzije ranog 9. st. upućuje na osobitu važnost prostora sjeverne Italije, odnosno “langobardsko-franačke” Furlanije. U tom kontekstu, potvrđena svjedočanstva iz *Čedadskog evangelijara* o nazočnosti hrvatskih kneževa i drugih uglednika sredinom i krajem 9. st. u naselju San Canzian d’Isonzo potiču na otvaranje niza pitanja o identitetu nekoliko dosad nerazmotrenih, kako je pretpostavljeno, hrvatskih hodočasnika iz dvorskog kruga hrvatskih kneževa Trpimira i Branimira. Iznesena opažanja o višestruko spomenutome Sebedragu, odnosno “vrataru Sebedragu”, uz nužan oprez s obzirom na niz neriješenih problema identifikacije njegova imena i službe, dopuštaju nadati se da bi buduća pozornija istraživanja furlansko-hrvatskih veza mogla pomoći rasvjetljivanju odnosa između triju istočnojadranskih središta kulta sv. Krševana (San Canzian d’Isonzo, Zadar i Otres) koji gotovo simbolički predstavljaju tri političke cjeline: karolinšku Furlaniju, bizantsku Dalmaciju (preciznije “zadarske pokrajine”) i Hrvatsku kneževinu. Predložena uspostava “kronološke i kontekstualne mreže svetačkog kulta” upozorava na moguću relevantnost “komparativne rekonstrukcije” takvih “mreža” svetačkih kultova na istočnoj jadranskoj obali u vrijeme uspostave i oblikovanja Hrvatske kneževine. Pokušaj integracije takovih mreža s “društvenim mrežama” štovatelja istih svetaca o čijoj djelatnosti je sačuvano svjedočanstvo, sljedeći su korak u pokušaju razumijevanju uloge svetačkih kultova u kulturnoj i društvenoj integraciji dalmatinskih gradova i njihova zaleđa u ranome srednjem vijeku. U ovom radu uočeni detalji, predstavljeni ovdje tek u obliku naznaka i opreznih pretpostavki, dopuštaju nadati se da takova istraživanja mogu znatno doprinijeti i razumijevanju niza većih pitanja hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti.

S U M M A R Y

Trpimir Vedriš

**Some Observations on the beginning of the Cult
of St Chrysogonus in Dalmatia
in the Early Middle Ages**

Departing from the broadly disseminated reception of St Chrysogonus as the “Iadertine saint”, the author examines possible historical connections between three centres of his cult in the late antiquity and the early middle ages – surrounding of Aquileia, Zadar and, finally Otres in the vicinity of Bribir. Trying to detect the directions of the dissemination of the cult in late antiquity, the author raises the question of the historicity of the account, preserved in Iadertine tradition, of the alleged translation of the relics of St Chrysogonus from Grado to Zadar in the mid-7th century. Analysing other traditions the author examines four local traditions. Arranged in the chronological order, according to the first tradition, the citizens of Zadar received the relics from Patriarch of Grado, Maximus around the year 649. According to the second “tradition”, the relics were brought to Zadar from Aquileia by the bishop Donatus on his return from Diedenhofen in 806. According to the third tradition, the relics were miraculously discovered in the vicinity of Zadar – seemingly at the end of 9th or the beginning of the 10th century. Finally, the fourth tradition has it that the relics were re-discovered in the church of St Chrysogonus during the adaptation of the crypt in 1056.

Laying much stress on the importance of the relation between the emergence of the local hagiography “*Translatio beati Chrysogoni*” and re-founding of the monastery of St Chrysogonus in Zadar at the end of the 9th century, the author points to the chronological analogy with the earliest evidence of the cult of St Chrysogonus on the neighbouring territory of the Croatian principality, namely the so called inscription from Otres. In an attempt to link these two centres, the author underlines the importance of the period of Carolingian expansion in the Dalmatian hinterland, and subsequent formation of the Croatian principality, in the early 9th c. The contacts of the

newly formed Croatian elites with the Lombard-Carolingian Friuli is interpreted in the light of the inscription of the Croatian dukes and their followers preserved in so called *Cividale evangeliary* from mid- to late- 9th century. Detecting and interpreting the inscription of a certain Sebedrag as *hostiarius* of duke Trpimir, the author raises questions of possible identification of that pilgrim with either the donor of the inscription from Otres, or other Croatian dignitaries of the time.

Key words: Early middle ages, cult of saints, St Chrysogonus, Zadar, Otres, San Canzian d'Isonzo, Cividale evangeliary, Trpimir, Branimir, Sebedrag

Mirjana Matijević Sokol

**O nekim stilskim, jezičnim i strukturnim
osobitostima *Salonitanske povijesti*
Tome Arhiđakona Splićanina¹**

UDK: 94(497.5)''06/12''

930-05 Toma Arhiđakon

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12. 02. 2014.

Prihvaćeno: 18. 02. 2014.

Mirjana Matijević Sokol

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mmsokol@ffzg.hr

U članku se autorica osvrće na spis Salonitanska povijest Splićanina Tome ponajprije kao na književno djelo, jer to i jest. Uzimaju se u obzir čimbenici koji djelo žanrovski svrstavaju u gesta episcoporum. Odabirom tog žanra Toma je odredio istraživačko pitanje, odnosno prikaz salonitansko-splitske crkve kroz djelatnost njezinih prvosvećenika, a Tomin talent, obrazovanje i vrijeme način njezine prezentacije. Na temelju literature i vlastitih istraživanja i opažaja autorica iznosi ocjenu Tomina latinитета, kao i nekih stilskih i strukturnih aspekata Salonitanske povijesti. Temeljem toga zaključuje se da Tomino djelo sa svim manama i vrlinama određenim autorskim pristupom i mogućnostima zauzima mjesto u samom vrhu onodobne historiografske literature, odnosno da je "Toma pravi predstavnik svojega doba, ravnopravni građanin zajednice res publica litterarum."

Ključne riječi: *Toma Arhiđakon*, *Historia Salonitana*, *stil*, *jezik*, *loci communes*

Ovim prilogom o nekim aspektima djela jednog od najvećih Splićana u povijesti grada, čija je djelatnost obilježila njegovo vrijeme u društvu i kulturnom životu, pridružujem se svečanosti prisjećanja na osnivanje Filozofskog fakulteta, ustanove koja svoje korijene "vuče" iz humani-

¹ Ovo je prerađena, prilagođena i u nekim dijelovima dopunjena inačica teksta koji je kao dio uvodne studije objavljen uz izdanje *Salonitanske povijesti* izašlo s prijevodom na engleski jezik 2006. godine. Vidi: Introduction, u: Thomae Archidiaconi Spalatensis *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* - Archdeacon Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, Latin text by Olga Perić, edited, translated and annotated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James Ross Sweeney (dalje: *Historia Salonitana*), Budapest–New York 2006., str. XIII-XLV.

stičke ostavštine Splita. Mnoge su ličnosti ostavile neizbrisiv trag u gotovo dvomilenijskoj prošlosti Splita, u kojem je stasao i otac hrvatske književnosti Marko Marulić. Tomi Arhiđakonu u tom nizu pripada posebno mjesto i po liku i po djelu, ali i po podrijetlu. On je Splićanin - *patria Spalatinus*.²

Tri su područja javnoga života na kojima je Toma djelovao. Bio je angažiran unutar crkvene hijerarhije, pridonio je komunalnom razvoju Splita uvođenjem "latinskog upravljanja" (*regimen Latinorum*) i napisao je velebno djelo *Historia Salonitana* (*Salonitanska povijest*), kako ga je nazvao Ivan Lučić Lucius pri prvom izdanju. Opsežna je literatura o njemu i njegovu djelu.³

Salonitanska povijest izazivala je interes autora već u srednjem vijeku te pisaca tzv. humanističke historiografije i bila im je referentna literatura i prije prvotiska.⁴ Toma je uživao velik autoritet i služio je mnogim autorima da njegovim navodima podupiru svoje stavove i uvjerenja. Samo je djelo bilo upotrebljavano i ocjenjivano na različite načine, vrlo često u okvirima političkih i politikantskih uvjerenja onih koji su o njemu pisali. Kerubin Šegvić je *Salonitansku povijest* po vanjskom obliku okvalificirao kao literarno, po sadržaju kao historijsko, a po nakani i namjeni kao didaktično djelo.⁵ Ipak, najviše je interesa izazivala kao povijesno vrelo, i to na dva načina. S jedne je strane s obzirom na žanr *Salonitanska povijest* svojevrsna memorija vrela koja danas ne postoje, a s druge je strane kao autorov memoarski zapis

² Sam je Toma to indirektno rekao za sebe u poglavlju XLIV, 4 kada piše o pobuni laika pri izboru za nadbiskupa, gdje su oni koji su bili podrijetlom iz iste domovine kao i on (*qui eadem erat patria oriundus cum eis ...*) ustali protiv njegova izbora na čelo splitske metropolije. Vidi: Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski Olga Perić, povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol, studija "Toma Arhiđakon i njegovo djelo" Radoslav Katičić (dalje: HS), Split 2003., pogl. XLIV, 4, str. 278-279. Također na njegovom epitafu u crkvi sv. Frane na Rivi zapisano je (...) *Spaletumque dedit ortum* (U Splitu bio je rođen). HS, str. 379.

³ Vidi opsežnu literaturu u: Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.; također u: HS.

⁴ Vidi: Mirjana Matijević Sokol, *Historia Salonitana post Thomam – recepcija Salonitanske povijesti do prvotiska*, u: *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*, ur. Lovorka Čoralić, Slavko Šlišković, Zagreb (Analecta Croatica Christiana, sv. 40), 2009., str. 99-112. Nakon ovog članka, čiji je sadržaj već 2006. godine u sažetom obliku objavljen kao sastavni dio uvodne studije uz izdanje Salonitanske povijesti na engleskom jeziku (*Historia Salonitana, The HS and its readers*, str. XXXIX-XLII), pojavio se rad Ive Kurelac, *Oblici humanističke i ranonovovjekovne historiografske metodologije rada na srednjovjekovnim narativnim izvorima: primjer djela Historia Salonitana, Colloquia Maruliana*, sv. XXI (ur. N. Jovanović, B. Jozić, F. J. Juez Galvez, B. Lučin), Split 2012., str. 89-107, koji sasvim dosljedno sadrži i slijedi istu temu ne mijenjajući konceptijski – pa ni supstancijalno – namjeru i ideju moga članka prikazujući ga kao vlastiti istraživački izvorni znanstveni rad. Inače, predavanje koje je održano na skupu *Colloquia Maruliana* 2011. i iz kojega je proizašao članak I. Kurelac nosilo je naslov "Historia Salonitana u važnijim djelima dalmatinskih historioografa (15-17. st.): od parafraze do kritike".

⁵ Kerubin Šegvić, *Toma Splićanin. Državnik i pisac 1200.-1268.*, Zagreb 1927., str. 143.

svjedočanstvo o jednom vremenu i njegovim protagonistima, među kojima je sam Toma Arhiđakon.

Toma je imao cilj napisati povijest splitske crkve koja je baštinica metropolitanskih prava salonitanske i otuda naziv - po Lučiću - *Historia Salonitana*, ali i opravdati svoje vlastite uspone i padove u karijeri. Kako oko glavne niti, odnosno crkvene povijesti od apostolskih vremena, nije moguće zaobići upletene druge povijesne događaje, ovo je djelo za hrvatsku povijest važno jer zahvaća neka pitanja iz njezina najranijega razdoblja. U tom dijelu ono ima historiografski značaj, a za razdoblje Tomina djelatnog sudioništva u javnim poslovima ima karakter memoara. Sam je Toma napisao da je *Salonitanska povijest* nastala na temelju izvorne građe, tradicije i različitih mišljenja (*partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes*),⁶ a upravo zbog toga svrstava se u jedinstvenu pojavu ne samo u našoj sredini nego i u širim europskim razmjerima. No, *Salonitanska povijest* jest i književno djelo. Upravo ta njezina dimenzija Tomu dodatno ocrtava kao majstora riječi i stila unutar žanra koji je odabrao da uzveliča svoj grad, ali i da zabilježi svoju javnu ulogu u njegovu crkvenom i svjetovnom životu.

Ovo najbolje srednjovjekovno historiografsko djelo na hrvatskim prostorima⁷ napisao je visokoobrazovani autor, načitana ličnost koja svim svojim intelektualnim sposobnostima prelazi okvire male jadranske komune. Sasvim sigurno mladi klerik Toma nije bio slučajno odabran i upućen na školovanje. Čini se da su presudnu ulogu odigrali Toskanci Bernard i Treguan,⁸ i sami pisci i autori.

Naime, vrijeme splitskog nadbiskupa Bernarda (1200. - 1217.) i Treguana, najprije učitelja lijepe književnosti u Splitu, zatim klerika, arhiđakona i najposlije trogirskog biskupa, obilježilo je kulturni život Splita i Trogira te unatoč burnim političkim događajima rezultiralo svjetskim remek-djelima romaničko-gotičkoga likovnog i literarnog izraza u tim dvama gradovima. Slavnom nizu majstora, likovnih umjetnika kao što su Buvina, Otto i Radovan,⁹ pridružuje se Toma Arhiđakon, majstor pisane riječi. Posredno o ulozi i utjecaju Bernarda i Treguana svjedoči i Toma.¹⁰ Spominje ih s osobitim

⁶ HS, VII, 2 (str. 30-31).

⁷ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976., str. 212.

⁸ Mirjana Matijević Sokol, Splitski srednjovjekovni književni krug, u: *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven Budak, Zagreb 2005., str. 157-173.

⁹ O Splitu u XIII. stoljeću vidi: Grga Novak, *Povijest Splita*, knj. I, Split 1957., str. 96-125; Tomislav Raukar, Istočni Jadran u XIII. stoljeću, u: *Zbornik radova znanstvenog skupa "Marko Polo i istočni Jadran u 13. stoljeću"*, Korčula, 4.-7. listopada 1995., ur. Ivo Padovan, Zagreb 1996., str. 13-28; Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, str. 27-32.

¹⁰ HS, XXIII, XXIV (str. 120-137).

poštovanjem i divljenjem. Bili su s Apeninskog poluotoka, jedan iz Perugie, drugi iz Firenze. Bernard je za splitskog nadbiskupa došao s mjesta učitelja ugarskoga kralja. U Bologni je, baveći se naukom, proboravio tridesetak godina, posjedovao je knjižnicu, pisao je spise protiv heretika. Treguan dolazi u Split na poziv nadbiskupa Bernarda da klerike poučava gramatiku i vještinu pisanja. Sam je 1203. preradio *Život sv. Ivana, biskupa trogirskoga*,¹¹ a njegova uloga u izgradnji portala katedrale u Trogiru zabilježena je na natpisu na portalu.¹² Takvo ozračje očito je pogodovalo mladom Tomi budeći njegove sklonosti i usmjeravajući ga na školovanje u njihovu postojbinu, na jedno od najprestižnijih onodobnih sveučilišta, u Bolognu.

Žanr Salonitanske povijesti¹³

Tomina namjera da ovjekovječi slavu povijest salonitansko-splitske crkvene organizacije, čiji korijeni proizlaze iz martirija salonitanskog biskupa Dujma, ali i drugih salonitanskih mučenika, bila je motivirana i potaknuta sasvim sigurno višestrukim razlozima. Jedan je posvjedočeni domoljubni osjećaj Tome Splićanina, koji pisanom riječju podiže "spomenik trajniji od mjedi" najprije Crkvi, kojoj kao arhiđakon i nesuđeni nadbiskup pripada i iz čijeg je okrilja kao svećenik i javna osoba, ali i kao pisac potekao. Na isti način veliča slavu prošlost rodnoga grada, kojemu je bio odan i u trenucima kada sam nije osjećao naklonost svojih sugrađana. Drugi je razlog vrlo vjerojatno onaj ljudski i osobni, koji nije teško razumjeti. Histo-

¹¹ *Život Svetoga Ivana Trogirskoga*, u: *Legende i kronike*, ur. Milan Ivanišević, Split 1977., str. 59-121.

¹² Natpis na zapadnom portalu trogirске katedrale datira vrijeme izrade portala što ga je napravio majstor Radovan: ... ANNO MILLENO DUCENO BISQUE UICENO PRESULE TUSCANO FLORIS EX URBE TREGUANO... Usp. Josip Stošić, Trogirska katedrala i njezin zapadni portal, u: *Majstor Radovan i njegovo doba. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Trogiru 26.-30. rujna 1990. godine*, ur. Ivo Babić, Trogir 1994., str. 84.

¹³ Nakon izlaska engleskog prijevoda *Salonitanske povijesti (Historia Salonitana)* pojavilo se više radova kojima je to izdanje bilo inspiracija. U tom se smislu ističe članak: Stéphane Gioanni, *Les saints évêques de Salone (IIe-VIIe siècle) d'après l'Historia Salonitana de Thomas l'Archidiacre (XIIIe siècle): histoire et hagiographie*, u: *Liber, gesta, histoire: écrire l'histoire des évêques et des papes, de l'antiquité au XXe siècle*, dir. François Bougard, Michel Sot, Turnhout 2009., str. 243-263. Članak je svojevrsna kompilacija podataka iz uvoda engleskog prijevoda *Historia Salonitana*. Pri tom S. Gioanni vrlo rijetko donosi navode odakle preuzima podatke i zaključke. Zanemaruje osnovni etički postulat u znanosti da kada se preuzimaju zaključci drugih autora – u ovom slučaju autora Uvoda – treba to i navesti. Međutim, S. Gioanni u svom članku preuzima rezultate bez poziva na spomenuti Uvod (*Introduction*) sugerirajući da se radi o njegovim vlastitim. Neke je dijelove Uvoda kompletno preuzeo, odnosno samo su prevedeni s engleskog jezika na francuski, a neke je također ukomponirao u malo izmijenjene rečenice kao vlastiti autorski doprinos. Radi se dakle o plagijatu!

riografija je upravo naglašavala da je Tomina taština, povrijeđena neuspjelim izborom za splitskog nadbiskupa, bila glavni *spiritus movens* za nastanak *Salonitanske povijesti*, kroz koju je mogao opravdati i kompenzirati doživljeni neuspjeh.

Često se u literaturi dvoji je li *Salonitanska povijest* kronika ili historija. Međutim, Arhidakon je na početku determinirao žanr riječima *Incipit historia*¹⁴ *Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*¹⁵ i tako svoje djelo svrstao među tipičnu onodobnu literarnu vrstu poznatu pod imenom *gesta episcoporum, gesta abbatum*.¹⁶

Jezik *Salonitanske povijesti*

Jezikom i stilom Tomine *Salonitanske povijesti* temeljito se bavila O. Perić.¹⁷ Jezik i stil *Salonitanske povijesti* odaju djelo nastalo u potpunosti u okvirima književne latinističke tradicije XIII. st. koja se temelji na dobrom

¹⁴ Trogirski kodeks ima na ovom mjestu i dodatak ...seu coronica... Smatra se da je ovo prepisivačev dodatak. Naime, u trogirskom kodeksu ima više takvih umetaka i jezičnih varijacija. Vidi: HS, I, 1 (str. 2); Šegvić, *Toma Splitski*, str. 133-134.

¹⁵ HS, I, 1 (str. 2). Vidi: R. Katičić, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*: u HS, str. 383-395. Općenito o srednjovjekovnoj historiografiji: Roger Ray, *Historiography*, u: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, ed. Frank A. C. Mantello, Arthur G. Rigg, Washington, D. C. 1996., str. 639-649.

¹⁶ U hrvatskoj historiografsko-filološkoj literaturi prvi je Tomino djelo žanrovski odredio N. Ivić. Vidi: Nenad Ivić, *Domisljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju Salonitansku historiju*, Zagreb 1992., str. 74, bilj. 11; Isti, *Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhidakona*, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana Matijević Sokol, Olga Perić, Split 2004., str. 129-142. U izdanju *Historia Salonitana* iz 2006. godine stjecajem okolnosti iz znanstvenog aparata (bilježaka i literature) izostavljeni su ovi radovi N. Ivića koji su prekretnica u proučavanju djela *Salonitanska povijest* u hrvatskoj historiografiji. O definiranju žanra općenito vidi: Michel Sot, *Historiographie épiscopale et modèle familial en Occident au IXe siècle*, *Annales E.S.C.*, tom. 33, Paris 1978., str. 433-449; Isti, *Gesta episcoporum, gesta abbatum. Typologie des sources du Moyen Age occidental*, Turnhout 1981., str. 32-35; *Liber, gesta, histoire: écrire l'histoire des évêques et des papes, de l'antiquité au XXe siècle*, dir. François Bougard, Michel Sot, Turnhout 2009.

¹⁷ Olga Perić, *Neke jezične osobitosti djela "Historia Salonitana"*, *Živa antika*, god. XXXII, Skoplje 1982., str. 93-103; Ista, *Složeni pasivni oblici u djelu "Historia Salonitana"*, *Živa antika*, god. XXX, Skoplje 1980., str. 113-118; Ista, *O morfosintaksi srednjovjekovnog latinskog u djelu Tome Arhidakona splitskog*, *Suvremena lingvistika*, sv. 21-22, Zagreb 1980-1981., str. 3-18; Ista, *Jezik i stilske osobitosti u djelu Tome Arhidakona* (disertacija, rukopis), Zagreb 1989.; Ista, *Parataksa i hipotaksa u djelu Historia Salonitana*, u: *Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25.-27. rujna 2000. godine u Splitu*, ur. Mirjana Matijević Sokol, Olga Perić, Split 2004., str. 143-152.

srednjovjekovnom latinskom jeziku i usvojenim načinima strukturiranja književnih djela na retoričkim pravilima i običajima.

Tomin srednjovjekovni latinski jezik objedinjuje sve svoje konstitutivne čimbenike, i to temeljni klasični latinski, zatim kasni klasični, kršćanski i neke elemente dalmatinskog latiniteta, ali s uobičajenim odstupanjima od klasičnog latinskog jezika usvojenima već potpuno kao norma u njegovo vrijeme. U ortografiji Toma dosljedno provodi monoftongizaciju, pisanje sibiliranog *-ti*, epentetskog *p*, a uočljive su i druge manje konsekventno provedene grafijske osobitosti koje navode na zaključak da Tomin jezik s toga aspekta korektno slijedi srednjovjekovnu tradiciju, uz neka odstupanja koja mogu biti pravopisnog karaktera, a neka su po svom postanku romanizmi, očekivani zbog Tomina splitskog bilingvalnog miljea i utjecaja školovanja u Bologni.¹⁸

Slični se zaključci mogu primijeniti i na morfosintaksu jezika *Salonitanske povijesti*. Morfosintaktička odstupanja od klasične norme očituju se u uobičajenoj srednjovjekovnoj tvorbi složenih pasivnih oblika, upotrebi gerunda umjesto participa, zamjeni akuzativa s infinitivom izričnom rečenicom s veznikom *quod* te u nedosljednoj i nesigurnoj upotrebi konjunktiva.¹⁹ *Salonitanska povijest* pokazuje i neke sintaktičke osobitosti svojstvene Tominu stilu. Jedna od njih je dominacija paratakse nad hipotaksom, odnosno nezavisno složenih rečenica nad zavisno složenima, kao neposredan i vjerojatno nesvjestan biblijski utjecaj. Parataksa se odlikuje nizanjem nezavisnih rečenica koje počinju veznicima (*et ...*) i glagolima na početku rečenice, a prisutna je i česta upotreba participa prezenta, vezanog participa umjesto ablativa apsolutnog i sl.²⁰ Također su zavisne rečenice (vremenske, posljedične, uzročne, zahtjevne, odnosne) strukturirane po sustavu klasičnog latinskog - uz neka manja odstupanja u upotrebi konjunktiva, ali su rečenice kraće. U istim ili sličnim parametrima kreće se i leksik. Kršćanski se leksički korpus, kao i u drugim sličnim tekstovima, očituje u grecizmima koji su postali opće dobro kršćanskog latiniteta (*ecclesia*, *presbyter* i sl.), neologizmima koji su pod utjecajem Biblije (*zelus*, *zelare*), zatim posuđenica iz klasičnog repertoara, ali s novim kršćanskim značenjem (*gentilitas* = poganstvo, *informatio* = poučavanje, *pontifex* = nadbiskup, papa, *carnalis* = svjetovni i sl). Upotrebljava i medievizme, što se osobito očituje u tvorbi pridjeva na *-bilis* i priloga na *-biliter*.²¹ U takvim se slučajevima očituje pre-

¹⁸ Perić, Neke jezične osobitosti djela "Historia Salonitana", str. 93-103.

¹⁹ Perić, Složeni pasivni oblici u djelu "Historia Salonitana", str. 113-118; Ista, O morfosintaksi srednjovjekovnog latinskog u djelu Tome Arhidakona splitskog, str. 3-18.

²⁰ Perić, Parataksa i hipotaksa u djelu Historia Salonitana.

²¹ Perić, Jezik i stilske osobitosti u djelu Tome Arhidakona.

vladavajući utjecaj Vulgate i drugih kršćanskih pisaca, što upućuje na autorovu obrazovnu književnu podlogu.

Struktura i stil *Salonitanske povijesti*

Opredjeljujući se za književno-historiografsku vrstu *gesta episcoporum*, Toma je dijelom zadao koordinate tekstualne strukture svoga djela. Ona ipak nije sasvim strogo zatvorena unutar granica žanra jer Tominim talentom i obrazovanošću prelazi zadane okvire. Tako se *narratio rei gestae* često kroz ekskurse odvija dvama pravcima, koji teku i paralelno, ali se i međusobno isprepliću. Uvijek kada Toma "skrene" s glavne teme - a to je pripovijedanje o djelatnosti salonitansko-splitskih prvosvećenika - na nju se vraća izrazima *ad propositum redeamus*, *ad materiam redeamus* ili sl., gdje mu je *propositum* glavna nit, retorička teza.²² Budući da je različit vremenski suodnos autora i teme njegova djela jer se prošlost salonitansko-splitske crkvene institucije prati kroz *Salonitansku povijest* dijelom kao povijest, dijelom kao suvremenost, nužno je pretpostaviti i različite autorove pristupe obradi teme i njezinoj literarnoj strukturi. Tako salonitansko razdoblje crkvene organizacije na temelju odabira pojedinih salonitanskih prvosvećenika, i to onih *de quibus scire potuimus*,²³ implicira da Toma daje vlastitu rekonstrukciju izgrađenu na temelju djela pisaca koje je na svoj način prihvatilo srednjovjekovlje, dok se rano splitsko razdoblje crkvene prošlosti iznosi uglavnom kao memorijalni zapis (*liber traditionum*)²⁴ prema diplomatskoj građi²⁵ koja danas dijelom jest, a dijelom nije poznata. Razdoblje Tomina života sa suvremenici očito je napisano dijelom prema usmenoj predaji (*oral history*) koja je živjela preko sjećanja njegovih starijih sugra-

²² Ivić, *Domišljanje prošlosti*, str. 70.

²³ HS, V, 1 (str. 20).

²⁴ Patrick J. Geary, *Phantoms of Remembrance: Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, New Jersey 1996², str. 81-84; Georges Declercq, *Originals and Cartularies: The Organization of Archival Memory (Ninth-Eleventh Centuries)*, u: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, ed. Karl J. Heidecker, Turnhout 2000., str. 147-170; Alexander Hecht, *Between Memoria, Historiography and Pragmatic Literacy: The Liber Delegationum of Reichersberg*, u: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, str. 205-211.

²⁵ Već je u svom izdanju Rački (F. Rački, *Thomas archidiaconus: Historia Salonitana*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXVI, Scriptores vol. III, Zagreb 1894. /dalje: Thomas/) upozorio na čitav niz navoda koji su preuzeti iz diplomatske građe te identificirao te dokumente, a L. Katić (Vjerodostojnost Tome Arhiđakona i posljednji dani Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* /dalje: VAHD/, sv. LIII (1950-1951), Split 1952., str. 99-120) posebno se pozabavio načinom upotrebe pisama pape Grgura Velikog u Tome. Vidi: Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, passim.

đana, ali i iz vlastitog doživljaja te ima izrazita autobiografska obilježja. Već zbog takva složenog ustroja teme bilo je teško zadržati ujednačenu stilsku strukturu. Ipak, *Salonitanska povijest* po svemu je djelo visoke književne razine koje proistječe iz autorove obrazovanosti, talenta, ambicije, ali i vremena nastanka.

Na početku *Salonitanske povijesti* prvi autor na kojega se Toma poziva jest Izidor Seviljski. Time jasno indicira da svoje književno obrazovanje svakako duguje opusu tog istaknutog srednjovjekovnog pisca. S druge je strane Biblija. Naime, smatra se da srednjovjekovni pisci nisu nužno dobro poznavali Bibliju, premda su se na nju često pozivali i služili se njom kao intelektualnim dekorom. Čini se da je Tomi neposredni kontakt s njezinim čitavim korpusom omogućio nadbiskup Hugrin, koji ju je kao pariški student posjedovao i donio sa sobom u Split, stoga je Toma imao mogućnost podrobnije se upoznati s njezinim sadržajem. S jedne strane Izidor Seviljski sa sveukupnim onodobnim znanjem, a s druge Biblija, koja je među autorima koji su obrađivali povijesnu tematiku preko tumačenja svetog Jeronima bila doživljavana kao djelo inspiracije vrijedno oponašanja pri prikazivanju prošlosti,²⁶ jesu granice unutar kojih se kreće Tomina stilistika, uvjetovana dakako još i pravilima i običajima koje diktira retorička vještina. Prepoznaje se to već iz retoričkog instrumentarija (*flores, colores rhetorici*), u čiji je repertoar Toma duboko i na različite načina te iz različitih pobuda posegnuo, a koji je propisivala *ars dictaminis* u mnogo onodobnih priručnika, uklapajući se sasvim u srednjovjekovni izraz. Jedna od najvažnijih retoričkih figura je ponavljanje, i to na različite načine, čime se postiže ekspresivnost. Ponavljaju se riječi, dijelovi rečenica, pojedini glasovi i sl. Tako se pojavljuju aliteracija (*coadunato capitulo et clero ecclesie*²⁷) i asonanca (*statimque attoniti naute confusis clamoribus ad armamenta uelorum manus accurrunt apponere annitentes*²⁸), anafora s antitezom (*Alii erant nimis timidi, alii plus equo securi*²⁹) i gradacijom, ali i samostalna, vrlo je česta figura homeoteleuton (*spectaculum miserabilium mulierum crines lacerantium*³⁰), koja se kombinira s drugima i tako pojačava efekte antiteze, paralelizma i rime itd., zatim poliptoton (*nec pater inquirebat filium neque filius patrem, uxor non respiciebat maritum, nec maritus uxorem*³¹), sinonimija (*uir constans et intrepidus, fortis et bellax, circumspectus et prouidus, prouidus et discretus, tri-*

²⁶ Vidi: Ivić, *Domišljanje prošlosti*, osobito str. 119, 139-140, *et passim*.

²⁷ HS, XL, 2 (str. 256).

²⁸ HS, XV, 1 (str. 60).

²⁹ HS, VII, 6 (str. 34).

³⁰ HS, VII, 9 (str. 36).

³¹ HS, VII, 9 (str. 36).

*stis et merens, astutus et calidus*³²), hiperbaton (*multis lacesitus iniuriis*³³), figura etymologica (*pacem facere, factamque fideliter observare*³⁴) i druge.³⁵

Širokim repertoarom dotičnih retoričkih figura postiže se efekt rimo- vanja, a uz to naglašavaju osobitosti Tomina dualnog poimanja svijeta u ko- jem se suprotstavljaju dobro i zlo, Krist i Sotona, svjetlo i mrak i sl. Na ta- kvoj bipolarnoj borbi dobra i zla Toma najčešće uspostavlja uzrok i izvodi posljedicu služeći se i drugim instrumentarijem, utemeljenim na paraleliz- mima iz svoje obrazovne literature, poglavito Biblije. Stil *Vulgate*, kojemu je osnovni cilj bio da kršćanski nauk približi puku, kao uostalom i onaj enci- klopedijskog djela Izidora Seviljskog, Tomi su bili dobar stilistički oslonac pri komponiranju *Salonitanske povijesti*. Pripovijedanje događaja (*narratio rei gestae*), kako ga je zamislio Toma, odnosno i tema i žanr, dopuštaju mu mogućnost da se lako poistovjeti sa sličnim konceptom. Jednako tako, rima postignuta ponavljanjem dijelova riječi, samih riječi, rečenice i sl., kao i svo- jom jednostavnošću, ostvaruje efekt sličan efektu koji se u drugim slučaje- vima postiže ritmom (*cursus*). Navedena obilježja *Salonitansku povijest* od- likuju tzv. izidorijanskim stilom (*stilus Ysidorianus*), odnosno onim koji će se po drugoj klasifikaciji, nastaloj upravo u Tomino vrijeme, izdvojiti kao četvrti stil (*genus mixtum sive compositum*). Osnovna je odlika takve proze da su članci ili kola omeđeni stankama koji su na kraju kolona rimovani. Za pisanje historija, hagiografija, kronika i sličnih spisa uobičajeno se upotre- bljavao tzv. *sermo simplex*, a Tomina se proza može svrstati u viši razvijeniji stilski sustav.³⁶

Loci communes – Biblija i antička literatura

I na druge se načine osjeća utjecaj biblijskih sadržaja u *Salonitanskoj povijesti*, i to na više razina, bilo preko neposrednih navoda odabranih mje- sta, bilo posrednim izričajima, alegorijama, sličnostima. Na ovoj razini pre- poznatljivo je biblijsko pismo pri opisu propasti Salone. Ona je pred pro- past gotovo oličenje Sodome i Gomore, odnosno Babilona, kojima završava

³² HS, passim.

³³ HS, XVII, 3 (str. 84) et passim.

³⁴ HS, XXXIII, 4 (str. 194) et passim.

³⁵ Svi su primjeri iz: Perić, Jezik i stilske osobitosti u djelu Tome Arhidakona, passim. Ovaj dio iz uvida izdanja *Historia Salonitana*, str. XXXIV preuzeo je i donekle preradio S. Gioanni prikazu- jući ga kao vlastiti opažaj. Usporedi: Gioanni, *Les saints évêques de Salone*, na str. 262.

³⁶ Ernst R. Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, preveo Stjepan Markuš, redi- girao Zlatko Šešelj, Zagreb 21998., str. 164-167; Terence O. Tunberg, *Prose Styles and Cursus*, u: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, str. 111-121.

jedan red, a uspostavlja se drugi na drugom mjestu, i to u uzročno-posljedičnoj vezi. Venera (*improba Venus*)³⁷, kao sublimirana alegorija Sodome i Gomore, odnosno uzrok propasti, za povjesnika je učestala figura srednjovjekovne književnosti simbolizirajući raskalašenost, putenost, razvrat i sve ostale oblike iskvarenog života.³⁸ S druge strane, biblijski instrumentarij³⁹ Apokalipse: komete, pomrčine Sunca, Mjesec⁴⁰ i sl., pojavljuje se pred navalu Tatara.⁴¹ Kao predstavnik svoje komune, Toma Tatare doživljava kao početak kraja. Ne možemo se oteti dojmu da je tu negdje skrivena i Tomina intimna aluzija na vlastiti neostvareni uspjeh koji će uslijediti u spletu događaja i nesretnih okolnosti izazvanih provalom tog naroda s Istoka kada propada njegov pokušaj izbora za splitskog nadbiskupa. Lik dobrog pastira (*bonus pastor*), također "posuđen" iz biblijskog repertoara kao alegorija Isusa Krista Spasitelja koji se brine za ovce svoje,⁴² Toma prenosi na splitske nadbiskupe, ali i svjetovne prvake. Svoju naklonost pojedincima iskazuje upravo pridijevanjem takva atributa. Najprije je *bonus pastor* nadbiskup Lovro,⁴³ a zatim bi njegov nasljednik trebao biti *pastor ydoneus*.⁴⁴ No, Guncel to nije jer se ne suprotstavlja "vuku u zasjedi" (*Et quia non ut pastor bonus, qui animam solam ponit pro ouibus suis, se insidianti lupo opponeret*).⁴⁵ Tataři uspijevaju u svom ratničkom pohodu jer su Ugri "kao stado bez pastira" (*quasi gregem sine pastore*).⁴⁶ Jedna od stilskih osobitosti imanentna antičkim ali i biblijskih tekstovima jesu fiktivni govori junaka pred bitku kojima potiču svoje borbe za borbu. Slika i sadržaj govornika i govora jesu *loci communes* antičke, grčke i rimske literature, ali i biblijskih tekstova, jer junaku je govornički dar kakav su posjedovali Nestor i Odisej⁴⁷ poželjna i očekiva-

³⁷ HS, VII, 1 (str. 30).

³⁸ Ivić, *Domišljanje prošlosti*, str. 104-105. Ova promišljanja preuzeo je iz izdanja *Historia Salonitana*, str. XXXIV-XXXV u svom radu gotovo doslovce Gioanni, *Les saints évêques de Salone*, na str. 262, bez navođenja izvora.

³⁹ Koliko je Toma poznavao Bibliju i kako se njome služio, detaljno ilustrira Ivić, *Domišljanje prošlosti*, str. 139-140.

⁴⁰ Apoc., 6, 12-13. Srednjovjekovni autori su se općenito služili nekim meteorološkim i zemljopisnim pojavama kao što su zvijezde repatice, potresi, plime. Vidi: Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, prevela Gordana V. Popović, pogovor Igor Fisković, Zagreb 1998., str. 265-267.

⁴¹ HS, XXXIII, 7 (str. 196); XXXVI, 1 (str. 216).

⁴² Ioan., 10, 11, 14 et passim.

⁴³ HS, XVI, 2 (str. 68).

⁴⁴ HS, XVI, 18 (str. 82).

⁴⁵ HS, XXXI, 9 (str. 178).

⁴⁶ HS, XXXVI, 6 (str. 222).

⁴⁷ Na mnogo su mjesta u Ilijadi fiktivni govori vođa kojima potiču ratnike. Vidi npr. Ilijada, I, 248-284; II, 79-83, 284-332, 337-368, et passim.

na zapovjednička i ratnička vještina. Obrazovan na klasičnoj, u srednjem vijeku obveznoj literaturi, kao i Bibliji i velikim crkvenim piscima (Jerolim, Augustin⁴⁸), Toma često poseže u taj duhovno-književni imaginarij da oslika ratnike bilo jedne bilo druge strane. Tako je govor jednookog ratnika, vođe kneževih konjanika u borbi s Cetinjanima uvod u pobjedu Splićana, a tekst njegova obraćanja vojnicima djeluje izvanvremenski⁴⁹ i podsjeća na Cezarove govore, koje on sam, ali i drugi ratni zapovjednici drže pred svojom vojskom.⁵⁰ Slična je karaktera i govor Batua, tatarskog zapovjednika, koji mu u usta stavlja Toma.⁵¹ Govornici ratni zapovjednici ohrabruju vojnike na borbu podsjećajući ih na vlastitu materijalnu i brojčanu snagu, ali i na opća moralna mjerila po kojima hrabrost treba nadvladati strah, uz vječno propitivanje - kako piše Toma - je li razumnije sramotno umrijeti ili slavno pobijediti (*Deliberate igitur, quid consultius est, ignominiose mori an uincere gloriose?*),⁵² na što se ne očekuje dvojben odgovor. S druge strane, Toma se oslanja na biblijske motive i riječi kada prikazuje zapovjednika branitelja otoka Brača, imenom Stjepana, koji također poziva svoje suborce na hrabrost uzdajući se u Boga i blaženog Dujma te u pravedan povod za obranu kršćanstva, jer Bog će dati pobjedu nad svojim neprijateljima (*quia Deus dabit uictoriam de inimicis suis*).⁵³ Očita je poveznica Tominih riječi i onih iz proroka Izaije: *Heu, consolabor super hostibus meis, et vindicabor de inimicis meis*.⁵⁴ Stjepanov poklič "*Vindica, Domine, sanguinem seruorum tuorum, qui ab his canibus effusus est!*"⁵⁵ oslanja se na riječi iz Apokalipse: *et vindicavit sanguinem servorum suorum de manibus eius*.⁵⁶

Toma "posuđuje" i vješto komponira alegoriju i analogiju naslanjajući se također na antički repertoar. Tako je lik Kadma, grčkog kralja koji se pretvara u zmiju (*serpens*) i naseljava Dalmaciju te postaje gusar (*pirata seuissimus*) koji kao ljigava zmija (*lubricus anguis*)⁵⁷ napada nemoćne, prikladna

⁴⁸ Robert Holjevac, Refleksi Augustinova djela na Kroniku Tome Arhidakona, *Bogoslovska smotra*, god. LXV, br. 2, Zagreb 1995., str. 204-217.

⁴⁹ Usporedi: HS, XXVII, 5 (str. 158): *Quid cunctamini, uiri prudentes? Ecce uictoria nobis in manibus est, si preliari uolumus, si uero declinare intendimus, spes nulla uiuendi.*

⁵⁰ C. Iulii Caesaris *De bello civili*, I, 85; II, 31, 32; III, 6.

⁵¹ HS, XXXVI, 6 (str. 222).

⁵² HS, XXVII, 5 (str. 158).

⁵³ HS, XXXV, 9. (str. 210).

⁵⁴ Isai., 1, 24.

⁵⁵ HS, XXXV, 9 (str. 210).

⁵⁶ Apoc., 19, 2.

⁵⁷ HS, I, 4 (str. 6).

analogija za lik gusara (pirata) Osora, koji je izmigoljio kao *anguilla lubrica*.⁵⁸

Etimologiziranje kao način mišljenja⁵⁹ i kao stilsko-spoznajni izričaj srednjovjekovnih pisaca prisutno je i u *Salonitanskoj povijesti*. Toma često etimologizira. Kroz imena tumači sudbine i karaktere ljudi, događaja, gradova. Objašnjava geografske nazive (*Dalmatia*,⁶⁰ *Salona*,⁶¹ *Adria*,⁶² *Spalatum*⁶³), ali i imena ljudi (*Fuscus*⁶⁴) i naroda (*Curetes*⁶⁵) koja bi bila odraz njihovih unutarnjih i vanjskih značajka. Tako redovito za Tatare upotrebljava varijantu *Tartari* s jasnom asocijacijom na *Tartarus*, podzemni svijet užasa, a tragična sudbina koja je zadesila grad Peštu (*Pestium*) od tatarske vojske nalazi se u njegovu imenu povezanu s *pestis*, što je na latinskom nesreća, propast.⁶⁶ Time se uklapa u Hildebertovu izreku *Nomen enim verum dat definitio rerum*.⁶⁷

Kontaminacija, odnosno pripisivanje djela i atributa jedne osobe drugoj istog ili sličnog imena česta je pojava svojstvena autorima svih vremena. Homonimija je u strukturiranju *Salonitanske povijesti* u nekoliko situacija ostavila jak trag, i to tako da je zasluge i djelovanje nekolicine osoba istog imena ili pripisala jednoj osobi ili je razdvojila djelovanje jedne osobe i pripisala ga dvjema. Tragovi takva misaonog postupka, koji su – *nota bene* – historiografiji bili polazište za niz domišljanja, najuočljiviji su u poglavljima o dvjema ključnim ličnostima na kojima se temelji slavna salonitansko-splitska crkvena prošlost: o Ivanu Ravenjaninu i svetom Dujmu. Analizom poglavlja o Ivanu Ravenjaninu pokazali smo postupak koji je Toma mogao primijeniti pri njegovu komponiranju.⁶⁸ On se očituje u sažimanju i pripisivanju djelatnosti više osoba, splitskih prvosvećenika istog imena – Ivan (*Iohannes*) – jednoj ličnosti. Uzrok toj zabuni mogao je biti Tomino oslanjanje na teško egzaktno databilna pisana vrela splitske nadbiskupije. Uz to dvojica nadbiskupa istog imena *Iohannes* označavaju svojevrzne po-

⁵⁸ HS, XXXV, 4 (str. 206). Vidi: Ivić, *Domislanje prošlosti*, passim.

⁵⁹ Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, str. 546-553.

⁶⁰ Dalmatia ... dicitur a Delmi ciuitate antiqua. HS, I, 1 (str. 2).

⁶¹ Dicta autem est Salona a salo, hoc est a mari, quia in litore maris sita est. HS, II, 1 (str. 8).

⁶² Adria dicitur ab adra, quod est lapis, quia lapidosa et montuosa est hec prouintia. HS, I, 5 (str. 6).

⁶³ Hoc scilicet edificium Spalatum dictum est a pallantheo, quod antiqui spaciosum dicebant palatium. HS, IV, 2 (str. 18).

⁶⁴ ... quidam presbyter, nomine Fuscus, qui uere moribus niger totius modestie uirtute carebat. HS, XLIV, 4 (str. 278). Latinski pridjev fuscus, 3 = crn, mrk.

⁶⁵ Hec regio antiquitus uocabatur Curetia et qui populi nunc dicuntur Chroate, dicebantur Curetes uel Coribantes. ... Dicebantur uero Curetes, quasi currentes et instabiles... HS, VII, 4 (str. 32).

⁶⁶ Reuera in Pestio tota se pestis immersit. HS, XXXVI, 15 (str. 232).

⁶⁷ Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, str. 550.

⁶⁸ Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, str. 109-114.

četke splitske crkve. Jedan je onaj koji u Splitu prvi uspostavlja crkvu, a drugi je onaj koji je prvi uzdiže na status metropolitanske crkve. Djela i postupci obojice stopili su se u Tominoj osobi Ivana Ravenjanina. S druge su strane slični razlozi: sličnost imena i poznavanje zapisa, ali i legendarne tradicije doveli su do podvostručavanja djelovanja sv. Dujma.⁶⁹

Jednakih "zamka" ima i pri pripisivanju djela drugim, manje važnim splitskim nadpastirima, na kojima Toma gradi svoje pripovijedanje. Dujma podvostručuje jer mu se isprepliću "tekst" i lokalna predaja, a u Ivanu Ravenjaninu – kako smo vidjeli – preklapaju se anakroni, ali ipak slični događaji. Poteškoće pri "tkanju" priče Tomi zadaju i trojica nadbiskupa imenom Petar, a nejasno je i njegovo pisanje o nadbiskupu Gaudiju, za kojega kaže da je obnašao četrdeset godina pontifikata. Diplomatička nam građa omogućuje da tri Petra iz XII. st. donekle razjasnimo, odnosno da pripišemo svakom njegova *gesta*. Međutim, priča o Gaudiju ostaje i dalje ovijena tamom zbog šutnje vrela, iako se iz nekih navoda mogu naslutiti razlozi zabune. No, o tome na drugom mjestu. Ostaje dvojba koliko su takvi postupci lišeni bilo kakve loše namjere te zaista rezultat niza okolnosti, a koliko su svjesno poslužili piscu u prikrivanju onoga što ne želi jasno izložiti.

Salonitanska povijest kao povijesno vrelo

Dakako, otac hrvatske historiografije I. Lučić Lucius *Salonitanskoj povijesti* poklonio je veliku vjeru kao povijesnom vrelu na razini svoje historiografske vještine i tako je to srednjovjekovno djelo uveo u narativna vrela na kojima se dopunjuje spoznaja o pojedinim povijesnim ličnostima i događajima. Danas kada je Tomino djelo proučavano i definirano žanrovski, strukturalno, filološki i sl., može se s većom sigurnošću govoriti koliko je relevantno kao povijesno vrelo. Bitna odrednica takve valorizacije proizlazi iz činjenice da *Salonitanska povijest* spada u *gesta episcoporum* i da je kao takva pisana po dokumentarnoj građi. Pa i sam je Toma naglasio da piše *partim scripta, partim relata, partim opinionem sequentes*, a u nekoliko se navrata poziva na diplomatske dokumente, odnosno donacije i povlastice⁷⁰ te

⁶⁹ Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, str. 54-59.

⁷⁰ Igitur duces Sclauonie habere ceperunt in magna ueneratione ecclesiam beati Domnii donantes ei predia et possessiones multas, decimas et oblationes corde yleri offerentes. HS, XIII, 1 (str. 52). Et quia talis erat uir, in magna reuerentia habebatur a regibus et principibus Sclauonie tribuebantque ecclesie sancti Domnii uillas et predia multa facientes confirmationes et priuilegia super nouis collationibus et antiquis. HS, XVI, 2 (str. 68).

saborske zaključke,⁷¹ koje su hrvatski vladari izdali splitskoj metropolitanskoj crkvenoj organizaciji. Takvim načinom *implicite* upozorava istraživača povjesničara kojim mu je putom krenuti. Identificiranjem građe kojom se Toma služi - bilo onom narativnom, bilo onom diplomatskom - utvrđuje se vrijednost i utemeljenost podataka iz *Salonitanske povijesti*. Uz to, činjenica da je veći dio *Salonitanske povijesti* autobiografsko-memoarskog karaktera određuje kakva je njihova upotrebljivost. Prva poglavlja pisana su na temelju književnih, proznih i poetskih, spisa antičkih autora (Cezar, Ovidije, Vergilije, Horacije, Lukan) općeprihvaćenih u srednjem vijeku kao obvezna stilističko-moralistička i jezična obrazovna lektira.⁷² Ona su zbog toga više odraz metode i tehnike srednjovjekovnog pisca i rezultat su njegovih spoznajnih mogućnosti determiniranih različitim faktorima. Izuzetak su poglavlja pisana na temelju dokumentarne građe, primjerice ona o biskupima Natalu i Maksimu, o čemu je Toma imao spoznaju iz korespondencije pape Grgura Velikog i salonitanskih prvosvećenika. Papina su pisma poznata i sama donose znatno više podataka od Tome te *Salonitanska povijest* nije ni za ta zbivanja i ljude relevantno povijesno vrelo, nego je više odraz Tomina spisateljskog postupka. Seoba Hrvata konstrukcija je predaje i raznih spisa koja može sadržavati odraze nekih stavova i mišljenja temeljenih na raznolikim oblicima memorije. Dio koji obuhvaća ranosrednjovjekovno razdoblje hrvatske države pisan je na temelju diplomatskih dokumenata. U tom dijelu analiza pokazuje da pristup *Salonitanskoj povijesti* kao vrelu zahtijeva oprez uz nužna ugodna iznenađenja. S obzirom na to da je *Salonitanska povijest* kao *gesta epsicoporum* memorijalna knjiga splitske nadbiskupije te sama po sebi njezin spomenik⁷³ predstavljen kao registar dokumenata u sažetoj formi, provjerom i uspoređivanjem sa sadašnjom dostupnom građom potvrđuje se da se u tim poglavljima mogu naslutiti i neki dokumenti koji danas nisu dostupni. Ona kristaliziraju Tomin način služenja tom građom te su neki podaci kod njega dragocjeni jer su jedino tu zabilježeni, a dokumenti izgubljeni ili prerađeni do neprepoznatljivosti (sabor u Ninu, vijest o krunidbi kralja Držislava, vijest o mauzoleju hrvatskih vladara u Solinu i o kraljici Jeleni, bizantskom namjesniku Relji u Splitu i sl.). S druge strane, memoarsko-autobiografska poglavlja, osobito ona o vlastitoj

⁷¹ ... quedam synodus omnium prelatorum Dalmatie et Chroatie multum solempniter celebrata, in qua multa fuerunt *conscripta capitula*. HS, XVI, 6 (str. 70). Iako neki povjesničari inzistiraju na tvrdnji da Toma nije poznao zaključke splitskih crkvenih sabora, iz navedenih je riječi razvidno da se on njima služio. To potvrđuje i tekst koji slijedi nakon navoda kao i mnoga druga mjesta u *Salonitanskoj povijesti*.

⁷² Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, str. 335-339.

⁷³ Ivić, Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhidakona, str. 131.

ulozi u komunalnom i gradskom crkvenom životu, poglavito opis dovode-nja potestata Gargana i njegova upravljanja gradom, zatim provala Tatara, svakako su sama po sebi poglavlja koja su izvorno gradivo prvoga reda, uz dužan kritički stav, kakav iziskuje takva literatura.⁷⁴

Opći zaključak koji se nameće na temelju mnogih radova o *Salonitan-skoj povijesti*, tako i ovog priloga o Tominu jeziku, stilu, književno-tekstov-noj podlozi na kojoj gradi vlastitu sliku prošlosti salonitansko-splitske cr-kvene organizacije, jest da je “Toma pravi predstavnik svojega doba, rav-nopravni građanin zajednice *res publica litterarum*.”⁷⁵

⁷⁴ Vidi: Matijević Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, passim.

⁷⁵ Perić, Parataksa i hipotaksa u djelu *Historia Salonitana*, str. 151.

S U M M A R Y

Mirjana Matijević Sokol

On some stylistic, linguistic and structural characteristics of *Historia Salonitana* by Thomas Archdeacon of Split

This article examines the work *Historia Salonitana* by Thomas of Split primarily as a literary piece of work, which it is. The author takes into consideration the factors which place the work in the genre of *gesta episcoporum*. Through the choice of this genre, Thomas determined the research question, in other words, an account of the Church of Salona-Split through the activities of its first priests, while Thomas' talent, education and time determined the manner of its presentation. On the basis of the literature and the author's own research and perception, the article offers an appraisal of Thomas' Latin and some stylistic and structural aspects of *Historia Salonitana*. On that basis, the article concludes that Thomas' work, with all its faults and virtues determined by his approach and possibilities occupies a place in the very summit of the historiographical literature of the time, in other words, 'Thomas is a real representative of his time, an equal citizen of the community *res publica litterarum*.'

Tonija Andrić

Oprema stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku

UDK: 334.712(497.5 Split) "653"
728.3:747(497.5 Split) "653"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11. 07. 2013.

Prihvaćeno: 09. 10. 2013.

Tonija Andrić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

tonija@ffst.hr

U ovom se radu, na temelju sačuvanih dokumenata splitskog notarijata s polovice 15. stoljeća, pokušava ocrtati izgled obrtničkih prostora u kasnosrednjovjekovnom Splitu. Pritom se posebice razmatraju vrste kuća u vlasništvu ili najmu splitskih zanatlija, njihov unutarnji i vanjski izgled te namjena i funkcionalnost, a potom se ocrtavaju i radni prostori splitskih obrtnika te analiziraju njihovi interijeri, posebice opremljenost alatom i obrtnim sirovinama.

Ključne riječi: *Split, obrtnici, kasni srednji vijek, kuće, radionice, dućani*

Uvod

Kultura stanovanja tema je o kojoj se do sada često pisalo u europskoj i svjetskoj historiografiji srednjeg vijeka,¹ iako istraživanja o stambenim zdanjima i privatnim prostorima u srednjovjekovnim dalmatinskim komuna-

¹ Vidi npr.: Morris Bishop, *The Middle Ages*, New York 1968., str. 108-141 i 208-235; Joseph i Frances Gies, *Life in a Medieval City*, New York 1969., str. 34-45; David Herlihy, *Medieval Households*, Massachusetts 1985., str. 131-156; Christopher Dyer, *Standards of Living in the Later Middle Ages. Social Change in England c. 1200-1520*, Cambridge 1989., str. 109-150 i 188-210; Fiona Swabey, *Medieval Gentlewoman: Life in a Gentry Household in the Later Middle Ages*, New York 1999., str. 9-29; C. M. Woolgar, *The Great Household in Late Medieval England*, Manchester 1999, str. 46-82, Paul B. Newman, *Daily Life in the Middle Ages*, Jefferson, North Carolina 2001., str. 37-92; Anthony Quiney, *Town Houses of Medieval Britain*, London 2003.; Patricia Fortini Brown, *Not One But Many Separate Cities: Housing Diversity in Sixteenth Century Venice*, u: *Home and Homelessness in the Medieval and Renaissance World*, ed. Nicholas Howe, Notre Dame, Indiana 2004., str. 13-56; Mary S. Hartman, *The Household and the Making of History*, Cambridge 2004., str. 243-278; Norman Pounds, *The Medieval City*, London 2005., str. 55-84; Anthony Emery, *Greater Medieval Houses of England and Wales (1300-1500)*, vol. III, Cambridge 2006., str. 15-39; *Encyclopedia of Society and Culture in the Medieval World*, ed. Pam J. Crabtree, New York 2008., str. 543-547; Me-

ma ni kod nas nisu bila rijetkost. Doduše, radi se uglavnom o literaturi s područja povijesnoumjetničke discipline koja istražuje u većoj ili manjoj mjeri sačuvane srednjovjekovne kuće te donosi zaključke o njihovoj tipologiji, prostornoj organizaciji te stilskim mijenama njihove arhitektonske plastike.² S druge strane, znatno se manje studija bavi problemom vlasništva nad srednjovjekovnim kućama te na temelju arhivske građe pokušava utvrditi pripadnost reprezentativnih zdanja patricijskom staležu ili sloju imućnih građana, odnosno ustanoviti vlasništvo pučana nad skromnijim zdanjima i nekretninama.³ Unatoč obilju izvora, tek su rijetki radovi, i to obično u okviru širih tema, razmatrali stambene i radne prostore zanatlijskog sloja, prije svega vrste obrtničkih kuća i opremljenost njihovih radionica.⁴

dieval Domesticity: Home, Housing and Household in Medieval England, ed. Maryanne Kowaleski, Peter J. P. Goldberg, Cambridge 2011.; Andrew Langlay, *Medieval Life*, New York 2011., str. 16-21; Richard J. Goy, *The House of Gold: Building a Palace of Medieval Venice*, Cambridge 2011., str. 59-100.

² Ovdje donosimo najuži izbor: Jerko i Tomislav Marasović, Palača kraj Zlatnih vrata u Splitu, no-vootkriveni rad Jurja Dalmatinca ili njegove radionice, *Peristil*, br. 5, Zagreb 1962., str. 61-70; Cvito Fisković, Duknovićeva vrata Cipikove palače u Trogiru, *Peristil*, br. 10-11, Zagreb 1968., str. 51-57; Duško Kečkemet, Papalićeva palača i gotička arhitektura Jurja Dalmatinca u Splitu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 3-6, Zagreb 1979.-1982., str. 158-177; Radovan Ivančević, Mješoviti gotičko-renesansni stil Jurja Matejeva Dalmatinca, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 21 (Fiskovićev zbornik), Split 1980., str. 355-380; Nada Grujić, Reprezentativna stambena arhitektura, u: *Zlatno doba Dubrovnika – 15. i 16. stoljeće* (katalog izložbe), Zagreb 1987., str. 65-88; Emil Hilje, Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo u Splitu sredinom 15. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 29, Zagreb 2005., str. 43-56; Ana Plosnić Škarić, Blok Andreis u Trogiru. Prilog poznavanju romaničke stambene arhitekture, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 31, Zagreb 2007., str. 9-28; Nada Grujić, Gotičko-renesansna arhitektura Dubrovnika u 15. i 16. stoljeću, u: *Sic ars deprenditur arte. Zbornik u čast Vladimira Markovića*, ur. Sanja Cvetnić, Milan Pelc, Daniel Premerl, Zagreb 2009., str. 235-254; Ivo Babić, Južni portal Velike palače Cipico u Trogiru, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 33, Zagreb 2009., str. 67-76; Nada Grujić, Danko Zelić, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 48, Zagreb-Dubrovnik 2010., str. 47-132; Ana Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura grada Trogira* (doktorska disertacija, rukopis), Zagreb 2010., str. 45-151.

³ Irena Benyovsky, Privatni prostori grada Trogira u kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 29, Zagreb 1996., str. 53-67; Mladen Ančić, Ser Ciprijan Zaninov. Rod i karijera jednog splitskog patricija druge polovice 14. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar-Zagreb 1997., str. 47-50; Mladen Andreis, Irena Benyovsky, Ana Plosnić, Socijalna topografija Trogira u 13. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 25, Zagreb 2003., str. 37-93; Mladen Andreis, Irena Benyovsky Latin, Ana Plosnić Škarić, Socijalna topografija Trogira u 14. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 33, Zagreb 2007., str. 103-195; Irena Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir. Prostor i društvo*, Zagreb 2009., str. 104-179; Gorana Barišić, *Srednjovjekovne kuće u Splitu / Medieval Houses in Split*, Split 2010.

⁴ Dragan Roller, *Dubrovački zanati u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 1951., str. 118, 121-123; Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća*, Zagreb 1979., str. 180-182, 208-212; Anita Ercegović, *Pučka arhitektura starih splitskih predgrađa*, Split 2002., str. 189-190; Irena Benyovsky,

Ovaj će tekst, stoga, na temelju sačuvanih dokumenata splitskog notarijata⁵ istraživati izgled i opremljenost stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika u 15. stoljeću. U tu smo svrhu, naime, odabrali uzorak od 143 notarske isprave koje bilježe najrazličitije vrste obrtničkih stanova i gospodarskih prostora, a njima je obuhvaćeno čak 27 zanata podijeljenih u 7 obrtnih strukâ i usluga.⁶ Radi se najvećim dijelom o kupoprodajnim ugovorima (*instrumentum venditionis*) (65,73 %) te priznanicama o isplati dugova (*quietatio*) nastalih zbog kupnje ili najma nekretnine (18,88 %). Ipak, neka ćemo saznanja temeljiti i na ispravama o najmu stambenih i radnih prostora (*instrumentum locationis*) (4,89 %) te na dokumentima o zamjeni (*permutatio*) imovine (5,59 %). Uz to, u ovom ćemo se istraživanju koristiti i drugim ispravama koje bilježe obrtnička stambena i gospodarska zdanja poput, primjerice, spisa o prepuštanju stanarskih prava (*instrumentum cessionis*) (2,09 %), sporazuma o gradnji pojedinih zdanja (*pactum per fabricare*) (1,39 %), ispravama koje jamče vlasništvo nad nekretninom (*instrumentum obligationis*) (0,69 %) te spisima o ponovnom otkupu prodane imovine (*instrumentum rescatationis*) (0,69 %). Obrtničke interijere pokušat ćemo ocrtati najvećim dijelom na temelju sačuvanih obrtničkih oporuka (*testamentes*) (uzorak od 39 isprava) i njihovih dodataka, kodicila (*codicili*) (1) te uz pomoć popisa dobara (*inventarium bonorum*) (21) koji su se u razvijenom i kasnom srednjem vijeku uvijek sastavljali nakon nečije smrti i bilježili svu pokojnikovu imovinu.⁷

Gospodarska topografija Trogira u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi*, br. 28, Zagreb 2005., str. 28-33.

⁵ Ovdje smo pobliže istraživali notarske knjige što su ih ispisali notari Franjo Conco (1428.-1430.), Dominik de Manfredis (1436.-1450.), Gašpar Jakovljević iz Verone (1453.-1454.), Juraj de Casellis iz Trevisa, Antun Campolongo i Albert iz Padove (1453.-1456.), zatim Jakov Martinov (1466.-1467.), Leonardo Montagno Veronensis (1465.-1466.) i Marko Ingaldeus (1473.-1477.), a analizirali smo također i druge privatno-pravne isprave i sačuvane građanske parnice iz razdoblja 1434.-1437., 1435.-1439., 1458.-1459. i 1461.-1462. g. Navedene notarske knjige danas se čuvaju u Državnom arhivu Zadar (dalje: DAZd), okupljene u fondu Stari splitski arhiv (dalje: SSA).

⁶ Drvodjelska struka: škrinjari (*arcarii*), izrađivači barbitona (*barbitonsorii*), bačvari (*botatrii*), kalafati (*calafati*) i drvodjelci (*carpentarii*, *marangoni*); građevinarska struka: crjepari (*cupparii*), klesari (*lapicide*) i zidari (*murarii*); kožarska struka: postolari (*calçolarii*, *calegarii*), kožari (*cerdones*), krznari (*pelliparii*); metalska struka: izrađivači balista (*ballistarii*), kotlari (*caldararii*), kovači (*fabri*), kovači mačeva (*spadarii*) i štitari (*targetarii*); tekstilna struka: klobučari (*capellares*), remenari (*centurarii*), podstrigači sukna (*cimatores*), krojači (*sartores*) i bojadisari tkanina (*tinctores*); umjetnički zanati: zlatari (*aurifices*), drvorezbari (*lignicide*, *intagliatores*) i slikari (*pictores*) te pružatelji usluga: brijači (*barberii*), mesari (*becarii*) i ljekarnici (*arromatarii*).

⁷ Od polovice 15. st. spomenute su se oporuke i inventari zapisivali u zasebnim bilježničkim registrima. Takvu je praksu, naime, pokrenuo notar Dominik de Manfredis jer su se prije njegova službovanja u Splitu sve oporuke i inventari unosili u obične bilježničke registre u koje su se zapisivale i sve ostale notarske isprave. – Mladen Ančić, Inventar splitskog kancelara i javnog bil-

Naime, notarski su spisi prvorazredni povijesni izvori iz kojih se mogu iščitati vrijedni podaci o materijalnoj i duhovnoj kulturi dalmatinskih društava u srednjem vijeku. Dokumenti su to nastali u poslovnoj svakodnevici urbanih ekonomija djelovanjem institucija komunalnih vlasti, notarskih kancelarija.⁸ Pomnim proučavanjem tih dokumenata, njihovim međusobnim uspoređivanjem i praćenjem određenih zakonitosti u njima mogu se donijeti pouzdani zaključci o načinu života i djelovanja pripadnika komunalnih društava tijekom srednjovjekovlja na istočnom Jadranu. Oni se ne moraju nužno odnositi na upravno-politička i gospodarska kretanja izravno zabilježena u izvorima, već se analizom kvantitativno pouzdanih serija podataka mogu pratiti i drugi aspekti materijalnih i intelektualnih struktura, primjerice mentalitet srednjovjekovnih društava, svakodnevni život ljudi i njihovi običaji, društveno okruženje obrtničke produkcije i domet njezina umjetničkog stvaralaštva. Stoga će se kao temelj analize notarskih dokumenata u ovome radu primjenjivati upravo navedene znanstveno-istraživačke metode, a dobiveni rezultati interpretirat će se u duhu vremena u kojem su analizirani podaci i zabilježeni. Naš istraživački obzor pritom će obuhvatiti gradsko središte kasnosrednjovjekovnog Splita te njegova pučka predgrađa, usmjeravajući se ponajprije na one prostore u kojima je obitavala obrtnička populacija.

Vrste stambenih i radnih prostora splitskih obrtnika

Kako se čini prema ovdje istraživanoj notarskoj građi, stambena su zdanja u posjedu ili najmu splitskih obrtnika u 15. st. uglavnom bila višenamjenske kuće predviđene za stanovanje i obrtničko poslovanje. Ta su se zdanja obično dijelila vertikalno tako da je prostor za stanovanje bio smješten u gornjem dijelu zgrade, a gospodarske prostorije, u kojima su obrtnici

ježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 47, Zadar-Zagreb 2005., str. 102.

⁸ Prve privatno-pravne isprave sastavljale su se u Splitu već početkom 11. st., no do institucionaliziranja notarijata dolazi po svojoj prilici tek krajem 12. st., kada sastavljači isprava u svom potpisu ističu da su *communis notarii*. Ipak, najstariji sačuvani sveščić splitske notarske kancelarije potječe tek iz prve polovice 14. st., a objavljen je u: *Spisi splitskog bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankone od 1341. do 1344.*, prir. Jakov Stipišić, Ante Nazor, Splitski spomenici, dio prvi, Splitski bilježnički spisi, sv. I, Monumenta spectantia historiis Slavorum meridionalium, sv. 53, Zagreb 2002. Više o razvoju splitskog notarijata vidi u: Jakov Stipišić, *Razvoj splitske notarske kancelarije*, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, sv. 1, Zagreb 1954., str. 111-123; Branka Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12. do kraja 14. stoljeća* (doktorska disertacija, rukopis), Zagreb 2010., str. 18-26.

otvarali svoje radionice i dućane, bile su smještene u prizemlju kuće.⁹ Osim toga, pojedinac je, u našem slučaju obrtnik, mogao posjedovati ili unajmiti čitavu zgradu, ali je također mogao biti vlasnikom ili najmoprimcem tek jednog kata kuće, njezine polovice ili čak četvrtine, pa čak i samo radnog prostora u prizemlju zgrade, čiji je ostatak mogao biti u tuđem vlasništvu. Tako se multifunkcionalnost u gradnji stambeno-radnih zdanja očitovala i u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

Ipak, nove su se kuće, unatoč naslijeđenoj graditeljskoj tradiciji, podizale tek sporadično zbog suženosti gradskog recinkta i nedostatka praznih parcela za gradnju novih zdanja. Naime, čitav je prostor nekadašnje Dioklecijanove palače već u ranom srednjem vijeku bio gusto popunjen kamenim i drvenim kućama,¹⁰ a i zapadni je *burgus*, što je od kraja 14. st. i formalno uključen u splitski recinkt,¹¹ također bio veoma gusto izgrađen.¹² Tako u gradskom središtu jednostavno više nije bilo mjesta za podizanje novih kuća, stoga su pojedinci, sukladno svojim ambicijama i financijskim mogućnostima, tek pregrađivali starija zdanja.

Dakle, prema sačuvanim dokumentima splitskog notarijata s polovice 15. st. možemo razlikovati nekoliko vrsta obrtničkih kuća i radnih prostora koji su se, osim po svojoj veličini, razlikovali i materijalima izgradnje te privlačnošću lokacije na kojoj su bili podignuti. Tako su za opisivanje obrtničkih stambenih prostora splitski bilježnici najčešće upotrebljavali

⁹ Takve se kuće, u osnovi, mogu usporediti s kućama kasnosrednjovjekovnih firentinskih obrtnika, trgovaca i bankara. To je tzv. "casa-fondaco" kojoj su u prizemlju dodana skladišta i "botega", a stanovanje je na prvom katu. – Vera Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj. Pregled razvoja renesansnog namještaja u zemljama Europe. Morfološki razvoj tipova renesansnog namještaja. Analiza predmeta iz fundusa muzeja*, Zagreb 1980., str. 11, 15. Ista vrsta stambeno-poslovnih zdanja spominje se u arhivskoj građi toga doba i u drugim gradovima istočnog Jadrana. – Lučić, *Obrti i usluge*, str. 180; Marija Planić Lončarić, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980., str. 144-147; Nada Grujić, Kuća 'savršenog trgovca' po Benediktu Kotruljeviću, *Dubrovnik*, br. 4, Dubrovnik 1995., str. 199; Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura*, str. 262; Sabine Florence Fabijanec, *Od tržnice do luke. Trgovačka svakodnevica kasnoga srednjega vijeka, Kolo*, br. 4, Zagreb 1996., preuzeto s: http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke.

¹⁰ Igor Fisković, Srednjovjekovna izgradnja i identitet grada Splita, *Kulturna baština*, br. 19, Split 1989., str. 30-33.

¹¹ Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007., str. 192.

¹² O demografskoj prenapučenosti splitskog recinkta već se pisalo u domaćoj historiografiji te su iznesena mišljenja kako je u razvijenom srednjem vijeku, prije epidemije Crne smrti, prosječna gustoća naseljenosti u splitskoj jezgri mogla biti i više od 660 stanovnika po hektaru. – Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997., str. 171; Isti, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007., str. 20, 87; Benyovsky Latin, *Srednjovjekovni Trogir*, str. 19, bilj. 42. Sukladno tim procjenama, grad je nesumnjivo bio veoma gusto izgrađen.

izričaj *domus* (kuća),¹³ a taj se termin pojavljuje u čak 41,25 % dokumenata koje smo istraživali. Ipak, samo su neke obrtničke kuće u izvorima i поближе određene materijalima gradnje ili prostornim rasporedom ili su samo drugačije terminološki označene: *domus de muro* (kamena kuća)¹⁴ (pojavljuje se u 16,78 % promatranih isprava), *muralia* (kamena prizemna struktura)¹⁵ (6,99 %), *domus partim de muro et partim de lignamine* (kuća dijelom kamena, dijelom drvena)¹⁶ (6,99 %), *domus de lignamine* (drvena kuća)¹⁷ (7,69 %), *domus cum canipa et apoteca* (kuća s konobom i dućanom)¹⁸ (0,69 %), *domus cum curia et orto* (kuća s dvorištem i vrtom)¹⁹ (0,69 %), *domus cum orto* (kuća s vrtom)²⁰ (2,09 %) te *domuncula*²¹ ili *camarda* (kućica)²² (11,88 %). Osim toga, u 1,39 % slučajeva koje smo ovdje istraživali kao stanovi splitskih obrtnika navode se samo katovi pojedinih kuća (*pauimentum*).²³ S

¹³ DAZd, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 11; k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 10; k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 242-242', sveš. 6, fol. 253, 253', 258-258', 262', 284', sveš. 7, fol. 297', 325', 352', 355'-356, 384; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 37-37', sveš. 13, fol. 232'-233; k. 10, sv. 24, fol. 76'-77; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 656', sveš. 3, fol. 36'-37, 40', 55-55', 68, sveš. 4, fol. 80-80', 105'-106, 109', sveš. 5, fol. 169', 172, 174-174', 180-180', 192-192', 204'-205, 220-220', sveš. 8, fol. 14', 35, sveš. 9, fol. 25, 26'-27; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 2'-3, sv. 28, sveš. 2, fol. 4-4', 9'-10, 10'-11, 13-13'; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39', k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 1', 35'-36, 162', 164', 165, 166, 221, 233', sv. 32, sveš. 1, fol. 5', 38, 42', 46, 46', 47, 60'-61, 62'-63, 76'-77, 91'. Doduše, ovaj termin može označavati zdanje složenijeg tlocrta, s kulom i privatnim dvorištem, a u globalu može značiti i samo dom ili kućanstvo, no u notarskoj praksi bilježenja dokumenata o prometu nekretninama on jednostavno označava kuću. – Andreis, Benyovsky, Plosnić, Socijalna topografija Trogira, str. 44.

¹⁴ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 177'-178, sveš. 5, fol. 200, 235'-236, sveš. 6, 248'-249, 283, sveš. 8, fol. 268'-269, sveš. 9, fol. 414-414', sveš. 11, fol. 79'-80, sveš. 13, fol. 202'-203, 236-236', 251-251', sveš. 14, fol. 271'-272, sveš. 15, fol. 308-308'; k. 10, sv. 24, fol. 96-96'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 209'-210, sveš. 9, fol. 33-33', 44'-45; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 22'-23, sv. 27, sveš. 1, fol. 43, sveš. 2, fol. 70'-71; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 273', 285, sv. 32, sveš. 1, fol. 67.

¹⁵ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 271-271'; k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 99'-100, sveš. 12, fol. 175-175', 196-196', sveš. 13, fol. 239-239', sveš. 14, fol. 277; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 18; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 222, sv. 32, sveš. 1, fol. 95, 95'.

¹⁶ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 249', sveš. 8, fol. 333; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 407-407', sveš. 11, fol. 87-87', sveš. 14, fol. 282; k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 11', sveš. 9, fol. 29-30; k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 96'-97; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 90-90'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 20'-21.

¹⁷ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 299'; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 228', sveš. 14, fol. 279, sveš. 15, fol. 343-343'; k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 39'-40, sveš. 5, fol. 173, sveš. 8, fol. 29-29'; k. 12, sv. 25, sveš. 1, fol. 6, sv. 27, sveš. 2, fol. 52, 83'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 211.

¹⁸ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 287'.

¹⁹ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 223-223'.

²⁰ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 30, 199-199', sv. 32, sveš. 1, fol. 18'.

²¹ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 234-234', sveš. 6, fol. 291, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 398, 420, sveš. 12, fol. 179, sveš. 14, fol. 279', sveš. 15, fol. 328', sveš. 16, fol. 386'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 12, 19; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 78, 86'-87; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 24'-25.

²² DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 189-189'; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 28; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 44, 44'.

²³ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 182'-183, sveš. 5, fol. 197'.

druge strane, radni su prostori splitskih obrtnika u izvorima ostali zabilježeni izričajima *statio* (obrtnički dućan s radionicom)²⁴ (2,09 %) i *magaçenus* (dućan, skladište) (0,69 %),²⁵ a od drugih gospodarskih prostora vrela spominju još i termin *canipa* (konoba) (0,69 %).²⁶ Već i sama terminologija, kako vidimo, ukazuje na brojne različitosti među pojedinim vrstama obrtničkih stambenih i radnih prostora.

Iz navedenih primjera zaključujemo kako je obrtnička populacija kasnosrednjovjekovnog Splita uglavnom stanovala u kućama izgrađenima od kamena ili od drva.²⁷ Kameni su objekti smatrani trajnim strukturama te su se podizali uglavnom na zemljišnim česticama što su također bile u posjedu vlasnika kuće.²⁸ Tako, primjerice, splitski kalafat majstor Radivoj, namjeravajući graditi u kamenu (*ad fabricandum et murandum*), kupuje 1446. g. od arhidakona Marina de Bilsa jedno prazno zemljište (*unus locus uacuuus*).²⁹ Isto tako, kad splitski krojač Milivoj Pitiković te izvjesni Radojko Draginović 1449. g. kupuju kamenu kuću pokrivenu crijepom (*una domus de muro et cuppis copertam*), oni po svoj prilici kupuju i pripadajuće zemljište u starome dijelu grada (*posita in ciuitate ueteri Spaleti*), iako notar to nigdje izrijekom ne bilježi.³⁰ Da nije bilo tako, naime, notar bi zabilježio ime vlasnika parcele i cijenu godišnjeg najma.

Međutim, kako siromašni obrtnici najčešće nisu posjedovali zemljišta nad kojima su gradili objekte, njihove su kuće uglavnom bile izgrađene od drva, kao pomične strukture, tek ponekad s kamenim temeljima. Zbog toga kad 1461. g. splitski drvodjelac Ivan Petrov kupuje drvenu kuću koja je bila izgrađena na zemljištu crkve Sv. Križa (*vna domus de lignamine super terre-*

²⁴ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 154', 193. Doduše, pojam *statio* ima široko terminološko značenje, od bilježničkog ureda do skladišta i dućana s različitim, ne nužno obrtničkim, proizvodima jer je i trgovac (*staçionarius*) mogao unajmiti takav prostor. Ipak u kontekstu obrtničkih radnih prostorija, ovaj termin nesumnjivo podrazumijeva radionicu s dućanom. – Fabijanec, Od tržice do luke, http://www.matica.hr/kolo/kolo2006_4.nsf/AllWebDocs/Od_trznice_do_luke.

²⁵ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 172'.

²⁶ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 90-90'.

²⁷ Slično je u to doba bilo i u drugim komunama istočnog Jadrana. – Cvito Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959., str. 11; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 208-212; Benyovsky, *Gospodarska topografija Trogira*, str. 29-30; Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split 2007., str. 22.

²⁸ Irena Benyovsky Latin, Danko Zelić, *Knjige nekretnina dubrovačke općine (13.-18. st.)*, Zagreb 2007., str. 27. No, ta se praksa, čini se, nije uvijek dosljedno provodila, barem kad je riječ o crkvenim zemljištima, jer u knjigama splitskih notara nailazimo na mnoge primjere kupovanja kamenih kuća uz plaćanje godišnje rente Crkvi za najam zemljišta. Vidi npr: DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 235'-236, sveš. 6, fol. 248'-249, 283; k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 236-236'; k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 33-33' itd.

²⁹ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 22.

³⁰ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 308-308'.

no ecclesie S. Crucis de burgo Spaleti), osim cijene kuće od 150 libara, on se obvezuje plaćati i godišnji najam od 12 solida spomenutoj crkvi za rečenu zemljišnu parcelu (*solidos 12 paruorum pro anno quolibet scripte ecclesie S. Crucis*).³¹ U sličnoj se situaciji našao još jedan Ivan Petrov, ovaj put splitski postolar, kad je kupio drvenu kućicu s kamenim temeljima (*vna domuncula cum fundamento de muro*), podignutu na zemljištu samostana Sv. Klare (*posita in terra noua Spaleti, super terreno monasterii S. Clare*).³²

Inače, posjedničke odnose vlasnika zdanja i zemljišne čestice uređivala je Komuna statutarnim odredbama. Ako bi netko, naime, izgradio kuću na tuđem zemljištu i uredno plaćao najamninu, vlasnik zemljišta nije smio porušiti izgrađeni objekt.³³ Izuzetak su bili samo slučajevi u kojima vlasnik zemljišta želi tu parcelu za podizanje vlastite kuće, a u ostalim situacijama Komuna je redovito štitila najmoprimca.³⁴

Osim kamenih i drvenih kuća, notarski izvori 15. st. kao stambene objekte siromašnjih obrtnika često spominju i malene prizemnice, podizane također na unajmljenim zemljištima. Tako je, primjerice, splitski krznar Marin Brajanović u prosincu 1444. g. kupio drvenu kućicu (*unam domunculam seu camardam*) izgrađenu na crkvenom zemljištu u staromu dijelu grada, pokraj Novih vrata (*posita in ciuitate ueteri Spaleti, ad portam nouam, supper loco ecclesie*).³⁵ Slično tomu, i splitski je postolar Novel Cvitanović, primjerice, stanovao u drvenoj kućici izgrađenoj na parceli samostana Gospe od Zvonika (*una domuncula posita in ciuitate noua Spaleti, super loco monasterii S. Marie de Taurello*).³⁶

Međutim, osim manjih prizemnica ili kamenih višekatnica, prodavali su se i samo pojedini dijelovi nekih kuća, o čemu svjedoči i, primjerice, slučaj crjepara Mihovila Filipova sa Šolte. On je, naime, u listopadu 1444. g. od Ivana Jubinovića iz Dilata kupio dvije trećine njegove kuće (*duas terciam partes unius domus de muro*),³⁷ a u preostalom je dijelu vjerojatno i dalje stanovao spomenuti Ivan. Zaključujemo to na temelju drugog dokumenta iz kolovoza 1445. g. kojim izvršitelji oporuke sada pokojnog Ivana Jubino-

³¹ DAZd, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 52.

³² DAZd, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 86'-87.

³³ *Statut grada Splita. Splitsko srednjovjekovno pravo*, prir. Antun Cvitanić, Split 1998., knj. VI, gl. 26, str. 768.

³⁴ *Isto*, knj. VI., gl. 27, str. 768. Slično je bilo i u drugim slučajevima najma, primjerice kod unajmljivanja vinograda ili brodova. Vidi statutarne odredbe *Quod laborator non perdat partem de bonis homicide* i *De conducentibus barcham ad uindemiandum*. – *Isto*, knj. IV, gl. 26, str. 626 i knj. VI, gl. 16, str. 762.

³⁵ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 234-234'.

³⁶ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 291.

³⁷ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 200.

vića prodaju crjeparu Mihovilu i preostali dio kuće (*terciam partem unius domus*).³⁸ Dakle, kasnosrednjovjekovna su se zdanja dijelila vertikalno, pa se tako trgovalo i samo pojedinim katovima kuća. Tako, primjerice, prije spomenuti krznar Marin Brajanović uspijeva 1444. g. kupiti tek jedan kat neke kuće plativši prvu ratu u srpnju 1444. g. (*pro parte solutione precii unius pauimenti sibi uenditi*),³⁹ a drugu u rujnu iste godine (*per soluere unius pauimenti sibi uenditi*).⁴⁰

Kako smo već isticali, u prizemljima kasnosrednjovjekovnih kuća obično su se nalazile prostorije namijenjene nekom vidu ekonomske aktivnosti, a upravo u tim dijelovima kuća splitski su obrtnici najčešće otvarali svoje dućane i radionice.⁴¹ Tako je, primjerice, splitski krznar Mihovil Alegretijev 17. ožujka 1449. g. kupio kuću s konobom i trgovinom (*domus cum canipa et apoteca*),⁴² a i svoju je radnju (*unus magaçenus*) krojač Jakov iz Prata unajmljivao ispod stana ser Arnira Lovrina (*sub domo habitatione ser Rainerii Laurentii*).⁴³ Da poslovna aktivnost obrtnika ne bi ometala privatni život što se odvijao u gornjem dijelu zgrade, stambeni su prostori uvijek bili odvojeni vanjskim kamenim stubištem (*cum scallis lapideis*), koje bilježe brojni dokumenti,⁴⁴ a radne su prostorije redovito imale zasebne ulaze.⁴⁵ Samo je u slučajevima gdje to nije bilo moguće unutarnje stubište direktno iz obrtničke radionice vodilo na gornji kat kuće namijenjen stanovanju. Na taj je način srednjovjekovni obrtnik vješto odvajao ta dva važna segmenta svakodnevnog života.

³⁸ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 7, fol. 325'.

³⁹ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 182'-183.

⁴⁰ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 197'.

⁴¹ To se, doduše, odnosi samo na one zanate što nisu narušavali mir susjeda niti su predstavljali potencijalnu opasnost za okolinu, a o takvim će obrtničkim radionicama više govora biti u nastavku.

⁴² DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 287'.

⁴³ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 172'.

⁴⁴ DAZd, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 9, sv. 18, fol. 4; k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 171', 177'-178, 182'-183; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 105'-106; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 19, sv. 27, sveš. 2, fol. 70'-71; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 46'-47, 139', sv. 32, sveš. 1, fol. 42-42', 34, 95, 115-115'.

⁴⁵ Fisković, Romaničke kuće, str. 136, 152; Marija Planić Lončarić, Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 29, Split 1990., str. 161; Ercegović, *Pučka arhitektura*, str. 189-190. To, uostalom, predlaže i Dubrovčanin Benedikt Kotruljević u svom djelu *O savršenom trgovcu* koje donosi čitav niz korisnih savjeta za uspješno poslovanje. – Grujić, Kuća savršenog trgovca, str. 201-202.

O vanjskom izgledu stambenih prostora

Sačuvana arhivska vrela, osobito ovdje proučavani notarski spisi, potvrđuju kako su stambena zdanja obrtničkog sloja u kasnosrednjovjekovnom Splitu slijedila uzore ranijih razdoblja, i to ne samo po svojoj funkcionalnosti već i po vanjskom izgledu. Pročelja su se kamenih kuća, naime, i dalje otvarala prema ulici širokim prozorima, no na njima, čini se, u to doba još nije bilo stakala,⁴⁶ pa su se u otvore bolje opremljenih zdanja umetali drveni okviri (*telar de legno*)⁴⁷ s pločama za zatvaranje prozora. Tko nije mogao ni to priskrbiti, prekrivao je otvore tkaninama obješenima o drvene štapove što su se umetali u kamene konzole (*uiridiarii, protensi*) iznad i ispod prozora.⁴⁸ Zacijelo su to bile *finestre de tella* što se spominju u jednom obrtničkom inventaru iz 1454. g.⁴⁹ Vrata su se, vjerojatno, kao i u ranijim razdobljima, zatvarala drvenim vratnicama što su željeznim klinovima bile pričvršćene za nadvratnik i dovratnike.⁵⁰ Na kasnosrednjovjekovnim kućama, međutim, novost su skromni portali s jednostavnim ukrasima ili simbolima vlasnikova zanimanja.⁵¹

Kad govorimo o vanjskom izgledu obrtničkih kuća, svakako treba spomenuti i kamene ili drvene balkone (*solarii*) što su se gradili unatoč komunalnim zabranama. Naime, Splitski je statut izričito zabranjivao gradnju balkona ili bilo kakvih stršećih zdanja s kojih bi se mogao baciti otpad na ulicu,⁵² no to je, izgleda, bila samo odredba kojom se nastojalo promijeniti postojeće stanje. Naime, notarski izvori bilježe brojne balkone u gradskom središtu kasnosrednjovjekovnog Splita, primjerice one na kućama postolara Cvitana Smajla,⁵³ krznara Luke Pribinića,⁵⁴ zatim na kući gospođe Marke,

⁴⁶ Staklarski je obrt, doduše, u Veneciji bio dobro razvijen još u 14. st., no širu su primjenu staklarska okna, smatra se, našla tek u 16. i 17. st. – Frederic C. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, Baltimore–London 1973., str. 158-159; Raffaella Sarti, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*, Zagreb 2006., str. 109. To potvrđuje i, primjerice, dubrovačka arhivska građa iz 16. st., koja tada bilježi velik broj staklarskih majstora u gradu. Oni su izrađivali prozorska stakla za bolje opremljene kuće, umetali ih u metalne okvire i zaštićivali metalnom mrežom. – Nevenka Bezić-Božanić, *Juditini dvori*, Split 2001., str. 100.

⁴⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'.

⁴⁸ Benyovsky, *Privatni prostori*, str. 56; Barišić, *Srednjovjekovne kuće*, [str. 13]; Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura*, str. 201.

⁴⁹ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

⁵⁰ Fisković, *Romaničke kuće*, str. 137; Ercegović, *Pučka arhitektura*, str. 141-143.

⁵¹ Planić Lončarić, *Planirana izgradnja*, str. 128.; Benyovsky, *Privatni prostori*, str. 55-56; Bezić-Božanić, *Juditini dvori*, str. 99; Ercegović, *Pučka arhitektura*, str. 197-198; Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura*, str. 181, 202.

⁵² *Statut grada Splita*, knj. V, gl. 6, str. 722.

⁵³ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 5'.

⁵⁴ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 236-236'.

supruge splitskog podstrigača sukna Marina Miloševića,⁵⁵ potom i na kući kožara Radoja Radikijevića,⁵⁶ a balkon se spominje još i na kući gospođe Jakovice, supruge majstora Ivana Radosinovića iz Splita.⁵⁷ Splitski su obrtnici, izgleda, bespravno širili svoj životni prostor nadogradnjom balkona nad javnim površinama, a Komuna je za takve prijestupe predviđala plaćanje novčane globe⁵⁸ i uklanjanje bespravno sagrađenih objekata.⁵⁹ Koliko su se te odredbe zaista i provodile, teško je reći jer u proučavanim spisima građanskih parnica⁶⁰ nismo pronašli potvrda o rušenju bespravnih gradnja.

Krovovi su obrtničkih kuća, zaključujemo prema bilježničkim zapisima, uglavnom bili izrađeni od crijepa (*cuppe*) ili eventualno od kamenih ploča (*tabule*), no drvene su se kuće i potleušice najčešće prekrivale samo slamom (*palea*). Tako je, primjerice, dijelom drvena, a dijelom kamena kuća krznara Mihovila Miloševića bila prekrivena crijepom,⁶¹ a isti je pokrov imala i kamena kuća Margarite, udovice Marina Ravankovića,⁶² baš kao i kuća krznara Radana Milatovića⁶³ ili kuća balistra Petra Lukina.⁶⁴ Međutim, izgleda da u gradu ipak nije bilo mnogo krovova izgrađenih od crijepa jer su u knjigama splitskih notara s polovice 15. st. ostali zabilježeni samo dvojica crjepara,⁶⁵ koji su, očito, mogli lako zadovoljiti potrebe ograničenog splitskog tržišta. Osim toga, tko si nije mogao osigurati krov od crijepa, gradio je pokrove od kamenih ploča. Takvim je pločama, primjerice, bila prekrivena kuća krznara Cvitana Vukašinića,⁶⁶ baš kao i kuća kožara Vokasija iz Splita⁶⁷ ili, primjerice, ona klesara Mihovila Miljajevića.⁶⁸ Ipak, stambeni su objekti najsiromašnijih obrtnika bili prekrivani samo slamom, kao što je to bio slučaj s kućom Mihovila Miglošića podignutom nad tereonom samostana sv. Benedikta u jednom od splitskih predgrađa.⁶⁹

⁵⁵ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 90-90'.

⁵⁶ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 60'-61.

⁵⁷ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 46'.

⁵⁸ *Et qui contrafecerit, soluat bannum uiginti solidos...* – Statut grada Splita, knj. V, gl. 6, str. 722.

⁵⁹ *Et rector, qui pro tempore fuerit, dicta solaría eleuare faciat et destruere...* – Isto, knj. V, gl. 6, str. 722.

⁶⁰ DAZd, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1-2.

⁶¹ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 8, fol. 366.

⁶² DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 414-414'.

⁶³ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 13, fol. 202'-203.

⁶⁴ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 286.

⁶⁵ Bili su to Filip sa Šolte i njegov sin Mihovil, inače splitski građanin i stanovnik. – Vidi npr.: DAZ, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 87-87'; k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 197-197'; sveš. 6, fol. 253; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 15, 15'-16 itd.

⁶⁶ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 204'-205.

⁶⁷ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 20'-21.

⁶⁸ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 76'-77.

⁶⁹ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 66'-67.

Inače, zbog zgusnutosti gradske jezgre i nedostatka prostora unutar splitskog recinkta, samo su rijetke obrtničke kuće u središtu grada imale okućnice i vrtove (*orti*), a u ovdje promatranim izvorima uspjeli smo pronaći samo dvije takve kuće. Jedna je od njih bila u vlasništvu splitskog kovača Ivana Gladevića,⁷⁰ drugu je posjedovao drvodjelac Antun Hmelić,⁷¹ a obje su bile smještene unutar splitskog burgusa.⁷² Međutim, kad govorimo o kasnosrednjovjekovnim okućnicama, treba reći da pojedini dokumenti splitskog notarijata ipak spominju privatna dvorišta (*curtis*, *cortile*) pojedinih kuća. Takvo je dvorište, primjerice, imala kuća splitskog podstrigača sukna Mihovila,⁷³ ali i kuća što ju je unajmljivao klesar Martin Bogdanić.⁷⁴ U tim su se dvorištima, isticali smo već, ponekad nalazila vanjska kamena stubišta s odmorištem (*ballatorium*)⁷⁵ što su odvajala prizemni, gospodarski dio kuće od gornjeg dijela namijenjena stanovanju.⁷⁶ Ponekad su se vanjska stubišta pružala i ravno s ulice, iako su gradske vlasti u dalmatinskim komunama obično zabranjivale uzurpiranje javnog prostora na takav način.⁷⁷ Ipak, vanjska kamena stubišta splitski notari u 15. st. bilježe pred kućom koju je prodavao postolar Juraj iz Splita,⁷⁸ zatim pred kućom izrađivača barbitona Grgura Ugrinovića⁷⁹ ili, primjerice, pred kućom splitskog podstrigača sukna Mihovila pokojnog Pavla.⁸⁰

Međutim, unatoč gustom razmještaju građevinskih čestica unutar splitskog recinkta, pri gradnji među kućama se obično ostavljao uski razmak s prolazima (*anditi*) i kanalima (*canali*) za odvodnju oborinskih voda. Takvi se kanali, primjerice, spominju između kuća krznara Pavla i mornara Kirina,⁸¹ zatim oko zdanja kožara Novaka⁸² i Matija Radikijevića,⁸³ a takav se

⁷⁰ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 199-199'.

⁷¹ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 18'. Druge dvije kuće s vrtom, što se spominju u bilješci 20, nisu bile smještene unutar gradskog recinkta.

⁷² Treća kuća s vrtom, što se spominje u bilješci 20, bila je smještena na brdu Marjan.

⁷³ DAZd, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 92'-93.

⁷⁴ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 139'.

⁷⁵ Marina Marasović Alujević, Balatura. Prilog terminologiji starog splitskog graditeljstva, *Kulturna baština*, br. 13, Split 1982., str. 93-96.

⁷⁶ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 139'.

⁷⁷ Igor Fisković, *Dalmatinski prostori i stari majstori*, Split 1990., str. 169; Irena Benyovsky, Reguliranje gradskog prostora u dalmatinskim komunama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, *Acta Histriae*, br. 7, Koper 1999., str. 548.

⁷⁸ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 177'-178.

⁷⁹ DAZd, SSA, k. 12, sv. 27, sveš. 2, fol. 70'-71.

⁸⁰ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 95.

⁸¹ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 285.

⁸² DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 24'-25.

⁸³ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 162'.

kanal u komunalnom vlasništvu (*canale communis*) spominje i pokraj kuća Drage Pilosovića i Katarine Bračalić.⁸⁴ Međutim, građani su, izgleda, u te prolaze bacali otpatke i smeće pa je Komuna pod prijetnjom novčane kazne to morala strogo zabraniti.⁸⁵ Osim toga, u tim su se prolazima sa strane kuća, a možda čak i na javnim površinama pred samim kućama, nalazile septičke jame (*cloace*), koje, uostalom, spominje i Splitski statut nalažući njihovo redovito čišćenje i zatvaranje.⁸⁶ Koliko su se te higijenske odredbe⁸⁷ zaista i provodile, na temelju dostupnih podataka nismo uspjeli utvrditi.

Kako vidimo, stambeni su prostori obrtničkog sloja u kasnosrednjovjekovnom Splitu bili raznovrsni, ovisno o imovinskim prilikama i društvenom statusu njihovih vlasnika. Unatoč skromnosti pojedinih zdanja, ona su ipak zadovoljavala osnovne potrebe ukućana za stanovanjem i obrtničkim poslovanjem. Kako su izgledali njihovi interijeri, pokazat ćemo u nastavku.

Interijeri obrtničkih kuća

Promotrimo li pobliže dokumente kojima bismo mogli ocrtati obrtničke interijere, uočiti ćemo da je njihova oprema uglavnom bila drvena. Podovi su i stropovi, naime, većinom bili izrađeni od drvenih greda (*planchi*) što su se naslanjale na kamene konzole (*dentes*) umetnute u perimetralne zidove kuća.⁸⁸ Takve grede spominju se, primjerice, u kućama splitskog drvodjelca Marina Meljakovića,⁸⁹ krojača Vukića Markovića⁹⁰ i crjepara Filipa, sina majstora Antuna Kuparića.⁹¹ Čak su i eventualne pregradnje stambe-

⁸⁴ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 3, fol. 68.

⁸⁵ *Statut grada Splita*, knj. V, gl. 19, str. 728-730.

⁸⁶ *Isto*, knj. V, gl. 16, str. 728.

⁸⁷ Inače, higijenske se odredbe tijekom 14. st. donose u svim dalmatinskim komunama. Primjerice, Splitski statut nalaže zapošljavanje posebnih komunalnih službenika koji su dužni čistiti ulice "kako bi grad Split bio ugodna mirisa, a ne zagađen smradom", a i Šibenski statut, primjerice, izričito kaže kako se higijenske odredbe donose u svrhu sprječavanja zagađenja zraka i suzbijanja eventualnih epidemija. S istim ciljem i zadarska komuna zabranjuje izbacivati na ulice i trgove grada bilo kakvu nečist i izmet te nalaže građanima čišćenje ulice pred kućom u kojoj stanuju svake subote. – *Statut grada Splita*, knj. R, gl. 15, str. 862; Benyovsky, *Reguliranje gradskog prostora*, str. 555, *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563.*, prir. Josip Kolanović, Mate Križman, Zadar 1997., knj. R, gl. 40, str. 544.

⁸⁸ Unutrašnjost je stambenih prostora u to doba isto izgledala i u drugim mjestima istočnog Jadrana, primjerice u Trogiru ili na području Dubrovačke Republike. – Planić Lončarić, *Planirana izgradnja*, str. 128; Fisković, *Dalmatinski prostori*, str. 20; Benyovsky, *Privatni prostori*, str. 54; Barišić, *Srednjovjekovne kuće*, [str. 11]; Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura*, str. 259.

⁸⁹ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 9, fol. 33-33'.

⁹⁰ DAZd, SSA, k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39'.

⁹¹ DAZd, SSA, k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 67.

nih prostora bile drvene, što je pridonosilo skupljanju vlage i potenciralo opasnost od požara.⁹² Unutarnja stubišta što su povezivala katove kuće, a moglo ih je biti čak tri,⁹³ također su bila drvena. Kako bi soba za boravak bila što ugodnija i toplija, podovi su se najčešće prekrivali prostirkama (*carpete*),⁹⁴ a na zidove su se stavljale tapiserije (*tapede*).⁹⁵ Ondje su se mogli vješati i drugi uporabni predmeti, primjerice oni namijenjeni svakodnevnoj pobožnosti, poput raznih svetačkih ikona (*anchone*)⁹⁶ i drugih kršćanskih simbola (*crociate*).⁹⁷

Čitav je inventar tog stambenog prostora također bio izrađen od drva, kako možemo zaključiti na temelju obrtničkih oporuka i inventara s polovice 15. st. S obzirom da je to bila jedina prostorija u kući za boravak tijekom dana, u njoj se nalazio najveći dio kućanskog inventara, skromni namještaj⁹⁸ i razni uporabni predmeti. Tu je po svojoj prilici bio smješten stol (*tauola*)⁹⁹ s pripadajućim stolcima (*sede*),¹⁰⁰ tronošcima (*tresedi*)¹⁰¹ i klupama za sjedenje (*banchi*)¹⁰² koje spominju sačuvani obrtnički inventari. Zbog nedostatka prostora ti su stolovi obično bili rasklopni, pa su se nakon jela sklapali skidanjem pokretnih dasaka što su bile pričvršćene za stalak stola,¹⁰³ a slično je bilo i sa sklopivim stolcima koji su imali drvena pomična rebra.¹⁰⁴ Rasklopni se namještaj najčešće sklanjao u kut prostorije da bi se uštedio prostor i da bi u sobi bilo više mjesta za druge aktivnosti.

⁹² Grujić, Kuća savršenog trgovca, str. 205-206.

⁹³ Planić Lončarić, *Planirana izgradnja*, str. 128; Tomislav Marasović, Razvoj stambene kuće u Splitu od ranog srednjeg vijeka do danas, *Zbornik Društva inženjera i tehničara u Splitu*, Split 1958., str. 100.

⁹⁴ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'.

⁹⁵ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

⁹⁶ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 257'-258.

⁹⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

⁹⁸ Doduše, i namještaj se plemićkih kuća u kasnom srednjem vijeku svodi na minimum – škrinju, klupu, krevet, stolac. – Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj*, str. 8.

⁹⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 277'-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

¹⁰⁰ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁰¹ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁰² DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, 81'-82; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

¹⁰³ Nevenka Bezić-Božanić, *Tragom davnine*, Split 2007., str. 353; Danica Božić-Bužančić, Prilozi poznavanju interijera kuće u Splitu iz druge polovine 16. vijeka, *Izdanje Historijskog arhiva Split*, br. 3, Split 1961., str. 99-100.

¹⁰⁴ Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj*, str. 56.

U toj je prostoriji za dnevni boravak također bio smješten i krevet (*le-to*),¹⁰⁵ ako su ga vlasnici stana mogli priskrbiti.¹⁰⁶ Njegova se skeletna konstrukcija, izrađena najčešće od orahovine ili jelovine,¹⁰⁷ sastojala od neke vrste madraca (*piume da leto, stramaço*)¹⁰⁸ s uzglavljem (*chusinelli de piurma*),¹⁰⁹ a bila je opremljena jastucima (*chusini*)¹¹⁰ s jastučnicama (*entemele*),¹¹¹ posteljinom (*linzoli*)¹¹² i pokrivačima od grubog sukna (*sclauine*).¹¹³ Kako se u sačuvanim obrtničkim inventarima spominje uvijek samo jedan krevet, zaključujemo da je u njemu spavalo više članova obitelji, stoga nije teško zamisliti kako je izgledala intima prosječnog bračnog para. Doduše, bogatije su obitelji imale i posebne krevete za djecu (*leto de piurma piccolo*),¹¹⁴ no u obrtničkim kućama, izgleda, nije bilo tako luksuznih komada namještaja. Osim toga, nije svaka kuća ni imala pravi krevet,¹¹⁵ već su članovi siromašnih obrtničkih kućanstava većinom spavali na slamaricama¹¹⁶ ili na običnim daskama i škrinjama, odjeveni u kapute i prekriveni krznom.¹¹⁷ Neimaština zanatlijskog sloja, naime, ogledala se i u neudobnosti srednjovjekovne svakodnevice.

¹⁰⁵ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75^v-76, sveš. 4, fol. 277-277^v; k. 10, sv. 24, fol. 239^v-240, 247^v-249.

¹⁰⁶ U to su doba, naime, kreveti bili veoma skupi, a prema nekim izračunima koštali su otprilike isto koliko i 10 ovaca ili 2 krave. – Benyovsky, *Privatni prostori*, str. 55. Stoga nije začuđujuće što se krevet rijetko spominje u sačuvanim obrtničkim inventarima.

¹⁰⁷ Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj*, str. 33.

¹⁰⁸ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75^v-76, k. 10, sv. 24, fol. 247^v-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418^v-419, sveš. 7, fol. 13^v-14^v.

¹⁰⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6^v-7, 32, sveš. 4, fol. 259-259^v, 277^v-278. Naki su kasnosrednjovjekovni kreveti imali izrazito povišeno uzglavlje koje je pod tupim kutem bilo ukošeno prema naprijed. Bili su to tzv. polubaldahinski kreveti u kakvima su spavali samo članovi bogatijih kućanstava. – Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj*, str. 67.

¹¹⁰ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19^v, sveš. 2, fol. 75^v-76.

¹¹¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19^v.

¹¹² DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75^v-76, sveš. 4, fol. 277-277^v; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418^v-419.

¹¹³ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 67^v-68, 70, 75^v-76, sveš. 3, fol. 112.

¹¹⁴ Goran Budeč, *Inventar dobara šibenskog patricija ser Jurja Kamenarića iz 1451. godine*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 28, Zagreb 2010., str. 79.

¹¹⁵ Naime, od 21 obrtničkog inventara, koliko ih je ostalo sačuvano s polovice 15. st., samo se u četirima spominju pravi kreveti. Prema tom uzorku ispada da je jedva 20-ak % splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku članovima svojih obitelji moglo priskrbiti krevet. Podaci su to koji ukazuju na izrazitu socijalnu podijeljenost i imovinsku diferenciranost obrtničkog sloja.

¹¹⁶ Bezić-Božanić, *Juditini dvori*, str. 104; Božić-Bužančić, *Prilozi poznavanju interijera kuće*, str. 100.

¹¹⁷ Benyovsky, *Privatni prostori*, str. 55; Bezić-Božanić, *Tragom davnine*, str. 348; Ista, *Juditini dvori*, str. 103; Marija Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena. Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2006., str. 75.

Osim spomenutog inventara, u obrtničkim kućama kasnosrednjovjekovnog Splita gotovo da i nije bilo drugog namještaja. Posteljina i odjeća obično se spremala u škrinje (*casette, chasse*)¹¹⁸ i vreće (*sachi*)¹¹⁹ ili se metalnim kukama (*rampigoni*)¹²⁰ vješala o zid. Kasnosrednjovjekovni dalmatinski interijeri, naime, tada još nemaju ormara,¹²¹ a prve nalazimo tek u renesansnim kućama, umetnute u zidne niše i pregrađene policama.¹²² Stoga su se uporabni predmeti obično odlagali na kakve stalaže (*credençe*),¹²³ a to su po svoj prilici bila razna oruđa (*falzeta*)¹²⁴ i oružja (*spada, archo, balestra*)¹²⁵ te drugi predmeti, poput svijeća sa svijećnjacima (*candeliri, ferali*)¹²⁶ ili knjiga (*libri*).¹²⁷ Na drvene police zasigurno su se smještale i razne posude s vodom za umivanje i pranje ruku (*bacil da lauar, lauaçi*)¹²⁸ jer u obrtničkim kućama nije bilo zidnih umivaonika, kakvi su se u to doba postavljali u patricijske i bolje opremljene građanske kuće.¹²⁹ Doduše, inventar splitskog brijača Antuna Petrova iz 1454. g. spominje kameno korito za umivanje (*sechiarolo da lauar*),¹³⁰ no ono se, izgleda, nije nalazilo u njegovu domu, već u njegovoj brijačnici. Naposljetku, dobar dio obrtničkih interijera zasigurno su zauzimale i razne bačve (*tinaçi*)¹³¹ koje su, ako stambeni objekt nije imao

¹¹⁸ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70, 75'-76, 77, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 277-277'; 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'.

¹¹⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, 77, 81'-82; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

¹²⁰ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹²¹ Doduše, flandrijsko kasnogotičko slikarstvo i knjiške minijature pokazuju da je Sjever Europe već u to doba poznao ormare, no oni su, izgleda, češće bili smješteni na hodnicima, nego u sobama. Bili su to jednodijelni ormari s dvoja velika vratna krila ili dvodijelni s četiri manja, građeni i ornamentirani na isti način kao i tada nastale škrinje. – Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj*, str. 48.

¹²² Bezić-Božanić, *Juditini dvori*, str. 101.

¹²³ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419. Kredence zapravo predstavljaju međustupanj između škrinja i ormara, dio pokućstva što je služio za spremanje kućnih potrepština. To je najznačajniji novi tip namještaja kasnog srednjeg vijeka koji svoj postanak zahvaljuje isključivo napretku stolarstva u 15. st. Ovdje se zapravo radi o podizanju škrinje na četiri visoke i masivne noge s vratima na prednjoj strani pretinca za pospremanje stvari. – Kružić Uchytel, *Renesansni namještaj*, str. 47.

¹²⁴ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹²⁵ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 14', 32, sveš. 2, fol. 68', 70, 75', 77, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

¹²⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹²⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32; k. 10, sv. 24, fol. 23'-240, 247'-249.

¹²⁸ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'.

¹²⁹ Nada Grujić, *Zidni umivaonici 15. i 16. stoljeća u stambenoj arhitekturi dubrovačkog područja*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 23, Zagreb 1999., str. 64.

¹³⁰ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹³¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, 81'-82, sveš. 3, fol. 112.

konobu (*canava, canipa*)¹³² ili kuhinju (*choquina*),¹³³ bile smještene u sobi za dnevni boravak. One su, naravno, služile za pohranu vina (*uinum*),¹³⁴ no mogle su poslužiti i kao dio kućnog namještaja, kao stol, stalaža ili stolac.

Ako je stambeni prostor bio veći, tada je zasebni dio njegova interijera bio namijenjen kuhanju i pranju. Kuhinje su se obično smještale na vrh kasnosrednjovjekovnih kuća¹³⁵ kako bi se opasnost od požara svela na najmanju moguću mjeru. Kuhalo se, izgleda, na otvorenim ognjištima, iako ih notarski dokumenti izrijekom nigdje ne navode, no spominju komoštre, lance za postavljanje lonaca iznad vatre (*cadene da fuogo, cadene in cuxina*),¹³⁶ stoga možemo s pravom pretpostaviti i postojanje ognjišta. Osim toga, neki obrtnički inventari bilježe i peći za kruh (*conche da pane*),¹³⁷ no kako nigdje u izvorima ne nailazimo na spomen dimnjaka, pretpostavljamo kako kuhinje zacijelo nisu imale nikakav sustav odvodnje dima. To znači da su pri kuhanju bile potpuno ispunjene dimom¹³⁸ pa taj posao zasigurno nije bio ugodan, iako se dim od ognjišta mogao korisno upotrijebiti za sušenje mesa ili ribe.

Kako svjedoče sačuvani obrtnički inventari, u kuhinji se nalazio sav pribor za kuhanje i jelo. Bilo je tu bakrenih lonaca (*ramini*),¹³⁹ raznih kotli-

¹³² DAZd, SSA, k. 8, s.v 23, sveš. 3, fol. 105'; sveš. 5, fol. 235'-236; k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 287'; k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 105'-106; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 20'-21, sv. 32, sveš. 1, fol. 5', 90-90', 103.

¹³³ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249.

¹³⁴ Naime, u historiografiji je već odavno utvrđeno da je većina pučanskog sloja na neki način bila vezana uz agrar, obrađujući najčešće unajmljene nasade vinove loze u vlasništvu plemstva i Crkve, a nešto rjeđe i one vlastite. To je posebice karakteristično za obrtnički sloj koji je skromni budžet od zanatske proizvodnje nastojao popuniti radom u agrarnoj privredi. – Tomislav Raukar, *Zadar u 15. stoljeću: ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb 1977., str. 132-143; Lučić, *Obrti i usluge*, 205-208; Josip Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb 1995., str. 92-103. Tako je, također, bilo i u kasnosrednjovjekovnom Splitu što dokazuju brojni sačuvani notarski dokumenti o obrtničkom unajmljivanju ili kupnji poljoprivrednih zemljišta. Vidi npr.: DAZd, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 36; k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 7; k. 8, sv. 3, sveš. 3, fol. 103', 108'-110, sveš. 4, fol. 156', 166', 191-191', sveš. 5, fol. 197', 203-203', sveš. 6, fol. 267', 275-275', sveš. 7, fol. 323, 326, 332, sveš. 8, fol. 365, 383'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 407', 432'-433, sveš. 10, fol. 20', 32'-33, sveš. 11, fol. 52-52', 54, sveš. 12, fol. 166, 181, sveš. 13, fol. 206', 225', sveš. 14, fol. 256, 256'-257, sveš. 15, fol. 322, 334, sveš. 16, fol. 368', 373'-374; k. 10, sv. 24, fol. 42'-43, 80-80'; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 9, 9', 14', sveš. 2, fol. 43, sveš. 3, fol. 65'-66, 72, sveš. 4, fol. 89-89', 112-112', sveš. 5, fol. 152'-153, sveš. 8, fol. 12', 18, 19, sveš. 9, fol. 45-46; k. 12, sv. 27, sveš. 1, fol. 11'-12, 13', 31-31', sveš. 2, fol. 55'-56, 60'-61, sveš. 3, fol. 112; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 18, 28-28'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 18, 47-47', sv. 32, sveš. 1, fol. 100', 114 itd.

¹³⁵ Marasović, *Razvoj stambene kuće u Splitu*, str. 100.

¹³⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'.

¹³⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

¹³⁸ Gies, *Life in a Medieval City*, str. 49.

¹³⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'.

ća (*caldere*),¹⁴⁰ tava (*frisore*),¹⁴¹ košara (*coffani*),¹⁴² zdjela (*scudelle*)¹⁴³ i drugih posuda (*padelle, piadene*)¹⁴⁴ poslaganih po stalažama i klupama. Uz to osnovno posuđe, u bolje opremljenim obrtničkim kuhinjama mogle su se pronaći i razne šalice (*taçe, tazze*),¹⁴⁵ pehari (*calixi*),¹⁴⁶ tanjuri (*piati*),¹⁴⁷ vilice (*pironi*),¹⁴⁸ pladnjevi (*piadene*),¹⁴⁹ posude za ulje (*bochal de oio*),¹⁵⁰ vrčevi za vodu (*bochal d'aqua*)¹⁵¹ i bačvice za vino (*carateli per vinum*).¹⁵² Sve je posuđe, kako svjedoče izvori, bilo zemljano (*de terra*)¹⁵³ ili je bilo izrađeno od bronce (*de bronzo*)¹⁵⁴ i kositra (*de peltro*).¹⁵⁵ Jedaći je pribor najčešće bio metalni, rjeđe drveni, a samo je u bogatijim kućama bio izrađen od plemenitih metala.¹⁵⁶ Tako je, primjerice, splitski brijač Antun Petrov posjedovao dvije vilice od srebra,¹⁵⁷ a krznar Jurko Vališić imao je dva pribora za jelo i kuhanje sa zlatnim vilicama.¹⁵⁸ Tanjuri su najčešće bili drveni, a samo su u najbogatijim kućama bili kositreteni ili keramički.¹⁵⁹

Međutim, soba u kojoj se kuhalo mogla je po potrebi poslužiti i za pranje rublja. Naime, sanitarnih prostorija u kasnosrednjovjekovnim kućama splitskih obrtnika nije bilo,¹⁶⁰ pa je od kuhinje bilo najlakše improvizira-

¹⁴⁰ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 67'-68, 70, 75'-76, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 277'-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240.

¹⁴¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70, 75'-76; k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'.

¹⁴² DAZd, SSA, K. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁴³ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁴⁴ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277'-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

¹⁴⁵ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

¹⁴⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; sveš. 2, fol. 70; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240.

¹⁴⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 259-259'.

¹⁴⁸ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁴⁹ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁵⁰ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32.

¹⁵¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 19-19'.

¹⁵² DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32, sveš. 2, fol. 81'-82, sveš. 4, fol. 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

¹⁵³ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

¹⁵⁴ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'.

¹⁵⁵ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁵⁶ Božić-Bužančić, Prilozi poznavanju interijera kuće, str. 102; Helga Zglav-Martinac, *Tako su jeli naši stari* (Katalog izložbe Muzeja grada Splita), Split 1997., str. 8. Čelik i staklo još se u to doba nisu upotrebljavali za izradu jedaćeg pribora i kuhinjskog posuđa. – Gies, *Life in a Medieval City*, str. 49.

¹⁵⁷ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

¹⁵⁸ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'.

¹⁵⁹ Budeč, Inventar dobara, str. 74-75; Zglav-Martinac, *Tako su jeli naši stari*, str. 9-10.

¹⁶⁰ Doduše, prema zapisima Dubrovčanina Benedikta Kotruljevića izgleda da su u bolje opremljenim kućama toga doba ipak postojale prostorije s nekakvim nužnicima ili barem mjesta gdje se prolijevala nečista voda. – Grujić, Kuća savršenog trgovca, 205. Međutim, u izvorima splitskog

ti praonicu. Tu su se, stoga, zacijelo nalazili i razni predmeti potrebni pri pranju rublja, primjerice vjedra za vodu (*sechie*)¹⁶¹ i lavori (*mastelli*),¹⁶² a možda i kakvi sapuni načinjeni u domaćinstvu.¹⁶³ Rublje se pralo i u "lušiji", mješavini vode i pepela loze koji se potom ispirao kiselinom iscijeđenom iz nezrelog voća i čistom vodom.¹⁶⁴ Oprana se odjeća u kuhinji vjerojatno i sušila,¹⁶⁵ čemu je svakako morala pridonositi i toplina ognjišta.

Naposlijetku valja reći kako je kuhinja u zimskim mjesecima služila i kao spavaonica jer je to, ako se ložilo, noću bila najtoplija prostorija u kući. Stoga možemo pretpostaviti da su obrtničke obitelji u hladnim danima spavale u kuhinji, i to vjerojatno na klupama i škrinjama kružno raspoređenima oko ognjišta.¹⁶⁶ Na taj je način ognjište djelovalo i kao integracijsko središte unutar tog malog kućanstva.¹⁶⁷

Kako vidimo, udobnost je srednjovjekovne svakodnevice najviše ovisila o materijalnim mogućnostima pojedinca, a one su, unutar obrtničkog sloja, bile različite. Naime, oni obrtnici što su se bavili djelatnostima na višem stupnju tehnološkog razvoja, poput bojenja tkanina, kalafatanja ili zlatarstva, mogli su ostvarivati znatnu financijsku dobit jer je, zbog visokih ulaganja u obrazovanje majstora i pokretanje proizvodnje, konkurencija u tim djelatnostima bila manja, pa su malobrojni majstori tih struka mogli skuplje naplaćivati svoje proizvode. S druge strane, vrijednost artikala što su ih proizvodili, primjerice, postolari, kovači ili krojači bila je relativno mala, baš kao i tehnološki domet njihove proizvodnje, pa majstori tih struka nisu imali mogućnosti za veću zaradu unatoč tomu što su njihovi proizvodi bili od egzistencijalne važnosti gradskom stanovništvu. Stoga su profil majstora i brojnost obrtnika pojedine struke te visina početnog ulaganja u pokretanje proizvodnje bili ključni čimbenici za izdvajanje profitabilnijih djelatnosti od glavnine ostalih.¹⁶⁸ Tako su, logično, bogatiji obrtnički domovi imali i raskošnije interijere, a siromašniji su majstori jedva zadovoljavali osnovne

notarijata nisam pronašla spomena o takvim prostorijama u obrtničkim kućama, iako Splitski statut spominje septičke jame. – *Statut grada Splita*, knj. V, gl. 16, str. 728.

¹⁶¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; sveš. 2, fol. 70; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240.

¹⁶² DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

¹⁶³ U srednjem su se vijeku domaći sapuni izrađivali kuhanjem kaustične sode i svinjske masti, a samo su bogatija kućanstva kupovala uvozne sapune napravljene na bazi maslinova ulja. – Gies, *Life in a Medieval City*, str. 51.

¹⁶⁴ *Isto*, str. 51.

¹⁶⁵ Grujić, *Kuća savršenog trgovca*, str. 205.

¹⁶⁶ Sarti, *Živjeti u kući*, str. 108.

¹⁶⁷ *Isto*, str. 112.

¹⁶⁸ Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 220-225; Isti, *Studije o Dalmaciji*, str. 162-167; Benyovsky, *Gospodarska topografija Trogira*, str. 32-33.

egzistencijalne potrebe svojih obitelji. Tu neimaštinu pojedinih zanatlija možda najbolje ocrta sačuvani popis dobara splitskog kovača Nikole Bilinića od 18. srpnja 1438. g.¹⁶⁹ On, naime, navodi veoma skromni inventar kovačeve kuće: jednu škrinju, tri bačvice vina, nekoliko jastuka te nekoliko skromnih odjevnih predmeta. O raskošnom namještaju, luksuznim predmetima i toploj odjeći, kakvu su posjedovali bogati zlatari i klesari, Nikola je mogao samo sanjati. Ipak, i njegov je inventar dobar pokazatelj obrtničke kulture stanovanja u kasnosrednjovjekovnom Splitu.

Radni prostori obrtnika

Kako smo već višestruko naglašavali, radni su se prostori splitskih obrtnika u kasnom srednjem vijeku obično nalazili u sklopu njihovih stambenih zdanja. Naime, za dobrobit posla obrtnici su uglavnom otvarali dućane i radionice na frekventnim pozicijama u gradu, a ako na takvim mjestima nisu posjedovali nekretninu, valjalo je unajmiti gospodarski prostor u prizemlju tuđe kuće. Takvu praksu potvrđuju i sačuvane notarske isprave. Primjerice, briačnica se majstora Miladina nalazila *sub domibus done Nicolote*,¹⁷⁰ a i dućan je, što ga je slikar Dujam iz Splita dobio u zalog pri nekom kreditiranju, bio smješten *sub domo ser Marini de iudicibus*.¹⁷¹ Sličan raspored stambenih i poslovnih prostora uredio je zacijelo u svom domu i splitski krznar Mihovil Alegretijev, sudeći prema dokumentu iz 1449. g. kojim kupuje *medietatem unius sue domus cum tribus suis pauimentis, vna canipa et una apoteca*.¹⁷² Osim toga, gospodarske su se prostorije i inače smještale u prizemlja stambenih kuća, što potvrđuje, primjerice, i dokument iz 1454. g. u kojem se izričito kaže da se neki stan nalazio iznad konobe (*domus est super canipa*).¹⁷³

Dakle, radni su se prostori splitskih obrtnika obično smještali u prizemne prostorije kasnosrednjovjekovnih višekatnica što su se nalazile na frekventnim gradskim položajima. Splitsko je središte, naime, u to doba ekonomski veoma aktivno pa se po cijelom gradskom recinktu nalaze razne trgovačke radnje, skladišta, obrtničke radionice, dućani i konobe. Ipak, poslovno središte Splita u to je doba bio prostor oko Trga sv. Lovre,¹⁷⁴ a najviše

¹⁶⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 3, fol. 112.

¹⁷⁰ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59.

¹⁷¹ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 2, fol. 44', sveš. 5, fol. 219'-220.

¹⁷² DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 14, fol. 287'.

¹⁷³ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 105'-106,

¹⁷⁴ Taj se trg formirao krajem 14. i tijekom 15. st. kada su Splitski, ograđivši zapadni *burgus*, bicentrično organizirali svoj gradski prostor i sa starog crkvenog i municipalnog središta izmje-

je poslovnih prostora bilo smješteno u ulici što je od istočne strane trga vodila k sjeveru i jugu.¹⁷⁵ Ta je ulica spajala sjeverni ulaz u grad (*Porta Pistorii*) s južnim gradskim vratima (*Porta marine*),¹⁷⁶ a ona su vodila do još jednog ekonomski veoma aktivnog dijela grada – do gradske luke.¹⁷⁷ Ta ulica, izgleda, ni u 16. st. nije imala svoje ime, stoga su je splitski notari u svojim dokumentima obično nazivali *via tendente ad Portam Pisture* ili *cala tendente ad marinam*.¹⁷⁸ Kako svjedoče sačuvani notarski spisi, upravo se na tom području nalazilo najviše obrtničkih radionica i trgovačkih radnja. Tako je, primjerice, u blizini Trga sv. Lovre svoju radnju otvorio splitski podstrigač sukna Lovre,¹⁷⁹ baš kao i, primjerice, ljekarnik Lapi Zanobijev,¹⁸⁰ no na toj su poziciji i drugi splitski građani i plemići otvarali svoje dućane i trgovačke radnje.¹⁸¹ Ipak, čini se da je posebno pogodno mjesto za trgovanje bilo na predjelu Dobrić, u neposrednoj blizini splitske luke, gdje su se svakodnevno okupljali razni trgovci i poduzetnici,¹⁸² pa su tamo i splitski obrtnici najče-

stili zgrade komunalnih vlasti na novoformirani trg. – Rapanić, *Od carske palače*, str. 194. Više o izgledu Trga sv. Lovre u 15. st. vidi u: Cvito Fisković, *Izgled splitskog Narodnog trga u prošlosti*, *Peristil*, br. 1, Zagreb 1954., str. 71-102.

¹⁷⁵ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 18.

¹⁷⁶ Katja Marasović, *Mletački kaštel u Splitu. Izgradnja i preobrazbe*, *Prostor*, br. 20, Zagreb 2013., str. 253.

¹⁷⁷ Gradska je luka jedno od ekonomski najaktivnijih predjela svih dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. – Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 21.; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 189-190; Kolanović, *Šibenik*, str. 27; Benyovsky, *Gospodarska topografija Trogira*, str. 40-42. U Splitu se gradska luka Sv. Nikole prostirala pred pročeljem nekadašnje Dioklecijanove palače u širini od 100-ak m. – Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 269. S obzirom na gospodarsko značenje luke, splitska je komuna pažljivo vodila računa o njezinu stanju i održavanju, a statutarnim je odredbama regulirala i cjelokupno pomorsko poslovanje. Tako je, primjerice, zabranjivala u luku bacati smeće, balast, kamenje ili druge štetne stvari te je nalagala njezino povremeno dubljenje i popravljivanje. Osim toga, gradske su vlasti određivale i plaćanje carine na svu robu što se izvozila i uvozila u Split morskim putem te su i na taj način ubirale svoj dio lučkih pristojbi. – *Statut grada Splita*, knj. VI, gl. 34, 40, str. 772, 776; knj. NS, gl. 13, str. 820; knj. R, gl. 55-57, 59, 61, 63, 66, str. 892-896.

¹⁷⁸ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 270.

¹⁷⁹ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 170.

¹⁸⁰ DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 5, fol. 205'; k. 9, sv. 23, sveš. 12, fol. 187'-188, sveš. 13, fol. 201-201'; k. 11, sv. 25, sveš. 8, fol. 29-29'.

¹⁸¹ Primjerice, tu su svoje trgovine imali sinovi *ser* Nikole Zancijeva, zatim *ser* Jeremija de Chuchio-la, *ser* Petar Antunov, *ser* Arnir Lovrin i drugi ugledni splitski poduzetnici i trgovci. – Vidi npr.: DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 4, fol. 161'; sveš. 5, fol. 197-197', 205', 222, sveš. 6, fol. 281'; 288'-289, sveš. 7, fol. 297', sveš. 8, fol. 366; k. 9, sv. 23, sveš. 10, fol. 17, sveš. 13, fol. 201'-202; sveš. 14, fol. 271', 273, 273'-274, 277', 289', sveš. 16, fol. 355; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 124' itd.

¹⁸² Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 268-269.

šće obitavali.¹⁸³ Tu je, primjerice, svoju radnju unajmljivao brijač Miladin,¹⁸⁴ a na tom su predjelu zabilježeni i stambeno-radni prostori drvodjelaca Jurja i Luke te pokojnog kalafata Pavla,¹⁸⁵ zatim klesara Mihovila Meljakvića¹⁸⁶ te kovača majstora Vokasija.¹⁸⁷

Radni su se prostori splitskih obrtnika prema ulici obično otvarali “vratima na koljeno”, tipičnima za onodobne poslovne prostore posvuda po Dalmaciji.¹⁸⁸ Naime, jedna je polovica tog otvora služila kao ulaz u prostoriju, a u drugom je dijelu otvora, u svojevrsnom izlogu, obrtnik izlagao svoje proizvode.¹⁸⁹ Osim na taj način, obrtnički se asortiman izlagao i na raznim pomičnim strukturama ispred dućana, primjerice na drvenim klupama, tezgama i štandovima¹⁹⁰ s kojih su prodavači glasnim povicima o vrsti i cijeni proizvoda privlačili kupce. Međutim, Komuna je, kako smo rekli, branila uzurpiranje javnih površina na takav način te je pod prijetnjom novčane globe nalagala uklanjanje bespravno sagrađenih struktura.¹⁹¹

Ipak, onaj tko je stanovao u nekoj od drvenih prizemnica u splitskom predgrađu, nije mogao otvoriti radnju u prizemlju svoje kuće, već je trebao, zbog boljeg poslovanja, unajmiti radionicu i dućan u ekonomski aktivnijem dijelu grada. Međutim, dalmatinska su predgrađa u srednjem vijeku uglav-

¹⁸³ Ponekad su obrtnici iste struke otvarali svoje dućane i radionice u ulicama koje su prema njihovim zanimanjima dobijale imena. Tako je, primjerice, u srednjovjekovnom Zadru postojala *ruga fabrorum* i *ruga aurificum*, dok je na dubrovačkom Prijeku postojala *via deli orexi* i *via deli fabri*. – Planić Lončarić, Ceste, ulice i trgovi, str. 167; Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 21; Benyovsky, *Gospodarska topografija Trogira*, str. 29; Benyovsky Latin, Zelić, *Knjige nekretnina*, str. 69. No, u splitskim notarskim izvorima s polovice 15. st., nažalost, nisam pronašla nikakvih ulica čija bi imena upućivala na profesiju njezinih stanovnika.

¹⁸⁴ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 11, fol. 59.

¹⁸⁵ DAZd, SSA, k. 9, sv. 23, sveš. 15, fol. 328’.

¹⁸⁶ DAZd, SSA, k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 44’.

¹⁸⁷ DAZd, SSA, k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 215.

¹⁸⁸ Fisković, Romaničke kuće, str. 137; Planić Lončarić, *Planirana izgradnja*, str. 147; Benyovsky, *Gospodarska topografija Trogira*, str. 29.

¹⁸⁹ “Vrata na koljeno” tipična su za obrtničke dućane mediteranskih komuna, no na europskom su kontinentu pročelja poslovnih prostora izgledala sasvim dugačije. Naime, pored ulaza postojao je još jedan zaseban otvor čiji se “poklopac” otvarao prema ulici te bi na njemu obrtnik izlagao svoje proizvode kao na štandu. – Gies, *Life in a Medieval City*, str. 77-78.

¹⁹⁰ Na sličan su se način obrtnički proizvodi i druga trgovačka roba prodavali i u drugim komunama istočnog Jadrana. Primjerice, u Trogiru je do danas ostalo sačuvano nekoliko kamenih klupa za izlaganje trgovačkog asortimana pred dućanima, a slične se “mesarske klupe” spominju i u knjigama nekretnina dubrovačke općine iz 13. i 15. st. Osim toga, slični su običaji prodaje na ulici, izgleda, vladali i u Šibeniku jer je Komuna, kako bi spriječila “zakrečenje ulica”, zabranjivala prodaju kruha, sira te voća i povrća na ulici i dozvoljavala to samo na općinskom trgu. – Kolanović, *Šibenik*, str. 27; Benyovsky, *Reguliranje gradskog prostora*, str. 545; Benyovsky Latin, Zelić, *Knjige nekretnina*, str. 29, 34, 69.

¹⁹¹ Vidi bilj. 58 i 59.

nom bila težačka,¹⁹² a notarski spisi potvrđuju da su i splitski obrtnici češće stanovali unutar gradskog recinkta nego u predgrađima.¹⁹³ Naime, od svih splitskih obrtnika što su ostali zabilježeni u notarskim knjigama s polovice 15. st. samo ih se petoricu spominje kao stanovnike nekog od splitskih predgrađa (*habitatores in suburbio*).¹⁹⁴ Kako su to sve redom bili imovinski skromniji zanatlije, što u gradu nisu mogli kupiti nekretninu, zacijelo su u poslovnom središtu onodobnog Splita unajmljivali radionice i dućane, iako među sačuvanim izvorima nismo pronašli isprava o tome.

Naposlijetku, izvan poslovnog središta Splita nalazile su se samo one obrtničke radnje što su odlukom komunalnih vlasti bile izmještene izvan gradskog recinkta. Bili su to u prvom redu oni zanati što su ugrožavali sigurnost građana, narušavali mir susjednih kuća i zagađivali okolne javne površine. Dok su, primjerice, radionice drvodjelaca, brijača ili zlatara uglavnom bile smještene u prizemljima obiteljskih kuća u centru grada, kovačnice su, mesnice, bojadisarnice sukna i radionice za štavljenje kože redovito bile udaljavane iz gradske jezgre zbog opasnosti od požara, širenja neugodnih mirisa te zbog lakše odvodnje otpadnih voda iz takvih radnja.¹⁹⁵ Te su obrtničke radionice bile smještene na predjelu *Giudecha*,¹⁹⁶ na zapadnom dijelu splitske obale,¹⁹⁷ na mjestu razmjerno udaljenu od gradskog središta, a opet dovoljno blizu za obavljanje svakodnevnih poslova.

Smještaj kožarskih radionica i bojadisarnica sukna na splitskoj *Giudechi* potvrđuju i sačuvani arhivski izvori. Primjerice, inventar dobara split-

¹⁹² Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 19-20; Kolanović, *Šibenik*, str. 157-159; Ercegović, *Pučka arhitektura*, str. 25-33.

¹⁹³ Naime, brojni notarski ugovori o prometu obrtničkim nekretninama spominju upravo kuće i zemljišne parcele u gradskom središtu. Vidi npr. DAZd, SSA, k. 6, sv. 20, sveš. 1, fol. 10; k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 141', sveš. 4, fol. 177'-178, 189-189', sveš. 5, fol. 20, sveš. 6, fol. 248'-249, 283, sveš. 7, fol. 299'; k. 9, s.v. 23, sveš. 9, fol. 420, sveš. 11, fol. 87-87', sveš. 13, fol. 203-203', 232'-233, sveš. 15, fol. 238'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 169, sveš. 9, fol. 44'-45; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 17-17', 44, sv. 27, sveš. 2, fol. 52, 71'-71, 83, 96'-97; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39', 78, 86'-87, 90-90'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 1', 20'-21, 30, 35'-36, sv. 32, sveš. 1, fol. 5', 18', 24'-25, 28, 42', 46, 46', 47, 61'-61, 62'-63 itd.

¹⁹⁴ Bili su to: bačvar Ostoja Velislavlić, postolari Dragić Otolović i Juraj Vranijević, krojač Radoslav Srnilović i kožar Juraj Radivojević. – DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 143, sveš. 4, fol. 155', sveš. 8, fol. 346', 365; k. 12, sv. 28, sveš. 2, fol. 9-9'.

¹⁹⁵ U srednjem je vijeku izmještanje pojedinih obrta iz gradske jezgre bilo uobičajeno i u drugim dalmatinskim komunama. – Roller, *Dubrovački zanati*, str. 144; Jakov Stipišić, *Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz Arhiva Sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra, Zadarska revija*, br. 2-3, Zadar 1967., str. 185; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 181; Benyovsky, *Gospodarska topografija Trogira*, str. 37; Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 18-19.

¹⁹⁶ U izvorima se još naziva *Zudeca* ili *Iudaica* što bi moglo značiti da su se na tom predjelu prvo nalazile trgovačke radnje Židova. – Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971., str. 16.

¹⁹⁷ Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 290, bilj. 21.

skog postolara Ostoje Hrvatinića iz 1437. g.¹⁹⁸ nabraja mnoštvo predmeta pronađenih nakon majstorove smrti u njegovoj kući i radionici, ali navodi i još nekoliko komada kože *in Gudecha*, što mora značiti da je Ostoja i ondje imao kakav radni prostor. Osim toga, o obrtničkim radionicama na tom predjelu još zornije svjedoči inventar postolara Ivana iz 1436. g.¹⁹⁹ koji bilježi da je majstor, uz stambene prostore i poljoprivredna zemljišta, posjedovao još i *vno tinello da Giudecha*. Isto tako i u kupoprodajnom se ugovoru o prodaji bojadisarnice majstora Mihovila Markovog izričito kaže da je *una domum, seu statione tinctoria* bila smještena *proppe domum Gudaiche*, a ona se, kaže notar, nalazila *proppe marum salsum*.²⁰⁰ Naposljetku, o izmještanju pojedinih obrta izvan gradske jezgre svjedoči i odredba mletačkih vlasti iz 1447. g. koja naređuje splitskim krznarima, kožarima i krojačima sudjelovanje u gradnji i popravku gradskih zidina unatoč tomu što su bili naseljeni izvan njih.²⁰¹ Prema tome, na splitskom su se predjelu *Giudecha* nesumnjivo nalazile one obrtničke radionice što su svojim proizvodnim postupcima na neki način ugrožavale građane. Takvih je radionica zasigurno bilo mnogo jer su upravo majstori kožarsko-krznarske djelatnosti bili najbrojniji među čitavom obrtničkom populacijom u kasnosrednjovjekovnom Splitu,²⁰² stoga nije teško zamisliti buku i poslovnu vrevu na tom, ekonomski veoma aktivnom, dijelu splitske obale.

Unutrašnjost obrtničkih radionica i dućana

Interijeri su obrtničkih radionica i dućana u kasnosrednjovjekovnom Splitu ovisili ponajviše o vrsti i namjeni radnog prostora te o materijalnim mogućnostima njegova vlasnika. Logično je, naime, da će se unutrašnjost briačke radnje ili kovačnice po svom inventaru potpuno razlikovati od interijera mesnice ili prilika na gradilištu, koje je, uz manje klesarske radionice, zapravo glavni radni prostor raznih kamenara, zidara, skulptora i klesara. Najzad, ovisno o materijalnim mogućnostima obrtnika, pojedine će radionice i dućani biti bolje opremljeni alatom i sirovinama, a možda

¹⁹⁸ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82.

¹⁹⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 32.

²⁰⁰ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 193.

²⁰¹ *Zlatna knjiga grada Splita*, gl. ur. Ivo Frangeš, Split 1996., str. 206-208.

²⁰² Raukar, *Studije o Dalmaciji*, str. 164; Tonija Andrić, Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, br. 29, Zagreb 2011., str. 128-129. Osim toga, majstori istih struka bili su među najzastupljenijim obrtnicima i u drugim dalmatinskim komunama toga doba. – Lučić, *Obrti i usluge*, str. 167; Kolanović, *Šibenik*, str. 254-255.

čak i kakvim dodatnim namještajem. Doduše, većina je obrtničkih naučnika po isteku svog službovanja kod majstora dobivala osnovni radni alat koji im je trebao poslužiti za pokretanje vlastite proizvodnje,²⁰³ no za potpuno poslovno osamostaljivanje mladi je obrtnik trebao još unajmiti i radni prostor, nabaviti sirovine i drugu potrebnu opremu te se eventualno učlaniti u obrtnu bratovštinu svoje struke, što je, nesumnjivo, iziskivalo više početnog kapitala.²⁰⁴ Stoga su poslovni prostori siromašnijih zanatlija, vjerojatno, sadržavali samo najnužnije za obrtnički rad.

Tako su, primjerice, tekstilno-kožarske radionice, što su se nalazile na splitskoj *Giudechi*, po svojoj prilici bile dobro opremljene alatom i sirovinama jer su za pokretanje tako složene proizvodnje bila potrebna visoka financijska ulaganja.²⁰⁵ Naime, već je i sâm najam bojadisarnice bio veoma skup. Stoga kad 1453. g. majstor Mihovil Markov iz Splita unajmljuje od splitskog građanina i stanovnika *ser* Ivana iz Gubbija bojadisarnicu za čak 16 dukata godišnje (*ducati 16 auri pro vno anno ... pro affictu*),²⁰⁶ to je za njega znatan izdatak, čak toliko velik da mu vlasnik objekta već 1455. g. uvelike smanjuje najamninu (*ducati 10 boni auri et iusti ponderis pro vno anno*).²⁰⁷ Osim plaćanja najma, za pokretanje je proizvodnje trebalo još i zakupiti daću (*datium tinctorie*),²⁰⁸ nabaviti skupa bojila,²⁰⁹ osigurati velike količine

²⁰³ Notarski nas izvori, naime, učestalo obavještavaju o tome. Vidi npr.: DAZd, SSA, k. 8, sv. 23, sveš. 3, fol. 101', 115'-116, 127, 137, sveš. 4, fol. 172-172', 187-187', sveš. 5, fol. 209', 213', 215', 234, 242', sveš. 6, fol. 255'-256, 277-277', sveš. 7, fol. 297', 303', sveš. 8, fol. 361', 363'; k. 9, sv. 23, sveš. 9, fol. 394-394', 399-399', 423', sveš. 10, fol. 7, 14'-15, 29, 33', sveš. 11, fol. 55', 82'-83, sveš. 12, fol. 154', 158', sveš. 13, fol. 209', 230', 240, sveš. 14, fol. 255', 261', 282, sveš. 15, fol. 310', 314-314', sveš. 16, fol. 362', 378'-379; k. 10, sv. 24, fol. 16, 27-27', 70-70'; k. 11, sv. 25, sveš. 1, fol. 651, sveš. 3, fol. 59'-60, sveš. 4, fol. 82', 85'-86, sveš. 8, fol. 11-11', 11'-12, 14'; k. 12, sv. 26, sveš. 1, fol. 5', 18'-19, 29'-30, sveš. 2, fol. 21, 23'-24, sv. 27, sveš. 1, fol. 6'-7, 21-21', sveš. 2, fol. 57'-58, 66, sveš. 3, fol. 133; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 9'-10, 32'-33, 58-58'; k. 15, sv. 31, sveš. 1, fol. 14, 102, sv. 32, sveš. 1, fol. 4-4', 37, 72, 83', 109' itd.

²⁰⁴ Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 231-234.

²⁰⁵ *Isto*, str. 233.

²⁰⁶ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 76'-77.

²⁰⁷ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 154'. Usporedbe radi navedimo ovdje da polovicom 15. st. toliko otprilike iznosi i godišnji najam jedne bojadisarnice u vranskom predgrađu, čak 50 libara, odnosno oko 9 dukata. – Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 233. Naime, u to je doba tečaj zlatnog dukata i mletačke libre otprilike 1:6, kako se to i navodi u nekim dokumentima splitskog notarijata. – DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 4, fol. 139; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 80'-81, 115.

²⁰⁸ Naime, bojenje je tkanina bilo komunalnim monopolom još u predmetačko doba, a od 15. st. nadzor nad tom unosnom djelatnošću preuzima Venecija. Stoga je za bavljenje ovim obrtom trebalo zakupiti *datium tinctorie* koju su najčešće plaćali bojadisari, ali i ulagači iz višeg platnog razreda – gradski patriciji i imućni građani. – Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 221, 234; Kolanović, *Šibenik*, str. 276.

²⁰⁹ Za bojenje tkanina najčešće se koristila biljka guado koja je tkanini davala otmjenu indigo-plavu boju. Uvozila se iz gradova Apeninskog poluotoka, a kako je bila veoma skupa, u Zadru je u 15. st.

vode²¹⁰ te svu potrebnu opremu i alat.²¹¹ Stoga su, u nedostatku početnog kapitala, pojedini obrtnici prihvaćali ulaganja bogatih plemića i građana u prostor i opremu, a zauzvrat su nudili svoj rad u bojadisarnici.²¹² Tako su, primjerice, 30. kolovoza 1455. g. splitski plemić *ser* Ivan Mikačić i majstor Martin Vlatkov iz Zadra sklopili *pactum ad datum tinctorie*, pri čemu se *ser* Ivan obvezuje dati *fulcitam et calderias ac allia ordinamenta et eddifitia ... et guadam ad suffitientiam*, a majstor se Martin obvezuje uložiti *magistratum suum et alluid vtilitas et famulas*. Osim toga, prema ugovornim klauzulama zadarski majstor treba *venire habitatum Spaleti cum familiam suam*.²¹³

Osim bojadisarnica, i oprema je kožarskih radionica bila veoma skupa. Trebalo je prije svega nabaviti velike kotlove za namakanje sirove kože i krzna²¹⁴ u biljnim štavilima,²¹⁵ ali i velika vjedra za vodu (*sechie*)²¹⁶ u kojima se koža potom ispirala kako bi se mogla dalje obrađivati. U kožarskim je radionicama također moralo biti i nekoliko bačvica s mašću i lojem kojima su

zabilježen čak i pokušaj uzgoja te biljke. – Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 241; Isti, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 158. Od drugih bojila koristilo se drvo *versino* za bojenje u crveno, a njime se dobivala i ljubičasta boja tako da se crveno sukno miješalo s pepelom. Mnogo dragocjenija sirovina za crvenu boja bila je *grana*, kora jednog drveta od kojeg su se pravile boje za grimiz. Žuta se boja dobijala raznim mješavinama i koncentracijama guada i žutog drveta ili limunove kore, a u zeleno se bojilo sredstvima *piccamano* i *herba*. Bile su to su biljne boje za koje do danas nije ustanovljeno o kojim se biljkama radi. – Roller, *Dubrovački zanati*, str. 59.

²¹⁰ Naime, za razliku od suknarnica na dubrovačkim Pilama, koje su se napajale vodom preko modernog vodovoda što ga je u 15. st. izgradio Onofrio della Cava, pitka je voda je u srednjovjekovnom Splitu bila velik problem. – Planić Lončarić, *Planirana izgradnja*, str. 117; Robin Harris, *Povijest Dubrovnika*, Zagreb 2006., str. 308-310. Splićani su se, naime, napajali vodom iz javnih i privatnih bunara, a jedan se takav javni bunar nalazio na predjelu Dobri, po kojem je ta četvrt i dobila ime. – Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita. Kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi 1991., str. 92; Ercegović, *Pučka arhitektura*, str. 29. U srednjem se vijeku toponim *Dobri, Dobrić* često koristio za izvore pitke vode pa je tako i jedan trogirski bunar bio nazivan Dobrić. – Benyovsky, *Reguliranje gradskog prostora*, str. 558. Stoga je, sudeći po terminologiji, bunara zasigurno bilo i na splitskom predjelu Dobrić, pokraj mletačkog kaštela uz gradsku luku. Tako su splitski bojadisari sukna i štavaoci kože svakodnevno morali organizirati donošenje vode s tih bunara na udaljenu *Giudechu*.

²¹¹ Primjerice, kao oprema jedne bojadisarnice na zadarskom predjelu Stomorica u 15. st. navode se dvije bačve za bojenje i peć s kotlom. – Raukar, *Zadar u 15. st.*, str. 233.

²¹² Slična je situacija tada bila i u drugim dalmatinskim komunama. Primjerice, zadarske bojadisarnice kupuju i prodaju također zadarski plemići i ekonomski najjači trgovci iz građanskog staleža, a u njima rade majstori bojadisari koji, zahvaljujući profitabilnosti posla, uskoro ulaze u red najmućnijih obrtnika. – Isto, str. 233-234.

²¹³ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 211.

²¹⁴ Kečkemet, *Židovi*, str. 16.

²¹⁵ Od biljnih štavila najčešće se koristio tanin iz kore hrasta ili pitomog kestena te štavilo što se dobivalo iz lišća biljke ruja. – Roller, *Dubrovački zanati*, str. 144; Lučić, *Obrti i usluge*, 85.

²¹⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'; sveš. 2, fol. 70; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240.

štavioci premazivali kožu i potom ju dugotrajno sušili na suncu.²¹⁷ Stoga su se pred kožarskim radnjama i bojadisarnicama sukna morala nalaziti i velika klatna s užadi za sušenje obrađene kože i sukna. Danas samo možemo pretpostaviti kako su se tim prostorom širili neugodni mirisi štavila, boja, masti i loja na užarenom suncu.

Ipak, obrtničke radnje i dućani u koje su stizale tako obrađene sirovine nesumnjivo su bili uredniji i čistiji te kupcima privlačniji. Kako proizvodni postupci krojača i postolara u kasnom srednjem vijeku obuhvaćaju samo jednostavnu tehnologiju, njihovi su poslovni prostori zacijelo bili skromnije opremljeni od kožarskih štavionica i suknarskih bojadisarnica. Od alata tu bi se zasigurno našla razna oruđa poput šila (*subule*), igala ili kopča (*fibule*) što se spominju u sačuvanim obrtničkim inventarima,²¹⁸ zatim konci (*filii*), škare (*forfices*) i gumbi (*botoni*)²¹⁹ ili drveni postolarski kalupi (*forme de ligno a calçolario*)²²⁰ preko kojih se koža savijala i šivala u obliku cipele.

Tkanine su se i kože u 15. st. mjerile u laktima (*brachium venezianum*)²²¹ prema prototipu dužinske mjere (*morelus*),²²² pa je zacijelo i to bio neizostavan inventar svake krojačke ili suknarske radnje. Pri mjerenju roba se po svoj prilici prostirala po kakvu stolu (*tauola*)²²³ ili klupi (*bancho*),²²⁴ kako se može zaključiti iz sačuvanih obrtničkih inventara. U bolje opremljenim radnjama nesumnjivo je bilo još kakva namještaja, primjerice majstorov stol za rad ili kakvi stolci namijenjeni kupcima (*sede*).²²⁵ Od sirovina u radnim prostorima tekstilnih majstora možemo zamisliti velike bale grube raše (*rassa*),²²⁶ zatim tkanine od finijeg pamuka (*de panno*),²²⁷ fustana

²¹⁷ Roller, *Dubrovački zanati*, str. 144; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 85.

²¹⁸ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

²¹⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

²²⁰ DAZd, SSA, k. k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240.

²²¹ *Brachium venezianum* ili *braccio veneto* je srednjovjekovna mjera za duljinu čija je dužina u kasnosrednjovjekovnom Splitu ovisila o vrsti tkanine. Tako je, primjerice, lakat za vunene tkanine (*braccio da lana*) iznosio nešto više od 68 cm, a lakat za svilene tkanine (*braccio da seta*) nešto više od 63 cm. – Marija Zaninović-Rumora, *Stare mjere Splita od 15. do 19. stoljeća, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 52, Zagreb-Zadar 2010., str. 176, bilj. 23.

²²² DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 45'; k. 11, sv. 25, sveš. 10, fol. 10.

²²³ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77, sveš. 4, fol. 277'-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

²²⁴ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 75'-76, 81'-82; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

²²⁵ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

²²⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 19-19'; sveš. 2, fol. 48'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

²²⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 11, 32, sveš. 2, fol. 81'-82; sveš. 4, fol. 277'-278, 278'-279; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

(*de fustagno*)²²⁸ ili od otmjene svile (*de sirico*).²²⁹ Primjerice, u inventaru je bojadisara sukna Tvrdislava Vulkasinovića do danas ostalo zabilježeno čak 87 lakata grube raše (*rassa*) te 2 lakta finije raše (*rassa bona*),²³⁰ a nakon smrti krznara Ratka Galkovića i u njegovoj je radionici pronađeno 29 lakata *de tela grossa*.²³¹ Taj je materijal, čini se, bio veoma cijenjen jer čak i inventar imućnog brijača Antuna Petrova bilježi 27 lakata *de tella sotile*,²³² a inventar krznara Marina Radanova još 5 lakata iste tkanine.²³³

Od kožarskih su se sirovina u postolarskim radnjama mogli pronaći komadi razne kože. Cipele (*calze, zoccoli*) su se, izgleda, najčešće izrađivale od janjeće i jareće kože (*pelle de agnelinis et capretinis*),²³⁴ dok su se za izradu toplijih odjevnih predmeta i pokrivača upotrebljavala krzna lisica (*de vulpes*),²³⁵ jazavca (*de tassoni*),²³⁶ a ponekad čak i mačaka (*de gati*).²³⁷ Posebno su cijenjeni bili kordovani (*cordovani*), komadi kože koza i jaraca obrađeni stipsom i uvezeni iz španjolske Cordobe.²³⁸ Postolarske su i krznarske radionice po svoje prilici bile pretrpane takvim sirovinama, kako možemo zaključiti iz inventara majstora Ostoje Hrvatinića²³⁹ koji bilježi ukupno 400-tinjak komada najrazličitijih koža.

Radionice su se metalskih majstora najvjerojatnije također nalazile na *Giudechi*. Naime, proizvodni su postupci u metalskoj struci podrazumijevali lijevanje i kovanje željeza ili njegovo oblikovanje pomoću kalupa. Sirovo se željezo dobivalo taljenjem željezne rude u peći,²⁴⁰ a tako dobiveno željezo potom se mehanički obrađivalo dok je još bilo mekano.²⁴¹ Prema tome, srednjovjekovni su kovači tijekom rada proizvodili veliku buku, a kako su

²²⁸ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 277'-278; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

²²⁹ DAZd, SSA, k. k. 6, sv. 21, sveš. 4, fol. 278'-279.

²³⁰ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5.

²³¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7.

²³² DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

²³³ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

²³⁴ DAZd, SSA, k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

²³⁵ DAZd, SSA, k. 5, sv. 17, fol. 77, sv. 18, fol. 4; k. 8, sv. 23, sveš. 6, fol. 277; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419.

²³⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'.

²³⁷ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19'.

²³⁸ Paul Lacroix, *Manners, Custom and Dress During the Middle Ages and During the Renaissance Period*, <http://www.gutenberg.org/files/10940/10940-h/10940-h.htm>; Gies, *Life in a Medieval City*, str. 85.

²³⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82.

²⁴⁰ Rudama siromašan i teritorijalno ograničen splitski distrikt domaćim majstorima nije pružao mnogo sredstava za rad. Stoga su splitski kovači i zlatari bili prisiljeni sirovine kupovati od stranih trgovaca što su ih karavanama prevozili iz bosanskih rudnika u Fojnici, Kovnici, Busovači i Srebrenici. – Lučić, *Obrti i usluge*, str. 50; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, str. 166.

²⁴¹ Gies, *Life in a Medieval City*, str. 79-80.

zbog uporabe otvorenog plamena bili potencijalno opasni za okolne zgrade, i kovačke su radionice najvjerojatnije bile izmještene izvan gradskog središta. Sačuvani notarski spisi ne donose detaljnije podatke o tome kako je izgledao interijer kovačnica te koji su se alati rabili u proizvodnji. Na popisu dobara kovača Pribila Petanovića stoji tek da je posjedovao *staçionario con li feramenti di fabro*,²⁴² no koju je opremu to točno podrazumijevalo, notar, nažalost, nigdje ne bilježi. Stoga moramo pretpostaviti da su se i u splitskim kovačnicama rabili razni čekići (*mallei*), nakovnji (*incuda*), kliješta (*forcepes*), pile (*serre*), svrdla (*terebre*) i drugi alati što su se u to doba upotrebljavali i drugdje.²⁴³ Od konkretnih sirovina metalci su po svoj prilici upotrebljavali bakar, kositar i olovo, dok su preradom željeza dobivali čelik.²⁴⁴ Zaključujemo to iz zapisa splitskih notara koji polovicom 15. st. u raznim inventarima bilježe bakrene zdjele (*piadene de peltro*, *scudelle de peltro*),²⁴⁵ željezne svijećnjake (*ferali*, *candeliri de ferro*),²⁴⁶ razna metalna oružja (*spade*, *balestri*)²⁴⁷ te pojedine komade ratne opreme (*cellade*, *targete*).²⁴⁸

Dakle, inventar je obrtničkih radionica i dućana ponajprije ovisio o vrsti djelatnosti kojom se majstor bavi. Tako su, primjerice, drvodjelske radionice izgledale potpuno drugačije od kožarskih, krojačkih ili kovačkih. Kako su se drvodjelci, među ostalim, bavili i izradom drvenog namještaja, njihovi su poslovni prostori zacijelo bili bolje opremljeni različitim komadima pokućstva. Na koncu, tu su se morali nalaziti i izložbeni primjerci različitih proizvoda koje su majstori nudili kupcima i izrađivali ih po narudžbi. Bile su to razne grede i letve (*tole*, *planche*),²⁴⁹ drveni okviri za prozore (*telar de legno*),²⁵⁰ bačve različitih veličina (*bote*, *carateli*, *tinaçi*),²⁵¹ pojedini dijelovi namještaja (*credença de legno*, *leto*)²⁵² te razni uporabni predmeti (*sechia*

²⁴² DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 70.

²⁴³ Lučić, *Obrti i usluge*, str. 52.

²⁴⁴ *Isto*, str. 51.

²⁴⁵ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

²⁴⁶ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 77; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249.

²⁴⁷ DAZd, SSA, k. k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 11, 32, sveš. 2, fol. 70, 77, sveš. 4, fol. 259-259', 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240; 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14'.

²⁴⁸ DAZd, SSA, k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 7, fol. 13'-14'.

²⁴⁹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 48'; k. 11, sv. 25, sveš. 5, fol. 223-223', sveš. 9, fol. 33-33'; k. 13, sv. 29, sveš. 2, fol. 39'; k. 15, sv. 32, sveš. 1, fol. 67.

²⁵⁰ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 5, 6'-7, 32, sveš. 2, fol. 48'; 67'-68, 70, 75-76', 81'-82, sveš. 3, fol. 112, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 12, sv. 26, sveš. 2, fol. 15'.

²⁵¹ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 2, fol. 81'-82.

²⁵² DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 6'-7, 19-19', sveš. 2, fol. 75'-76, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 239'-240, 247'-249.

de legno, mastelli, padelle)²⁵³ što ih bilježe notarski izvori kao proizvode drvodjelaca. Od alata su se tu mogle naći različite pile (*serre*), sjekire (*securis*), turpije (*lime*) i drugi predmeti potrebni pri sječi drva i njenoj daljnjoj obradi: djelanju, tesanju i tokarenju.²⁵⁴

Od drvodjelskih radionica jedino su radni prostori kalafata, koji su u proizvodnji primjenjivali tehnološki složenije i naprednije postupke, mogli biti bolje opremljeni alatom i sirovinama. Kalafati su, naime, gradili brodove, a glavni im je zadatak bio popunjavanje rupa u trupu broda katranom i smolom kako u brod ne bi prodiralo more. Katran se dobivao topljenjem pakline, krute organske tvari koja je nastajala kuhanjem srži bora.²⁵⁵ U procesu izgradnje broda u katran se umakala stupa (kučina, ostaci konoplje ili lana i sl.), a zatim se ta smjesa nabijala u uski prostor između dasaka broskog trupa.²⁵⁶ Stoga možemo pretpostaviti kako su i radni prostori kalafata bili prepuni raznih dasaka i letva, vjedara za vodu, posuda za kuhanje pakline i zdjela za miješanje katrana. Zacijelo su se i iz njih širili neugodni mirisi, stoga su i radionice kalafata zasigurno bile smještene izvan grada, po svoj prilici negdje u gradskoj luci, kako bi i poniranje broda u more bilo što jednostavnije i lakše. Gdje je to točno bilo, na temelju dostupnih izvora, nažalost, nismo uspjeli utvrditi.

Slično je bilo i u građevinarskoj djelatnosti. Naime, poslovni prostori klesarskih majstora obično su bili na otvorenom, na gradilištima (*fabrice*) koja su se mogla nalaziti bilo gdje u gradskom središtu, ali i izvan njega. Osim toga, klesarske su se radionice, sukladno potrebama, mogle nalaziti i uz gradilišta, zajedno s barakom koja je mogla služiti kao radni prostor i spremište, a pojedini su klesari zacijelo imali i vlastitu radionicu u gradu ili izvan njega. U svakom slučaju, na ta su mjesta kamenari dovozili već formirane kamene blokove iz kamenoloma²⁵⁷ te ih ondje još eventualno do-

²⁵³ DAZd, SSA, k. 6, sv. 21, sveš. 1, fol. 19-19', sveš. 2, fol. 70, sveš. 4, fol. 277-277'; k. 10, sv. 24, fol. 247'-249; k. 11, sv. 25, sveš. 6, fol. 418'-419, sveš. 7, fol. 13'-14.

²⁵⁴ Iako u izvorima nema spomena o vrsti drva koje su drvodjelci u svom radu koristili, zacijelo je to bilo drvo tipično za mediteransko podneblje: orahovina, bor, čempres, maslina. – Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, str. 90; *Hrvatska enciklopedija*, gl. ur. August Kovačec, sv. IV, Zagreb 2002., str. 313. U Split se drvena građa vjerojatno dopremala iz šuma u unutrašnjosti, možda i iz Bosne, kako je to bilo uobičajeno i u drugim dalmatinskim komunama. – Roller, *Dubrovački zanati*, str. 116.

²⁵⁵ Paklina je Mlečanima bila neophodno potrebna u gradnji i održavanju brodova pa je duž Francesco Foscari u kolovozu 1441. g. izdao naredbu kojom se zabranjuje izvoz pakline iz Dalmacije u sva mjesta osim u Veneciju. – *Zlatna knjiga*, str. 167.

²⁵⁶ Serdo Dokoza, *Dinamika otočnog prostora. Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijenom srednjem vijeku*, Split 2009., str. 124-125, 158.

²⁵⁷ Kamen se brao najvjerojatnije u bračkim kamenolomima jer je njegov dovoz bio znatno jeftiniji pomorskim, nego kopnenim putem. – Gies, *Life in a Medieval City*, str. 141; Patrick Demouy,

radivali.²⁵⁸ Osim klesara i kamenara, na gradilištima su radili i zidari koji su podizali zidove povezivanjem kamenih blokova vapnom, odnosno vapnenom žbukom.²⁵⁹ Pomoćni su radnici miješali vapno s pijeskom,²⁶⁰ a ujedno su obavljali i razne poslove kopanja, gradnje skela, dovoza materijala, odvoza otpada i dr.²⁶¹ Ipak, najzahtjevnije poslove na gradilištu izvodili su klesari, izrađivali su najkompliciranije elemente – reprezentativne portale, prozorske okvire, bunarske krune te druge ukrase. Takvi su se elementi najčešće izrađivali po narudžbi, no u klesarskim su se radionicama nerijetko i unaprijed izrađivali, zato su se neki tipski primjerci mogli kupiti kao već gotov proizvod i ugraditi u kuću.²⁶² Kao građevni alat klesari su, kamenari i zidari rabili razne čekiće (*mallei*), dlijeta (*scalpra*), lopate (*pale*), pijuke (*upupe*), motike (*liges*) i sl., a za obradu kamena upotrebljavala su se razna željezna dlijeta i poluge (*vectes*) te čekići i pile (*serre*).²⁶³ Te su komade alata građevinski majstori uglavnom osobno posjedovali jer su ih najčešće nasljeđivali u obiteljskom poslu. Oni koji nisu bili te sreće ovisili su o opskrbi poslodavca, koji je i inače bio odgovoran za popravak i održavanje alata.²⁶⁴

Naposlijetku možemo zaključiti kako je interijer obrtničkih radionica i dućana prije svega bio jednostavan i funkcionalan. Doduše, radionice su tehnološki naprednijih djelatnosti, poput kalafatanja ili bojenja sukna, bile bolje opremljene alatom i sirovinama, a kako su majstori tih struka ostvarivali i veću financijsku dobit, tako su njihovi radni prostori mogli biti i udobnije namješteni raznim pokućstvom. S druge strane, obrtnici slabijeg imovinskog stanja jedva su namicali osnovna sredstva potrebna za pokretanje proizvodnje i daljnji rad. Mnogi su od njih, naime, morali unajmljivati poslovne prostore na frekventnim položajima u gradu, stoga su njihovi interijeri, u nedostatku više početnog kapitala, često sadržavali samo osnovne alate i prijeko potrebne sirovine za rad. Tako se socijalna podijeljenost zanaatlijskog sloja u kasnosrednjovjekovnom Splitu očitovala i u izgledu, funkciji i udobnosti obrtničkih prostora.

Katedrale, Zagreb 2010., str. 81. Osim toga, 1455. g. drački je klesar Andrija Aleši zakupio kamenolom u Pučišćima na Braču pa je gotovo sigurno dio tog kamena bio ugrađivan i u neke splitske objekte. – Hilje, Andrija Aleši i stambeno graditeljstvo, str. 46.

²⁵⁸ Roller, *Dubrovački zanati*, str. 121; Fisković, *Dalmatinski prostori*, str. 179; Gies, *Life in a Medieval City*, str. 141. Ponekad su se iz kamenoloma izvozili i već gotovi građevinski ulomci, što znači da su kamenari ujedno bili i vješti klesari. – Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, str. 32.

²⁵⁹ Gies, *Life in a Medieval City*, str. 145.

²⁶⁰ Lučić, *Obrti i usluge*, str. 25.

²⁶¹ *Isto*, str. 26.

²⁶² Plosnić Škarić, *Gotička stambena arhitektura*, str. 253.

²⁶³ Roller, *Dubrovački zanati*, str. 123; Lučić, *Obrti i usluge*, str. 26; Demouy, *Katedrale*, str. 82.

²⁶⁴ Gies, *Life in a Medieval City*, str. 141.

Zaključak

Razmatrajući stambene i radne prostore splitskih zanatlija u kasnom srednjem vijeku, možemo zaključiti kako je udobnost obrtničke svakodnevice ovisila ponajprije o materijalnim mogućnostima pojedinca, odnosno o financijskoj dobiti što ju je majstor mogao steći svojim radom. Naime, stambene prostore bolje situiranih obrtnika u 15. st. uglavnom čine kamene kuće s kuhinjom na vrhu i gospodarskim prostorijama u prizemlju kuće, dok se obiteljski život najčešće odvija u njezinu središnjem dijelu. S druge strane, siromašniji su obrtnici obično stanovali u drvenim prizemnicama ili u kućama samo dijelom izgrađenima od kamena i prekrivenima slamom. Osim toga, inventar tih prostora također odaje socijalnu podijeljenost obrtničkog sloja. Naime, sačuvani popisi dobara obrtnika profitabilnijih strukâ svjedoče o većem broju uporabnih predmeta i luksuznih dijelova namještaja što su omogućavali udobniji život, dok su siromašni zanatlije jedva namicali sredstva za nabavu predmeta od egzistencijalne važnosti svakom kućanstvu.

Slična se imovinska diferencijacija zrcali i u interijerima obrtničkih radionica i dućana, a to se prije svega odnosi na njihovu opremljenost alatom i sirovinama te raznim pomagalicama i namještajem. Doduše, sačuvani inventari i obrtničke oporuke svjedoče o relativno dobroj opskrbljenosti sirovinama u svim strukama, no profitabilnost se pojedinih djelatnosti ogleda u luksuznom namještaju i dodatnoj opremi poput, primjerice, kamenih umivaonika u brijlačnicama ili skupih kemikalija u bojadisarnicama. Tako je, logično, i opremljenost radnih prostora ovisila o materijalnim prilikama pojedinih obrtnika.

S U M M A R Y

Tonija Andrić

The furnishings of residential and working spaces of the artisans of Split in the late Middle Ages

This paper examines the appearance, furnishings and functionality in late medieval Split on the basis of preserved notarial documents from the mid-fifteenth century. Above all, the author explores the types of artisan lodgings and houses in the attempt to determine the materials of their construction and depict their external appearance, as well as to outline artisan interiors and also note the inventory of their rooms and kitchens. The author concludes that the comfort of everyday artisan life depended foremost on the material possibilities of individuals, in other words, on the profitability of individual trade activities.

The author further examines the location of artisan workshops and stores in the city area and their furnishings in terms of tools and raw materials. The majority of artisan trade was located in busy parts in the centre of the city, while tanneries and blacksmith workshops were located in the *Giudecca* so as not to disturb their neighbours. As regards the furnishings of individual workshops, more profitable activities made use of better equipment and more expensive tools, while poorer artisans generally possessed only the most necessary tools and materials for their work. Therefore, social inequality of the artisan class was reflected in the functionality of its work spaces.

Neven Budak

Putovanje Ivana VIII. Paleologa i patrijarha Josipa II. duž istočne jadranske obale

UDK: 27(091)''14''

94(497.5 Dalmacija)''14''

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12. 03. 2014.

Prihvaćeno: 07. 04. 2014.

Neven Budak

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

nbudak@ffzg.hr

U članku je prikazano putovanje bizantske delegacije na koncil u Feraru 1437.-1438. u dijelu puta Jadranom, kao i povratak od Venecije do Krfa 1439.

Ključne riječi: Silvestar Siropulos, Koncil u Ferari, plovidba, Jadran, galija, Korčula, Zadar, Pula.

Stanovnici dalmatinskih gradova tijekom srednjovjekovlja nisu imali prilike često doživjeti posjete vladara ili najviših crkvenih poglavara. U literaturi se vjerojatno najčešće navodi neplanirani posjet pape Aleksandra III. Zadru godine 1177.¹ Jednako je tako nevoljom izazvan posjet kralja Žigmunda Dubrovniku impresionirao domaćine u tolikoj mjeri da su o tome ostavili spomen-ploču na Kneževu dvoru. Dubrovnik je i inače sačuvao više uspomena na vladarske posjete, o čemu svjedoči legenda o navodnom posjetu kralja Rikarda Lavljeg Srca – opet prinudnom – vezana uz početak gradnje dubrovačke katedrale.² U svojem prikazu Dubrovnika Filip de Diversis je spomenuo gradsku ložu u kojoj su okrunjeni posjetitelji običavali ostavljati svoje obojene grbove kao biljege svojega prolaska.³ Razumljivo je da su svi oni morali prolaziti i drugim dalmatinskim gradovima, ploveći duž istočne jadranske obale prema Levantu ili vraćajući se prema sjeveru, ali se o tome nisu sačuvali tragovi u našim arhivima.

¹ Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb 1997., str. 69.

² Antun Ničetić, *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetog Pavla*, Dubrovnik 2005., str. 284-285.

³ Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković-Römer, Zagreb 2004., str. 58.

Među rijetkim okrunjenim gostima posebno mjesto, dakako, zauzimaju oni sa samog vrha hijerarhije vlasti – carevi. Žigmund u vrijeme dolaska u Dubrovnik još nije bio car, a ni jedan drugi zapadni car nije došao na dalmatinsku obalu. U literaturi se, barem koliko je meni poznato, neće naći podatak ni o posjetu nekog istočnog cara, kao ni patrijarha carigradske Crkve. To je s jedne strane razumljivo jer domaći izvori nigdje ne spominju dolazak nekog bizantskog cara, ali je s druge strane ipak pomalo neobično da se ne navode čak dvojica vladara s Bospora koja su prošla našim morem. Prvi je bio Manuel II. Paleolog, a drugi njegov sin Ivan VIII., obojica istim poslom – nastojanjem da ostvare crkveno jedinstvo i time dobiju potrebnu pomoć za obranu od Osmanlija.

Manuel II. Paleolog krenuo je u prosincu 1399. na putovanje na zapad kako bi potražio potporu protiv Osmanlija. Na put je išao brodovima do Venecije, pa je najvjerojatnije plovio duž istočne jadranske obale, ali o tome, koliko mi je poznato, nema ni primarnih izvora ni sekundarne literature.⁴ Situacija u kojoj se Bizant nalazio izgledala je u to vrijeme gotovo beznadna, stoga je car prihvatio ideju razgovora o crkvenoj uniji. Donoseći sa sobom carigradske relikvije, nastojao je pridobiti Veneciju, papu i niz europskih vladara da pomognu carstvu na zalazu, ali je sve bilo uzaludno, pa je neočekivani spas došao tek s pobjedom mongolskog vladara Timura nad sultanom Bajazidom u bici kod Angore 1402. godine. Car je tada još bio u Francuskoj, a vratio se u svoju prijestolnicu tek 1403., kada je vjerojatno ponovno proputovao jadranskom obalom od Istre do Drača.⁵

Ivan VIII. odlučio se na put do Italije iz istih razloga kao i njegov otac. Osmanlije su se u međuvremenu oporavili od poraza kod Angore i Carigrad se ponovno našao u okruženju koje nije davalo mnogo nade u opstanak. Prekid crkvenog raskola mogao je osigurati barem neku pomoć Zapada, ma kako ta nada bila varljiva.⁶

Dok o putovanju starijeg Paleologa ne znamo ništa što bi se ticalo Dalmacije, u pratnji je mlađega bio Silvestar Siropulos (vjerojatno oko 1400. – nakon 1453.), autor putopisa u kojem je opisao putovanje od Carigrada do Ferare i Firenze, kao i povratak u bizantsku prijestolnicu, u kojem su, kako ćemo poslije vidjeti, sudjelovali i neki Zagrepčani. Siropulos je vršio visoke dužnosti u carigradskoj Crkvi. Bio je *megas ecclesiarches* i đakon Sv. Sofije. Njegove je memoare objavio Vitalien Laurent, a dio koji se odnosi na

⁴ Wilhelm Baum, Manuel II Palaiologos (1391-1425 A.D.), u: *De Imperatoribus Romanis. An Online Encyclopedia of Roman Emperors*, <http://www.luc.edu/roman-emperors/manuel2.htm> (posljednji posjet 1. 3. 2014.).

⁵ Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324-1453*, Zagreb 2006., str. 330-331.

⁶ Ostrogorski, *Povijest Bizanta*, str. 334-336.

putopis i koji obuhvaća razdoblje od 24. studenog 1437., kada se Siropulos ukrcao na brod zajedno s patrijarhom Josipom II., do 13. travnja 1438., kada se u Ferari slavio Uskrs, preveden je na engleski.⁷

Carsko-patrijaršijska delegacija, koja se na osam galija uputila prema zapadu, morala je na stanovnike prijestolnice ostavljati veličanstveni dojam, iako možemo dvojiti o oduševljenju koje je kod njih izazivala sama misija.⁸ Siropulos je u svojem izvještaju zabilježio riječi koje je biskup Herakleje uputio Kristoforu, biskupu Korona, glavnom papinu izaslaniku u pregovorima o dolasku Bizantinaca u Feraru. Grčki je prelat rekao svom latinskom kolegi da mu papa mora biti jako zahvalan jer nije mala stvar odvesti iz grada na takvo putovanje cara, patrijarha i gotovo sve istočne biskupe, među kojima su mnogi bili stari i slabi. Te riječi zvuče pomalo proročanski kada znamo da je Josip II. umro u Firenci ne dočekavši kraj koncila.⁹

Opis je putovanja vrlo dramatičan. Već kod Galipolja carska je galija bila napadnuta strelicama i kamenjem izbačenim iz katapulta, poslije su je ugrozili katalonski gusari; mornare su, pri pokušaju uzimanja svježe vode na obali, napali Turci, a oluje su često ugrožavale brodove i razdvajale ih. Na putu od Krfa izbila je među ukrcanim robovima kuga od koje su pomrli svi do jednoga, iako nitko – kako s čuđenjem ističe Siropulos – od Grka i Latina nije obolio, premda su svi bili međusobno stiješnjeni na uskom prostoru.¹⁰

Patrijarh, s kojim je Siropulos plovio, bio je na mletačkim posjedima u Grčkoj dočekivan s velikim počastima, iako su ga u Modonu htjeli smjestiti u davno napuštenu kuću u čijem je prizemlju bio svinjac. Ne bez ironije, opisujući odnos Grka prema delegaciji, putopisac je zapisao da su im, ispraćajući ih, govorili da su oni sada kao 318 crkvenih otaca ili poput drugih sudionika velikih koncila, a što su im govorili po povratku, to će zapisati na drugome mjestu.¹¹

⁷ Vitalien Laurent, *Les 'Mémoires' de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, Paris 1971. Biografski podaci o Siropulosu, kao i engleski prijevod dijela njegova putopisa mogu se naći na stranici: <http://www.syropoulos.co.uk/syropoulos.htm> (posljednji posjet 2. 3. 2014.). Stranica je rezultat Projekta Siropulos, provedena na Sveučilištu Birmingham 2008. godine. Vidi: *Sylvestre Syropoulos on Politics and Culture in the Fifteenth-Century Mediterranean*, ed. Fotini Kondyli, Vera Andrioupolou, Eirini Panou, Mary B. Cunningham, Farnham 2014.

⁸ Konvoj se sastojao od triju galija koje je poslao Papa, triju trgovačkih galija, jednog carskog broda i jednog firentinskog. Trgovački su se brodovi poslije odvojili, a i firentinski je zaplovio nekom drugom rutom.

⁹ *The memoirs of Sylvester Syropoulos*, <http://www.syropoulos.co.uk/syropoulos.htm>, str. 2.

¹⁰ *The memoirs of Sylvester Syropoulos*, str. 10.

¹¹ *The memoirs of Sylvester Syropoulos*, str. 13.

Nakon što su napustili Krf, brodovi su 26. siječnja, dva mjeseca nakon odlaska iz Carigrada, uplovili u Jadransko more:

“Nakon što smo otamo otplovili, poslije jednog dana počeli smo prelaziti Dubrovački zaljev u kojem nas je, pošto smo ga prelazili cijeli dan i noć, ponovno snašla snažna oluja koja je trajala od ponoći do zore i brodovi su bili razbacani i nisu se mogli međusobno vidjeti do nakon razdanjivanja. Doista, kada je dan došao, našli smo se iznenađujuće blizu obale i oko drugog sata usidrili smo se u Korčuli. A kada je prošlo već dosta vremena, stigao je i drugi brod. Zatim je, nakon četvrtog sata, došla i carska galija i napokon i ona posljednja. Ondje smo čuli da je umro kralj Nijemaca i da je papa došao u Feraru, gdje nas očekuje.”¹²

Kralj Nijemaca bio je, naravno, Žigmund. U Dubrovniku, gdje se za kraljevu smrt već znalo, održan je, šest dana prije no što će mletačko-bizantska flotila pristati na Korčuli, posmrtni govor u vladarevu čast. U katedrali ga je 20. siječnja održao Filip de Diversis.¹³ Da su car i njegova pratnja pristali u Dubrovniku, dočekao bi ih knez Matija de Grade, a Filip bi možda i Ivanu VIII. održao prigodni govor. Međutim, vođa puta, Mlečanin Antonio Condulmer, odlučio je zaobići Dubrovnik.¹⁴ Je li to bilo zbog nevremena koje ih je odbacilo prema Korčuli ili je brod radije odveo do mletačke Korčule, ne možemo znati. Do ljeta je Dubrovnikom i okolicom harala kuga, pa ga je možda i to odvratilo da pristane podno Srđa.¹⁵ Da nije bilo uobičajeno ploviti otvorenim morem od Krfa do Korčule, dokazuje i jedan od najstarijih portolana, pizanski rukopis iz kasnog 12. st., koji u svojem uvodnom dijelu navodi najvažnije točke na plovnom putu duž istočne jadranske obale: Drač, Budvu, Dubrovnik, Ston (Valle de Stagno), Zadar, Kvarnerski zaljev (Sinus Carnari, bez navođenja neke luke), Premanturu i Veneciju. U rukopisu se poslije spominju mnoge druge luke i otoci, ali čini se da su to bile najvažnije orijentacijske točke.¹⁶ Neki drugi putopisci svjedoče da su, zbog nepovoljnih

¹² *The memoirs of Sylvester Syropoulos*, str. 14 (preveo autor).

¹³ Zdenka Janeković-Römer (ur.), *Filip de Diversis, Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva*, Zagreb–Dubrovnik, 2001.

¹⁴ Antonio Condulmer bio je nećak Gabriela Condulmera, pape Eugenija IV. Usp. Pamela Long, Introduction: The World of Michael of Rhodes, Venetian Mariner, u: *The Book of Michael of Rhodes. A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, vol. 3, ed. Pamela Long, David McGee, Alan M. Stahl, Cambridge, Ma.–London 2009., str. 16.

¹⁵ O kugi 1437. godine v. Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Zagreb–Dubrovnik 2011., str. 240–241.

¹⁶ Patrick Gautier Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle: Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei*, Collection de l'École française de Rome, vol. 203, Rome 1995., str. 113, 150–155. Uvod sadrži opsežnu bibliografiju o talijanskim srednjovjekovnim zemljovidima i portolanima.

vremenskih okolnosti, brodovi ipak plovili preko “Dubrovačkog zaljeva”, kako ga naziva Siropulos, a da su ih vjetrovi znali odbaciti sve do Apulije.¹⁷

Zanimljivo je da o dolasku cara i patrijarha na Korčulu nije ostala nikakva zabilješka. Iako je delegacija morala ostaviti dojam na lokalno stanovništvo, uključujući mletačkog kneza, u arhivu Korčule nije se o tome sačuvao nijedan podatak. S druge strane, ni Siropulos, koji je inače bilježio susrete s domaćim stanovnicima u Grčkoj, nije zapisao da su Bizantinci ostvarili neki kontakt s predstavnicima lokalne vlasti, kako svjetovne, tako i crkvene. Spomenuo je, doduše, da su na Korčuli saznali za Žigmundovu smrt, ali je moguće da su to doznali od svojih mletačkih suputnika, koji su to čuli od kneza. To bi značilo da car i njegova pratnja nisu ni pokušali ostvariti kontakt s lokalnim stanovništvom, a vjerojatno nisu ni ulazili u grad. Car je i inače preferirao ostajati na brodu, a ostarjeli je patrijarh bio skloniji noćenjima na obali. Siropulos je napomenuo da su se car i patrijarh na Korčuli susreli prvi put nakon odlaska iz Carigrada.

Sljedeća postaja nakon odlaska s Korčule, na kojoj su proveli dva dana, bio je neimenovani pusti otok koji se po svoj prilici morao nalaziti negdje blizu Zadra. Možda se radilo o jednom od kornatskih otoka. Zanimljivo je da Siropulos bilježi kako je bilo jako hladno, a pao je i snijeg. Car se razbolio, stoga su ga iskrcali na obalu i podigli mu šator. Svi su se, kako piše Siropulos, smrzavali zajedno s carem četiri dana, a onda su ga vratili na brod i nastavili put.¹⁸ Bila je to još jedna čudna Condulmerova odluka jer je nejasno zašto nisu radije pristali u neku od luka kojih između Korčule i Zadra doista nije manjkalo. Moguće je da su ih vremenske prilike i carevo loše stanje natjerali da se što prije usidre, bez obzira na nepovoljan smještaj.

Jednako je tako čudno da je Siropulos trodnevnom boravku u Zadru, koji je bio sljedeće odredište delegacije, posvetio jednu jedinu rečenicu (“Po dolasku u grad zvan Zadar, ostali smo tamo tri dana.”).¹⁹ Ni zadarski izvori, koliko mi je poznato, nisu zabilježili taj visoki posjet, pa se čini da je nezainteresiranost bila obostrana, iako je teško zamisliti da barem neki od Bizantinaca nisu obišli grad i njegove crkve, a da Zadrani nisu bili uzbuđeni

¹⁷ Švicarski dominikanac Felix Fabri detaljno je opisao dva hodočašća koja je poduzeo 1480. i 1483. Oba je puta do Svete Zemlje plovio duž istočne jadranske obale, ostavivši svjedočanstvo o tegobama takvih putovanja. Strah, bolesti, žed i prljavština bili su stalni pratitelji putnika, što se poklapa i sa Siropulosovim dojmovima. Fabri nam osim toga donosi živopisne opise gradova, ljudi i krajoлика. Usp. Stjepan Krasić, Opis hrvatske jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483./84. godine, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, sv. 39, Dubrovnik 2001., str. 133-216.

¹⁸ *The memoirs of Sylvester Syropoulos*, str. 15.

¹⁹ Isto.

zbog dolaska grčkog cara i patrijarha. Vjerojatno je Ivan VIII. zbog lošeg zdravstvenog stanja ostao na brodu, pa to donekle objašnjava šutnju izvora.

Nakon što su napustili Zadar, ponovno su ih snašle nevolje jer je oluja slomila križ na jarbolu carske galiije. Mornari su ga privremeno uspjeli učvrstiti, ali se flotila morala dva dana zadržati u Rovinju kako bi se jarbol popravio. Potom su nastavili put do Poreča, gdje su se morali ponovno usidriti na tri dana jer je opet došla oluja. Ni Poreču ni Rovinju Siropulos nije posvetio ni retka, pa iz njegova putopisa proizlazi da ga čitava jadranska obala uopće nije zanimala, za razliku od brojnih drugih putopisaca koji su često detaljno opisivali jadranske gradove i krajolike uz koje su plovili.

Siropulos izvještava kako ih je nekoliko dana prije napuštanja Poreča, dakle vjerojatno u Rovinju, dočekaio pilotski brod koji ih je trebao odvesti do Venecije. Tim su brodom Siropulos, kao patrijarhov ambasador, i carski izaslanik otplovili ispred ostalih da bi duždu najavili dolazak cara i njegove pratnje. Tako su 8. veljače članovi delegacije napokon dovršili pomorski dio svojeg putovanja.

Siropulosov izvještaj o povratku još je kraći. Putovanje je započeo 19. listopada 1439.²⁰ Brod se prvi put usidrio u Puli, za koju autor putopisa kaže da je stara, napuštena utvrda, ali u ugodnom okolišu i okružena otocima punima obilja. Ondje su se na brod ukrkali ljudi i roba. Sljedeće noći pristali su u nekoj neimenovanoj luci, ali kada su pokušali otploviti, suprotni ih je vjetar vratio i prisilio da tri dana provedu na vezu. Kada su najzad uspjeli otploviti, nakon nekog ih je vremena zahvatila oluja. Napokon su doplovili do Visa, za koji Siropulos piše da je bio pusti otok, premda napominje da su mletačke galiije ušle u luku.²¹ Za njegovu tvrdnju o nenaseljenosti Visa nema objašnjenja. Careva galiija, na kojoj je nedostajalo – kako piše Siropulos – šezdeset mornara, a posada nije bila dovoljno iskusna, udaljila se od ostalih i usidrila na nekom drugom mjestu. Dva dana glavnina flote nije znala što je s carem, ali tada je stigao glasnik koji im je javio da je car usidren predaleko i da je naredio da sutradan ujutro moraju nastaviti put. Tako su se ponovno na otvorenome moru susreli s carskom galijom. Dok su prelazili Dubrovački zaljev, kako ga naziva putopisac, ponovno ih je zahvatilo veliko nevrijeme, koje je razdvojilo brodove. Cijelu su noć proveli u strahu za svoje živote. Približivši se obali, mornari su se prestrašili da će se razbiti o stijene pa su okrenuli brod prema otvorenome moru. Siropulos tvrdi da je upravo na tome mjestu te noći blizu njih potonuo brod koji je plovio iz Carigrada. Sljedećeg se dana vjetar smirio i brodovi su doplovili do Krfa, ali ponovno bez carske galiije, koju su

²⁰ Laurent, *Syropoulos*, str. 533.

²¹ Isto, str. 535.

morali čekati još dva dana. Strahovali su za cara jer su čuli da tim vodama plove četiri katalanske galije. Tako je završila dramatična plovidba Jadranom.

Što je Siropulos mogao vidjeti na svojem putovanju, a o čemu nije ništa zapisao, možemo saznati iz putopisa drugih putnika čiji su tekstovi kod nas već objavljeni i komentirani.²²

Još je jedan sudionik koncila u Ferari i Firenci ostavio zapis o svojem putovanju. Bio je to prtilac biskupa Suzdalja, koji je na putu iz Venecije do Senja i preko Zagreba do Ugarske pratio moskovskog metropolita Izidora, pobornika unije, kojeg je po povratku u Moskvu Vasilije II. dao zatvoriti (ali se Izidor poslije oslobodio i postao kardinal).²³ Iako putopis nije bogat podacima, ipak je rijetko svjedočanstvo o korištenju kopnenog puta od Senja preko Modruša do Zagreba.²⁴

Sliku putovanja carsko-patrijaršijske delegacije duž jadranske obale upotpunjuju bilješke još jednog sudionika tog pothvata. Mihajlo Rodski bio je moreplovac u mletačkoj službi, koji je oplovio mnoga mora i sastavio priručnik za pomorce.²⁵ Godine 1437. prijavio se kao *comito* (zapovjednik veslača) za ekspediciju koju je vodio Antonio Condulmer, a sudjelovao je i u carevoj pratnji na povratku iz Italije.²⁶ Karijeru je započeo kao veslač na galiji (1401. - 1404.), u vrijeme kad su veslači bili slobodni ljudi koji su radili za plaću. Knjiga računa Francesca Querinija, zapovjednika galije koja je 1414. prevozila hodočasnike u Jaffu, navodi 173 veslača, od kojih su mnogi bili iz Hrvatske, Istre i Dalmacije: 3 iz Kopra, 1 iz Rijeke, 6 iz Senja, 5 iz Stona, 2 iz Modruša, 4 iz Zadra, 1 iz Korčule, 1 iz Šibenika, 1 iz Bara, 5 iz Dubrovnika i 9 iz Zagreba.²⁷ Zanimljiva je nadopuna Siropulosovu izvještaju popis veslača koji su se nalazili na galiji Antonija Condulmera, a na kojoj se Ivan VIII. vratio u Carigrad. Od 138 veslača mnogi su dolazili s dalmatinske obale: 18 iz Dubrovnika, 2 iz Splita, 6 iz Zadra, 9 iz Senja, 2 iz Šibenika, 4 iz Kotora. Zanimljivo je da su i u toj prilici petorica veslača bila

²² Krasić, Opis hrvatske jadranske obale, str. 138-144; Krešimir Kužić, *Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.-XVII. stoljeća*, Split 2014.

²³ Ostrogorski, *Povijest Bizanta*, str. 335. Putnici su se privremeno razdvojili u Puli, odakle je Izidor otišao kopnom do Senja, dok je suzdalski biskup tu etapu preplavio.

²⁴ Renata i Ludwig Steindorff, Jedno rusko svjedočanstvo o hrvatskim zemljama u XV. stoljeću, *Oti-um*, god. 2, br. 3-4, Zagreb 1994., str. 71-72.

²⁵ Rukopis njegova djela s transkriptom, prijevodom na engleski i popratnim studijama: *The Book of Michael of Rhodes. A Fifteenth-Century Maritime Manuscript*, ed. Pamela Long, David McGee, Alan M. Stahl, vol. 1-3. Zbog opisa brodova, uputa o plovidbi i mnogih drugih savjeta i podataka, ova je knjiga važan izvor za razumijevanje pomorstva na Jadranu.

²⁶ Long, Introduction, str. 16-20.

²⁷ Alan M. Stahl, Michael of Rhodes: Mariner in Service to Venice, u: *The Book of Michael of Rhodes*, vol. 3, str. 40-43.

iz Zagreba. Svi su veslači bili stanovnici Venecije, nastanjeni u velikom broju u blizini Arsenala.²⁸ Podatak o 138 veslača na Condulmerovoj galiji možda potvrđuje Siropulosov navod o manjku od šezdeset veslača usporedimo li ga sa 173 veslača na galiji Francesca Querinija. Međutim, s obzirom na tada već bogatu karijeru Mihajla Rodskog, možda je đakonova tvrdnja o neiskustvu Condulmerove posade malo pretjerana.

* * *

Ovaj sam kratki rad s veseljem posvetio obljetnici utemeljenja studija povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Često se sjetim razgovora koji sam vodio s prof. Mimicom iza zgrade Lučke kapetanije, čekajući u jednoj prilici autobus do zračne luke. Profesor me uvjeravao u potrebu pokretanja takvog studija, s čim sam se slagao, uvjeren tada, kao i sada, da Split kao središte Dalmacije i drugi po veličini hrvatski grad mora imati jaki Filozofski fakultet, a s njime i studij povijesti. Kako je bilo nerealno očekivati da bi u to vrijeme Split imao dovoljno vlastitih snaga za pokretanje studija, a samo vanjskom suradnjom to se nije moglo riješiti, niti bismo mi na zagrebačkom Odsjeku za povijest pristali u tome sudjelovati, sjetio sam se da bi zagrebački Filozofski fakultet, čiji sam tada bio dekan, mogao otvoriti svoj vlastiti, dislocirani studij povijesti i održavati ga tako dugo dok se u Splitu ne nađe dovoljno nastavnika, pa da se studij osamostali. Od tog kratkoga, gotovo usputnog, razgovora pa do realizacije nije bio dug put. U velikoj mjeri sve se odigralo brzo zahvaljujući trudu koji su u to uložili akademik Nikša Stančić, prvi voditelj studija, i Josip Milat, tada dekan Filozofskog fakulteta u Splitu. Drago mi je da sam pokretanju studija, u čijem sam radu sudjelovao nekoliko godina, dao neki obol. Dolasci u Split, u kolektiv u kojem sam se uvijek dobro osjećao, među studente koji su bili slični onima u Zagrebu, a opet različiti, na Rivu na kojoj je rad zamijenilo opuštanje, ostat će mi u najljepšem sjećanju. Siguran sam da će splitski Odsjek za povijest u sljedećem desetljeću postati još jači i znanstveno prisutniji, kako u Hrvatskoj, tako i izvan naših granica.

²⁸ Isto, str. 43-44.

S U M M A R Y

Neven Budak

The travels of John VIII Palaeologus and Patriarch Joseph II along the eastern Adriatic coast

Sylvester Syropoulos, *megas ecclesiarches* and deacon of Hagia Sophia, accompanied the Patriarch of Constantinople Joseph II and the Byzantine Emperor John VIII on their journey to the Council in Florence and Ferrara in 1437 and 1438. He left a detailed and very lively account of the journey. As the ships which transported the delegation sailed along the eastern Adriatic coast, Syropoulos left a short account of the weather conditions and the passage the fleet took. The galleys sailed from Corfu to Korčula, after which they anchored near a deserted island and then continued to Zadar. The last two ports on this side of the Adriatic were Rovinj and Poreč. On their return journey in 1439, the ships first stopped at Pula, then at some unknown port and finally stopped at Vis, which, Syropoulos writes, was deserted. In spite of the fact that his statements are terse and he did not show much interest in the cities he saw, his itinerary is nevertheless important because it provides an account of the only case of a Byzantine Emperor and Patriarch with a large entourage of many Greek bishops sojourning in Dalmatia and Istria.

Syropoulos' account complements the records of Michael of Rhodes, the commander of the oarsmen who found himself on the ship that returned John VIII to Constantinople. From his records we learn that several oarsmen originated from Croatia, while five of them were even from Zagreb.

Stjepan Ćosić

Španjolski grbovi u grbovniku Korjenić-Neorića iz 1595.

UDK: 929.52 Korjenić-Neorić, obitelj "15"
929.642 (497.5 Dubrovnik) "15"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. 07. 2013.

Prihvaćeno: 20. 02. 2014.

Stjepan Ćosić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

scosic@ffst.hr

Grbovnik Korjenić-Neorića iz 1595. najstarija je zbirka grbova zemalja, dinastija i plemićkih rodova na južnoslavenskom području. O grbovniku se često pisalo paušalno i netočno. Poistovjećivalo ga se s prerisom "virtualnog" protografa don Pedra Ohmućevića ili s Fojničkim grbovnikom i drugim kasnijim inačicama u sklopu ilirske heraldike. Na temelju genealoških podataka i drugih izvora odgovara se na pitanje tko su bili Korjenić-Neorići, tvorci grbovnika iz Banića u Slanskom primorju te kojim španjolskim rodovima pripadaju grbovi bez atribucija na posljednjim listovima grbovnika. U kontekstu povijesti druge polovice 16. st. otkriva se kako i zašto su se ta uglavnom španjolska znamenja našla u najstarijem ilirskom grbovniku.

Ključne riječi: Grbovnik Korjenić-Neorića, ilirska heraldika, španjolska heraldika, genealogije, Ohmućevići, Dolisti-Tasovčići, Dubrovačka Republika, Klobuk, Slano, Banići.

Dulje od stoljeća i pol grbovnik Korjenić-Neorića, poznat i pod drugim nazivima, tema je proučavanja južnoslavenskih i europskih povjesničara, heraldičara i geneologa. Riječ je o najstarijoj zbirci koloriranih grbova zemalja, dinastija i plemićkih rodova zamišljenog *cesarstva ilirskog* iz godine 1595. O tom grbovniku često se pisalo paušalno i netočno. Poistovjećivalo ga se s prerisom ili izvornikom "virtualnog" *protografa* don Pedra Ohmućevića ili s Fojničkim grbovnikom i drugim kasnijim inačicama u sklopu *ilirske heraldike*.¹ Naime, po uzoru na grbovnik Korjenić-Neorića, od kraja

¹ Neki primjeri "miješanja" Korjenić-Neorićeva s drugim grbovnicima navode se u knjizi Srđana Rudića *Vlastela ilirskog grbovnika*. Pritom i sam Rudić, poput svih dosadašnjih istraživača, smatra

16. pa do polovice 19. stoljeća nastale su brojne inačice u literaturi poznate kao *ilirski grbovnici*. Uz najstariji, evidentirana su još 23 grbovnika različitih redakcija.² Ukratko, fenomen *ilirske heraldike* sadržajno i kronološki čini kompleksni, povijesno “zakasnjeli” simbolički sustav koji nam kao cjelina, uz šture izvore o vlasteoskoj eliti iz predosmanskog vremena, na prvi pogled više skriva i zamagluje nego što otkriva. U tom smislu ilirske grbovnike možemo analizirati kao jedan od oblika “izmišljanja tradicije”. Radi se o nizu utilitarnih pokušaja da se heraldičkom rekonstrukcijom i mistifikacijom prošlosti legitimiraju i ostvare osobni, obiteljski, grupni, ideološki, nacionalni i širi politički ciljevi. No, kao i u svakoj mitologizaciji, i u jezgri ilirske heraldike nalazimo autentične tragove. Uz neke razlike u rasporedu svetaca zaštitnika, redoslijedu zemaljskih, dinastičkih i rodovskih znamenja te njihovu većem ili manjem broju u odnosu na Korjenić-Neorićev izvor-nik, osnovni sadržaj ilirskih grbovnika u biti je isti: svi obuhvaćaju predosmanski korpus grbova zemalja i *navodnih* bosanskih, srpskih, humskih, primorskih, dalmatinskih, hrvatskih i albanskih, to jest “ilirskih” dinasta i vlastele neovisno o njihovoj konfesionalnoj pripadnosti (katolici, pravoslavni i krstjani Crkve bosanske), ali i starosti, snazi i značenju pojedinih rodova. Ideološka i politička svrha grbovnika također nam se čini očitom: u iščekivanju protuosmanske *reconquiste* njima su se legitimirala i potvrđivala stara plemićka prava i privilegije kršćanskih rodova u kraljevstvima, knežtvima i vojvodstvima nekoć moćnog imaginarnog Ilirika, napose u predturskoj Bosni i Hercegovini te područjima pod vlašću Nemanjića.

Grbovnik Korjenić-Neorića dubrovačke je provenijencije, danas se čuva u Zbirci rukopisa i starih knjiga u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sig. R 4084), a otkupljen je s bibliotekom Ljudevita Gaja. Svezak u kožnatom uvezu (21,8 x 14,3 cm) obuhvaća 174 papirnata lista.³ Prvih šest nenumeriranih listova sadrži dvojezičnu (hrvatsko-latinsku) naslovni-

da je Korjenić-Neorićev grbovnik samo najstariji među sačuvanim prijepisima Ohmućevićeva *protografa*. Vidi: Srđan Rudić, *Vlastela ilirskog grbovnika*, Beograd 2006., str. 22.

² U popise ilirskih grbovnika u pravilu se uvrštavaju i nekoć poznati, ali uništeni ili izgubljeni primjerci te oni za koje se iz izvora posredno zna da su postojali. Popis ilirskih grbovnika vidi u: Dragomir M. Acović, *Heraldika i Srbi*, Beograd 2008., str. 218-219. Pregled sadržaja i usporedbu različitih inačica ilirskih grbovnika donose: Aleksandar Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. 9-10, Sarajevo 1954., str. 87-137; Rudić, *Vlastela*, str. 59-91.

³ U katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu grbovnik je opisan pod naslovom “Ilirski grbovnik Stanislava Rubčića”. Vidi: Ivan Kosić, *Hrvatski ćirilčni rukopisi u zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice*, *Slovo*, sv. 56-57, Zagreb 2006.-2007., str. 243-245. Grbovnik je cjelovito reproduciran u knjizi: Ivo Banac, *Grbovi biljezi identiteta*, Zagreb 1991., str. 131-316.

cu s kazalom rodova u dvjema varijantama, ćirilicom i latinskom kapitalom. Opširni naslov na hrvatskome jeziku, napisan nevještom ćirilicom, uz inačicu na također nesavršenu latinskom, sugerira da je riječ o svojevrsnoj heraldičkoj genealogiji: "Rodoslovie navišćenih i svetih otaca i vlastitih bližegovi zemalja i svitlih tih plemena cesarstva Ilirskoga...". U nastavku se očito mistificira tvrdnjom da je zbirku sastavio Stanislav Rubčić ban cimerja ("rex insigniarum") cara Stipana Stjepana Nemanjića, odnosno da se radi o prijepisu "iz jednoga libra veomi stara" što se čuva u manastiru sv. Bazilija na Svetoj Gori. Nakon ćiriličnog i latiničnog kazala rodova na posljednjem nenumeriranom listu u sredini je Kristov monogram IHS s geslom: "In Domino confido non confundar in aeternum amen". To su stihovi Psalma (31.2), ujedno i završni stihovi *Te Deuma* (Tebi se, Gospode, utječem, a da se ne postidim nikada). U zlatnom okviru na vrhu je ćirilicom, a na dnu latinicom zapisano "Corienich Neorich" s godinom 1595. (sl. 1) Slijedi 157 oslikanih listova označenih rimskim brojevima. Nakon četiriju svetačkih slika koje ikonografski upućuju na Bosansko Kraljevstvo, slijedi konstruirani grb "Stipana Stjepana Nemanjića", koji se sastoji od grbova ilirskih zemalja, a koji su istim redom prikazani i zasebno na listovima 6-15. Na listu 16 apokrifni je grb Dušanova nasljednika Uroša, nešto jednostavniji od očeva. Glavni korpus grbovnika, na listovima 17-157, čine znamenja 141 plemićkog roda s ćiriličnim i latiničnim natpisima.

Na posljednjih 11 nenumeriranih listova 11 je naknadno dodanih grbova bez titulara, od kojih su 4 nedovršena, a jedan je potpuno "prazan". Da bi se naglasila drevnost, štitovi i ukrasi dijelom imaju gotička obilježja, a crteži su rađeni ujednačenom profesionalnom manirom te se stječe dojam da ih je naslikao vješt crtač.

Cjelovitom analizom grbovnika Korjenić-Neorića i ključnom ulogom toga zbornika u kontekstu *ilirске heraldike* i ranonovovjekovne političke ikonografije pozabavit ću se u opširnijoj studiji. U ovom radu odgovorit ću na pitanje tko su bili tvorci grbovnika, kojim rodovima pripadaju grbovi bez atribucija na posljednjim listovima te kako i zašto su se ta uglavnom španjolska znamenja uopće našla u najstarijem ilirskom grbovniku. Naime, iako se osnovni heraldički sadržaji u svim ilirskim armorijalima uz manja odstupanja uglavnom podudaraju, samo u jednom grbovniku iz kasnijeg vremena nalazimo ove neatribuirane grbove. Riječ je o armorijalu splitskoga kanonika Petra Vukoslavića (Luposignoli) koji je izrađen oko 1700., i to na temelju nešto starijeg prijepisa, tzv. Olovskog grbovnika, koji sadrži 16 grbova više od Korjenić-Neorićeva. Međutim, Vukoslavićev prepisivač uz Olovski je grbovnik u rukama sigurno imao i Korjenić-Neorićev izvornik

jer je na kraju dodao i neatribuirane grbove kojih nema u olovskom prijepisu. Uz ta je znamenja zapisao "Familiarum affinium insignia", što je vjerojatno čuo izravno od osobe koja mu je omogućila precrtavanje iz izvornik. Ta činjenica svakako nam pomaže da identificiramo vlasnike nenaslovljenih grbova. Osim toga, Vukosavićev grbovnik sadrži i niz novih mistificirajućih dodataka te nam svjedoči o snažnom efektu ilirske heraldike među dalmatinskom elitom. Splitski kanonik potrudio se da s nekoliko dokumenata u grbovniku "potkrijepi" sadržaj i srednjovjekovnu provenijenciju iz naslova. Prema dodanim falsifikatima grbovnik je 1690. u Split poslao stanoviti franjevac iz Soluna s potvrdom sofijskoga nadbiskupa, koji ga je usporedio s izvornikom što se čuva na Svetoj Gori. Usporedbu sa starijim prijepisima (vjerojatno Olovskim i Korjenić-Neorićevim) ovjerio je i korčulanski bilježnik Francesco Natalis, a u nizu potvrda vjerodostojnosti slijedili su ga splitski bilježnik Giovanni Caputgrosso, knez Enrico Pappafava te sam splitski nadbiskup Stjepan Cosmi.⁴

I.

Temelje za kritičko proučavanje Korjenić-Neorićeva i drugih ilirskih grbovnika postavio je u svojim radovima Aleksandar Solovjev.⁵ Također, on je prvi ukazao na idejne začetnike *ilirске heraldike* i na njihove motive. Riječ je o pomorskim rodovima iz Slanoga, Grgurić-Ivelja-Ohmućevićima i Dolisti-Tasovčić-Diničićima, čiji su se brojni pripadnici od polovice 16. i tijekom 17. stoljeća istaknuli kao kapetani i zapovjednici u pomorskim pothvatima španjolskih kraljeva Filipa II., III. i IV. Međutim, Solovjevu i

⁴ O Vukoslavićevu grbovniku i dodacima vidi: Solovjev, Prinosi, str. 117-127. Važno je istaknuti da u grbovniku Korjenić-Neorića nedostaje list LXXVIII s grbom roda Cetinjanić (u kazalu: Zetignanich), a umjesto njega dvaput su numerirani listovi LXXIX s grbovima Županovića i Vukoslavića. Pritom je očito da je grb "Vvkoslavich" bez ćirilicnog natpisa dodan poslije, a razlikuje se i lošijom kvalitetom. To se vjerojatno dogodilo upravo oko 1700. pri "posudbi" za izradu Vukoslavićeva grbovnika.

⁵ U opsežnoj literaturi o prvim grbovnicima i ilirskoj heraldici posebno su važne sljedeće studije: Aleksandar Solovjev, Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, sv. 12, Skoplje 1933., str. 79-124; Solovjev, Prinosi, str. 87-137. Riječ je o temeljnim radovima u kojima je navedena i najvažnija starija literatura. Od ostalih tekstova vrijedi istaknuti: Viktor Duišin, Ilirski grbovnik Rubčića ili Korjenić-Neorića, *Glasnik heraldike*, br. 3/4, Zagreb 1938., str. 3-8 i br. 5/8, Zagreb 1938., str. 16-20; Ivo Banac, Biljezi identiteta: heraldika i nacionalne ideologije kod Južnih Slavena, u: Banac, *Grbovi biljezi*, str. 9-27; Rudić, *Vlastela*; Acović, *Heraldika i Srbi*; Emir O. Filipović, Grbovnik Virgila Solisa i ilirska heraldika, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 41, Zagreb 2009., str. 187-198; Aleksandar Palavestra, Izmišljanje tradicije: ilirska heraldika, *Etnoantropološki problemi*, n. s. 3, Beograd 2010., str. 183-199.

drugim istraživačima promaknulo je da su istom rodovskom krugu, koji je potjecao iz neposrednog dubrovačkog zaleđa, pripadali i Korjenić-Neorići, odnosno njihovi ogranci Jerinići i Kmetovići iz Banića. Zahvaljujući studiji Giuseppea Gelcicha⁶ te analizi starije literature i dotad poznatih ilirskih grbovnika, Aleksandar Solovjev je povezao nastanak Korjenić-Neorićeva grbovnika i čitave ilirske heraldike s rodnom Ohmućevića, odnosno s potomcima Ivelje Ivanova Grgurića-Ohmućevića, koji se polovicom 16. stoljeća uzdigao kao pomorac i trgovac u Slanome u Dubrovačkom primorju. Gelcich, a potom i Solovjev podatke su uglavnom crpili iz opsežne kompilacije nastale u slavu dubrovačkog dominikanca Vicka Komnena (1590. - 1667.) - Iveljina unuka, sina njegove mlađe kćeri Jele i nećaka don Pedra (Petra) Ivelje Ohmućevića - tobožnjeg potomka bizantske i trapezuntske dinastije Komnen. Knjiga je prvo tiskana u Napulju 1645., a potom u znatno proširenu obliku 1663. u Veneciji pod naslovom *Le Glorie Cadute dell'Antichissima ed Augustissima Famiglia Comnena etc.*⁷ U zborniku je objavljena i povijest Ohmućevića s rodoslovnim stablom na velikom grafičkom listu (*Arbor Familiae Ohmuchievich Gargurich*). O tom je rodoslovlju pisao dominikanac iz Slanog Desiderio Nenchì (+1647.), no vjerojatno ga je izradio već sam Pedro Ohmućević, istaknut kao posljednji u deblu. Iako zbornik obiluje vrijednim podacima i brojnim zanimljivostima o sudjelovanju Dubrovčana u španjolskoj i napuljskoj službi, konstrukcije o podrijetlu i plemstvu Ohmućevića dodatno su obogaćena razrada i dopuna obiteljske mistifikacije koju je započeo don Pedro, najuspješniji od petorice braće u španjolskoj službi. Ambiciozan i željan počasti, on je dugo nastojao postati članom prestižnog viteškog reda Sv. Jakova te se godinama trudio dokazati svoje plemićko podrijetlo. Polazište mu je bila maglovita obiteljska predaja koju je obogatio nizom poluistina, izmišljotina, konfabulacija i falsifikata. Godine 1580., zajedno s ocem i braćom, u samostanskoj crkvi sv. Jeronima u Slanom podigao je oltar i za dubrovačke prilike monumentalnu mramornu grobnicu s uklesanim grbom Ohmućevića. Nadgrobni natpis prvi put evocira pretke i plemićko podrijetlo te nekadašnje titule i

⁶ Giuseppe Gelcich, I conti di Tuhelj. Contributo alla Storia della Marina Dalmata ne'suoi rapporti colla Spagna, *Ottavo programma del' I.R. Scuola nautica di Ragusa per l'anno scolastico 1888-89*, Dubrovnik 1889., str. 169-175.

⁷ Puni naslov djela glasi: *Le Glorie cadute Dell' Antichissima, ed Augustissima Famiglia Comnena, De Maestosi Allori dell' Imperiali Grandezza, ne' Tragici Cipressi della privata Conditione. Nelle quali si scuoprono le Preminenze d' alcuni Prencipi Sourani, e di molte nobilissime Famiglie da quella originate nell' Europa. Con varie, curiose, dt erudite Compositioni. Cauate dal buio dell' obliuione alla luce del Mondo, dall' Abbate Lorenzo Miniati*. Venetia: Francesco Valvasense, 1663. Cjelovite i očuvane primjerke knjige posjeduju knjižnice franjevačkih samostana u Dubrovniku i Fojnici.

posjede Ohmućevića u Bosni i Makedoniji. Kao vlasnik dviju karaka i zapovjednik "kantabrijskih, galicijskih i ilirskih lađa", don Pedro se istaknuo u osvajanju Portugala 1580. i Azorskoga otočja 1582. te je dobio čin admirala (capetano generale del mar). U to je vrijeme više od trideset dubrovačkih brodova bilo u logističkom ali i u borbenom sastavu španjolske flote. Već i prije ekspedicije španjolske armade na Englesku 1588. pod don Pedrovim zapovjedništvom plovila je eskadra od 12 galijuna i karaka (*classis illyrica*). Ohmućević je očito imao velikih zasluga u stvaranju i organiziranju te flote. U španjolsku je službu pozivao ponajprije svoju rodbinu, brodovlasnike iz Slanskog primorja te kapetane s dubrovačkih otoka, a i posade tih brodova bile su sastavljene od dubrovačkih mornara. Zajedno s nećakom Stjepanom Dolisti-Tasovčićem sklopio je 1590. ugovor s dvorom da će dvanaest dubrovačkih brodova izgrađenih u Španjolskoj služiti kralju Filipu II. Don Pedro je zapovijedao golemom karakom od 1000 kara nosivosti, nazvanom po zaštitniku Ilirika "San Girolamo".

Dubrovački Senat odbio je sve Ohmućevićeve zahtjeve za priznavanjem plemstva, stoga se on okrenuo španjolskom dvoru. Nakon dugogodišnjeg prikupljanja krivotvorenih isprava, na temelju konstruirane obiteljske povijesti i dodatnog heraldičkog gradiva (osam koloriranih grbova predaka, po četiri pradjeda i četiri prabake) Kraljevski savjet u Napulju dodijelio je 17. svibnja 1594. don Pedru Ohmućeviću potvrdu o plemstvu. Nedugo zatim, 22. ožujka 1596. proglašen je i vitezom sv. Jakova, što mu je osiguralo dodatne prihode. Umro je u Lisabonu 1599. bez muških potomaka. U operacijama tijekom devedesetih godina "ilirskim" su brodovljem u španjolskoj službi zapovijedali Ohmućevićeve nećaci, sinovi njegove starije sestre Rade, Stjepan i Đuro Dolisti-Tasovčić, koji su također stekli španjolsko plemstvo.

II.

Iz temeljne studije Aleksandra Solovjeva proistekli su i neki neprovjereni i pogrešni zaključci koji se ponavljaju u literaturi. Naime, pod dojmom otkrića o ključnoj ulozi Pedra Ohmućevića i njegovih rođaka Dolisti-Tasovčića u nastanku i širenju ilirske heraldike, ostala je potpuno zanemarena činjenica da se u naslovnom dijelu grbovnika iz 1595. kao vlasnici (tvorci) izričito navode Korjenić-Neorići. Na osnovi Pedrove biografije i rasprave o podrijetlu Ohmućevića koju je u Minijatijevu zborniku napisao "fra Benedetto Orsini, franjevac rodnom iz Slanog", Solovjev je sa sigurnošću pretpostavio da je grbovnik nastao upravo po narudžbi don Pedra Ohmućevića,

a da ga je vjerojatno sastavio učeni fra Benedikt Orsini “sa nekim Neorićem“, o kojemu u svojoj studiji zapravo nije rekao ništa.⁸ Time je zaobišao za njega zbunjujuću činjenicu o Korjenić-Neorićima kao vlasnicima grbovnika koji su svoj znamen skromno uvrstili na 77. listu: na srebrnom, crveni lav u propnju, poprijeko preko njega zlatna prečka s trima crvenim polumjesecima. U nešto raskošnijim kartušama upisano je dvojno prezime, a ispod latinične kartuše dodano je, vjerojatno poslije, i prezime Yerrinich⁹ (sl. 2). Solovjev je također pretpostavio, a njegovu su pretpostavku preuzeli doslovno svi kasniji istraživači, da je grbovnik Korjenić-Neorića zapravo preris nastao na temelju starijeg, Ohmućevićeva izgubljenog *protografa*. Ta se pretpostavka u kasnijim napisima o grbovniku prenosila kao činjenica.

Međutim, tezu o izgubljenom, autentičnom don Pedrovu “izvorniku“ po kojemu je izrađen prvi sačuvani, a zatim i ostali ilirski grbovnici Solovjev je postavio uglavnom zato što nije mogao povezati zagonetne Korjenić-Neoriće s Ohmućevićima. Osim toga, zbog ideoloških konotacija i istaknutog mjesta poznatih plemićkih i dinastičkih rodova u Korjenić-Neorićevu grbovniku, gotovo svi istraživači ilirske heraldike podrazumijevali su “historičnost“ i preostalih, većinom posve nepoznatih rodova. U pokušajima identifikacije tih rodova uglavnom se tragalo za njihovim spominjanjem u izvorima srednjovjekovne bosanske, humske i srpske povijesti. Međutim, takav pristup, prema uputi Ćire Truhelke “list po list, grb po grb“, unatoč trudu donio je neprecizne i dvojbene rezultate, osobito zbog brojnih patronimika i relativno čestih “prezimenaa“. ¹⁰ Zapravo, odgovor o podrijetlu i identitetu mnogih “nepoznatih“ rodova iz grbovnika krije se u Slanskom primorju i neposrednoj dubrovačkoj okolici. Boga te pomorske obitelji, okupljene oko Grgurića-Ohmućevića i Dolisti-Tasovčića, tijekom druge polovice 16. stoljeća naprosto su iskoristile apokrifne (djelomično i vjerodostojne) tradicije što su ih povezivale s plemstvom srednjovjekovne

⁸ Dakako, lješki biskup fra Benedikt Orsini (oko 1582.-1654.) nije mogao sudjelovati u izradi grbovnika, kako je to mislio Solovjev, jer je 1595. naprosto bio premlad. Pišući o odnosu Orsinija s Komnenima i Ohmućevićima, Solovjev je očito pobrkao Benedikta Orsinija s njegovim stricem fra Tomom (1537.-1607.), koji je 1599. postao barski nadbiskup i primas Srbije. Usp. Solovjev, *Postanak*, str. 88, 104.

⁹ U reprodukciji grbovnika (Banac, *Grbovi biljezi*, str. 225) dodatak Yerrinich nije obuhvaćen.

¹⁰ Posljednju i najopsežniju identifikaciju rodova koji se spominju u Korjenić-Neorićevu i kasnijim ilirskim grbovnicima, prema tom obrascu poduzeo je Srđan Rudić u knjizi *Vlastela ilirskog grbovnika*. Slijedeći Solovjeva, ni Rudić nije utvrdio postojanje Korjenića u Slanskom primorju niti ih je uspio povezati s Ohmućevićima. Uočio je ishodište roda u Vrmu i Konavlima, ali je zbog nekoga razloga prednost dao tumačenju prezimena Neorić pod kojim je i pisao o tom rodu u svojoj knjizi. Također, pišući o grbovniku, Rudić se služi ekavskim oblikom Korenić-Neorić, iako u samom armorijskom i u drugim izvorima jasno stoji ijekavski oblik Korjenić (Corienich). Vidi: Rudić, *Vlastela*, str. 190-193.

Bosne, Huma i Srbije te su u grbovnike uvrstili gotovo svu svoju rodbinu i tazbinu. Armorijali oblikovani po mjeri povezanost i težnje za prestižem slanskih rodova poslije su postali popularni na širem prostoru "Ilirika", a u heraldici dvadesetog stoljeća prepoznati su kao koncept *ilirske heraldike*.

Unatoč don Pedrovoj vodećoj ulozi u heraldičkoj "obnovi" te brojnim inačicama grbovnika s istaknutim znamenjima bogatih i moćnih Ohmućevića i Tasovčića, moramo zaključiti da nisu pruženi nikakvi dokazi da je grbovnik Korjenić-Neorića u vrijeme svojega nastanka pripadao Ohmućevićima niti da su ga oni naručili. Tek prema potvrdama dubrovačkog tajništva iz godine 1741. i 1749. vidi se da su vlasnici grbovnika bili potomci najmlađeg ogranka Ohmućevića u Dubrovniku. U to su vrijeme prvi vlasnici zbornika banički Korjenić-Neorići, odnosno Jerinići, koji su s njima bili rodbinski povezani, već bili izumrli. Franjo Fancev spominje zapis dubrovačkog tajnika Ivana Natali-Alettija iz 1709. o prerisu "Rupčićeva grbovnika" što ga je načinio stanoviti Ivan Korjenić-Neorić, a vlasništvo je Ohmućevića. Međutim, Fancev nije naveo izvor za tu tvrdnju. Sigurno je samo to da je 1850. Ljudevit Gaj, na poticaj Matije Bana, od nepoznatog vlasnika u Dubrovniku kupio grbovnik za cijenu od 35 forinti.¹¹ Zanimljivo je da u svojoj studiji o Ohmućevićima, koju je pisao potkraj osamdesetih godina 19. stoljeća, Gelcich uopće nije spomenuo Korjenić-Neorićev grbovnik jer mu i nije bio poznat. Naime, armorijal se od 1850. nalazio u Zagrebu u Gajevoj privatnoj biblioteci, koja je tek 1893. bila otkupljena za Sveučilišnu knjižnicu. Podatke iz de Rosatisove genealogije Ohmućevićâ (1663)., u kojoj se spominje grbovnik "delle Famiglie illustri dell' Imperio Illirico" kao dokaz njihova plemstva, Gelcich je povezao sa znatno mlađim Fojničkim grbovnikom, o kojemu se tih godina dosta pisalo, a i poslije se često miješao s Korjenić-Neorićevim.¹²

¹¹ Grbovnik s naslovom identičnim Korjenić-Neorićevu spominje se u dubrovačkim potvrdama (*Fedi ed Attestati*) iz 1741. i 1749. kao vlasništvo Ohmućevića. Vidi: Antun Vučetić, Dva uvjerenja Dubrovačke Republike o knjizi Stanislava Rupčića, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 8, Beograd 1928., str. 157-159; Franjo Fancev, Sitni prilozi za povijest hrvatske književnosti, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. 13, Zagreb 1938., str. 318, 319. Fancev nije naveo izvor svoga komentara, ali potvrde što ih je objavio Vučetić ne sadrže takvu formulaciju. Godina 1709. koju navodi Fancev vjerojatno je pogrešna jer je Ivan Natali-Aletti postao tajnik Republike tek 1735. te je u toj službi ostao do smrti 1743. Fancev je naprosto pogriješio godinu misleći na istu potvrdu iz 1741. o kojoj je pisao i Vučetić. Usp. Stjepan Čosić, Administrativna struktura i plaće službenika Dubrovačke Republike (1700-1808), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 38, Zadar 1996., str. 141.

¹² Uz genealogiju Ohmućevića u Minijatiјevu zborniku i Don Pedrovi nasljednici iz pobočnog ogranka tiskali su sličnu fiktivnu genealogiju Ohmućevića, čiji je autor Giovanni Battista de Rosatis (*Origine della Famiglia Ivegla Ohmuchievich Co Privilegii de diversi Imperadori, e Rè conceduti à detta Famiglia etc.* Napoli: Roncaglio per Cataldo, 1663). G. Gelcich, *I conti di Tuhelj*, str. 152, 153.

III.

U Banićima kod Slanoga polovicom 16. stoljeća spominje se rod Korjenić-Neorića s ograncima Jerinića i Kmetovića koji su se razvili potkraj stoljeća. Vodeći članovi tih rodova bili su kapetani i brodovlasnici u španjolskoj službi pod zapovjedništvom Ohmućevića. Upravo su oni 1595. izradili ili naručili izradu najstarijeg poznatoga grbovnika. To dakako ne isključuje mogućnost da su se istim heraldičkim obrascem, pa čak i istim grbovnikom, koristili i njihovi moćniji i poznatiji rođaci Ohmućevići i Tasovčići, čiji su nasljednici također posjedovali svoje inačice grbovnika. O Korjenić-Neorićima kao tvorcima prvog sačuvanog grbovnika uz druge izvore svjedoči njihova genealogija u cavtatskoj Zbirci Baltazara Bogišića. Iako je odavno poznato i spominjano u literaturi, to se rodoslovlje, začudo, nije povezivalo s grbovnikom niti je bilo temeljito proučeno¹³ (sl. 3). Riječ je o bogatom rodoslovnom stablu, crtežu izrađenom tušem u boji na pergamentu dimenzija 80,6 x 64 cm. Vješto naslikan motiv sadrži elemente uobičajene u ikonografiji grbovnika: stablo s visećim grbovima pod kojim sjedi oklopljeni vitez rodočelnik, a iza njega u perspektivi prostire se pejzaž dijela Primorja s lijeve i Hercegovine s desne strane. Duktus, rukopis, oslik i niz detalja ukazuju na sličnosti s grbovnikom, stoga se može pretpostaviti da je autor grbovnika izradio i najveći dio genealogije, koja je potom, drugom rukom, dopunjavana do naraštaja rođena tridesetih godina 17. stoljeća. Dakle, genealogija je vjerojatno nastala potkraj 16. stoljeća, u isto vrijeme kada i grbovnik, a autor (ili naručitelj) zacijelo je bio netko od uglednih Korjenić-Neorić-Jerinića spomenutih u rodoslovlju. Po svemu sudeći, to je bio jeruzalemski vitez Ivan Korjenić-Neorić, "Cognominato Jerinich", kako piše u spomenutoj potvrdi dubrovačkog tajništva, ili posljednji u deblu, slanski župnik Kristofor Korjenić ("D. Christophorus Corienich Parochus in Slano lingue latine eruditissimus"). na što indicira i njegovo loše poznavanje ćirlice. Na dvama mjestima pergament je oštećen preciznim izrezima. Analo-

¹³ O tome kako i kada je ova genealogija dospjela u Bogišićevu zbirku ne zna se ništa pouzdano. O genealogiji i njezinu sadržaju prvi je i jedini, na temelju izravnog uvida 1911. izvjestio don Niko Štuk. Godine 1912. kratko ju spominje i Milan Rešetar. Nešto opširnije, pišući o Andriji Čubranoviću, rodoslovlje 1950. spominje Milivoj Petković, dok ga je Antun Kolendić 1962. proglasio falsifikatom. Po svemu sudeći, nitko od spomenutih osim Štuka nije vidio genealogiju, već su se svi oslanjali na njegov nepotpuni opis. Vidi: N.[iko] Štuk, Rodoslovno stablo popa Kristofora Korjenića župnika u Slanom iz porodice 'bana od Nehora i knezova od Klobučca i Korjenića', *Prava Crvena Hrvatska*, br. 312, Dubrovnik 1911., str. 1-2; Milan Rešetar, Eine Spur von A. Čubranović, *Archiv für slavische Philologie*, Bd. 33, Berlin 1911-1912., str. 319; Milivoj A. Petković, *Dubrovačke maskerate*, Beograd 1950., str. 71-73; Antun Kolendić, 'Jeđupka' i njen autor. I dio, *Republika*, br. 2-3, Zagreb 1962., str. 89.

gija s grbovnikom otkriva nam što je na tim mjestima bilo naslikano. U gornjem lijevom uglu odstranjen je crtež sv. Jeronima, što se daje zaključiti po svečevu grbu ispod slike. Nema sumnje da je u izrezanom dijelu, na vrhu u sredini, bila ikonografska kompozicija čudotvorne Gospe Olovske s Isusom u naručju. Obje slike nalazimo u grbovniku. S desne strane ostao je sačuvan crtež sv. Luke Evanđelista, što ga nema u grbovniku, ali se i taj svetac uklapa u srednjovjekovni niz zaštitnika Bosanskoga Kraljevstva.¹⁴ Ispod njega je grb Korjenić-Neorića, postavljen simetrično, u istoj visini sa znamenjem sv. Jeronima, što govori da je riječ o zaštitniku roda Korjenić-Neorića. U tiskanoj genealogiji Ohmućevića to mjesto zauzimaju njihovi zaštitnici sv. Kuzma i Damjan.

Rodoslovno stablo može se čitati kao oslikana povijest Korjenić-Neorića-Jerinića. Rodočelnik u renesansnom viteškom oklopu u lijevoj ruci drži štit s grbom roda, a u desnoj vladarsko žezlo. Pejzaž u pozadini s desne strane prikazuje staru postojbinu roda, župu Vrm u Trebinjskoj oblasti. U blizini sela Korjenići (u prošlosti, a i danas taj se pojam koristio za čitavu udolinu u kojoj je bilo više zaselaka), na strmoj uzvisini vjerno je naslikana utvrda Klobuk, kojom su u davнини zapovijedali Korjenići, a u daljini prema sjeveru, što bi trebalo predstavljati Bosnu, imaginarna utvrda Nehor. S lijeve strane, zapadno, prikazan je novi zavičaj Korjenić-Neorića, Slano s okolicom (sl. 4 i 5). U Slanskoj uvali dominira franjevački samostan Sv. Jeronima i "Dvorovi Ivegligh". Prikazana su naselja Banja, Grgurići, Kručica, Banići, Zvijerkovići i Trnova s crkvama Svih Svetih u Kručici, sv. Mandaljane u Banićima te sv. Roka i sv. Vrača (Kuzme i Damjana) u Grgurićima. U dnu uvale Jansko u Banićima uz obalu su ucrtani "Dvorovi Corienich Nehorich". Sa svake strane stabla obješena su po dva niza štitova u obliku romba (lozanž), na kojima su grbovi nekih od rodova iz kojih su potjecale nevjestice Korjenić-Neorića, ali i neka znamenja rodova u koje su se udale djevojke iz obitelji koje nisu imale muških potomaka, osobito u Španjolskoj i u Napulju. Tako s lijeve strane u prvom nizu više neoznačeni grbovi Vojnovića, Kastriotića, Dukadinovića, Orsinija, Ljubibratića, a u drugom

¹⁴ Sveti Luka Evanđelist posljednji je u nizu katoličkih zaštitnika dinastije Kotromanića i Bosanskoga Kraljevstva. Svečeve čudotvorne moći, kao miraz iz smederevske crkve Navještenja, u Jajce je 1459. donijela Jelena Branković, kći srpskog despota Lazara Brankovića i nevjestice posljednjega bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića, koja je kao kraljica uzela ime Mara. Relikvije su bile podijeljene. Do sloma Kraljevstva 1463. jedan se dio čuvao u crkvi sv. Katarine, a drugi u crkvi sv. Marije to jest u obližnjem monumentalnom crkvenom tornju, zvoniku sv. Luke. Vidi: Đuro Tošić, Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, sv. 3, Beograd 2002., str. 29-60; Vinicije Lupis, Moći Sv. Luke Evanđeliste iz stolnog grada Jajca, *Hercegovina*, br. 3, Mostar 1997., str. 32-39.

Ohmućevića, Šimrakovića, Tasovčića, Miljenovića, Hvaokovića i Novakovića. S desne strane, u prvom nizu, nakon grba Kosovića podijeljeni je štit s grbovima baskijskog roda Basurto i Korjenić-Neorića. Slijedi grb s križem viteškoga reda Calatrava (križ sv. Dominika), a potom opet dva grba uglednih i brojnih španjolskih obitelji Ruiz de Velasco i de Mendoza te na kraju samih Korjenić-Neorića (sl. 6). Drugi niz čine grbovi Diničića, Brankovića, Deskojevića, Županovića, Radielovića i Dražojevića. Zaključno, gotovo svi rodovi koji se spominju u genealogiji Korjenić-Neorića zastupljeni su i u grbovniku, upravo u skupini nepoznatog plemstva, s tim da su grbovi španjolskih rodova, bez naznake kome pripadaju, dodani na kraju grbovnika.

Na prvi pogled jasno je da je rodoslovlje Korjenić-Neorića usko povezano s grbovnikom iz 1595. Osim toga, genealogije Korjenić-Neorića i Ohmućevića pokazuju da je grbovnička "moda" nastala oko jezgre rodova koji su bili u stvarnom ili izmišljenom srodstvu i koji su svoje plemićko podrijetlo vezivali za srednjovjekovnu bosansko-humsku tradiciju vlasteličkih bratstava. Međutim, ranu fazu genealogije Korjenić-Neorića teško je potvrditi u izvorima i vjerojatno je, poput rodoslovlja Ohmućevića, i ona zasnovana na obiteljskoj mistifikaciji. Na oslikanoj genealogiji prikazano je njihovo dvostruko podrijetlo. Drugi dio prezimena - Neorić - nipošto nije rodovsko ime, to jest prezime roda sročena s Korjenićima. Prema genealoškoj fabulaciji Korjenići su bili zapovjednici Klobuka i gospodari grada Nehora u Bosni. Toponim je zacijelo izmišljen ili preuzet kao feudalni "naslov", čime su primorski Korjenići htjeli naglasiti drevnost i moć, stvarajući ujedno poveznicu sa središtem Bosanskog Kraljevstva. Naime, dodatak Neorić veže se samo za baničke Korjeniće, a u izvorima se ne spominje za Korjeniće u njihovoj staroj postojbini Vrmu, to jest Korjenićima i u Konavlima. Osim toga, pri usporedbi ranih podataka u rodoslovlju s podacima u izvorima postoje objektivne istraživačke teškoće. Imena i patronimici u vrelima do polovice 16. stoljeća mogu biti tek indicije, a za kasnije razdoblje velik je problem nedostatak matičnih knjiga koje su u Dubrovačkom primorju uništene u doba rusko-crnogorskog pustošenja 1806. U svakom slučaju, prema podacima u genealogiji i drugim spoznajama nema temelja za povezivanje primorskih Korjenić-Neorića sa srednjovjekovnim Neorićima koji se spominju u trogirskome zaleđu u 13. stoljeću, kao ni sa selom Neorić u župi Zmina (Muć).¹⁵

¹⁵ Krešimir Kužić iznio je moguće poveznice Korjenića s Neorićima, čije je podrijetlo vidio u Neoriću kod Muća u Dalmatinskoj zagori. Odatle su oni u zapadne dijelove Huma mogli doći početkom 14. st. s Nelipićima kao njihovi povjerljivi ljudi, a potom tu ostati i sroditi se s Korjenićima. U tom smislu on povezuje neka općeraširena vlaška rodovska imena i patronimike kojih je bilo u Zagori s onima koji se navode u grbovniku (Burmazović, Mirilović, Vojnović, Bibić itd.). Čini

U izvorima nismo uspjeli potvrditi migraciju Korjenića iz istočnohercegovačke župe Vrm ili iz Konavala u zapadni dio Republike, na područje Slanoga i okolice. Ogranci Korjenića u Konavlima održali su se i tijekom 17. stoljeća, a u Vrmu su i pod osmanskom vlašću zadržali ključni plemenski utjecaj.¹⁶ Ostaje otvoreno pitanje je li se ogranak Korjenića doselio u Primorje nakon što su izgubili posjede u Konavlima, potkraj dvadesetih godina 15. stoljeća, ili su kao trebinjski baštići iz Vrma nekoliko desetljeća poslije prebjegli pred Osmanlijama. Dakako, u Primorju ih je čekala sudbina kmetova ili u najboljem slučaju slobodnjaka bez zemlje, sve dok se nisu uzdigli baveći se pomorstvom. Kako god bilo, prvi siguran spomen o Korjenićima u Primorju iz vremena je kada su oni već bili istaknut i moćan pomorski rod. Na obiteljskoj grobnici u crkvi sv. Jeronima u Slanom 1570. uklesan je natpis:

S.D. GIOANNI. ET.
NICOLO. YERINICH
DETI. CORIENICH
CVM EREDIBVS
M.D. LXX¹⁷

se da je Kužić o genealogiji zaključivao samo na temelju članka don Nika Štuka te je zanemario topografski prikaz grada Nehora "in Bosna" i brojne izvore o Korjenićima u Vrmu i Konavlima, znatno istočnije od područja kratkotrajne vlasti Nelipića početkom 14. st. Korjenići se, naime, spominju u Primorju, blizu nekadašnjeg područja vlasti Nelipića, čitavo stoljeće nakon što se ta velikaška obitelj odatle povukla. Vidi: Krešimir Kužić, *Migracije zagorskih obitelji u grbovniku Korjenić-Neorić iz 1595.*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 39, Zadar 1997., str. 193-210. U sklopu iste teorije Kužić je interpretirao i znamen Korjenić-Neorića kao dvojni grb. Lav u propnju Korjenića, a zlatna poprečna greda s trima polumjesecima Neorića. S druge strane, Kužić je zapazio da sjeveroistočno i jugoistočno od Sarajeva postoje dva toponima (sela) Nehorići, ali mogućnost da je jedno od tih mjesta srednjovjekovni grad Korjenića Nehor iz genealogije nije razmatrao, već je pretpostavio da je, osim u Zagori, "jedna loza držala posjede u istočnoj Bosni". Vidi: Krešimir Kužić, Neorići i njihov grb, u: *Zbornik o Zagori 7. Neorić i Sutina*, prir. Zvonimir Veić, Split 2004., str. 229-335.

¹⁶ O Korjenićima u Vrmu i o spominjanju Korjenića u Konavlima, vidi: Petar Šobajić, Korjenići, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, br. 4, Cetinje 1964., str. 103-171; Medo Pucić, *Spomenici srpski od 1395. do 1423*, Beograd 1858., str. 23, 114; Vojislav J. Korać, *Trebinje I*, Trebinje 1966., str. 155 137-142, 163; Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd 1998., str. 98-102; Niko Kapetanić, Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala I*, Dubrovnik 1998., str. 26-33, 50-57; Niko Kapetanić, Nenad Vekarić, *Konavoski rodovi 2*, Dubrovnik 2002., str. 152, 153; Esad Kurtović, *Veliki vojvoda Sandalj Hrančić Kosača*, Sarajevo 2009., str. 177, 379, 443; Niko Kapetanić, *Konavle u XV. stoljeću*, Gruda 2011., str. 40, 144.

¹⁷ Grob Korjenić-Jerinića s natpisom bio je smješten u gornjem lijevom dijelu crkve, djelomično zaklonjen oltarom. Nakon obnove crkve i samostana potkraj devedesetih godina 20. st. sve grobne ploče smještene su u samostanskom lapidariju, gdje su dostupne posjetiteljima.

Nema sumnje da je u to doba kod baničkih Korjenića došlo do oživljavanja tradicije o nekadašnjem vlasteoskom podrijetlu. Za razliku od Ohmućevića, "revitalizaciji" Korjenića i njihovoj genealogiji, barem u njezinu šesnaestostoljetnom odsječku, možemo pristupiti s više povjerenja. Naime, u slučaju Korjenića nema zvučnog rodovskog imena iz predaje, nema pozivanja na srpski i bosanski dvor niti postoje prateći falsifikati i konfabulacije. Manje moćni i bogati od Ohmućevića, Korjenići su se naprosto pozivali na nekadašnji status bosansko-trebinjske vlastele, zapravo vlasteličića, što su i bili. Grbom, titulom bana i tobožnjim bosanskim feudom htjeli su donekle pojačati dojam, uklapajući se u rašireni trend "izmišljanja tradicije".¹⁸ Dvojica od četvorice sinova kneza Cvjetka iz četvrte generacije - posljednjeg nad čijim je medaljonom plemićka kruna - bili su Ivko i Andrija. Ivko, zvani Kmet, imao je četvoricu sinova. Jedan od njih bio je Matijaš, zvani Jerinić, označen kao "Capitano Generale de Galeoni". To je Mato Ivanov Jerinić koji je, kako navodi Desiderije Nenchi u Minijatijevu zborniku, bio kapetan galijuna od 600 kara "San Mattheo e San Francesco", jednog iz flote dvanaest apostola pod zapovjedništvom Pedra Ivelje-Grgurića-Ohmućevića i Stjepana Dolisti-Tasovčića. Mato Jerinić zapovijedao je još dvama brodovima u španjolskoj službi, galijunom "San Domenico" od 500 kara i karakom "La Madona di Rosario" od 700 kara nosivosti te je u tom razdoblju uz Ohmućeviče i Tasovčiče bio najmoćniji pomorac Slanskog primorja. Bio je oženjen Marijom Kosović i prema rodoslovlju nije imao potomaka, a vjerojatno je umro u Španjolskoj. Njegova braća Stjepan (zvani Kmetović) i Petar rodočelnici su Kmetovića u Banićima. Za razliku od njih, Mato je s rođacima, sinovima strica Andrije, Ivanom i Nikolom, prvi nosio prezime Jerinić, možda po tetki, Andrijinoj ženi Jerini Žegliegović. Ivan Jerinić imao je titulu "Cavaliere Jerusalemitano", dakle viteza Sv. Groba, što ukazuje na to da je i on bio u stranoj, vjerojatno španjolskoj službi jer je bio oženjen Klarom Ohmućević.

Pripadnici bočnog ogranka Korjenića bili su također u španjolskoj službi, ali su se kao i Ohmućevići održali samo preko ženske loze. Zbog toga su

¹⁸ Uz Ohmućeviče, Tasovčiče, Orsinije, Komnene i Korjenić-Neoriće, brojni su rodovi i pojedinci, s naše i talijanske strane Jadrana, na najmaštovitije načine pokušavali dokazati što starije aristokratsko podrijetlo s pripadajućim titulama. Među najupornijim mistifikatorima svojih rodova bili su Šibenčanin, bosanski biskup Ivan Tomko Mrnavić (1579.-1637.) i Dubrovčanin, trebinjski biskup Toma Budislavić (1545.-1608.) te brojni pripadnici rodova Vladmirovića iz Neretve i Kačića iz Makarskoga primorja. Vidi: Nikola Radojčić, *O životu Svetoga Save od Ivana Tomka Mrnavića, Svetosavski zbornik*, knj. I, Beograd 1936., str. 317-382; Josip Ante Soldo, Luka Vladmirović i njegov krug, *Historijski zbornik*, god. 36, Zagreb 1983., str. 189-213.

i potomci nevjesta iz roda Korjenić-Neorić-Jerinića uključeni u rodoslovlje te su na granama stabla, s desne strane, istaknuti i grbovi njihovih muževa.

Većina nepoznatih i nenaslovljenih znamenja na kraju grbovnika iz 1595. upravo su grbovi španjolskih rodova s kojima su Korjenići-Neorići-Jerinići bili u rodbinskoj vezi ili su im na taj način željeli iskazati počast.¹⁹ Prema rodoslovlju, potomak Rajina, brata spomenutog Cvjetka Korjenića, bio je knez Radivoj. Njegovi sinovi Ivan i Pavao nisu imali nasljednika i vjerojatno su bili u španjolskoj službi zajedno s rođakom Matom Jerinićem. To se daje zaključiti jer je njihova sestra Bjelava (Antonia Blanca) bila udana za Pedra de Amézolu, pripadnika plemićkog roda baskijskoga podrijetla, poznata i pod imenom Amésquita. Bjelavin sin Don Carlos de Amézola bio je istaknuti zapovjednik u španjolsko-engleskom ratu, jedan od rijetkih španjolskih kapetana koji se, nakon poraza nepobjedive armade, sa svojim trupama uspio iskrcati na britansku obalu i nanijeti štetu neprijatelju (sl. 7). U desantu koji je poznat kao bitka za Cornwall, Amézola je zapovijedao četirima ratnim galijama i trima odredima vojnika s kojima je potkraj srpnja i početkom kolovoza 1595. izveo niz akcija na britanskom kopnu. Španjolci su se uspješno iskricali u Mount's Bayu na obali Cornwallea, spalili su grad Mousehole, zauzeli i uništili utvrdu Penzance Down te mjesta Newlyn i Penzance. Nakon toga, Amézola se sa svojim vojnicima zavjetovao da će izgraditi crkvu nakon što potpuno poraze Engleze.²⁰ U rodoslovlju je don Carlos označen kao "Capitano Generale de Galeazze, nave et galere di sua M. C.", a poslije se spominje kao "General de las galeras de Sicilia". Čini se da tvorcu rodoslovlja nije bio poznat grb Amézola (na srebrnom tri plave kule raspoređene u trokut) jer ga nema ni u rodoslovlju ni u grbovniku. Umjesto njega, u okomito razdijeljenu štitu s grbom Korjenić-Neorića prednost je dana jednoj od varijanata grba znamenitijeg plemićkoga roda de Basurto, kojemu je pripadala don Carlosova supruga Ana Maria: na zlatnom, plava grana s pet srcolikih listova raste iz mora. Basurto je također baskijski viteški rod čiji su se brojni pripadnici stoljećima isticali u vojnoj službi, a odvjetak s kojim su Korjenić-Neorići bili u srodstvu vjerojatno je

¹⁹ Brojni rodovi i ogranci španjolskoga plemstva razvili su vjerojatno najkompleksniji heraldički sustav na svijetu. Podaci koji se tiču španjolske genealogije i heraldike u ovom radu temelje se na sljedećim priručnicima: D. Francisco Piferrer, *Nobiliario de los Reinos y Señoríos de España ect.*, Tomo I-V, Madrid 1857.-1859.; Julio De Atienza y Navajas, *Nobiliario Español. Diccionario Heráldico de Apellidos Españoles y de Títulos Nobiliarios*, Madrid 1948.; Antonio Guerrero Burgos, *Grandezas y Títulos Nobiliarios*, Madrid 1954.; *Elenco de Grandezas y Títulos Nobiliarios Españoles* 1989, Madrid 1989. Također: www.blasoneshispanos.com.

²⁰ Događaj je poznat i više puta tematiziran u španjolskoj i britanskoj vojnopomorskoj historiografiji. Vidi: John Barratt, *The Spanish Raid on Mount's Bay*, <http://www.magweb.com/sample/srennote/srnraid.htm>.

preselio u Napulj. Ondje su živjele i Carlosove kćeri Sicilia i Felipa, koje su kao jedine nasljednice koristile dvojno prezime: de Basurto-Amézola. Prema rodoslovlju, Don Carlos Amézola imao je brata Dionizija, franjevca, i sestru Giovannu. Ona je bila udana za Juna Ruiza de Velasca, člana jednog od najstarijih kantabrijskih plemićkih rodova. Zbog toga je među visećim grbovima u genealogiji i grb Ruiz de Velasco: na zlatnom pet redova vodoravno raspoređenih četvorina s crnim vjeveričjim krznom.

Sljedeći viseći grb s natpisom “Ave Maria Gratia Plena” pripada razgranatom plemićkom rodu de Mendoza, koji vuče korijene iz 13. stoljeća i iz kojega su potjecali brojni španjolski diplomati, vojskovođe i dvorski političari tijekom 15. i 16. stoljeća. Íñigo López de Hurtado de Mendoza (1512. - 1580.) bio je od 1575. do 1579. potkralj Napuljskog Kraljevstva i vjerojatno je zadužio Korjenić-Neorić-Jeriniće te druge slanske i dubrovačke pomorce u španjolskoj službi, stoga mu se grb našao u genealogiji i u grbovniku iz 1595. Uz španjolske je grbove i znamen s križem na osam crno-zlatnih trokutastih polja. Riječ je o mlađoj varijanti križa kastiljskoga viteškoga reda Calatrava iz 12. stoljeća. Tom je redu pripadao i sv. Dominik de Guzmán, zato su isti simbol prihvatili i dominikanci, ali i neki pripadnici roda Guzmán. Ako se ne odnosi na nekog od potomaka španjolskoga ogranka Korjenić-Neorića, može se pretpostaviti da je taj grb uvršten zbog Enriquea de Guzmána (1540.-1607.), koji je od 1591. do 1595. – kada je datiran grbovnik – bio potkralj Sicilije, a potom, do 1599., i potkralj Napulja.

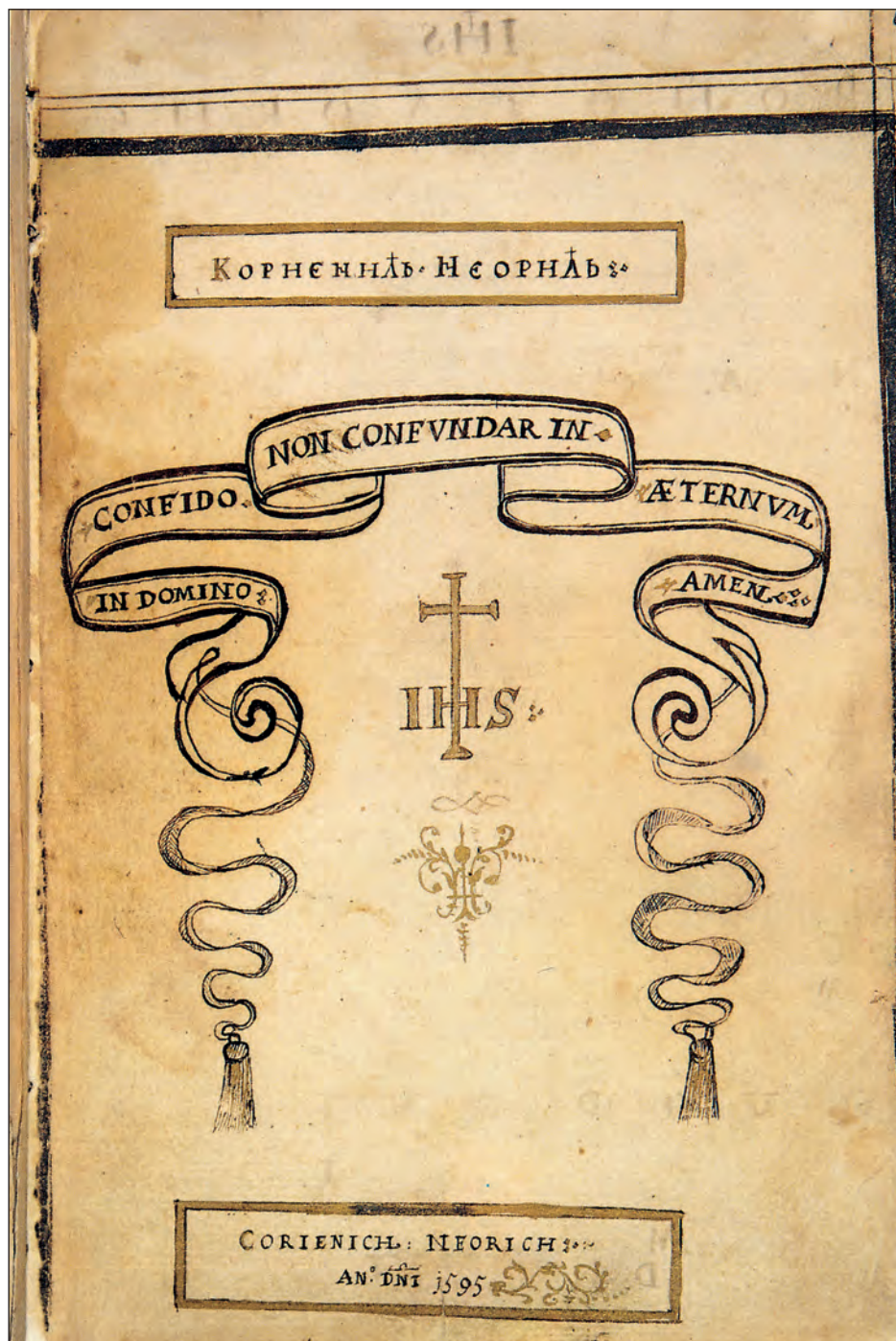
Grbove španjolskih rodova identične onima u genealogiji nalazimo na zadnjim listovima grbovnika Korjenić-Neorića iz 1595., među grbovima bez oznake nositelja. Na prvom nepaginiranom listu 158 grb je Basurto (**sl. 8**), a zatim grb s križem vitezova Calatrava, to jest roda Guzmán (**sl. 9**). Slijedi nedovršeni prazni štit, potom grb de Mendoza (**sl. 10**). Na listu 162 znamen je kojeg nema u rodoslovlju: na plavom vertikalno dvije zlatne posude s ručkama. To je veoma čest motiv u španjolskoj heraldici s brojnim podvarijantama. Od važnijih rodova koji se mogu povezati s Korjenić-Neorić-Jerinićima, ali i međusobno, takav grb rabio je kantabrijski rod Herrera iz Santandera (glavna luka nepobjedive armade) te brojni ogranci roda Guzmán. Tom je rodu pripadao i zapovjednik nepobjedive armade iz 1588. grof Medina Sidonia (1550.-1615.), stoga je grb u Korjenić-Neorićevu grbovniku vjerojatno u njegovu čast (**sl. 11**). Nakon još jednog nedovršenog grba na listu 163 slijedi pet kompozitnih znamenja s elementima grbova Ruiz de Velasco, Herrera, Guzmán (križ Calatrava), Korjenić-Neorić, Mendoza i Županović (**sl. 12-16**). Svi ti kompleksni grbovi upućuju na žensku (španjolsku) lozu Korjenić-Neorića, na njezine potomke i njihove suvere-

ne. Prema rasporedu u štitu i podacima iz genealogije ne može se posve precizno razabrati za koga su točno “komponirani“, ali je vjerojatno riječ o Bjelavinim potomcima, don Carlosu, njegovu bratu fra Dioniziju i sestri Giovanni Ruiz de Velasco.

Grbove bez titulara u grbovniku Korjenić-Neorića do sada je pokušao odgonetnuti samo Aleksandar Solovjev. Budući da mu nisu bili poznati podaci iz genealogije ni odnosi Korjenić-Neorić-Jerinića sa španjolskim rodovima i njihovom heraldikom, Solovjev je pretpostavio da grb Basurto (grana s pet srcolikih listova što raste iz mora) prikazuje korijen. Tom je pogrešnom analogijom zaključio da je posrijedi grb Korjenića, a da je štit s križem Calatrava (sv. Dominika) znamen Jerinića. U skladu s tim izveo je i druge krive zaključke poput tumačenja grba s podijeljenim štitom (Basurto/Korjenić-Neorić) na listu 161 te ga je proglasio složenim grbom Korjenića i Neorića itd.²¹

Zanimljivo je i to da španjolski rodovi iz genealogije Korjenić-Neorić-Jerinića potječu uglavnom iz regija na atlantskoj obali (Baskija, Kantabrija, Galicija), to jest s područja gdje se gradila i opremala velika armada. Ti su grbovi još jedan čvrsti dokaz da je grbovnik iz 1595. nastao za potrebe članova obitelji Korjenić-Neorić-Jerinić iz Banića, dubrovačkih pomoraca u službi španjolske krune.

²¹ Vidi: Solovjev, *Prinosi*, str. 128, 129.

Slika 1. Šesta, nepaginirana stranica Grbovnika s motom Korjenić-Neorića.

Slika 2. Grb Korjenić-Neorića, list LXXVII.

Slika 3. Rodoslovlje Korjenić-Neorića, HAZU Muzej i zbirka Baltazara Bogišića u Cavtatu.

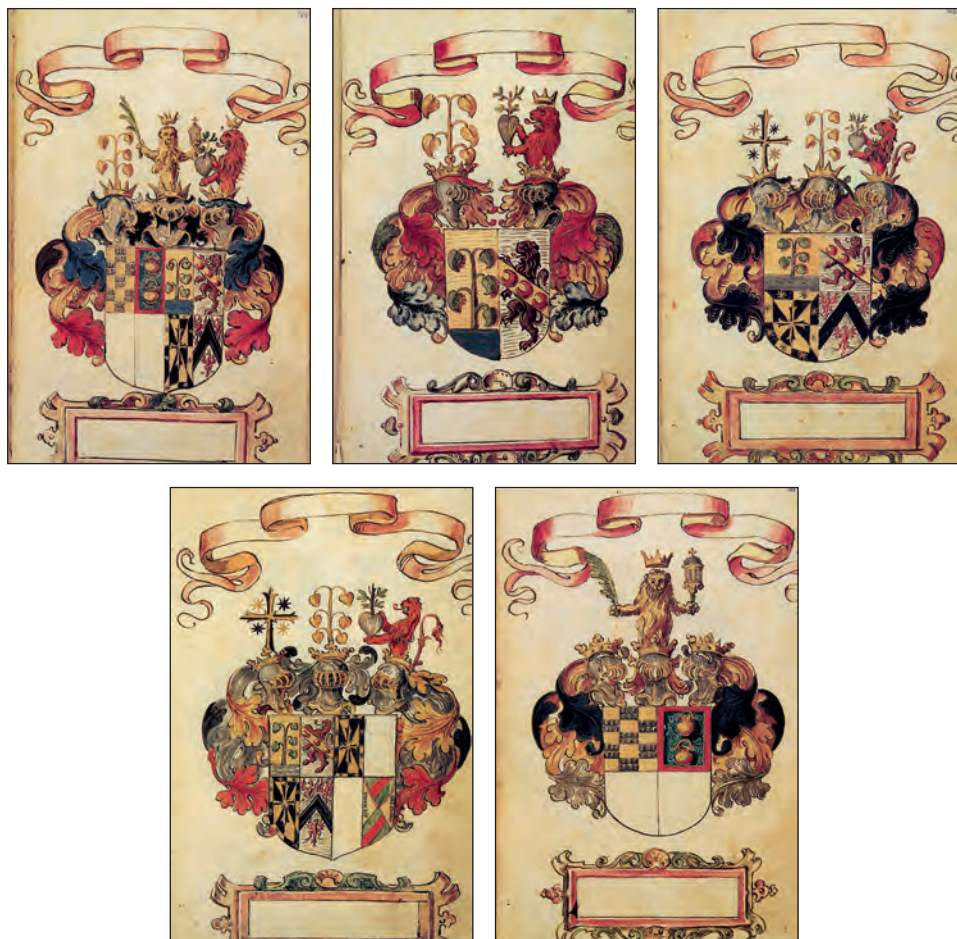
Slika 6. Viseći lozanž grbovi na rodoslovnom stablu Korjenić-Neorića.

Slika 7. Isječak rodoslovlja Korjenić-Neorića sa španjolskom granom roda.

Slike 8-11. Grbovi na nepaginiranim stranicama Grbovnika Korjenić-Neorića: Mendoza, Guzmán, Basurto, Guzmán Medina Sidonia.

Slika 12. Kompleksni grbovi Korjenić-Neorića i španjolskih rodova Ruiz de Velasco, Basurto, Guzmán i Mendoza.

S u m m a r y

Stjepan Ćosić

**Spanish Coats of Arms
in the 1595 Korjenić-Neorić Armorial**

For more than 150 years, the theme of the Korjenić-Neorić Armorial has been addressed by South Slavic and European historians, heraldists, and genealogists. It concerns the oldest collection of coats of arms of lands, dynasties, and noble lineages of fictional *Illyrian Empire* (*Cesarstvo ilirsko*) from 1595. In the literature, this armorial has often been tackled arbitrarily and inaccurately. Although the cover reads the name of its creators, it was deemed to be a copy of the allegedly lost *protograph* from Don Pedro Ohmućević or of the Fojnica Armorial, along with its subsequent variations within the confines of *Illyrian heraldry*. In terms of thematical elements and chronology, all of these armorials stand as a complex, historically “overdue”, phenomenon which, along with scant sources on the ruling elite from the pre-Ottoman period, hides and blurs more than it reveals. In this respect, Illyrian armorials can be analysed as the inventing of tradition. In truth, it is about a succession of utilitarian attempts to legitimize and achieve personal, family, ideological, national and wider political objectives by means of heraldic reconstruction and the mystification of the past. Nevertheless, behind the mythologised history of the oldest armorial in this set, there are the authentic traces detected in its core. The major corpus (pp. 17-157) depicts coats of arms of 141 noble lineages, bearing both Latin and Cyrillic inscriptions. On the 11 unnumbered final pages of the armorial, there are 11 subsequently added coats of arms that bear no titular titles, 4 of which are unfinished, whilst 1 is completely “blank”.

The thesis of the lost original manuscript, which was the source for the first one that has been preserved and then for other Illyrian armorials, was principally maintained for nothing was known both of the elusive Korjenić-Neorićs and of the nature of their relationship with the well-known ship-owning Ohmućević family. There is a plethora of sources on the Korjenić-Neorićs and their family branches of Jerinić and Kmetović as the creators of

the first armorial that has been preserved. Their genealogy is housed in the Baltazar Bogišić Collection in Cavtat. Based on those sources, the history of this armorial has been thematised and questions answered as to who the Korjenić-Neorićs of Banić in the littoral region of Slano (Slansko primorje) were, and which Spanish ancestries, to whom they were related, the unattributed coats of arms depicted on the final pages of the armorial belong to. The genealogies of the shipowning families, the Korjenić-Neorićs and the Ohmućevićs who were in the service of the Spanish Crown, reveal that the armorial fad had become popular in the littoral region of Dubrovnik (Dubrovačko primorje) with nuclear family structures who were either fictitiously or factually related, linking their noble descent to the medieval Bosnia-Hum tradition and to smaller feudal lords' fraternities. The unattributed coats of arms have been found to be even more elusive. With regard to the context of the latter part of the 16th century, it is revealed how and why these principally Spanish heraldic bearings of the Korjenić-Neorićs' cousins found their place in the oldest Illyrian armorial.

Vicko Kapitanović

Društveni i religiozni život katolika na području današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće

UDK: 94(497.5+497.6)"15/16"
282"15/16"

Pregledni rad

Primljeno: 31. 12. 2013.

Prihvaćeno: 17. 02. 2014.

Vicko Kapitanović

Katolički bogoslovni fakultet, Split

Izvanredni profesor u miru

vicko.kapitanovic@st.t-com.hr

Narod nazivan regionalnim imenima (pod kojima se i sam prepoznavao) Hrvata, Dalmatinaca, Slavonaca, katkada i Ugara, Bosanaca i Istrijana, vjerski organiziran u biskupije koje su bile svrstane u metropolije velikim dijelom izvan granica današnje Hrvatske, povezivao je u ranom novom vijeku snažan osjećaj zajedništva. Taj je osjećaj bio zasnovan na jeziku i vjeri svoj razdrobljenosti usprkos. U članku ograničenu na vrlo kratko razdoblje koje se gotovo podudara s Dugim turskim ratom (1593.-1606.), autor stavlja težište promatranja na društveno-religiozni život koji je snažno utjecao na izgradnju samosvijesti o zajedništvu administrativno odijeljena stanovništva.

Ključne riječi: Hrvati, Dalmatinci, Slavonci, Ugri, Istrijani, Bosanci, Hercegovci, hrvatstvo, religioznost, život, govor, zajedništvo

Rasuta "baščina"

Političke i religiozne prilike na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće na područjima na kojima žive Hrvati bile su sumorne. Hrvatsko narodno biće, razdijeljeno među više političkih središta, politički je raspetoreno. Smanjivanjem pa i samo nominalnog Kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije blijedjelo je i hrvatsko ime. Pjevajući u pohvalu svomu gradu Šibeniku i spominjući njegove granice sa Skradinskim kadlukom, čini se da šibenski plemić Petar Divnić (o. 1520. - 1597.) sam sebe ohrabruje kad pjeva kako na šibenskim granicama bez straha reže psi na Turke i

Vlahe.¹ Upravo područje preko te granice, odakle su prijetili Turci i Vlasi, nekadašnju kolijevku hrvatskoga kraljevstva fratri i muslimani nazivali su imenom Hrvati.² Ono što je ostalo u granicama Kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije moglo se izmjeriti “ne po danima već satima hoda”. Dugi turski rat (1593. - 1606.) donio je nove nevolje i naricanja koja su se odražavala i u književnim djelima. Te tužaljke i naricanja imali su svoj duboki ljudski razlog koji je teško ne vidjeti.

Ostaci ostataka nekad “slavne” Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, već stoljećima u personalnoj uniji s Ugarskom, od 1527., kada su pristupili Habsburgovcima nadajući se njihovoj zaštiti i pomoći koju su i dobivali, potpali su pod dvije različite uprave, civilnu (banska Hrvatska, s okrnjenom upravom) i vojnu (Vojna krajina), koja je bila izuzeta iz vlasti Hrvatskoga sabora (*Membra disiecta*). Dubrovačka Republika odlučila se priznati vrhovnu vlast Osmanlija, iako se u dubrovačkoj katedrali u isto vrijeme klicalo: “Našemu gospodinu kralju Ugarske, Češke, Dalmacije, Hrvatske, spas, čast, život i pobjeda.”³

Razdrobljenost crkvenih struktura činila se slična političkoj razdrobljenosti. Biskupije uz Jadran svedene su na uski pojas uz more bez prirodnog zaleđa na kopnu. Senjska i sjevernohrvatske biskupije, kojima su Osmanlije oduzeli velik dio područja, pripadale su metropolijama u Ugarskoj. Najveći dio hrvatskog područja, Slavonija, Bosna, Hercegovina, Lika i Dalmacija osim uskoga pojasa uz more, potpao je pod osmansku državu i šerijatsko pravo koje katolicima nije ulijevalo pouzdanje. Katolička crkva smatrala je

¹ Tomo Matić, *Pjesma Petra Divnića u pohvalu od grada Šibenika, Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. 9, Zagreb 1920., str. 95, stihovi 11-12.

² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1992., str. 176; Vicko Kapitanović, *Društveno-religiozne prilike u Dalmaciji u drugoj polovici XVII. stoljeća*, u: *Majka Klara Žižić i njezina družba 1706.-1206.*, ur. Terezija Zemljić, Šibenik 2009., str. 177, bilj. 16.

³ Hanibal Lucić slavio je oduševljeno Dubrovnik zbog izgradnje crkava i religioznosti: “Čarkve tak naredno sagrađil je Bogu / Da zvati pravedno Božji se stan mogu. / Tuj nije tko sardit u besidah kletih / Smio bi pogardit ni Boga ni svetih”. Hanibal Lucić, U pohvalu grada Dubrovnika, u: *Hanibal Lucić, Petar Hektorović (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 7)*, Zagreb 1968., str. 97, stihovi 47-50. “S Bogom se Ti združi mimo sve ino / i dvori i služi otmansko kolino” pjevao je Dubrovniku Mavro Vetranović, *Pjesanca slavi carevoj*, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 5)*, Zagreb 1968., str. 205. U isto vrijeme u dubrovačkoj se katedrali klicalo: “Domino nostro regi Ungariae, Boemiae, Dalmatiae, Corvatae salus, honor, vita et victoria.” Usp. Slavko Kovačić, *Dubrovačka metropolija tijekom višestoljetne krize, do ukidanja i preustroja dotadašnje nadbiskupije u sadašnju dubrovačku biskupiju u travnju 1830.*, u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*, prir. Želimir Puljić, Nediljko A. Ančić, Dubrovnik 2001., str. 258. Ta politika nije bila zazorna ni Hvaraninu Hektoroviću, koji je i sam zbog ratnih sukoba morao ostaviti vlastiti dom: “U Dubrovnik koji viru štuje našu. / I mirno pokoji s Turci na mejašu.”

to područje misijskim krajem u nadležnosti rimske Kongregacije za širenje vjere. Mletačka i austrijska Istra (Istarska knežija) crkveno su pripadale metropoliji u Akvileji. Čak i prije nego je Zadar pripao Veneciji, područje Zadarske nadbiskupije podvrgnuto je gradeškom patrijarhu, kojemu je dan i naslov primasa Dalmacije, što je naslijedio mletački patrijarh. U toj institucionalnoj razdrobljenosti jedina poveznica ostalo je bogoslužje u kojem se utjecalo jednomu Bogu, slavio se on latinskim, staroslavenskim ili hrvatskim jezikom, na koji su već bile prevedene poslanice i evanđelja.

U neprestano pljačkanjima i spaljivanjima Hrvatskoj, koja se otimala Osmanlijama, više nije bilo vidjeti obrađenih polja ni nekadašnjih plodnih voćnjaka. Utihnula je i jedva se čula pjesma djevojačka i pastirska svirka. Zaustavili su se mlinski kotači uz rijeke i bujice jer je usjeve već na poljima progutala vatra. Nad rasutom hrvatskom baščinom čitavo stoljeće tužili su u svojim spisima rodoljubi poput popa Martinca, ninskoga biskupa Jurja Divnića, Šibenčana Danijela Zavorovića i Jurja Šižgorića, splitskoga nadbiskupa Bernarda Zane i Marka Marulića, modruškoga biskupa Šimuna Kožičića Benje, dubrovačkoga benediktinca Mavre Vetranovića, Hvarana Lucića i Hektorovića, koji je i sam morao bježati po razbjesnelom moru pred bijesnim Turcima, Zadrana Zoranića i brojnih diplomata, o čemu nam bjelodano govore njihove predstave pred europskim uglednicima.⁴ Ako nam se njihovo pripovijedanje čini jednoličnim i ponavljajućim, to je zato što su i povijesne tragedije, naročito one ratne, često slične kao jaje jajetu i slično se ponavljaju.

Oni koji su bježali pred smrću redovito nisu imali vremena bilježiti stravična zbivanja. Bilježili su ih pisci koji su i sami mogli vidjeti neke od nesretnika koji su izbjegli najgoroj sudbini. Njihov očajni bijeg odjekuje u Zoranićevim stihovima: "[...] grade ostavljajući, sela i kaštile / svak hiti bijajući neprijateljske sile; / vidiš pogorile polače i hore, / gorski bozi i vile ostaviše gore".⁵ Potresne su riječi njegova pripovjedača pastira: "[...] i mi eto kako ovca drugu zaklanu gledajući svoj kolj čekamo. I mi bismo odovud pobigli, dali nas slatkost baščine uzdrži".⁶ Tužna trgovina robljem postala je uobičajena i ljudski je život katkada vrijedio samo koji varčićak zobi ili pogaču.⁷

⁴ Usp. *Govori protiv Turaka*, prev. i ur. Vedran Gligo, Split 1983.; Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, Zagreb 1961., str. 63-172. O Hektorovićevoj bijegu usp. Petar Hektorović, *Odgovor Nikoli Nalješkoviću*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 7, Zagreb 1968., str. 243.

⁵ Petar Zoranić, *Planine (Stari pisci hrvatski, knj. XVI)*, Zagreb 1888., str. 73.

⁶ Zoranić, *Planine*, str. 71.

⁷ Duo (per Deum omnipotentem) pueri ex Modrusiensis novissima praeda sex tantillis avenae modis, tertius uno, quartus una placenta a Turcis redempti sunt [...] S. Begnius, *De Corvatiæ deso-*

Ne ulazeći u procjenu umjetničkoga dojma stihova, stanje je sažeto izrazio Ivan Tomko Mrnavić (1580.-1637.) u spjevu o pobožnoj franjevačkoj trećoretkinji *Magdaleni Budrišić*:

Biše roda svoga zator jur vidila,
puka hrvatskoga rasuće slidila;
pod Turci Bosnu svu biše oplakala,
Hercega državu zgublenu jadala;
[...]

Primorje hrvatsko plinjeno, paljeno,
usilstvo turačko po njem utvrđeno;

Velebić zeleni opušćen do mora,
neretski hrabri kraj rasut do zgora;

Obrovac i Skradin s poglavnim Bribirom,
s njim pritvrđi Thin, pod turskom nevirom...⁸

Nesloga među kršćanskim zemljama, raspre i sukobi te naposljetku rat između Austrije i Venecije zbog uskoka kao da su još pogoršali stanje uz Jadran. Barakovićeve (1548. - 1620.) žalopojka o neutješivoj majci Margariti koju on primjenjuje na svoju sestru mogla se primijeniti na mnoge plačuće hrvatske majke. Nije bez razloga Pavao Ritter Vitezović nazvao XVI. i XVII. stoljeće stoljećima *plačuće Hrvatske*.

Ne može se zaniijekati da kršćanske zemlje, unatoč neslozi koja je među njima vladala, Hrvatskoj nisu upućivale znatnu materijalnu pomoć, no razaranja i uništavanja bila su veća, a ratna stradanja i odvođenje u zarobljeništvo smanjivali su broj hrvatskih katolika. Ipak je tijekom XVI. stoljeća uspostavljanjem Vojne krajine stvoren čvrst obrambeni zid, stoga je Hrvatska uistinu bila *predziđe kršćanstva*. Uz obrambenu prednost hrvatske granice javila se i nova nevolja jer je Vojna krajina izdvojena iz ovlasti Hrvatskog sabora.

latione oratio, u: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. 32, Paris 1902., str. 606-610; *Govori protiv Turaka*, str. 329-334. Prodaja roblja tema je i Lucićeve *Robinje*.

⁸ Ivan Tomko Mrnavich, *Xivot Magdalene od knezov Zirova plemena Bvdrrissica*, Rim 1626. O Magdaleni Budrišić vidi Stjepan Ivančić, *Povijesne crtice o samostanskom i redu sv. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri*, Zadar 1910., str. 36-37.

Život na spaljenoj granici

Potkraj XVI. stoljeća poznata bitka kod Siska 1593. označila je kraj Turske premoći i njihova prodora prema Zagrebu i Kranjskoj.⁹ Vijest o pobjedi širila se Europom, a Hrvatima ulijevala nadu u ponovno okupljanje “rasute baščine”. Pojedini biskupi i svećenici, poput hvarskog biskupa Petra Cedolinija, korčulanskog biskupa Augustina Kvinčića, splitskih svećenika Aleksandra Komulovića i Kanonika Albertija, smatrali su da se Tursku može pobijediti i uvjeravali papu Klementa VIII. da pomogne u oslobođanju. Papa je nastojao ujediniti kršćanske vladare i slao je poslanike. U jednom od takvih poslanstava sudjeluje i Aleksandar Komulović, koji je imao zadatak pridobiti u borbu protiv Turaka knezove Transilvanije, Moldavske i Vlaške te poljskog Kralja i ruskog Cara.

Hrvatska je u Dugom trinaestogodišnjem ratu (1593. - 1606.), koji je uslijedio, uspjela vratiti samo Čazmu, Moslavinu, Petrinju i neke dijelove južno od Kupe. Kršćani su 1596., tri godine nakon Sisačke bitke, osvojili i Klis, pod kojim su poginuli senjski biskup Antun de Dominis i dvojica kanonika, ali su ga nakon nekoliko mjeseci morali vratiti Turcima.¹⁰ Venecija je, naime, mjesec dana prije sklopila mir s Turcima i prepustila im Cipar, stoga su osloboditelji ostali bez podrške.

S kršćanske i muslimanske strane upadalo se preko granice, četovalo i robilo. Pustošenje Hrvatske nastavilo se naročito u vrijeme Dugoga rata (1593. - 1606.). Prema Vinjaliću turski su gusari 1594. između Šibenika i Splita zaplijenili i mletačku lađu te ju odveli u Drač.¹¹ Nemiri su bili i na istočnoj strani hrvatske granice, gdje su se pobunili pravoslavni Srbi, a pomuslimanjeni je bivši kršćanin Sinan Paša potom navodno na Vračaru, kraj Beograda, dao spaliti tijelo sv. Save Nemanjića.¹²

⁹ U bitkama su se istakli kanonici zapovjednici sisačke tvrđave Nikola Mikac (Micatius) i Blaž Đurak. Alberto Marani, *Le guerre di Croazia e d'Ungheria (1592-1595. Relazione del gentiluomo Bresciano Ruggero Fabbarino*, Estratto dai *Commentari dell'Ateneo di Brescia* per il 1966, str. 221-260.

¹⁰ O bitkama za Klis usp. *Oslobođenje Klisa 1596. Radovi sa znanstvenog skupa održana na Klisu 1996. godine*, Split 2000. (poseban otisak iz časopisa *Mogućnosti*); Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: Mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split 2013., str. 39-42.

¹¹ Gašpar Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni, 1514.-1769.*, prir. Bruno Pezo, Vicko Kapitanović, Split 2010., str. 60.

¹² Srpski se povjesničari ne slažu o godini spaljivanja moći sv. Save. Neki navode datum 27. travnja 1594., a neki 1595. Vinjalić navodi da je to bilo 1595. (str. 429). Sinan-paša (Cağaloğlu Yusuf Sinan, ili Cağalazade Yusuf Sinan), kršćanskim imenom Scipione Cicala, podrijetlom je iz Genove. Otac mu je bio pomorski kapetan i nastanio se u Messini, a majka, čini se, pravoslavka iz Boke Kotorske. U Carigradu je po njemu nazvana čitava četvrt grada u kojoj i danas postoji njegovo kupalište.

Uskoci su prodirali iz Senja u turske krajeve u zaleđu, u Krbavu, i Bosnu (1599., 1600.), ali i južno preko mletačke Dalmacije sve do Dubrovačke Republike. Mlečani su ih 1598. pokušali uhvatiti u šibenskoj Rogoznici, ali su im uskoci izmakli.¹³ Pod vodstvom hajduka Juriše uskoci su na prijevaru 1605. ušli sa svojim naoružanim barkama sve do Skradina, plijenili tursku robu i spalili nekoliko kuća.¹⁴

Vjerojatno potkraj toga rata, dok su neprijateljstva bila prejaka, ubili su muslimani 1604. i biskupa fra Nikolu Ugrinovića. Nakon Dugoga rata, kad je sklopljen mir, prilike su bile bolje. Vinjalić čak opisuje kako su 1606. uskoci i turski zarobljenici, odnosno njihova rodbina, skupa jedući i pijući, sklapali prijateljstva, slavili i veselili se.¹⁵ S tim nisu prestala i neprijateljstva. Ona su se mogla obnoviti svaki čas. To se zaista i događalo. Nakon jednoga gošćenja 1609. na Visovcu Turci su silom odveli fra Stjepana iz Uskoplja i još jednog redovničkog kandidata. Nasred rijeke ustrijelili su mladića, a fra Stjepana utopili u rijeci.

Tijekom rata s Turskom, prema nekim kasnijim zapisima, zapaljen je mostarski franjevački samostan. Umjesto njega podignut je samostan u Živogošću.¹⁶ I muslimani i kršćani sve su se češće zalijetali preko granice. Na Uskrs 1613. uskoci su se iskricali nasuprot Krapnju i prodrli sve do Drniša, a potom i južno od Makarske u Neretvu i Trebinje. Sukobili su se s mletačkim brodovljem negdje u Neretvanskom kanalu ili kraj Hvara i zarobili galiju Kristofora Veniera na Pagu.¹⁷ Nakon toga plijenili su mletačke i turske podanike u Ražancu i Islamu.¹⁸ Prema mletačkim optužbama uskocima su pomagali biskupi, popovi, fratri, kapetani i sve stanovništvo. To je dovelo i do uskočko-mletačkog rata i mira u Madridu 1617., potpisana 1618. godine.¹⁹ Te godine izbio je u Europi novi Tridesetogodišnji rat (1618.

¹³ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 66- 67; Catherine W. Bracewell, *Senjski uskoci*, Zagreb 1997., str. 235-236. U jednom od takvih sukoba ubijen je kraj Korčule i Barakovićev nećak.

¹⁴ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 71-72; Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 253.

¹⁵ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 72. O međusobnom razumijevanju karinskih muslimana i uskoka usp. Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 183-185.

¹⁶ Prema Vinjaliću u Vladmiroviću to je bilo 1612. godine. Usp. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 75-76; N. Starogragianin [L. Vladmirović], *Pripisagnie početaka kraglievstva bosansko-ga s mnogim drugim lipim uspomenam*, Mleci 1775., str. 46.

¹⁷ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 78-79; Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 279; Vrandečić, *Borba*, str. 44.

¹⁸ Vinjalić, *Compendio*, str. 80.

¹⁹ *Relazione degli Eccellentissimi serenissimi Commissari sopra il Concordato di Pace con Arcidicali*, © Biblioteca italiana, 2005. "[...] datasi tutta alle depredationi, al corso, et alle rapine, havendo per Coadiutori li Vescovi, Preti, Frati, Capitani, et tutti quegli habitanti, che con dinari, e gente a loro soggetta, non solo coadiuvavano le uscite, per partecipar poi delle prede, come facevano: ma stimando la piratica cosa lecitissima, la essercitavano tutti indifferentemente, et uscivano accom-

- 1648.), u kojem su sudjelovali i Hrvati, ostavljajući kosti daleko od domovine koja je i sama krvarila.

U sjeni minareta i polumjeseca

Na ogromnom prostoru pod osmanlijskom vlašću, gdje su u većem ili manjem broju živjeli i Hrvati, od Budima do jadranskih žala južno od Cetine: do Jadra, Kozjaka, Trtra, Vranskoga jezera i Nadina te Velebita, pastoralno su, osim Poljica i još poneke župe na kojoj su se zadržali glagoljaši, uglavnom ostali jedino franjevci Provincije Bosne Srebrene.²⁰ Biskup Baličević naziva Bosnom čitav prostor od Crnoga do Jadranskoga mora i Kranjske i Štajerske do Makedonije, vjerojatno zaveden imenima Provincije Bosne Srebrene i Bosne Hrvatske, koja je od 1514. područje svoga djelovanja imala i u današnjoj Sloveniji. Premda je Baličevićovo pisanje nejasno kada kaže da je u Kraljevstvu Bosne 1600. bilo svega 13 samostana sa 102 svećenika, 27 klerika i 17 braće laika,²¹ to se odnosi na Provinciju Bosnu Srebreu, koja je pokrivala prostor pod vlašću Osmanlija, dok je Bosna Hrvatska bila na kršćanskom području. Zanimljivo je istaknuti da je sam Baličević zaredio 45 svećenika, no nije jasno je li to bilo na području nad kojim je imao jurisdikciju ili izvan njega. U svakom slučaju, bio je to pokazatelj vjerske obnove.

Među različitim poticajima obnove u potridentskom razdoblju promicanu je biskupovo pohađanje župa. Sveta Stolica povjeravala je biskupsku vlast na čitavom području od Drave i Dunava do Jadrana sad jednom sad drugom biskupu, koje je imenovala za neku od biskupija na tom području. Tako je potkraj stoljeća Makarskom i Skradinskom biskupijom upravljao duvanjski biskup fra Danijel Vocensis (Glasnić, Glasnović), koji je pod stare dane povjerio upravljanje tim crkvama smederevskom biskupu, Poljičaninu fra Nikoli Ugrinoviću. Nakon smrti bosanskog biskupa fra Antuna Matkovića Ugrinović je nakratko preuzeo upravu i Bosanske biskupije, dok 1588. bosanskim biskupom nije imenovan fra Frano Baličević. Skradinskim biskupom bio je imenovan fra Andrija Crnota († 1588.), no nije poznato je li ikada upravljao tom biskupijom. Godine 1613. skradin-

pagnati dalla Chieresia con le processioni, con le croci, et con l'aspersione dell'acqua benedetta, nella pasca, e nel natale, giorni di penitenza, et di somma venerazione". Usp. također Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 203.

²⁰ Godine 1612. u Bačkoj su djelovali isusovački misionari Kašić i De Bonis.

²¹ Izvještaj biskupa i apostolskog vizitatora Franje Baličevića (Stephani), Marko Jačov, *Spisi Tajnoga vatikanskog arhiva XVI-XVII veka*, Beograd 1983., str. 19; Usp. također Anđelko Barun, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevac Bosne Srebrene*, Sarajevo–Zagreb 2003., str. 159.

skim biskupom imenovan je Požežanin fra Antun Matić. Nemajući rezidencije, on se 1613. kratko nastanio u Visovačkom samostanu, a nakon smrti svoga posvetitelja, bosanskog biskupa fra Franje Baličevića (1615.) upravljao i Bosanskom biskupijom. Njegov nasljednik na skradinskoj biskupskoj stolici fra Toma Ivković dobio je također na upravljanje Bosansku i obližnje ispražnjene biskupije.²² Godine 1615. posvećen je i fra Bartol Kačić za makarskog biskupa. Ivković se povukao u Bosnu, a Kačić je upravljao i Duvanjskom biskupijom. Rezidirao je u makarskom samostanu i u očinskoj kući, koju je zacijelo obnovio, nedaleko od samostana u Zaoštrog.²³

U dolini Neretve, kamo su, čini se, rijetko zalazili makarski i trebinjski biskup, uspostavljena je Stjepanska biskupija, koja je trebala oživjeti nekadašnju Naronsku biskupiju, a koju je zaposjeo bivši skadarski biskup Dominik Andrijašević. Zbog spora koji je uskoro nastao oko granica biskupije između stjepanskoga, trebinjskoga i makarskoga biskupa nestalo je i Stjepanske biskupije.²⁴

Uslijed takvih prilika teško je bilo održavati normalan vjerski život. Župne crkve na osamljenim mjestima često su bile izložene oskrvnjivanju, stoga su najčešće bile bez ikakva namještaja. Često su bile i bez kamenoga krsnog zdenca ili kamenice za blagoslovljenu vodu jer bi navodno neki obijesni muslimani u njih iz prezira urinirali.²⁵ Župe su bile prevelike kako bi se izbjeglo plaćanje poreza Turcima. U župama koje su se posluživale iz samostana župnici su bili samostani, a dotični franjevac koji je posluživao župu zastupao je samostan kao župni vikar i najčešće bio biran i potvrđivan svake godine.²⁶ U nekima od župa i pod turskom vlašću djelovali su biskupijski svećenici glagoljaši.

²² Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis 1769., str. 28, 77, 180-181, 193-196.

²³ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 83-84. Slavko Kovačić, Hrvatsko djelce i ostala pismena ostavština biskupa Bartula Kačića (oko 1572.-1645.), u: *Makarski biskup fra Bartul Kačić Žarković (Brist, 1572.-Sućuraj, 1645.). Život – djelo – vrijeme. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju, 24. lipnja 1995., Sućuraj 1999.*, str. 128 [Iz povijesti Makarske biskupije, <22>]. O Kačičevu kasnijem sudjelovanju u organiziranju oslobođanja od Osmanlija usp. J. Vrandečić, *Borba*, str. 64.

²⁴ Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 86, Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, str. 193-194. Usp. Ratko Perić, Sporovi i sporazumi oko "stjepanske biskupije" (1622.-1631.), u: *U Križu je spas. Zbornik u čast nadbiskupa-metropolita mons. Ante Jurića*, prir. Marin Škarica, Ante Mateljan, Split 1997., str. 313-330. O Trebinjskoj biskupiji usp. Bazilije Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Roma 1959.

²⁵ Jačov, *Spisi*, str. 19.

²⁶ Prema makarskom biskupu Kačiću makarski je samostan posluživao tri župe (Vrdol, Cetina i Primorje), Živogošće (Blato, Broćno i Primorje), Zaoštrog (Čitluk, danas Gabela, Zajezerje, Ljubuški i okolica Vrgorca) i Imotski, odnosno Prološki samostan, Podbila, Drinovci, Sovići i Kamen

Crkve su na turskom području bile odreda razrušene. Stanje je zacijelio pogoršao spomenuti Dugi turski rat (1593. - 1606.), koji je poveden kao odmazda za turski poraz kod Siska. U tom ratu stradala su i dva franjevačka samostana. Sukobi oko Klisa (1596.) još su više pojačali napetosti između kršćana i muslimana. Na području nekadašnje Šibenske biskupije u izvještaju ad limina iz 1614. spominje se preko 80 razrušenih crkava.²⁷ Prema izvještaju biskupa fra Tome Ivkovića na području Skradinske biskupije, čiji teritorij nije precizno označen, bilo je 1630. godine preko 50 razrušenih ili neuporabivih crkava i crkvice. Jednako bijedno stanje vladalo je i u nekadašnjoj Kninskoj biskupiji, a slično je moralo biti i u dijelovima drugih biskupija koje su potpale pod tursku vlast. Kršćani i njihovi religijski vođe pod turskom vlašću zlostavljani su, a bilo je i prelazaka na islam.²⁸ Zanimljiva je u tom smislu izjava makarskoga biskupa Kačića da su neki pomuslimanjeni muževi dopuštali svojim suprugama da žive kršćanski.²⁹ Čini se da su čak i neke crkvice nakon rata obnovljene,³⁰ što upućuje i na kakav-takav suživot muslimana i kršćana.

Strah od osmanske sile i kršćanske nesloge

Priobalni je pojas bio stalno izložen napadima turskih pljačkaša koji su oskvrnjivali crkve, rastjerivali kršćane, razarali naselja, palili usjeve i kuće, ubijali, davili, sjekli i klali. Molitva i mač gotovo već stoljeće postajali su čudni susjedi:

“Aj, Gospodine, Aj! prozri, da jure jes
napunjen vsaki kraj tvojih vernih teles,

kojih nevernik bez milosti posiće,
česa cić do nebes k Teb Tvoj puk više. [...]

Most. U Duvanjskoj biskupiji Rama je imala četiri župe u Rami Livnu i dvije u duvanjskom kraju: Brišničku i Lipsku. Usp. Kovačić, *Iz povijesti*, <73-77>.

²⁷ Usp. Andrija Lukinović, Šibenska biskupija u izvještajima *ad limina* u 17. i 18. stoljeću, u: *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa "Šibenska biskupija od 1298. do 1998."*, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., ur. Vilijam Lakić et al., Šibenik 2001., str. 261.

²⁸ O zlostavljanju kršćana usp. izvještaj biskupa i apostolskog pohoditelja Franje Baličevića iz 1600.: Jačov, *Spisi*, str. 20-21. Usp. također Barun, *Svjedoci i učitelji*, str. 159-160.

²⁹ Kovačić, *Hrvatsko djelce*, str. 273-274 [*Iz Povijesti Makarske biskupije*, <80>].

³⁰ U Gorici kod Imotskog obnovljena je 1613., jedna od rijetkih, crkva sv. Stipana, a da bi je zaštitio, franjevac je dao urezati natpis da je obnovljena carevim dopuštenjem. Uz te crkve održavale su se i svečanosti. Tako se o blagdanu Duhova u Fojnici tri dana održavao veliki pazar na koji su dolazili i mnogi turski trgovci.

Jure su s našim varoši susidi,
pukšama svojim biju gradski zidi.”³¹

Nije zbog toga čudno da je od splitskoga nadbiskupa Zane, koji je na Tridentskom saboru izjavio da mora ostaviti svećeničke haljine i pripasati mač da bi bodrio branitelje,³² tijekom čitava stoljeća potrajavao takav duh. Možda je pretjerano izvješće prema kojem je splitski kanonik Šimun Urmanić išao od kuće do kuće s preslicom i vretenom i korio one koji se ne pridruže oslobađanju Klisa. Međutim, zacijelo je, unatoč Splitskom statutu, koji je splitskim svećenicima zabranjivao nositi oružje,³³ bilo svećenika koji su se zauzeli za oslobađanje Klisa pa su i sami nosili oružje. Neki su svećenici u Zadarskoj nadbiskupiji nosili i hrvatsku vojničku odjeću, što im je sinoda održana 1598. zabranila. Ipak, nošenje je bilo više zbog praktičnosti nego zbog borbenosti.³⁴ Ratovi za oslobođenje od Turaka tijekom XVII. stoljeća pokazat će da je borbenost zaista postojala, a za zagrebačkog biskupa Šimuna Bratulića (1603. - 1611.) zapisano je i da je “više viđen kako hrabro poteže mač na neprijatelje, nego kako pobožno moli Gospinu krunicu”.³⁵

Na području najveće biskupije, Zagrebačke, širio se u to vrijeme protestantizam. Posebno je bio zahvatio Međimurje, gdje ga je štitio i promicao Juraj Zrinski. Hrvatski je sabor 1604. zabranio ulazak novim protestantskim propovjednicima u Hrvatsku, na što je Jurjev stariji sin Nikola prosvjedovao. Kako je Hrvatski sabor 1605. i 1609. zaključio da se u Hrvatskoj smije ispovijedati samo katolička vjera, u Zagrebačkoj se biskupiji ponovno pokušalo propovijedanjem, ali i silom, pridobiti protestante za katolicizam. U Varaždinu su protestanti pokušali izbjeći zakonsku odluku time da su pokušali izuzeti županijsku upravu iz nadzora Hrvatskog sabora, na što je Sabor suspendirao upravu, u čemu je imao i Kraljevu podršku. Osim u Međimurju, protestantizam se donekle širio u Istri. Calvinizam se širio

³¹ Šime Budinić, *Super psalmo: Deus venerunt gentes*, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 5)*, Zagreb 1968., str. 472-474.

³² Usp. Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. 32, Paris 1902., str. 705-706.

³³ *Statut grada Splita – Statuta civitatis Spalati*, prir. Antun Cvitanić, Split 1998., str. 360-361. [knj./lib. I, gl./cap. 15]. O Urmaniću usp. Slavko Kovačić, *Papa, biskupi i ostalo svećenstvo u događajima oko kliškog pothvata godine 1596.*, u: *Oslobođenje Klisa*, str. 40.

³⁴ Bracewell, *Senjski uskoci*, str. 157. Ta odjeća nije bila zabranjena samo u crkvi, kako tvrdi autorica, već i u gradu, a dopuštena na putovanju, što vjerojatno pokazuje da su je svećenici nosili zbog praktičnosti. Zabrana sinoda glasi: *Militares etiam vestes, quas croaticas appellant, prorsus a choro nostro exulares iubemus, tum vero etiam ab omni cleri nostri usu, nisi cum peregre proficisci, aut de civitate, sive mari, sive terra exire contigerit* – Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, Venetiis 1775., str. 146.

³⁵ Usp. Andrija Lukinović, *Zagreb – devetstoljetna biskupija*, Zagreb 1995., str. 186.

u Srijemu i istočnoj Slavoniji. Bio je bojovan poput onoga u kojem je u Košicama stradao Marko Križevčanin, ali čini se da povjesničari ponekad pretjeruju u opisu brzine i opsega njegova širenja. Na hrvatskom jugu utjecaj protestantizma bio je zanemariv.³⁶

Nekoliko desetaka tisuća pravoslavnih vjernika koji su se naselili na crkvenim i plemićkim imanjima u Žumberku i u banskoj Hrvatskoj, prihvatilo je 1611. sa svojim episkopom Šimunom Vratanjem jedinstvo s Katoličkom crkvom. Zagrebački biskup Petar Domitrović dao je Vratanju imanje Marča kod Ivanić Kloštra i crkvu Svih svetih, uz koju je Vratanja sagradio manastir. Već prvog njegova nasljednika Maksima Predojevića zareadio je za episkopa pečki patrijarh Paisije (1614. - 1648.), ali Paisije je tada izjavljivao da se želi sjediniti s Katoličkom crkvom.³⁷ Uslijed nestalnih političkih prilika neki su se kolebali između katoličanstva i pravoslavlja. Tako Paštrovići s katolicizma prelaze na pravoslavlje, a nakon nekog vremena opet se vraćaju katolicizmu, a prelazaka na pravoslavlje bilo je i u istočnoj Hercegovini. Težnja za jedinstvom pojavila se poslije u nekim pravoslavnim krugovima u sjevernoj Dalmaciji za Kandijskog rata (1646.-1649), no jedinstvo nije ostvareno.³⁸

Religiozni život i kultura

Lako je razumljivo da u opisanim društveno-političkim okvirima ni religiozna kultura kršćana, ni njihov vjerski život nisu uvijek bili na visokom stupnju. Posebno je to vrijedilo za kršćane pod osmanlijskom vlašću.

³⁶ Nasilnije su kalvini postupali u Ugarskoj i Slovačkoj, gdje su pokušali prisiliti i Hrvata Marka Križevčanina (Križevci, 1589.-Košice, 7. IX. 1619.), ravnatelja sjemeništa u Trnavi, i isusovce Stjepana Pongracza i Melkiora Grodzieckog da se odreknu vjere, a kad to nisu prihvatili, mučili su ih i ubili. Marko se rado potpisivao Croata-Hrvat. Neposredno nakon njihove smrti kardinal Pazmany, koji je pozvao Marka Križevčanina u Trnavu, pokrenuo je postupak za proglašenje svetim. Blaženim ih je proglasio 15. siječnja 1905. papa Pio X., a svetima Ivan Pavao II. prigodom pastoralnog pohoda Slovačkoj, 2. rujna 1995. u Košicama. O protestantizmu u Hrvatskoj usp. Stanko Jambreč, *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*, Zaprešić 1999. i tu navedenu literaturu; Lovorka Čoralić, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001.; Ista, Dalmatinski 'protestanti' Dominisova doba – tragom procesa mletačke inkvizicije (16.-17. st.), u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu*, ur. Vesna Tudjina, Split 2006., str. 271-282.

³⁷ Usp. Janko Šimrak, *Graeco-catholica ecclesia in Jugoslavia (Diocesis Crisiensis olim Marčensis). Historia et hodiernus status*, Zagreb 1931., str. 7.

³⁸ O pravoslavlju u Dalmaciji usp. Mile Bogović, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine* (Analecta Croatica christiana, XIV), Zagreb 1982., ²1993.; o Skradinskoj biskupiji i o prelascima na pravoslavlje: Krunoslav Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Roma 1937.

Makarski biskup Kačić Žarković u nešto kasnijem izvještaju Svetoj Stolici, iz 1630., posebno naglašava dva zla koja su pritiskala Crkvu na području pod osmanskom vlašću, a zacijelo su bila prisutna i prije njegova biskupovanja. Oba su zla bila posljedice siromaštva stanovništva. Zbog bijednog stanja i siromaštva župe nisu mogle pribaviti ni liturgijsku odjeću. Siromaštvo je prouzrokovalo i nedovoljnu teološku kulturu župnika,³⁹ što je, čini se, proizlazilo iz zapuštanja knjige na župama. Ipak, prema svjedočanstvu biskupa Baličevića, franjevci su u svih 13 samostana učili čitati i pisati, malo gramatike i kršćanski nauk poučavali nakon mise na blagdane i u druge dane po župama kada su mogli.⁴⁰

Da bi, koliko-toliko, izišli u susret vjerskim potrebama stanovništva, franjevci su na konjima obilazili svoje daleke župe. Za potrebe bogoslužja nosili su sa sobom prijenosne oltare i liturgijsku posuđe. Opskrbljeni onime što je bilo nužno za put i za bogoslužje, odlazili su na svoja misijska putovanja, koja su ponekad trajala i tjednima. Umjesto zvona pozivali su vjernike na misu zvukom roga. Potom bi na ruševinama neke crkve ili na groblju, u sjeni kakva krošnjatog hrasta ili u privatnim kućama postavili prijenosni oltar i na njemu skupa s hostijom prikazivali Svemogućem žrtve i patnje kršćana. Krstili bi djecu, vjenčavali mladence, a tijekom tjedna obilazili po obližnjim selima bolesnike, tješili ih i krijepili otajstvima vjere. To je ipak bilo nedovoljno za iskorijeniti neznanje, stoga su praznovjerja bila veća ondje gdje se kršćanstvo susretalo s islamom.

Na području gdje je kršćanska vjera bila državna, vjera se također prenosila najviše u obitelji. Obitelji su velikim dijelom bile nepismene. Vjeronaučna pouka u crkvi održavala se uz nedjeljne i blagdanske mise. Ni u katedralnim crkvama nije se propovijedalo svake nedjelje, a u ostalima još i manje. Čak su i biskupi propovijedali rijetko,⁴¹ vjerojatno zbog toga što kao stranci nisu poznavali jezik. Neki biskupi unatoč tridentskim odredbama nisu stalno rezidirali u biskupiji.⁴² Po gradovima se uglavnom propovijedalo tijekom došašća i korizme, a propovjednike je tražila i nagrađivala komuna.⁴³ Komune su kažnjavale i javne vjerske prekršaje, kao što su psovke te rad nedjeljom i blagdanom.⁴⁴ Od pogrešaka i mana koje su bile proši-

³⁹ Kovačić, Hrvatsko djelce, <79> 273.

⁴⁰ Jačov, *Spisi*, str. 19.

⁴¹ Usp. *Acta visitationum*, str. 436 i 444.

⁴² Usp. *Acta visitationum*, str. 435.

⁴³ Usp. *Acta visitationum*, str. 444.

⁴⁴ Zadarska sinoda navodi, ne bez razloga, da su mnoga od praznovjerja plod suživota s Turcima (Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 150-151), iako nije isključeno da je navod i zbog toga kako bi se praznovjerja lakše iskorijenila, kao što je Reljković, u vrijeme prosvjetiteljstva, neke običaje

rene među narodom nije bilo izuzeto ni svećenstvo, koje je također proizlazilo iz naroda. Posebno su na udaru kritike bile odanost alkoholu i sumnjiv odnos sa ženskim osobama,⁴⁵ no takve osobe barem u Dalmaciji gotovo su se mogle izbrojiti na prste jedne ruke.

U političkim borbama nisu bila nepoznata ni ocrnjivanja moralnoga lika mogućih političkih protivnika. Braneći politički sustav, Dubrovačka je Republika osudila na smrt dvojicu lastovskih svećenika kao urotnike, a vjerojatno je zbog istoga razloga smaknut i dubrovački franjevac, Lastovac fra Jeronim Jeđupak, komu je pripisan moralni zločin.⁴⁶ Komune su više puta ograničavale crkvene institucije služeći se pri tom pravom patronata.

Klevetanja i raspre bile su često na dnevnom redu. Od svađa i ocrnjivanja nisu bili izuzeti ni biskupi. Tako je splitski biskup Marko Antun de Dominis bio u svađi s hvarskim biskupom i s trogirskim biskupom Andreucijem, čak i sa svojim vlastitim kaptolom. Tim zadjevicama vjerojatno treba velikim dijelom pripisati i Dominisovu tragičnu sudbinu. Hvarski biskup Petar Cedulini optužio je 1618. u pismu duždu zadarskog biskupa kao nasilna i pohotna.⁴⁷ Trogirski svećenik Dinko Kaugrošić optužio je 1619. i trogirskoga generalnog vikara Bračanina Alberta Fertilića da je sklon reformaciji tvrdeći da niječe papinski primat.⁴⁸ Inkvizicija je proglasila nevinima i neolicinu drugih svećenika koji su bili oklevetani kao skloni protestantskoj reformaciji.⁴⁹ Klevete su se mogle širiti i iz čisto političkih ili drugih razloga.⁵⁰

u Slavoniji nazvao *turskim skulama*. Gotovo svi statuti komuna donose propise o kažnjavanju psovki i vraćanju.

⁴⁵ Iz tužbe trogirске općine koju je 1587. uputila Papi protiv svog biskupa Antuna Guida proizlazi da je u Trogiru bilo svećenika koji su živjeli u priležništvu – Šime Ljubić, Prilozi za životopis Markantuna de Dominisa Rabljanina, spljetskoga nadbiskupa, *Starine JAZU*, knj. 2, Zagreb 1870., str. 103. Također se iz vizitacija 1602./03. razabire da su svećenici u Komiži i Svirču te augustinac u Jelsi živjeli u priležništvu. Usp. *Acta visitationum*, str. 462-464. Prema zaključcima sinode u Zadru 1598. moglo bi se zaključiti da je priležnika bilo i u Zadarskoj nadbiskupiji. Usp. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 150. O njima se raspravljalo 1602. i na sinodi u Zagrebačkoj biskupiji. I. Angelo Ruspini, Konstitucije zagrebačke sinode iz 1602., *Bogoslovska smotra*, god. 9, br. 2, Zagreb 1918., str. 136-144. Teško je u potpunosti razlučiti koliki je problem celibata bio u spomenutim biskupijama a koliko je na raspravu utjecao program obnove Tridentskoga sabora.

⁴⁶ Justin Velnić, Samostan Male braće u Dubrovniku – povijesni prikaz života i djelatnosti, u: *Samostan Male braće u Dubrovniku*, ur. Justin Velnić, Zagreb–Dubrovnik 1985., str. 153-155.

⁴⁷ Ljubić, Prilozi, str. 103.

⁴⁸ Ljubić, Prilozi, str. 103-104.

⁴⁹ Čoralić, Dalmatinski 'protestanti', str. 271-282.

⁵⁰ Povjesničari redovito smatraju klevetom optužbe Dubrovačke Republike protiv spomenutoga franjevca Jeronima Jeđupka, koji je osuđen na smrt i tajno pokopan tobože zbog moralnih prijestupa. Opsežnije o tome Josip Sopta, Franjevac Jeronim Jeđupak i lastovska buna 1602., *Hrvatska misao*, god. XI, br. 4(45), n. ser. sv. 32, Sarajevo 2007., str. 126-160.

Kulturna razina stanovništva na području kršćanskih država razlikovala se od razine katoličkoga stanovništva pod osmanlijskom vlašću. U gradovima su postojale gradske gramatičke škole, u kojima su na trošak grada predavali osposobljeni učitelji laici ili klerici, a pohađao ih je nevelik broj djece. Tek nakon otvaranja isusovačke javne gimnazije u Zagrebu (1607.) i potom u Dubrovniku (1619.) broj učenika će se naglo povećavati. U katedralnim školama predavao je jedan nastavnik nazivan učiteljem klerika (*magister clericorum*). Slično je vrijedilo i za pokrajinska učilišta redovnika. Tek na generalnim učilištima, koja su bila pod nadzorom poglavara u Rimu, po jedan je lektor predavao filozofiju, a dva teologiju. Osim dominikanskoga generalnoga studija, takva učilišta nisu proučena, a dokumenti o njima velikim su dijelom i uništeni. Među glagoljašima su tek poneki završavali viši studij na učilištima, ostali su ovisno o biskupijama obrazovanje, uz dužu ili kraću praksu, stjecali kod nekog obrazovanijeg svećenika glagoljaša ili u samostanima glagoljaša trećoredaca i pavlina. Obrazovanje je moglo trajati desetak godina, ali i manje od tri, što pokazuju propisi šibenske sinode iz 1618. koji su zabranjivali glagoljaškom kleru ređenje ako kandidat nije pod vodstvom nekog učitelja proveo tri godine i dobio svjedodžbu o studiju i dobrom vladanju.⁵¹ Nedostatak višeg učilišnog obrazovanja postao im je, međutim, prednost u očuvanju hrvatskoglagoljske baštine. Obrazovanje redovnica u srednjem i ranom novom vijeku gotovo i nije proučavano. Poznato je da su zbog moljenja časoslova trebale biti pismene. Neke su hrvatske redovnice, vjerojatno plemkinje, bile i bolje školovane, a pokušale su pisati i pjesničke duhovne upute.⁵²

Na više školovanje u inozemstvo odlazili su uglavnom studenti bogatih roditelja ili klerici kojima su školovanje osigurale njihove ustanove. Velika većina svećenika bila je jednako obrazovana kao i njihovi kolege u Europi, a katkada i bolje.⁵³ Dijelom to treba zahvaliti i činjenici što u južnoj Hrvatskoj, zbog siromaštva, nije bilo uređenih sjemeništa u biskupijama,⁵⁴ zato su mnogi svećenici svoje studije završavali u inozemstvu. Određeni broj studenata iz hrvatskih biskupija prihvaćali su kolegiji Germanico-Hungaricum u Rimu, Ilirski kolegij u Bologni i Ilirski kolegij u Loretu, a redovnici su se uglavnom školovali na generalnim učilištima svojih redova. Splitski je nadbiskup de Dominis zbog neznanja posebno kritizirao franjevce na području pod osmanlijskom vlašću. Poznato je, međutim, s koliko je

⁵¹ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 491-492.

⁵² Usp. Petar Hektorović, Bogoljubnoj i svake hvale dostojnoj mladici Graciosi Lovrinčevi, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, sv. 57, Zagreb 1968., str. 227.

⁵³ O obrazovanosti svećenika u Hvarskoj biskupiji usp. *Acta visitationum*, str. 275-276.

⁵⁴ Usp. *Acta visitationum*, str. 436.

žestine napadao svoje protivnike, a s franjevcima je bio u sukobu, stoga i tu njegovu prosudbu treba ublažiti. Franjevački župnici završavali su studije u inozemstvu, iako makarski biskup Kačić Žarković kaže da “odanle donesu ništa ili malo dobra”, barem su donekle poznavali jedan strani jezik i sigurno minimum teologije više od katekizamske.⁵⁵

CRKVENI STALEŽI I KRŠĆANSKE POLITIČKE VLADE

Svećenstvo u dušobrižništvu i evangelizaciji

Potkraj XVI. stoljeća, odnosno 1599., Zadar je ne samo glavni već i najveći grad u mletačkoj Dalmaciji. Imao je oko 7.000 stanovnika, a u ostalom dijelu biskupije bilo ih je od deset do 12 tisuća.⁵⁶ U Šibeniku se 1602. navodi vjerojatno pretjerana brojka od oko 7.000 i u dvama podgrađima oko 1.600 stanovnika.⁵⁷ Split je od 1597. do 1606. imao između 3000. i 4.000 stanovnika.⁵⁸ Gledajući današnjim očima, svećenstva je na hrvatskom području pod kršćanskim vladama prema broju stanovništva bilo mnogo, ali je bilo neraspoređeno. Dio svećenika pripadao je tzv. kleričkim redovima, tj. redovima čije je članstvo uglavnom sastavljeno od svećenika. Biskupi gotovo nisu ni smatrali svojim svećenike kojima nisu bili izravni poglavari. Poglavari izuzetih redovnika katkada i sami nisu bili taktični s biskupima te su i sami pridonosili razdvojenosti biskupijskoga i redovničkoga svećenstva. Kako su biskupije, a i samostani imali legatate za koje je trebalo slaviti određeni broj misa, tu i tamo su se mogle čuti žalopojke o manjku svećenika. Zbog toga se i događalo da pri ređenjima nisu uvijek održavani intersticiji.⁵⁹ Žalopojke o nedostatku svećenstva, zdravo za gotovo, uzimali su i neki crkveni povjesničari. Da je brojka o nedostatku svećenika prividna, pokazuje podatak da je u malom gradiću Hvaru početkom XVII. stoljeća uz biskupa bilo 12 kanonika, u trima samostanima boravilo je još dvadesetak redovničkih svećenika, a čitav otok nije brojio ni 10 župa.⁶⁰ Zadarski kaptol imao je barem to-

⁵⁵ Vicko Kapitanović, Marko Antun de Dominis kao metropolit, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, str. 89-97.

⁵⁶ Izvještaj nadbiskupa Minuccija 1599.: Jačov, *Spisi*, str. 5.

⁵⁷ Godina 1606. i 1612. navodi se u gradu i podgrađima 7.000, a u ostalom dijelu biskupije 4.000 stanovnika: Jačov, *Spisi*, str. 24, 26 i 27. Godine 1615. navedeno je u gradu 7.000, a u ostalom dijelu biskupije 5.000 stanovnika: Jačov, *Spisi*, str. 29.

⁵⁸ Grga Novak, *Povijest Splita*, sv. II, Split 1965., str. 125.

⁵⁹ *Acta visitationum*, str. 270.

⁶⁰ Godine 1625. u Hvaru su uz crkvu sv. Nikole bila sedmorica pustinjaka augustinaca, četvorica svećenika i trojica laika: *Acta visitationum*, str. 579-583. Vizitator spominje osmoricu dominikanaca, četvoricu svećenika, jednog klerika, jednog laika i dvojicu konversa, koji su održavali

liko kanonika, a uz to su u samostanu sv. Krševana 1599. bila četvorica benediktinaca, dominikanci su imali svoje generalno učilište, u franjevačkom samostanu 1602. boravila su 15 svećenika franjevac,⁶¹ a nekoliko svećenika imali su i franjevci trećoreci.⁶²

Uz Jadran je još uvijek bilo benediktinskih samostana, među kojima su brojniji oni dubrovačkih benediktinaca. Njima uz bok već odavno stasali su, a nadmašili ih i brojčano, dominikanci i franjevci. U Slavoniji su Osmanlije uništili velike opatije benediktinaca i cistercita, ali redovništvo se održalo u neokupiranom dijelu Slavonije i Hrvatske ispod Kupe, među kojima se ističu franjevci i pavlini. Uz obalu samostani su bili gusto rasijani u svim većim mjestima. Nalaze se čak i na otočićima kao što su Vis,⁶³ Krapanj, Školjić i Košljun. Uz starije redove pojavljuju se i novi. Isusovci se najprije nastanjuju u Dubrovniku (1604.), a potom i u Zagrebu (1606.), kapucini u Rijeci (1610.) i u Zagrebu (1618.). Čak i u državnim statistikama, koje su izrađivane preko upitnika crkvenim ustanovama, svećenici redovnici, ako nisu bili u nekoj biskupijskoj službi, najčešće se ne ubrajaju u svećenike, što manje pozorna proučavatelja može zavesti u zabludu. Iako se, na području pod kršćanskom vlašću, većina redovnika nije bavila dušobrižništvom, bili su u bliskom doticaju s pukom kao propovjednici, ispovjednici, tješitelji, učitelji, ljekarnici, dvoritelji bolesnih itd. Zaslužni su i za školstvo i priređivanje bogoslužnih, katekizamskih i propovjedničkih knjiga.

Dio klera živio je siromašno. Tek dio klera providen nadarbinama živio je bolje, ali vrlo malo u obilju. Prihodi crkava, osim onih Zagrebačke biskupije, bili su dosta skromni.⁶⁴ U gradovima je bilo mnogo crkava, crkvice

crkvu sv. Marka: *Acta visitationum*, str. 584-590 i četrnaestorica franjevac, 1 konvers, 4 klerika, 1 đakon, 8 svećenika u samostanu Gospe od Milosti: *Acta visitationum*, str. 596-607. (Uz to je u Hvaru postojala i crkvice sv. Venerande istočnoga obreda.) Uz župnike na župama treba još spomenuti četvoricu dominikanaca u Starom Gradu, trojicu svećenika i jednog konversa i u Bolu dvojicu svećenika dominikanaca: *Acta visitationum*, str. 591-596. Ako su pojedine župe ostajale bez svećenika, kao Sućuraj na Hvaru ili Velo Selo na Visu, to nije bilo zbog nedostatka svećenika, već zbog slabih župnih prihoda (usp. *Acta visitationum*, str. 65, bilj. 175, 263-268). O hvarskim crkvama usp. *Acta visitationum*, str. 490-498. I zagrebački su se biskupi tužili na nedostatak svećenika. Vjerojatnije je ipak da su bili slabo raspoređeni.

⁶¹ Justin Velnić, Samostan Sv. Frane u Zadru – povijesni prikaz njegova života i djelatnosti, u: *Samostan Sv. Frane u Zadru*, Zadar 1980., str. 86.

⁶² Njihova crkva naziva se crkvom poštovanih otaca trećoredaca. Usp. S. Ivančić, *Povijesne crtice*, str. 78-79, 98.

⁶³ U samostanu sv. Jeronima na Visu boravili su uglavnom samo jedan do dvojica svećenika i jedan konvers ili laik konventualac. *Acta visitationum*, str. 306-307 i 501-502.

⁶⁴ O prihodima katedrale u Hvaru usp. *Acta visitationum apostolicarum dioecesis Pharensis ex annis 1579, 1602/1603 et 1624/1625 – Spisi apostolskih vizitacija hvarske biskupije iz godina 1579., 1602./1603. et 1624./1625.*, prir. Andrija V. Mardešić, Slavko Kovačić, Rim 2005., str. 297-298.

i kapela s obzirom na broj vjernika. Stiješnjena Splitska nadbiskupija jedva je mogla uzdržavati crkve po gradu, a kamoli pomagati one pod osmanlijskom vlašću.⁶⁵ Neke crkve i crkvice ustanovljene su kao nadarbine, a prihođi im u to vrijeme nisu bili dovoljni za uzdržavanje svećenika te crkvenog zdanja i namještaja. Zbog toga su neke bile zapuštene. Splitski se kanonici, možda pretjerano, tuže duždu 1604. kako nemaju dovoljno prihoda za uzdržavanje katedrale. Nisu imali ni katedralnog učitelja bogoslovlja ni orguljaša. Crkveno je ruho također bilo slabo, tako da se svećenici, prema svojem iskazu, stide izići pred oltar i vršiti obrede u prljavim i nepristojnim dronjcima.⁶⁶

Redovništvo

Redovništvo i pustinjaštvo nastalo kao rubna pojava u kršćanstvu tijekom stoljećâ steklo je ugled koji nije zasnovan na crkvenom poslanju, već na crkvenom odobrenju i iskustvu religioznoga života. Život je također uvjetovao da se muška grana redovništva tijekom stoljećâ više ili manje klerikalizirala. Na prijelazu iz XVI. u XVII. st. nema nijednoga muškoga reda na području današnje Hrvatske u kojem bi prevladavala braća laici. Benediktinci su se klerikalizirali i njihovi su samostani ostali još uglavnom uz more, posebno na području Dubrovačke Republike. Cisterciti, koji su imali svoje opatije u Slavoniji, nestali su pred osmanlijskim prodorima. Čak i pokornički treći franjevački red raširen po Šibenskoj, Zadarskoj, Rapskoj i Porečkoj biskupiji,⁶⁷ stupa u to vrijeme u Lombardsku kongregaciju, koja je bila priznata kao samostanski treći red koji je sve više postajao kleričkim. Najbrojniji redovnici bili su franjevci, a slijedili su ih dominikanci te na sjeveru pavlini, na južnojhrvatskim otocima i u Istri bilo je još nekoliko malih samostana augustinaca i u Istri servita.

Redovnicama ili koludricama smatrale su se samo žene u zatvorenim samostanima s papinskom klauzuruom, a to su u to vrijeme bile benediktinke, dominikanke i klarise. Njihove samostane ponajviše su podizali plemići za smještaj svojih kćeri. Prema patronatskom pravu oni su se morali i brinuti za održavanje tih samostana, stoga se i velik dio sačuvanih dokumenta

⁶⁵ Nevenka Bezić-Božanić, Split u doba Marka Antuna de Dominisa, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, str. 349-354, brojka se vjerojatno odnosi na stanovništvo u zidinama bez predgrađa. Prema Dominisovu izvještaju Split je imao oko 6.000 stanovnika, a 1612. s predgrađima oko 5.000. Tajni vatikanski arhiv, Spalatensis 1605. Usp. također Jačov, *Spisi*, str. 24 i 27.

⁶⁶ Ljubić, *Prilozi*, str. 93. Usp. također Jačov, *Spisi*, str. 24.

⁶⁷ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 470; Wading, *Annales*, tom VI, ad 1466.

odnosi upravo na imanja. Zbog teže mogućnosti uzdržavanja manje je bilo samostana u kojima su živjele izmiješano plemkinje i pučanke ili samo pučanke.

Pustinjaštvo i pokornički treći redovi

Možda je Barakovićev pustinjak iz *Vile Slovinke* u okolici Šibenika književna fikcija, no eremiti su na prijelazu iz XVI. u XVII. st. živjeli u okolica-ma gradova i na osamljenim mjestima. Njihov život dočarao je nešto prije dubrovački benediktinac Mavro Vetranović u pjesmi *Remeta*.⁶⁸ Pustinjak "koji sve zna" pojavljuje se i u Splitu u dnevniku nepoznatoga autora.⁶⁹ Spominju se u apostolskim vizitacijama u Murvici kod Bola, u Poveljima i Blacama na Braču te Biševu i Visu.⁷⁰ Često su preuzimali brigu za pojedine crkvice. Odatle još do danas u nekim mjestima naziv remeta za crkvinara.

U mnogim mjestima postojale su kuće pobožnih žena, u Dalmaciji redovito zvanih *picokarama*, ali i *bicokama* na dubrovačkom području i *minoricama* na zadarskom i šibenskom području. Dubrovački Statut donosi o njima i o pokornicama posebno poglavlje.⁷¹ Bilo ih je više u Zadarskoj nadbiskupiji. U Bolu su bile dvije pustinja u kojima su živjele pobožne žene bez zavjeta, ukupno njih desetak, a bilo ih je i na Visu te u Starom Gradu, gdje je bila zajednica dominikanskih picokara.⁷² Gjivanović bez navođenja izvora govori o tridesetak zajednica trećoretkinja u Dubrovniku i okolici.⁷³ U Omišu su 1625. postojale tri zajednice s ukupno 12 sestara.⁷⁴ Prema Krasiću nadbiskup Sforza Ponzoni (1616. - 1640.) spominje u Splitu tri kuće dominikanskih i četiri kuće franjevačkih trećoretkinja,⁷⁵ a takve su zajednice po-

⁶⁸ Mavro Vetranović, *Remeta*, u: *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 5)*, Zagreb 1968.

⁶⁹ Vicko Solitro, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, Split 1989., str. 159 i 168.

⁷⁰ *Acta visitationum*, str. 261-262, 292, 296-297, 319, 506.

⁷¹ Naziv *picokara* nastao je od *bizzocca*, kako ih naziva i dubrovački Statut, lib. IV. cap. LXV, *De biçochis... Statut grada Dubrovnika*, Dubrovnik 2002., str. 284-285. Zanimljivo je da dubrovački Statut govori samo o ženama koje bi htjele živjeti u pokori.

⁷² Usp. Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 138; *Acta visitationum*, str. 289, 608-617, 620.

⁷³ N. Gj[ivanović], Dumanjski franjevački manastiri i kućice u Dubrovniku, *List Dubrovačke biskupije*, god. 27, br. 8-10, [20. X.], Dubrovnik 1927., str. 52-54.

⁷⁴ Slavko Kovačić, Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu, *Prijatelj zbornik II (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, sv. 33)*, Split 1992., str. 229; Isti, Nadžupska crkva sv. Mihovila u Omišu, *Omiški ljetopis*, br. 1, Omiš 2002., str. 16.

⁷⁵ Stjepan Krasić, *Dominikanci. Povijest Reda u hrvatskim krajevima*, Zagreb 1997., str. 134. Ubrzo se broj smanjio na 3:3. ASV, S. Congregatio Concilii, *Relationes ad limina*, vol. 759 A, Spalatensis 1650, f. 432^v.

stojale, kao što je već spomenuto, u Makarskoj,⁷⁶ Trogiru, Šibeniku, Krku i vjerojatno na drugim mjestima, što još nije proučeno. Picokarama su također, čini se, nazivane i konverze uz zatvorene ženske samostane koje su za samostan obavljale poslove izvan samostana.

Velik broj redovničkih zajednica i družba pokazuje da je vjerski život u Dalmaciji bio bujan unatoč nekim nedostacima. Bogoslužje se po otocima i u gradovima održavalo svečano s pjevanjem, a bratimi obučeni u svoja braćimska odijela davala su posebno svečan ton procesijama.

Prema obnovi

Tridentski je sabor (1545.-1563.) teološkim postavkama i odlukama o obnovi udario biljeg katoličkom životu za dugo vremena. Obnova je na hrvatskom prostoru zbog političkih prilika bila gotovo nemoguća, barem u onakvu obliku kakav je zamišljao Sabor. Ipak su pojedini biskupi, slijedeći odredbe Tridentskoga sabora o obnovi crkvenoga života, pokušali učiniti ono što se moglo učiniti. Obnova je prema zamisli Sabora trebala početi od glave, prema tome od samoga klera. Zbog njegova boljeg obrazovanja trebalo je ustanoviti sjemeništa za odgoj i školovanje. Više puta znanstvenici spominju sjemenišne škole, no čini se da se zapravo radi o katedralnim školama, a ne o sjemeništima ustanovljenima prema odredbama Tridentskoga sabora. Pokušaji osnivanja sjemeništa u Šibeniku (1564.) i Trogiru (1565.) nisu uspjeli zbog nedostatka materijalnih sredstava. Održalo se sjemenište u bogatijoj Zagrebačkoj biskupiji (1578. - 1663.). U Splitskoj nadbiskupiji pomišljao ga je ustanoviti biskup de Dominis (1605.), ali ni to se nije ostvarilo.⁷⁷

Obnavlja se i samostanski život, ali pretežno na starim matricama svojih osnivača. Tako se zalaganjem trogirskih građana franjevci ponovno nastanjuju na Dridu na Čiovu (1623.) i obnavlja se samostan benediktinki.⁷⁸

⁷⁶ Prema makarskom biskupu fra Petru Kačiću († o. 1660.) Turci su srušili dva hospicija "mulierum Tertii ordinis s. Francisci [...] numerus earundem erat 15 circiter": Bazilije Pandžić, Izvještaji Makarske biskupije sačuvani u Tajnom vatikanskom arhivu, *Nova et Vetera*, god. 30, Sarajevo 1980., str. 85. Kako te trećoretkinje ne spominje prije njega biskup fra Bartul Kačić Žarković, vjerojatno je fra Petar zabilježio samo predaju. Usp. također Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-nere-tvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972., str. 135-136.

⁷⁷ Slavko Kovačić, Marko Antun de Dominis na čelu Splitske crkve, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, str. 53-55. Usp. također nedovoljno preciznu terminologiju sjemenišne škole.

⁷⁸ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 426-427. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, str. 85; Stanko J. Škunca, *Franjevački samostan na Dridu*, u: *Župa sv. Jakova, Čiovo-Trogir*, Trogir 2005., str. 18.

Takvih obnova i novih osnivanja ima i po drugim gradovima. Veću pažnju privlači nova družba, isusovci, iako malobrojniji od starijih redova, donose novost osnivajući školske zavode. Lazareti i bolnice traže novonastali franjevački red kapucina. I provincija pokorničkog trećeg reda, sjedinjujući se sa samostanskim trećim Redom u Italiji, sve više se klerikalizira i od pokorničkoga života usmjerava se k evangelizaciji.

U više biskupija održavane su biskupijske sinode na kojima su svećenici raspravljali o teološkim i moralnim pitanjima,⁷⁹ malo je njihovih zaključaka sačuvano, a upitno je koliko su i ostvarivani. Spisi sačuvanih sinoda pretežno se odnose na bogoslužje i stegu klera, no u nekima je dana odgovarajuća važnost i poukama vjeronauka. U Hvarskoj biskupiji Petar Cedulini održao je potkraj stoljeća, 1586. i 1596., dvije crkvene sinode.⁸⁰ U Splitu sinodu održava biskup Fokonije 1587. godine.⁸¹ Sinoda u Zadarskoj nadbiskupiji 1598. posvetila je posebnu pozornost kleru, dijeljenju sakramenta, crkvenim imanjima i desetini.⁸² Ninski biskup Horacije Belotti pokušao je u Ninu i po seoskim župama uvesti vjeronauk za djecu i promicao je propovijedanje na hrvatskom jeziku. Sazvao je sinodu 1598., no u stiješnjenom gradu i maloj biskupiji mogli su se učiniti samo mali pomaci.⁸³

U vrijeme Dugoga turskog rata u Zagrebu je održana sinoda, 1602., koja se bavila bogoslužjem i crkvenom stegom.⁸⁴ Iako se šibenska sinoda održala iste godine, kao uostalom i druge sinode, bavila sakramentima i crkvenom disciplinom, poneki propisi odnose se i na obične vjernike. Župnicima je zabranjeno da se bez biskupova dopuštenja udaljavaju iz sjedišta župe više od dva dana. Seoski župnici nisu smjeli ući u grad bez svećeničke kape. Na sinodi su donesene odredbe o procesijama, a pod kaznu zabrane bogoslužja zabranjeno je igranje kola uz crkvu na Božić, Uskrs i Duhove. Ženama je bilo strogo zabranjeno pratiti pokojnika za vrijeme sprovoda u crkvu. Sinoda 1604. također je uglavnom raspravljala o svećenicima. Njezine zabrane i naredbe većinom se odnose na odredbe Tridentskog sabora, stoga se ne može sa sigurnošću zaključiti jesu li iste zloporabe bile i u Šibeniku. Sinoda iz 1611. posebnu je pozornost posvetila kršćanskom nauku. Uz to je zabranila čitanje poslanice i evanđelja na hrvatskom, osim iz odobrenih knjiga, što bi moglo značiti da su župnici te dijelove mise prevodili izravno

⁷⁹ O biskupijskim sinodama usp. Velimir Blažević, *Concilia et synodi in territorio hodiernae Jugosla-viae celebrata*, Vicetiae 1967.

⁸⁰ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 274-275.

⁸¹ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. III, str. 472.

⁸² Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. V, str. 144-154.

⁸³ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 228-229.

⁸⁴ Ruspini, *Konstitucije zagrebačke sinode*, str. 53-65, 121-145.

iz latinskih misala. U konstitucijama sinode iz 1614. zabranjuje se trgovina s Turcima (tj. muslimankama) i Vlasima. Tri godine poslije, 1618., svećenici ma je zabranjeno odlaziti u gostionice. Župnicima je bilo zabranjeno prisustvovati gozbama bratovština ako na gozbi nije sudjelovala čitava bratovština. Bilo im je zabranjeno kartanje za novac, čak i ribarenje ako se obavljalo zbog dobiti. Ta je sinoda donijela i odredbu prema kojoj se u svim župnim crkvama, nakon mise, treba na hrvatskome moliti *Gospodnja molitva, anđeoski pozdrav, Apostolsko vjerovanje, deset Božjih zapovijedi i opća ispovijed*.⁸⁵

Obnova se najbolje može pratiti u višestruko izdanim katekizimima⁸⁶ koji su postali prave hrvatske slovnice, posebno po seoskim župama. Upravo je uz katekizamsku pouku najlogičnije shvatiti iskaze koji svjedoče da se po župama drže škole čitanja i pisanja. To kao da potvrđuje i jednaka ilustracija na glagoljskom izdanju katekizma iz 1628. i *Azbukvidnjaka* objavljena godinu poslije uz nastojanje senjskoga biskupa Agatića u izdanju Kongregacije za širenje vjere. Tijekom prvih triju desetljeća XVII. stoljeća objavljeni su katekizmi na latinici (1582., Komulović), bosanici (1611., Divković, Veliki 1616., Mali) i glagoljici (1628. Levakovićev prepravljeni Komulovićev katekizam). Katekizamska pouka, čini se, poticana je i preko bratovština, a biskup Cedulini je potkraj svog pontifikata u Hvaru 1630. ustanovio i bratovštinu kršćanskog nauka koja je bila učlanjena u rimsku nadbratovštinu.⁸⁷

* * *

Promotrivši cjelokupan život katolika na hrvatskim područjima na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće, očito je koliko je bio mukotrpan i tjeskoban. Područje je bilo rastrgano između više političkih tvorevina. Na vjetrometini političkih presizanja, krvarenja, straha od ropstva i pljačka, trebala je lukavost, hrabrost i pouzdanje u Božju samilost da bi se moglo preživjeti. Živjelo se skromno, na rubu opstanka i u strahu od pljačkaša i otimača. Motika, ribarenje, pastirski život, kubura, mač i molitva pratili su jedno drugo.

Religioznost puka bila je živa, iako jednostavna. Jednostavnost vjere izmjenjivala se, tu i tamo, s praznovjerjem. Gostoljubivost kod jednostavnoga svijeta nalikovala je gostoljubivosti starih patrijarha. Zadana riječ čuvala se kao svetinja. Za vjeru se trpjelo i podnosila su se prava mučeništva.

⁸⁵ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 484-492.

⁸⁶ O povijesti hrvatskih katekizama usp. Franjo Emanuel Hoško, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb 1985.

⁸⁷ Farlati, *Illyricum sacrum*, tom. IV, str. 274-275.

Svećenstvo i redovništvo, općenito uzeto, živjelo je prilično skromnim načinom života, možda tek ponešto boljim od običnoga puka, stoga se u crkvene redove stupalo ponajviše iz idealizma, ali ponekad i iz interesa. Interes je katkad dovodio i do sporova.

Uza sve nevolje što su mučile kršćane na hrvatskom području, osjećala se katolička obnova što ju je pokrenuo Tridentski sabor. Očitovala se u pohodima apostolskih pohoditelja i biskupa, u održavanju biskupijskih sinoda koje su donosile programe obnove, u češćem propovijedanju i katehiziranju, u hrvatskim izdanjima katekizama, priručnika za ispovjednike, propovjednike, u hagiografskim, poučnim i pobožnim djelima, ali i u baroknoj umjetnosti, koja se posebno proširila po sjevernoj Hrvatskoj, gdje su mnoge starije crkve barokizirane, te naposljetku i u književnim i povijesnim djelima, a to je davalo zamah i obnovi vjerskoga života.

S U M M A R Y

Vicko Kapitanović

**The social and religious life of Catholics
in the area of present day Croatia and
Bosnia-Herzegovina from the end of the 16th century
to the beginning of the 17th century**

The period from the end of the sixteenth to the beginning of the seventeenth century is the period of *plorantis Croatia*. In 1527, in the face of the Turkish peril, the remnants of the remnants of the once glorious Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia joined the Habsburgs in the hope of receiving from them protection and aid. But the protection offered was too weak and so Croatia did not succeed in returning its *membra disiecta* and even lost some more territory. In the face of the destruction of their race and the ruin of Croatia, patriots lamented their fate, while chroniclers partly depicted these events.

The greatest part of Croatian territory was under direct Turkish rule or enjoyed autonomy whilst paying a tribute to the Ottomans (Dubrovnik and Poljica). In the area from Buda and Caraşova in Romania to the shores of the Adriatic along the littoral of Makarska and further down south to the Republic of Dubrovnik, pastoral care was provided by the Franciscans (one of whom was regularly elected bishop for the whole area) along with some Glagolitic priests. They were mainly schooled in various foreign provinces. As the parishes which they attended to were too large and the churches generally in ruins, divine services were usually held in open spaces.

In the areas under Christian rulers, the Habsburgs, Venice or in areas with their own autonomy, as in Dubrovnik and Poljica, conditions were better. Squeezed into narrow areas, bishoprics were not in the position to maintain seminaries, while smaller church communities were poor and frequently unable to procure the most necessary liturgical objects. Only in the wealthier Bishopric of Zagreb, though encroached upon by the Ottomans, did the chapter succeed in sustaining a seminary. Due to Venetian-Turkish friendship, isolated smaller places in Venetian-ruled Dalmatia and Istria

were harassed by the Uskoks. Sometimes disagreements broke out amongst individual bishops.

Precisely because of the living faith which remained, at the end of the sixteenth century and the beginning of the seventeenth century a new hope in the liberation of the oppressed homeland and the desire for a Catholic renewal was felt. This was highlighted in the publication of religious and didactic books, the restoration of older orders, the dissemination of the Society of Jesus and Capuchins and in the winning over of Protestants and Orthodox Christians to the Catholic Church. Christian conviction and an enthusiasm for a renewal of the Church led to the martyrdom of some clerics, such as the Pauline prior Šimun from the monastery of St. Helen near Čakovec (1580), the Bishop Br. Nikola Ugrinović (1604), Br. Stipan from Uskoplje (1609) and St. Marko Križevčanin and more priests, monks and Christians. The desire and enthusiasm for a more orderly monastic life was highlighted in the union of the tertiary Glagolitic Franciscan province with the Order.

Marko Rimac

Ima li u Hrvatskoj *open fielda*? Zemljišna razdioba u selu Vojnić 1705. godine

UDK: 94(497.5 Vojnić) "1705"
332.33 "1705"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 01. 04. 2014.

Prihvaćeno: 13. 04. 2014.

Marko Rimac

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mrimac@ffst.hr

Fenomen engleskih open fielda, odnosno francuskih champs ouverts, a ponajprije njemačkoga Gewannflur, bio je poznat hrvatskim geografima i povjesničarima još sredinom 20. stoljeća. Ipak sve do danas gotovo da i nije bilo pokušaja primjene tog istraživačkog modela na hrvatsku krajobraznu i agrarnu povijest. Namjera ove studije je dvojaka. S jedne strane "ponovno" se znanstvenoj javnosti predstavlja fenomen open fielda, odnosno rezultati europskih istraživanja, a potom se prelazi na raščlambu tog fenomena na jednoj seoskoj zajednici u Cetinskoj krajini početkom 18. stoljeća.

Ključne riječi: *krajolik, krajobrazna i agrarna povijest, Open field, Infield-out-field system, zemljišna razdioba, seoska zajednica, podvornice, njive dionice, barjak, baština (ždrijeb), volovske zaprege i diobeni odnosi.*

FENOMEN OTVORENIH POLJA U EUROPSKIM HISTORIOGRAFIJAMA

Istraživanja agrarne povijesti i s njom povezane organizacije, tj. zemljišne razdiobe (*field system*) vrlo su rano došla u žarište interesa zapadnoeuropskih historiografija.¹ Prva istraživanja započela su u drugoj polovici 19. stoljeća. Začetnik takvih istraživanja bio je njemački agrarni povjesni-

¹ S obzirom na tešku dostupnost literature o ovom fenomenu u hrvatskim knjižnicama mnoga važna djela autor nije imao prilike vidjeti iz svojih ruku. Stoga smo se u prikazivanju rezultata istraživanja *open fielda* uvelike oslonili na članak Hanesa Renesa, Grainlands. The landscape of open fields in a European perspective, *Landscape history*, vol. 31, Oxford 2010., str. 37-70. Jednim smo dijelom prenijeli njegove zaključke, a ondje gdje smo bili bolje upoznati s istraživanjima, nadopunili smo ih vlastitim opažanjima.

čar August Meitzen sa svojom opsežnom studijom "*Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*".² Njegova danas odbačena hipoteza o povezanosti izgleda krajolika s etničkim, tj. rasnim porijeklom stanovništva potaknula je brojna takva istraživanja širom Europe. Pri tome su se vrlo rano izdvojila dva glavna pravca takvih istraživanja. U Ujedinjenom Kraljevstvu³ (posljedično i u Sjedinjenim Američkim Državama te Danskoj i Švedskoj) istraživanja su se temeljila na otkrivanju nestalih krajolika (*open field*) preko arheoloških i drugih tragova koje je trebalo prepoznati ispod krajolika prilagođena potrebama industrijske i s njom povezane poljoprivredne revolucije. Dva su procesa odigrala ključnu ulogu, pretvaranje znatnog dijela oranica u pašnjake od 16. stoljeća nadalje u predindustrijskim stihijskim ograđivanjima (*piecemeal enclosures*) i okrupnjavanje zemljišta u ograđivanjima potaknutima državnim intervencijama (*enclosure acts; parliamentary enclosure*).⁴ U kontinentalnoj Europi istraživanja su uglavnom bazirana na analiziranju novovjekovnih katastarskih izvora koji su sustavnije pratili izmjene krajolika uslijed modernizacije poljoprivrede. Retrogradna analiza katastra ovdje je imala glavnu ulogu osiguravanja spoznaja o agrarnoj prošlosti, odnosno o razvoju još uvijek funkcionirajućih krajolika s otvorenim poljima. Njemački povjesničari i geografi pri tome se izdvajaju sustavnošću istraživanja u kojima je naglasak uglavnom stavljan na geomorfološke značajke organizacije naselja i prostora, odnosno njihov morfogogenetski razvoj.⁵ Marc Bloch prvi je organizaciju polja promatrao kao europski fenomen, ali je nakon njega u Francuskoj prevladalo regionalno istraživanje tih pojava.⁶ Francusko isku-

² August Meitzen, *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*, Berlin 1895., Bd. 1-3 i atlas.

³ Najveći poticaj tim istraživanjima za britansku je povijest dao Amerikanac Levi Gray svojom knjigom *English field systems* objavljenom u Cambridgeu 1915. godine. Nakon njega velik je odjek imala knjiga *The Open fields* supružnika Orwin, objavljena u Oxfordu 1938. godine. Novi zamah istraživanja su dobila nakon Drugog svjetskog rata s istraživanjima koje je potaknula Joan Thirsk svojim radovima o porijeklu *common field systems* u Ujedinjenom Kraljevstvu: Levi Gray, *English field systems*, London 1915.; Charles S. Orwin – Christabel S. Orwin, *The open fields*, Oxford 1938.; Joan Thirsk, *The common fields, Past and Present*, vol. 29, Oxford 1964., str. 3-25; Ista, *The origin of the common fields, Past and Present*, vol. 33, Oxford 1966., str. 142-147.

⁴ Karl Polanyi, *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Zagreb 1999.; Hanes Renes, Greinlands, str. 37-49; *Studies of Field Systems in British Isles*, ed. Alan R. Baker, Robin A. Butlin, Cambridge 1973.

⁵ Alan Mayhew, *Rural settlement and farming in Germany*, New York 1973.

⁶ Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris 1931.; Isti, *French Rural history: an essay on its basic characteristics*, Berkeley/Los Angeles 1966.

stvo osobito je važno za hrvatsku agrarnu povijest zbog angažmana jednog francuskoga geografa na njezinom istraživanju. André Blanc⁷ na temelju katastarskih izvora i terenskih istraživanja dao nam je krasan uvid u funkcioniranje jedne agrarne regije i modela organizacije polja u njoj. Ni Blanc ni nekolicina geografa koji su ga pokušali slijediti u svojim istraživanjima nisu primijenili metodu retrogradne analize katastra za rekonstrukciju agrarne povijesti prije vremena nastanka tih izvora. Isto tako, pojavnosti hrvatskih agrarnih krajolika nisu stavljali u europski kontekst. Taj istraživački zamah nažalost se mimoišao s istraživačkim angažmanom don Mihe Barade na pitanjima srednjovjekovnog sela i feudalizma.⁸ Jednako je tako vrlo slab bio utjecaj Blancovih istraživanja na historiografska istraživanja novovjekovnog hrvatskog sela.⁹ Svakako je za presađivanje ove istraživačke tradicije poticajno postojanje specijaliziranog časopisa za gospodarsku i okolišnu povijest koji objavljuje rasprave hrvatskih i stranih znanstvenika.¹⁰ Među ostalim europskim historiografijama i geografijama značajni su još istraživači nizozemske, skandinavske i talijanske¹¹ agrarne povijesti. Od nama bližih zemalja treba istaći Sloveniju, gdje su nakon Drugog svjetskog rata poduzeta brojna istraživanja agrarne povijesti, tako i zemljišne razdiobe.¹² Slovenski arheolozi uspjeli su povezati ta istraživanja s rezultatima arheologije, što daje nadu da su takva istraživanja moguća i u Hrvatskoj.¹³

Kako smo ovdje u žarište stavili fenomen otvorenih polja (*open fields*), uputno je odmah prijeći na objašnjenje tog pojma i discipline koja se njime bavi (*field system theory*). Vizualno se taj tip poljoprivrede lako prepoznaje u prostranim nepregrađenim, ali izdijeljenim oraničkim predjelima, kakve

⁷ André Blanc, *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije*, Zagreb 2003.

⁸ Miho Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952.; Miho Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb 1957.

⁹ Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVIII stoljeća*, Zagreb 1980.; Bogdan Stojasavljević, *Povijest sela: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija: 1948.-1918.*, Zagreb 1973.; Stijepo Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, Split 1990.; Šime Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije: od 1797. do 1848.*, Split 1993.; Josip Defilipis, *Dalmatinsko selo u promjenama: dva stoljeća sela i poljoprivrede Dalmacije*, Split 1997.; Josip Defilipis, *Dalmatinska poljoprivreda u prošlosti*, Split 2001.

¹⁰ *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, izdavač: Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Zagreb 2005.-2013.

¹¹ Emilio Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Roma-Bari 1961.; časopis *Rivista di storia dell'agricoltura* izlazi u Firenci od 1961. godine.

¹² Svetozar Ilešić, *Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem*, Ljubljana 1950.

¹³ Andrej Pleterski, *Metoda povezatve retrogradne analize katastra s pisanimi i arheološkimi viri*, *Zgodovinski časopis*, sv. 43, br. 2, Ljubljana 1989., str. 157-182; Isti, *Blejski kot. Nevidna srednoveška Evropa*, Ljubljana 2011.; Isti, *The Invisible Slavs. Župa Bled in the "prehistoric" Early Middle Ages*, Ljubljana 2013.

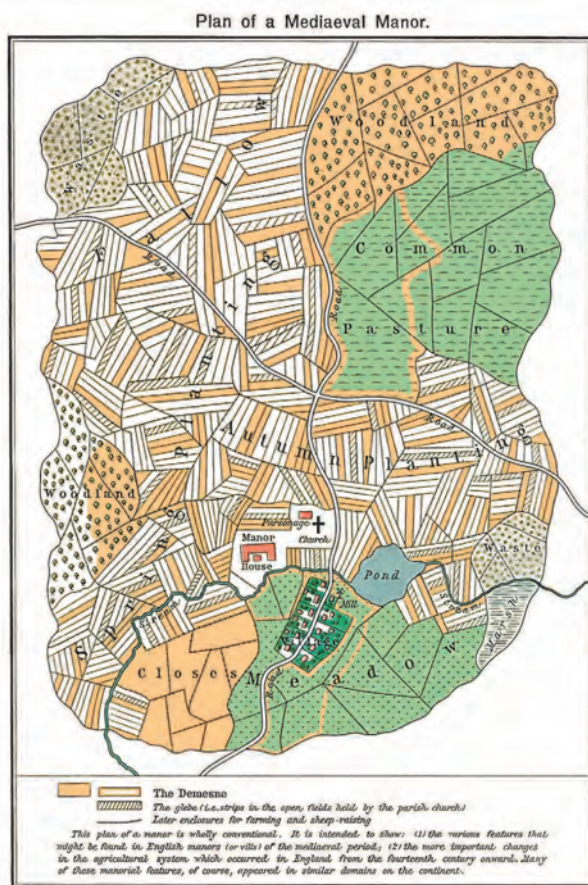
i danas vidimo u dobrom dijelu Hrvatske gdje još prevladava parcelizacija s usitnjenim trakastim česticama. Ukratko rečeno, riječ je o tradicionalnom (predmodernom) obliku poljoprivrede u kojoj postoji privatno vlasništvo nad zemljom i proizvodnim sredstvima, ali uz brojna pridržana prava seoske zajednice na području cijelog sela. Obrada oranica bila je moguća samo zajedničkim sudjelovanjem cijele seoske zajednice, ponajprije zbog potrebe uprezanja više parova volova u jedan plug (obično 3-4 para volova), ali i zbog drugih čimbenika, poput činjenice da su privatne parcele bile dostupne samo prelaskom preko tuđeg zemljišta. Privatno vlasništvo bilo je ograničeno određenim kolektivnim pravima uglavnom proizašlim iz prakse zajedničke organizacije korištenja pašnjaka i zajedničke (često prisilne) rotacije kultura na oranicama. Obradive površine, tj. oranice sela ili vlastelinstva bile su podijeljene na dvije, tri ili više cjelina, ovisno o prirodnim zadnostima i načinu proizvodnje. Svaki seljak unutar tih cjelina imao je nekoliko čestica, uglavnom tako da se poštivala ravnomjernost podjele zemljišta prema kvaliteti. Različiti autori stavljaju naglasak na različite aspekte tog fenomena, ali nekoliko se aspekata ističe: otvorenost krajolika, zajednička seoska organizacija proizvodnje žitarica, razdijeljena polja i način obrade tla, tj. oranje na brazde. Takav način organizacije polja bio je raširen širom Europe obuhvativši lepezu običajnih, tj. pravnih tradicija, prirodnih preduvjeta (vrsta tla) i poljoprivrednih sustava.¹⁴ Uobičajilo se idealni grafički prikaz takvog (obično tropoljnog) ustroja vlastelinstva stavljati u udžbenike povijesti, stoga je ta slika poznata i hrvatskim čitateljima.

Takav način proizvodnje osiguravao je opskrbu žitaricama za trajanja feudalizma, a razdoblje njegova zalaza od početka novog vijeka u zapadnoj Europi poklopilo se s njegovim procvatom u istočnoj Europi. Ta dva paralelna procesa u našoj su historiografiji bila poznata preko pojmova kao *enclosure movement* u britanskom i zapadnoeuropskom kontekstu¹⁵ i *dru-go kmetstvo* u istočnoeuropskom kontekstu.¹⁶ Ono što se obično podrazumijeva pod *open fieldom* u istočnoj Europi proširilo se u ranom novom vijeku. Bila je to posljedica nastanka novog zajedničkog tržišta žitarica u kojem je istočna Europa preko Baltika postala glavni dobavljač žitarica za zapadnu Europu, koja tada počinje svoj razvoj prema kapitalizmu i konačno industrijskoj revoluciji. Zapadna Europa tada je počela napuštati sustav otvorenih polja ograđivanjem privatnih imanja koja su tako prelazila na profita-

¹⁴ Hanes Renes, *Grainlands*, str. 37.

¹⁵ Polanyi, *Velika preobrazba*.

¹⁶ Ivan T. Berend – György Ranki, *Evropska periferija i industrijalizacija: 1780.-1914.*, Zagreb 1996.; Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska - La Croatie militaire, krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*, sv. I-II, Zagreb 1988.

Prilog 1 – Idealni prikaz vlastelinstva s tropoljnom zemljišnom razdiobom (tzv. *open field*)¹⁷

bilnije načine proizvodnje. Isprva je to bilo stočarstvo koje je moglo plasirati proizvode u rastuće gradove.¹⁸ Na Mediteranu također dolazi do odmak od otvorenih polja i prelaska na povišene terene koji su nudili mogućnosti za mješavinu različitih profitabilnijih poljoprivrednih kultura (ponajprije vinove loze i maslina u kombinaciji sa žitaricama) i stočarstva.¹⁹ Kod nas je takva transformacija najuočljivija u dijelovima priobalja (npr. u Kašteli-

¹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/File:Plan_mediaeval_manor.jpg

¹⁸ Renes, Grainlands.

¹⁹ Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870; a geohistorical approach*, Baltimore 2008.; Sereni, *Storia*; Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, Zagreb 1998.

ma) koji su tada promijenili orijentaciju sa žitarica na vinogradarstvo i maslinarstvo, uz istodobni nastanak okupljenih naselja.²⁰

Nakon više od stoljeća istraživanja fenomena otvorenih polja iskristaliziralo se nekoliko njegovih podtipova. Oni se djelomično preklapaju, a svi su obuhvaćeni pojmom otvorena polja (*open field*). Otvorena polja podrazumijevaju tako tip poljoprivrede u kojem stanovnici neke seoske zajednice zemlju obrađuju na neograđenim česticama.²¹ Takva široka definicija omogućava obuhvaćanje svih ostalih podtipova. Najvažniji podtip su tzv. zajednička polja ili *common fields*, u njemačkom poznata kao *Gewannflursystem*. Ona se ističu većom pravilnošću zemljišne raspodjele, a obuhvaćaju još nekoliko specifičnih karakteristika. Nedavno preminula britanska agrarna povjesničarka Joan Thirsk najzaslužnija je za definiranje i popularizaciju tog pojma. U odnosu na vrlo "labavu" definiciju otvorenih polja, pojam *common field* podrazumijeva: a) podjelu oranica i livada u trake tako da svaki obrađivač posjeduje više takvih traka na različitim dijelovima seoskog zemljišta, tj. polja,²² b) oranice i livade su otvorene, tj. neograđene kako bi stoka mogla na njima neometano pasti nakon žetve i dok su oranice na ugaru (oranice tada *de facto* postaju dio općinskog pašnjaka), c) postoji općinski pašnjak i pustopoljina gdje obrađivači traka imaju pravo napasanja stoke, prikupljanja drva i sl., d) sve te aktivnosti uređuje skupština obrađivača, kao samoupravna jedinica ili preko vlastelinskih predstavnika. Ovako definirani *common field* još uvijek ne podrazumijeva zajednički režim obrade oranica (kakav je prikazan na prilogu 1). Stoga se obično za te potpuno regulirane agrarne režime upotrebljava Grayev pojam mid-

²⁰ Vjeko Omašić, *Povijest Kaštela*, Split 1986.; Tomislav Raukar, Ekonomski odnosi na posjedima rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću, *Historijski zbornik*, sv. 23-24, Zagreb 1970.-1971., str. 215-264.

²¹ "Open field agriculture was the means by which land was cultivated by the inhabitants of a township who worked their holdings in unenclosed parcels", Renes, *Grainlands*, str. 30, prema C. C. Taylor, *Archaeology and the origins of openfield agriculture*, u: *The Origins of Open Field Agriculture*, ed. Trevor Rowley, London-Totowa 1981., str. 13.

²² Ovo je najvažnija karakteristika za shvaćanje ove problematike. Seoska polja obično su podijeljena u pojedine komplekse (paralelnih) trakastih čestica koji čine cjelinu. Takvi kompleksi čestica u engleskom se nazivaju *fulongs*, u njemačkom *die Gewanne* te u francuskom *quartier*. U hrvatskom jeziku ne postoji potpuno adekvatan prijevod. Slovenski istraživač Ilešić preveo je to kao *delec* (množ. *delci*), prema toponimu koji se mogao sresti u Sloveniji. Agrarna toponimija Slovenije slična je agrarnoj toponimiji kajkavskih predjela Hrvatske, pa se toponim *Delec* susreće npr. u zagrebačkoj okolici, a nije nevjerovatno da je s tim u vezi i toponim *Delnice*, tj. *Dilnice*. Na području Cetinske krajine tom toponimu vjerojatno odgovara toponim *Dionice* koji susrećemo npr. na Zelovu. *Dionica* pokriva dva značenja koja imaju engleski, njemački i francuski pojmovi; činjenicu da je riječ o zemljišnom kompleksu izdijeljenom na trake te da je riječ o jednom oračem kompleksu.

landski sustav (*Midland system*) ili njemački pojam *Zelgensystem* (*mit Flurzwang*). U njima je sve seosko zemljište i njegove dionice organizirano u dvije ili tri cjeline obično zvane polja, otkuda i potječe naziv dvopoljni i tropoljni sustav.²³ Rotacija kultura bila je organizirana na razini seoske zajednice i svi su se posjednici tomu morali prilagođavati. Kao posljedica toga na razini sela provedeno je ujednačavanje raspodjele zemlje, tako da su polja bila podjednake veličine, tj. proizvodnih mogućnosti, a i pojedina su imanja imala ravnomjeran posjed u svim poljima. Osim tih triju osnovnih podtipova, poznate su brojne prostorne i razvojne varijacije načina razdiobe ne samo otvorenih polja (u spektru od nepravilnih od pravilnih otvorenih polja) nego i polja općenito. Osnovni su antipod otvorenim poljima, naravno, zatvorena polja, odnosno ograđeni krajolici. Ograđeni krajolici dijele se na one koji nastaju oko otvorenih polja, one koji su u potpunosti ograđeni i moderne ograđene krajolike (nastale u *enclosure movementu*). Različite podtipove *open fielda* Hanes Renes definirao je u sljedećoj tablici.

Aspect <i>Obilježje</i>	Open field <i>Otvorena polja</i>	Common field <i>Zajednička polja njem. Gewinnflursystem</i>	Midland system <i>Midlandski sustav njem. Zelgensystem</i>
Main land use is arable <i>Prevladavaju oranice</i>	X	X	X
Individual parcels not surrounded by hedges or drystone walls <i>Pojedinačne čestice nisu ograđene...</i>	X	X	X
Strip-field pattern <i>Trakasta zemljišna razdioba</i>	O	X	X
Used as pasture after harvest and in fallow periods <i>Oranice nakon žetve i dok su pod ugarom postaju pašnjak</i>	O	X	X

²³ Važno je naglasiti da ovo ima prostornu i temporalnu dimenziju. Dakle, dvije godine rotacije u dvopoljnom sustavu podrazumijevaju dvije cjeline, u tropoljnom tri. Dvogodišnja ili trogodišnja rotacija moguća je i bez podjele seoskog zemljišta ili pojedinačnih imanja u sukladni broj cjelina, no onda se ne smije govoriti o dvopoljnosti i tropoljnosti. Usp. Joan Thirsk, *The open fields* i *Ista, The origin*.

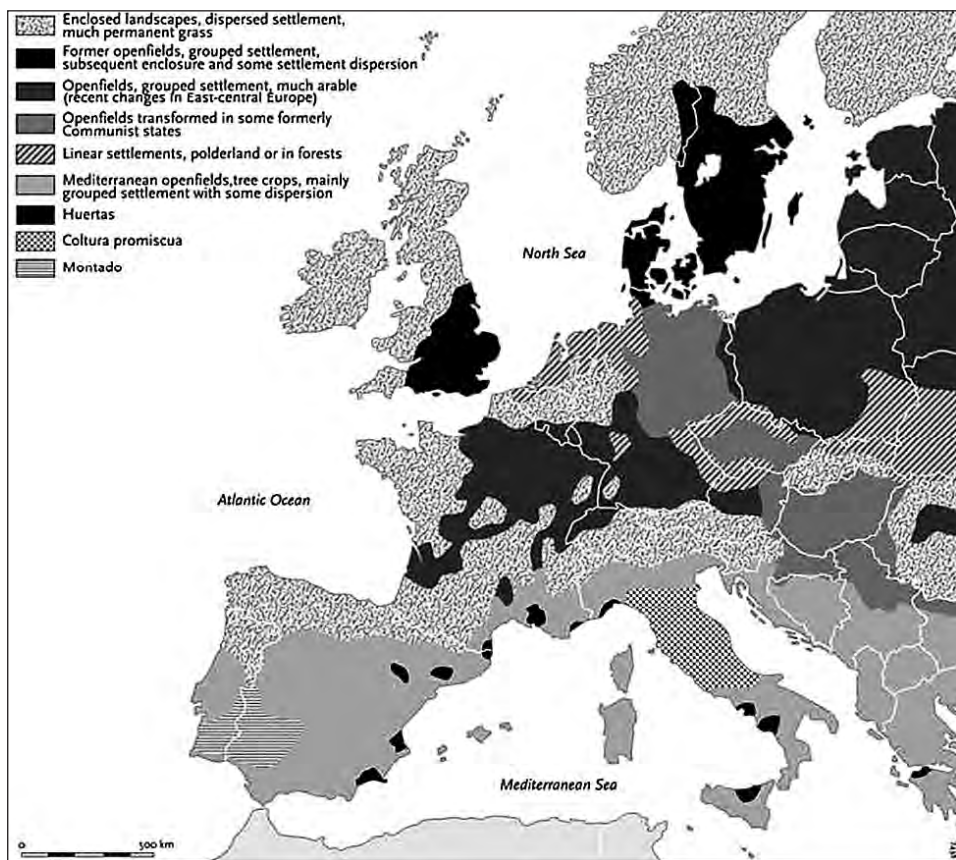
Existence of common pastures and waste lands <i>Postoje odvojeni općinski pašnjaci i pustopoljine</i>	O	X	X
Management of the open field is regulated by an assembly of cultivators, possibly with enforced crop rotations on parts of the open field <i>Otvorenim poljima upravljaju skupštine obrađivača zemlje, može postojati i prisilna rotacija kultura na dijelu otvorenih polja</i>	O	X	X
Two or three field system on a village base, with enforced crop rotations (<i>Flurzwang</i>) <i>Dvopoljni ili tropoljni sustav na razni sela uz prisilnu rotaciju kultura</i>	O	O	X

Prilog 2 – Definicije pojmova *open field*, *common field* i *midland system*
(X=obavezna sastavnica, O=neobavezna sastavnica)²⁴

Otvorena polja ostavila su neizbrisiv trag na europske krajolike, kao i njihov nestanak, odnosno transformacija. Ona su u srednjem vijeku prevladavala u velikom dijelu zapadne i sjeverne Europe, gdje su u ranom novom vijeku nestala kroz *enclosure* ili su transformirana nastajanjem planskih otvorenih polja (*Plangewannfluren*). To područje naziva se jezgrom područja s otvorenim poljima jer su ona ondje prevladavala, tj. zauzimala većinu zemljišta. Drugo veliko područje otvorenih polja postojalo je u istočnoj Europi, gdje je u ranom novom vijeku došlo do brojnih transformacija krajolika s nastankom planskih otvorenih polja. U dijelovima istočne Europe koji su izbjegli masovnu kolektivizaciju i danas je moguće vidjeti fosilizirane krajolike koji se izgledom ne razlikuju previše od otvorenih polja koja su im prethodila (iako se, naravno, način obrade zemlje individualizirao). Osim tih nepreglednih otvorenih polja postojala su i područja u kojima su otvorena polja bila nešto sporadičnija pojava (primjerice na Mediteranu).²⁵

²⁴ Renes, Grainlands, str. 40.

²⁵ Renes, Grainlands, str. 41.

Prilog 3 – Rasprostranjenost *open fielda* u Europi²⁶

I u već spomenutim zemljama jezgre *open fielda* izvan središnjih dijelova postojala su područja u kojima je *open field* postojao s manje pravilnim formama uglavnom okružen prostranim neoraničkim predjelima. Na britanskom otočju ta područja najčešće se povezuju s *infield-outfield systemom*. U tom tipu poljoprivrede postoje dva tipa oranica koje se razlikuju po intenzivnosti proizvodnje. U blizini naselja obično se nalazi *infield*, odnosno oranice koje se odavno intenzivno obrađuju. Na njima se svake godine siju žitarice zahvaljujući obilnoj upotrebi gnojiva. Gnojivo se dobiva na različite načine, ali ponajviše iz staja gdje se stoka drži zimi. Sve raspoloživo gnojivo rezervirano je za *infield* na kojem se dobiva glavina žitarica. U morfološkom smislu *infield* ima puno zajedničkog s *open fieldom*, odnosno

²⁶ Renes, *Grainlands*, str. 41, Fig. 2. Open fields in Europe (Source: Lebeau 1969, p. 50 and Clout 1998, with additions).

spada u skupinu nepravilnih otvorenih polja. Nasuprot *infieldu* postoje oranice koje se koriste bez upotrebe gnojiva. Umjesto toga zemlja se naizmjenično u višegodišnjim ciklusima koristila kao oranica i pašnjak/livada. One se nalaze izvan, odnosno uz rub polja pa se stoga nazivaju *outfield*.²⁷

Drugo je važno područje *open fielda* izvan spomenute jezgre mediteranski *open field*. O njemu postoji relativno najmanje literature, ali nema sumnje da je riječ o sličnu fenomenu, koji je postojao u dijelovima Mediterana gdje je prevladavala usmjerenost na proizvodnju žitarica.²⁸

Njemački znanstvenici, pretežno geografi, pažnju su usmjerili na morfogenetska istraživanja krajobraznih oblika kroz retrogradnu raščlambu katastarskih izvora. Meitzenova istraživanja odavala su dojam da je riječ o iznimno trajnim pojavama te su one kao takve promatrane sve do 1930-ih. Tada se gledište mijenja i te se pojave počinju gledati kao posljedica dugotrajnog razvoja zemljišne razdiobe. Kao jezgra tog razvoja uzimano je područje malih otvorenih polja, tzv. *Esche* koje se tada još moglo pronaći u dijelovima sjeverozapadne Njemačke. Kod nekih je zemljišna razdioba postala kompleksna, a kod drugih je postojala relativno jednostavna zemljišna razdioba dugih paralelnih traka. Taj oblik zemljišne razdiobe poznat kao *Langstreifenflur* prepoznat je kao jezgra otvorenih polja. Najdalje je tu teoriju razvio Georg Niemeier uvevši i pojam *Eschkern*. On je smatrao da su se kompleksne zemljišne razdiobe razvile iz izvornih jezgara (*Kern*) koje su se mogle prepoznati kao *Langstreifenflur*. S obzirom na to da je Niemeier pisao u doba Trećeg Reicha, ne treba čuditi da se rasprostranjenost tih zemljišnih jezgara diljem sjeverozapadne Europe povezivala s drevnim područjem germanskog naseljavanja (što se, uostalom, nadovezivalo i na Meitzenovu tradiciju). Glavnim medijem nastanka tog sustava dugačkih orančnih čestica smatrao se teški plug uveden u VI. stoljeću. Ograđene oranice izvan otvorenih polja smatrane su posljedicom kasnijeg razvoja. Nakon Drugog svjetskog rata nova istraživanja ukazala su na to da su ograde

²⁷ Robert A. Dodgshon, *Land and society in early Scotland*, Oxford 1981; Marko Rimac, *Selo Cetinske krajine u austrijskim katastarskim izvorima u prvoj polovici 19. stoljeća – Promjene i trajanja u selima Donji i Gornji Bitelić*, doktorska disertacija, Zagreb 2014.; Miho Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb 1957.

²⁸ Posljednja dva tipa otvorenih polja protezala su se i na mediteranskom, odnosno dinarskom dijelu Hrvatske. Iako su krajobrazne pojave općenito transgranične, rijetka su istraživanja koja nadilaze nacionalne granice pa će to biti izazov i u budućim istraživanjima tih pojava u Hrvatskoj. Krajolici osim toga mogu biti pravilno protumačeni samo iz višestrukih očista nekoliko znanstvenih disciplina. Povjesničari, geografi i arheolozi trebali bi činiti jezgru zainteresiranih, uz pomoć još nekih, poput etnologa i onomastičara.

prethodile otvorenim poljima te da one predstavljaju ranosrednjovjekovna ograda imanja.²⁹

Iako je u njemačkim studijama naglasak na morfološkim oblicima kao logična posljedica prevlasti geografa, ipak se mogu prepoznati mnoge sličnosti *Eschkerna s infieldom*, a samim time i cijelog agrarnog režima s *infield-outfield systemom*. U britanskoj literaturi vrlo se stidljivo mogu pronaći navodi koji bi jasno govorili da je *infield-outfield system* prethodnik *open field systema*, ali njemački istraživači tu imaju jasniji stav. Brojni su znanstvenici nakon Drugog svjetskog rata došli do zaključka da su *Gewannfluren*, dakle kompleksna otvorena polja s brojnim raznosmjernim dionicama, posljedica sekundarnog razvoja.

AGRARNA POVIJEST I POVIJEST KRAJOLIKA U HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI I GEOGRAFIJI

Autor je u nedavno obranjenoj disertaciji doveo u vezu agrarni režim i razdiobu zemljišta u Cetinskoj krajini u 18. i 19. stoljeću s *infield-outfield systemom*.³⁰ Osnova takva agrarnog režima bila je podjela obrađivog zemljišta na intenzivno obrađivani *infield* i ekstenzivno obrađivani *outfield* te sezonsko kretanje stoke između požetih oranica (i pokošenih livada) i općinskog pašnjaka.

Na *infieldu* su se proizvodile kvalitetnije žitarice koje su bile temelj prehrane stanovništva. Za to je bilo rezervirano najkvalitetnije zemljište, kojeg je bilo malo, na kojem je upotrebljavano sve raspoloživo gnojivo. Zahvaljujući velikim količinama gnojiva, svake je godine na njima uzgajano žito i uglavnom nije bilo potrebe za ugarom. U Dalmaciji je na *infieldu* primjenjivana ustaljena rotacija kultura po načelu izmjene ozimih i jarih žitarica. Oko *infielda* se s vremenom razvijalo manje naselje slično dinarskom komšiluku (engl. *hamlet*, njem. *Drübel*), a zemljišne diobe su s vremenom vodile u kompleksnije oblike zemljišne razdiobe. *Infield* je bio područje jesenske (prije ozimih usjeva) i kasnozimske ispaše (prije jarih usjeva), a zimi je stoka držana u komšiluku. Zimi je za stoku trebalo osigurati dovoljno sijena, slame, lišća i sl., čime se stoka prehranjivala dok je boravila u sklopu dvorišta dok je snijeg sprječavao ispašu na otvorenom. Nakon što bi snijeg okopnio, stoka je držana na otvorenom. Zimski (i noćni) boravak stoke u stajama i torovima omogućavao je gomilanje gnoja koji se prije oranja iznosio

²⁹ Renes, *Grainlands*, str. 44-45.

³⁰ Rimac, *Selo Cetinske krajine*.

na *infield*. Isti agrarni režim primjenjivan je na dinarskom području na njivama poznatim kao podvornice.

Outfield je bilo područje izvan *infielda* koje je bilo korišteno za uzgoj žitarica slabije kvalitete bez nanošenja dodatnoga gnojiva. Jedino gnojivo koje je *outfield* mogao dobiti bilo je ono koje je stoka izravno ostavljala na njemu dok je tamo pasla nakon žetve. *Outfield* je imao dvostruku namjenu jer je osim osiguravanja nadopune temeljnoj proizvodnji žitarica na *infieldu* osiguravao dodatnu ispašu stoci. Neupotrebljavanje gnojiva i potreba osiguranja dodatnih pašnjaka zajedno su utjecali na potrebu ostavljanja tih oranica na dugotrajnom ugaru. Razdoblje pod ugarom moglo je biti duže ili kraće ovisno o raspoloživosti slobodnog zemljišta za krčenje, demografskom pritisku, vrsti tla i drugim lokalnim uvjetima. Takav način korištenja tla na dinarskom je području bio poznat kao lazine ili ledine, odnosno pašnjaci koji su nekada prije bili orani i mogu ponovno poslužiti toj svrsi. U prostornom i proizvodnom smislu *outfield* se nalazio između *infielda* i općinskog zemljišta. Često je bila riječ o nepravilnim česticama dobivenim krčenjem. Najčešće je *infield-outfield system* izgledao tako da je *infield* bio zapravo primitivni *open field* (polje hrvatskih krajobraza), a *outfield* su bile ograđene čestice uz rubove tog polja. Obje vrste obradivog zemljišta okružene su prostranim općinskim zemljištem.

Infield-outfield system (njem. *Esch*) smatra se prvom fazom razvoja *open fielda* (njem. *Gewannflur*), ali i njegovim nepravilnim oblikom. U svakom *infield-outfield systemu* podrazumijeva se dinamičnost tog zemljišnog modela, odnosno širenje pojedinih sastavnica od središta prema rubu pri demografskom i agrarnom rastu. Isprva nema nikakve potrebe za redefiniranjem takva razvoja jer se obradivo zemljište slobodno može širiti na općinsko zemljište. Povećanje poljoprivredne proizvodnje u *infield-outfield systemu* moguće je novim krčenjima kojima se proširuje *outfield* ili širenjem intenzivno obrađivana zemljišta prelaskom dijela *oufielda* u *infield*. Takva širenja povezana su s demografskim rastom seoske zajednice. Ovaj sustav funkcionira sve dok su moguća nova krčenja i dok ima dovoljno općinskih pašnjaka. Širenjem takvih proizvodnih krajolika dolazilo je postupno do spajanja obradivih površina susjednih seoskih zajednica (koje su nekoć razdvajale općinske zemlje dvaju sela). Smanjenje općinskih zemalja dovelo je do problema u stočarstvu zbog nedostatka pašnjaka. To je postupno dovelo do potrebe za ponovnom redistribucijom seoskog zemljišta. Ta redistribucija nije bila veliki problem zahvaljujući preživjelim kolektivnim vlasničkim pravima (društvenom vlasništvu). Iz te nove zemljišne razdiobe nastajao je *open field* koji se poslije razvijao i postajao sve

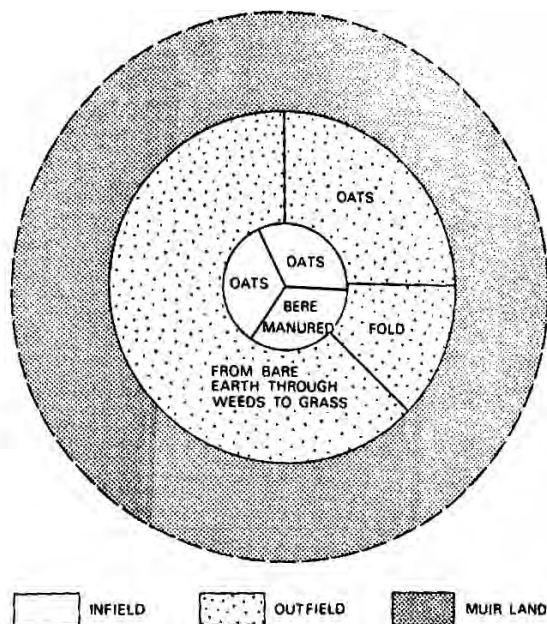

Fig. 12.1 The basic unit of the Scottish field system. The settlement in this situation would occur at the junction of the three parts of the infield area.

Prilog 4 – Prstenasti model prikaza *infield-outfield* sistema u Škotskoj³¹

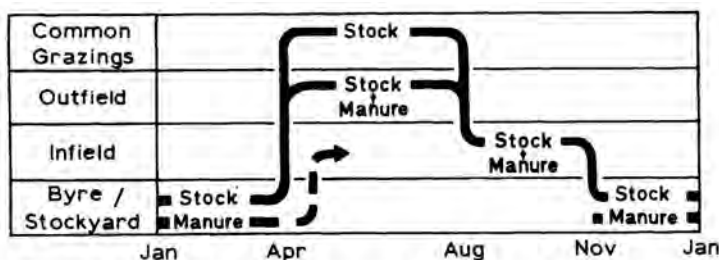

FIGURE 4. Diagrammatic representation of the movement of livestock and the use made of their manure within an infield-outfield system

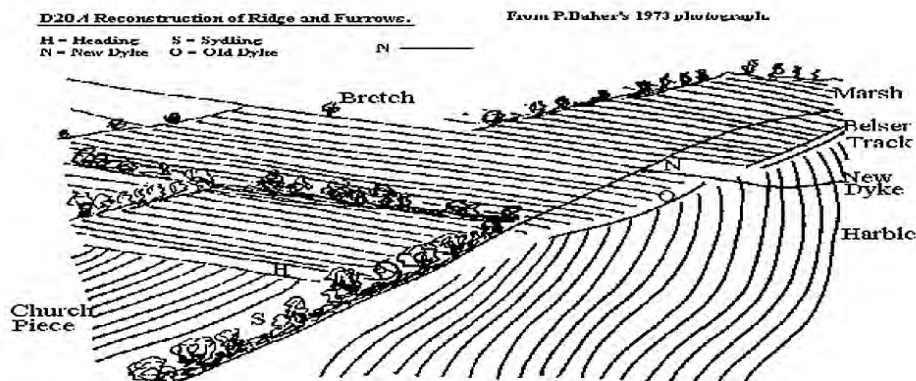
Prilog 5 – Dijagram prikaza kretanja stoke u *infield-outfield* sistemu u Škotskoj.³² Isti se dijagram može prilagoditi stočarskim kretanjima na Dinaridima.³³

³¹ Robert A. Dodghson, The Nature and Development of Infield-Outfield in Scotland, *Transactions of the Institute of British Geographers*, br. 59, London 1973., str. 1-23, str. 17-18.

³² Dodghson, The nature and Development, str. 19-21.

³³ Rimac, *Selo Cetinske krajine*, str. 103-108.

organiziraniji s tendencijom nastanka okupljenih naselja i kolektivne poljoprivrede (zajednički plodored, organizacija paše na ugaru, zajedničko oranje itd.). Prednosti novonastalog *open fielda* bile su u tome što se sad obrađivalo znatno veće područje, uz zemljoradnju je integrirano stočarstvo, proizvodnja žitarica postala je primarna djelatnost itd. Drugi način nastanka *open fielda* događao se nakon društvenih potresa u kojima bi neko područje demografski stradalo. Pri novom naseljavanju ili spajanju preživjelih naselja nastajala bi okupljena sela koja bi obuhvatila nekoliko dotadašnjih sela (s razvijenim *infield-outfield systemom*). Od nekadašnjih *infielda* i drugih oranica nestalih sela nastajale bi nove njive dionice (engl. *Furlongs*, njem. *Gewanne*), a okupljanjem dionica s vremenom i polja u dvopoljnom i tropoljnom sustavu. Pojmom njive dionice podrazumijevaju se pojedini zemljišni kompleksi koji obuhvaćaju više paralelnih izduženih čestica. Te njive su se iz praktičnih razloga obično zajednički orale i obrađivale uz isti plodored. Naime, bilo je nemoguće pristupiti na pojedinu česticu bez prelaska na susjedovo zemljište, postojala je potreba za suradnjom pri oranju jer jedna obitelj najčešće nije za to imala dovoljno volova i radne snage, smanjivala se mogućnost sporova zbog povrede posjeda itd.

Prilog 6 – Polja podijeljena u dionice³⁴

Zanimljiv je položaj slavenskih zemalja u toj evoluciji zemljišne razdiobe. *Infield-outfield system* prevladavao je u zapadnoslavenskim zemljama do kraja srednjeg vijeka, a u istočnoslavenskim do ranog novog vijeka. Nakon toga pod njemačkim utjecajem na to područje širi se planska tropoljna ze-

³⁴ <http://www.cropeydvillage.info/Arable%20Land.htm>

mljišna razdioba.³⁵ Na hrvatskom području slično se dogodilo u 18. stoljeću u Slavoniji i Srijemu.³⁶ O tom procesu znamo tragično malo, ali očite su analogije s poljsko-litvanskim i ruskim reformama. Zemljišna razdioba na hrvatskom području nije bila predmet historiografske pažnje, a ni u geografiji nije bila adekvatno i sveobuhvatno obrađena. Određena iskustva mogu se ipak preuzeti, posebno nakon što se nadopune iskustvom istraživanja iz drugih europskih zemalja. Vrijedno je uporište budućih istraživanja studija slovenskoga geografa Svetozara Ilešića o zemljišnoj razdiobi u Sloveniji, ali je kod nje vidljiv nedostatak interesa za praćenjem povijesnog razvitka tih pojava.³⁷ Jedino se uporište u hrvatskoj historiografiji može pronaći u medievističkim istraživanjima srednjovjekovne Hrvatske (današnje dalmatinske unutrašnjosti).³⁸ Čak i u tim studijama od pojmova zemljišne razdiobe jedino se spominju podvornice (istovjetne s Ilešićevim zavrtnicama). Taj ključni pojam prvi je raščlanio Miho Barada istražujući starohrvatsku seosku zajednicu. Prema našem mišljenju taj je pojam vezan za model zemljišne razdiobe obično nazivan *infield-outfield system*.

Barada je starohrvatsku seosku zajednicu³⁹ prikazivao kroz tri sastavnice koje je promatrao kao pravno-sociološke pojmove, ali je bio svjestan da su ti pojmovi imali i svoje konkretno zemljišno obličje. Prva od tih triju sastavnica bile su **općine** koje su obuhvaćale nepodijeljene dijelove sela, ponajprije ispašišta i gajevi, putovi i vode itd. koji se zajednički iskorištavaju i njima se zajednički gospodari, oni su društvena svojina sela. Druga je komponenta **rodbinsko-dvorna zajednica** koja se sastojala od dvorišta sa stambenim i gospodarskim zgradama i susjednima sâdom (vrtom) i podvornicama. Između njih nalazile su se **plemenštine vrvne** koje su obuhvaćale zemljišta nastala matičnom diobom i kasnijim diobama (dijelova dotad općinskog zemljišta) po tom pravu. Nažalost, izgleda da Baradi nisu bile dostupne ni poznate studije (primjerice francuske, njemačke ili slovenske)

³⁵ R. A. French, The three-field system of 16th-century Lithuania, *Agricultural History Review*, vol. 18, Exeter 1970., str. 106-125; Michiel Confino, L'assolement triennal, le domaine seigneurial et la communauté rurale, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 10, br. 2, Paris 1969., str. 161-218; Rimac, *Selo Cetinske krajine*, str. 28-40.

³⁶ Isto je vidljivo iz vizualne usporedbe objavljenih katastarskih planova Vukovarskog vlastelinstva iz prve polovice 18. stoljeća s onima s kraja tog stoljeća: Stjepan Sršen, *Vukovar i okolna mjesta na starim kartama*, Osijek 1998.; Ružica Marić (ur.), *Vukovarsko vlastelinstvo na starim kartama iz 1733. godine*, Vukovar 2006.

³⁷ Ilešić, *Sistemi*.

³⁸ Za bibliografiju o povijesti poljoprivrede u Hrvatskoj u srednjem vijeku vidi: Lovorka Čoralić, Literatura o agrarno-proizvodnim odnosima u Dalmaciji, *Historijski zbornik*, sv. XLIV, Zagreb 1991., str. 211-232.

³⁹ Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*.

koje su katastarske izvore 18. stoljeća retrogradno raščlanjivale radi proučavanja srednjovjekovne zemljišne razdiobe. Istočnoslavensko je pojmovlje vezano za zemljišnu razdiobu dovoljno jezično slično starohrvatskom da se u Baradinu modelu starohrvatske seoske zajednice prepozna zemljišna razdioba *infield-outfield systema* (podvornice=*infield*, plemenštine vrvne=*outfield*).⁴⁰

Neovisno o tome koliko prihvatimo Baradin model starohrvatske seoske zajednice i njegova pojedina tumačenja, neki elementi takve zemljišne razdiobe (*infield-outfield system*) postali su osnovom zemljišnih odnosa u zaleđu kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih gradova. Svaki se ždrijeb na starohrvatskom zaleđu Zadra i Šibenika⁴¹ sastojao od dvornog mjesta, vrta i podvornice, ostalih obradivih zemalja i prava na korištenje zajedničkih seoskih resursa (općine). U većini se slučajeva granice takvog ždrijeba nisu ni mogle iskazati pa se iskazuju granice sela. To je ujedno bio odraz prava koje je svaki ždrijeb donosio vlasniku/korisniku na korištenje seoskog/općinskog zemljišta, a to je pravo bilo omeđeno istovjetnim pravima susjednih sela/općina. Veličina ždrijeba varirala je jednako kao i površina podvornice koja mu je pripadala, ali na zadarskom području ustalila se na 30-32 gonjaja (7,11 do 7,58 ha) od čega 4 gonjaja podvornice (0,94 ha). Broj ždrjebova u nekom selu/vlastelinstvu podrazumijevao je jednak broj podvornica.⁴² Nije nam zasada poznat ni jedan spomen razlika u obradi podvornica i ostalog zemljišta, ali je posve jasno da su one bile najintenzivnije obrađivano zemljište s posebnom namjenom i pravnim položajem.⁴³ Kasnosrednjovjekovna vrela pokazuju da je zadarsko zaleđe stalno imalo nedostatak radne snage i da je uvijek bilo nenaseljenih ždrjebova, tako da je tada vjerojatno postojala mala potreba za krčenjem zemljišta i stvaranjem novih ždrjebova (čemu su na putu stajala i vlastelinska prava na općinsko zemljište, npr. gaj). Ipak sasvim je jasno da je stvaranje novog ždrijeba podrazumijevalo i stvaranje nove podvornice. Nažalost, za Cetinsku krajinu postoji nemjerljivo manje srednjovjekovnih izvora pa znamo vrlo malo o tamošnjoj srednjovjekovnoj zemljišnoj razdiobi i zemljišnim odnosima. Retrogradna raščlamba mletačkog katastra poslužiti će nam da vidimo koliko je prežitačka te zemljišne razdiobe ostalo do početka 18. stoljeća. Nadamo se da će to prokrčiti put budućim istraživanjima koja će razjasniti i stariji razvoj tih pojava.

⁴⁰ Rimac, *Selo Cetinske krajine*, str. 33-41.

⁴¹ Tomislav Raukar, *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski odnosi i društveni razvoj*, Zagreb 1977., str. 151-196; Josip Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb 1995., str. 55-173.

⁴² Nikola Jakšić, *Zemunik: srednjovjekovni zadarski kaštel i turska kasaba*, Split 1997., str. 32-36.

⁴³ Kolanović, *Šibenik*, str. 133-141.

PORIJEKLO STANOVNIŠTVA VOJNIĆA I RAKIĆANA

Prve konkretnije spoznaje o selu Vojnić doznajemo iz osmanskih izvora. U objavljenim osmanskim izvorima selo Vojnić spominje se pod imenom Dobro Polje. Tako je u defteru Kliškog sandžaka iz 1550. godine u tome selu nahije Sinj upisan džemat kneza Mihovila, sina Radoja Vojihnića. Vojihnić, odnosno Vojnić poslije je postalo i ime sela, a moglo bi ukazivati na vezu sa srednjovjekovnim livanjskim plemićkim rodом Vojihnića⁴⁴ ili, što je vjerojatnije, na porijeklo od cetinskih Vlaha, među kojima se 1436. spominjao Vukac Vojinović.⁴⁵ Te godine u selu su bile 23 kuće vlaha koji su plaćali filuriju od 150 akči po kući, a među njima je bio i Hasan, sin Mehmedov.⁴⁶ Od nama zanimljivih susjednih mjesta spominje se i selo Kri-

⁴⁴ Pavao Anđelić, Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivnjana, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija*, N. S., sv. 38, Sarajevo 1983., str. 133-143; Ivan Jurković, Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća. Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 24, Zagreb 2006., str. 25-69.

⁴⁵ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihačka krajina: mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb 1890., str. 296-298.

⁴⁶ Fehim Dž. Spaho – Ahmed Aličić, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007., str. 92-94: "Selo Dobro Polje, pripada Sinju. Zemlje u spomenutom selu su bile upisane kao čifluk u posjedu bosanskog alajbega Džafer-bega i njegovih bratića Sulejmana i Husejna uz zakup od 200 akči na ime resmi čifluka. Do danas su obrađene od strane Vlaha koje su davate u zakup. Sada kada je počelo popisivanje vilajeta izašli su vještaci na spomenuto mjesto, ispitali stvar i konstatovali sljedeće. Ni spomenuti alajbeg ni njegovi bratići na spomenutoj zemlji nemaju kuća niti obavljaju bilo kakve poslove. Kako je to u sumarnom carskom defteru bilo upisano kao čifluk, to su oni bili posjednici. Međutim, prema šerijatskim i zakonskim propisima kada je neko mjesto prazno ili zapušteno tri godine treba ga oživjeti. Ako se pojave dva tražioca, dat će se onome ko ponudi veću tapijsku pristojbu. Pojavio se tražilac sa tapijskom pristojbom od 10.000 akči. To je knez Mihovil, sin Radoja Vojihnića sa nekim nomadima, pa pošto su se oni obvezali da će preuzeti navedenu zemlju, uzeta je tapijska pristojba, te je to zemljište upisano na spomenute. Tako je utvrđeno i u novom defteru.

Džemat kneza Mihovila, sina Radoja Vojihnića

Radoslav, sin Janka
Ivan, sin Vukosava
Marko, sin Ivka
Radoje, sin Radmana
Juraj, sin Pavka
Nikola, sin Radelje
Matej, sin Radelje
Pavle, sin Radoja
Pavle, sin Petra
Luka, sin Milana
Juraj, sin Milana
Ivan, sin Stepana

Vukoje, sin Stepana
Grgur, sin Dragića
Milosav, sin Ivaniša
Luka, sin Mateja
Ivan, sin Petra
Hasan, sin Mehmeda
Grgur, sin Vukića
Miloš, sin Dragića
Stepan, sin Martina
Jakov, sin Radelje
Grgur, sin Stepana

Kuća: 23 /omissis/ po 150"

vača Baba s 10 naseljenih kuća vlaha koji su također plaćali 150 akči filurije.⁴⁷ U drugom objavljenom defteru, onomu iz 1604. godine, također se spominje selo Dobro Polje koje pripada Sinju i Cetini. Prva je navedena baština ona kneza Vuka, sina Mihovila, posve vjerojatno sina kneza Mihovila iz 1550. godine. Osim njegova imena, na kontinuitet imena upućuju i imena još nekoliko nositelja baštine koja su ostala ista kao 1550. godine. Broj baština povećao se na 31, od kojih je 28 plaćalo iznos od 200 akči, 2 od 100 akči (među njima i Memi, sin Omerov na baštini Grgura, sina Radovca) i 1 od 80 akči. Osim toga, u selu se tada spominje i vinograd koji obrađuju Martin, Bartol, Jurica, Nikola i Luka koji stanuju u hercegovačkom sandžaku.⁴⁸

⁴⁷ Fehim Dž. Spaho, Jedan turski popis Sinja i Vrljke iz 1604. godine, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sv. 12, Zagreb 1985., str. 406: "Mezra Krivača Baba, u blizini sela Dobro Polje, pripada Sinju. Ustanovljeno je jasno da su navedena mezra i Vlasi hajmani koji stanuju na toj mezri bili izvan deftera. Na osnovu časnog fermara u novi defter popisani su na filuriju.

Radoje, sin Milenkov	Poljan, sin Vukičin
Dragić, sin Vuličićev	Radosav, sin Pavičićev
Vuk, sin Vukčićev	Miloš, sin Ivanov
Bali, sin /nepročitano/	Radosav, sin Grgurev
Niko, sin Martinov	Miloš, sin Mihovilov
Kuća: 10 po 150, filurijska pristojba	1.500
Polovica baduhave i prihod od nomada	202
Svega:	1.703"

⁴⁸ Fehim Dž. Spaho, Jedan turski popis Sinja i Vrljke iz 1604. godine, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sv. 12, Zagreb 1985., str. 21-120:

"Selo Dobro Polje, pripada Sinju i Cetini

Baština kneza Vuka, s. Mihovila	Baština Grubiše, s. Martina, 80	Baština Pavela, s. Ivana
Baština Marka, s. Ivka	Baština Radoja, s. Radmana	Baština Mihovila, s. Jurja
Baština Nikole, s. Radoja,	Baština Bartola, s. Tome	Baština Ivana, s. Pavla
drži je Luka, s. Grubiše	Baština Nikole, s. Martina	Baština drugog Mihovila, s. Jurja
Baština Matije, s. Pavela	Baština Vukše, s. Bogoja	Baština Andrije, s. Grgura
drži je on sam	Baština Miloša, s. Dragića	Baština Stipana, s. Martina
Baština Vukmana, s. Ivana,	Baština Ivana, s. Radule	Baština Filipa, s. Martina
drži je Jurica, s. Ivana	Baština Andrije, s. Jurja,	Baština Vukdraga, s. Stipana
Baština Milosava, s. Ivaniša	drži je on sam	Baština Luke, s. Stipana
Baština Petra, s. Pavka	Baština Radoja, s. Radosava,	Baština Jurja, s. Marka
Baština Dujma, s. Bartola,	drži je Nikola, s. Ivana	
drži je njegov sin Toma	Baština Grgura, s. Radovca,	
Baština Mihovila, s. Ivana	drži je Memi, s. Omera, 100	
Baština Jurja, s. Ivana		
Baština Jurja, s. Radosava		

Vinogradi Martina, i Bartola, i Jurice, i Nikole i Luke, stanuju u Hercegovačkom sandžaku, plaćaju ušur vlasniku koji je u selo Dobro Polje, 40.

Prihod: od nomada, baduhava, taksa na udaju, poljačina i tapijska pristojba na zemin: 80

Kuća: 28 po 200, 2 po 100, 1 po 80

Ušur od šire: 40

Svega: 6000"

Kako se u ovom defteru (odnosno njegovu objavljenom dijelu) ne spominje više selo Krivača Baba, a ni selo Gardun na području kojeg se nalazilo to nestalo selo, po svoj prilici riječ je o tamošnjim stanovnicima. Odnosno istočno od Dobrog Polja, tj. Vojnića bila je granica kliškog i hercegovačkog sandžaka, a ne, kako se može još i danas naći na povijesnim zemljovidima, na području Zadvarja. U obama popisima imenski sustav bio je miješan između svetačkih i narodnih imena.

Kako je u mletačkom osvajanju Nove stečevine došlo do gotovo potpune izmjene stanovništva Cetinske krajine, pretpostavljalo se da je kontinuitet bio prekinut. Iako se teško može osporiti zaključak da je Cetinska krajina primila između 90 i 95 % novog stanovništva, starosjedilačko stanovništvo nije u potpunosti nestalo niti su odmah prekinute sve veze sa starim zavičajem.⁴⁹ U velikom se dijelu investitura dodijeljenih koloniziranim "Morlacima" tijekom Morejskog rata u Cetinskoj krajini spominje ime vlasnika iz osmanskog razdoblja. Zemljišna razdioba iz osmanskog vremena preživjela je tu kolonizaciju i još je vidljiva iz mletačkih katastara Nove stečevine.

Prema nedatiranom popisu kuća s područja koje su pastorizirali doseljeni ramski franjevci krajem 17. stoljeća u barjacima Šipić i Jurčević nalazilo se 25, odnosno 29 kuća.⁵⁰ Od tog popisa poslije nedostaju dvije kuće Mamića i dvije kuće Projića. Iako je područje Vojnića podijeljeno u dva barjaka, od kojih je jedan bio jezgra budućeg zaseoka Rakićani, prema prezimenima se čini da je dio Rakićana, tj. Hercegovaca bio smješten i u barjaku Jurčevića. Prema Soldinu mišljenju i sam je Jurčević bio jedan od predvodnika hercegovačkih seoba, no kako je on bio harambaša starosjedilaca u Vojniću, to nam se ne čini vjerojatnim. Bilo kako bilo, većina pripadnika barjaka Jurčević bila je starosjedilačkog porijekla. To je za članove roda Nakić sasvim sigurno, a riječ je o četirima kućanstvima 1705. godine. Nakići

⁴⁹ Josip A. Soldo, *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. 1, Sinj 1995., str. 53-106.

⁵⁰ Arhiv franjevačkog samostana u Sinju, Fascikl 10., Svezak IV, br. 8a: "U Vojinići (tj. Rakićani): Petar Šip(ić) aranbaša, Ivan Kovač, Jure Zalić, Ivan Kovač, Loko Bešlić, Martin Karstić, Jure Bešlić, Martin Bešlić, Marko Jerković, Mate Matiašević, Andria Boić, Petar Čulumović, Marko Lipotić, Mati Barkić, Ivan Lipotić, Petar Šušnjar, Raničić, Petar Jurko, Mijo Botica, Gargo Vukasović, Gargo Budić, Martin Cvitanović, Križan Bancelj, Križan Bešlić, Stipan Idžaković (nu(mer)o di case 25)»

"U barjaku Jurče (tj. Vojnić): Bože Mamić, Ilija Mamić, Mijo Mamić, Gargur Vudrag, Zec, Mijo Šiljić, Ivan Čosić, Mijo Varivodić, Stipan Projić, Gargur Projić, Jozip Terzić, Gašpar, Marko Liščnić, Starac Terzija, Ivan Bajić, Ledić Ivan, Marko Projić, Frane Projić, Janko Bilonić, Antona Kundid, Šimun Golobog, Rudanović Martin, Barno Biačić, Mijovio Nakić, Did Nakić, Ivan Džaperović, Vento Jurčević, Ilia Jurčević, Gargo Alilović (nu(mer)o di case 29)"

su grana plemena Vojnić pa je često spominjanje pod obama prezimenima, a s obzirom na to da su oni davali kneza (džemata odnosno sela) barem od prve polovice 16. stoljeća, ne čudi da se spominju i pod prezimenom Knezović. Vrlo je vjerojatno da je i prezime Žaper također nastalo od prezimena Nakić. Starosjedilačko stanovništvo Cetine i Zagore početkom Morejskog rata prešlo je na mletačku stranu pod vodstvom harambaša, odnosno serdara Matija Nakića i Cvitka Perajice. U početku su bili sklonjeni na područje Labina i Boraje, ali su nakon informacija o pokušajima Osmanlija da ih potkupljivanjem vrate na svoj teritorij preseljeni na područje oko Skradina i Nadina.⁵¹ Sačuvan je vrlo vrijedan popis tih ljudi na području skradinske i šibenske biskupije u kojem se spominje niz prezimena koja se poslije opet spominju u Vojniću.⁵²

Najuvjerljivije zvuči popis ljudi u barjaku Marka Vlastelice u Dazlini. Tu je čak 8 porodica posve vjerojatno bilo iz Vojnića, i to: Vid Čulinović, Petar Ledenković, Cvitko, Ilija, Martin i Mijo Nakić, Grgo Vudragović te Šimun Zec.⁵³ I u ostalim se barjacima spominje niz prezimena koja se poslije nalaze u Vojniću, stoga je i za njih vjerojatno da su starosjedilačka. To su prezimena Ledenković, Terzija, Vudrag (Grgo Vudragović u barjaku Marka Klarića u Banjevcima), Mamić (Jure Mame u barjaku Marka Klarića u Velimu, Ivan Mame u barjaku Marka Klarića u Velimu), Maleš (Mate Maleš u barjaku Mije Tutića na području Velima), Jurković (Pavao Jurković u barjaku Luke Živkovića), Ljubičić, Strizirep, Bajić, Bile (možda kasniji vojnički Bilonići) itd.,⁵⁴ a zanimljivo je da se ne spominju Bašići, koji su drugdje u Cetini bili starosjedioci.

Prelazak Nakića i Perajice sa 700 porodica na mletačku stranu bio je značajan poticaj mletačkom napredovanju u Dalmaciji. Prelazak te skupine na mletačku stranu dogovoren je uz brojne uvjete koji su osigurali povlašten položaj tog stanovništva, a pogotovo predvodnika seobe, tj. roda Nakić, u odnosu na poslije doseljavane stanovnike. Njima je osigurano zadržavanje posjeda koje su zakonito držali pod Osmanlijama, oslobođenje od služenja na galijama i drugih rabota i sl. Serdaru Nakiću osiguran je prostrani zemljišni posjed, mjesečna plaća u zlatu, mjesečna količina baškota i drugo. To stanovništvo dugo se zadržalo u Ravnim kotarima i okolici Skradina te se nisu svi odlučili na povratak. Na to je sasvim sigurno utjecala mogućnost dobivanja kvalitetne zemlje u tim krajevima. Brojna skupina tih nase-

⁵¹ Boško Desnica, *Istorija kotarskih uskoka 1646-1749*, sv. 1 i 2, Beograd 1950-1951.

⁵² Stanko Bačić, *Visovački franjevci u skradinskoj biskupiji*, Split 1991., str. 229-241.

⁵³ Bačić, *Visovački franjevci*, str. 239-240.

⁵⁴ Bačić, *Visovački franjevci*, str. 229-241.

ljenika ostala je npr. u Banjevcima, Radošinovcima, oko Nadina itd. Nema-
mo jasnu predodžbu jesu li možda Cetinjani poslije naseljeni i oko Drniša,
ali čini se da jesu. Ipak, znatan dio tog stanovništva vratio se natrag te je na
području Zagore, Dicma i Cetine uglavnom moguće prepoznati o kojim je
prezimenima riječ. Osim samog proučavanja migracija, to je bitno i za pro-
učavanje povijesti krajolika, odnosno zemljišne razdiobe jer su oni zadržali
svoje integralne posjede iz osmanskog vremena. To nam pomaže i u propi-
tivanju naše hipoteze da su za vrijeme Morejskog rata novodoseljenim po-
rodicama dodjeljivani više-manje integralni posjedi posjednika iz osman-
skog vremena. Pri tome nisu sve porodice dobile cijele baštine, nego su na
jednu bivšu baštinu ili čitluk mogle biti naseljene dvije ili više porodica. To
ipak nije mijenjalo sustav zemljišne razdiobe jer se još uvijek mogu dobro
razaznati obrisi dotadašnjih baština. Te baštine bile su, izgleda, ujednačene
površine na području cijele Cetinske krajine, a raščlamba te pojave na po-
dručju Vojnića omogućit će nam zanimljiv uvid u tu pojavu.

ZEMLJIŠNA RAZDIOBA NA PODRUČJU VOJNIĆA

Pojavu grupiranja veličina imanja oko “okruglih” brojeva uočili smo još
u Ravnim kotarima na mletačkom katastru iz 1706. godine. Ondje je pro-
sječna površina posjeda bila oko 20 padovanskih kampa. Ta se pojava mo-
gla uočiti širom Zadarskog okružja, a čini se da bi mogla potjecati od veli-
čine ždrijeba kojim se u srednjovjekovnoj Hrvatskoj mjerila standardna ve-
ličina seoskog imanja. Srednjovjekovni (zadarski) ždrijež sastojao se od 30
do 32 gonjaja obradive zemlje, što je iznosilo od 7,11 do 7,58 ha.⁵⁵ Preraču-
nano u mletačke mjere 18. stoljeća, to čini između 19 ½ i 20 ¾ padovanskih
kampa. Na području sela Škabrnja, Ambar i Prkos 1706. godine većina po-
sjeda bila je te veličine ili je nastala dijeljenjem, odnosno spajanjem takvih
posjeda. Slično je bilo i u drugim ravnokotarskim selima, a dodatna je vri-
jednost raščlambe zemljišne razdiobe u tome što se iz nje mogu razaznati
granice srednjovjekovnih sela. Srednjovjekovna naselja Kamenjane, Tršci,
Lemeševo Hrašće, Radobudići, Učitelja Vas, Podberjane i Starovšane mogu
se posve precizno ubicirati na mletačkom katastru iz 1706. godine. Unutar
njih raspoznaju se ždrjebovi iz predosmanskog doba, i to unatoč naoko do-
sta kaotičnoj raspodjeli posjeda između samih “Morlaka” koja je posljedica
“grabljenja” posjeda u velikome “morlačkom” ustanku 1683. godine. Nešto
se teže ti ždrjebovi razaznaju samo u Tršcima (Prkosu), i to zato što je dio

⁵⁵ Raukar, *Zadar u XV stoljeću*, str. 166-171.

tog sela pripao Galovcu, čiji katastar iz 1706. godine nije sačuvan u cijelosti pa ga se ne može ni upotrijebiti za raščlambu zemljišne razdiobe. Cijeli ždrjebovi prepoznaju se u posjedima Ilije Jurkovića (20:2:20 kampa) i Tome Marića iz Zemunika (20:3:26 kampa), ali i u drugim posjedima koji pripadaju većim cjelinama. Tako se vidi da je harambaša Antona Vujević ustvari posjedovao 7 ždrjebova (141:2:14 kampa), Petar Ivković zvani Čalić 5 ždrjebova (108:3:64 kampa), Luka Vuković (96:2:142 kampa) s Antom Kornercem (6:3:22 kampa) također 5 ždrjebova itd. Jednim je dijelom taj dio Ravnih kotara naseljen Cetinjanima (serdar Perajica) i Zagorcima (serdar Nakić). Nakon njihova prelaska (3000 duša) na mletačku stranu bili su preseľjeni pod Nadin (što zapravo znači u Ravne kotare). Znatno veći broj duša zabilježen 1692. godine u popisu stanovništva ninske biskupije od broja stanovništva zabilježena 1706. godine u mletačkom katastru posljedica je povratka dijela tog stanovništva natrag u Cetinu i Zagoru. Mnogi su ipak ostali privučeni prostranim posjedima koje su tu uspjeli zauzeti, a dio se rodova podijelio između novog i starog zavičaja.⁵⁶

Izgleda da naziv Ždri(je)b nije ostao u upotrebi za vrijeme osmanske vlasti u zadarskom zaleđu, a vjerojatno je zamijenjen nazivom baština. Ako je tako, i sama jezična promjena nešto govori o zemljišnim odnosima. Dok naziv ždriieb označava (promjenljiv) posjed dobiven ždrijebanjem u diobi seoskog zemljišta, naziv baština govori o nasljednosti tog posjeda. Rano-srednjovjekovna dioba seoskog zemljišta u osmansko doba izgubila je čak i mjesto u sjećanju.

Još po završetku Kandijskog rata, a prije određivanja granične crte, mletačke vlasti u Ravnim su kotarima dale nekoliko desetaka investitura zaslužnim pojedincima među "morlačkim" vođama, zadarskim patricijima te mletačkim časnicima i dužnosnicima. Te investiture davane su na okrugle površine od 100, 200, 300 i 400 padovanskih kampa.⁵⁷ Ako razmotrimo mogućnost da je površina jednog ždriieba preživjela kao jedinica mjere seoskih imanja, onda je zapravo bila riječ o dodjeli 5, 10, 15 ili 20 ždrjebova. Taj kontinuitet podupire činjenica da se pri dodjeli tih investitura spominju bivši osmanski vlasnici tih zemljišnih kompleksa. Njihovi su posjedi integralno predavani novim uživateljima, pa se može zaključiti da su mletačke vlasti itekako imale uvid u posjedovnu strukturu na dotad osmanskim području. To potvrđuju i brojne investiture iz razdoblja Morejskog rata u koji-

⁵⁶ Marko Rimac – Goran Mladineo, *Zadarsko okružje na mletačkom katastru iz 1709. godine*, *Drugi dio: Srednji kotar*, Zadar 2009., str. 11-14, 21-25 i 124-135.

⁵⁷ Desnica, *Istorija*.

ma se također spominju bivši osmanski vlasnici pojedinih zemljišnih cjelina koje se daju novim uživateljima.⁵⁸

Već smo spominjali dodjelu zemlje Poljičanima na Gardunu.⁵⁹ Generalni providur Alessandro Molin dodijelio je 1690. porodicama iz Donjeg Doca pod vodstvom harambaše Stazića i porodicama iz Srijana pod vodstvom harambaše Žuljevića imanja koja su se prostirala na području Garduna, Krivače i Vedrina. Njima su dodijeljene zemlje dotadašnjih osmanskih aga tako da je svakom nadarbeniku dano po 25 ili po 12 padovanskih kampa. Iz toga je odmah bilo indikativno da je u osmansko doba na području Cetine prosječna veličina jednog seljačkog imanja mogla biti oko 25 padovanskih kampa.

Sličnu smo veličinu dodjele zemlje sretali i u drugim investiturama na području Cetinske krajine za Morejskog rata. Većina većih investitura kretala se blizu okrugle površine od 25 ili 30 padovanskih kampa, odnosno oko umnožaka tih površina. Manji posjedi skupno su dosežali istu prosječnu površinu. Dodatnu pravilnost primijetili smo u investiturama s početka naseljavanja Cetinske krajine u kojima je dodjeljivano točno 8 padovanskih kampa. S obzirom na te pravilnosti bilo nam je još zanimljivije sresti se s takvim pravilnim cjelinama i u pojedinim selima Cetinske krajine. Vojnić kao selo koje je zadržalo većinu starosjedilačkog stanovništva, a time posve sigurno i dotadašnju zemljišnu raspodjelu, sjajan je primjer za uočavanje i raščlambu osobina te zemljišne raspodjele. Područje sela Vojnić podijeljeno je doduše na barjake Jurčević i Šipić, odnosno starosjedioce i doseljenike, ali upravo nam ta činjenica omogućava dodatne komparacije. Osnovna podjela na baštine od oko 25 padovanskih kampa s podvornicama veličine 8 do 9 kampa potvrđuje se kod većine stanovništva u Vojniću bez obzira na starosjedilačko ili doseljeničko porijeklo. Pri tome postoje porodice koje drže točno jednu baštinu, ali i one koje drže točno pola ili one koje su podijelile dvije baštine na tri nejednaka dijela i slično. Kod svih se prepoznaju čestice koje čine dio baštine određen za podvornicu, neposredno uz kuće, ali i u dvije dionice u središtu naselja. Drugu skupinu čine one porodice koje posjeduju samo čestice predviđene za podvornicu, odnosno točno 8 do 9 kampa. Tu zapravo spadaju i one porodice koje imaju samo pola podvornice ili čak i manje od toga, tako da dvije ili više porodica posjeduju točno jednu podvornicu od 8 do 9 kampa. Te sačuvane zemljišne strukture dragocjen su trag ne samo za veličinu baština nego i za njihov izgled i sa-

⁵⁸ Primjere se može potražiti u Soldo, *Sinjska krajina* i Karlo Kosor, *Povijest Drniške krajine*, Split 1995.

⁵⁹ Rimac –Mladineo, *Zadarsko okružje*, str. 23.

stav. Pravilnost koju smo uočili na području starosjedilačko-doseljeničkog Vojnića omogućit će, nadamo se, proučavanje zemljišnih struktura i u manje pravilnim "čisto" doseljeničkim selima Cetinske krajine.

Kao što je već rečeno, stanovništvo Jurčevićeva barjaka bilo je najvećim dijelom starosjedilačko. Naselje je bilo koncentrirano na području sjeveroistočno od podvornica iznad crkve svetog Jure s pojedinačnim kućama raštrkanim dalje na sjeverozapad, a postojala je i izdvojena skupina kuća na krajnjem zapadu sela ispod brda Trapošnik.

VELIČINA BAŠTINA (ŽDRJEBOVA):

Već smo spominjali da se baštine (ždrjebovi) na području Cetinske krajine grupiraju površinom na oko 25 padovanskih kampa. U Vojniću se to potvrdilo gotovo u potpunosti. Odstupanja su najvjerojatnije posljedica toga što je od sela odcijepljeno područje na jugoistoku na kojem su naseljeni Rakićani iz barjaka harambaše Šipića. Unatoč tomu ostaju samo dvije nepotpune baštine u selu (Knezovići i Jure Bjališić). Spojivši pojedine posjednike prema diobenim odnosima (retrogradna analiza katastra), dobivaju se cjeline sastavljene od jedne, dviju, triju ili četiriju baština (ždrjebova) veličine između 25 i 26 kampa.⁶⁰

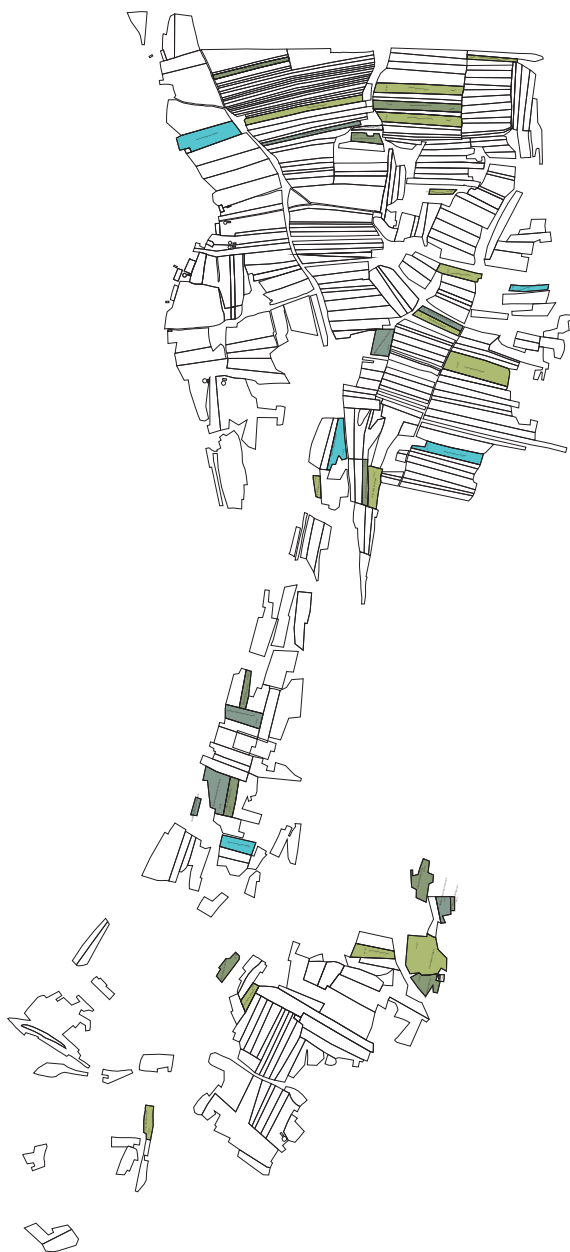
Samo dvojica posjednika imaju točno jednu baštinu (Stipan Projić i Ilija Ljubičić). Četiri su baštine (ždrjeba) podijeljene svaka točno između dvojice posjednika (Marko Lišnjić i Gašpar Ovalić, Mijo i Ivan Nakić, Mate Projić i Frane Anić, te Martin i Ante Ljubičić). Tih šest baština (ždrjebova) činili su osnovu za prepoznavanje ostalih 15-ak nepravilnije dijeljenih i poslije nastalih baština (ždrjebova). To su najpouzdaniji dokazi o sačuvanosti veličine baštine (ždrjeba) iz ranijih vremena. Osim veličine baštine (ždrjeba), sjajan je dokaz i činjenica da ti posjednici uglavnom posjeduju točno po 13 čestica. Neki od njih samo prividno odskaču. Tako Ante i Ilija Ljubičić imaju zajedno 26 čestica, tj. dvaput po 13. Mijo i Ivan Nakić imaju po 10 i 11 čestica, ali te su čestice smještene na 13 lokacija. Jedina iznimka je Stipan Projić koji ima 16 čestica, djelomično zbog preuzimanja čestice 353 od odseljenog Frane Udovičića. U taj se obrazac djelomično uklapaju Cvitko i Mate Knezović koji imaju točno 13 čestica i samo 21 kamp zemlje zato što im je dio zemlje očito oduzet. Iznimku na razini cijelog sela čini posjed Jozipa i Petra Terzića koji su zajedno držali 26 kampa zemlje, odnosno točno

⁶⁰ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani* L. 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 490 - Vojnić 1705.

jednu baštinu. Ta je baština bila okupljena na jednome mjestu uz rub središnjeg dijela sela. Zbog toga Terzići nisu imali čestice izmiješane u dionicama s ostalim seljanima, nego su imali izdvojen posjed.

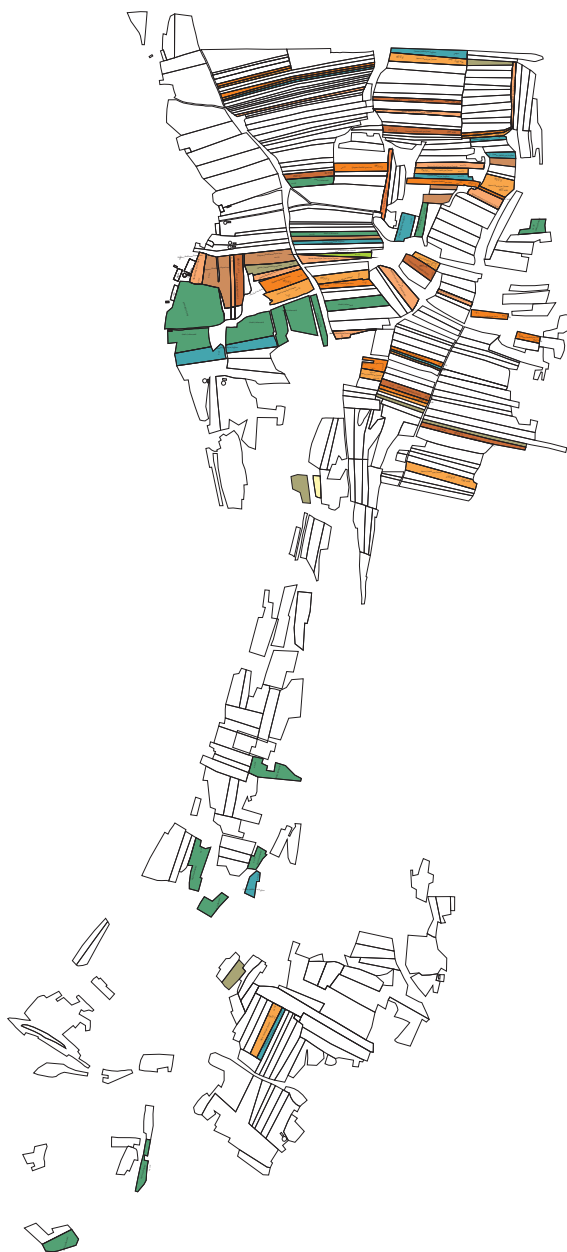
Jednako se tako djelomično u taj obrazac uklapaju dvije skupine posjednika koji su podijelili dvije, odnosno tri baštine na nejednake dijelove. Prva, u kojoj su Šimun Strizirep, Križan Bajić, Ivan Sedlarević i Manda Bašić, očiti su diljenici koji su zajedno posjedovali 50 kampa zemlje ili točno dvije baštine u četirima nejednakim dijelovima. Bilonić i Bajić k tome su imali točno po 13 čestica, a spajanjem susjednih čestica Sedlarevića i Bašić može se od njihovih 17 čestica dobiti 13. Očito je opet riječ o pravilnim baštinama (ždrjebovima). Drugu skupinu posjednika koji su u diobenju zajednici s cjelovitom baštinom Lišnjića i Ovalića čine Mate, Grgo i Ivan Čuldinović, Mate Bašić iz Zagore, Ivan Sabljčić i Pavao Ledenko. Svi skupa posjeduju 103 i pol kampa zemlje ili četiri baštine (ždrijeba). Već je rečeno da jednu baštinu (ždrijeb) drže Lišnjić i Ovalić, a ostala su tri drugi vlasnici podijelili u nejednake dijelove. Najviše je dobio Ledenko (31 kamp), a ostali su dobili od 6 do 12 kampa. Ledenkova zemlja nalazila se najvećim dijelom kompaktno grupirana ispod njegovih kuća, a čestice ostalih vlasnika bile su više disperzirane. Sabljčić i Bašić imali su k tomu točno po 13 čestica, a na isti se broj moglo svesti i 15 čestica Pavla Ledenka ako se spoje neke njegove susjedne čestice. Čuldinovići su imali po 6 ili 7 čestica, što se opet djelomično poklapa.

Ostaju nam dvije skupine posjednika koji su diljenici od 3 odnosno 4 baštine. Prvu skupinu čine tri kuće Jurčevića, čauš Ilija Mamić, Grgo Majić i Mijo Šiljić. Oni su zajedno posjedovali 107 kampa zemlje ili 4 baštine. Moguće je da su neke njihove čestice bile dijelovi drugih baština jer se prosječna veličina tih četiriju baština od gotovo 27 kampa izdvaja u odnosu na ostale u selu. Broj njihovih čestica na prvi pogled ne pokazuje pravilnost jer nitko od posjednika nema 13 čestica. Ipak se zbroj čestica Mamića, Majića i Šiljića spajanjem njihovih susjednih čestica dâ svesti na 26. I zbor čestica triju Jurčevića dâ se "nategnuti" s 38 na 26. To bi značilo da su te baštine ipak izvorne. To potvrđuje i zbroj površine čestica podvornica koje ti posjednici drže u središnjem/najstarijem dijelu sela, a koji čini 8 i pol kampa, što bi bila površina podvornica unutar jedne baštine. Drugu skupinu čine najzapadnije kuće posjednika Ante Grubišića, Ivana Maleševića, Petra Župarića i Grge Vudraga te Mijo Varivodić i Šimun Strizirep. Oni zajedno drže 77 kampa zemlje ili 3 baštine (ždrijeba). Broj njihovih čestica nismo uspjeli svesti na broj 13, što znači da smo pogriješili u rekonstrukciji diobenih odnosa ili da se oni naprosto i nisu uklapali u navedenu shemu (zbog toga što se nalaze na poslije iskrčenu području ili slično).

Prilog 7 – Posjedi Janka Bilanića, Križana Bojića, Mande Bašić i Ivana Sedlarevića čine zajedno dvije baštine. Jedna od baština je izvorna, a druga je nastala kasnijim krčenjem za zapadu sela.⁶¹

⁶¹ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani L.* 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 490 - Vojnić 1705.

Prilog 8 – Posjedi Marka Lišnjića, Gašpara Ovalića, Mate Čuldinovića, Grge Čuldinovića, Ivana Čuldinovića, Mate Bašića iz Zagore, Ivana Sabljica i Pavla Ledenkovića. Zajedno čine 4 baštine (ždrijeba).⁶²

⁶² HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani L.* 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 490 - Vojnić 1705.

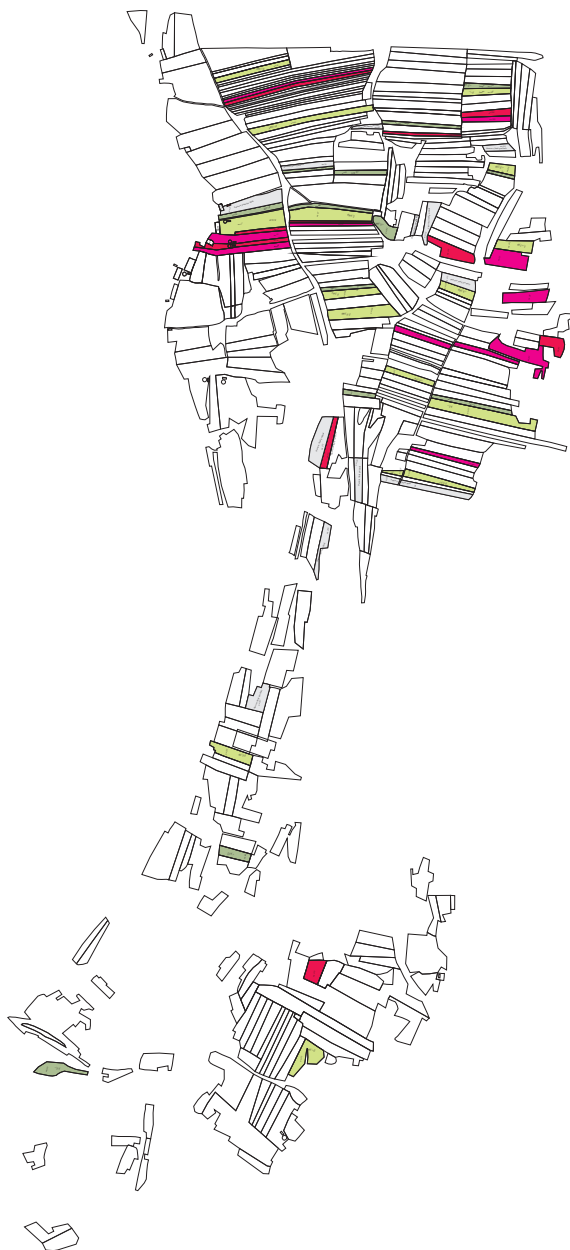
Prilog 9 – Posjedi harambaše Jure Jurčevića, Filipa Jurčevića, Vida Jurčevića, Ilije Mamića, Grgura Majića, Jozipa Terzića i Petra Terzića čine zajedno 4 baštine (ždrijeba).⁶³

⁶³ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani L.* 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. “Mape Grimani”. Karta br. 490 - Vojnić 1705.

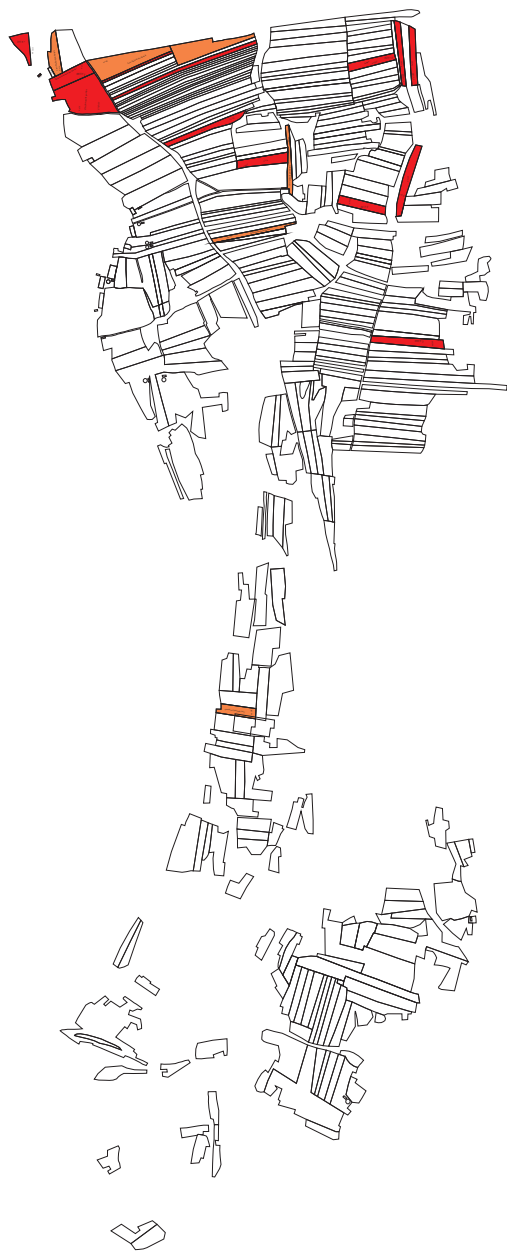
Prilog 10 – Posjedi Ante Grubišića, Grga Vudraga, Petra Župarića, Ivana Maleševića, Mije Varivodića i Šimuna Strizirepa činili su tri baštine (ždrijeba).⁶⁴

⁶⁴ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani L.* 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 490 - Vojnić 1705.

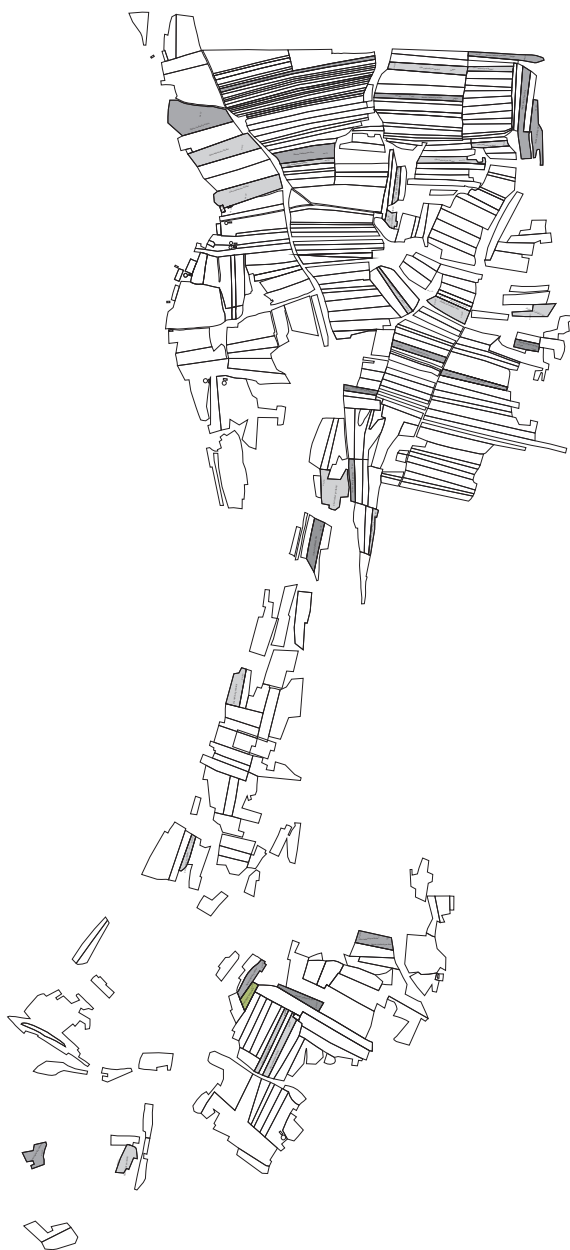
Prilog 11 – Posjedi Mije Nakića, Ivana Nakića, Stipana Projića, Mate Projića i Frane Anića činili su 3 baštine (ždrijeba) koje se mogu raspoznati svaka za sebe.⁶⁵

⁶⁵ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani L.* 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 490 - Vojnić 1705.

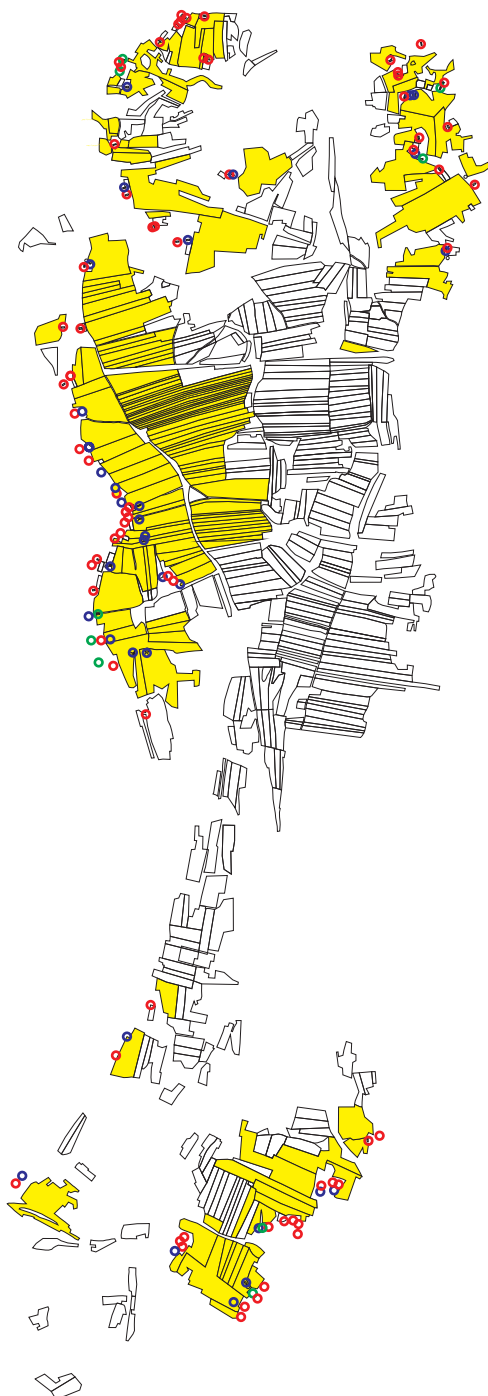
Prilog 12 - Posjedi Cvitka Kneževića i Mije Kneževića te Jure Bjališića primjeri su “rasparenih” baština (ždrjebova). Dio njihovih zemalja dodijeljen je drugim vlasnicima iz susjednog Šipićeve barjaka.⁶⁶

⁶⁶ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani L.* 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. “Mape Grimani”. Karta br. 490 - Vojnić 1705.

Prilog 13 – Posjedi Ante Ljubičića, Ilije Ljubičića i Martina Ljubičića činili su dvije baštine (ždrjebeba). Te baštine (ždrjebovi) činili su diobenu cjelinu sa skupinom posjednika oko harambaše Petra Šipića iz susjednog barjaka.⁶⁷

⁶⁷ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani* L. 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 490 - Vojnić 1705.

Prilog 14 – Podvornice (žuto) u Jurčevićevu i Šipićeveu barjaku

Prilog 15 – Tri baštine u posjedu skupine posjednika iz
roda Bešlić u Špičevu barjaku 1705. godine⁶⁸

⁶⁸ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani* L. 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 337 - Rakičani 1705.

Prilog 16 – Tri baštine (ždrijeba) u posjedu skupine posjednika oko harambaše Petra Šipića⁶⁹

⁶⁹ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani* L. 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 337 - Rakičani 1705.

Prilog 17 – Tri baštine (ždrijeba) u posjedu skupine posjednika oko Petra Jurkovića⁷⁰

⁷⁰ HR-DAZD-5 Mletački katastar. Katastarske knjige. Kut. 5, *Catastico Voinich, et Rachichani* L. 1-29; HR-DAST-6 Mletački katastar. "Mape Grimani". Karta br. 337 - Rakičani 1705.

PODVORNICICE:

Druga važna pravilnost zemljišne razdiobe u Vojniću bila je veličina podvornica. Iz investitura dodjeljivanih za Morejskog rata naslutili smo ne samo već obrazloženu veličinu baštine (ždrijeba) od oko 25 kampa nego i veličinu podvornice od 8 kampa. Ta površina dodjeljivana je vrlo često pojednim posjednicima neposredno pri doseljenju (što nije bio slučaj s nekim drugim zemljišnim veličinama) pa je imalo smisla propitati ih na tom starosjediškom naselju.

Podvornice mogu označavati više pojava. Mi ih koristimo u dvama kontekstima. Prvi je onda kad upotrebljavamo pojam *Podvornice* pisan velikim početnim slovom. Tada to znači ili konkretni toponim ili njive koje se položajem nalaze neposredno ispred posjednikovih kuća (uže ili *toponimsko-položajno značenje*). Drugi je onda kad upotrebljavamo pojam *podvornice* pisan malim početnim slovom. Tada podrazumijevamo da su to njive koje se obrađuju na specifičan intenzivni način ili njive koje imaju pravni status podvornica (šire ili *proizvodno-pravno značenje*). Proizvodni je smisao jasan: to su njive koje se redovno i obilno gnoje i na kojima se kontinuirano siju uglavnom kvalitetnije žitarice svake godine bez ugara. Pravni smisao je jasan, ali teže uhvatljiv na terenu: to su njive kojima je dodijeljen proizvodni status podvornica te one služe obrađivaču za proizvodnju hrane za kućanstvo i uzdržavanje volova, koji su ključni generator gnojiva. Pravni se smisao da pratiti od razvijenog srednjega vijeka iz pravnih zbornika (Poljički statut, Novigradski zakonik i Vranski zakonik kao najvažniji), ali i iz bilježničke i diplomatske građe. U ovom tekstu ponajprije nas zanimaju podvornice u proizvodno-pravnom značenju.

Nijedno od tih značenja nije moguće točno potvrditi u mletačkom katastru iz 1705. godine, ali ih je moguće naslutiti na temelju položaja i izgleda čestica. Podatke o kvaliteti obradivog zemljišta imamo tek iz austrijskog razdoblja, do kada su već nastupile značajne izmjene prostornog rasporeda kuća s iseljavanjem brojnih rodova, stoga te podatke i ne možemo bezrezervno smatrati relevantnima za početak 18. stoljeća. Podvornice su morale slijediti logiku prostornog rasporeda jer su to njive ispod kuća, tj. dvorišta (koje su smještene uz rub obradivog zemljišta/polja na povišenom terenu). Zahvaljujući zimskom držanju stoke u stajama, odnosno "u dvoru", nakupljalo se gnojivo koje se iznosilo na gnojnik/đubrenjak koji se nalazio na vrhu podvornice. Odatle se gnoj razvezio na njive. Iz praktičnih razloga prvo se gnoj nanosio na najbliže njive, tzv. podvornice, koje su često bile

jedine njive koje su se gnojile. Ostale njive gnojene su samo ako bi nakon gnojidbe podvornica preostalo gnojiva.

Kako se na više mjesta ispod kuća u Vojniću nalaze njive veličine oko 8 i 4 kampa, logičan je bio zaključak da je riječ o ustaljenoj veličini podvornice, odnosno njezinoj polovici. Takvi su bili primjerice posjedi Mije Varivodića (čestica 358 s 8 kampa, 1 kvartom i 157 tavolo), Filipa Jurčevića (čestica 316 s 8 kampa i 120 tavolo), Križana Bajića (čestica 369 s 4 kampa i 95 tavolo), čauša Ilije Mamića (čestica 312 s 4 kampa) i Martina Ljubičića (4 kampa i 1 kvartu). Ostali posjednici imali su manje čestice ispod kuće, ali te su čestice s drugim okolnim česticama davale 8, odnosno 4 kampa. Takav je slučaj sa svim posjednicima na sjeveroistoku sela. Tamošnji su posjednici osim Podvornice od oko 3 kampa imali i oko tri čestice u dionici Poklonj odmah iza njih, što je za pojedine ždrjebove iznosilo oko 8 kampa. Ilija Ljubičić imao je dvije Podvornice (česticu 30 od 3 kampa, 1 kvartom i 130 tavolo te česticu 33 s 3 kampa i 1 kvartom) i dvije čestice na Poklonju (čestica 53 od 3 kvarte i 192 tavolo te česticu 59 od jednog kampa), što je sve skupa činilo 8 kampa, 2 kvarte i 112 tavolo. Martin je Ljubičić osim već spomenute Podvornice imao dvije čestice na Poklonju (čestica 46 od 1 kampa, 2 kvarte i 30 tavolo te čestica 73 od 2 kampa, 1 kvarte i 134 tavolo), što je ukupno činilo 8 kampa i 164 tavolo. Sličnim zbrajanjem Podvornica i čestica na Poklonju 8 do 9 kampa imale su i susjedne baštine (Lišnjić i Ovalić, Nakići, Jurčevići, Kneževići, crkva sv. Jure, Bjališić, Bilonjić i diljenici, Strizirep i Varivodić, Projići i Anić itd.). Osobito važan trag pružaju nam one skupine posjednika koje su zadržale podvornice na Poklonju i iznad njega nakon preseljavanja kuća i osnutka novih podvornica na krčevinama pod Trapošnikom i na Prisoju (zapad sela). Jurčevići su tako imali kuće na zapadu sela. Filip je bio izdvojen na sjeverozapadu uz rub krčevine na čestici 316, a Jure i Ilija na zapadu uz čestice 362 i 363. Filipova čestica imala je taman nešto preko 8 kampa, kao Jure i Ilija zajedno. Vjerojatno su i susjedne Ilijine čestice 355 i 364 ulazile u podvornice. Jurčevići su zajedno posjedovali nekoliko čestica na Poklonju i iznad njih. Te čestice (32, 55, 56, 88, 94 i 97) obuhvaćale su 8 kampa, 2 kvarte i 20 tavolo. To znači da su preci (ili predšasnici u imovinskom smislu) Jurčevića najprije stanovali na sjeveroistoku sela te da su tek nakon proširenja sela na zapad ondje sagradili kuće i osnovali nove podvornice. Sličan razvoj može se rekonstruirati i za susjedne zapadne posjednike (Varivodić i Bajić) kada se oni rekonstrukcijom dioba povežu s posjednicima naseljenim na sjeveroistoku sela. Iz toga se vidi da podvornice nisu bile statički pojam, nego da su se kasnijim krčenjima stvarale nove baštine i na njima nove podvornice. Moguće je da posjednici poput Šimuna Strizirepa te Iva-

na i Grge Čuldinovića, koji su nakon dioba dobili samo 8 kampa, tako za-pravo dobivaju površinu predviđenu za podvornice.

VOLOVSKE ZAPREGE:

Posjednike barjaka harambaše Jurčevića iz mletačkog katastra 1705. godine prema diobenim odnosima povezali smo u cjeline koje su činile cijele baštine (ždrjebove), odnosno nekoliko njih (2, 3 ili 4). Usporedbom drugih raspoloživih podataka o tim posjednicima došlo se do još jedne vrlo važne podudarnosti. U tim cjelinama broj volova bio je djeljiv sa šest. Na području Cetinske krajine šest volova činilo je jednu zapregu koja je vukla plug. To znači da je i razdioba baština (ždrjebova) u Vojniću bila povezana s brojem volova.

Prva skupina od 6 posjednika (Nakić-Projić-Anić-Bajić) imala je tri baštine (ždrijeba) i 12 volova. Stipan Projić je imao cijelu baštinu (ždrijeb) s 10 kampa podvornice i 4 vola, dvojica Nakića imala su cijelu baštinu (ždrijeb) s 9 kampa podvornice i 3 vola, a Mate Projić, Frane Anić i Mijo Bajić cijelu baštinu (ždrijeb) sa 7 kampa podvornice i 5 volova. Omjer veličine njihovih podvornica s volovima bio je 26 kampa na 12 volova.

Druga skupina od 8 posjednika (Čuldinovići-Bašić-Valić-Lišnjić-Ledenković-Sabljić) imala je četiri baštine (ždrijeba) s oko 37 kampa podvornice i 18 volova. Lišnjić i Ovalić držali su točno jednu baštinu (ždrijeb) s 9 kampa podvornice i 4 vola. Kod ostalih posjednika iz te skupine omjeri između baština i volova mogu se dati samo skupno. Njih šestero imali su 3 baštine (ždrijeba) s oko 28 kampa podvornice i 14 volova.

Treća skupina od 6 posjednika (Jurčevići-Majić-Mamić-Šiljić) imala je četiri baštine (ždrijeba) s 38 do 46 kampa podvornice i 17 volova. Još jednog vola za ukupno 3 zaprege ostvarivali su s Borovcem ili s Terzićima. Nejasno je koje su sve čestice u posjedu Jure i Mije Jurčevića bile podvornice pa samim time i nejasan omjer podvornica i volova. Mamić nije imao volove, ali su zato Majić i Šiljić imali po 5 komada.

Četvrta skupina od 6 posjednika (Varivodić-Strizirep-Vudrag-Grubišić-Malešević-Župarić) imala je tri baštine (ždrijeba) s 40 kampa podvornice i 18 volova. Ta se skupina najmanje uklapa u baštinsko-podvorničku shemu i pretpostavljamo da smo s njom mogli i pogriješiti pa je zato bolje posjednike iz te skupine promatrati pojedinačno. Varivodić je imao 30 kampa zemlje i 5 volova, a čak se 15 nalazilo u podvorničkim njivama dionica-ma. Strizirep nije imao volova, ali je imao 3 kampa podvornice. Grubišić,

Vudrag, Malešević i Župarić bili su smješteni na krajnjem zapadu sela iznad njiva dionica zvanih Podvornice ili Mamuše. Potonje ime odraz je vjerojatno nekadašnjeg prebivanja Mamića na tom lokalitetu, a što bi imalo potvrdu u popisu stanovništva iz 1690-ih kada se čak tri porodice Mamića nabrajaju na početku popisa ljudi harambaše Jurčevića (popis je nabrajao seljane od zapada prema istoku). Grubišić je imao čak 6 volova i 9 i pol kampa podvornice. Vudrag je 5 volova i 6 kampa podvornice, a Maleš i Župarić po jednog vola na po 4 kampa podvornice.

Iz nerazvrstane skupine posjednika Ljubičići su imali dvije baštine (ždrijeba) s 16 i pol kampa podvornice i 9 volova. Ante Ljubičić živio je vjerojatno u zajednici s ocem Ilijom, a dobio je izdvojeni dio od 4 kampa i 70 tavola (otprilike pola podvornice) zato što je vjerojatno bio alfir, pa su i te površine mogle ulaziti u podvornice iako su se nalazile u nepodvorničkim dionicama. Skupina oko Bajića (Bilanić-Bajić-Sedlarević-udovica Bašić) imala je dvije baštine (ždrijeba) s 18 kampa podvornice i 6 volova. Volove nisu posjedovali Sedlar i Bašić, pa i ne čudi da je Križan Bajić imao 8 kampa podvornice i 4 vola, a Janko Bilanić 4 kampa i 2 vola. Knezovići su raspolagali s nepotpunom baštinom od 21 kampa, ali s preko 13 kampa podvornice i 6 volova. Jure Bjališić raspolagao je površinom jednakom polovici baštine i 8 kampa podvornice, ali bez volova. Jednako tako, crkva svetog Jure imala je 8 kampa podvornice koju je obrađivao netko od seljana ili su ju seljani držali zajednički.

Činjenica da se broj volova poklapa s baštinama ne mora nužno značiti da su u praksi pojedinci iz tih baštinskih skupina orali zajedno. Oranje je bilo stvar prakse i dogovora, tj. sloge pojedinaca. Svaka baština mogla je uzdržavati određeni broj volova ovisno o veličini podvornice, odnosno onaj tko je imao više volova, zbog njihovih proizvodnih mogućnosti imao je pravo na veću podvornicu. Veća površina podvornice u baštinama na kojima se drži više volova svakako ide u prilog tom zaključku.

Broj volova, odnosno zaprega bio je povezan s brojem šest i cijelim baštinama. Utvrđivanje konkretnih suprežnika, tj. seljaka koji su zajedno sprežali volove u jednu zapregu, moguće je samo na hipotetskoj razini zato što su među volovima vjerojatno popisani i rasplodni bikovi. Oni su kao važne životinje morali biti popisani, a to je moglo biti samo zajedno s volovima. U konkretnom slučaju Vojnića dodatnu zabunu može unositi činjenica da je 1704. godine selo napustio Frane Udovičić, koji je morao imati barem nekoliko volova s obzirom na količinu žitarica koje daje za desetinu 1703. godine (treću najveću u selu).

DANI ORANJA:

Mletačke vlasti nakon Morejskog rata dale su premjeriti zemljište na Novoj stečevini, nakon čega je uspostavljen katastar. Premjeravanje je potrajalo od 1702. do 1711. godine, a najvećim dijelom samo je zabilježilo zatečeno posjedovno stanje na terenu. Razmjeri zahvata u posjedovnu strukturu dva desetljeća poslije, kada su mletački mjernici ispravljali imovinske nejednakosti i mijenjali krajolik, pokazuju da je prvi katastar bio samo evidencijska mjera. Sve površine bile su iskazane u padovanskim kampima, a sasvim je sigurno da se lokalno stanovništvo služilo drugim mjerama. Kontinuitet površina baština (ždrjebova) i podvornica zorno to pokazuje. Katastar kliškog područja izrađen nakon Kandijskog rata od 1673. do 1675. godine zabilježio je površine u vritima (vretenima) koje su se sastojale od 144 rozge. Ta mjera za površinu koristila se u i Gornjim Poljicima⁷¹ pa nije bezrazložno razmotriti mogućnost da je bila korištena i na širem splitskom području.

U 18. i 19. stoljeću na području Cetinske krajine za zemlju je uz mletačke i poslije austrijske mjere bila korištena narodna mjera dan oranja bez precizne veličine. Ipak je standardno dan oranja obuhvaćao oko 2500 m², što je vrlo slično površini od 3 vriti. Površina koju za dan može preorati jedna volovska zaprega bila je ključna i za određivanje brojnih drugih mjera za površinu poljoprivrednog zemljišta, i to širom Europe. Ne treba čuditi da je i rimski juger bio velik oko 2500 m² i da je isto bio definiran kao površina koju jedan par volova može uzorati za jedan dan. U Engleskoj je jutro bilo definirano kao površina koju jedan vol može uzorati za dan. I ostala su europska jutra određivana na sličan način. Na zadarskom području sličan toj mjeri bio je gonjaj od 2300 m², koji je bio osnova određivanja ždrijeba (uglavnom na 30-32 gonjaja). Poznat nam je samo jedan dokument iz osmanskog razdoblja koji govori o veličini jedne baštine u splitskom zaleđu. U spisima predanim u tužbi porodica Boljat protiv trogirskih plemića Kreljanovića, kojom su im željeli osporiti dodjeljivanje zemlje svojih izumrlih rođaka, nalazi se i desetak dokumenata prevedenih s turskog. U njima se potvrđuje kupnja baština u Vučevici. Opisano je da se jedna baština proteže od vrhova Kozjaka od gomile do gomile koje označavaju granice njihovih pašnjaka, unutar kojih se nalazi 30 dana oranja. Za drugu se samo kaže da obuhvaća 25 dana oranja, a za ostale nisu iskazane mjere. Dan oranja bio je, dakle, mjera za površinu i u osmansko vrijeme.⁷²

⁷¹ Marko Mišerda, *Spomenici Gornjih Poljica*, Split 1981.

⁷² HR-DAZD-4 Mletački fiskalni savjetnik. Svezak VII. poz. 2

ŽETVA 1703. i 1704.

Niz izdašnih preglednih vrela o stanovništvu i zemljoradnji s prijeloma 17. na 18. stoljeće završavamo izvješćem o prikupljanju desetine od uroda za žetve 1703. i 1704. godine. Iz popisa desetine obogaćuju se naše spoznaje ne samo o antroponimiji nego i o vrsti žitarica koje se uzgajaju početkom 18. stoljeća. S obzirom na to da je to jedini takav izvor prije sredine 19. stoljeća koji smo dosada pronašli, dragocjeno je vrelo za povijest poljoprivrede. Usporedba uzgajanih žitarica početkom 18. i sredinom 19. stoljeća važna je zbog praćenja promjena u poljoprivredi koje su tada uslijedile. Te promjene uzrokovane su povećanom agrarnom naseljenosti koja je uslijedila nakon dolaska Cetinske krajine pod mletačku vlast. One su se sastojale od povećanja intenzivnosti poljoprivrede širenjem podvorničke proizvodnje, krčenjem i ograđivanjem. Demografski pritisak u slučaju Vojnića bio je ublažen preseljavanjem više rodova iz Vojnića na najnoviju stečevinu i Osmansko Carstvo (Jurčevići u Vinicu (Duvno) i Studence, Šipić u Vedrine, Nakići=Džaperi u Strmendocu, Bilonići u Vrpolju itd.), stoga se u razvoju poljoprivrede javljaju neke specifičnosti poput napuštanja podvornica, tj. prestanka njihova intenzivnog korištenja. Kulture koje su se uzgajale izmijenile su se samo uvođenjem kukuruza u plodored od 1720-ih nadalje. Kukuruz je početkom 18. stoljeća bio nepoznata kultura (tj. nije se uzgajao u Cetinskoj krajini), a njegova prisutnost može se pratiti od popisa desetine 1726./7. godine. Njega se u prvoj polovici 19. stoljeća moglo naći u plodoredu na svim podvornicama u Cetinskoj krajini, gdje se pokazao kao odlična jara kultura. U Vojniću je 1844. procijenjeno da se na oranicama prve, druge i treće klase može uzgajati kukuruz svake druge godine. S obzirom na to da je omjer posijanog kukuruza i berbe bio znatno povoljniji (oko 1:25) nego kod drugih žitarica (najviše 1:10), važnost kukuruza bila je velika. Sporo prodiranje krumpira početkom 19. stoljeća nije značajnije utjecalo na plodored i žetvu, pa je najvažnija promjena u poljoprivredi Cetinske krajine u 18. stoljeću uvođenje kukuruza u plodored. Iako je porezna procjena uroda u izradi austrijskog katastra vrlo okvirno određena, a razlika između iskaza seoske komisije i poreznog procjenitelja iskazana je s prevelikom razlikom, ipak se iz toga vidi velika promjena u strukturi uzgajanih žitarica. Znatno se manje uzgajalo pira, raži, zob i prosa. Razliku je uglavnom popunio kukuruz. Kako je kukuruz bio uzgajan samo u prvim trima klasama oranica, koje se mogu smatrati *infieldom*, žitarice sitnog zrna (pir, zob i proso) očito su njime istisnute prema *outfieldu*.

BARJAK HARAMBAŠE ŠIPIĆA U RAKIĆANIMA

Na područje Vojnića doselili su se vjerojatno još u sklopu Ramskog zbjeга Rakićani. Ne zna se tko su bili vođe seobe, ali poslije im je na čelu bio harambaša Petar Šipić. Jugoistočni dio Vojnića izdvojen je i od njega je oformljen poseban barjak Šipić koji je postao poznat pod imenom Rakićani. Nejasno je koji su rodovi posjedovali te zemlje prije dolaska Rakićana, a od starosjedilaca u tom barjaku živio je jedino Petar Jurković. Ostali su po svoj prilici doselili iz Rakitna i okolice u Hercegovačkom sandžaku. Razdioba zemlje između doseljenika nije izvršena ravnomojerno pa je vrlo vjerojatno da se dio Rakićana doselio poslije, možda nakon što su njihovi posjedi preko Cetine vraćeni pod osmansku vlast nakon 1701. godine. Među njima se stoga razlikuju oni koji su dobili ili podijelili cijele baštine te oni koji su dobili samo podvornice, odnosno njihove dijelove. Zbog toga je struktura posjeda ponešto drugačija od one u barjaku Jurčevića, ali se iz nje još uvijek dobro raspoznaju glavne osobine nekadašnjih baština i podvornica.

VELIČINA BAŠTINA (ŽDRJEBOVA):

Zbog činjenice da je dio čestica na granici s barjakom Jurčevića presječen te da je po svoj prilici došlo do razbijanja pojedinih baština, teško je za Rakićane posve precizno odrediti opseg svih pojedinih ždrjebova. Neke je ipak posve jednostavno prepoznati, iako prepoznatljivost širenja obradivih površina i nastajanja novih baština poput one u Jurčevićevu barjaku ne možemo očekivati.

Najjasnija je situacija s Bešlićima koji su podijelili tri ždrijeba. Braća Jure i Grgo Bešlić (zvani Botica) pok. Mije podijelila su jednu baštinu od 26 kampa i 51 tavolu. Jure je k tome imao točno 13 čestica, što se uklapa u zemljišnu razdiobu starosjedilaca. Još dvije baštine podijelili su ostali Bešlići: Nikola pok. Ilije (18:3:186 kampa), Marko pok. Ivana (21:3:112 kamp) i Marko pok. Petra (11:1:85 kampa). Iako ukupni zbroj čestica svih Bešlića iznosi 45, teško je moguće da te baštine nisu izvorne, a k tomu je vidljivo da imaju nekoliko spajanih čestica.

Izvornost zemljišne raspodjele može se razaznati i u posjedu jedinog starosjedilaca u ovom barjaku. Petar Jurković imao je 19 kampa, 1 kvartu i 190 tavana zemlje u točno 13 čestica. On se nalazio u grupi posjednika koji su zajedno podijelili 3 baštine (ždrijeba) od ukupno 78 padovanskih kampa i 176 tavana. Od drugih posjednika nešto što je sličilo na baštinu imao je još Ilija Raničić, čijih je 12 čestica (čestica 92 bile su zapravo dvije spojene

čestice, tako da je riječ zapravo o 13 čestica) s 20 kampa, 1 kvartom i 96 tavolo slijedilo izvornu razdiobu zemljišta. Ostali posjednici imali su znatno manje dijelove: Mijo Marinčić (8:2:13 kampa), Ivan Ranić (6:1:53 kampa), Idžak Milošević (6:-:66 kampa), Mate Lipotić (5:2:180 kampa), Grgo Budić (5:-:135 kampa), Ana udovica Petra Podbiočića (4:-:177 kampa) i Mate Brkić (2:1:107 kampa). Ukupno su svi posjednici te skupine imali 50, tj. 51 česticu, što je samo jednu česticu manje od broja djeljiva s 13, stoga je ovdje, izgleda, poštivana izvorna zemljišna razdioba.

Treća skupina posjednika također je podijelila 3 baštine (ždrijeba) s 80 kampa, 1 kvartu i 193 tavolo zemlje. I ovdje je slučaj da imamo veće i manje posjednike. Među većima bili su Mate Vukasović (16:-:131 kampa), harambaša Petar Šipić (17:2:- kampa), Mate Cvitanović (12:3:- kampa), Ivan Ćosić=Kovač (10:1:27 kampa) i Ivan Ćosić=Kovač ili Vrandela (7:-:166 kampa). Manji posjednici bili su smješteni na rubu sela prema jugoistoku: Andrija Bojić (5:-:30 kampa), Martin Krstičević (4:1:- kampa), Grgo Stojković=Jerković (2:-:30 kampa), Jure Matiašević (1:2:50 kamp), Marko Seračević (1:3:189 kamp) i Stipan Seračević (1:3:- kamp). Sveukupno su posjednici iz te grupe posjedovali 39 čestica, stoga je i ovdje vjerojatno sačuvana izvorna zemljišna razdioba.

PODVORNICE:

Podvornice su u Šipićevu barjaku nešto drugačije raspoređene nego u Jurčevićevu. Posljedica je to velikog broja posjednika na malo ždrjebova, zbog čega su stvarane brojne nove podvornice. Među podvornicama se ipak ističe područje na krajnjem sjeverozapadu, tj. njive dionice Vlaci (iz austrijskog katastra) čiji se sjeverniji dio nadovezuje na najstariji dio zemljišne razdiobe Jurčevićeva barjaka. Sve tri skupine posjednika iz Šipićeva barjaka ovdje imaju podjednaku površinu zemlje. Bešlići imaju 15 kampa, 1 kvartu i 207 tavolo, južna skupina oko Jurkovića 15 kampa, 2 kvarte i 120 tavolo, a skupina oko harambaše Šipića 15 kampa, 1 kvartu i 40 tavolo tih izvornih podvornica. Iz toga se može naslutiti da je zemljišni razvoj uistinu krenuo odatle vjerojatno iz izvornog *infielda* tj. *Escha*, međutim, poslije se krčenjem obradivo zemljište proširilo tako da se stvorila potreba za proširenjem *infielda*, tj. za stvaranjem novih podvornica. Kao i drugdje na području Dinarida, proširenja obradivog zemljišta diktirao je reljef, odnosno prirodni preduvjeti. Tako se na primjeru Vojnića/Rakićana vidi da su posljednja proširenja izvornog *infielda/Escha* po svoj prilici izvršena cjelovitim kr-

čenjima. Ledenkove podvornice i Terzića baština, kako ih bilježi mletački katastar, čine takva proširenja na sjeverozapadu, a kompleks Bešlića podvornica (točno 8 kampa) na jugoistoku. Nakon toga podvornice su stvarane na nekadašnjim krčevinama i u ogradama/mejama. Važnost tako stvorenih podvornica je u stvaranju područja individualne poljoprivrede kao opreke kolektivnoj poljoprivredi *Escha* kao izvorišta/jezgre *open fielda*. Sjeveroistočno od dionica na predjelu Vlaci bile su smještene tri kuće koje su se nadovezivale na podvornice. Ivan Ćosić=Kovač pok. Mije s velikom česticom 55 (7:1:165 kampa) i ukupno 10 kampa zemlje smještenim na podvorničkoj dionici ipak nije mogao organizirati samo podvorničku proizvodnju. Slično je bilo i s njegovim susjedima Idžakom Miloševićem na njegovih 3 kampa podvornice i ukupno 6 kampa zemlje, i Markom Bešlićem pok. Petra na 6 kampa podvornice i ukupno 11 kampa zemlje. Njih trojica bili su predstavnici triju baštinsko-zaprežnih zajednica u tome barjaku.

U zajednici oko harambaše Šipića kojoj je pripadao spomenuti Ćosić našla su se još trojica većih posjednika s relativno velikim posjedima i podvornicama te nekoliko posjednika koji su imali samo dio podvornice. Harambaša Petar Šipić imao je veliku Podvornicu od 11 kampa i 100 tavolo i brojnu stoku od koje je mogao imati dovoljno gnojiva. Veliku Podvornicu od 12 kampa i 130 tavolo imao je i Mate Vukasović, ali i Mate Cvitanović s 8 kampa, 1 kvartom i 135 tavolo. Te tri velike podvornice nalazile su se na velikim komadima zemljišta uz rubove polja, tj. u krčevini. Ostali posjednici iz te skupine imali su vrlo malo zemlje. Ivan Ćosić=Vrandela imao je 7 kampa zemlje, od kojih su 4 kampa podvornica. Martin Krstićević imao je 4 kampa podvornice oko kuće, ali nije imao stoke. Kod današnjih komšiluka Bojići i Jerkovići Andrija Bojić imao je 5 kampa zemlje, od čega 3 kampa podvornice. Na istom predjelu manje čestice podvornice veličine 1 do 2 kampa imali su i Marko Seračević=Jerković, Stipe Seračević, Grgo Šuljuković i Jure Matiašević.

U krajnjoj južnoj zajednici posjednika, osim podvornica koje su postojale na već spomenutoj dionici (Vlaci), svi su posjedovali niz podvornica u krčevinama u blizini svojih kuća. Među njima najveći posjed od 20 kampa, a ujedno i najveću Podvornicu od 8 kampa, 3 kvarte i 20 tavolo imao je Ilija Raničić (koji je imao samo jednu manju česticu u najstarijem dijelu sela). Petar Jurković imao je 19 kampa zemlje, od čega 5 i pol kampa podvornice u dionici i 4 kampa, 3 kvarte i 60 tavolo u krčevini. Pokraj njega je na krčevini Podvornicu od 3 kampa, 1 kvartu i 30 tavolo imala Ana, udovica Petra Podbiočića (ukupno je imala nešto preko 4 kampa zemlje). Slične su veličine bile i Podvornice Ilije Marinčića=Šušnjara (3:2:- kampa), Ivana Ranića

(4:2:– kampa) i Mate Lipotića (3 kampa). Svega 2 kampa podvornica imali su Grgo Budić i Mate Brkić.

Bešlići su ponajbolje prošli u podjeli zemlje pristiglim Rakićanima. Uz udio u podvorničkoj dionici Vlaci koji su imali svi Bešlići, oni su podvornice imali u krčevinama koje su se nastavljale dalje prema jugoistoku. Veliku Podvornicu od 12 kampa u krčevini imao je Marko Bešlić pok. Ivana, ali i Nikola Bešlić pok. Ilije (8:–:20 kampa). Braća Grgo i Jure Bešlić podijelili su jednu takvu Podvornicu od 8 kampa i 3 kvarte na dva podjednaka dijela u skladu s podjelom baštine koju su držali popola.

VOLOVSKE ZAPREGE:

Iz rekonstruiranih baština i raščlambe veličine i rasporeda podvornica bilo je vidljivo da se posjednici u Šipićevu barjaku dijele na tri skupine. Te tri skupine imale su po tri baštine, a s time se poklapao i broj volova, odnosno volovskih zaprega kojima su raspolagali.

Bešlići su raspolagali s dvjema volovskim zapregama na spomenutim trima baštinama. Razlike u veličini posjeda i veličini podvornica poklapale su se dijelom i s brojem raspoloživih volova. Marko Bešlić pok. Petra imao je 11 kampa zemlje, od čega nešto manje od 6 kampa podvornice i 2 vola. Jure Bešlić imao je pola baštine s oko 5 kampa podvornice i dva vola, a istu površinu zemlje i podvornice njegov brat Grgo i k tomu 3 vola. Nikola Bešlić je imao gotovo 19 kampa zemlje s velikom Podvornicom od 8 kampa i još zemlje u podvorničkoj dionici. Kako je imao samo jednog vola, teško je bilo na cijeloj toj površini održavati podvorničku proizvodnju. Marko Bešlić pok. Ivana na gotovo 22 kampa zemlje, s velikom Podvornicom od 12 kampa i 5 kampa podvornica u dionici nije imao takvih poteškoća jer je raspolagao s 4 vola.

Skupina posjednika na jugu oko Jurkovića i Raničića imala je sličan omjer baština, podvornica i volova, ali je ovdje bilo više sitnih posjednika. Dvojica većih posjednika (Jurković i Raničić) imala su ujedno i više volova, tj. po 3. Petar Jurković imao je 19 i pol kampa zemlje, od čega 5 i pol kampa starih podvornica u dionici i 4 kampa i 3 kvarte Podvornice u krčevini, koje nisu sve mogle biti intenzivno obrađivane. Ilija Raničić imao je 20 kampa zemlje sa 7 kampa podvornica u krčevinama pokraj kuća i jednim kampom u starim podvornicama u dionici. Oko njihovih su se Podvornica u krčevinama na jugu sela našle Podvornice i drugih posjednika iz te skupine.

Posljednja skupina posjednika imala je isti broj baština, ali i nešto veću površinu podvornica te nešto više volova u odnosu na prve dvije skupine. Broj od 14 volova na prvi se pogled ne uklapa jer nije riječ o okruglom broju zaprega. Treba se prisjetiti da je u susjednom barjaku bilo 88 volova, dakle dva vola manje od točno 15 zaprega. Ljubičići (s 9 volova i njihov suprežnik Mate Borovac s 1 volom) iz Jurčevićeva barjaka tek s posjednicima iz te skupine oko harambaše Petra Šipića imaju dovoljno volova za dvije zaprege. To ne treba čuditi zato što je područje Šipićeva barjaka zapravo oduzeto od područja Jurčevićeva barjaka da bi se naselili Rakićani, pa su pojedine baštine bile time čak i presječene (Bjališić, Kneževići i Ljubičići) a time su “rasparene” i pojedine volovske zaprege. Prvi je kandidat za nadopunu Ljubičića zaprega Ivan Ćosić pok. Mije, čije čestice također imaju odsječeni izgled, k tomu se nalazi uz samu granicu barjaka i ima 2 vola, koliko nedostaje Ljubičićima. To bi poremetilo sklad podjela na cijele baštine, stoga smatramo da treba zbrajati cijelu skupinu. Harambaša Petar Šipić imao je 17 i pol kampa zemlje s velikom Podvornicom u krčevini od 11 kampa i 4 vola koji su omogućavali obradu i gnojdbu tolike površine. Mate Vukasović imao je 16 kampa zemlje s velikom Podvornicom od 12 kampa i dva vola koja su teško mogla osigurati intenzivnu obradu tolike površine. Mate Cvitanović imao je 12 kampa i 3 kvarte zemlje s 8 kampa podvornice u krčevini (od koje počinje niz paralelnih njiva dionica prema zapadu) i 3 vola koja su omogućavala intenzivnu obradu tog zemljišta. S njima su volove sprežali i manji posjednici Ivan Ćosić=Vrandela s 4 kampa podvornica i 1 volom, Andrija Bojić s 3 kampa podvornice i 1 volom te Stipan Seračević s manje od 2 kampa podvornice i 1 volom. Drugi posjednici iz te skupine nisu imali volova pa je obrada njihovih podvornica vjerojatno ovisila o pomoći susjeda.

	Varichiachi					
	Formento	Orzo	Segala	Miglio	Vena	Spelta
Bandiera Har: Giurceuich						
Har: Zorzi Giurceuich	3	4	2	2		10
Michiel Variuarich	3	10		4	4	11
Vido Maich	3	5		2		7
Michiel Simich	3	4	3	2	3	6
Pietro Xuppa...		2		1		2
Pietro (Maleseuich)		6	2	2	1-10?	

Pietro (Grubisic)h?		13	8	8	1-10?	5
Greg(ori)o Vudragouich	4	6		6		15
Fillippo Giurceuch	6	11				2
Krisan Baich		2	6	3		8
Zuanne Sedlareuich		3	1			
Mattio Borouaz			5			
Illia Mandich					2	
Franc:o Vdouicich	2	6	5	7	10	6
Giuseppe Terzijch	4	13	3	4		
Pietro Terzijch		4				
Zuanne Sablich	4	3,5	2	1		3
Zuanne Ledich	5	5	10	15		
Greg(ori)o Chiopegeuch	5		7	3	3	
Michiel Nachich	4	3	2	3	6	
Steffano Prosich	8	17	7	12		4
Fran(ces)co Anich	3	4		1		3
Illia Gliubicich			2	4		5
Gianco Billonich	5		2	4		5
Luca Gliubicich	4	8	4			
Martin Gliubicich	10	5	3	5		9
Agata Gollobacoua	...		3			
Pietro Cnezouich	8	2	4	8		3
Zorzi Biacich				2		
Marco Lisnich	3	2	1	2		
Gaspero Nouallich	3		2	1		3
Zuanne Chiulin	3			2		2
Martin Bassich	3	2				5
Cuitco Nachich	4		7	5	8	
Mattio Cnezouich				10		
Illia Giurceuch	3	6	6	2		
Illia Gliubicich	3		4	5		1
Mattio Proich	2	3	2	4		4
	108	149,5	103	130	46	119

Prilog 18 – Popis desetine u barjaku harambaše Jure Jurčevića 1703. godine⁷³

⁷³ HR-DAZD-16 Općina Split. Kutija 526. Svezak 794. Sveščić 3, list 9.

	Formento	Orzo	Segala	Miglio	Vena	Spelta
Bandiera Har: Sipich						
Har: Boxe Sipich	10					6
Boxe Beslijch	8	3		3		10
Marco Beslijch	4,5			2	2	
Zorzi Beslijch	14	4		2		4
Greg(ori)o B...	8			6		5
Steffano ... ?Seracevich?	2			2		
Andrea (Bojic)h	3			10		
Blas Mattiasseuich	2					
Zorzi Mattiasseuich	2			5		
Mattio Lipotich	2,5	2		1		
Greg:o Budich	3		2			
Michiel Susgnara	4			2		4
Zuanne Ranicich	1,5		1			3
Pietro Giurcouich	5		2	3		5
Anussa Vedoua	2			1		
Mattio Cuitanouich	4	3	3	3		8
Isac Mihassouich	2			2		
Iuan Couaz Frandella		1				3
Marco Zale	4	5	2	3		
Zuanne Couaz	3			2		4
Martin Carstichieuich	1	2		2		
Luca Dumancich			3			...
(Mat)iana Vedoua	2			2		
Illia Ranicich	5		3	3		5
Mattio Barchich				3		
	92,5	20	16	57	2	57

Prilog 19 - Popis desetine u barjaku harambaše Bože Šipića 1703. godine⁷⁴⁷⁴ HR-DAZD-16 Općina Split. Kutija 526. Svezak 794. Sveščić 3, list 8.

ZAKLJUČAK

Logika izlaganja prisilila nas je da se u ovom radu držimo kronološkog pristupa. S obzirom na to da je ovo prvi put da ovu temu izlažemo široj javnosti, nismo odmah išli *in medias res*, nego smo najprije dali pregled istraživačkih tradicija zemljišnih razdioba. Potom smo razmotrili kako se u te tradicije uklapaju dosadašnje spoznaje hrvatske historiografije o zemljišnim razdiobama i odnosima na području dalmatinskog zaleđa. Tek tada smo krenuli u raščlambu povijesnih izvora o zemljišnoj razdiobi na području današnjeg sela Vojnić u Cetinskoj krajini.

Sada ćemo rekapitulirati te zaključke retrogradnim slijedom kako bismo shvatili kako se to uklapa u dugo trajanje tih pojava. Iz ranijih istraživanja sela Cetinske krajine poznato je da je zemljoradnja toga kraja imala intenzivnu i ekstenzivnu komponentu.⁷⁵ Na intenzivno obrađivanim oranicama (*infield*) uzgajane su kvalitetnije žitarice (pšenica, raž, ječam, kukuruz, proso i sl.) uz upotrebu stajskoga gnojiva. Na ekstenzivno obrađivanim oranicama (*outfield*) primjenjivan je oraničko-travnati režim izmjene uzgoja slabijih žitarica (zob, pir, sirak i sl.) bez upotrebe stajskoga gnojiva i ostavljanja zemlje na ugaru (s dvostrukom ulogom obnavljanja plodnosti tla i osiguravanja dodatnih pašnjaka). Omjer tih dviju komponenata ovisio je o prirodnim preduvjetima i lokalnim demografsko-proizvodnim prilikama. Od dolaska pod mletačku vlast Cetinska krajina započela je razvoj neopterećen feudalnim okvirima. Od usamljenih kuća razbacanih uz rubove obrađivih površina diobama nastaju komšiluci koji do danas obilježavaju krajolik tog kraja. Demografski rast koji je uslijedio u 18. stoljeću doveo je do krajnjeg pritiska na ekosustav Cetinske krajine. Povećavaju se površine koje se obrađuju, širi se (primitivna) intenzivna obrada tla i raste broj sitne stoke, što rezultira velikim krčenjima.

Raščlamba podataka mletačkog katastra iz 1705. godine za selo Vojnić (koje je bilo podijeljeno na starosjedilački i doseljenički dio) pokazuje da je u njemu moguće prepoznati stariju zemljišnu razdiobu. Zemljišna razdioba iz osmanskog razdoblja s manjim je modifikacijama u potpunosti sačuvana na području starosjedilačkog Jurčevićeva barjaka, a u osnovi je poštivana pri dodjeli zemlje doseljenicima iz Šipićeva barjaka. Osnovne osobine te zemljišne razdiobe vidljive su u veličini posjeda, njihovoj strukturi, broju čestica, udjelu i rasporedu podvornica unutar baština (ždrjebova), te diobenim i suprežničkim odnosima.

Veličina pojedinih baština (ždrjebova) kretala se od 25 do gotovo 27 padovanskih kampa (9,1–9,8 ha). Dio baština (ždrjebova) pri tome se može

⁷⁵ Rimac, *Selo Cetinske krajine*.

u potpunosti prepoznati (Stipan Projić, Mijo i Ivan Nakić, Marko Lišnjić i Gašpar Ovalić itd.). Ostale baštine (ždrjebovi) vidljive su samo u sklopu većih cjelina koje se sastoje od 2 do 4 baštine (tako su Pavao Ledenković, Ivan Sablić, Mate Čuldinović, Grgo Čuldinović, Ivan Čuldinović i Martin Bašić bili u diobenim odnosima posjedujući zemlju koja je nekoć činila tri baštine). Baštine (ždrjebovi) identificirani su na području obaju barjaka tako da je vidljivo da ih je ukupno bilo 29 (i jedna necjelovita baština rezervirana za uzdržavanje crkve svetog Jure). Sve baštine (ždrjebovi) činile su dio većih diobenih cjelina od 2 do 4 baštine (ždrijeba) koje su obuhvaćale više posjednika. Unutar tih cjelina postojale su i druge pravilnosti osim (prosječne) veličine baštine (ždrijeba). Izgledom su se baštine dijelile na pravilne i nepravilne. Pravilne baštine u skladu s teorijom *Eschkern* njemačke historijske geografije mogu se prepoznati kao posljedica starije zemljišne razdiobe. Nepravilne baštine bile bi posljedica kasnijih krčenja i naknadnog formiranja novih baština (ždrjebova). Pravilne baštine nalazile su se na širem području sjeveroistočno od crkve svetog Jure uz rub polja. U tu kategoriju može se svrstati 17 baština koje imaju podvornice i dvorna mjesta na tom predjelu. Na njih se nadovezuju tri susjedne baštine (Terzići, Ledenko i Marko Bešlić pok. Petra) koje čine prvu fazu krčenja, tj. proširenja jezgre zemljišne razdiobe (*Esch*). Jezgra te zemljišne razdiobe izgledom se razlikovala od kasnijih krčenja. Bila je riječ o jedinstvenoj cjelini (za koju uvodimo pojam njiva dionica kao prijevod engleskog pojma *furlong* i njemačkoga *Gewann*) sastavljenoj od više paralelnih, izrazito izduženih trakastih čestica, koje su pripadale različitim vlasnicima u složenim diobenim odnosima. Nepravilne baštine nastajale su podalje od te jezgre na većim zemljišnim cjelinama koje su bile ponajprije u vlasništvu posjednika čije su se kuće nalazile na izdvojenim položajima. I na tim izdvojenim cjelinama dijelom su formirane njive dionice, a dijelom je svaka krčevina bila u posjedu samo jedne porodice.

I kod pravilnih (starijih) i nepravilnih (novijih) baština (ždrjebova) poštivana je unutrašnja struktura. Sve pravilne i većina nepravilnih baština (ždrjebova) sastojala se od točno 13 čestica (ili su bile dio cjelina djeljivih s 13). Ostale baštine (ždrjebovi) s drugačijim brojem čestica su također mogle imati taj broj čestica zato što su mletački mjenici spajali u jednu česticu susjedne površine jednog posjednika koje su zapravo spadale u različite zemljišne komplekse. Ta ujednačenost broja čestica nije mogla biti slučajna, nego je morala biti posljedica svjesne zemljišne razdiobe koja je za cilj imala formiranje novih baština (ždrjebova). Sve baštine (ždrjebovi) morale su biti ujednačene površinom, ali i kvalitetom zemljišta. Kako su diobene zajedni-

ce ujedno bile cjeline unutar kojih su se po svoj prilici sprezale volovske za- prege pri oranju, 13 čestica u svakoj baštini moglo je biti povezano i s ciklu- sima oranja. Činjenica da se na njivama dionicama u predjelu Suvaje provo- dio ugar na dvadesetak susjednih čestica ukazuje i na postojanje zajednič- kog plodoređa barem na nekim njivama dionicama. O tom plodoređu zna- mo vrlo malo (uglavnom iz austrijskih katastarskih izvora). Ipak, očito je da su na boljim i intenzivnije obrađivanim oranicama (podvornička proizvod- nja, tj. *infield*) uzgajane uglavnom kvalitetnije žitarice (pšenica, raž i ječam, ali i proso), a da su na lošijim i ekstenzivnije obrađivanim oranicama (ora- ničko-travnati režimi, tj. *outfield*) uzgajane lošije žitarice (pir, zob i proso).

Unutar svake baštine na temelju položaja, površine i izgleda čestice mogu se prilično precizno prepoznati njive podvornice. Tim, inače više- značnim, nazivom označavaju se njive u neposrednoj blizini kuća, tj. dvori- šta na kojima se u pravilu upotrebljava stajsko gnojivo, što omogućuje kon- tinuirani plodored bez ugara. Te njive mogle su se u iznimnim slučajevi- ma nalaziti i podalje od kuća, a do danas su ostale sačuvane u toponimi- ji. Kada je riječ o njivi koja se i naziva tim imenom, *Podvornice* pišemo ve- likim početnim slovom kako bi se razlikovale od *podvornica* u općem zna- čenju. U starohrvatskoj seoskoj zajednici i kasnosrednjovjekovnim zemljiš- nim odnosima *podvornica* je bila i pravni pojam. Svaki član seoske zajed- nice, odnosno kmet na vlastelinstvu imao je pravo na podvornicu koja je imala pravno drugačiji status od ostale zemlje u ždrijebu. Podvornica je oči- to imala ulogu prehranjivanja članova kućanstva, što je proistjecalo iz pro- izvodnih odnosa i bilo je pravno regulirano. Za posjedovanje ždrijeba nuž- no je bilo imati barem jedan par volova. Poznato je da je na području Rav- nih kotara za podvornicu bilo određeno 4 gonjaja zemlje (1 ha), ali je ta po- vršina mogla biti i veća ako su to zahtijevale lokalne prilike. Unutar nepra- vilnih (novijih) baština (ždrjebova) u Vojniću, odnosno kod pojedinih po- sjednika u većim cjelinama, izdvajaju se redovno čestice pokraj kuća s veli- činom od 4 ili 8 padovanskih kampa. Kod pravilnih (starijih) baština (ždr- jebova) za dobivanje površine od 8 padovanskih kampa treba zbrojiti po- vršinu čestice neposredno pokraj, tj. ispod kuća (Podvornice) s površinom čestica u njivi dionici koja je od prve čestice odvojena cestom. Iako su samo dvojica posjednika imala cijelu baštinu, kod većine se posjednika prepozna- je "pravilna" podvornica od 4 ili 8 padovanskih kampa. To znači da se pri diobi svakomu novom kućanstvu osiguravala potrebna površina podvor- nice. Stvaranjem novih kućanstava širila se površina zemlje rezervirana za podvornice, tj. povećavao se udio intenzivno obrađivanog zemljišta. Isprva, po svoj prilici dok je bilo sačuvano feudalno običajno pravo, do dioba je do-

lazilo samo stvaranjem novih baština (ždrjebova), tj. kad bi se za to iskrčilo dovoljno novog zemljišta.⁷⁶ Dok je bilo tako, formirano je onoliko novih podvornica koliko je bilo novih baština (ždrjebova). Najkasnije s dolaskom tog područja pod mletačku vlast, a vjerojatno i prije, počela je dioba baština, pri čemu je svakom *diljeniku* pripadalo pravo na podvornicu. Usitnjavanjem pojedinih baština (ždrjebova), a osobito onih nepravilnih, dolazilo je do toga da formiranjem novih podvornica cijela nekadašnja površina baštine (ždrijeba) postane podvornica.⁷⁷ Zbog toga se osim što možemo razlikovati stare i nove baštine (ždrjebove), mogu razlikovati i stare i nove podvornice. Posjednici novih podvornica posjeduju i stare podvornice. Iz toga se preko diobenih odnosa može rekonstruirati koje su nove baštine (ždrjebovi) nastale proširivanjem pojedinih starih.

Rekonstrukcijom diobenih odnosa dobili smo nekoliko grupa posjednika koji su zajedno držali od 2 do 5 baština. Svaka od tih grupa imala je svoj udio u starim podvornicama, a kod svakog se pojedinog posjednika mogla razaznati površina dodijeljenih mu podvornica (većinom od 4, 8 ili 12 padovanskih kampa). Te grupe posjednika imale su i pravilan broj volova. Pri oranju plug je vuklo 6 volova. Većina posjednika nije imala dovoljno volova pa je postojao običaj da se susjedi udružuju pri oranju. Tako okupljeni susjedi zvali su se suprežnici. Kako se unutar svake grupe diobama povezanih posjednika 1705. godine nalazilo točno 6, 12 odnosno 18 volova, logičnim se čini zaključak da su to bile ujedno i suprežničke grupe. Broj volova, tj. volovskih zaprega očito je bio povezan s proizvodnim mogućnostima/potrebama pojedinih baština (ždrjebova). Oni posjednici koji su ovisili o volovima svojih susjeda morali su to vjerojatno plaćati dijelom uroda sa svojih njiva.

Na temelju letimične usporedbe podataka iz mletačkog katastra iz 1705. godine može se zaključiti da su slični zemljišni odnosi postojali i u drugim dijelovima Cetinske krajine. Zemljišna razdioba ovisila je velikim dijelom o prirodnim preduvjetima, stoga je svako selo zapravo imalo svoj način razdiobe. Iz raščlambe ovog specifičnog slučaja dobiveni su vrijedni zaključci o pojavama koje su dio šireg, ovdje tek načeta, pitanja hrvatske agrarne i krajobrazne povijesti u europskom kontekstu.

⁷⁶ Tomu u prilog govori defter iz 1604. godine kad je u Dobrom polju (današnjem Vojniću) postojalo 28 kuća koje su plaćale 200 akči, 2 koje su plaćale 100 i 1 koja je plaćala 80 akči. Privlačnim se čini zaključak da je bila riječ o 28 cjelovitih baština (ždrjebova), jednoj podijeljenoj popola i jednoj koja se sastojala samo od podvornice.

⁷⁷ Pojedini posjednici imali su pokraj kuća čestice od čak 12 padovanskih kampa (Ante Grubišić, Pavao Ledenković, Petar Šipić, Marko Bešlić pok. Ivana i Mate Vukasović). Te "predimenzionirane" podvornice bile su moguće zato što su te porodice imale veći broj volova, odnosno veći broj članova kućanstva.

S U M M A R Y

Marko Rimac

Are there Open fields in Croatia?
Land division in the village Vojnić in 1705.

Open fields are a researched phenomena in West European countries. Today they are rare in those landscapes because of the changes which occurred due to the modernisation of agriculture. In contrast to Croatia and some neighbouring countries, traditional landscapes, including open fields, are mostly present even today. Based on available foreign bibliography, the author explains terms related to these phenomena. His research proves that agriculture and land division in Cetinska krajina is similar to the West European infield-outfield system. That is a two component agriculture with intensively cultivated manured arable fields close to houses (infields i. e. podvornice), and extensively cultivated arable fields in distant and less adequate areas (which lie fallow). The relations between uncultivated and cultivated land, and intensively and extensively cultivated land, are very dynamic. That relationship depends on productive abilities of the community, demographical growth etc. With a retrograde analysis of those relations and processes attached to them it is possible to reconstruct the development of land division and settlements.

On the basis of cadastral sources from the year 1705 (and other contemporary sources), the author analyses the land division in the area of the village Vojnić (barjak i.e. flag of indigenous inhabitants under the 'harambaša' Jure Jurčević) and the hamlet of Rakićani (barjak i.e. flag of new settlers under the 'harambaša' Petar Šipić). Those two village communities are especially adequate for this analysis because this was the area of one former village in which newcomers were settled next to the older inhabitants. That enables us to check our conclusions about land division considering expected differences between old and new inhabitants.

The analysis showed that the basis of land division was the division of arable land into baštine (ždrjebovi) consisting of 25 to 27 Campi Padovani

(9,1 to 9,8 hectares). As a result of the changes that probably occurred with time, a smaller part of the landowners had a whole *baština* (*ždrijež*), and the majority were grouped in larger inheritance complexes consisting of 2 to 4 *baštine* (*ždrijeba*). *Baštine* (*ždrjebovi*) are identified in the area of both *barjaci* (i.e. flags) and it is clear that there were 29 of them (and one complete *baština* reserved for the upkeep of Saint George's church). In accordance with the fact that in the Ottoman era (according to the *defter* from the year 1604) there were 29 houses in the village, it must be an old land division. Among the *baštine* we recognize those with a regular internal structure, which are probably older, and those with less regular or irregular internal structures, which are the result of later clearances.

All the regular and most of the irregular *baštine* (*ždrjebovi*) consisted of exactly 13 parcels (or were part of a complex divisible into 13). This balanced number of parcels had to be a consequence of an planned land division that had the goal of forming new *baštine* (*ždrjebovi*). All *baštine* (*ždrjebovi*) had to be balanced in size, but also in quality of land.

Within every *baština* (*ždrijež*) a part of the parcels was reserved for the 'podvornice' (i.e. infield), intensively cultivated and abundantly manured arable land close to the houses. It seems that in the 17th century it was about as large as 8,5 *Campi Padovani*, that is a third of *baština* (*ždrijež*). With clearances new *baštine* (*ždrjebovi*) were made, and when, at the beginning of the 17th century their final number was reached, their divisions started. *Baštine* (*ždrjebovi*) were divided into unequal parts, but on every part a 'podvornica' of required size was established. This process of making new *baštine* (*ždrjebovi*) and 'podvornice' can be reconstructed so that we can differentiate between old and new parts of inheritance complexes.

With the reconstruction of inheritance relations, we managed to group owners that together held 2 to 5 *baštine*. Each of these groups had their share in the old infields ('podvornice'), and with each individual owner his infield could be recognized (mostly sized 4, 8 or 12 *Campi Padovani*). These groups of owners also had a regular number of oxen. When ploughing, 6 oxen were needed to pull the plough. Most owners didn't have enough oxen so there was a practice that neighbours would cooperate while ploughing. Neighbours gathered in that way were called 'suprežnici' (co-ploughers). Since every group of owners that were connected by inheritance in the year 1705 had exactly 6, 12 or 18 oxen, a logical conclusion is that those were also ploughing groups. The number of oxen or ox-ploughs is clearly connected to the productive possibilities and needs of each *baština* (*ždrijež*).

From the Venetian cadastre in the year 1705 it can be concluded that similar land relations were present in other parts of Cetinska krajina. Land division depended largely on natural conditions, so that in fact each village had it's own way of division. From the analysis of this specific case valuable conclusions are made about this phenomena, which are a part of the wider question of Croatian agrarian and landscape history within the European context.

Edi Miloš

Mitovi i stvarnosti Francuske revolucije

UDK: 94(44) "1789/1799"

323.27/.28

Stručni rad

Primljeno: 31. 12. 2013.

Prihvaćeno: 17. 02. 2014.

Edi Miloš

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

emilos@ffst.hr

Francuska revolucija zauzima povlašteno mjesto u europskom kolektivnom pamćenju. Nije upitno da je odigrala iznimnu ulogu u rađanju vrijednosti, načela, prakse i mitova koji karakteriziraju modernu percepciju "demokracije". To povijesno poglavlje pokazuje istovremeno i "tamnu stranu". Sustavno uništavanje kulturne baštine, pretjerana represija, ritualizirana smaknuća uzdignuta na razinu svakidašnjeg spektakla, premeditirani pokolji, protuvjerska histerija, deportacije i raznovrsni drugi progoni, obračuni na vrhu vlasti, predstavljaju nezanemariv biljeg godina 1789.-1799. Ta nečuvena nasilja se nipošto ne svode na epizodu zvanu "Teror". Štoviše, rijetko su spontane naravi ili puki plod igre slučaja.

Ključne riječi: *Francuska revolucija 1789, politički progoni*

Ils chantaient la nature, la paix, la pitié, la bienfaisance, la candeur, les vertus domestiques ; ces béats de philanthropie faisaient couper le cou à leurs voisins avec une extrême sensibilité, pour le plus grand bonheur de l'espèce humaine.

François-René de Chateaubriand

Messieurs, vous voyez que les idées sont comme les jeunes filles : elles peuvent aussi mal tourner.

Georges Bernanos

Godina 1789. otvara novo razdoblje, novo poglavlje u francuskoj povijesti, poglavlje prijeloma i prekida. Kraljevstvo Burbonaca nalazi se na prekretnici, na raskrižju putova. Riječ je o velikoj sili s više od 28 000 000 stanovnika, o bogatoj zemlji, iako "bolesnoj zemlji", suočenoj s prebrodivim poteškoćama, ponajprije financijske i gospodarske naravi, u kojoj svi – u

prvom redu Luj XVI. – osjećaju nužnost reforma i u kojoj opće nezadovoljstvo nije prioritetno upereno protiv kralja. To se može sa sigurnošću tvrditi, unatoč svim kasnijim retrospektivnim interpretacijama i rekonstrukcijama prošlosti. Kralju je ustvari nedostajalo autoriteta upravo u vrijeme kad ga se optuživalo za despotizam.

Od početka svoje vladavine Luj XVI. snažno se zalagao za promjene, ne zbog svoje dalekovidnosti ni anakroničnog “demokratskog” vizionarstva, nego zbog potrebe da se država modernizira, da ju se izvuče iz financijskog potopa, da se naslijeđeni arhaizmi napokon uklone, da se povlaštene kaste najzad pokori i podvrgne efikasnom oporezivanju. Kralju su nedostajali odlučnost i borbeni duh protiv parlamenata, starih institucija i povlaštenih slojeva. Upravo će privilegirani zbog svoje nepopustljivosti dovesti “Stari režim” (*Ancien Régime*) do kolapsa. Zbog opće atmosfere kontestacije koju su desetljećima stvarali – uz paradoksalnu podršku jansenista, “filozofa”, raznih nebuloznih “misaonih društava” – nosit će glavnu odgovornost za vlastitu propast. Nastalo ozračje uzavrelosti i financijska kriza kao povod služit će kao okidači za izbijanje revolucije. Taj izvanredni politički potres, fenomen, preokret, ostavlja prostora za blistav uspon novim protagonistima na političkoj pozornici, to jest radikalnim zagovornicima rušenja svega što je postojalo.

Dakle, da bi pronašli rješenja za financijsku krizu, Generalni staleži okupljaju se 5. svibnja 1789. u versajskoj zgradi Menus Plaisirs. Plemstvo zastupa oko 270 izabranih, svećenstvo 291, treći stalež manje od 600. Izaslanici potonjeg mahom su pripadnici građanstva, odnosno “buržoazije”, a među njima prednjače odvjetnici. Sve više usvajaju ideje Emmanuel-Josepha Sieyèsa i prikazuju se kao utjelovljenje “nacije”. Većina je zastupnika klera sastavljena od nižeg svećenstva i zalaže se za reforme. Među plemstvom se nalazi nekoliko sljedbenika “novih ideja”. U tom cijelom biranom društvu nema ni jednog “republikanca”. No, svi žele promjene.

Staleži se okupljaju u atmosferi sve žešćih nereda. “Treći” ispočetka pokazuje rastuću nervozu i nestrpljenje, odbija svaku raspravu koja bi se odvijala po staležima, a ne preko plenarne sjednice. Nakon što mu je prešlo više svećenika, proglasi se 17. lipnja Nacionalnom skupštinom. Tri dana poslije poslanici trećeg staleža polaze do prostorije za zasjedanja i nailaze na zaključana vrata. Stoga izaberu utočište u dvorani za igru “jeu de paume”, gdje se zaklinju da se neće razići sve dok ne bude uspostavljen ustav kraljevstva. Luj XVI. 23. lipnja svim poslanicima naređuje da se vrate k raspravama po staležima, dajući na znanje da ne priznaje prevratne odluke Nacionalne skupštine. Predstavnici trećeg staleža preko Mirabeaua odgovaraju da ne

prihvaćaju nikakve zapovijedi i da će se razići samo pred silom. Do 25. lipnja većina se zastupnika svećenstva i velik dio prisutnih plemića pridružuju trećem staležu. Kralj je prisiljen popustiti i 27. lipnja pozvati preostale zastupnike da integriraju Nacionalnu skupštinu, koja se 9. srpnja proklamira ustavotvornom. Krajem tog procesa “apsolutna monarhija” definitivno je pokopana.

Nagovoren od svojih bliskih krugova, Luj XVI. napokon pokušava biti otporniji. Daje koncentrirati 25 000 vojnika oko Versaillesa i – zauzvrat prosvjedu Nacionalne skupštine – otpušta popularnog ministra Jacquesa Neckera. Sve uzbuđeniji zbog gospodarskih poteškoća i nedostatka žita, pariški puk, pod sve snažnijim utjecajem raznih agitatora i aktivista, interpretira tu odluku i vojne manevre kao znakove da je na djelu “aristokratska zavjera” s ciljem izgladnjivanja naroda. Prosvjedi se pretvaraju u prave pobune. Pariz 12. srpnja postane poprištem jezivih pljačka i požara. Pariški izbornici trećeg staleža 13. srpnja formiraju “stalni odbor” za opskrbljivanje grada i ustrojavaju građansku miliciju za održavanje reda.

Dana 14. srpnja svjetina zauzima palaču Invalides i odnosi iz nje sve oružje, desetke tisuća pušaka i topove. Zatim prosvjednici, čiji broj stalno raste, polaze prema zatvorskoj tvrđavi Bastille i uspijevaju je osvojiti zahvaljujući njezinoj preranoj i paničarskoj predaji. Guverner zatvora Bernard-René Jordan de Launay egzekutiran je sabljom, glava mu je izrezana nožem i na koplju izložena po cijelom Parizu. Istog dana neće bolje proći ni “gradonačelnik” (*prévôt des marchands*) Jacques de Flesselles, trojica časnika i nekoliko vojnih invalida, a 22. srpnja na sličan će način stradati i intendant Pariza Louis Bénigne Bertier de Sauvigny. Retrospektivno će 14. srpnja postati simbolom Revolucije, ali tada mu nitko nije davao veću važnost negoli prethodim ili narednim događajima. Mnogi će povjesničari nepravедno zamjeriti Luj XVI. što je u svom dnevniku (poslije) napisao da se tog dana nije dogodilo “ništa”, ne precizirajući da je, po svemu sudeći, mislio na svoj lovački učinak. U simbol će se pretvoriti i stari i preskupi zatvor Bastille, odavna namijenjen rušenju, čije će nepodnošljive uvjete boravka opisati povjesničar Frantz Funck-Brentano: “Nije bilo u prošlom stoljeću [18.] mjesta za zatočenje u Europi, gdje su zatvorenici bili okruženi s više obzira i udobnosti; nema ga ni danas.” Iz Bastille su kao žrtve “samovolje” i “despotizma” oslobođeni četvorica krivotvoritelja, dvojica duševnih bolesnika i Hubert de Solages, koji je iza rešetaka završio na zahtjev vlastitog oca zbog krajnje sumnjive i bizarne obiteljske afere, a slavni je grof (upamćen kao “markiz”!) de Sade nekoliko dana prije premješten u izvangradski zavod za umobolnike.

Buržoazija se beskrupulozno koristi tim prilikama da bi zgrabila sve gradske administrativne konce. "Stalni odbor" pretvara se u "Parišku komunu", a građanska se milicija preoblikuje u Nacionalnu gardu pod zapovjedništvom "heroja dvaju svjetova" La Fayettea. Ekstremna uzrujanost i stanje psihoze glavnoga grada propagirat će se i na provinciju. Potaknuti iskrivljenim novostima iz Pariza, zbunjeni glasinama o urotama aristokracije, zahvaćeni takozvanim "Velikim strahom", seljaci se naoružavaju i sa strepnjom očekuju nepostojeće neprijatelje, sve dok se ne okrenu protiv lokalnih plemića paleći njihove dvorce, često ih i ubijajući.

Nacionalna skupština 4. kolovoza u Versaillesu donosi odluku o ukidanju privilegija i povlastica te brojnih tradicionalnih ustanova. Premda će se zastupnici idućih dana djelomično predomisli i omogućiti tek otkupninu nekih posebnih prava, tim je činom "Stari režim" u društvenom pogledu nestao. Umjereni elementi Skupštine već razmišljaju o okončavanju Revolucije prije nego stvari krenu po zlu, prije nego sve potpuno izmakne kontroli.

Međutim, već je prekasno. Revolucija je otvorila Pandorinu kutiju. Procesi i mehanizmi razbijanja svih temelja i okvira dotadašnjeg uređenja i poretka pokazat će se nezaustavljivima. U sjeni ukinuća povlastica i Deklaracije o pravima čovjeka i građanina, u ime uzvišenih ideala slobode, jednakosti i bratstva bit će počinjeni zločini i strahovita krvoprolića. Vladavina Ustavotvorne, potom Zakonodavne skupštine, a posebice Konvent, istaknut će se okrutnošću i brutalnostima raznih intenziteta, konstantno popraćeni-ma krvavim međusobnim obračunima prisutnih struja.

Tako navodno spontani pučki prosvjedi za kruh 5. i 6. listopada 1789. u Versaillesu i navala na kraljevski dvor odnose živote nekolicine švicarskih gardista, čije su glave po već ustaljenu običaju nabijene na koplja. Dana 17. srpnja 1790. Nacionalna garda otvara vatru na okupljenu masu pod utjecajem radikalnih kordeljera, odnosno Dantona i Marata, na Champ-de-Marsu, usmrтивši pedesetak osoba.

Kako sporadični nemiri nikako ne prestaju, strasti će se rasplamsati nakon ožujka 1792. kada Francuska objavljuje rat kralju Češke i Ugarske, odnosno još neokrunjenom rimsko-njemačkom caru Franji II., da bi učvrstila Revoluciju, prikrila siromaštvo, zataškala dubinu socijalne krize i ujedinila naciju protiv zajedničkog neprijatelja. Tako za revolucionarnu Francusku počinje ratna kalvarija protiv europskih koalicija, koja će uz sitne prekide trajati 23 godine, to jest do pada Napoleona.

Pariška ustanička općina ili komuna predvođena Dantonom 10. kolovoza 1792. zamjenjuje legalnu. Ustanici pariških sekcija uz pomoć provin-

cijskih nacionalnih gardista istog dana napadaju kraljevsku palaču Tuileries nakon što su švicarski stražari koji su branili zgradu ispalili prvi metak. U borbama će više od 600 Švicaraca biti poklano okrutnim metodama i neviđenim sadizmom. Bit će zabilježene scene kanibalizma, kastracije i seksualnog izživljavanja nad leševima. Do rujna će u Parizu i okolici stradati 876 Švicaraca.

Ustanička komuna, koja se sve više profilira kao organ vlasti, nosi odgovornost i za stravične događaje s početka rujna 1792. Naime, vijesti od 2. rujna da je La Fayette prešao k neprijatelju – iako je jednostavno bio zarobljen – i da su pruske postrojbe zauzele Verdun kapi su koje će prelititi čašu. Živci popuštaju. Marat, vlasnik glasila *L'Ami du Peuple* [Prijatelj naroda], poziva građane da pobiju sve zatvorenike protivne novom režimu. Oko 1 400 ljudi, mahom svećenika i plemića, ali među njima i 800 običnih kažnjenika i djelatnica “najstarijeg zanata”, bit će likvidirano usred Pariza do 6. rujna. Paralelno su zabilježeni slični ekscesi u provinciji.

Nakon prvog zasjedanja Konventa 21. rujna 1792. i osnivanja Republike, nasilje će doći do novih stupanja. Suđenje kralju otvara se 11. prosinca 1792. i odvijat će se u ozračju grubih neregularnosti počinjenih pred publikom plaćenih i bučnih statista. Odavna nemoćni Luj XVI. tijekom postupka nazvan je “tiraninom”, “zločincem prema čovječanstvu”, “barbarom”, “tigrom”, “ljudožderom”, “okrunjenim krokodilom”, “krvoločnim monstrumom”, “nosorogom” itd. Jedan se jakobinac pismeno javlja Konventu s tezom da je Luj XVI. možda plod spolnog odnosa svoje majke i neke zvijeri, dakle da nije pravi čovjek, stoga ne bi bio zločin pogubiti ga. “Louis Capet” većinom je glasova (nerijetko iznuđenih pritiscima i prijetnjama) osuđen na smrt zbog “urote protiv slobode i nacije”. Dana 21. siječnja 1793. na trgu Revolucije, današnjem trgu Concorde, glava mu je odrubljena na giljotini. Prije egzekucije Konvent mu je obećao da će se nacija pobrinuti za njegovu obitelj. Doduše, obećanje će biti održano i nacija će se “pobrinuti” za njegovu obitelj. Njegova supruga Marija Antoaneta bit će giljotinirana 16. listopada 1793. Na njezinu suđenju bit će iznesene lažne, užasne klevete kao što su izmišljotine o njezinim incestnim odnosima sa svojim sinom. Na isti će način 10. svibnja 1794. stradati i Madame Élisabeth, kraljeva mlađa sestra, a sin Luja XVI., Luj XVII., dijete rođeno 1785., bit će podvrgnut zatvaranjima, fizičkim i psihičkim maltretiranjima, do svoje rane smrti 8. lipnja 1795.

Smaknuće Luja XVI. doživljeno je u inozemstvu kao neoprostiva provokacija. Austriji i Pruskoj – već zaraćenima s Francuskom – u veljači i ožujku 1793. pridružuju se Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije, Španjolska, Portugal, Ujedinjene Pokrajine, glavnina njemačkih i talijanskih drža-

va. Francuska je napadnuta sa svih strana. Kao reakciju, Konvent 24. veljače 1793. odluči regrutirati 300 000 ljudi, osniva Komitet javnog spasa i novi izvanredni sud, Revolucionarni tribunal, gdje će svu dimenziju svoje neetičnosti pokazati javni tužitelj Antoine Fouquier-Tinville.

Dvoboj koji suprotstavlja žirondince i montanjare – i njihove saveznike, ponajprije Parišku komunu – uskoro doživljava svoj vrhunac. Naime, “revolucionarni dani” 31. svibnja i 2. lipnja 1793. dovode do eliminiranja žirondinaca iz Konventa, čiji će vođe biti uhićeni i većinom giljotinirani. Međutim, dotad su montanjari bili pobijedili samo u Parizu i žirondinske će se pobune širiti velikim dijelom zemlje, otprilike u šezdesetak departmana, a već od ožujka ustao je departman Vendée, točnije područje koje obuhvaća i tri susjedna departmana. Vandejci uzimaju oružje nakon odluke Konventa o vojnoj mobilizaciji, ali njihovo nezadovoljstvo ima itekako dublje korijene i uglavnom je vezano za protuvjersku politiku Revolucije. Stvaraju Katoličku i kraljevsku vojsku, koja će se odlučno suprotstaviti Konventskoj armadi u višemjesečnom građanskom ratu.

Tada Komitet javnog spasa dobiva sve veće ovlasti i s Komitetom generalne sigurnosti diktatorski vlada državom. Ulaskom doktrinarnog i hladnokrvnog Robespierrea u Komitet sa svojim programom “nacionalne energije”, Revolucija će se dodatno radikalizirati i ući u svoje najmračnije dane, ali Francuska će se istovremeno “dignuti na noge”.

Konvent 23. kolovoza 1793. odluči mobilizirati sve Francuze od 18 do 40 godina i uspijeva sakupiti 750 000 vojnika. Osnivaju se tvornice oružja, poduzimaju se rekvizicije svega što je potrebno za rat. U Parizu će dnevno biti proizvedene tisuće pušaka. Kako su uglavnom poraženi časnici bili giljotinirani, generalima više nije padalo na pamet da se predaju. Metode su djelotvorne i ubrzo donose rezultate. Francuska oslobađa svoj teritorij od koaliranih neprijatelja i prelazi na svestranu protuofenzivu.

Istovremeno, vlasti Republike guše sve pobune i uništavaju svaki oblik otpora u zemlji. Konvent 17. rujna 1793. izglasuje Zakon o osumnjičenicima i tako učvršćuje legalni arsenal Terora. Represija postaje glavno političko oruđe. Teror će se predstaviti kao svojevrsni nužni odgovor na napade “neprijatelja slobode” u domovini i iz inozemstva. Ustvari, riječ je o sredstvu koje treba služiti za osnivanje prave Republike utemeljene na novom konstituiranom narodu, na regeneriranom narodu fizičkim odstranjivanjem svih koji se ne mogu uklopiti u novi sustav. Teror nije samo neizbježna posljedica opasnosti u kojoj se nalazi država jer će svoj zenit dostići kad opasnosti budu trajno uklonjene. Mjesecima će giljotina raditi punom parom. Obračuni, masovna ubojstva, pokolji postaju francuska svakodnevni-

ca. Član Konventa Jean-Bon Saint-André čak će sugerirati da se nastoji preploviti francusko stanovništvo. Istini za volju, njegov kolega Armand-Joseph Guffroy ipak je prisiljen podnijeti ostavku na svoju dužnost u Komitetu generalne sigurnosti nakon što je napisao da bi 5 milijuna stanovnika Francuskoj bilo dovoljno.

Republikanske trupe brutalno neutraliziraju i suzbijaju sve žirondinske ili federalističke te monarhističke, točnije rojalističke ustanke. Marseille, Lyon, Bordeaux, Nantes padaju u njihove ruke. Napadom na Toulon zapovijedao je mladi satnik, još nepoznat, Napoléon Bonaparte. Nakon bitke u Savenayu 23. prosinca 1793. privremeno su poraženi i Vandejci. General François-Joseph Westermann – zvan “mesar Vandeje” – piše tom prilikom Komitetu javnog spasa poznati izvještaj: “Više nema Vandeje, republikanski građani, izginula je pod našom slobodnom sabljom sa svojim ženama i djecom. Pokopao sam je po močvarama i šumama Savenaya. Slijedeći vaše naredbe, gazio sam djecu pod nogama konja, poklao sam žene koje više neće rađati razbojнике. Ne mogu si zamjeriti niti jednog zarobljenika, sve sam eksterminirao.” Brojni pozivi na istrebljenje Vandejaca do tada su bili neprovedivi jer republikanci nisu kontrolirali taj teritorij koji se širi preko granica departmana Vendée. Premda su okrutni zločini i do tada počinjeni, nakon prosinca 1793. počinje opće klanje. Neko se vrijeme namjeravalo upotrebljavati nove vrste oružja, otrove, arsenik i razne kemijske supstance, da bi se na efikasniji način uspjelo likvidirati stanovništvo. Čak su se tražile usluge jednog od najvećih tadašnjih kemičara, Antoinea Fourcroya. Ti će planovi biti napušteni zbog nesigurnosti tih još slabo poznatih potencijalnih metoda. Upotrijebit će se, naravno, giljotina, bajunete, meci, kundaci, sablje, vatra. Strpat će se ljude po zatvorima dok ne umru od gušenja, gladi, žeđi ili bolesti, a republikancima će najomiljeniji način ubijanja uskoro postati masovna utapanja ili takozvana “republikanska vjenčanja”. U Nantesu tako zloglasni Jean-Baptiste Carrier organizira utapanje 1 200 ljudi odjednom. Ukupno će pod njegovim vodstvom biti utopljeno 5 000 ljudi, a oko 10 000 usmrćeno.

Dana 21. siječnja 1794. kreću i “paklene kolone” generala zapadne vojske Turreaua – također zvane “Robespierreovi repovi” – koje će mjesecima sijati smrt i opustošiti Vendée. Četiri dana prije pokretanja krvavog pohoda Turreau im je dao svoje upute: “Drugovi, ulazimo u ustaničku zemlju. Naređujem vam da spalite sve što se može spaliti, da probodete bajunetom sve stanovnike koje sretete. Znam da može biti pokojni patriot na ovoj zemlji; svejedno, moramo sve žrtvovati.” Doduše, interesantno je da ni Vandejci republikanci neće biti pošteđeni. Izgleda da su Vandejci doista morali nestati zato što su bili

Vandejci, to jest “prokleta rasa”, “rasa razbojnika”, kako bi rekli njihovi progonitelji. Vodit će se računa i o “rentabilnosti” nagomilanih ljudskih leševa. Događalo se da je mast prikupljena topljenjem tijela bila dopremljena u bolnice ili da su kože nakon prerade služile za izradu odjeće ili čizama.

Prema vještačenjima Reynalda Sechera, ukupno područje zahvaćeno Vandejskim ratom izgubilo je 117 000 od svojih 815 000 stanovnika. Druge procjene, naočigled pretjerane, povećavaju tu brojku i do 250 000. Poneki će istraživači u vandejskim događajima prepoznati sustavno organizirani “genocid”. Suvremenik Gracchus Babeuf, teoretičar primitivnog komunizma i društva Jednakih, okarakterizirao ih je kao “populicid”. To osjetljivo pitanje ostaje predmetom burnih rasprava i lomljenja kopanja među historiografskim krugovima, kao i u javnom i političkom životu Francuske.

Represija protiv “neprijatelja naroda i slobode” ne vodi se samo u Vandeji i po prekoloireskim šuanskim bojištima, nego po cijeloj Francuskoj. U Lyonu budući guverner Ilirskih pokrajina Joseph Fouché i Collot d’Herbois preferiraju izvršavati ubojstva masovnim strijeljanjima, pa – da bi se uštedjeli meci – topovskim kuglama poslanima na poredane osumnjičenike. U Arrasu je domaći prokonzul Konventa Joseph Lebon osuđennicima čitao vijesti o pobjedama Republike dok su im glave ležale pod giljotinom da bi nesretnici te vijesti “prenijeli tiranima koji gore u paklu”.

Na udaru revolucionarne oluje otpočetka se, očekivano, nalazi i Katolička crkva, koju je trebalo “iskorijeniti”. Zagovornik “univerzalne republike” Anacharsis Cloots jednostavno će se predstaviti kao “osobni neprijatelj Isusa Krista”. Crkvena je imovina konfiscirana i rasprodana. Kleru je nametnut neprihvatljiv Civilni ustav svećenstva. Tradicionalni kršćanski kalendar zamijenjen je revolucionarnim, propagirat će se paralelna štovanja kao što je kult Vrhovnog bića. Po cijeloj će se Francuskoj širiti antikršćanski vandalizam. Stradat će crkve, katedrale, samostani, groblja, kapele, kipovi, raspela. Nestat će brojna srednjovjekovna i renesansna remek-djela koja Pariz nikada neće prežaliti. Destrukcije i profanacije nipošto nisu spontane naravi ni plod pučkog bijesa. Bile su naređivane i planirano izvršene. Kler neprestano trpi progonstva i nasilja, ali s Terorom su deportirani i proganjani i “zaprisegnuti” svećenici koji su prihvatili namijenjeni im Civilni ustav. Za vrijeme Revolucije ukupno je ubijeno oko 8 000 svećenika, a tisuće laika izgubit će živote izravno zbog svoje vjernosti Katoličkoj crkvi. Kongregacija za kauze svetaca i blaženika u Rimu više će ih stotina uzdignuti na čast oltara. Među njima se broji, na primjer, 13 uršulinka iz Valenciennesa ili 16 redovnica iz Compiègnea, koje će inspirirati dramu Georgesa Bernanosa *Raz-*

govori *Karmelićanki*. Na “čekanju”, odnosno u postupku je i 110 djece mlađe od 7 godina, masakrirane u Lucs-sur-Boulogne, u Vandeji.

Konvent 10. lipnja 1794. (22 *prairial an II*) odlučuje pojednostaviti sudske procedure Revolucionarnog tribunala i ukinuti sve kazne osim smrtnе. Izvjestitelj zakonskog prijedloga Georges Couthon izjavljuje: “Svaka spornost je zločin, svaka formalnost je javna opasnost. Rok za kažnjavanje neprijatelja domovine mora biti samo vrijeme da ih se prepozna. Nije riječ o kažnjavanju, nego o uništavanju.” Ta će odredba dovesti strahovladu do svog paroksizma i inaugurirati “Veliki teror”. U Parizu, u razmaku od donošenja Zakona o osumnjičenicima – dakle u rujnu 1793. – do 10. lipnja 1794. smrtna je kazna na suđenjima izrečena prosječno u 58 % slučajeva. Nakon toga bit će određena u 79 % slučajeva, a 1 409 osoba bit će giljotinirano u glavnom gradu između 10. lipnja i 27. srpnja. Giljotina će znati biti u funkciji do šest sati dnevno. Više nego ikad, Teror se provodi neovisno o navodnim opasnostima, kad su sve pobune ugušene, kada francuska vojska napada susjede i ide od pobjede do pobjede.

Sve se to odvija u ozračju rastućih napetosti na političkoj sceni i “bratoubilačkih” obračuna. Revolucija će, naime, progutati i vlastitu djecu. Nakon žirondinaca Robespierre se rješava svih ostalih rivala, odnosno uglavnom giljotinom desetkuje “bijesne” Jacquesa Rouxa, “pretjerane” Jacquesa René Héberta, pa i “milostive” (“dantoniste”).

Izravno je od samog Terora smrtno stradalo oko 40 000 osoba. Giljotinirano ih je 16 594. Kad im se dodaju svi Francuzi koji su istovremeno nasilno izgubili živote na teritoriju Republike (zbog unutrašnjih ratnih sukoba bez obzira na “stranu”, pobuna, Vandejske tragedije itd.), dolazi se do brojke od 200 000 do 300 000 sveukupno poginulih. Lišeno je slobode otprilike pola milijuna građana. Političko je nasilje dostiglo takvu ekstravagantnu razinu da su čak njegovi provoditelji znali da se bilo kad može okrenuti protiv njih, da su se čak članovi Konventa osjećali u opasnosti. Zato će upravo članovi Konventa, najlukaviji članovi Konventa kad su do tada uspjeli sačuvati glave na svojim ramenima, svrgnuti Robespierrea i poslati njega i njegove sljedbenike pod giljotinu 28. srpnja 1794. (10 *thermidor an II*). Sutradan će i vođe Komune ostati bez svojih glava.

Nestanak Robespierrea pozdravljen je s općim zadovoljstvom i olakšanjem. Njegovi pobjednici, to jest “termidorci”, sami sudionici Terora, ublažuju svoje stavove i pružaju ruku umjerenijim strujama. Njihovi se naponi zaključuju izradom novog ustava, izglasana u kolovozu 1795., koji uspostavlja sustav Direktorija. Napetosti se uistinu donekle smiruju. To ne znači da će se stari-novi vođe odreći političkog nasilja. Pokrenut će lov na svo-

je bivše kompromitirajuće suradnike i odreda ih poslati na gubilišta. Pariške pobune motivirane bijedom u travnju i svibnju 1795. tako su kruto suzbijane da će pariški pučki kvartovi mirovati desetljećima. Nakon propagandnog iskrcavanja rojalista – odnosno “emigranata” pod britanskim pokroviteljstvom – u Quiberonu u ljeto 1795., oko 750 zarobljenika je strijeljano, dočim je u krvi ugušen i proturevolucionarni ustanak u Parizu 5. listopada 1795. (*13 vendémiaire an IV*). Definitivno je 1796. – 1797. razbijen i pokret tom prilikom na smrt osuđenog Gracchusa Babeufa. Režim direktora do svog će nestanka uporno ustrajati u provedbi protukatoličkih mjera, što će napose rezultirati nemilosrdnim deportacijama u Gvajanu francuskih i belgijskih svećenika, koji će teško živjeti do odredišta.

Na kraju tog “veselog” perioda Francuska je iscrpljena, istrošena, iskrevarena. Zbog stalne nestabilnosti, kaosa, nesigurnosti, gospodarskog rasula i delikatne ratne situacije, Francuzi traže spasitelja i pomiritelja. Šest godina nakon što su obezglavili svoga kralja, spremni su prihvatiti neusporedivo čvršću stegu nego što je ikada bila “apsolutna monarhija” i povjerit će svoju sudbinu mladom i ambicioznom generalu Bonaparteu, koji će zgrabiti vlast kao prvi konzul nakon – po riječima Tocquevillea – “najgore koncipiranog i najgore izvršenog državnog udara koji se može zamisliti”. Uskoro će se cijeli agonizirajući revolucionarni proces zaključiti krunidbom jednog cara. Muke – istodobno i slavni “ep” – Francuske nastavit će se za vrijeme Konzulata i Carstva, koje se, ovisno o gledištima, tumači kao apoteoza, stečaj ili “sinteza” Revolucije. Od 1789. do 1815. i pada “Orla”, između 1 500 000 i 2 000 000 Francuza bit će pokošeno nasilnom smrću, smrtno će nastradati ili nestati u vlastitoj zemlji i na bojištima diljem Europe.

Francuska se revolucija još prečesto interpretira kao legendarni ustanak navodno očajnog i potlačenog puka protiv navodnog tiranina Luja XVI., kao vrijeme mukotrpnog oslobađanja jednog naroda od mračnjaštva i apsolutizma. Po toj ideološkoj percepciji Teror se predstavlja kao incident, kolateralna šteta, nesretno proklizavanje, devijacija, “skretanje” Revolucije s puta prema izgradnji utopijskog društva utemeljena na proturječnom principijelnom trojstvu slobode, jednakosti i bratstva. Naravno da se Revolucija ne može svesti na svoju kriminalnu dimenziju i nije upitno da je pokret 1789. bio nadahnut davnim očekivanjima, dubokim težnjama francuskog naroda i elita, težnjama koje posljednji okrunjeni burbonci “Starog režima” nisu ostvarili, nisu znali ostvariti, nisu bili u stanju ostvariti. To ne mijenja činjenicu, tvrdoglavu činjenicu, da su u narednom desetljeću tada inventarirana prava i načela ostala samo “na papiru”, ako ne i bačena u zaborav. Žestina primjene sile protiv vlastitih građana nikako se nije podudarala sa stvarnim potrebama

trenutnih okolnosti u kojima se država nalazila. Ako nasilje prima raznovrsne forme i prolazi kroz više faza, konstantno je vršeno i preventivno i represivno, s ciljem da se širi kolektivni strah, da se strah ritualizira krvavim predstavama. Rijetko se dotad jedno povijesno razdoblje pokazalo tako učinkovitim, inventivnim i kreativnim kad je riječ o mučenjima i ubijanjima. Svaki je Francuz mogao doslovno izgubiti glavu čim bi bio prepoznat kao “neprijatelj slobode”, “izdajnik”, “osumnjičenik”, “kontrarevolucionar” ili “aristokrat”, bez obzira na svoju društvenu pripadnost. Naime, među osuđenim žrtvama giljotine brojimo tek 9 % plemića. I danas se često sustavnu represiju ograničava na kratki vremenski odsječak zvan Teror, ali dublja analiza dokazuje da je “službeni” Teror izravni, možda neizbježni plod politike koja mu je prethodila i da će se nastaviti, doduše manjim intenzitetom, i nakon pada Robespierrea. Patrice Gueniffey znalački pokazuje da “[...] povijest Terora počinje s poviješću Revolucije da bi završila s njom.”

Francuska je revolucija prvobitni temeljni mit Francuske Republike, na neki način i velikog dijela Europe koja u njoj prepoznaje izvor glavnih civilizacijskih stečevina i političkih vrednota liberalnih demokracija. Kao da se Deklaracija o pravima čovjeka i građanina ne upisuje u mnogo širi politički i filozofski kontekst, kao da nije postojao presedan američke revolucije, kao da parlamentarizam nije uspješno i bez buke procvjetao mnogo ranije drugdje po Starom kontinentu. Gospodarska i demografska cijena Revolucije pokazat će se sudbonosnom i za cijelo će 19. stoljeće donekle odrediti ritam razvoja Francuske, kao i njezinu zaostalost i stalni podređeni položaj prema Ujedinjenom Kraljevstvu. Zbog Revolucije će kasniti industrijalizacija Francuske, njezina vanjska trgovina tek će se 1825. godine vratiti na razinu postignutu 1789. Nazadak na području kulture je očit, naročito zbog neviđenog uništavanja baštine. Svakako, Francuska je revolucija u mnogočemu svojevrsna ideološka rađaonica, laboratorij modernog svijeta, preciznije, ideološko izvorište ili barem djelomično izvorište, izravno ili neizravno, prenaplašeno ili nepriznato, brojnih političkih fenomena 19. i 20. stoljeća, od liberalnih i demokratskih pokreta do autoritarnih idejnih sustava i totalitarizama. Francuska je revolucija dala primjer pokušaja mobilizacije svih materijalnih i ljudskih resursa u svrhu realizacije dogmatskih ideja i postizanja nepogrešivih političkih ciljeva. Usadila je klice ekstremnog “egalitarizma”, kao i apstraktnog, agresivnog, strastvenog “nacionalizma”. Njezino veličanje nacije regenerirane krvlju, teroristički recepti i mistika “prazne ploče” ostavit će traga sve do 20. stoljeća, pretrpana kobnim ideološkim pokusima i pustolovnim političkim eksperimentima.

Bibliografija

Besançon, Alain, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Paris 1996.

Bluche, François – Rials, Stéphane – Tulard, Jean, *La Révolution française*, Paris 1992.

Funck-Brentano, Frantz, *Légendes et archives de la Bastille*, Paris 1898.

Crouzet, François, Les conséquences économiques de la Révolution française, *Revue économique*, sv. 40, br. 6, Paris 1989., str. 1189-1204.

Escande, Renaud (ur.), *Le Livre noir de la Révolution française*, Paris 2008.

Furet, François, *Penser la Révolution française*, Paris 1978.

Furet, François, *Le Passé d'une illusion*, Paris 1995.

Furet, François – Richet, Denis, *La Révolution française*, Paris 1999.

Gueniffey, Patrice, *La Politique de la Terreur*, Paris 2003.

Gueniffey, Patrice, *Histoires de la Révolution et de l'Empire*, Paris 2011.

Latreille, André, *L'Église catholique et la Révolution française*, sv. 1, Paris 1970.

Quétel, Claude, *Le Mythe du 14 juillet ou la méprise de la Bastille*, Paris 2013.

Quétel, Claude, *L'Histoire véritable de la Bastille*, Paris 2013.

Sévillia, Jean, *Historiquement correct*, Paris 2006.

Secher, Reynald, *La Vendée-Vengé. Le génocide franco-français*, Paris 2006.

Secher, Reynald, *Vendée. Du génocide au mémoricide*, Paris 2011.

De Tocqueville, Alexis, *L'Ancien Régime et la Révolution*, Paris 1988.

Tulard, Jean, *Les Révolutions*, Paris 1985.

Tulard, Jean, *Napoléon*, Paris 1987.

Tulard, Jean, *Joseph Fouché*, Paris 1998.

Tulard, Jean (ur.), *La Contre-Révolution. Origines, histoire, postérité*, Paris 2013.

R É S U M É

Edi Miloš

Mythes et réalités de la Révolution française

La Révolution française occupe une place de choix dans la mémoire collective européenne. Elle a sans conteste joué un rôle essentiel dans la gestation des valeurs, principes, pratiques et mythes politiques caractérisant la perception moderne de la « démocratie ». Ce chapitre historique n'en présente pas moins une « face sombre ». L'anéantissement systématique du patrimoine culturel, la répression forcenée, les exécutions ritualisées et érigées en spectacle quotidien, les massacres prémédités, l'hystérie antireligieuse, les déportations et persécutions en tout genre, les règlements de comptes constants au sommet du pouvoir rythment les années 1789-1799. Ces violences inouïes ne se limitent nullement à la parenthèse de la Terreur. Elles s'avèrent de surcroît rarement accidentelles ou spontanées.

Slavko Kovačić

Svećenik i publicist don Eugen Marija Vusio – Blagorod Makaranin (1850. - 1929.) i njegovi prijedlozi za poboljšanje društveno-ekonomskoga i državno-političkoga stanja u Dalmaciji i cijeloj Habsburškoj Monarhiji

UDK: 262.14 Vusio, E.M.
338.1(497.5 Dalmacija)“18“

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. 02. 2014.
Prihvaćeno: 30. 03. 2014.

Slavko Kovačić
Katolički bogoslovni fakultet, Split
Redoviti profesor u miru
skovacic@kbf-st.hr

Svećenik don Eugen Vusio (Makarska, 2. X. 1850. - 27. II. 1929.) radio je tijekom više od dvaju desetljeća na vjersko-crkvenom polju, a istodobno i poslije kao umirovljenik tijekom sljedećih dvadesetak godina svim silama nastojao pridonijeti prosvjetnom, moralnom, društvenom, privrednom napretku pučkih i drugih društvenih slojeva, time i političkom. Osnivao je u tu svrhu razne odbore i društva, pisao i objavljivao kraće i dulje članke, knjige i knjižice na jezicima hrvatskom, talijanskom i njemačkom, pokretao i uređivao listove. U završnoj je fazi svoga djelovanja, živeći u Beču, pokušavao smisliti novi ekonomsko-financijski sustav kojim bi Habsburška Monarhija i druge europske države reformama međuodnosa kapitala, proizvodnje i rada mogle uravnotežiti napete odnose između raznih društvenih slojeva te postići unutarnji i međunarodni mir i blagostanje.

Njegovo mladenačko uplitanje u napete političke odnose u rodnomu gradu Makarskoj dovelo ga je do velikih neprilika. Stoga se, živeći poslije u Zadru i u Beču, nije, čini se, uopće izravno miješao u međustranačke borbe. Radije je u svojim publikacijama iznosio kritičke osvrte na djelovanje raznih politika i političara na razini cijele države i osobito pokrajine Dalmacije. Nužnim je smatrao temeljni preustroj tadašnje dvojne Austro-Ugarske Monarhije, predlagao njezinu podjelu na pet svojevrstnih političko-administrativnih područja na kojima bi bilo moguće uskladiti nacionalna i sva druga prava tamošnjeg pučanstva. Pri tom je Dalmaciji nalazio dostojno mjesto u njezinu ujedinjenju s ostalim hrvatskim zemljama, u koje je ubrajaio i Bosnu, a koje bi skupa s barem nekim slovenskima tvorile jednu od spomenutih cjelina. Zastupao je inače

te odlučno branio jedinstvo Monarhije i dinastičko pravo vladarske kuće, uveren da bi to bilo na najbolji način osigurano upravo spomenutim preustrojem.

U svezi s tim iznenađuje njegov iskorak kad je u dramatičnim danima prije izbijanja Prvoga svjetskog rata osnovao u Beču društvo pod nazivom *Europejske sjedinjene države* te izdao tri broja istoimenoga glasila na jezicima njemačkom, talijanskom i hrvatskom, pothvat koji otvara mogućnost različitim tumačenjima njegova uzroka i svrhe. Za razliku od prijašnjeg prijedloga podjele Monarhije na pet velikih administrativno-političkih cjelina, tada je zastupao mišljenje o potrebi podjele na četiri. Jedna bi od tih okupljala južne slavenske pokrajine nastanjene Slovencima, Hrvatima i Srbima. Bila bi to Habsburška Jugoslavija od Slovenaca, Hrvata i Srba unutar granica naše države.

Ključne riječi: *Makarski rod Vusio, podžupa Donje Selo na otoku Šolti, župna pomoćna škola, Poljodjelski odbor, konkatedralno svećenstvo u Makarskoj, makarski sustolni kaptol, župa Makar-Kotišina, biskup Marko Kalogjera, pomoćni biskup i generalni vikar Stjepan B. Pavlović Lučić, narodnjaci, autonomaši, slavodalmati, postupak za proglašenje svetim biskupa Nikole Bijankovića, prelazak iz Splitsko-makarske biskupije u Zadarsku nadbiskupiju, Dalmatinsko poljodjelsko društvo u Zadru, knjige i knjižice o poljodjelstvu, listovi Mladi poljodjelac i Seljak, teorija o novom ekonomsko-financijskom sustavu, prijedlozi za državno-ustrojbene reforme, Monarhistička liga i njezina glasila, Dinastična liga, položaj Dalmacije, Društvo Dalmacija u Beču, Europejske sjedinjene države*

Uvod

Makaranin don Eugen Marija Vusio, svećenik, osnivač raznih društava, pisac i izdavač mnogih novinskih napisa, knjiga i knjižica pretežno poljodjelske i financijske tematike na jezicima hrvatskom, talijanskom i njemačkom, pokretač, izdavač i urednik niza periodičkih publikacija na tim jezicima, u našoj je historiografiji samo usputno spominjan. Za dokaz vrlo slabe poznatosti njegova života i djelovanja dovoljno je navesti sljedeća dva primjera.

U Brački je zbornik br. 16. iz g. 1994. uvršten pretisak trećega izdanja Vusijeva djela *Mladi poljodjelac*. Priređivač nije, nažalost, uspio o autoru naći ni najosnovnije podatke pa je, slijedeći svoju pretpostavku da je rođen u Bolu, gdje su nekoć živjeli Vusiji, u odlomku pod naslovom *Obavijest o piscu* izjavio: "Da je pop, to je sam napisao. Skoro nikakve obavijesti o popu Milanu Vusio, jer nije moguće korištenje arhive !/ u župnom uredu u Bolu

...” U navedenoj je kratkoj i posve šturoj obavijesti najnezgodnije to što je piscu toga pretiskanog djela osobno ime Eugen izmijenjeno u Milan.¹

U novinskoj vijesti o izložbi “Godišnjaci poznatih Makarana”, otvorenoj u prostoru Gradske galerije u Makarskoj u listopadu 2007. trudom djelatnika tamošnje Gradske knjižnice, a u povodu mjeseca knjige i Dana Grada Makarske, spomenut je među ostalim poznatim Makaranima i on, ali mu je osobno ime i tu netočno navedeno, mjesto pravoga Eugen tu stoji Emilio (“don Emilio M. Vusio”), što je u ovom slučaju nedvojbeno posljedica sastavljanja i slanja vijesti za novine u pretjeranoj brzini.²

Točne je osobne podatke o tom Makaraninu sada ipak moguće naći u tekstovima o bračkom rodu Vusio objavljenima u novije vrijeme na internetskim stranicama.³ To se, naravno, ne može smatrati dovoljnim jer on, ako ništa drugo, pripada nizu naših publicista i pučkih prosvjetitelja iz posljednjih desetljeća 19. i prvih 20. stoljeća, različitih svjetonazorskih i političkih opredjeljenja, čiji život, objavljena djela i utjecaj na ondašnje naraštaje zaslužuju ozbiljnu pozornost naše historiografije, svakako mnogo veću nego im je dosad pridavana, a zacijelo i monografsku obradu, a ne samo bibliografski rad poput ovoga.

Podrijetlo

Prema istraživanjima Andre Jutronića brački se rod Vusio u povijesnim vrelima prvi put pojavljuje početkom 17. st. kao odvjetak plemena Marinović. Njegovi su pripadnici u matičnim knjigama župe Bol prezimenski najprije zabilježeni u hrvatskom obliku Vužić i Vuga.⁴ Latinizirani je oblik toga prezimena *Vusius*. Kao godinu prvog spomena talijaniziranog oblika *Vusio* Jutronić stavlja 1687. Dodaje podatak da su g. 1655. “braća Vužić (Vusio) Ivan i Vicko primljeni u bračko plemićko vijeće”⁵

¹ U skraćenici Vusijevih dvaju osobnih imena “E. M.” navedenoj na naslovnici *Mladog poljodjelca* preokrenuo je, začudo, drugu u prvu pa nju shvatio kao početno slovo imena Milan (usp. Ive Marinković, Obavijest o piscu, *Zadrugarstvo otoka Brača. Brački zbornik*, sv. 16, s. l. 1994., str. 111).

² Za to se nipošto ne može okriviti autore spomenute izložbe, među kojima je i Marino Srzić, vrsni poznavalac genealogije makarskih obitelji.

³ Vidi u: skola.sys.hr/vusio.htm.

⁴ Riječ *vuga* u raznim je slavenskim jezicima naziv za ptičju vrstu *oriolus galbula*, a hrvatski je sinonim *žuna*.

⁵ Andre Jutronić, Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 34, Zagreb 1950., str. 224. Vidi i na str. 216, 221–222.

Iz tog je roda bio i biskup Ivan Vusio (*Ioannes Vusio Vusich*), rođen u Veneciji 4. VII. 1647. Ninskim je biskupom imenovan 14. VI. 1688. Zaređen je za biskupa 27. 6. 1688. u Rimu (Remigius

U matičnim se knjigama katedralne župe u Makarskoj pripadnici roda Vusio pojavljuju od početka 1780., i to najprije u matici vjenčanih. Tu su pod nadnevkom 2. siječnja 1780. navedeni podaci o vjenčanju Antona, sina Petra Vusija iz Bola, i Katarine, kćeri Jakova Šćule iz Makarske, bez naznake njihove dobi i društvenog položaja.⁶ Pripadnost Antonova oca Petra bračkomu plemstvu izričito je navedena samo u matičnom upisu o krštenju Antunova prvorodenog djeteta, kćeri Palme Paule Magdalene, koja je rođena 27. rujna 1780., a krštena 2. listopada 1780.⁷ Antonov sin Petar Stjepan rođen je 23. prosinca 1782., a kršten 2. siječnja 1783., točno na treću obljetnicu vjenčanja svojih roditelja. Na plemićki položaj upućuje riječ "gospodin" dodana očevu imenu u matičnom upisu o Antonovu krštenju.⁸ Taj je viši društveni položaj pripadnika njihova plemena na isti način naznačen i u upisu o vjenčanju spomenutoga Antonova sina Petra, koji se vjenčao u biskupskoj kapeli u Makarskoj 20. lipnja 1808. Makarkom Marijom Kovačević Ivanovom.⁹

U već spominjanu tekstu o plemićkom rodu Vusio objavljenju na internetskoj stranici tvrdi se da se Anton doselio iz Bola na otoku Braču u Makarsku g. 1780. "službom (kancelar)", što nam se čini vrlo upitnim. Na do-

Ritzler – Pirmin Sefrin, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, V, Patavii 1952., str. 292). Na putu za Nin duže se zadržao u Veneciji čekajući odobrenje mletačkih vlasti za preuzimanje službe. Osam dana nakon svečanog ustoličenja u Ninu pošao je, kaže Farlati, u Split posjetiti brata Franju, zapovjednika mletačkih lađa, tu se teško razbolio te već nakon nekoliko dana umro (Daniele Farlati, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis 1769., str. 235). Podaci o njegovoj smrti upisani su u splitsku maticu umrlih pod nadnevkom 20. 11. 1689. (DASp, Splitska matična knjiga umrlih Mk 33, f. 35r).

Više članova toga roda (dva Josipa i dva Vicka) pohađalo je u 18. st. i poč. 19. st. gimnaziju u splitskom sjemeništu (Mile Vidović, *Klasična gimnazija u splitskom sjemeništu 1700.-1717.*, u: *300. obljetnica splitskog sjemeništa i klasične gimnazije 1700.-2000.*, ur. Ivan Banić, Split 2000., str. 406).

⁶ "Die 2. Januarii 1780. – (...) Ego Mathaeus Ciobarnich, archipresbyter cathedralis ecclesiae S. Marci Macarensis, in eadem cathedrali et parochiali simul, Antonium Petri Vusio filium de loco Bol, liberum, (...) et Catharinam Jacobi Schiulla filiam de hac civitate interrogavi eorumque mutuo consensu habito per verba de praesenti matrimonio conjunxi praesentibus testibus notis chierico // Nicolao Rupcich de hac dioecesi et Joanne Carincich // de eodem loco Bol, nec non et aliis permultis" (Državni arhiv Zadar, Matična knjiga RV župe Makarska 1709.-1829., vjenčani g. 1780.).

⁷ Tu piše da je rođena "ex Antonio domini Petri Vusio nobilis Brachiensis filio et Catharina filia Jacobi Stullich ..." (Državni arhiv Zadar, Matična knjiga rođenih i vjenčanih župe Makarska 1709.-1829., kršteni g. 1780.).

⁸ Tu piše da je rođen "ex domino Antonio Vusio et Catharina Schiulich ..." (Državni arhiv Zadar, Matična knjiga R i V župe Makarska 1709.-1829., kršteni g. 1783.).

⁹ Riječ "dominus" navedena je tu dva puta, uz Petrovo ime i uz ime njegova oca Antona (Državni arhiv Zadar, Matična knjiga RV župe Makarska 1709.-1829., vjenčani g. 1808.).

kumentima se iz tih godina kao makarski civilni kancelar (*cancelliere preto-rile*) potpisuje Marko Anton Marinović, a kao biskupijski kancelar (*ad acta Curiae episcopalis Macarensis deputatus*) Giovanni Vincenzo Benevoli,¹⁰ no u spisima, koji su nam trenutno dostupni, Vusiju nema u tom smislu spomena, a čini se da nekih drugih javnih ureda u tom gradu, uz spomenute, tada nije bilo. Moguće je da je u uredu mletačkoga lokalnog predstavnika imao neku drugu službu, što je, ako je i bilo, moralo biti barem od g. 1779., jer Anton se u Makarskoj vjenčao Makarkom Katarinom već početkom g. 1780., što daje vjerojatnost pretpostavci da je tu boravio možda i više od godine prije toga. Vjenčao se posve mlad¹¹ te potom nastavio živjeti u Makarskoj, gdje su ostali i njegovi potomci, dijelom sve do sada. On, podrijetlom i rođenjem Boljanin, bio je, dakle, don Eugenu pradjed, a sin mu Petar Vusio, rođeni Makaranin, djed.

Josip Frane Vusio, sin Petrov, don Eugenov otac, rođen je 12. listopada 1815.,¹² u izvanredno teškim prilikama jer je malo prije toga epidemija kuge, posljednja u Dalmaciji, najteže poharala baš grad Makarsku. Počela je moriti 6. svibnja 1815., a prestala tek sljedećega 9. kolovoza. U tom je malom gradu pokosila 555 života, u četrdeset i dvjema obiteljima sve članove.¹³ Slijedilo je temeljito raskušivanje ulica i kuća, pri čemu su neke i spaljene. Josip se rodio jedva koji tjedan nakon dovršenja tih radnji. Imao je još dva brata i tri sestre.¹⁴ Vjenčao se u makarskoj konkatedralnoj i župnoj cr-

¹⁰ Tako npr. u dokumentaciji iz tih godina koja je sačuvana u arhivu bivše Makarske biskupije (Nadbiskupski arhiv Split, M 108, f. 3r i 30v).

¹¹ U stanju duša župe Makarska iz g. 1802. navedeno je da je u dobi od 40 godina, a žena mu Katarina u 42. Živjeli su tada u vlastitoj kući (*in aedibus propriis*) sa sinom Petrom i kćeri Magdalenom, kojima su za životnu dob navedene godine 17 i 16 (Nadbiskupski arhiv u Splitu, M. 113, Stanja duša župa u Makarskom primorju, pod Makarska, str. 17), što je za njih dvoje, u usporedbi s matičnim upisima, samo približno točno. Slična se približnost mora pretpostaviti, dakako, i za navedenu dob njihovih roditelja.

¹² U matičnom upisu stoji da je on sin "gospodina Petra Vusija, sina pokojnih Antona Vusija i Katarine Ščulić, i gospode Marije, kćeri Ivana Kovačevića i pokojne Vidence Aquila" (*ex domino Petro Vusio filio defunctorum Antonii Vusio et Catharinae Sculich et ex domina Maria filia Joannis Covacevich et defunctae Vicentiae Aquila*). Kum je bio Bečanin Ivan Hoche, tadašnji nadstojnik opskrbe za vojničku posadu (Državni arhiv Zadar, Matična knjiga R i V župe Makarska 1709.-1829., kršteni g. 1815., f. 288r). Napominjemo da je tu prije imena djeda i bake riječ *defunctorum*, tj. "pokojni". Djed je Anton umro 27. II. 1812. (Matična knjiga umrlih župe Makarska 1709.-1829., f. 159r), a točan nadnevak smrti bake Katarine nije poznat.

¹³ Luigi Cesar Pavišić, *Uspomena povistna o kugi makarskoj god. 1815.*, Beč 1851., str. 32.

¹⁴ Josipov je otac Petar umro kao udovac 31. V. 1861. u Omišu, gdje je tada bio nastanjen (DASp, Matična knjiga umrlih župe Omiš 1850.-1874., g. 1861. pod red. br. 9), a točan nadnevak smrti majke Marije nismo uspjeli pronaći. Njihov prvi sin Anton umro je 5. XI. 1815. kao dvogodišnje dijete (Državni arhiv Zadar, Matična knjiga umrlih župe Makarska 1709.-1829., f. 167v). Kćeri

kvi sv. Marka 26. studenoga 1849. Jelenom Pasko Leonardovom, koja je rođena u istom gradu 26. veljače 1826., a umro u Zadru 25. rujna 1897.¹⁵ Od rane mladosti radio je kao zlatar, što mu u tako malome mjestu nije donosilo veću zaradu. Stoga je, da poboljša materijalne prilike svoje tek osnovane obitelji, primao u vlastitu kuću razne državne službenike na stan i hranu.¹⁶

Roditelji su Josip i Jelena svom prvorodencu, koji je rođen 2. listopada 1850., a kršten sljedećega 8. listopada, dali imena *Eugen Klement*,¹⁷ a imali su potom još osmero djece, četiri sina i četiri kćeri, od kojih su, uz Eugena, odrasli još samo sin Narciso i kći Adelaide Marijeta, dok su ostali poumicali kao mala djeca.¹⁸ U Makarskoj je trajno živio samo Narciso. Toliku smrtnost djece u obitelji nije lako protumačiti jer njezine materijalne prilike, kako je već navedeno, ipak nisu bile posve loše. Osim toga, Makarska je tada imala liječnika, a postoji i svjedočanstvo da im je majka bila "žena stasita i krepka kao možda ni jedna druga mlada žena u Makarskoj".¹⁹ Međutim, medicina tada za neke dječje bolesti nije, nažalost, imala rješenje.

Zanimljivo je da don Eugen svomu prvom imenu nije poslije dodavao kao drugo ono što ga je službeno dobio, Klement, nego *Marija*, a još zani-

su im bile: *Ivanica* (r. 1812., u. kao udovica Ivana Nikolića 19. 6. 1890. u Makarskoj), *Vica* (r. 8. IX. 1817., u. kao udovica Josipa Vicentinija 11. VII. 1887. u Makarskoj), *Mandica* (r. 1819., u. neudana 21. III. 1894. u Makarskoj). Najmlađe dijete, sin *Anton Ivan*, rođen 31. V. 1823., pohađao je školske godine 1846./47. učiteljski tečaj pri glavnoj osnovnoj školi u Splitu (NAS, S-M, Školski arhiv, C. r. Caposcuola elementare maggiore di Spalato, Prospetto generale 1846./47., red. br. 9). Ostali podaci o njegovu životu nisu nam bili dostupni.

¹⁵ DAZd, Matična knjiga vjenčanih župe Makarska 1825.-1852., g. 1849. r. br. 8. i DASp, Matična knjiga umrlih župe Makarska 1895.-1905., g. 1897., bilješka bez red. broja).

¹⁶ Sve je to naveo u molbi upućenoj 10. rujna 1854. splitsko-makarskom biskupu Piniju, kojom je za sve koji se hrane u njegovoj kući tražio oprost od obveze nemrsa, barem za slučajeve kad je propisan i subotom, jer riba je, kaže on, skupa, a i ne bude je ponekad (NAS, S-M Spisi g. 1854., br. 1334.).

¹⁷ U Matičnoj knjizi rođenih župe Sv. Marka Evanđelista u Makarskoj, vođenoj u ono doba na talijanskom kao službenom jeziku ondašnje austrijske uprave u Dalmaciji, upisan je kao *Vusio Eugenio Clemente*. Krsnim kumom bio mu je tadašnji makarski ljekarnik Antonio Pojani (NAS, S-M Parice rođenih župe Makarska g. 1850., r. br. 42.).

¹⁸ To su prema upisima u matične knjige rođenih i umrlih župe Makarska: *Marijeta Ana* (r. 22. 10. 1851., u. 28. 4. 1854.), *Pietro Biagio* (r. 28. 1. 1853., u. 2. 2. 1853.), *Adelaide Marietta* (r. 24. 3. 1854., u. ?), *Emilia Margerita* (r. 24. 5. 1855., u. 8. 9. 1857.), *Leta Antonia* (r. 18. 2. 1856., u. 22. 8. 1857.), *Pietro Antonio* (r. 1859., u. 2. 9. 1861.), *Antonio Demetrio Marco* (r. 20. 3. 1861., u. 21. 4. 1862.) i najmlađi *Narciso* (r. 3. 9. 1862., vjenčan Anticom Prettner 27. 8. 1892., umro u Makarskoj 17. 4. 1925.).

¹⁹ Izjava makarskoga župnika Čovića u dopisu, u kojem je, s obzirom na molbu da se toj obitelji udijeli oprost od crkvenih propisa o nemrsu, izrazio negativno mišljenje (NAS, S-M Spisi g. 1854., br. 1334., župnikovo pismo od 18. 9. 1854.).

mljivije da je ponekad za svoje prvo navodio hrvatsku prevedenicu *Blagorod* dodajući joj oznaku zavičaja *Makaranin*.²⁰

Školovanje

Školovanje je započeo kao šestogodišnji dječak 4. studenoga 1856. u Višoj osnovnoj školi u Makarskoj, jednoj od četiri takve škole s četirima razredima što su tada djelovale na području Splitsko-makarske biskupije, a iz kojih se moglo bez dodatnog učenja i polaganja ispita prijeći u gimnaziju (upravo su u to doba promijenile naziv od “viših” u “glavne”, a ostale su, “niže”, imale samo tri razreda). Četvrti je razred završio ljeti g. 1860. Bio je izvrstan učenik od početka do završetka.²¹

Svih osam gimnazijskih razreda završio je u Visokoj carsko-kraljevskoj gimnaziji u Splitu (klasična gimnazija) od 1860. do 1868. boraveći u splitskome Biskupskom sjemeništu, od 1862. kao stipendist. U toj je školi njegovo ponašanje uvijek ocjenjivano kao “potpuno sukladno propisima” (*pienamente conforme*), pozornost na nastavi najčešće kao “snažna” (*intensa*), a marljivost dobra. Uspjeh mu je na svim polugodištima većinom bio ocijenjen kao dobar (još su uvijek đacima pretežno davane ocjene dobar i odličan, odnosno na talijanskomu *prima* i *prima con eminenza*, rjeđe dovoljan i pohvalan ili označene nekim drugim izrazom). Odličnih je ocjena u nižim gimnazijskim razredima dobivao više, u višima rijetko, uglavnom iz talijanskoga jezika, ponekad iz zemljopisa i povijesti (jedan predmet). Na svršetku VII. razreda napisana mu je iz talijanskoga ocjena “izvrstan zbog velike ljubavi i znanja” (*distinto per molto amore e cognizione*), a na kraju VIII. ipak samo “pohvalno” (*lodevole*), što bi odgovaralo današnjemu vrlo dobar. Najčudnije je to što je iz vjeronauka, iako sjemeništarač, gotovo redovito imao samo ocjenu dovoljan.²² Pri tom treba napomenuti da se tada gimna-

²⁰ Tom je hrvatskom inačicom autorski potpisao neka svoje djela sastavljena na hrvatskom i na njemačkom, a jednom se javlja i u spisu bečkoga Ministarstva za bogoštovlje i nastavu (Verwaltungsarchiv u Beču, Neuer Cultus, Sig 49, Fsz. 358, spis br. 32374. od 28. VIII. 1917.).

²¹ NAS, S-M, Školski arhiv, Viša osnovna škola u Makarskoj, školski imenici iz g. 1857.-1860. Eugen je u I. razredu ocijenjen kao najbolji od svih (*Otenne accesit*), a u IV. je među odličašima bio treći po redu (*Otenne il terzo accessit*).

²² Državni arhiv Split, Klasična gimnazija, školski katalozi K-30 do K-36. Dokumentacija o maturnim ispitima polaganima tijekom godina 1867./'68. - 1886./'87. nalazi se u svežnju K-88. Za stipendiju se natjecao već po svršetku I. razreda g. 1861. (NAS, S-M, Spisi g. 1861., br. 1151.), a Biskupski mu ju je ordinarijat dodijelio od prihoda bivšega Oratorija Sv. Filipa Neriya u Splitu g. 1862. (NAS, S-M, Spisi g. 1862., br. 1301. i 1396).

zizalce ocjenjivalo vrlo strogo, stoga je i bilo vrlo malo odlikaša.²³ Vusio se nije podvrgao maturalnom ispitu jer u ono doba to nije bio uvjet za upis u više bogoslovne škole. Zanimljivo je da su njegov sudrug Anton Pavišić i on 1867. pokušali, s biskupovom preporukom, a vjerojatno i po njegovoj želji, dobiti od Ministarstva za bogoštovlje i nastavu dopuštenje za polaganje osmoga razreda odmah po završetku sedmoga te potom iste 1867. upisati bogosloviju, ali njihova je molba odbijena.²⁴

Svoj četverogodišnji bogoslovni studij započeo je u Centralnome bogoslovnom sjemeništu u Zadru početkom studenoga 1868., a dovršio ga početkom prosinca 1872. Tijekom prvih triju godina polagao je redovito sve ispite. Od tada mogućih dviju prolaznih ocjena: "prvi red" (*prima*) i "prvi red s odlikom" (*prima con eminenza*), on je u svojoj prvoj godini navedenu najbolju postigao iz hrvatskoga jezika i dvaju biblijskih kolegija, a spomenutu dobru iz hebrejskoga, staroslavenskoga i fundamentalnog bogoslovlja. U drugoj i trećoj godini onih najboljih nije imao.²⁵ Po završetku treće, na početku jesenskih praznika, posjetio je Trst, što se može smatrati ranim izrazom njegove želje za upoznavanjem gradova i krajeva izvan Dalmacije.²⁶

U neprilici se našao o prvom polugodištu svoje četvrte godine studija, ujedno završne. Prema tada novom austrijskom zakonu o obvezatnoj vojničkoj službi donesenu 1870. od te su obveze bili oslobođeni samo studenti do završetka studija i svećenici. Eugen je, po crkvenim zakonima, za primanje svećeničkoga reda morao navršiti 24. godinu života, a uz moguću oprost iz Rima biti u dobi od najmanje 22 godine. Međutim, u slučaju da je u redovitom ispitnom roku ljeti 1872. položio završne ispite, on bi, stoga što je rođen 2. listopada 1850., na ređenje morao čekati najmanje nekoliko mje-

²³ U njegovu razredu uspjehom se najviše isticao Anton Pavišić, sin splitskoga stolara Ivana, koji je od prvoga do osmoga razreda gotovo iz svih predmeta imao odlične ocjene, ali ne i na vrlo strogom maturalnom ispitu. Kao mladi svećenik nastavio je viši bogoslovni studij u Beču, gdje je doktorirao. Po povratku u Split neko je vrijeme bio tajnik i kancelar biskupa Kalogijere, a potom stupio u Družbu Isusovu te došao na glas u Italiji i šire po svojim konferencijama i objavljenim djelima u časopisu *La civiltà cattolica* i samostalno, osobito onima posvećenima socijalnim pitanjima (v. nekrolog pod naslovom *Pavišić o. Antun D. I.*, List Biskupije splitske i makarske, br. 12. g. 1913., str. 97-98).

²⁴ NAS, S-M, Poz. 10, sveščić 3, spis pod br. prot. 1516/67. i Spisi g. 1867. br. 1772. i 2101. Biskup je u svojoj preporuci naglasio potrebu da Splitsko-makarska biskupija što prije dobije veći broj svećenika jer su mnoge župe bez župnika, a bogoslova je malo, pa je potrebno što prije pripremiti veći broj mladih svećenika.

²⁵ Usp. kataloge javnih ispita održanih tijekom njegova studija u: NAS, S-M, Centralno bogoslovno sjemenište, Katalozi, sv. VI. ak. god. 1868./'69. i VII. ak. god. 1869./'70.-1871./'72.

²⁶ NAS, S-M, Spisi g. 1871. br. 1911., 1843. i 1844.

seci. U međuvremenu bi bio pozvan u vojsku kao i svaki drugi obveznik, čime bi njegovo skoro ređenje postalo upitnim. Stoga je početkom drugoga polugodišta, pozivajući se na pogoršano zdravstveno stanje, prestao pohađati predavanja te dobio odobrenje za oporavak kod svojih u Makarskoj na neodređeno vrijeme. U molbi što ju je 19. ožujka 1872. iz Makarske uputio splitsko-makarskomu biskupu iznio je svoj gore opisani nezgodan položaj te ga zamolio da mu iz Rima ishodi potrebni oprost od nedostatka propisane dobi za ređenje, koji bi mu omogućio da bude zaređen najradije na svoj 22. rođendan.²⁷ Pismom od sljedećega 31. ožujka zamolio ga je neka mu odredi nekoga od članova zbornoga kaptola u Makarskoj, koji bi mu pomagao u svladavanju gradiva iz crkvenoga prava i osobito iz pastoralne teologije, kako bi te predmete mogao, čim dobije već spomenuti oprost, uspješno položiti u Zadru. Biskup mu je za voditelja u tom dijelu studija odredio kanonika Josipa Bezića.²⁸ Spomenuta dva preostala ispita položio je 4. i 5. prosinca 1872.²⁹

Prva svećenička služba u Splitsko-makarskoj biskupiji – podžupnik Donjega Sela i poslužitelj Maslinice na otoku Šolti (1873. - 1880.)

Vusio je za svećenika Splitsko-makarske biskupije zaređen u Makarskoj 9. veljače 1873.³⁰ Nakon toga se u rodnom gradu pripremao za poseban ispit propisan za svećenike prije dobivanja ispovjedničkih ovlasti. Položio ga je pred biskupijskim povjerenstvom u Makarskoj 17. srpnja 1873.³¹ U međuvremenu ga je austro-ugarsko Ratno ministarstvo imenovalo rezervnim vojničkim kapelanom (3. IV. 1873.).³² Očekujući stalnu crkvenu službu u Splitsko-makarskoj biskupiji, za koju je školovan i zaređen, u makarskoj je konkatedralnoj crkvi Sv. Marka zamjenjivao, bez posebnog imenovanja,

²⁷ Istinitost te Vusijeve nezgode s obzirom na opasnost da bude pozvan u vojsku i legalan način na koji se ona mogla izbjeći potvrdio je i Grgur Rajčević, tadašnji rektor Centralnoga bogoslovnog sjemeništa, kasniji zadarski nadbiskup. Molba i rektorovo mišljenje nalaze se u: NAS, S-M, Spisi g. 1872. br. 679.

²⁸ NAS, S-M Spisi g. 1872. br. 746.

²⁹ NAS, S-M, Centralno bogoslovno sjemenište, sv. VII., ak. god. 1872./73.

³⁰ Sve više kleričke službe i redove primio je u Makarskoj. Podijelio mu ih je pomoćni splitsko-makarski biskup Kazimir Forlani: subđakonski i đakonski 29. XII. 1872. i 5. I. 1873. (NAS, S-M, Poz. 123.a., god. 1873. spis br. 54.), a svećenički 9. II. 1873. (NAS, S-M, Poz. 123.a., god. 1873. spis br. 555.), nakon što je početkom veljače 1873. iz Rima stigao oprost od nenavršene dobi propisane za svećeničko ređenje (NAS, S-M, Protokol g. 1873. br. 337.).

³¹ NAS, S-M, Spisi g. 1873. br. 1464.

³² NAS, S-M, Spisi g. 1873. br. 946.

neke svećenike koje je biskup uzeo za suradnike u vizitaciji seoskih župa, što je trajalo od svibnja do kolovoza te godine.³³

Upravu podžupe³⁴ Donje Selo i posluživanje župne ispostave Maslinica na otoku Šolti preuzeo je 31. kolovoza 1873.³⁵ U toj je službi ostao do konca siječnja 1880.³⁶ Dočekale su ga ondje razne neprilike. Jedna od glavnih bila je u tome što je njegov prethodnik don Ivan Miličić bio u sukobu s dijelom župljana, a drugi ga je dio podupirao. Među onima koje je Miličićeva nagla smjena ozlovoljila bio je i knez Petar Alberti. On se, osim toga, kao nosilac patronatskog prava nad masliničkom crkvom Sv. Nikole osjećao povrijeđen time što o promjeni svećenika nije bio napose službeno obaviješten. Zbog toga don Eugenu nije dopustio u spomenutoj crkvi služiti misu. Osim toga, župna je kuća u Donjem Selu bila stara, u lošu stanju i tijesna, uz to bez čatrne, a na otoku Šolti nema izvora, pa je nedostatak pitke vode u ljetnim mjesecima svima stvarao velike neprilike. Novi je župni upravitelj već 1. rujna 1873. o svemu tome izvijestio Biskupski ordinarijat te zatražio odgovarajuća rješenja.³⁷ Spomenuti se Petar Alberti zadovoljio naknadnim primitkom službene obavijesti, pa mladom Vusiju više nije priječio službu u masliničkoj crkvi,³⁸ a on se s mladenačkim poletom prihvatio svoga posla. Uporno je nastojao oko duhovne obnove svojih župljana i materijalne župnih zgrada. Uz to je gotovo cijelo vrijeme svoje službe na Šolti vodio pomoćnu pučku školu u Donjem selu kao njezin učitelj i vjeroučitelj³⁹ te svim silama poticao gospodarski napredak spomenutih sela i cijelog otoka, o čemu će biti govora napose.

Ne raspoložemo konkretnim podacima o uspjehu Vusijeva djelovanja na čisto vjerskom i duhovnom polju jer odavno nema živih svjedoka koji bi ih mogli pružiti, a u pisanim vrelima općenito ih bude samo u izvanrednim slučajevima. Ostvarenja materijalne naravi ostavila su trag u zapisniku

³³ NAS, S-M, Spisi g. 1873. br. 1946.

³⁴ "Podžupa" je ondašnja hrvatska inačica latinskoga službenog naziva "cappellania curata", a značila je ustvari samostalnu dušobrižničku postaju koja je formalno ovisna o nekoj većoj župi, a tzv. Organskim dekretom iz g. 1849. pravo punopravne župe bilo je priznato samo većim župnim zajednicama.

³⁵ NAS, S-M, Spisi g. 1873. br. 1674.

³⁶ NAS, S-M, Poz. 347/3., g. 1880. pod *Villa inferiore* (Donje Selo).

³⁷ NAS, S-M, Spisi g. 1873. br. 1676.

³⁸ NAS, S-M, Spisi g. 1873. br. 1793.

³⁹ Podatke o njegovu djelovanju u toj školi donose biskupijski godišnjaci iz tih godina (*Schematismo della Diocesi di Spalato e Macarsca per l'anno 1874.*, Spalato 1874.; *Stato del clero e popolo della Diocesi di Spalato e Macarsca ...*, Spalato 1875. i sljedeći, u svakomu od njih pod *Vicedecanato di Solta, Villa Inferiore*).

o primopredaji župe njegovu nasljedniku, sastavljenju 1. veljače 1880., i u nj uklopljenu inventaru. Odatle doznajemo da je 1875. sastavio novu anagrafsku knjigu, tzv. stanje duša, pobrinuo se 1878. da se dvjema starim sobama u župnoj kući doda nova te sagradi kuhinja, da joj se uredi dvorište te u njemu zasade dva limuna (1875.), da se župna kuća izvana ožbuka, a u njoj, na prvom katu, promijene dotrajali podovi i troja sobna vrata. Osim toga, osigurao je da župniku bude priznato pravo na jedan kabao vode dnevno iz obližnje čatrnje u vlasništvu župnoga crkvinarstva, što ju je on g. 1878. dao sagraditi te za to od cara isposlovao određena sredstva. Za područnu crkvu Sv. Jele nabavio je 1876. slike postaja križnog puta. Župna je crkva Sv. Martina g. 1875. izvana ožbukana, a za nju su 1877. i 1878. nabavljeni novi kipovi sv. Martina i sv. Vicenca, kupovano ponešto novoga bogoslužnog ruha za svećenika i ministrante i drugog pribora, a za Maslinicu je 1879. sastavio odbor koji je imao prikupljati sredstva za gradnju nove crkve, čime bi se izbjeglo buduća uplitanja nosilaca patronatskog prava u crkvene prilike.⁴⁰

Na službi u rodnom gradu i kraju od 1880. do 1883. u ozračju političkih previranja, stranačkih suprotstavljanja i izbornih nadmetanja

Vusio je nakon premještaja u rodni grad Makarsku najprije vršio službe koralnoga vikara, župnoga pomoćnika, nedjeljnog propovjednika i obredničara tamošnje konkatedralne i župne crkve Sv. Marka Evanđelista,⁴¹ i to redovito od 7. veljače 1880.⁴² do 1. rujna 1881., kad je preuzeo službu poslužitelja obližnje župe Makar-Kotišina.⁴³ U toj drugoj službi, formalno dodatnoj, ali ustvari glavnoj, ostao je do 6. travnja 1883.⁴⁴

Njegovo svećeničko djelovanje u domaćoj sredini, a u ozračju tadašnjih političkih previranja i međustranačkih sukoba, brzo se pokazalo vrlo osjetljivim i otežanim. Gradska i kotarska uprava bile su u narodnjačkim rukama već duže od desetljeća,⁴⁵ ali autonomaši se nisu mirili s gubitkom dota-

⁴⁰ NAS, S-M, Poz. 347/3., g. 1880., pod *Villa Inferiore* (Donje Selo), 1-3.

⁴¹ "Obredničar" je ondašnji hrvatski izraz za svećenika koji vodi brigu o točnom obavljanju svečanog bogoslužja u određenoj biskupskoj crkvi.

⁴² NAS, S-M, Protokol g. 1880. br. 368, 747 i *Stato del clero e popolo della Diocesi di Spalato e Macarsca* ..., Spalato 1880., str. 12. Obredničarom je imenovan odlukom makarskoga Generalnog vikarijata od 21. III. 1880. (NAS, S-M, Spisi generalnog vikarijata u Makarskoj, br. 182.).

⁴³ NAS, S-M, Poz. 347/3, g. 1881., zapisnik o primopredaji pod Makar-Kotišina (spis br. 1907.).

⁴⁴ NAS, S-M, Poz. 347/3, g. 1883. pod Makar-Kotišina, zapisnik o primopredaji (spis br. 934.).

⁴⁵ Usp. Stijepo Obad, Makarsko primorje u Pavlinovićevo doba, u: *Pavlinović u politici i književnosti*, ur. Nikša Stančić, Zagreb /1990./, str. 58, Velimir Urlić, Načelnici općine Makarska od 1865.-1941.

dašnjega društvenog i političkog utjecaja. Oštra suprotstavljanja bila su gotovo svakodnevna pojava. U tako napetom stanju teško je bilo koji svećenik mogao ostati sasvim po strani, pogotovo ako je bio domaći sin.

Od don Eugena povratka u Makarsku pomno se pratilo koje bi značenje mogao imati svaki njegov javni nastup i izgovorena riječ. Njegova pretjerana samouvjerenost, još uvijek mladenačka, i prirođena naglost nerijetko su ga, kad se radilo o suprotstavljanju političkim programima i potezima, njemu neprihvatljivim, navodile na nesmotrenost u ponašanju i govoru. Pripadao je na samom početku, po svemu sudeći, narodnjacima, a potom se priklonio malobrojnom krugu onih Makarana koji su se svrstavali u kategoriju "slavodalmatinaca" politički odanih Monarhiji (*slavodalmati austriaci*), među kojima se na pokrajinskoj razini najviše isticao ugledni svećenik Luigi Cesare Pavišić (1823. - 1905.), a u Makarskoj tadašnji pomoćni biskup i generalni vikar Stjepan Benedikt Pavlović Lučić (1825. - 1905.).

Svojevrсна napetost između mladoga don Eugena i makarskih narodnjaka počela se javljati odmah po njegovu preuzimanju spomenutih služba u gradu. Bila je najprije povezana s njegovim dodatnim zaduženjem da te 1880. godine u konkatedrali drži niz korizmenih propovijedi na hrvatskom jeziku.⁴⁶ Neki su Makarani pokušali preko blagajnika župnoga vijeća Nonkovića dobiti privolu Biskupskoga ordinarijata u Splitu na prijedlog da barem jedna propovijed tjedno bude još i na talijanskom jeziku, s čime je Vusio bio suglasan. Međutim, općinska se uprava tomu odlučno usprotivila, pa je iz Splita stigla naredba neka se s obzirom na upotrebu jezika ne unose nikakve promjene.⁴⁷ Sve je, čini se, teklo u redu do Vusijeve propovijedi održane na Veliki petak, koja je ozlovoljila predstavnike mjesnih vlasti jer su zaključili da su se neke u njoj iznesene aluzije na njih odnosile.

Do velikih je napetosti došlo početkom proljeća sljedeće godine. Isti su mu predstavnici općinskih vlasti zamjerali što im je te godine u konkatedralnoj i župnoj crkvi prije i za svečane uskrsne mise kao obredničar uskratio, po njihovu sudu zlonamjerno, neke do tada na taj blagdan uobičajene počasti. Na to su se žalili u pismu upućenu 20. travnja 1881. splitsko-makarskom biskupu Kalogjeri.⁴⁸ U drugom pismu koje su već sutradan uputili na istu adresu optužili su ga za javne napade uvredljivim riječima, čak i za navodne prijetnje tvornim napadom na neimenovanoga "svećeničkog do-

godine, *Makarsko primorje*, br. 3, Makarska 1997., str. 48-49.

⁴⁶ NAS, S-M, Poz. 151, g. 1880, br. 211.

⁴⁷ NAS-SM, Protokol g. 1880. brojevi 372, 414 i 461.

⁴⁸ NAS-SM, Spisi, pismo od 20. IV. 1881. uklopljeno u br. 1118. iz g. 1882.

stojanstvenika” i uvrede nanesene nekim drugim makarskim svećenicima.⁴⁹ U isto je vrijeme don Mihovil Pavlinović preko spomenutoga generalnog vikara i pomoćnog biskupa tražio od mladoga Vusija ispriku za uvredu nanesenu njemu osobno u crkvenom prostoru.⁵⁰ Slično je postupio i makarski narodnjak Antun Dejan opisujući verbalni napad što ga je doživio od Vusija zbog svoga dopisa iz Makarske objavljena tih dana u Narodnom listu, i to pred ljudima na trgu. Vusio je, kaže Dejan, vrlo ružno grdio njega, Pavlinovića i Općinu te vičući tvrdio da je taj porugljivi tekst sastavio Pavlinović, a Dejan mu samo “prodao svoj potpis”.⁵¹ U slučaju spomenutoga Pavlinovićeve zahtjeva biskup se Pavlović Lučić, nakon Vusijeva pisanog očitovanja i dodatne Pavlinovićeve pisane izjave, smatrao dužnim ukoriti uvreditelja službeno izdanom odlukom.⁵² U pozadini svih tih napetosti, bilo je, čini se, to što je prije toga Vusio sa skupinom istomišljenika otkazao članstvo u Hrvatskoj čitaonici.

Nakon toga ljeti je g. 1881. zatražio i dobio službu poslužitelja župe Makar-Kotišina. Vršio ju je, kako je već navedeno, malo dulje od godine dana i sedam mjeseci, zadržavajući i dalje naslove koralnoga vikara i župnoga pomoćnika u Makarskoj.⁵³ Možda je tako postupio po savjetu spomenutoga biskupa, koji mu je s obzirom na političke nazore bio više-manje blizak, ne bi li njegovim privremenim i djelomičnim povlačenjem iz grada došlo barem donekle do smirenja napetosti stvorenih oko njega. Međutim, tim se ustvari nije ništa u bitnom promijenilo jer su spomenuta dva sela toliko blizu gradu da je on i dalje ostao živo nazočan na prijašnjem poprištu političke borbe, s tim da je ono od tada bilo i nešto malo šire.

⁴⁹ Ondje, pismo od 22. IV. 1881. uklopljeno u br. 1118. iz g. 1882.

⁵⁰ NAS-SM, Generalni vikarijat u Makarskoj, Spisi g. 1881., br. 240.

⁵¹ NAS-SM, Generalni vikarijat u Makarskoj, Spisi g. 1881., br. 245. Dejanov je dopis zaista vrlo grub napad na Vusija, čije ime nije naveo, ali je svima u Makarskoj bilo jasno da se radi o njemu. On je tu prikazan, među ostalim, kao prevrtljivac, koji je “autonomaše varao, Hrvatom se zvao ..., nekoristnog se hrvatstva odrekao” (*Narodni list*, 20, 16. IV. 1881., br. 30., str. 3 u rubrici “Priopćeno”).

⁵² NAS-SM, Generalni vikarijat u Makarskoj, Spisi g. 1881., br. 307., 308. i 316.

⁵³ U biskupijskim godišnjacima za 1882.-1883. navedena je ta nova služba (*Makar-Kotišina ... cura interim commisa est Rev. D. Eugenio M. Vusio*), ali i one prijašnje u konkatedrali i župi Sv. Marka (*Status personalis et localis Dioecesis Spalatensis et Makarskensis pro anno Domini 1883*, Spalati 1883., str. 17 i 37).

Od uzbune oko ishoda natječaja za makarskog kanonika do odlaska iz zavičaja i Splitsko-makarske biskupije

Po svemu se može zaključiti da je mladi svećenik Vusio g. 1880. sa zadovoljstvom zamijenio župničku službu na otoku Šolti za niže crkvene službe u Makarskoj, u kojoj je rođen i odrastao, u kojoj su živjeli njegovi najbliži na čelu s već ostarjelim ocem. Marljiv i poduzetan, s pravom se mogao nadati da će s vremenom dobiti neku višu službu u rodnom kraju, crkvenu ili prosvjetnu, u kojoj će svoje prirodne sposobnosti dalje razvijati.

U tom je smjeru 13. veljače 1881. zatražio dopuštenje svojih crkvenih poglavara da se smije natjecati za službu kotarskoga školskog nadzornika u Makarskoj, koja je dotada gotovo redovito bila povjeravana nekomu iz svećeničkih redova. Biskupski ordinarijat mu je to dopustio potvrđujući ujedno da on već drugu godinu zaredom privatno poučava više dječaka u predmetima prvih četiriju gimnazijskih razreda pripremajući ih za odgovarajuće ispite te da je s posebnim dopuštanjem bečkoga Ministarstva na Šolti tijekom četiriju godina držao večernju poljodjelsku školu za odrasle, a uz to u šoltanskome Donjem Selu šest godina bio učiteljem pučke pomoćne škole.⁵⁴

U tom pokušaju nije uspio vjerojatno najviše zbog toga što su mu, iz već navedenih razloga, bile nesklone kotarske vlasti, kao i općinske, a bez njihove suglasnosti i potpore teško da je mogao biti izabran. Taj ga neuspjeh vjerojatno nije previše pogodio, ali u sljedećim su godinama, 1883. i 1884., prilike po nj pošle vrlo lošim smjerom na više razina. U tijeku je tada bilo žestoko nadmetanje dvojice kandidata iz Makarske za zastupničko mjesto u Dalmatinskom saboru, narodnjačkoga Kažimira Ljubića i izvanstranačkoga, već spominjanoga pomoćnog biskupa Pavlovića Lučića, čiju su kandidaturu podupirali makarski autonomaši.⁵⁵ Na žestokom udaru makarskih narodnjaka tada nije bio samo njima suparnički kandidat nego i don Eugen kao jedan od rijetkih makarskih svećenika njemu privrženih, koji je, štoviše, imao vodeću ulogu u njegovoj predizbornoj promidžbi.⁵⁶

⁵⁴ NAS, S-M, Spisi, g. 1881. br. 441. Ordinarijat se, međutim, nije složio prije toga s prijedlogom uprave makarske osnovne škole da Vusio preuzme suplenturu bolesnog učitelja II. razreda. Odgovorio je 19. IV. 1880. da bi se to kosilo s vršenjem njegovih crkvenih obveza (NAS, S-M, Protokol g. 1880., br. 911.). Natjecanja svećenika za redovite prosvjetne službe, naprotiv, prema tadašnjim uredbama nije smio priječiti.

⁵⁵ O toj kandidaturi v. Obad, Makarsko primorje, str. 58.

⁵⁶ To tvrdi don Šimun Andelinović u pismu upućenu 4. rujna 1883. biskupu Kalogjeri (NAS, S-M, Poz. 309, f. 64v).

Otprilike u isto vrijeme odvio se Vusijev neuspjeli pokušaj da dobije kanički mjesto u tamošnjem konkatedralnom kaptolu, čiji ga je negativni ishod naprosto izbacio iz kolotečine te doveo u gotovo otvoreni sukob s dijecezanskim biskupom Markom Kalogjerom. Natječaj je za tada raspoloživi kanonikat otvoren 11. svibnja 1882.⁵⁷ On je, iako jedan u nizu od sedmorice natjecatelja, smatrao da mu je taj ugledni položaj unaprijed osiguran jer da ga je zaslužio prije svega svojim vrlo ozbiljnim i višegodišnjim radom na prikupljanju dokumentacije i sastavljanju službenog teksta pozicije za pokretanje postupka o proglašenju blaženim i svetim makarskoga biskupa Nikole Bijankovića (1645. - 1730.) u Rimu. Biskup mu je Kalogjera za taj trud prigodom zaključenja spomenutoga postupka izdao službenu pohvalnicu u pisanom obliku te usput rekao da je zavrijedio postati makarskim kanonikom, što je on shvatio kao obećanje.⁵⁸ Međutim, to mu se nije ni moglo obećati. Prema tadašnjim uredbama propisana je tablica s podacima svih natjecatelja: osobnim, o školovanju, dotadašnjim službama i stečenim zaslugama, po svršetku natječajnog roka slana Dalmatinskom namjesništvu u Zadar, koje ju je, uz svoje popratno mišljenje, prosljeđivalo Ministarstvu bogoštovlja u Beč, a odluku je donosio car. S obzirom na to da je Vusio bio najmlađi od svih natjecatelja i s najmanje godina službe, razumljivo je da nije uvršten u tzv. ternu, dodatnu tablicu sastavljenu u Splitu, u kojoj su bila imena trojice s ostvarenim najboljim uvjetima. U nju je na prvo mjesto stavljen te poslije bio imenovan don Ante Žuvela, kojemu je po uspjehu postizanu tijekom školovanja i u dotadašnjim službama to mjesto i pripadalo.⁵⁹ Jedinom nezgodnom okolnošću mogao je netko smatrati činjenicu da je Žuvela rođen u istomu mjestu u kojem i biskup Kalogjera.

⁵⁷ NAS, S-M, Poz. 209, sveščić za g. 1882./1883., spis broj 1205. Vusijeva je molba datirana 16. V. 1882. (ondje, Protokol. br. 1317.).

⁵⁸ To obećanje, navodno javno izrečeno, spominje s negodovanjem u pismu poslanu neimenovanom splitskom kanoniku početkom g. 1883., kad se očekivala skora odluka i pročulo da veće izgleda ima natjecatelj Žuvela (NAS, S-M, Poz. 309, f. 1v).

⁵⁹ Rođen je g. 1836. u Blatu na Korčuli, gdje je završio osnovnu školu, nižu gimnaziju u Dubrovniku, a višu i filozofsko-teološki studij s izvrsnim uspjehom na franjevačkim školama u Peruggi i u Rimu. Kao osposobljeni profesor predavao je logiku, racionalnu filozofiju i etiku na franjevačkom višem učilištu u Kopru od 1. XI. 1860. do 31. X. 1863. Potom je svećenički djelovao kao župni pomoćnik u rodnoj župi, a od 1868. u župama Splitsko-makarske biskupije Podgrađu, Grabu, Makarskoj i napokon od g. 1877. kao stalni župnik u Podgori, ukupno 17 godina i 7 mjeseci. Niz korizmenih propovijedi održao je četiri puta u Makarskoj i jednom u Trogiru (NAS, S-M Poz. 209, god. 1882./83., natječajna tablica pod br. 7; ondje, Životopisi članova Makarskoga kaptola, rukopis iz oko g. 1890.).

Osim toga što po učenosti i dotadašnjim službama nije bio ni blizu Žuvele,⁶⁰ Vusio je u nepovoljnijem položaju bio i zbog prethodnih optužaba za stvaranje sukoba i grubo vrijeđanje protivnika, zbog čega je, kako je već navedeno, s crkvene strane bio i službeno ukoren. Pomoćni je biskup Pavlović tom nedostatku svoga privrženika nastojao doskočiti tako što je u posvjedočenju izdanu njemu u prilog nakon otvaranja spomenutog natječaja tvrdio da on više nije onakav kakav je bio prošle godine (*Il Vusio d'un anno fa non è a confondersi col Vusio d'oggi*), kad je njegovo ponašanje u sukobima s protivnicima zasluživalo opravdane prigovore jer je “na silu išao silom, vrijeđan, vrijeđao”, a sad se popravio, premda je i sada “jasan i otvoren oporbenjak prema općinskoj upravi” (*è uno spiegato, aperto oppositore all'indirizzo della locale Amministrazione comunale*), ali “ne povrjeđuje osobe” (*non lede le persone*). Ako tko drži da ga je povrijedio, nastavlja Pavlović, neka ga tuži sudu, ali nipošto ne može biti opravdano nastojanje “da ga se uništi te pretvori u prah samo stoga što je neugodan” (*distruggere, polverizzare perché unicamente incomodo*).⁶¹

Za ishod toga natječaja doznalo se znatno prije službenog proglašenja (6. VI. 1883.) i svečanog ustoličenja novoga kanonika Žuvele (30. VI. 1883.).⁶² Na prvu vijest o tome Vusio nije mogao zatomiti svoje veliko razočaranje. Njemu je dano do znanja da više ne može ostati u Makarskoj. Već je 23. veljače 1883. pisao neimenovanom kanoniku u Splitu da mu je neprihvatljiva mogućnost povratka u župu Donje Selo, a isto tako odlaska u župu Zagvozđ, što mu se tada nudilo, pozivajući se još uvijek na navodno biskupovo obećanje.⁶³ Njegova je majka u njegovo ime, a nedvojbeno u skladu s trenutnim njegovim raspoloženjem, zacijelo uz izričitu suglasnost, zatražila od biskupa, posredovanjem splitskoga kanonika Vuškovića, da mu se izda otpusnica za prelazak u neku drugu biskupiju, što mu je 19. ožujka 1883. i

⁶⁰ Vusio je tijekom školovanja postizao osrednji uspjeh, u vrijeme zaključenja natječaja tek je bio navršio 32. godinu svoga života, a u službi bio samo nešto više od 7 godina (NAS, S-M Poz. 209, god. 1882./83., natječajna tablica pod br. 7; DAZd, Spisi Registrature Namjesništva, 1883., svežanj 3058, fasc. IV.c., br. 7433.).

⁶¹ To je posvjedočenje datirano u Makarskoj 16. V. 1882. (NAS, S-M, Spisi g. 1882., pod br. 1118). Vusijeva molba upućena Biskupskom ordinarijatu 5. I. 1883., da odluka iz g. 1881. o njemu danu ukoru zbog uvrede nanesene Pavlinoviću bude povučena (NAS, S-M Protokol g. 1883. br. 54. i 125.) povezana je također s natječajem, u kojemu bi taj ukor za Vusija kao natjecatelja imao negativan učinak.

⁶² NAS, S-M, Poz. 209, sveščić za g. 1882./1883., spis brojevi 1382./83. i 1601./83.

⁶³ NAS, S-M, Poz. 309, f. 1r-2r.

poslano.⁶⁴ On ju je brzo vratio natrag s obrazloženjem da ju nije tražio.⁶⁵ U međuvremenu je razriješen od svih dotadašnjih crkvenih služba u Makarskoj i u obližnjoj župi Makar-Kotišina te imenovan upraviteljem župe Opuzen (6. travnja 1883.).⁶⁶ Zbog nemogućnosti izvršenja odluke o promjeni župnika u Opuzenu,⁶⁷ on je 22. ožujka 1883. imenovan upraviteljem župe Muć Donji, što nije odbio, ali je javio u Split da izvršenje mora znatno odgoditi zbog bolesti. Iz Biskupskog je ordinarijata na to odgovoreno neka ostane na raspolaganju za neku drugu službu.⁶⁸ To mu rješenje nipošto nije odgovaralo jer je ostao bez redovitih primanja.

Njegovo je neraspoloženje takvim razvojem događaja brzo doseglo vrhunac. U pismu poslanu Biskupskom ordinarijatu 11. travnja 1883. prosvjedovao je protiv širenja glasina da je on autor napada na biskupa Kalogjeru objavljena u listu "Sloboda".⁶⁹ Međutim, biskupu su od sredine sljedećega mjeseca lipnja stizala izvješća o tome kako ga Vusio u Makarskoj javno i žestoko grdi i napada kojekakvim riječima.⁷⁰ O takvu je Vusijevu ponašanju posvjedočio i općinski načelnik Vuković 22. VII. 1883. u pismu naslovljenu na makarskoga župnika don Ivana Baškovića. Naveo je Vusijeve riječi što ih je navodno pred njim izrekao te naglasio: "Začudno je svakomu da ovo postupanje Vusia njemu pretpostavljene osobe trpe."⁷¹

Napokon je biskup, smatrajući da glas o tome proširen u makarskoj javnosti nije spojiv s daljnjom mogućnošću njegova bilo kojega svećeničkog djelovanja u toj sredini, 4. kolovoza 1883. izdao odluku kojom mu zabranjuje vršenje svećeničkih čina u gradskoj i okolnim župama.⁷² On je, pogođen tom kaznom, iznenada i bez potrebnog dopuštenja 10. kolovoza otputovao u Rim, u kojemu je pred sudištima Svete Stolice pokušao osporiti biskupo-

⁶⁴ NAS, S-M, Poz. 309, f. 5r-6r.

⁶⁵ NAS, S-M, Poz. 309, f. 11r-12r.

⁶⁶ NAS, S-M, Poz. 13A, sveščić za g. 1883., br. 625. i 749.; Poz. 347/3, g. 1883. pod Makar-Kotišina, zapisnik o primopredaji (spis br. 934.).

⁶⁷ NAS, S-M, Poz. 9B, f. 20rv.

⁶⁸ NAS, S-M, Spisi g. 1883., br. 869 i 873; ondje, Poz. 9B, f. 39r.; ondje, Generalni vikarijat Makarska, Spisi g. 1883., br. 227.

⁶⁹ NAS, S-M, Poz. 309, f. 11r-12r. Makarski je župnik Bašković u pismu od 27. VII. 1883. izrazio uvjerenje da je Vusio zaista "neizravni autor" toga i drugih napisa protiv biskupa Kalogjere objavljenih u tim novinama (ondje, f. 54r).

⁷⁰ NAS, S-M, Poz. 309, f. 15r, 50r-55r. Ta su izvješća naknadno (16. i 18. VIII.) označena brojevima prezidijalnog protokola.

⁷¹ Ondje, f. 57rv.

⁷² Ondje, f. 18r, 22rv.

vu odluku.⁷³ Vratio se 29. kolovoza s uvjerenjem da je u tome uspio,⁷⁴ ali je brzo shvatio da se mora biskupu ispričati, na što ga je poticao i tadašnji metropolit Petar D. Maupas, te izraziti spremnost za službu u nekoj župi izvan Makarske, što je tijekom rujna i učinio,⁷⁵ pa mu je kazna oprostena.⁷⁶ O pozitivnoj promjeni njegova ponašanja nakon toga pisao je 10. rujna 1883. biskupu Kalogjeri i makarski župnik Bašković izražavajući svoje uvjerenje da ga je “upropastilo loše društvo”, a da bi ga “dobro brzo ispravilo” jer je dovoljno pametan da shvati “od kakve mu je koristi bilo prijateljstvo i bliskost pokvarenih svjetovnjaka, koji su ga prije stalno okruživali, a sada ga svi gotovo posve napustili”.⁷⁷

Vusiju se od više tada ponuđenih službi najpovoljnijom činila ona stalnoga župnika u nedalekoj omiškoj Rogoznici, za koju je upravo bio otvoren natječaj, pa se i on prijavio. Ne shvaćajući još uvijek da svakako mora napustiti dotadašnju užu sredinu, natjecao se u isto vrijeme i za stalnoga župnika Makra-Kotišine.⁷⁸ Međutim, sve se to brzo pokazalo nemogućim.

Biskup mu je želio izići ususret, ali je naišao na žestoki otpor Omiške općine i samih rogozničkih župljana. Omiški je načelnik Ivan Franceski 13. studenoga 1883., dok je natječaj još bio u tijeku, posjetio biskupa Kalogjeru te ga molio da Vusija ne šalje ni u Rogoznicu ni u bilo koju župu u njegovoj općini.⁷⁹ Razlog je toga protivljenja iznio i u pismu poslanu biskupu 23. studenoga. Prema njemu, u Omišu je i u okolici tada bio proširen glas da je Vusio “smutljivac, čovjek nemirna duha, sastavljač klevetničkih napisa, nenasan, a osobito politički agitator i fanatični sljedbenik talijansko-srpske stranke, što za težaka u omiškom kraju, poznata po svojim osjećajima ljubavi i odanosti vjeri i hrvatskoj domovini, znači isto što i dalmatinski odmetnik i neprijatelj katoličke vjere”.⁸⁰ Dodao je još i to da bi on u Rogoznici

⁷³ Ondje, f. 45r.

⁷⁴ Ondje, f. 48r.

⁷⁵ Ondje, f. 68r, 73v. O tom svjedoči Vusijevo opširno pismo upućeno biskupu Kalogjeri 20. IX. 1883., u kojemu ipak nije priznao da ga je javno napadao, a one koji su mu to pripisivali i o tom biskupa izvještavali poimence je spomenuo proglašavajući ih redom svojim osobnim protivnicima. Molio je da mu se dodijeli položaj stalnoga župnika u omiškoj Rogoznici (ondje, f. 75r-79r).

⁷⁶ Ondje, f. 83r.

⁷⁷ Ondje, f. 68r.

⁷⁸ U pismu poslanu 10. XII. 1883. biskupu Kalogjeri kaže da je obje molbe predao “jučer”. Želi Rogoznicu u skladu s pregovorima “između mene, njegove ekscelencije nadbiskupa Maupasa i Vas”, ali se zbog nastalih protivljenja u Rogoznici prijavio i za Makar-Kotišinu, u kojoj ga “puk želi, a drugim natjecateljima nije privlačna” (ondje, f. 97rv).

⁷⁹ Usp. biskupovu vlastoručnu bilješku o tom posjetu (Ondje, f. 84r).

⁸⁰ Ondje, f. 89v.

izazvao nemire jer među župljanima se već na prvu vijest o njegovu mogućem dolasku javlja neraspoloženje.⁸¹ Vjerojatno je već prije na istu adresu stiglo i pismo iz Rogoznice (nadnevak 18. studenoga 1883.) poslano u ime šezdeset i dvojice župljana. Svi su oni, kaže se tu, uznemireni viješću da im za župnika dolazi “neki pop Vužio iz Makarske, koji je na glasu kao nemiran i zaneseni pristaša talijanske-srpske stranke”, što bi “bez sumnje prouzrokovalo nemir i uzbunu u našem selu u kojem vlada čisti katulički-hrvatski duh i misao”.⁸²

Vusio je, obaviješten o otporu Omiške općine, koji se prelio i na Rogoždane, mogao shvatiti da njegova prva natječajna molba nema izgleda za uspjeh, a s obzirom na prethodna zbivanja još manje ona druga. Svejedno se još na smjeni godina 1883. i 1884. nadao povoljnu ishod. ⁸³ Štoviše, toliko je bio opsjednut svojim zavičajem da se, nakon svega što se događalo, usudio javiti biskupu da su sela Makar i Kotišina njega predložila za svoga stalnog župnika, pa neka ga prije rješenja samog natječaja, do kojega može proći još mnogo vremena, imenuje tamošnjim župnim upraviteljem, na što mu je 18. veljače 1884. odgovoreno da je ta služba već povjerena drugom svećeniku.⁸⁴

Natjecatelj je tek nakon toga shvatio da nikako ne može dobiti službu povezanu s mogućnošću njegova ostanka u Makarskoj ili uolikoj-tolikoj njezinoj blizini. To je bilo dovoljno za njegovu odluku o napuštanju Splitsko-makarske biskupije. Uslijedio je toga puta vlastoručno napisani i potpisani zahtjev da mu se dade otpusnica jer se želi pridružiti Zadarskoj nadbiskupiji,⁸⁵ što je odmah prihvaćeno, a odluka je o tome izdana već 5. ožujka 1884.⁸⁶

⁸¹ Ondje, f. 90r. Svećenik je don Mihovil Dubravčić 4. XII. 1883. zapisnički potvrdio da mu je Vusio za putovanja brodom, kojim su putovali iz Splita, on za Omiš, a Vusio za Makarsku, prije nego je brod pristao u Omiš rekao: “Eppure ero una volta amico del Zane Franceschi, mi rincresce che mi fa guerra, non ostante di gli che lo saluto e che si vedremo a Filippi!” (ondje, f. 93v).

⁸² Ondje, f. 95r.

⁸³ To se može zaključiti iz sadržaja njegove novogodišnje čestitke upućene 31. prosinca 1883. biskupu Kalogjeri, u kojoj je, ne bi li svoje izgleda ojačao, tobože usputno naveo da je o Božiću preko kardinala Jacobinija brzojavno primio Papin apostolski blagoslov (Ondje, 99rv).

⁸⁴ Ondje, 107r i 108v. U međuvremenu je, 13. siječnja 1884., općinski načelnik Vuković javio da “pop Vusio raznosi glas da mu je namijenjena župa Makra-Kotišine”, iako takva osoba “ne bi mogla biti podobna za napredak duhovni” tih sela (Ondje, 101rv.).

⁸⁵ Ondje, 109r.

⁸⁶ Ondje, 111r (koncept te otpusnice protokolirane pod red. br. 812.). Prema brzojavnim izvješćima Makarske općine od 14. III. 1884. Vusio je ipak svojim izjavama sve do tada zbuñivao župljane Makra Kotišine (ondje, f. 113r).

Crkvene službe za desetogodišnjeg boravka u Zadru

Zadarskom je nadbiskupijom tada ravnao nadbiskup i metropolit Petar Dujam Maupas (1862. - 1891.), koji je Vusija, čini se, rado primio za svećenika svoje nadbiskupije cijeneći njegove sposobnosti, a zacijelo i kao čovjeka bliskih političkih nazora. Povjerio mu je službu jednoga od petorice župnih pomoćnika i koralnih vikara u zadarskoj katedrali, ujedno nedjeljnog propovjednika i obredničara. U tim je službama ostao i nakon Maupasse smrti (umro 8. ožujka 1891.). Vršio ih je od svibnja 1884. do početka 1895.,⁸⁷ kad je umirovljen, i to, po svemu sudeći, mirno, savjesno i uspješno, zbog čega one u povijesnim vrelima i nisu ostavile većega traga.

Prelaskom iz male makarske sredine u pokrajinski glavni grad oslobodio se dotadašnjih napetosti i sukoba. U politička se razračunavanja, koja su mu u zavičaju zadala mnogo jada, čini se, nije više izravno uključivao. Radije je svoje slobodno vrijeme posvetio stručnom i publicističkom radu na privrednom polju, koji ga je sve više privlačio, o čemu će biti govora napose.

U Zadar je s vremenom doveo svoje roditelje,⁸⁸ zacijelo i sestru Adelaidę,⁸⁹ a ne zna se točno kad. Vjerojatno je do tog iseljenja gotovo cijele obitelji iz Makarske došlo nakon g. 1887., u kojoj se bez uspjeha natjecao za kanonika tada još postojećega Hrvatskog kaptola Sv. Jeronima u Rimu,⁹⁰ što se može smatrati dokazom da se do tada i nije mislio duže zadržati u Zadru, jer bi u protivnom bilo besmisleno tamo dovoditi svoje.

Sa Splitsko-makarskom biskupijom ostao je povezan još neko vrijeme po članstvu u svećeničkoj pobožnoj udruzi zvanoj "Uzajamna zadužbina" s obvezom da namijeni po jednu misu za svakoga preminulog člana. Obavijesti su mu o tome slane samo do g. 1893.,⁹¹ što znači da je njegovo članstvo tada prestalo. U svoju nekadašnju biskupiju vratio se na svojevrsan virtua-

⁸⁷ Te su mu službe navedene u godišnjacima Zadarske nadbiskupije (*Schematismus seu Status personalis et localis Archidioecesis Jadertinae*) iz godina 1885.-1894., npr. u onom za g. 1890. na str. 32. Usp. još: N. N., L'abbate E. M. Vusio, presidente della Società agraria della Dalmazia, *Rivista illustrata*, god. 3., br. 3. od 1. II. 1895., str. 44.

⁸⁸ Već je navedeno da mu je otac tu i umro, a zacijelo i majka (Matice umrlih iz razdoblja nakon 1897. nisu dostupne).

⁸⁹ U Makarskoj mu je trajno ostao samo brat Narciso. U stanju duša župe Makarska sastavljenu oko 1824. uz Adelaidino ime nadnevak je rođenja i još samo to da se "iselila" (Arhiv župe Sv. Marka u Makarskoj).

⁹⁰ Arhiv Papinskoga hrvatskog zavoda Sv. Jeronima u Rimu, Decreti, 24, str. 4. (pod 24. VI. 1887.) i Filza del libro mastro 1887, mese agosto 1887. (zapis da su mu vraćeni dokumenti priloženi molbi).

⁹¹ Upisan je u travnju 1879. (NAS, S-M, Poz. 208, g. 1879., spis br. 2084.), a posljednja mu je obavijest poslana 14. III. 1893. (ondje, g. 1893., spis 802).

lan način objavljivanjem knjižice o radu na postupku za proglašenje blaženim i svetim makarskoga biskupa Nikole Bijankovića. Na tome je on najviše radio, sve dok bilježnička ovlast za taj slučaj nije početkom g. 1884., na njegovu veliku žalost, dana drugomu. Objavljivanjem je te knjižice, može se slobodno reći, dao oduška dubokoj nutarnjoj potrebi da s tim postupkom, a napose sa svojim udjelom u njemu, bolje upozna prije svega javnost u svom zavičaju, a onda i širu u biskupiji koju je napustio. On tu o nastojanjima tada već pokojnoga biskupa Marka Kalogjere ipak u svezi s tim postupkom piše s najvećim poštovanjem bez uočljivih tragova osjećaja vlastite povrijeđenosti.⁹² Međutim, u svom se očekivanju da će troškovi tiskanja te knjižice biti brzo pokriveni prodajom velikog broja primjeraka u župama spomenute biskupije teško razočarao. Na to je reagirao tako neprimjereno⁹³ da je 8. siječnja 1893. zbog toga dobio službeni ukor novoga zadarskog nadbiskupa Grgura Rajčevića (1892. - 1899.).⁹⁴

Bečko razdoblje, najduže u Vusijevu životu

Moglo bi se pomišljati da ga je upravo spomenuti ukor, što ga je dobio u pisanom obliku, nagnao na traženje prijevremene mirovine i potom na odlazak u Beč. Zacijelo taj udarac, koliko god bio zaslužen, nije očekivao od nadbiskupa Rajčevića, nekoć svoga rektora, profesora i odgojitelja u Centralnome bogoslovnom sjemeništu u Zadru, ali zasigurno nije bio presudan u donošenju odluke za odlazak iz Zadra. Valja svakako voditi računa i o činjenici da su ga i prije privlačile strane pokrajine i gradovi. Već je naveden podatak o njegovu putovanju u Trst dok je još bio bogoslov. Kao šol-tanski župnik ljeti je g. 1879. putovao u Beč,⁹⁵ potom dva puta u Rim, prvi

⁹² Usp. Eugen Marija Vusio, *O razpravi posvećenja sluga Božjega Nikole Bijankovića Splječanina, makarskog biskupa*, Zadar 1890., str. 16-27. U pismu poslanu još živućem biskupu Kalogjeri iz Zadra 14. III. 1887. izrazio je osjećaje svoje povrijeđenosti tim što je bio silom isključen iz daljnega rada na spomenutom postupku, ali na vrlo ućtiv način. Naglasio je da najavljeni novi koraci splitskoga Biskupskog ordinarijata u promicanju priznanja Bijankovićeva kulta ne mogu imati učinka bez prikupljene dodatne dokumentacije (*processo suppletorio de non cultu*), koju je on sredio te ju drži kod sebe. Nije propustio navesti nekadašnje Biskupove pohvale za njegov uspješan rad izrečene u raznim prigodama, a ni to kako ga je sam papa Leon XIII. u Kalogjerinoj nazočnosti, za audijencije 18. XII. 1881., poticao da "nastavi i ustraje u radu na tom korisnom pothvatu", čime je Papa, kaže, očitovao svoju volju "da ja osobno nastavim taj pothvat, a ne netko drugi" (NAS, S-M, Poz. 266./II., spis s oznakom br. 985. g. 1887.).

⁹³ NAS, S-M, Poz. 309, f. 126rv.

⁹⁴ NAS, S-M, Poz. 309, f. 132r.

⁹⁵ NAS, S-M, Protokol g. 1879. br. 1195.

put skupa s biskupom Kalogjerom u prosincu 1881., kad je Zboru za proglašenje svetaca osobno predao spise postupka o Nikoli Bijankoviću,⁹⁶ a drugi kad je u kolovozu 1883., kako je već navedeno, pokušao ondje osporiti kaznu koju mu je isti biskup Kalogjera dosudio. O tome da mu je bilo privlačno živjeti u svjetski poznatim gradovima svjedoči njegova prijava na natječaj za kanoničko mjesto u Rimu, što je također već spominjano. Sve je to moglo utjecati na spomenutu njegovu odluku i požuriti je, ali nije razlog za sumnju u istinitost obrazloženja navedena u bilješci uvrštenoj u spis bečkoga Ministarstva za bogoštovlje i nastavu iz g. 1901. Tu se tvrdi da je u prijevremenu mirovinu otišao radi toga da se mogne nesmetano “posvetiti izradi svoga financijsko-privrednog sustava, djela koje su najstručniji ljudi ocijenili i koje će biti od velike koristi za puk, državu i domovinu”.⁹⁷ U Beču se kao umirovljenik zaista sasvim predao proučavanju društvenih i financijsko-ekonomskih pitanja i publicističkom radu s naglaškom upravo na promicanju reforma na tom području.

Iz Vusijeve izjave da ga je na putovanje iz Beča u Dalmaciju i druge južne dijelove Habsburške Monarhije, ostvareno tijekom ljeta g. 1907. “nakon neprekidnog boravka u Beču u trajanju od trinaest godina”, prisilila nostalgija,⁹⁸ moglo bi se zaključiti da je u tom gradu trajno boravio već od 1894., ali čini se da tamo nije stigao prije proljeća 1895.⁹⁹ Bit će da se više puta spuštao do Trsta, ali Beč mu je, po svemu sudeći, ostao mjestom trajnog boravka sve do smrti.¹⁰⁰

E. M. Vusio
U vrijeme odlaska u Beč
(crtež u “Rivista illustrata” br. 3.
god. 1895., str. 44)

⁹⁶ NAS, S-M, Protokol g. 1881. br. 2397.

⁹⁷ Staatsarchiv Wien, Verwaltungsarchiv, Neuer Cultus, Sig. 49, Fsz. 358, spis br. 871. od 6. I. 1901.

⁹⁸ Viaggio nelle provincie meridionali della Monarchia (Trieste-Istria-Dalmazia-Bosnia-Croazia-Carniola-Friuli-Trentino), *La Monarchia*, I (1907) 7, str. 2.

⁹⁹ U svakom slučaju, odluka o njegovu umirovljenju nije izdana prije siječnja 1895. U njegovu kratkom životopisu iz tog vremena, naime, stoji da je “umirovljen prije malo dana” (N. N., L'abbate E. M. Vusio, str. 44). Čini se da je njegovo umirovljenje formalizirano tek 3. IV. 1895. (v. Verwaltungsarchiv u Beču, Neuer Cultus, Sig 49, Fsz. 358, spis br. 871). Međutim, nije isključeno da se on ipak tada već nalazio u Beču.

¹⁰⁰ Podaci navedeni u godišnjacima Splitsko-makarske biskupije za godine 1912. i 1925., prema kojima bi on tada živio negdje u Tršćanskoj biskupiji (*Status personalis et localis Dioecesis Spalatensis*

Život je u tom velegradu bio skup, a s vremenom se njegovo zdravstveno stanje pogoršavalo, pa je sve više trošio na liječenje. Austrijskom se novcu tijekom godina vrijednost smanjivala. S druge strane, svećeničke su mirovine isplaćivane iz godišnjih prihoda vjerskih zaklada pojedinih pokrajina stvorenih od crkvene imovine s njihovih područja bile neujednačene. Imovina Katoličke vjerske zaklade u Dalmaciji bila je skromna, stoga su izdavanja za spomenute mirovine bila među najnižima u Monarhiji. Zbog toga Vusijeve molbe za povišice i neke izvanredne dodatke nisu prihvaćane bez otpora odgovarajućeg ureda pri Dalmatinskom namjesništvu. Vrijedno je spomena da u razmatranju tih molba u spomenutom uredu u Zadru i u bečkom Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu nema spomena o njegovim mogućim prihodima od publicističkog rada, zacijelo stoga što je bilo poznato da ta izdanja u skromnim nakladama nisu donosila dobit.¹⁰¹

Umro je u Beču 27. veljače 1929. u 78. godini svoga života nakon duže bolesti, a tijelo mu je sahranjeno 4. ožujka na bečkome središnjem groblju (*Zentral-Friedhof*).¹⁰²

Pothvati i prijedlozi za gospodarski napredak u Dalmaciji i šire

Kao župnik i pučki učitelj u Donjem Selu i Maslinici na otoku Šolti nastojao je uz pomoć stručne literature na stranim jezicima što bolje upoznati tu problematiku. Na to ga je potaklo uvjerenje da program dalmatinskog

pro anno Domini 1912, Spalati 1912., str. 153; *Status ... pro anno Domini 1925*, Spalati 1925., str. 158), zacijelo su plod zabune. Godišnjak Zadarske nadbiskupije za g. 1913. za mjesto njegova boravka navodi Beč (*Status ... Archidioecesis Jadertinae ineunte anno Domini MCMXIII*, *Jadearae* 1913., str. 120), a tako i godišnjak Apostolske administrature jugoslavenskog dijela Zadarske nadbiskupije za g. 1928. (*Status ... Dioecesis Sibenicensis et Administraturae apostolicae partis Jugoslavicae Arhidioecesis Jadrensis a. D. 1928.*, Sibenici 1928., str. 173). To potvrđuju i podaci u godišnjacima Bečke nadbiskupije (usp. *Personalstand der Säkular- und Regular Geistlichkeit der Wiener Erzdiözese 1915*, s. a., str. 534).

¹⁰¹ Dokumentacija o tome iz godina 1900.-1904., 1906., 1908., 1912./1913., 1917./1918. sačuvana je u Verwaltungsarchiv u Beču, Neuer Cultus, Sig 49, Fsz. 358.

¹⁰² Usp. osmrtnicu, od koje posjedujem presliku. Prikladno je ovdje kao primjer teškoća u traženju podataka o našim ljudima umrlim u inozemstvu spomenuti naše takvo iskustvo baš u ovom slučaju. Oslanjajući se na činjenicu da su Vusijevi osobni podaci s naznakom da boravi u Beču navedeni na str. 255. *Općega šematizma Katoličke crkve u Jugoslaviji* izdana u Sarajevu g. 1939., a redakcija je toga dijela navedene knjige završena 1937., potpisani je u potrazi za podatkom o njegovoj smrti u bečkomu matičnom uredu uzalud pregledao mnoštvo podataka o umrlima iz te godine i još nekoliko prije i nakon nje. Više godina nakon toga taj je svoj neuspjeh spomenuo u odgovoru na upit dr. Miroslava Granića postavljen u čitaonici Državnoga arhiva u Zadru, o čemu istražuje. Nakon kratkog vremena od njega mu je poštom stigla preslika Vusijeve osmrtnice, na čemu mu i ovdje izražava dužnu zahvalnost.

preporoda mora uključivati poboljšanje privrednih prilika u pokrajini kao jednu od glavnih odrednica, prije svega poticanje razvoja poljodjelstva. Želeći stečena saznanja prenijeti svojim župljanima i otočanima iz susjednih župa, u zimsko je doba tijekom pet godina držao večernju praktičnu školu iz privrede i poljoprivrede za odrasle. Osim toga, na otoku je osnovao *Poljodjelsko društvo* preko kojega je poljodjelicima dijelio kvalitetno sjemenje, sadnice raznih voćaka, oruđe i knjige.¹⁰³ Na njegov je poticaj g. 1875. na Šolti osnovana *Pčelarska zadruha*, kojoj je bio predsjednikom. Za te je udruge i njihovu djelatnost tražio i uspijevao dobiti potporu iz državnih i drugih fondova.¹⁰⁴

Poslije je u Zadru sudjelovao u osnivanju "Dalmatinskoga poljodjelskog društva" (*Società agraria della Dalmazia*), kojemu je bio predsjednikom.¹⁰⁵ Smatrajući da će ekonomski napredak širokih pučkih slojeva u cijeloj pokrajini najbolje promicati preko novina i knjiga, objavio je o tome niz stručno i popularno pisanih članaka, knjiga i knjižica.¹⁰⁶ Plod je tih njegovih nastojanja osnivanje društva *Pučka knjiga* u Zadru (1890.)¹⁰⁷ i pokretanje dvaju listova kojima je bio glavni urednik, suradnik, a nekima neko vrijeme i vlasnik.¹⁰⁸ To su *Poljoznanac* (1890. - 1892.) i *Seljak* (1891. - 1896.). Taj drugi je bio "glasilo Seljačkog gospodarskog društva Dalmacije". Neko je vrijeme izlazio kao prilog prvomu, a nakon gašenja prvoga, samostalno.¹⁰⁹ On i krug ljudi okupljenih u spomenutim društvima smatrali su glavnim temeljem svoga djelovanja načelo "Dalmaciji je red da se najprije ekonomski podigne, hoće li da istodobno moralno, socijalno i politički uskrсне", što je isticano poslije i na naslovnici lista *Seljak*.¹¹⁰

Vusijevo je djelovanje na crkvenom i ostalim poljima u razdoblju prije preseljenja u Beč ukratko prikazano u, moglo bi se reći, njegovu oproštaj-

¹⁰³ N. N., Labbate E. M. Vusio, str. 44.

¹⁰⁴ Usp. Dinko Sule, Teme i dileme, *Baščina*, br. 11, Grohote 2004., str. 136; Pčelarstvo na otoku Šolti, *Baščina*, br. 17/18, Grohote 2009., str. 51-52; Dobroslav Elezović, Prilog za povijest šoltanskog pčelarstva. Zapis po sjećanju, ondje, str. 58.

¹⁰⁵ N. N., Labbate E. M. Vusio, str. 44.

¹⁰⁶ O tim je temama pisao još kao šoltanski župnik u pokrajinskom listu *La Dalmazia cattolica*, koji ga u kratkom osvrtu na njegovo djelo *L'olintio* naziva "collaboratore di cose agrarie nel nostro periodico" (*La Dalmazia cattolica*, god. 8, br. 35, Zadar 1877., str. 342).

¹⁰⁷ Naslov se toga društva u internetskim katalozima nekih knjižnica vodi kao periodička publikacija, a radi se o nizu izdanih knjižica malog formata za pučku prosvjetu, od kojih je svaka trebala imati po 64 stranice.

¹⁰⁸ Ondje.

¹⁰⁹ Potanje podatke o izlaženju tih listova v. u: Vjekoslav Maštrović, *Jadertina Croatica. Dio II: časopisi i novine*, Zagreb 1954., str. 63-64 i 66-67.

¹¹⁰ Usp. ondje, str. 66 i 67.

nom tekstu, bez obzira na to je li ga sastavio on ili netko iz njegove blizine, objavljenu u listu *Rivista illustrata*. Tu se napose naglašava da je s područja “dviju sestrinskih znanosti”, ekonomije i poljodjelstva, pisao u “mnogim novinama, učenim i pučkim”, na jezicima talijanskom i hrvatskom, te objavio 52 djela “koja se sad nalaze gotovo u svim selima, pa i najmanjim” u Dalmaciji, Istri, banskoj Hrvatskoj i Bosni, a da je glavno od tih, “sveobuhvatno djelo o poljodjelstvu” tiskano “u tri izdanja s ukupno 6000 primjeraka” (radi se o knjizi *Mladi poljodjelac*). Za *Poljodjelsko dalmatinsko društvo*, “što ga je on osnovao”, tu se tvrdi da je ono u same dvije godine postojanja okupilo 2000 članova.¹¹¹

Od svih tih “djela”, a to znači kraćih i dužih novinskih priloga, knjižica i knjiga objavljenih prije Vusijeva odlaska iz Dalmacije, navodimo ovdje, radi naznake tematike kojom se tada bavio, sljedeće naslove (Potpune bibliografske podatke vidi u bibliografiji na kraju!): *Mladi poljodjelac* (u četirima izdanjima 1880. i 1881., 1885., 1887., 1891.), *Viečiti težački koledar* (1889), *Poljodjelski katechizam* (1890), *Težačko blago*, (1891), *Due questioni vitali per la Dalmazia* (1892), *Uzoran seljak. Priručnik za učenike i mlade seljake* (1892), *Dva vrela bogatstva. Seljački razgovori* (1892), *Duhan* (1893), *Pravo podignuće Dalmacije po novom ekonomično-financijskom sustavu* (1904). U nizu njegovih djela posvećenih privrednim pitanjima, a objavljenih za njegova boravka u Beču, na Dalmaciju se odnose tri sljedeća: *Der Spiegel Dalmatiens und die Zukunft Oesterreichs* (1904), *La Dalmazia presente e futura* (1905) i *Le piaghe della Dalmazia* (1907).

Šire zamišljen program moralno-ekonomskog uzdizanja različitih društvenih slojeva na razini cijele Monarhije i drugih europskih država ponudio je u djelima objavljenima na talijanskom i njemačkom jeziku: *Nuovo sistema economico-finanziario progettato per lo stato austriaco e l'italiano ed applicabile a tutti gli stati civili* (1898), *Ein neues System der Volkswirtschaft und Finanzpolitik für Österreich und die Europäischen Staaten* (899), *Der Reichtum der Nationen und Staaten nach einem neuen Systeme* (1902), *Statuten der Kosmopolitischen Bank für Erzeugnis und Arbeit in Wien* (1903), *Lotteriespiel auf sittlicher und wirtschaftlicher Grundlage* (1904), *Il futuro capitale del mondo* (1907), *Die jetzige Klassenlotterie ist ein Schaden für den österreichischen Staat und seine Bevölkerung* (1914), *Wie soll man die schwere Last der österreichischen Staatsschulden regeln* (1914), *Die Kriegskosten und die wahre Hauptquelle des Reichtums und der finanz-wirtschaftlichen Macht*

¹¹¹ N. N., Labbate E. M. Vusio, str. 44.

der Habsburgischen Monarchie (1914), *Die Krieg kosten oder wie kann die Habsburgische Monarchie im Inlande so viele Milliarden als erforderlich sind, auftreiben ohne die Bevölkerung zu belasten und ohne dass der Staat belastet wird* (1915) i još nekim kraćima.

O tom njegovu programu svjedoči i sadržaj priloga što ih je za boravka u Zadru objavio u već navedenim listovima *Poljoznanac* i *Seljak*, a za bečkoga u listovima *La patria illustrata* (1895. - 1897.), *La Riforma* (1898.), *Die Reform für Volkswirtschaft und Finanzpolitik* (1900.), *La Monarchia. Rivista politica, nazionale ed economica* (1907. - 1916.) i njemačko izdanje pod naslovom *Die Monarchie* (1913.).

U ovako kratkom osvrtu bio-bibliografske naravi, koji ne zahtijeva, a i ne dopušta, upuštanje u dublje analize i opširna razlaganja o kakvoći te vrste njegove djelatnosti, možda je najbolje iznijeti, makar i u najsazetijem obliku, što o njezinu predmetu i cilju sam kaže u djelu "La missione della Chiesa cattolica nel XX secolo". U predgovoru naglašava duboku povezanost "religioznog pitanja sa socijalnim, moralnog s privrednim" te da je poslanje Katoličke crkve u novom stoljeću, među ostalim, rad "na moralno-društveno-ekonomskoj obnovi naroda i država".¹¹² U tekstu, kojemu je dao oblik otvorenog pisma papi Leonu XIII., izražava svoje oduševljenje naukom što ga je spomenuti papa g. 1901. iznio u enciklici *Rerum novarum*. Tu encikliku smatra "predivnom" i "providonosnom" za društveno-ekonomska proučavanja, kojima se bavi, kaže, već od g. 1873. Pružila mu je, dodaje, obilno gradivo te ga potakla "na traženje praktičnih obrazaca za postizanje neophodnoga moralnog, društvenog i privrednog poboljšanja" u skladnu međudodnosu pripadnika triju osnovnih društvenih skupina: kapitalista, poduzetnika i radnika. Za svoje djelo "Novi društveno-ekonomski sustav država i naroda" (*Un nuovo sistema sociale economico degli stati e delle nazioni*) iz g. 1899.¹¹³ kaže da je naišlo na povoljne ocjene u njemačkim, talijanskim, francuskim, hrvatskim i drugim novinama. Nakon toga je tijekom dviju godina "uz pomoć odbora sastavljenog od stručnih osoba potanko razradio cijeli taj plan ispitujući ga s društveno-ekonomskog i političko-religioznog gledišta" te ga objavio u djelu "Bogatstvo naroda i država", koje je također naišlo na "javnu naklonost i potpuno odobravanje sa strane uglednih i stručnih

¹¹² *La missione della Chiesa cattolica nel XX. secolo*, Trieste 1903., str. VI-VII.

¹¹³ U knjižnicama nismo uspjeli naći neko djelo pod točno takvim naslovom. Vjerojatno misli na izdanja, talijansko i njemačko, svoga djela *Nuovo sistema economico-finanziario progettato per lo stato austriaco e l'italiano ed applicabile a tutti gli stati civili* (1898.) i *Ein neues System der Volkswirtschaft und Finanzpolitik für Österreich und die Europäischen Staaten* (1899.).

čimbenika”.¹¹⁴ U daljnjem tekstu navodi sljedeća četiri praktična cilja toga novog sustava: “1. uravnotežiti u istom razmjeru tri osnove: novac, proizvodnju i rad, a s tim i tri društvene skupine; 2. povećati proizvodnju i rad; 3. smanjiti cijenu živežnih namirnica; 4. zaustaviti rastuće javne dugove i opterećenja kojima države, pokrajine i općine pritišću i podjarmljuju europske narode.” Pri tom napominje da rješenje tih najživotnijih moralnih društvenih i ekonomskih pitanja ostaje još nepoznanicom “jer se političke i nacionalne stranke, međusobno oštro suprotstavljene, bore za premoć”, što ide u prilog “masonskim i socijalističkim strankama”, koje vode ideološki ciljevi. “Postizanjem predložene ravnoteže triju društvenih skupina bio bi napokon okončan krvavi rat što se sada vodi između kapitalizma s jedne strane, a s druge proizvodnje i rada. Kapitalizam koji predstavlja osam postotaka europskog pučanstva nastoji lihvaranjem, zakonima, monopolima i specijalnim povlasticama iscrpljivati i držati u podložnosti 92 % onih što žive od proizvodnje i rada, pa se tako vratiti u ona nesretna poganska vremena, u kojima je mali broj gospodara držao u ropstvu mnoštvo ljudi, a moralni je i društveni poredak bio u korijenu poremećen i pogažen”.¹¹⁵

Iz tih se riječi jasno razabire Vusijevo odlučno priklanjanje idejama i smjernicama kršćanstvom nadahnutu socijalnog i političkog djelovanja čvrsto oslonjena na stajališta enciklike *Rerum novarum*. Bio je pritom potpuno svjestan snažnog protivljenja kršćanskomu socijalnom nauku sa strane dobro organiziranoga i snažnoga protukršćanski usmjerenoga socijalističkog pokreta, koji uspješno osvaja mase koje su u sadašnjem liberalno-masonskom društvenom sustavu “umorne, potlačene i ogorčene”. U svezi s tim postavlja pitanje o Crkvi: “Tko bi mogao unaprijed zaniijekati, da ona prije pobjede, ne će morati tijekom jednoga ili više stoljeća biti progonjena, lancima okivana, skućivana, gotovo poništena?”, izražavajući ipak uvjerenje da je ona na kraju “uvijek pobjeđivala i pobjeđivati će”.¹¹⁶

¹¹⁴ *La missione della Chiesa cattolica*, str. 1-3. Objavljeno je g. 1902. na njemačkom jeziku pod naslovom *Der Reichtum der Nationen und Staaten nach einem neuen Systeme*.

¹¹⁵ Ondje, str. 4-5.

¹¹⁶ Ondje, str. III-IV.

Ponešto o Vusijevim političkim nazorima i stajalištima

Već je gore navedeno da su Vusija u jeku političkih suprotstavljanja za njegova malo više od trogodišnjega djelovanja u rodnom gradu politički protivnici iz redova makarskih i omiških narodnjaka proglašavali zadrtnim autonomašem i srbofilom, kakvih je u Makarskoj zaista bilo.

Govoreći o desetogodišnjem razdoblju njegova života u Zadru, ustvrdili smo, s određenim oprezom, da se tada po svoj prilici nije uključivao u izravnu političku borbu ni na lokalnoj ni na pokrajinskoj razini. Sve ako daljnja opsežnija istraživanja tu pretpostavku i potvrde, ne znači da je on tada bio apolitičan. Josip Vrandečić, vrstan poznavatelj povijesti autonomškog pokreta u Dalmaciji, smatra ga "prohrvatskim svećenikom" kojemu je, u skladu s društvenim naučavanjem tadašnjega pape Leona XIII., primarna socijalna usmjerenost političkog djelovanja u bliskoj povezanosti s Bečom.¹¹⁷ Razumije se samo po sebi da se taj sud, izrečen usputno i stoga bez potanjih obrazlaganja, može odnositi samo na zreliju fazu Vusijeva političkog razmišljanja i razvoja, i to, čini se, više onu iz bečkoga razdoblja njegova djelovanja nego iz zadarskoga.

Smatramo gotovo sigurnim da je on do preseljenja iz Makarske u Zadar barem neko vrijeme pripadao malobrojnom krugu onih koji su se svrstavali u kategoriju "slavenodalmatinaca" duboko privrženih talijanskoj kulturi, a politički potpuno odanih Monarhiji (*slavodalmati austriaci*), poput već spominjane dvojice uglednih crkvenih ljudi iz Makarske, pomoćnog biskupa Pavlovića Lučića i Luidža Cezara Pavišića. Već smo spominjali da je za boravka i djelovanja u Makarskoj bio politički sumišljenik spomenutoga biskupa te naveli tvrdnju jednog od suvremenika da je bio glavni u vršenju promidžbe za njegovu kandidaturu na izborima za Dalmatinski sabor. Taj je u povjerljivu pismu upućenu koncem godine 1883. splitsko-makarskom biskupu Kalogjeri, žaleći se na grube napade što ih je za vrijeme spomenute predizborne borbe doživljavao od nekih konkatedralnih svećenika i franjevacu u Makarskoj, oduševljenih narodnjaka, o sebi svečano izjavio da je u političkom pogledu "dušom i tijelom carsko-austrijskog opredjeljenja, potpuno odan dinastiji" te da je njegova "nacionalnost u zastupanju nedodirljive cjelovitosti Austrijskog Carstva, bez traga kakvom pretvaranju".¹¹⁸ Pa-

¹¹⁷ Josip Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb 2002., str. 272.

¹¹⁸ Cijela izjava u izvorniku glasi: *Io sono stato e sarò fin la mia morte irremovibilmente cattolicissimo, come i miei antenati tutti, non nati per certo da ignobil società (?); in politica Cesareo Austriaco anima e corpo, dinastico a tutta prova: la mia nazionalità è l'integrità intangibile dell'Impero d'Au-*

višić je u svojevrsnom nekrologu u povodu smrti don Mihovila Pavlinovića predstavio sebe, za razliku od pokojnog Pavlinovića, kojega naziva “hrvatskim aneksionistom”, kao “austrijskog dalmatinca, pristašu naše autonomije”, ali i “nestranačkog čovjeka”.¹¹⁹ U tom je tekstu i u nekoliko otvorenih pisama upućenih svojim kritičarima iz narodnjačkih redova, a uvrštenim skupa s navedenim nekrologom u njegovo izdanje naslovljeno “Prilog povijesti političke misli u Dalmaciji druge polovice XIX. stoljeća”, priznao da je hrvatskomu nacionalnom i političkom opredjeljenju u Dalmaciji, koje je don Mihovil s toliko zanosa uspješno širio, pobjeda u skoroj budućnost osigurana.¹²⁰ Nema dvojbe da su i Pavlović Lučić i Pavišić ostali dosljedni u svojoj privrženosti dominaciji talijanskog jezika i kulture, a politički čvrsti u svom autonomističkom opredjeljenju, ali da su se, zbog svoje duboke odanosti Monarhiji i osjećaja vlastite etničke pripadnosti slavenstvu, odlučno protivili talijanskom irendentizmu.

Vusio se svim silama, možda kao nitko drugi, zalagao za održanje i napredak Monarhije sve do njezina sloma. Dovoljno je u prilog toj tvrdnji navesti da je bio osnivač i predsjednik *Monarhističke lige*, izdavač i urednik njezinih glasila *La Monarchia / Die Monarchie*. Upravo je zbog toga, čini se, bio sve manje autonomistički, a sve više prohrvatski raspoložen. Talijanski irendentizam, koji je u središte svoga prisvajačkog programa stavljao Dalmaciju i Istru, smatrao je najvećom opasnošću za Monarhiju, a u konačnici i za samu Italiju. Zbog toga je u svojim radovima nastojao raskrinkati obmane što su ih irendentisti širili u svezi s brojnošću i političkim pravima manjin-

stria, intangibilità ritenuta senza restrizioni mentali (usp. nedatirani koncept toga dugog pisma u: NAS, S-M, Generalni vikarijat Makarska, spisi g. 1883., na kraju kutije).

Zanimljiva je njegova obrana vatrenoga makarskog narodnjaka don Ilije Ravlića protiv anonimnih optužaba nekoga ili nekih autonomaša, iz koje se može zaključiti da je zaista bio nestranački raspoložen. On tu kaže, da Ravlić pripada *al partito croato, altrimenti nazionale, e, bisogna confessarlo, non è l'ultimo alfiere della grossa battaglia* (...) *I suoi accusatori non condividono le sue idee politiche e potrebbero essere anzi di quella clique che si sbraita dire partito autonomo-serbo* (...). *Eh! Signori accusatori veggono la festuca nell'occhio del prossimo, ma è la trave nel vostro, o santi farisei, perché non vedete?* (...). *Malvagi, atterrare l'inimico, il (preteso) corrispondente da Macarsca del Narodni list di Zara, avvilirlo, abbattearlo, annichilarlo, annientarlo, polverizzarlo a qualunque costo, con qualunque calunnia e laida insinuazione, ciò volete, o tristi, e non il pubblico bene, non il vantaggio della religione, della morale, non l'aumento della pietà, l'accrescimento della devozione in paese* (...). Završava riječima: *...che la cartaccia contro il Ravlić si getti alle fiamme non meritando l'onore di esser riposta a. a.* (Koncept u: NAS, S-M, Makarski Generalni vikarijat, Spisi, g. 1883., pod br. 14).

¹¹⁹ O sebi tu kaže: “(...) Io slavo-dalmata-austriaco, sostenitore della nostra autonomia (...) che io non volevo essere uomo di partiti, ma puro dalmata austriaco” (Luigi Cesare Pavissich, *Di don Michele Pavlinović, canonico onorario di Macarsca. Commemorazione*, Gorizia 1893., str. 4).

¹²⁰ *Per la storia del pensiero in Dalmazia nella seconda metà del secolo XIX. Contributi*, Gorizia 1897.

skih Talijana u Dalmaciji, istovremeno upozoravajući u kolikoj mjeri talijanska manjina u Istri gazi politička prava većinskih Hrvata i Slovenaca.¹²¹

Vusio nije zaobišao ni tadašnje vruće crkveno i političko pitanje tzv. borbe za glagoljicu. Pri tom se nije svrstao u redove ni jedne od suprotstavljenih strana na našoj domaćoj političkoj pozornici, nego je, protiveći se bilo kakvu politiziranju, priznavao prava glagoljskog bogoslužja u Hrvata, ali u okvirima odluka što ih je o tome donijela Sveta Stolica, nastojeći ujedno otkloniti prigovore u svezi s tim iznošene na račun carske politike.¹²²

Napokon, zastupao je potrebu korjenitoga preustroja Habsburške Monarhije gledajući u tome jedinu mogućnost njezina održanja i napretka. Tadašnji dualistički ustroj u državnom uređenju smatrao je neodrživim, štoviše prijetnjom i njezinu opstanku. Pri tom nije zastupao mogući trijalistički ustroj, nego podjelu na pet područja s narodnosno srodnim pučanstvom. Po njemu su prošla vremena "pangermanističke", odnosno "njemačke" politike u Monarhiji, koja je time protuaustrijska.¹²³ Ona mora napokon biti "austrijska", koja ne će ići za tim da Monarhiju pretvori ni u njemačku ni u mađarsku državu. Unutarnji mir i slogu unutar nje, a s tim napredak i blagostanje, moguće je postići samo priznanjem vlastitih prava, političkih i narodnih svim narodnostima.¹²⁴ Idealnim državno-regionalnim ustrojem smatrao je savez od pet područja na kojima živi isto toliko srodnih narodnosnih skupina, od kojih bi njemačka imala oko 9 milijuna stanovnika, mađarska oko 8, a češka, poljska i hrvatsko-slovenska po oko 6 milijuna. Glavni bi grad, naravno, bio Beč, a Trst bi, zbog svoga značenja za Monarhiju i većinskoga talijanskog pučanstva, imao zaseban položaj.¹²⁵

Riječku je rezoluciju i okretanje pogleda domaćih političara prema Mađarskoj smatrao jednako opasnim za hrvatske prohibitke i za Monarhiju. Njegova je poruka "Neka mađarski političari ne zagrijavaju glavu ni za Bosnu", koja je još uvijek pravno sultanova, ni za Dalmaciju, "jer će te dvije zemlje u skladu s političkim interesom države i radi čvrstoće Monarhije postati jednom pokrajinom najkasnije g. 1912., a obje se 1917. sjediniti s Hrvatskom".¹²⁶ Dalmacija, kaže, nije ni talijanska ni mađarska, nego hrvatska

¹²¹ To je najjasnije i najodrešitije iznio u poglavlju *La piaga dell'irredentismo* svoje knjige *Le piaghe della Dalmazia*, Vienna 1907., str. 74-81.

¹²² Usp. članke Il glagolito e Pio X, *La Monarchia*, br. 2, 1907., str. 1-3 i br. 3, 1907., str. 1-2 i br. 4, str. 1-3.

¹²³ Usp. ondje, str. 67.

¹²⁴ Ondje, str. 83.

¹²⁵ Usp. *Der Spiegel Dalmatiens und die Zukunft Oesterreichs*, Wien 1904., str. 33.

¹²⁶ *Le piaghe della Dalmazia*, str. 83.

zemlja, a Monarhija će u svoje doba prihvatiti nužnost da ona skupa s drugim hrvatskim područjima tvori cjelinu, koja će Monarhiji biti najjačom obranom, kao što je bila u prošlosti.¹²⁷ Na drugom mjestu tvrdi da bi Dalmacija ujedinjena sa sestrinskim zemljama postala “najdragocjenijim biserom”. Skupa s Hrvatskom, Rijekom, Bosnom i Istrom imala bi oko pet milijuna stanovnika, a mogla bi im se pridružiti još i Kranjska.¹²⁸

Već iz naslova niza Vusijevih članaka i knjiga, a pogotovo iz njihova sadržaja, vidljivo je da je Dalmacija bila i ostala njegova najveća ljubav i briga. Oštro je kritizirao nespretno i stoga neučinkovito djelovanje njezinih političara, osobito zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, po njegovu mišljenju potaknuto u većini slučajeva koristoljubivošću.¹²⁹

Svojim utopističkim snovima o budućem ustroju Habsburške Monarhije i o sretnom položaju hrvatskih zemalja u njemu tada je, čini se, čvrsto vjerovao. Nakon pogibije nadvojvode Franje Ferdinanda, u kojega su trijalisti i drugi predlagачi reforma državnog ustroja stare Monarhije, poput Vusija, polagali velike nade, a pred sam početak Prvoga svjetskog rata, i on je o tome razmišljao znatno drugačije nego prije. U to doba je, pozivajući se dijelom i na pisanje krakovske revije “Swiat Slowenski”, ustvrdio: *Da se ova Monarhija preuredi i obnovi, potrebno je dvoje: 1. Habsburška Jugoslavija od Slovenaca, Hrvata i Srba unutar granica naše države; 2. Češko-poljsko političko ujedinjenje (...). Reformi na jugu odgovara reforma na sjeveru (...). To razmišljanje završava riječima: Mi koji imamo more i braće do Crnoga mora, mogli bi se i bez toga sačuvati, ali Česi, Poljaci i Monarhija teško. Sva je nesreća u tome što je javni i stranački život u Čeha tako razrovan od nutarnjih borba da su nemoćni što zdravo poduzimati, dok je kratkovidnost bečkih političara takova, da će oni to vidjeti tek onda, kad ne bude više šta vidjeti.*¹³⁰

Društvo *Europejske sjedinjene države* i njegovo trojezično glasilo

Najveće iznenađenje što su ga javnosti priredili Vusio i njegov bečko-tršćanski krug svakako su društvo *Verein Europäischer Staatenbund* i njegova trojezična publikacija naslovljena *Organ des Vereines Europäischer Staatenbund – Organo della società Stati uniti dell'Europa – Glasilo društva Europejske sjedinjene države*. Pojavilo se u najdramatičnijim danima nakon

¹²⁷ Usp. ondje, str. 84.

¹²⁸ *La Dalmazia presente e futura*, Zagabria 1905., str. 9-10.

¹²⁹ Ondje, str. 13-20.

¹³⁰ *Europejske sjedinjene države*, br. 2. od 1. VIII. 1914., str. 4.

ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda u Sarajevu, a prije početka Prvog svjetskog rata. Izišla su tri broja toga glasila, a datirana su prvim danima mjeseci srpnja, kolovoza i rujna 1914. Tekstovi u navedenim različitim jezičnim verzijama ipak nisu ni sadržajno u svemu isti.

Čitatelju se od prve nameće pitanje ne radi li se o prvoj, preuranjenoj, zamisli međunarodne tvorevine koja bi bila slična ondašnjim Sjedinjenim Američkim Državama ili sadašnjoj Europskoj Uniji. Međutim, uvodnik je prvoga broja naslovljen "Promjena imena, a ne programa" (*Eine Namensänderung, aber keine Programmänderung*). U tekstu se toga uvodnika govori o promjeni naslova dotadašnjega glasila Monarhističke lige, "koje je punih osam godina izlazilo na njemačkom i talijanskom jeziku te je junačkom hrabrošću branilo prava i gledište časne Habsburške dinastije". Taj se program, naglašava uredništvo, sada samo proširuje. Habsburška je Monarhija u središtu oko kojega je 21 europska država, pa ako ona bude ozbiljno radila za mir i druge će se tomu pridružiti na opće dobro, a "savez europskih država, koji je danas još utopija, sutra će postati stvarnošću".¹³¹

Tako izražena zamisao, makar ju je s obzirom na tadašnji povijesni trenutak u kojemu se pojavila moguće shvatili kao prozirnu monarhističku varku, sadrži nešto od onoga što se u sasvim drugačijim okolnostima i na drugi način ostvarilo u današnjoj Europskoj Uniji, u koju su, nakon nedavnog ulaska Republike Hrvatske, uključene i sve zemlje nekadašnje Monarhije osim Bosne i Hercegovine. Ma što mislili o pozadini i stvarnom cilju spomenutoga preimenovanja, smije se reći da su mu ciljevi, barem prema tumačenju objavljenju u glasilu, bili uglavnom podudarni s ciljevima koji su modernom udruživanju europskih država postavili njegovi začetnici prije više od pola stoljeća. U "Proglasu" (*Aufruf*), koji slijedi odmah poslije uvodnika, nalazi se odlomak koji u hrvatskom prijevodu glasi: *Svi europski narodi bez obzira na podrijetlo, žele mir. Svi narodi bez obzira na različitu pripadnost društvenim slojevima, u miru ujedinjeni i povezani u europskim državama, izbjegli bi ratne strahote. Svi narodi žurno traže društvene reforme i poboljšanje gospodarskih odnosa (...). Nakon što je naglašeno da za postizanje tih ciljeva nije nužno rušiti vlade, podizati revolucije ili stvarati anarhiju jer sve se može urediti u skladu s pravom tih naroda na odlučivanje, kaže se: Nije poželjno imati rat nego mir, nije poželjno izdvajanje golemih sredstava za vojsku, što narode dovodi do prosjačkog štapa, nego gospodarski razvoj i bla-*

¹³¹ *Organ des Vereines Europäischer Staatenbund*, br. 1, 1914., str. 1.

*gostanje naroda. O tom narodu imaju pravo odlučivati, to tražiti, a države i vlade to ne mogu silom odbiti.*¹³²

Smatramo vrijednim navesti na kraju i nekoliko vrlo zanimljivih izjava iz prvoga broja hrvatske verzije toga glasila, i to iz uvodnika koji je naslovljen "Umorstvo u Sarajevu i njegovo političko značenje": *Dobri i obljubljeni pokojni nadvojvoda bio je smaknut djelom jednoga srpskoga fanatičara. Ali ga Srbija nije ubila; krivci su ove tužne tragedije moralni ubice (...). Umorstvo nije pojedini i jedinstveni slučaj. Umorstva ili pokušanih umorstva kroz ove zadnje tri godine bijaše više od jednoga; znadu to Cuvaj i sadašnji ban. Ubice tomu nemaju se po tomu tražiti niti među Srbima, niti među Hrvatima i Slovencima, nego naprotiv među moralnim auktorima, koji stvoriše ovo društvo ubica (...). Poznajem njihove tragove, jer me još 1907. jedna visoka ličnost Monarhije uvjeravaše, da će mu uspijeti sjединiti Bosnu Dalmaciji i na taj način zakrenuti vratom s jedne strane iredentističkim talijanskim težnjama, a s druge strane srpskim; ali sedam su godina prošle !/, i ništa se ne doživi, jer oni, iz mračnoga skrovišta, osujetiše osnovu (...), dokinuše ustav u Hrvatskoj te ma bilo kojeg mu nitkovića podigoše na čast kraljevskoga povjerenika i dadoše mu u ruke podpunu vlast, da za pune tri godine dana nepovriedivi i neodgovorni tiran gospodari nad životom i imutkom od skoro tri milijuna građana, od uvijek prevjernih podanika habsburške Kuće. Ova ista mjera strahovlade već spremljena da ju se aplikuje na Bosnu i Dalmaciju: - terorizirati sedam milijuna prevjernih podanika (...).*¹³³

Zaključak

Don Eugen Marija Vusio bio je doista neobična pojava u redovima dalmatinskog svećenstva druge polovice 19. i prvih petnaestak godina 20. stoljeća, a slično i u redovima domaćih poticatelja društveno-ekonomskog napretka i političara. Na tim je područjima bio djelatan na više razina, užoj na otoku Šolti, široj u ondašnjoj pokrajini Dalmaciji i najširoj u Monarhiji, a i preko njezinih granica, barem u želji. Predanim radom na usavršavanju u strukama kojima se bavio, u organiziranju i vođenju raznih društava, pisanju članaka i knjiga, uređivanju i izdavanju periodičkih publikacija uspio je sublimirati svoj vatreni značaj.

¹³² Ondje.

¹³³ *Europejske sjedinjene države*, 1, 1914., str. 1.

Stekao je solidnu višu naobrazbu, klasičnu i teološku. Poznavao je dobro, uz materinski hrvatski i klasični latinski, još tri strana jezika: talijanski, njemački i francuski. Akademske naslove nije ni pokušavao steći jer se posvetio djelatnostima za koje nisu bili nužni.¹³⁴ Priznata mu je bila sposobnost za predavanje u osnovnim školama i nižim razredima ondašnjih gimnazija te je uz odobrenje odgovarajućih vlasti kao župnik Donjega Sela na Šolti vodio pomoćnu župnu školu, a za boravka u Makarskoj privatno poučavao nekolicinu gimnazijalaca pripremajući ih za ispite na javnoj gimnaziji.

U crkvenim službama, župničkoj na otoku Šolti i pomoćnima u konkatedralnoj crkvi u Makarskoj i katedralnoj u Zadru, proveo je ukupno dvadeset i jednu godinu. Osjećajno živo vezan uz svoj zavičajni grad Makarsku, pokušao je dobiti kanoničko mjesto i službu u rodnom gradu, koja bi ga s njim trajno vezala. Neuspjeh u tome bio je uzrokom njegova teškog razočaranja, a vrlo žestoki politički sukobi s narodnjacima u Makarskoj i okolnim mjestima potpuno su mu onemogućili uspješan rad u domaćoj sredini, pa je iz Splitsko-makarske biskupije prešao u Zadarsku nadbiskupiju. Od tada se sve više posvećivao publicističkom radu, kojemu se, nastanivši se u Beču nakon ranog umirovljenja, sasvim predao.

U ovome kratkom biobibliografskom radu nije moguće u potankosti prikazati razvoj Vusijevih političkih nazora i opredjeljenja. Još se manje ovdje može očekivati sasvim pouzdan kritički sud o tome i o njegovu stvarnom političkom utjecaju, pa se pokazalo neizbježnim ograničiti se na naznake osnovnih odrednica i iznošenje nekih današnjem povjesničaru zanimljivih stavova.

Vrednovanje njegova poznavanja ondašnjih gospodarskih prilika, teorija i prakse, stručnih pogleda i prijedloga treba prepustiti stručnjacima s tog područja, a tako i proučavanje stvarnog utjecaja njegovih objavljenih članaka i knjiga na ondašnje društvo. Ovdje je dovoljno iznijeti činjenice koje svjedoče o njegovu upornom nastojanju da što više pridonese moralnom i gospodarskom napretku raznih slojeva. Počeo je s prosvjetiteljskim radom te vrste među seljacima na otoku Šolti. Živeći potom u Zadru, svoje je stručno znanje produbljavao, a djelovanje, u suradnji s drugim osobama uključenima u novoosnovana društva, proširio na pokrajinu Dalmaciju služeći se svim tada raspoloživim sredstvima javnog priopćavanja. To je djelo-

¹³⁴ Pretpostavka da je u Beču djelovao kao profesor na sveučilištu iznesena u prikazu njegova života i djelovanja sažetu u nekoliko redaka na internetskoj stranici o Vusijima (skola.sys.hr/vusio.htm.) plod je neutemeljenog domišljanja.

vanje i dalje bilo usmjereno poglavito na prosvjetljivanje seljaštva, ali nipošto isključivo. Nakon preseljenja u Beč posvetio se izradi i promicanju šire zamišljenog programa o moralno-ekonomskog uzdizanju različitih društvenih slojeva, viših i nižih, uključujući poduzetništvo, radništvo i financije na razini Habsburške Monarhije i drugih država.

Vusio je napisao i objavio mnogo kraćih i duljih novinskih članaka, potpisanih i nepotpisanih, najprije u Katoličkoj Dalmaciji, a potom u nekim drugim dalmatinskim listovima i napokon u periodičkim publikacijama kojima je bio osnivač i urednik. Sastavljanje popisa baš sviju zadatak je koji nadilazi zahtjeve ove studije. Stoga u bibliografskom dodatku navodimo podatke samo o trideset i osam njegovih radova koji se samostalno vode u knjižničkim katalozima i bibliografskim izdanjima.¹³⁵ Tu su i bibliografski podaci i opisi osam periodičkih publikacija kojima je on bio pokretačem i urednikom, opširniji kad se radi o onima koje su izdavane u Beču, jer te vjerojatno nisu sačuvane u našim knjižnicama.

Na kraju treba naglasiti da su se njegove zamisli o preustroju Habsburške Monarhije, najprije u svojevrсни savez pet velikih cjelina, i o mjestu koje bi u tom novom sustavu pripadalo Dalmaciji sjedinjenoj sa susjednim hrvatskim pokrajinama uključujući i Bosnu, kao i njegove više puta izražene želje i nade u skoro ostvarenje svega toga brzo pokazale sasvim utopijskima. To vrijedi i za kasniju zamisao o podjeli na četiri takve cjeline (1914.), od kojih bi dvije središnje bile za Austrijance njemačkoga jezika i Mađare, na jugu *Habsburška Jugoslavija od Slovenaca, Hrvata i Srba*, a na sjeveru Češko-poljski savez.

Svaku nadu u ostvarenje bilo koje od tih zamisli potpuno je i zauvijek pomrsio Prvi svjetski rat s raspadom Habsburškog Carstva nakon njega. Sve teže ratne neprilike Vusija su malo po malo prisilile na prekid javnog djelovanja. Neko započinjanje iznova u sasvim novom domaćem i međunarodnom kontekstu stvorenu nakon rata nije mu dopuštala, uz ostalo, ni njegova tada već odmakla životna dob.

¹³⁵ Postoje podaci o još nekim djelima, koja zacijelo nisu tiskana. Tako je npr. djelo *La Monarchia della Casa d'Asburgo. Corrispondenza di attualità politica, nazionale ed economica*, koje je trebalo imati 400 stranica u osmini, bilo najavljeno na kraju popisa njegovih djela nalijepljena na prednju stranu zadnje korice djela *Il futuro capitale del mondo* dodanom djelu o novom ekonomsko-financijskom sustavu *Pubblicazioni dello stesso autore sul nuovo sistema economico-finanziario* (v. primjerak u Nacionalnoj knjižnici u Beču). Isto se može reći za sljedeća četiri djela: *Eine sozial Bank der Gemeinde Wien*, *Il libro nero, documenti autentici sulla propaganda antidinastica*, *Der Katechismus der europäischen Staatsbürger*, *Die neue Organisation der Postsparkassen*. Navedena su g. 1915. kao spremna za tisak u dodatku popisu Vusijevih djela koja se mogu nabaviti objavljenu na nutarnjim stranicama omota brošure *Die Kriegskosten* (Wien 1915., nepaginirane stranice omota).

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

NSKZg	Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu
GKZg	Gradska knjižnica u Zagrebu
KCBSjSp	Knjižnica Centralnoga bogoslovskog sjemeništa u Splitu
KHrDAZg	Knjižnica Hrvatskoga državnog arhiva Zagreb
KNbSjSp	Knjižnica Nadbiskupskoga sjemeništa u Splitu "Ivan Paštrić"
SKSp	Sveučilišna knjižnica Split
ZnKZd	Znanstvena knjižnica u Zadru
ÖNB	Österreichische National Bibliothek u Beču
UnivBWien	Universitätsbibliothek u Beču

A. VUSIJEVE KNJIGE, BROŠURE I POSEBNI OTISCI RAZNIH NJEGOVIH ČLANAKA

1. *L'Olintio*, Ralazione del sac. Eugenio Maria Vusio pubblicata per cura del Comizio *agrario di Solta* [Izvjješće svećenika Eugena Marije Vusija objavljeno brigom Šoltanskoga poljodjelskog odbora], Spalato, Zannoni 1877; Format: v8-na; 1-13 str. – KNbSjSp XXXVIII-6-23 // ÖNB 257.939-B. Fid. (=80-31) // ZnKZd 15038/Misc. e 2730.

2. *Mladi poljodjelac*, (Napisao ... Preštampano iz Katoličke Dalmacije), Tiskarna Ivana Wodicke, Zadar 1880; Format: m8-ina; 1-58 str. /Na omo-tu: Hrvatska biblioteka, sv. VIII. .../. – NSKZg 154.771 // KCBSjSp 17117; – *Mladi poljodjelac* II. dio (Napisao ...), u Zadru (na troškove Katoličke Dalmacije), Tiskarna I. Vodicke, 1881; Format: m8-ina; 1-22 str. – NSKZg 154.971. – *Mladi poljodjelac. Knjiga za učione i puk*, Zadar ²1885. Format: m8-ina; 1-224 str. – NSKZg 97.750 - UnivBWien I 125.747 – *Mladi poljodjelac. Knjiga za učione i puk*, (3. popravljeno i popunjeno izdanje sa 48 slika. Napisao ...), brzotiskom Katoličke hrvatske tiskarne, Zadar ³1887. Format: m8-ina; I-IV+1-454 str. /Posvećeno Manfredu Borelli-u, knezu vranskom .../ – ÖNB 259.124-B. Fid. (=87-149) // UnivBWien I 154.439. // KNbSjSp XXXVIII-5-101? (izd. 1887?) // ZnKZd 47.848/f., ZnKZd 14.642/Misc. D: 979.

3. *In morte di Spiridione Miličić, cittadino Macarano*. (Cenni biografici pubblicati per cura de suoi amici) [U povodu smrti makarskoga građanina

Špira Miličića. Životopisne crtice izdane brigom njegovih prijatelja], Spalato, Zannoni, 1883; Format: 8-ina. – ZnKZd 17.262/Misc. C.: 3086

4. *Viečiti težački koledar* (Napisao pop E. M. Vusio). Zadar, brzotiskom Katoličke hrvatske tiskarne, 1889; Format: 8-ina, tj. š=14,7, v=20,3; 1-152 str. s crtežima. [Piščev predgovor na str. 2-3] – NSKZg 153.547 // ÖNB 259.975-B. Fid. (=99-22) // ZnKZd 15.037/Misc. D 1023

5. *O razpravi posvećenja sluge Božjega biskupa Nikole Biankovića Splječanina, makarskog biskupa* (napisao bilježnik razprave sveć. Eugen M. Vusio), nagragjena tiskara Vitaliani, Zadar 1890; Format: 8-ina; 1-47 str. – UnivBWien 309.722 // KCBSjSp 6136/5. // KNbSjSp XXXIII-5-33 // ZnKZd 15.042/Misc. e. 2731

6. *Poljodjelski katechizam* (Posvetio učenicima pučkih učiona don E. M. Vusio). U Zadru, tiskarnica Iv. Wodicka 1890; Format: m8-ina; 1-128 str. – ÖNB 257.833 A. Fid. (=77-25) // ZnKZd 47973/f

7. *Težačko blago*, (knjiga I. god. I, časopisa /?/ Pučka knjiga, uredio pop E. M. Vusio), Zadar, Nagragjena kamotiskarnica Vitaliani, 1891; Format: m8-ina; 1-63 (+1) str., omot ilustriran. – SKSp III 7 c 108. – NSKZg 16.521. Sv. 1

8. *L'esposizione di Zagabria e Gorizia. Relazione* [Zagrebačka i gorička izložba]. Estratto da *Poljoznanac - L'agronomo* anno 2 n. 25-26, Zara, Vitaliani, 1891; Format: 4-ina; 361-378 str. – ZnKZd 15.039/Misc. B: 1155

9. *Leone XIII: il parroco ed il ceto agricolo* [Leon XIII.: Župnik i poljodjelski stalež] (studio di Sac. E. M. Vusio), Premiata litotipografia Vitaliani, Zara 1892.; Format: 8-ina; 1-47 str. – KNbSjSp XXXVIII-6-111 i XXXIII-4-122 // ZnKZd 15034/Misc. D: 1021

10. *Due questioni vitali per la Dalmazia* [Dva pitanja od životne važnosti za Dalmaciju], Tipografia di G. Woditzka, Zara 1892.; Format: 8-ina; 1-50 str. – KCBSjSp 3996 // KNbSjSp XXXIII-5-62 // NSKZg 54890 // Knjižnica DržAZg. 14 D 91 // ZnKZd Ćuka 156.571/Misc. C 34.764.

11. *Uzoran seljak. Priručnik za učenike i mlade seljake* (Napisao ...), U Zadru, Nagragjena tiskarnica Vitaliani, 1892.; Format: 8-ina; 1-30 str. + 1 l. – KNbSjSp XXXIX-4-141 // NSKZg 174.758. // ZnKZd 15.040/Misc. D: 1024

12. *Dva vrela bogatstva. Seljački razgovori*, (Vusio Blagorod Makarantin), Wodicka, Zadar 1892.; Format: 16-ina, 1-100 str. – ZnKZd 15043/Misc. D: 1026. // ÖNB 261.210-A Fid. (=114-195)

13. *Duhan*, (Prir. pop E. M. Vusio), Knjižica VII, god. II, Nagragjena kamotiskarnica Vitaliani, Zadar, 1893; Format: 8-ina; 1-32 str, in, omot ilustriran. – ZnKZd 52874/Misc. D: 6747 // NSKZg 16521. II. 7

14. *Monsignor D.r Luigi Cesare cav. de Pavissich. Cenzo biografico* [Monsinor dr. Cezar vitez Pavišić. Kratka biografija], (dal E. M. Vusio), Zara 1894; Format: 8-ina; 1-45 str.+1 tabla /Piščeva slika/. – KCBSjSp 12405 // ZnKZd 40.643/Misc. D: 5475 // NSKZg 7156

15. *Nuovo sistema economico-finanziario progettato per lo stato austriaco e l'italiano ed applicabile a tutti gli stati civili* [Novi gospodarsko-financijski sustav predviđen za austrijsku i talijansku državu, a primjenjiv na sve uljuđene države] (Autore E. M. Vusio), Vienna, Tipografia dei PP. Mechitharisti in Vienna, 1898; Format: v8-ina; I-VI+1-38 str. – KCBSjSp 8219 // ÖNB 101.130-B // UnivBWien I 250.901

16. *Ein neues System der Volkswirtschaft und Finanzpolitik für Österreich und die Europäischen Staaten* [Novi sustav narodnog gospodarstva i financijske politike za Austriju i europske države] (von E. M. Vusio), Wien, Mechitaristen Buchdruckerei, 1899; Format: 8-ina; I-VIII+39 str. – SKSp 25537 Dalm. - ÖNB 402.273-B - UnivBWien I 273.329

17. *Il nuovo ed il vecchio sistema economico-finanziario* [Novi i stari gospodarsko-financijski sustav], Trieste 1900.¹³⁶

18. *Der Ruin der Gemeinde Wien* [Propast gradske zajednice Beč], Wien 1902; Format: 8-ina; 1-24 str. /Posebni otisak/. – KCBSjSp 5667

19. *Der Reichtum der Nationen und Staaten nach einem neuen Systeme* [Bogatstvo naroda država prema novom sustavu], Wien, Mechitaristen Buchdruckerei, 1902; Format: m8-ina; I-XIV+1-161 str. – SKSp III 5 E 40 // ÖNB 418.028-B // UnivBWien I 277.722

20. *Statuten der Kosmopolitischen Bank für Erzeugnis und Arbeit in Wien* [Statuti Kozmopolitske banke za proizvod i rad u Beču], Wien, Selbstverlag des Verfassers, Mechitharisten Buchdruckerei, 1903; Format:

¹³⁶ Na to izdanje nismo naišli u pregledanim knjižničkim katalozima, ali je u popisu djela nalijepljenom na korici izdanja: *Il futuro capitale ...*, 1907!

8-ina; 1-76 str. – KNbSjSp XXXIII-3-9 // ÖNB 429.064-B // UnivBWien I 316.238

21. *La missione della Chiesa cattolica nel XX secolo* [Poslanje Katoličke crkve u XX. stoljeću] (per Don E. M. Vusio), Trieste, Tipografia Morterra et C., Editore G. Ciopris libraio Trieste-Fiume, 1903; Format: 8-ina; I-VIII+1-38 str. – KNbSjSp XXXV-2-79 // SKSp 26055 Dalmat. // ZnKZd 21.437/Misc. D: 1.527. // ÖNB 442.029-B i 425.370-B // UnivBWien I 319.864

22. *Oesterreich am Scheidewege* [Austrija na razdjelnici puteva], Wien, Im Selbstverlage des Verfassers /Don E. M. Vusio/, Mechitharisten Buchdruckerei, 1903; Format: 8-ina; 1-39 str. – KCBSjSp 17300 // ZnKZd 21.378/Misc. D: 1.511 // ÖNB 424.852-B // UnivBWien I 284.075

23. *Pravo podignuće Dalmacije po novom ekonomično-financijskom sustavu* (Sastavio Don E. M. Vusio), Beč, tiskarnica oo. Mekitarista, nakladom Društva "Dalmacija" u Beču, 1904; Format: v8-ina; 1-54 str. – SKSp I 1 g 67 // ÖNB 434.375-B; 442.025-B; 451.722-B // UnivBWien I 297.922

24. *Olyntus ossia un nuovo mondo abitato* [Olint ili novi svijet nastavan od ljudi], Zagabria, Tipografia Antonio Scholz, 1904; Format: 8-ina; I-X+1-229 str. – KCBSjSp, SveučKnjSp III 5 E 26 // ZnKZd 96.634/b. // ÖNB 442.026-B i 457.379-B // UnivBWien I 310747

25. *Der Spiegel Dalmatiens und die Zukunft Oesterreichs* (Auf Grund statistischer, finanzwirtschaftlicher Angaben *sittlicher* [Ogledalo Dalmacije i budućnost Austrije], verfasst von Don E. M. Vusio, Präsident des Vereins "Dalmatien" in Wien), Wien, Mechitharisten Buchdruckerei, 1904, Verlag des Verfassers; Format: 8-ina; 1-39 str. – ZnKZd 22.435/Misc. C: 4.120 // ÖNB 432.542-B; 442.024-B; 451.723-B // UnivBWien I 294.794

26. *Neues Lotteriespiel auf sittlicher und wirtschaftlicher Grundlage* [Nova igra na sreću na čudorednoj i gospodarskoj podlozi], (entworfen von E. Maria Vusio unter der Mitwirkung des Herr Franz Xaver von Meyer, Agram, Druck von Anton Scholz, 1904, Selbstverlag der Verfasser; Agram 1904, Format: 8-ina; 1-36+1 tabla. – ÖNB 442.028-B // UnivBWien I 316222., SKSp 23924 Dalm

27. *L'unico rimedio per sanare il nuovo prestito austriaco* [Jedini način ozdravljenja novoga austrijskog zaduženja], Trieste 1904.¹³⁷

28. *La Dalmazia presente e futura* [Dalmacija sadašnja i buduća], Zagabria, Tisak Antuna Scholza, 1905; Format: 8-ina; 1-111 str. – SKSp T 6 c 105. // ZnKZd 22.428/ Misc. D: 1.615 // NSKZg 130296. // KHrDAZg 14 D 89 // ÖNB 442.027-B; 451.721-B // UnivBWien I 309.662

29. *Zehn Milliarden Kronen Hypothekarschulden erdrücken in Oesterreich den Stand der Erzeuger, sowie den Bauern- und Arbeiterstand. Interpellation an die 425 hochgeerten Herren Abgeordneten des Oesterreichischen Reichrates* [Deset milijardi kruna hipotekarskoga duga pritišću u Austriji stalež proizvođača kao i staleže seljački i radnički], /Wien, Druck Rud. Hofmann, s. a., naslov nad tekstom; Format: 4-ina; 1-3 str. u 2 stupca (tekst goticom). Na koncu Wien, im September 1905. Don E. M. Vusio/. – GrKZg II-1510

30. *Il futuro capitale del mondo* [Budući svjetski kapital] (per E. M. Vusio), Trieste i Vienna, Tpografia Morterra et Co. Trieste, 1907; Format: 8-ina; I-VIII+1-171 str. – SKSp 25926 Dalm; 24107 Dalm. // ÖNB 450.253-B // UnivBWien I 364.028.

31. *Le piaghe della Dalmazia* [Rane Dalmacije] Lettere e note di E. M. Vusio Pubblicazione della Società "Dalmazia" di Vienna, Vienna, Tipografia Morterra et Co. Trieste, 1907; Format: 8-ina; 1-109 str. + 3 prazne, na 4. str. omota (kartonskog) navedena su djela koja je dotada objavila Società "Dalmazia" in Vienna. – KNbSjSp XXXIII-4-86 // ÖNB 451.719-B; 448.534-B // UnivBWien I 334.821.

32. *Eine Stiftung für die Land- und Seemacht* [Zaklada za poljodjelsu i pomorsku moć], Triest, Herausgeber "Das provisorische Komitee", Druck L. Herrmanstorfer, 1913; Format: 8-ina; 1-9 str. (omot kartonski ljubičaste boje). – ÖNB 511.289-B.

33. *Die jetzige Klassenlotterie ist ein Schaden für den österreichischen Staat und seine Bövelkerung* [Štetnost sadašnje klasne lutrije za austrijsku državu i njezino pučanstvo], Wien 1914; Format: 8-ina; 1-27 str. + 1 tabla. – SKSp 26075 Dalmatica // UnivBWien I 411.762.

¹³⁷ Ni na to izdanje nismo naišli u pregledanim knjižničkim katalozima, ali je u popisu djela nalijepljenu na korici izdanja: *Il futuro capitale ...*, 1907!

34. *Wie soll man die schwere Last der österreichischen Staatsschulden regeln* [Kako treba urediti teški teret austrijskih državnih zaduženja] (von E. M. Vusio und F(ranz) X(aver) v. Meyer), Wien, Verlagbuchhandlung Carl Konegen, 1914; Format: 8-ina; 1-24 str. – ÖNB 503.135-B // UnivBWien I 411.761.

35. *Die Kriegskosten und die wahre Hauptquelle des Reichtums und der finanz-wirtschaftlichen Macht der Habsburgischen Monarchie.* /Vortrag des Chefredakteurs E. M. Vusio, Präsident der "Monarchischen Liga" in Triest, abgehalten in Wien am 12 Dezember 1914, preis 1 Krone [Ratni troškovi i pravo glavno vrelo bogatstva i financijsko-gospodarske snage Habsburške Monarhije. Predavanje glavnoga urednika E. M. Vusija. Predsjednika Monarhijske lige u Trstu održano u Beču 12. prosinca 1914., cijena: 1 krana], Wien 1914, Mechitharisten-Buchdruckerei, im Verlage des Verfassers; Format: 8-ina; 1-38 str. /Na koncu teksta, tj. na str. 38, najava sljedećega predavanja o organiziranju odbora za podizanje zajma do iznosa od 10 milijardi u tuzemstvu/. – UnivBWien I 414.678.

36. *Die Kriegskosten oder wie kann die Habsburgische Monarchie im Inlande so viele Milliarden als erforderlich sind, aufreiben ohne die Bevölkerung zu belasten und ohne dass der Staat belastet wird,* /Zweiter Vortrag von E. M. Vusio, Chefredakteur und Präsident der "Monarchistischen Liga" in Triest/ [Ratni troškovi ili kako Habsburška Monarhija može dignuti u zemlji toliko milijardi koliko je neophodno, a da ne bude opterećeno ni pučanstvo ni država], Wien, Mechitaristen Buchdruckerei im Verlage des Komitees, 1915; Format: 8-ina; 1-36 str. /Popis djela istog autora na tankom plavkastom omotu kojim je knjižica proširana, tj. na 2. str. prvoga i obje strane posljednjeg omota/. – KCBSjSp 6380. // UnivBWien I 414.679.

37. *Das einzige Mittel den grössten und gefährlichsten Feind unserer Monarchie zu bezwingen* (Hrsg. von einem Komitee, für das Komitee Blagorod Vusio Makaranin) [Jedini način da se nadvlada najveći i najopasniji neprijatelj naše Monarhije. Izdanje odbora, koji predstavlja Blagorod Vusio Makaranin], Schwechat, Druck Peter Garbeis, Wien 1917 (als Manuskript gedruckt); Format: 8-na; 1-33 str. /str. 34 prazna. Omot kartonski blago narančasto-crvenkaste boje. Na 4. stranici toga omota popis je Vusijevih djela. – ÖNB 517.520-B.

38. Europa in der babylonische Sklaverei. Mein neues Finanzsystem. Blagorod Vusio Makaranin ..., Wien, in Verlage des Vereines "Dynastische Partei" in Wien, Mechitaristen Buchdruckerei, 1918. V 8-ina, 1-21 + 1 str.¹³⁸

B. VUSIJEVE PERIODIČKE PUBLIKACIJE:

1. L'agronomo (Poljoznanac). Agricultura. Industria. Commercio. Navigazione, a od br. 5. g. 1890. **Poljoznanac (L'agronomo). Poljodjelstvo. Obrtnost. Trgovina. Pomorstvo** (dodaci glavnom naslovu poslije mijenjanja). Prvi broj izišao 10. kolovoza 1890., a posljednji 16. prosinca 1892.¹³⁹

2. Seljak (Poslije je naslovu dodavano: **Glasil o seljačkog gospodarskog društva Dalmacije** i slično). Vusio je taj list potpuno preuzeo od 1. broja g. 1893. (do tada bio upravitelj), a uredništvo predao Pavlu Vukoviću od 1. broja 1895. U početku izlazio kao prilog listu *Poljoznanac*, a potom samostalno. Prvi broj tiskan je 1891., a posljednji je br. 1. od 25. IV. 1896.¹⁴⁰

3. La patria illustrata (editore e redattore responsabile E. M. Vusio) [Ilustrirani zavičaj]. Izlazila u Beču 1895-1897. i to prema najavi 3 puta mjesečno 5, 15. i 25. u mjesecu. Prvi broj izišao 5. XI. 1895. U toj godini svega 6 brojeva, ali se isto I. godište nastavlja u g. 1896. i teče sve do njezina svršetka počinjući u njoj s 7. brojem (na kojemu su kao mjesta izlaženja navedeni gradovi Fiume-Gorizia-Pola-Trento-Trieste-Zara /bez Vienna!/, a redakcija u Beču) i završavajući s 24. Drugo godište počinje br. 1/1897. koji nosi nadnevak 10. I. 1897. Broj 15. od 6. VI. 1897. bio je posljednji. Format tih novina kroz cijelo vrijeme izlaženja bio je: š=28 v=38 cm. – U I. godištu po 8 stranica imali su brojevi 1-9; po 12 stranica brojevi 10-14, 18-19, 21-22; po 16 stranica brojevi 15-17, 20 i 23-24. – U II. godištu (1897.) po 8 stranica imali su brojevi 1-9, 12 i 15 (posljednji); po 4 stranice brojevi 10, 11, a dvo-broj 1-14 imao je 12 stranica. – ÖNB 451.032-D // UnivBWien III 232.148.

4. La Riforma (editore e redattore responsabile E. M. Vusio) [Reforma. Izdavač i urednik E. M. Vusio]. Izišlo svega 5 brojeva u godini 1898. Prvi broj 29. III. 1898; 2. broj 15. IV; 3. br. 1. V; 4. br. 15. V; 5. br. 1. VI. 1898. Svaki je broj imao po 8 stranica Folio formata /NB. Pregledao sam u bečkoj sveučilišnoj biblioteci tu novinu kao i ostale u rujnu g. 1897., a kad sam u

¹³⁸ Podatke preuzimamo iz: *Građa za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1830.-1940*, knj. 24, Zagreb 1999., str. 155.

¹³⁹ Potanji opis vidi u: Maštrović, *Jadertina Croatica II*, str. 63-64.

¹⁴⁰ Ondje, str. 66-67.

srpnju g. 1998. htio provjeriti i dopuniti zabilježene podatke, nisu je knjižničari uspjeli naći. Bečka nacionalna biblioteka je nema!). – UnivBWien III 225.325.

5. Die Reform für Volkswirtschaft und Finanzpolitik. Organ des Vereines: "Neues System" (Herausgeber und verantwortlicher Redacteur: E. M. Vusio) [Reforma pučkoga gospodarstva i finncijske politike. Glasilo udruge "Novi sustav". Izdavač i odgovorni urednik E. M. Vusio]. Nr. 1 - Wien, Jänner 1900 - I Jahrgang. Najavljeno u tom 1. broju da će izlaziti svakoga 25. u mjesecu, ali Sveučilišna biblioteka u Beču ima samo taj broj, a uvezan je naknadno u korice, što bi značilo da je samo taj i izišao. Format mu je: š=24 v= 32,2 cm. Broj stranica ne znamo (Austrijska nacionalna biblioteka tih novina nema!). – UnivBWien II 261935.

6. La Monarchia. Rivista politica, nazionale ed economica (Editore e redattore responsabile E. M. Vusio) [Monarhija. Politička, nacionalna i gospodarska revija]. Prvi broj prvoga godišta datiran 20. I. 1907. Najavljeno da će izlaziti svakoga 20. dana u mjesecu. List je prve dvije godine doista izlazio kao mjesečnik, a zatim u III. godištu dva puta tjedno. – U I. godištu (1907.) izišlo svih 12 brojeva od čega br. 1, 5, 11 i 12 na 16 str., 2-4, 6-8 i 10 na 20, a br. 9 na 24 str. ne računajući omot plavozelenkaste boje, čije 4 stranice nisu uračunate u paginaciju. Na licu je toga omota naslov s podacima o samoj publikaciji. Na trima ostalim redovito su objavljivane reklame. Format je svim brojevima š=24 v=35 cm. – U II. godištu (1908.) svih 12 brojeva, od kojih brojevi 1-8 imaju po 16 stranica, a 9-12 po 12 stranica. Format je ostao nepromijenjen. – U III. godištu (1909.) list je izlazio u Trstu 2 puta tjedno u nešto većem formatu (brojevi 1-6 š=32 v=47 cm; 7-47 š=33,3 v=494 cm) na po četiri stranice (s oglasima). U toj godini izišlo svega 47 brojeva. – U IV. godištu (1910.) do konca mjeseca veljače izlazio je kao i prethodne godine 2 puta tjedno, srijedom i subotom. U naslovu je tih brojeva dodatak: *Organo del Partito dinastico!*). Od br. 17. opet se vraća na početnu učestalost te izlazi na 1. dan svakoga mjeseca. Tako je u tomu godištu izišlo ukupno 26 brojeva na manjem formatu š=24 v=32,8 cm, a svaki od brojeva 17-26. imao je po 16 stranica (u njima je dodatak naslovu: *Organo della Società "Lega monarchica"*). Dok u impresumu prvih 16 brojeva stoji: "Editore e direttore: E. M. V. Redattore responsabile: Giuseppe Cupez. Tipografia Dolenc - Trieste"; u onomu ostalih brojeva: "Redazione e amministrazione: Trieste - via Luigi Ricci N. 6a." Na 4. omotnoj stranici posebna je napomena: "*La Monarchia*" è il solo organo che strenuamente combatte per

i diritti sacri ed arcisecolari della Dinastia e per una Monarchia forte e compatta. – U V. godištu (1911.) izišlo je kao i u prethodnomu 12 brojeva širine 24, a visine 32,5 cm plavozelenkastim omotom, ali s tim da su brojevi 1-7 imali po 12 stranica, a ostalih 5 po 16. Osim toga paginacija kroz sve brojeve toga godišta teče progresivno, od str. 1 do 164, u što nisu ubrajane omotne stranice. (U uvezanom godištu bečke sveučilišne knjižnice nema broja 11!). – U VI. je godištu (1912.) kao i u prethodnom izišlo 12 brojeva iste veličine s plavozelenkastim omotom, ali s tim da su pojedini brojevi, osim jednog, imali po 12 stranica (u progresivnoj paginaciji 1-140). – U VII. je godištu (1913.) izišlo svega 10 brojeva na svega skupa 60 stranica (progresivno označene kao 141-200, dakle nastavljajući na paginaciju prethodnoga godišta!) veličine kao i prethodnih nekoliko godina (24,3 x 32,5), od čega broj 1 na 12 stranica, brojevi 2-7 na po 4 stranice i trobroj 8-10 na 12 stranica!). U glavi lista stoji da izlazi svakoga 1. u mjesecu “s izvanrednim dodacima” (*con supplementi straordinari*), a kao mjesto izlaženja navedeni su gradovi “Vienna-Trieste”. Uvezanim primjercima bečke sveučilišne knjižnice nisu priloženi nikakvi dodaci. Spomenuti trobroj 8-10 datiran je 25. XI. 1913., a u njemu je tiskana obavijest na njemačkom, hrvatskom i talijanskom da je razlog kašnjenja to što je urednik dovršavao “velezanimljivu radnju” koja će izići na tim jezicima i “glavnim europskim”. – VIII. godište 1914. počinje dvobrojem 1-2, koji je datiran 25. III. 1914. Kao i u prethodnom godištu mjesto je izlaženja “Vienna-Trieste”. Format je š=23,3 v=31 cm, a tiskan je na 16 stranica. Međutim, u bečkoj sveučilišnoj knjižnici, koja inače posjeduje uvezana godišta toga lista, taj je dvobroj ujedno jedini iz toga godišta. – Iz IX. godišta (1915.) bečka sveučilišna biblioteka nema nijednog broja. – Iz X. godišta (1916.) čuva se u spomenutoj biblioteci uvezani broj 149. datiran 14. V. 1916. Na njemu stoji da izlazi u “Vienna-Trieste-Zara”. Slijede još brojevi 150. (21. V.), 151. (28. V.), 152. (4. VI.), 153. (11. VI.) i 154. (18. VI.). To je posljednji tu uvezan. Svaki od tih ima po 16 stranica. Prije posljednjega broja, tj. između brojeva 153. i 154., ulijepljen je list veličine koja je tada bila uobičajena za obično pismo. Pri lijevom vrhu njegove prve stranice pečatom je otisnuto: “Monarchische Liga”, a ispod toga rukom je stavljen br. “2: 2538” /Vjerojatno je to redni broj pod kojim je pismo u protokolu spomenute knjižnice zavedeno!/. Na desnom vrhu je Vusijeva datacija: *Wien 8/4. 1917. XVII Hormayerg. 71 12.* Niže je napisano: *Hohe K. k. Universitäts Bibliothek, Die Monarchie von mehrere Monaten erchient nicht mehr, aber in Ruye !/ Zeit wird wieder 2 Mal in Woche erschienen. Mit Hochachtung erge-*

benst Blagorod Vusio Makaranin, präsident der "m. L.". Na kraju je udaren društveni pečat. – UnivBWien III 342.187.

7. Die Monarchie. Organ der "Monarchistischen Liga" [Monarhija. Glasilo Monarhističke lige]. Prvi broj prvoga godišta datiran 20. Jänner 1913. U njemu je tiskana napomena da izlazi 20. dana u svakom mjesecu, a da je adresa redakcije i uprave Wien VIII/1 Maria Treugasse N. 3, I St. Pojedini brojevi imaju žuti omot na čijoj su prvoj stranici naslov, sadržaj, obavijesti o pretplati i cijeni oglasa itd. Na ostalim omotnim stranicama (2-4) tiskane su razne obavijesti i oglasi. Od broja 2. na 4. omotnoj stranici opetovano su na cijeloj stranici tiskani statuti udruge Monarhijska liga (*Statuten des Vereines "Monarchischen Liga" in Wien*). Format je lista š=24 v=32 cm. Impressum je na kraju posljednje bijele stranice u brojevima 2. i 3.: *Herausgeber: Verein "Monarchische Liga". Verantwortlicher Redakteur: Fr. X. von Meyer. Druckerei: L. Hermanstoffer - Triest*, dok u sljedećim brojevima glasi: *Herausgeber Fr. X. von Meyer und E. M. Vusio; Verantwortlicher Redakteur: E. M. Vusio*. - I. godište 1913. Prvi je broj tiskan na 8 stranica. Paginacija se progresivno nastavlja u sljedećim brojevima. U uvezanom godištu Sveučilišne biblioteke u Beču iza broja 4., a prije 6. broja uljepljena je dopisnica na kojoj F. X. von Meyer pod nadnevkom 3. VII. 1913. javlja da 5. broj nije izašao pa da se br. 6. uzima kao dvobroj 5-6. Broj 7. je posljednji u tomu svešku, a zacijelo i posljednji uopće. Datiran je 25. Juli 1913., a završava sa stranicom 48. UnivBWien III 342.187 (pod istom sig. kao i "La Monarchia"!).

8. Organ des Vereines Europäischer Staatenbund - Glasilo društva "Europejske sjedinjene države" - Organo della Società "Stati uniti dell'Europa" [Glasilo udruge "Europejske sjedinjene države"]. Pokrenut je kao trojezični časopis njemačko-hrvatsko-talijanski. Izlazio je u formatu š=25,2 v=34,7 cm. sa žutim omotom na kojemu su naslov, impressum i sadržaj. U impresumu hrvatskoga dijela stoji da su mu "Izdavatelji": Fr. X. von Meyer i E. M. Vusio - Odgovorni urednik: E. M. Vusio, Tiskara Mechitarista" (isto i na duga dva jezika!). – Među uvezanim primjercima koje posjeduje bečka sveučilišna knjižnica samo su dva broja: prvi je datiran 1. VII. 1914., a drugi 1. VIII. 1914. - U prvomu je njemački dio tiskan na 8 stranica, a dijelovi hrvatski i talijanski na po 4 stranice. Na kraju je prilog od 2 stranice na njemačkom. Na 3. i 4. omotnoj stranici tiskane su razne reklame. - Tako je i u drugom broju, osim što taj nema priloga. - Trećega broja u tomu uvezanom godištu nema nego je tu samo prilog (*Beilage der Zeitschrift "Europäischer Staatenbund"* Nr. 3. von 1. September 1914.) u kojemu je nastavak članka

“Ein medioevales Karatelfverfahren in Triest” započetoga u prvom broju. Tu je ulijepljen i poziv na davanje dobrovoljnih priloga crvenom križu koji je pisan talijanskim jezikom, tiskan na velikom formatu. Tu su uvrštena po dva primjerka tih dodataka, a glavnoga teksta nema, što, dakako, ne znači da nije bio tiskan. U Katalogu austrijske nacionalne biblioteke naveden je samo l. broj 1. godišta. – UnivBWien III 416.241 // ÖNB 540.816-D.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Slavko Kovačić

**Der Priester und Publizist Don Eugen Marija
Vusio – Blagorod Makaranin (1850-1929) und
seine Vorschläge für eine Verbesserung der sozial-
ökonomischen und politischen Zustände in
Dalmatien und in der ganzen Habsburger Monarchie**

Der Diözesanpriester Don Eugen M. Vusio (Makarska, 2. X. 1850.- Wien 27. II. 1929.) arbeitete mehr als zwanzig Jahre im Pastoralamt, zuerst in der Diözese Split-Makarska, dann in der Erzdiözese Zadar. In dieser Zeit und später, als er im Ruhestand in Wien lebte, bemühte er sich nach Kräften zu einer Verbesserung der Lebensumstände der Bauern und der anderer Bevölkerungsschichten, besonders Dalmatiens, in moralischer, sozial-ökonomischer und damit auch politischer Hinsicht beitragen. Zu diesem Zwecke gründete er verschiedene Komitees und Vereine, schrieb und veröffentlichte Artikel, Broschüren und Bücher und gründete und leitete verschiedene Publikationsorgane und Zeitschriften.

Während seiner Wiener Zeit versuchte er ein neues System der Volkswirtschaft und Finanzpolitik für Österreich und die europäischen Staaten zu konzipieren. Er veröffentlichte verschiedene Werke in Italienisch und Deutsch über dieses Thema. Sein Vorschlag schloß Vorstellungen der Reform der gegenseitigen Verhältnisse zwischen Kapital, Produktion und Arbeit mit ein, da er der Auffassung war, daß die existierenden sozialen- und politischen Spannungen zwischen verschiedenen Bevölkerungsschichten ins Gleichgewicht gebracht werden könnten, bei gleichzeitigem und dauerndem inneren und internationalen Frieden und Wohlstand. Die Ideen der Enzyklika *Rerum novarum* des Papstes Leo XIII wurden von ihm als eine der wertvollsten Quellen für gesellschaftliche und soziale Reformprojekt betrachtet.

Die Einmischung in die politische Streitigkeiten während seiner pastoralen Tätigkeit in Makarska in den Jahren 1880-1883, die für ihn sehr schäd-

liche Folgen hatte, verstand er sicher als Ermahnung, dass diese Art der öffentlichen Arbeit nicht seinem Temperament entsprach. Daher enthielt er sich später direkter politischer Aktivitäten, kritisierte aber in seiner Publikationen die Haltung der Politiker und politischen Parteien generell, besonders in Dalmatien, dem stets sein Hauptinteresse galt. Schließlich schlug er eine radikale Änderung des Staates Österreich-Ungarn vor. Die damalige Teilung in zwei politisch privilegierte Nationalitäten hielt er für eine drohende Gefahr für das Bestehen der Monarchie, für welches er als Präsident der Monarchistischen Liga kämpfte. Statt der seit dem Jahr 1867 existierenden Staatsordnung schlug er eine Teilung in fünf ethnisch kompaktere Regionen vor, welche die nationalen, kulturellen und anderen Rechte garantieren sollten. Seine Heimat Dalmatien sollte dann mit den anderen kroatischen Ländern (zu ihnen rechnete er auch Bosnien und Herzegowina), vielleicht noch mit Krain, wenn es die dortigen Slowenen wünschten, zusammengefaßt eine von fünf gleichberechtigten Teilen der Monarchie sein.

Verschiedene Interpretationen lässt die Gründung des Vereins mit Namen *Europäischer Staatenbund* zu, gegründet in den Tagen zwischen der Ermordung der Erzherzog Franz Ferdinand in Sarajevo und dem Beginn des Ersten Weltkrieges, welcher drei Nummern eines gleichnamigen Blattes herausgab, das als Organ dieses Vereins in den Sprachen Deutsch, Italienisch und Kroatisch erschienen. Im Leitartikel der ersten Nummer unten dem Titel "Eine Namensänderung - keine Programmänderung" wird erklärt, dass der bisherige Verein *Monarchistische Liga* nun mit neuen Namen das gleiche, nur etwas erweiterte, Programm vertritt. Auf der gleichen Seite unten dem Titel *Aufruf* ist die Rede davon, daß ein Bund der europäischen Nationen und Staaten gegründet werden müsse, um "nicht den Krieg, sondern den Frieden zu haben", "nicht ungeheure Auslagen für die Heere, welche die Völker an den Bettelstab bringen, sondern wirtschaftlichen Aufschwung und Wohlstand der Völker". In dieser Zeit schrieb er nicht mehr über die Reorganisation der Monarchie in fünf, sonder nun in vier gleichberechtigte Teile: den österreichisch und den ungarischen sowie den tschechisch-polnischen im Norden und einen jugoslawischen im Süden.

Nach dem September 1914 finden sich keine Ausgaben mehr des *Europäischen Staatenbund*, aber es erschienenen noch einige Ausgaben des früheren Blattes *La Monarchia* im Jahr 1916, später nicht mehr. Bis zum Ende des Ersten Weltkrieges verschwanden dann auch Vusios Reformträume und Utopien. Nach dem Zusammenbruch der Monarchie blieb er in Wien und zog sich ganz ins Privatleben zurück.

Aleksandar Jakir

Dalmacija u procesima stvaranja moderne nacije u 19. i 20. stoljeću

UDK: 323.1(497.5) "18/19"
94(497.5) "18/19"

Prigledni rad

Primljeno: 16. 07. 2013.

Prihvaćeno: 04. 04. 2014.

Aleksandar Jakir

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

ajakir@ffst.hr

U radu se razmatra oblikovanje i razvijanje nacionalnih identiteta, osobito jugoslavenskog i hrvatskog, u Dalmaciji. Na temelju relevantnih izvora te spoznaja strane i domaće historiografije, autor analizira niz političko-društvenih okolnosti i događaja koji su doveli do kraha jugoslavenske nacionalne ideje, kojom su se ispočetka zanosili intelektualci, a što je omogućilo jačanje hrvatskog nacionalnog identiteta među najširim slojevima dalmatinskog, odnosno hrvatskog, stanovništva.

Ključne riječi: Dalmacija, jugoslavenski nacionalni identitet, hrvatski nacionalni identitet

Da bismo bolje razumjeli povijesne procese u 20. stoljeću, bitno je upoznati se koji su etnički, socijalni ili kulturni čimbenici utjecali na oblikovanje modernih nacija u Dalmaciji,¹ koja je do 1918. godine bila najjužnija austrijska krunovina, a za koju su putopisci još 1875. godine tvrdili da je "poluzaboravljena".² Domaći i strani povjesničari koji su istraživali procese oblikovanja modernih nacija bavili su se i Dalmacijom jer se u toj pokrajini, kao u nekom laboratoriju, na razmjerno malom području, u drugoj polovini 19. stoljeća može razlikovati čak pet identitetskih koncepcija koje su jedno vrijeme koegzistirale. Tako primjerice nalazimo izvore koji nedvojbeno svjedoče o istodobnu postojanju različitih nacionalnih identiteta u kojima

¹ Pod naslovom *Nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću kao pojava i historiografski problem na primjeru Dalmacije* iznio sam ovdje izložene teze i na Četvrtom hrvatskom simpoziju o nastavi povijesti "Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti (1868-1941)" u Opatiji, 30. kolovoza – 2. rujna 2011., usp. <http://www.azoo.hr/images/izdanja/manjine/Manjine.pdf>.

² Usp. Theodor Schiff, *Aus Halbvergessenem Lande*, Wien 1875.

se spominju Iliri, dalmatinski Hrvati, dalmatinski Srbi te slavenski i talijanski Dalmatinci.³ Pritom se u znanstvenoj literaturi, naravno, raspravlja o tome u kojoj se mjeri neki nazivi mogu shvatiti kao izraz nacionalne identifikacije, a u kojoj kao isticanje regionalne pripadnosti. Predmet istraživanja je i odnos “dovršenih” i “nedovršenih” ili “uspjelih” i “neuspjelih” procesa stvaranja modernog nacionalnog identiteta. Kada se govori o Dalmaciji, općenito je u historiografiji prihvaćeno da se od kraja šezdesetih godina 19. stoljeća može uočiti postupan prijelaz od slavenske prema hrvatskoj i srpskoj ideologiji. Naposljetku, za Dalmaciju bismo mogli kazati da su na tomu području tri *nation-building* procesa dovršena te, u manjoj ili većoj mjeri, u pojedinim zajednicama i prihvaćena. Tako nailazimo na dovršene procese izgradnje hrvatskog, srpskog i talijanskog nacionalnog identiteta, a ostala su dva procesa - ilirsko/jugoslavenska i slavensko-dalmatinska nacionalna identifikacija, uslijed svojih nedorečenosti, ostala nedovršena, premda se koncept slavensko-dalmatinskog identiteta u početku čak doimao najuspješnijim u smislu rasprostranjenosti.

Ne samo stranci, nego i mnogi suvremeni domaći pisci koji su proučavali Dalmaciju, prepoznavali su istodobno postojanje barem “dviju Dalmacija”, koje se bitno razlikuju, jer su im se evidentnima činili potpuno različiti životni uvjeti, pa i kulturna obilježja, u gradićima i selima u primorju i u zaleđu (uz to je, dakako, i život na otocima imao svoje posebne odrednice). Mnogi su promatrači i istraživači primjećivali da su granice nekadašnje Kraljevine Dalmacije objedinjivale, zapravo, dva teritorija, svaki sa svojom prošlošću i svojom tradicijom, u prostor povezan migracijama, ekonomskim i civilizacijskim vezama, a s tim je datostima Dalmacija i ušla u 20. stoljeće. Pri tom ne smijemo smetnuti s uma da je nepismenih u Dalmaciji još potkraj 19. stoljeća bilo mnogo. Još 1880. godine bilo je nepismeno čak 87,4 % stanovništva, a taj je postotak 1910. još uvijek iznosio 62,91 %.⁴ Prilagodba seljaštva i općenito pučkih slojeva uvjetima života u modernom društvu bila je poticana širenjem školstva, kao čimbenika modernizacijskih procesa. Tek su dinamizacija društva i politička demokratizacija stvorili uvjete za integriranje u naciju svih slojeva društva, za tzv. *nacionalizaciju masa*.

³ Usp. Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Dalmaciji. Od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb 2006.; Konrad Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, München 2001.; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.

⁴ Usp. tablice u Aleksandar Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration*, München 1999. (Südosteuropäische Arbeiten 104), str. 215-216.

Razvitak Dalmacije u prethodnim dvama stoljećima⁵ djelomično je potican, a djelomično i ometan čestim političkim promjenama. Kraljevina Dalmacija je u 20. stoljeće ušla kao habsburška krunovina Dalmacija. Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije Dalmacija je postala dio kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba (u listopadu 1918. godine), potom od 1. prosinca 1918. pripada Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je 3. listopada 1929. godine preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Mirovnim ugovorom godine 1919. Kraljevini Italiji pripali su Zadar i Lastovo s Palagružom, Cresom i Lošinjem. Administrativna podjela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1922. - 1929. samo je djelomično slijedila povijesne granice uključenih zemalja. Za Dalmaciju to je značilo da su se otoci od Krka do Paga našli u Karlovačkoj oblasti, kopno od Privlake do Mimica i Imotskoga te otoci od Silbe do Šolte u Splitskoj oblasti, a kopno od Brela do Prevlake i otoci od Brača i Visa do Elafita u Dubrovačkoj oblasti, dok su se Boka Kotorska i Budva našle u Cetinjskoj oblasti. Kraljevina Jugoslavija podijeljena je 1929. godine na devet banovina. Zetskoj banovini pripojena je sva Dalmacija južno od Stona, a ostatak Dubrovačke oblasti i sva Splitska oblast su, zajedno s dijelovima zapadne Bosne i zapadne Hercegovine (nastanjenima pretežno Hrvatima), spojeni u Primorsku banovinu sa sjedištem u Splitu. Sporazumom Cvetković-Maček dotadašnje Savska banovina (sa sjedištem u Zagrebu) i Primorska banovina te južna Dalmacija, od Stona do Prevlake, objedinjene su 1939. u Banovinu Hrvatsku. Nezavisna Država Hrvatska zadržala je potom, 1941. godine, manji dio Dalmacije (od većih gradova Makarsku i Dubrovnik, od otoka samo Pag, Brač i Hvar), ustupivši fašističkoj Italiji sve drugo (otoke od Krka do Mljeta, gradove Šibenik i Split sa zaleđem do Knina, južne Konavle, Boku i Paštroviće). NDH je naposljetku formalno 1943. godine, nakon kapitulacije fašističke Italije, pripojila područje koje joj je 1941. bila prepustila. Nakon Drugoga svjetskog rata sva se Dalmacija ponovno našla zajedno, u Federativnoj Narodnoj, poslije Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, uglavnom u sastavu Hrvatske (Boka i Budva s Paštrovićima ostale su u Crnoj Gori).

Kao što je poznato, Dalmaciju je u 19. stoljeću, sa stanovitim zakašnjenjem, zahvatio val nacionalnih ideologija. Očito je da oko definicije pojma *nacije*, njegova podrijetla i obuhvata još uvijek ne postoji opće slaganje

⁵ Teritorijalne granice Dalmacije često su se mijenjale. Od 18. stoljeća taj se pojam upotrebljavao za dio istočne obale Jadrana, od otoka Grgura kod Raba na sjeveru sve do Bokokotorskoga zaljeva i ušća rijeke Neretve na jugu, a uključivao je i otoke na tomu području. Kontinentalna granica u zaleđu protezala se od Obrovca prema Kninu. Na najširem mjestu Dalmacija se proteže oko 60 km duboko u svoje zaleđe. Suvremeni pojam Dalmacije odnosi se na područje od otoka Paga i rijeke Zrmanje na sjeveru do Konavala, odnosno do rta Oštro na jugu.

među različitim znanstvenim pristupima i shvaćanjima. U novijim povijesnim radovima naići ćemo na rasprave koje se, u manjoj ili većoj mjeri, oslanjaju na koncepte koje su razvili teoretičari nacionalizma, među kojima se osobito ističu Anthony D. Smith (r. 1939.), Benedict Anderson (r. 1936.), Ernest Gellner (1925. - 1995.) i Eric J. Hobsbawm (1927. - 2012.).

U hrvatskoj je historiografiji povjesničar Nikša Stančić uvjerljivo pokazao da su nacija i nacionalizam svojevrsna pojava europskoga društva, ali se taj fenomen realizirao u različitim oblicima i identitetima putem djelovanja procesa kojima se Europa tijekom ranog novog vijeka počela preoblikovati u sklop nacionalnih država. Tijekom 19. i potom 20. stoljeća na nacionalnom će se načelu promijeniti politički zemljovid cijele Europe. Identitet ili samosvojnost pri tom se može odrediti kao izrazito kompleksan sustav međusobno povezanih i uzajamno ovisnih elemenata, važnih za samopouzdanje i samopoštovanje pripadnika bilo koje ljudske zajednice. Identitet dakle pretpostavlja odnos između pojedinca i zajednice, u kojoj bitnu ulogu imaju osjećaj pripadnosti i osjećaj kontinuiteta. Zajednica koja čini temelj i polazište identiteta mora imati svoje ime, svoj prostor, svoju kulturu, svoje razlikovne posebnosti u odnosu prema drugim zajednicama, a pojedinci u njoj imaju osjećaj da pripadaju nečemu zajedničkom, makar to zajedničko bilo nejasno i maglovito, pa i imaginarno.

Otkada je u 19. stoljeću ideja nacionalne pripadnosti postala nezaobilazna u političkom diskursu, koji pokušava nametnuti i odrediti primarni identitet građanina - pripadnika nacionalne države, i dok nacionalizam kao dominantna ideologija moćnih nacionalnih europskih država doživljava svoj uspon kao jedno od glavnih pokretačkih ideoloških strujanja, i u drugim narodima, koji još nisu stekli *svoju* državu, traju rasprave o tomu što čini naciju i što su njezina konstitutivna obilježja. U međuvremenu je napisano bezbroj radova koji se bave nacionalnim pitanjima i međunarodnim odnosima. Mnogi autori i u slučaju nacionalizama u jugoistočnoj Europi zastupaju konstruktivističke teze da je, pod uvjetima moderne, nacionalizam stvarao nacije, a ne obratno.

Kao povijesni fenomen, koji se javlja u prijelomnim trenutcima popuštanja i raspadanja starih lojalnosti u fazi tranzicije i preoblikovanja tradicionalnog feudalnoga društva sa svojim normama prema individualiziranom kapitalističkom društvu, koje počiva na drukčijim temeljima, moderni nacionalizam nudi novu interpretaciju društvenih odnosa i novu koheziju, pojednostavljeno rečeno, za pojedinca u atomiziranom i anonimnome modernom društvu. U tom procesu formiranja novih kolektivnih društvenih identiteta na nacionalnoj osnovi čini se da je od presudnog značenja ko-

munikacijska interakcija među zagovornicima novoga nacionalnog i kolektivnog identiteta s relevantnim društvenim slojevima i snagama, koji svoja nacionalna uvjerenja često povezuju sa svojim socijalnim interesima.⁶

Očito je da jezik u toj komunikativnoj interakciji igra važnu ulogu, pa možemo reći da se identiteti izgrađuju i jezičnom interakcijom. Jezik, znači, nije samo znakovni sustav namijenjen prenošenju misli, već i obilježje etnosa, sastavnica etničke kulture, čimbenik kulturno-ideoloških i društveno-političkih procesa. Starogrčka riječ *ethnos* označavala je niz situacija u kojima neka zajednica ljudskih bića zajedno živi i djeluje. Danas se pojam najčešće prevodi riječju *narod* ili *nacija*. Etnička identifikacija nastaje iz interakcije i putem interakcije među skupinama, stoga se etnicitet može najopćenitije odrediti kao društveni ustroj kulturne razlike. Etnicitet je u izvjesnoj mjeri varijabilan i podložan manipulaciji, a ne konačno utvrđena i nepromjenjiva kategorija. Često etnicitet možemo prepoznati kao proces u kojem se različitost drugih koristi u cilju jačanja osjećaja vlastite identifikacije.

Mnoga su istraživanja pokazala da je u 19. stoljeću tzv. narodni preporod i u Dalmaciji odigrao ključnu ulogu u procesu formiranja moderne hrvatske nacije, odnosno u oblikovanju suvremenoga hrvatskog naroda, nakon što su prevladani brojni partikularizmi. Od Ilirskoga preporoda nadalje u zemljama Habsburške Monarhije, koje su prije pripadale predmodernoj Hrvatskoj, natjecale su se različite ideologije, koje su obećavale izlazak iz zaostalosti i podređenoga položaja, pozivajući se ili na nasljedstvo stare hrvatske državnosti i povijesna prava ili polazeći od romantičarskih načela i težeći tzv. narodnom jedinstvu, koje se temeljilo na ideji etničke i jezične srodnosti južnih Slavena.⁷

Narodna je stranka, kako je u svojim radovima pokazao Nikša Stančić, stavljala hrvatski razvoj u slavenski i južnoslavenski kontekst, ali je postupno sve više naglašavala hrvatsku političku i nacionalnu posebnost. Ustra-

⁶ Sa stajališta društvenog shvaćanja identiteta nema dvojbe da je svaki čovjek pripadnik različitih grupa. U izgradnji grupnoga identiteta različiti faktori mogu igrati važnu ulogu: spol, dob, religija, pripadnost društvenoj klasi, zanimanje, rasa, spolna orijentacija, prebivalište i mnogi drugi; stoga se sve češće u literaturi govori o višestrukoj slojevitosti identiteta (*multi-layered identity*). Pojedinaac, radi lakše interakcije s ostalima, traži zajedničke čimbenike s drugim sudionicima stanja u kojemu se nalazi, zanemarujući u tomu određenom trenutku neke druge čimbenike, koji ga također čine onim što jest.

⁷ Usp. Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869., Zagreb 1980.; Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u 19. stoljeću*, Sarajevo 1968.; Historijski arhiv u Zadru, *Dokumenti o Hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji*, Zadar 1991. i Neda Anzulović, *Bibliografija radova o narodnom preporodu, Mogućnosti 1984.-1995.*, Split 1995.

jući na jugoslavenskoj misli vodilji, zastupala je stav da su Hrvati i Srbi dije-
lovi (*plemena*) iste, *jugoslavenske* etničke cjeline (*naroda*) i da govore istim
jezikom, ali da im je odvojeni povijesni razvitak dao zasebna obilježja te za-
sebnosti politički i državni identitet. Nositelja suvereniteta povijesne *Trojedne*
kraljevine Narodna stranka je vidjela u hrvatskoj etničkoj i jezično-kulturno
shvaćenoj naciji, uza sve to što je smatrala da hrvatska nacija sa srpskom
nacijom dijeli zajednički jezik i zajedničku kulturu.⁸

Jedan je od važnih problema, kako uočava Antoni Cetnarowicz u svo-
joj studiji, kojemu dosadašnja historiografija nije posvetila dovoljno pozor-
nosti, utjecaj unutarnjih čimbenika na razvoj i oblik nacionalnog pokreta u
Dalmaciji. U tomu je veliku ulogu imao talijanski pokret *Risorgimento*, koji
je snažno utjecao na umove i stavove građanstva i inteligencije. Glavni je
sadržaj narodnog preporoda u Dalmaciji nedvojbeno činila borba narod-
njačkoga tabora protiv tradicionalne društvene elite – obrazovane u duhu
talijanskog jezika i kulture, koja je branila svoju političku i društvenu hege-
moniju, kako ističe Cetnarowicz. No, bilo je i onih koji su talijanski *Risorgi-*
mento shvaćali kao nagovještaj mogućnosti skladnoga susjedskog suživota
Talijana i južnih Slavena, što se također može prepoznati na primjer iz vizije
partikularnog dalmatinskoga identiteta jednog N. Tommasea.⁹

Pristašama narodnog preporoda, međutim, kao najjednostavniji put
koji je trebao zajamčiti obranu prava i nacionalnih interesa slavenskog sta-
novništva Dalmacije činilo se ujedinjenje pokrajine s Hrvatskom i Slavoni-
jom. To će pitanje uistinu postati “*vodeća misao programa Narodne stranke*”
(naglasio A. J.). Međutim, prateći razvoj nacionalnog pokreta u Dalmaciji,
od šezdesetih do osamdesetih godina 19. stoljeća, i “analizirajući ideologiju
i programe čelnih političara”, postaje očito “koliko su tada bili *nejasni* (na-
glasio A. J.) pojmovi nacije i narodnosti.”¹⁰

Mnogi istraživači koji se danas bave konceptom moderne nacije vjero-
jatno bi se složili da je nacija u suvremenom smislu te riječi zajednica s osje-
ćajem vlastitog identiteta koja može integrirati pripadnike svih društvenih
slojeva. Nadovezujući se na rezultate novijih istraživanja, možemo reći da
su osnovicu, na kojoj je moderna nacija mogla nastati kao zajednica novog
tipa, stvorili novovjekovni modernizacijski procesi, osobito društvena stra-

⁸ Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, str. 141-143.

⁹ Po Tommaseu Dalmacija je trebala biti prostor spajanja, a ne razdvajanja talijanstva i slavenstva, prostor koji treba promatrati izvan talijanskoga iredentističkog prisvajanja, ali i izvan disimilacij-
skog južnoslavenskoga i hrvatskoga nacionalizma.

¹⁰ Usp. Cetnarowicz, *Narodni preporod*, str. 10-11, koji konstatira da je tada raširena koncepcija
prema kojoj se jezik poistovjećivao s nacionalnošću izazivala određenu pomutnju i sukobljavala
se s manifestacijama hrvatske i srpske ideje, u kojoj je veliku važnost dobivala vjeroispovijest.

tifikacija, koja je uklanjala dotadašnju društvenu polariziranost i stvarala pretpostavke za ukidanje staleža i društvenih i pravnih barijera, te uvjete za izgradnju nestaleškoga društva, društva građana ravnopravnih pojedinaca. Tim uvjetima pripadaju procesi *političke modernizacije* u sklopu kojih su nastajale političke institucije građanskoga društva i *kulturna standardizacija*, koja je uključivala, između ostalog, i oblikovanje standardnog jezika. Nacija je, dakle, kako je u hrvatskoj historiografiji, na primjeru stvaranja moderne hrvatske nacije uvjerljivo pokazao Nikša Stančić, učinak novovjekovnih modernizacijskih procesa, ali je u sustav svoga identiteta uključivala i čimbenike prednacionalnih, odnosno protonacionalnih etničkih i staleških identiteta. Pri tomu su "preporodni" pokreti karakteristični za srednju i srednjoistočnu Europu, koji su afirmirali jezično-kulturne identitete, a koji su započeli *kulturnom standardizacijom*: izgradnjom standardnoga jezika i nacionalne kulture te *ponarođenjem* javnoga života. Nedvojbeno su ustanove u kulturi, znanosti i obrazovanju potrebne društvu u procesu modernizacije, a te su se institucije osnivale u 19. stoljeću kao nacionalne ustanove. Jednako je i standardni jezik, kao propisano sredstvo komunikacije potrebno suvremenom društvu, izgrađivan kao nacionalni jezik.¹¹

Vezano za stanovito kašnjenje spomenutih procesa u Dalmaciji, možemo primijetiti da je tek 26. travnja 1909. izdana jezična naredba, što se službenoga jezika u Dalmaciji tiče, kojom se hrvatski jezik u potpunosti uvodi kao službeni jezik, a primjena te odluke počela je tek tri godine nakon toga, od 1. siječnja 1912. godine.

Kako bismo mogli definirati pojam identiteta u povijesnom kontekstu? Pojam identiteta postao je predmetom istraživanja mnogih znanosti zbog složenosti svojih značenja i konotacija. Jedna od mnogih definicija "identiteta polazi od toga da pojam označava izmjenični odnos unutarnjega

¹¹ O problematici nacije i nacionalizma usp. Bosiljka Milinković, *Bibliografija radova o nacionalnom pitanju i međunacionalnim odnosima*, Zagreb 1992.; Benedict Anderson, *Nacija, zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb 1990.; Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed, Nationalhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge 1996.; Manuel Castells, *Moć identiteta*, Zagreb 2002.; Ružica Čičak-Chand, Josip Kumpes (ur.), *Etničnost, nacija, identitet. Hrvatska i Europa*, Zagreb 1998.; Emil Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999.; Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge 1985.; Dieter Langewiesche, *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*, München 2000.; Dunja Rihtman-Auguštin, *Etnologija i etnomet*, Zagreb 2001.; Hugh Seton-Watson, *Nacije i država*, Zagreb 1980.; Anthony D. Smith, *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Zagreb 2003.; Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*; Siegfried Weichle, *Nationalbewegungen und Nationalismus in Europa*, Darmstadt 2006.

osjećaja osobnosti i osobina koje su svojstvene određenoj skupini. Na toj dvojnosti gradi se grupni i osobni identitet.¹²

Kao što smo spomenuli, čini se da konstruktivističke teze - da je pod uvjetima moderne nacionalizam stvarao nacije, a ne obratno - za sada najbolje objašnjavaju fenomen modernih nacija ili, kako je to britanski povjesničar Eric Hobsbawm rekao, *nacije ne stvaraju nacionalizme, nego upravo obratno*. Ako ćemo prihvatiti definiciju nacionalizma kao sredstvo za mobilizaciju i homogenizaciju pripadnika skupine ljudi, koja se smatra etnički, jezično, kulturno itd. povezanom, onda je jasno da su intelektualni nositelji i predvodnici nacionalnointegracijskih ideja imali važnu ulogu u tim mobilizacijskim procesima. Nedvojbeno je da je od 19. stoljeća u Europi pripadnost naciji sve više doživljavana kao primarni politički identitet i temelj društvene organizacije i orijentacije. Nadalje, veoma široko značenje pojma nacije proizlazi iz definicije Anthonyja D. Smitha, prema kojoj naciju tvori imenovana ljudska zajednica, koja ima zajednički povijesni teritorij, zajedničke mitove i zajednička povijesna sjećanja, masovnu javnu kulturu, gospodarstvo i zajednička zakonska prava i dužnosti za sve pripadnike. Jedno od bitnih obilježja traganja za identitetom jest pri tom interakcija i komunikacija s drugima.

Etno-nacionalizam je društvenu elitu u Habsburškoj Monarhiji podijelio u nacije utemeljene na shvaćanju nacionalnog identiteta kao jezično-kulturnog identiteta. Nacije shvaćene kao zajednice jezika i kulture nisu automatski bile nespojive s lojalnosti višetetničkoj državi, ali su njezini vodeći društveni slojevi s vremenom – osobito ako su bili izvrgnuti pokušajima “odnarođivanja ili “denacionalizacije – zaštitu nacionalnog identiteta vidjeli u “teritorijalizaciji” vlastite nacije, stjecanju političke autonomije na određenom teritoriju, odnosno stvaranju vlastite nacionalne države.

Novija istraživanja nacionalizma kao dominantne sekularne ideologije 19. i 20. stoljeća ukazuju i na važnu ulogu vjerskih zajednica u formiranju i stabiliziranju kolektivnog identiteta i na činjenicu da je upravo nacionalizam preuzeo brojne atribute religije. Analiza javnog diskursa u Dalmaciji, primjerice u međuratnomu razdoblju, potvrđuje tezu o važnoj ulozi koju su imali vjerska segregacija te identifikacija etničkog i vjerskog identiteta u procesu stvaranja moderne nacionalne svijesti. Nacionalna svijest se formirala obrazovanjem kroz određene etape. U tom se procesu stvaraju nacionalne tradicije. Pritom se obilato koriste naslijeđeni religijski sadržaji,

¹² Svaki kolektiv i svaki pojedinac imaju istodobno više različitih identiteta. Kad se govori o etničkom ili nacionalnom, kulturnom, vjerskom, socijalnom, regionalnom, političkom, povijesnom, profesionalnom te o jezičnom identitetu, to ne bismo smjeli zaboraviti.

vrijednosti i simboli. Postojeća vjerovanja, saznanja i osjećaji zaodijevaju se u novo ruho i, što je najvažnije, zadobivaju novu, sveobuhvatnu i teleološku funkciju stvaranja i jačanja države - nacije, odnosno nacionalne države. Nacionalizam, kako je to sažeo Nikša Stančić, dakle, politički konstruira jednu grupu stvarajući u njoj svijest o njezinoj zasebnosti. Postojeća se posebnost u vidu pretpostavljenog etničkog podrijetla, religije/konfesije, jezika ili povijesnoga iskustva time dopunjuje ključnim elementom - masovnom i političkom samospoznajom koja obično pretpostavlja nastojanje za samostalnim odlučivanjem o svojoj sudbini i najčešće za stvaranjem vlastite države - nacije.

Najsustavnija diferencijacija među pripadnicima triju vjeroispovijesti na južnoslavenskom etničkom prostoru također se podudara s razdobljem trijumfa nacionalizma i stvaranja moderne države jer istodobno uvođenje sredstava masovne komunikacije, opismenjivanje i razvoj gradskoga života znatno olakšavaju integriranje i nametanje nacionalnih sadržaja, odnosno suprotstavljanje sadržaja različitih konfesija, odnosno podčinjavanje nametnutim definicijama svijeta i sustavu odrednica, prema kojima se članovi jedne zajednice prepoznaju i određuju, odnosno distanciraju od drugih. Međutim, koncept "kulturnih razlika", koje su se temeljile na vjeri, nema nužno dodirnih točaka s vjerom kao takvom, nego se najprije odnosi na različiti položaj institucija kao što su bile Katolička i Pravoslavna crkva, npr. za vrijeme Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije, kad je različit položaj Katoličke i Pravoslavne crkve produbljivao i zaoštavao međunacionalne odnose.

Uloga Katoličke crkve u nacionalnome homogeniziranju hrvatske nacije zasigurno je bila velika. Službena crkva, a u tomu su je slijedili i organizirani i neorganizirani dijelovi laikata, odlučno se stavila na stranu obrane hrvatskih nacionalnih i državnih prava. Polovinom tridesetih godina 20. stoljeća to je rezultiralo masovnim priklanjanjem katolika politici Hrvatske seljačke stranke. Ivo Banac zastupao je ideju da vjerska i druga različitost nije u osnovi antagonizma među južnoslavenskim narodima, već različite strukture i ciljevi nacionalnih ideologija, nastalih kao dio političke kulture tih naroda.¹³

Za bolje razumijevanje fenomena nacije i nacionalizma bitno je osvijestiti koliko je duboka bila državnopravna cezura za Dalmaciju u 20. stolje-

¹³ Usp. Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988., 2. izdanje Zagreb 1995.; isti, *Dubrovački eseji*, Dubrovnik 1992.; isti, *Srbi u Hrvatskoj jučer, danas, sutra* (ur.), Zagreb 1998., isti, *Raspad Jugoslavije: eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Zagreb 2001.

ću, do koje je došlo raspadom Austro-Ugarske i stvaranjem jugoslavenske države, u čiji je sastav Dalmacija ušla nakon iskustva od nešto više od 103 godina života u Habsburškoj Monarhiji.¹⁴ Nesporno je da je kraj Austrije 1918. godine u Dalmaciji dočekan s velikim odobravanjem. Tradicionalne strukture moći u južnoslavenskim pokrajinama Austro-Ugarske još su se prije kraja Prvog svjetskog rata počele raspadati. U dalmatinskim gradovima krajem listopada i početkom studenog 1918. dolazilo je do prosvjednih skupova i demonstracija na kojima je iskazivano oduševljenje južnoslavenskim ujedinjenjem. Već od srpnja 1918., unatoč ratnom stanju, zabilježene su sve učestalije manifestacije na kojima se podržavala ideja stvaranja južnoslavenske države. Prijenos vlasti na novostvorenu Državu SHS i stvarna tranzicija nakon raspada Austro-Ugarske, u jesen 1918. godine, protekli su lako i mirno.¹⁵

Pogledi na Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, koje je proklamirano 1. prosinca te godine u Beogradu, poslije preimenovano u Kraljevinu SHS odnosno Jugoslaviju, u međuratnom razdoblju u Dalmaciji, bili su uvjetovani stavovima prema tzv. ujedinjenju i jugoslavenstvu kao političkoj opciji. Međutim, nakon prvog ushićenja krajem 1918. godine, ideja jugoslavenstva je i u Dalmaciji doživjela potpuni poraz. Svejedno, moramo joj posvetiti više pozornosti kako bismo bolje razumjeli ideologiju jugoslavenstva, zamisao o jedinstvenom jugoslavenskom narodu, odnosno jedinstvu troimenoga naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, te koncepcije oslobođenja i ujedinjenja koje su se u *suton Austro-Ugarske* (Ante Trumbić) u dalmatinskoj javnosti nametnule u procesu nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Uloga i utjecaj ideologije jugoslavenstva u Dalmaciji

Potkraj devetnaestoga i početkom dvadesetog stoljeća, kada se gasi i nestaje Narodna stranka, nastala je nova politička snaga pod nazivom *Naprednjački pokret*. Bio je to, uglavnom, pokret hrvatske i srpske omladine, koja se upravo vratila sa studija iz Češke, gdje je potpala pod snažan utjecaj Masarykovih ideja i češko-slovačkog realističko-naprednjačkoga pokreta. Pokret je promicao misli o istovjetnosti hrvatskoga i srpskoga naroda te započeo borbu za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda izvan okvira Austro-Ugarske.

¹⁴ Usp. radove u ovim dvama zbornicima: *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održana u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008., ur. Zlatko Matijević, Zagreb 2010. i *1918. u hrvatskoj povijesti*. Zbornik, ur. Željko Holjevac, Zagreb 2012.

¹⁵ Usp. Jakir, *Dalmatien*, str. 83-90.

Po mnogočemu se Dalmacija, gdje su pristaše jugoslavenstva od svih hrvatskih krajeva prije 1918. godine bili razmjerno najjači, čini pogodnom za istraživanje integracijskih i dezintegracijskih procesa oblikovanja modernih nacionalnih identiteta. Prikaz povijesti jugoslavenstva kao političke opcije u Dalmaciji nakon Prvoga svjetskog rata pomaže nam razumjeti glavne razloge zašto je pokušaj formiranja jugoslavenske nacionalne svijesti, kakvu su zagovarali tvorci Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, bio osuđen na propast.

Istražujući odnose društvenih slojeva, političkih stranaka i skupina prema nastanku jugoslavenske države i procesu političke integracije hrvatskog naroda, uočava se specifičan odnos Dalmacije prema tim procesima, kako u sklopu Hrvatske, tako i u sklopu Jugoslavije. Osobiti položaj i povijesni razvoj u mnogočemu su Dalmaciji utisnuli obilježje posebne cjeline, prikladne za znanstveno istraživanje regionalnih i lokalnih svojstava. Na primjeru Dalmacije uočljiva je veza između demokratizacije politike, oblikovanja javnosti i interpretacije nacije.

Proučavanje političkih, gospodarskih i društvenih zbivanja u Dalmaciji u međuratnom razdoblju potvrđuje da je tek stranka braće Radića, koja je promicala interese najširih društvenih slojeva i bila predvodnik pokreta koji je istodobno bio i nacionalni i seljački, uspjela ukorijeniti što bi se moglo nazvati *modernim hrvatskim identitetom* u svim segmentima društva. Prema tomu se utemeljenim čini zaključak da je na hrvatskom prostoru tek nakon Prvoga svjetskog rata nacionalizam prestao biti ideologijom prilično uskih elita. Valja imati u vidu da je tek u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uvedeno opće pravo glasa, ali samo za muškarce, što je bio jedan od preduvjeta za demokratizaciju i veću participaciju seljaštva. Ogromna većina seljaštva u hrvatskim krajevima naposljetku je prihvatila hrvatski identitet, no prije toga morali su propasti ideološki mit jugoslavenstva i pokušaj konstrukcije novoga jugoslavenskog identiteta.

Autori kao što je Branislav Radica, koji je početkom tridesetih godina opisivao prilike na početku 20. stoljeća, smatrali su da je pobjeda hrvatsko-srpske koalicije na izborima za Hrvatski sabor godine 1905. donijela "čvrstu ideju sloge i jedinstva Srba i Hrvata. Na primjeru grada Splita dobro se razabire što je to značilo. Naime, Split uoči Prvoga svjetskog rata stječe titule kao što su *središte nacionalističkog i revolucionarnog omladinskog pokreta, Pijemont nacionalizma i jugoslavenstva, najjugoslavenskiji grad te nacionalno najosviješteniji i najbuntovniji grad na Jugu Slavena*.¹⁶ Godine

¹⁶ Usp. Marijan Buljan, *Političke stranke u Splitu od 1918. do 1929.*, diplomski rad, Split 2011., str. 4; Branislav Radica, *Novi Split, monografija grada Splita od 1918-1930.*, Split 1931., str. 11; Ivan J. Bošković, *Orjuna, ideologija i književnost*, Zagreb 2006., str. 39.

1911. osnovana je Hrvatsko-srpska Radikalna omladina pod vodstvom Vladimira Čerine i Oskara Tartaglie, preteča *Jugoslavenske nacionalističke omladine*.¹⁷ Njezini su se pripadnici zanosili "idejom ujedinjenja i jedinstva južnih Slavena."¹⁸

Srpsko zauzimanje Skadra u Balkanskim ratovima u studenome 1912. izazvalo je svečane manifestacije u Splitu, na kojima je sudjelovala velika masa građanstva na čelu s predstavnicima splitske Općine. Tadašnji gradonačelnik Vinko Katalinić u govoru je naglasio da Hrvati "s ushitom pozdravljaju glas narodnog uskrsnuća te s pouzdanjem gledaju u budućnost s balkanskim saveznicima. Austrijska vlast raspustila je splitsko Općinsko vijeće zbog "učestalih manifestacija za balkanske države te ponašanja gradonačelnika i članova općinske uprave, koji se kose s interesima države, čime je pokazana njihova nesposobnost u vršenju dužnosti. Prema riječima Tončija Šitina, uspjeh Srbije u Balkanskim ratovima izazvao je provalu "kulta svega što je srbijansko i vjeru u moguću zajedničku pobjedu nad Austro-Ugarskom nošenu prvenstveno delirijem omladine koja posvuda izaziva antiaustrijske incidente, pali njezine državne zastave, prikuplja pomoć srpskoj vojsci i organizira odlazak dobrovoljaca."¹⁹

Austrijska vlast donosila je različite zakone kojima je zabranjivala, primjerice, pjevanje i klicanje na javnim mjestima u Splitu. Gradonačelniku Kataliniću, 1914. godine oslobođenu od optužbe za prije navedeni govor, pri povratku u Split priređen je veliki doček. Izgredili su i dalje nastavljani, pa je zabilježeno da je skupina ljudi, u kojoj se nalazio i Oskar Tartaglia, pokušala pjevati crnogorsku i bugarsku himnu, "izazivajući prisutnu vojsku."²⁰

¹⁷ Više o Oskaru Tartagli vidi u: Norka Machiedo Mladinić, Oskar Tartaglia, od jugoslavenskog nacionalista do žrtve komunističke represije, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 35, br. 3, Zagreb 2003., str. 903-920.

¹⁸ Usp. Dejan Djokić (ur.), *Yugoslavlism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, London 2003.; Radica, *Novi Split*, str. 11; Aleksandar Jakir, O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata, u: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, ur. Tihomir Cipek, Josip Vrandečić, Zagreb 2007., 129; Bošković, *Orjuna, ideologija i književnost*, str. 39.

¹⁹ Usp. Joško Barić, Šimun Jurišić, *Splitsko iverje 1882-1941 (Iz povijesti Splita)*, Split 1983., str. 33. Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 4-5; Tonči Šitin, Dalmatinsko orjunaštvo, *Slobodna Dalmacija*, 18. 4. 1991., ovdje prema Mira Ljubić Lorger, *Autonomaši, orjunaši, preporoditelji*, Zagreb 2010., str. 41. Tonči Šitin, Stjepan Radić i Dalmacija (1918.-1928.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zadar 2000., str. 431-478.

²⁰ C. k. namješteni savjetnik Szilvas, *Zastava*, br. 8, 26. III. 1914., str. 2; Split pred sudom, *Zastava*, br. 17, 30. IV. 1914., str. 1; Šegvić i Katalinić, *Zastava*, br. 18, 4. V. 1914., str. 2; Prvi dan bijelog terora u Splitu, *Novo doba*, br. 47, 26. VII. 1918., str. 2; Radica, *Novi Split*, str. 11-12; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 5.

Po svoj prilici Srbiju je početkom 20. stoljeća u hrvatskim krajevima malo tko smatrao civilizacijskim uzorom. Međutim, ona se, kao samostalna i priznata država, mogla činiti privlačnom kao jezgra buduće južnoslavenske države, pogotovo nakon uspjeha u Balkanskim ratovima. Općenito i *jugoslavenstvujuća omladina*, kako ju je s podsmijehom nazvao Krleža, koja se fanatično zalagala za integralno jugoslavenstvo i gledala u Srbiji južnoslavenski Pijemont, ali i trezveniji političari i bivši starčevićanci, kao Ante Trumbić, Frano Supilo ili drugi, nisu imali jasnu predodžbu o političkim prilikama u Srbiji niti se mnogo razmišljalo o različitosti državnih tradicija Hrvata i Srba, što će se poslije pokazati jednom od temeljnih prepreka konstituiranja političke zajednice južnih Slavena. One koji su se zanosili idejom ujedinjenja i jedinstva južnih Slavena nisu mnogo zanimale prilike u Srbiji. Daljnjem prodoru ideje južnoslavenskog zajedništva sigurno je doprinijela i činjenica da je u siječnju 1912. godine na banski položaj u prekovelebitskoj Hrvatskoj došao Slavko Cuvaj. Čovjek za kojega je Miroslav Krleža napisao da je “krvolok i tiranin svog vlastitog naroda, svoju je vladavinu započeo raspuštanjem Hrvatskoga sabora da bi oslabio hrvatsko-srpsku koaliciju, a ubrzo nakon toga i ukinuo Ustav i uveo komesarijat. Takva je agresivna politika zasigurno doprinijela ujedinjenju svih suparničkih političkih opcija. Također valja napomenuti da usprkos nedvojbeno postojećemu jugoslavenskom raspoloženju u Dalmaciji pred rat, koje se još rasplamsalo nakon atentata pripadnika Mlade Bosne na austro-ugarskog prijestolonasljednika u Sarajevu na Vidovdan 1914. g., teško da bi ta ideja odnijela prevagu u javnosti, a da i ne govorimo o tomu da bi se nametnula kao politika, bez poraza Austro-Ugarske i odluke Saveznika o razgradnji višenacionalne Monarhije. U Srbiji, uostalom, jugoslavenstvo nikada nije shvaćeno onako kako su ga zamišljali Hrvati. Pokazalo se da su hrvatske političke elite za vrijeme Austro-Ugarske usvojile federalističku političku kulturu, potpuno stranu srpskom unitarističkom načelu konstituiranja države na jedinstvu Crkve i nacije. Naslijeđe cezaropapizma, tj. bizantske tradicije jedinstva svjetovne i duhovne vlasti utjelovljene u osobi cara, projicirano kroz prizmu kosovskog mita i borbu u Prvom svjetskom ratu, dovelo je do srpskoga kolektivnog poistovjećivanja vlasti i vlasništva te poimanja Jugoslavije kao svojevrsnog srpskog prava “dobijenog na sablji“, simbolički izražena u Beogradu svesrdnim usklikom: “Pa što ti Hrvati hoće?”

De facto, jugoslavenstvo je u austro-ugarskim krajevima igralo pokretačku ulogu u formiranju zajedničke svijesti među hrvatskom inteligencijom, koja je težila stvaranju hrvatske političke teritorijalnosti ili unutar Monarhije ili u okviru neke jugoslavenske države. Na ovaj ili onaj način,

ideja jugoslavenstva korištena je u političkoj borbi unutar Austro-Ugarske i više-manje svodila se na traženje zajedničkoga političkog okvira za Hrvate i Srbe unutar Monarhije. Srbijansko jugoslavenstvo, međutim, jasno je prepoznatljivo kao rezervna ideološka varijanta ustvari velikosrpskoga projekta. U ime jugoslavenstva provodila se ekspanzionistička politika, a poslije su formula troimenoga naroda i jugoslavenstvo Karađorđevića služili kao unitaristička krinka za provođenje beogradskog hegemonističkog centralizma.²¹ Kad se onda masovnije javlja *političko jugoslavenstvo* u Dalmaciji?

Oblikovanje integralnoga političkog pokreta i unitarističkoga nacionalnog koncepta u Dalmaciji do punog je izražaja vjerojatno došlo prvi put pod uvjetima masovne mobilizacije širokih društvenih slojeva, kakvu je i u perifernoj i siromašnoj austrijskoj pokrajini, na istočnoj obali Jadrana, prouzročio do tada najveći i najstrašniji rat, poslije nazvan Prvim svjetskim ratom, u kojemu je, prema nekim procjenama, 34.000 Dalmatinaca izgubilo živote. I bivši splitski gradonačelnik Ante Trumbić, na čelu Jugoslavenskoga odbora sastavljenog 1915. u Parizu od političara pretežno iz Dalmacije i Istre, zauzimao se za ujedinjenje. Ne smije se podcijeniti ni strah u Dalmaciji od primjene Londonskog pakta i talijanske ambicije da ovlada Istrom i Dalmacijom. Uvjerenje mnogih bilo je da bi i Hrvate i Srbe Austro-Ugarske ojačalo udruživanje s ostalim južnim Slavenima. Isto su smatrali i Slovenci. Tako je nastala Jugoslavija, u kojoj se odvio najveći dio povijesti Dalmacije u 20. stoljeću.²²

Vratimo se događajima u Splitu u ljeto 1914. godine. Prvi dan rata u Splitu nazvan je početkom "bijelog terora". Mnogi pripadnici dalmatinske inteligencije koji su iskazivali naklonost Srbiji uhićeni su. Općinsku upravu preuzeo je austrijski komesar. U drugoj polovini 1917. godine politički život postao je normalniji, stoga su mnogi uhićeni pušteni na slobodu.²³ U lipnju 1918. pokrenut je list *Novo doba*,²⁴ formalno neovisan dnevni list, koji je

²¹ Usp. Drago Roksandić, Đorđe Stanković, Zorica Stipetić, *Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslavenskog društva 1918-1941*, u: *Srpska i hrvatska povijest i Nova historija*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 1991., str. 213-226; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 1995. i poglavlja posvećena Prvoj Jugoslaviji u: Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003. i Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918.-1991.)*, Hrvatski pogled, Zagreb 1998.

²² Usp. Jozo Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford 1955., str. 225.

²³ Prvi dan bijelog terora u Splitu, *Novo doba*, br. 47, 26. VII. 1918., str. 2; Radica, *Novi Split*, str. 11-12; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 5.

²⁴ *Novo doba* izlazilo je tijekom cijeloga međuratnog razdoblja (od 9. lipnja 1918.). List je u početku svoga izlaženja zastupao protuaustrijsku, a projugoslavensku politiku, odnosno zagovarao je ideje Krfske deklaracije, što se može iščitati već u prvom broju, premda je u početku takve ideje trebalo uvijeno iznositi. U drugoj polovini listopada godine 1918., u vrijeme raspada Austro-Ugarske

zagovarao ujedinjenje svih južnih Slavena.²⁵ Prije raspada dvojne monarhije organiziran je Narodni zbor u Splitu, 2. srpnja 1918. Na tomu skupu sudjelovali su istaknuti članovi i pristaše predratnih političkih stranaka iz svih krajeva Dalmacije, a unaprijed pripremljena i jednoglasno prihvaćena politička rezolucija, *Splitska rezolucija*, izglasana na spomenutomu Narodnom zboru, upućuje na dogovor tadašnjih glavnih političkih snaga o stvaranju zajedničke južnoslavenske države pozivajući se na pravo na samoodređenje. Južnoslavenska država zamišljena je kao država etnički jedinstvena "troimenog" slovensko-srpsko-hrvatskoga naroda. Ako je vjerovati onodobnom tisku, političku je rezoluciju u potpunosti podržavalo "svekoliko pučanstvo dalmatinsko". U skladu s tim, u Dalmaciji više i nisu obnovljene predratne političke stranke, nego je došlo do koncentracije političkih snaga radi stvaranja Narodnoga vijeća. Na zboru je izabrana Uprava *Narodne organizacije Srba, Hrvata i Slovenaca*, koju su, s drugima, činili Gajo Bulat, Uroš Desnica, Ivo Krstelj, Ivan Majstrovic i Dujam Mikačić, koji će poslije imati važne uloge u radu političkih stranaka u Splitu. Izglasane su i *gospodarske rezolucije*, u kojima su izneseni brojni prijedlozi poboljšanja teškoga gospodarskog stanja Dalmacije.

U istomu je duhu, kao i *Splitska rezolucija*, u Zagrebu, 19. listopada 1918., izglasana *Deklaracija Narodnog vijeća SHS*, kojom je zatraženo "ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice u kojima danas žive – u jednu jedinstvenu potpuno suverenu državu, na načelima političke i ekonomske demokracije (...)" Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca postalo je, pristankom svih stranaka, jedini narodni predstavnik.²⁶

Monarhije i stvaranja Države SHS, list je dosegaio nakladu od 7.000 primjeraka. Prvih godina, nakon uspostave Kraljevine SHS pripisivala mu se naklonost Demokratskoj stranci, što ni uredništvo lista nije skrivalo, ali se ipak odlučilo za uređivanje lista neovisno o stranačkim utjecajima. Prvo razdoblje njegova djelovanja obilježeno je i suprotstavljanjem talijanskim pretenzijama na istočnu obalu Jadrana. Usp. Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi: Split 1918. – 1941.*, Zagreb 2009., str. 460-462.

²⁵ O *Novom dobu* vidi u: Branka Boban, Dalmacija između jugoslavenstva i hrvatstva 1920.-1923. godine (u svjetlu splitskog dnevnika *Novo Doba*), u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 4, Beograd 2003., str. 127-145.

²⁶ Usp. Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje*, Zagreb 1970., str. 365; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977., str. 58-60; Ljubo Boban, Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 24, br. 3, Zagreb 1992., str. 45-60, ovdje str. 48-49; Hodimir Sirotković, O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS nastale u jesen 1918., isto, str. 61-74, ovdje str. 61-65.

Zaključke Narodnoga vijeća, donesene 17. - 19. listopada 1918., kao i Deklaraciju od 19. listopada, donosio je i splitski dnevnik *Novo doba*, detaljno, na prvoj stranici svoga broja od 24. listopada 1918. Posebno je naglašeno da je Narodno vijeće od tog trenutka jedini predstavnik naroda. Loše ekonomsko stanje u Splitu nastavljeno je i nakon srpanjskoga zbora, pa su splitski težaci tijekom ljeta pozivani da žito dobrovoljno predaju *Gradskoj aprovizaciji*, a u listopadu je gradom počela harati španjolska gripa.²⁷ Središnje Narodno vijeće osnovano je početkom listopada 1918. u Zagrebu, a u njegov Plenum iz Dalmacije ušli su Mate Drinković, Gajo Bulat, Ivo Krstelj, Prvislav Grisogono, Stanko Banić, Uroš Desnica i Milan Marušić, dok su u Središnji odbor ušli Drinković, Grisogono, Krstelj i Josip Smodlaka.²⁸

Prekid državotvornih veza s Austro-Ugarskom u Splitu je dočekan oduševljeno, a sljedeći je dan Uprava Narodne organizacije za Dalmaciju preuzela vlast. *Novo doba* pozivalo je na mir i red da bi se pred svijetom pokazala "zrelost za slobodu". Mnoštvo ljudi izišlo je na gradske ulice i klicalo Jugoslaviji, Trumbiću, Wilsonu, što je *Novo doba* ocijenilo kao "veličanstvene narodne manifestacije za jugoslavensku državu".²⁹ Urednik lista Vinko Kisić držao je da je atmosfera u Dalmaciji, uoči i nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije, odavala "sredinu kolektivnog ludila".

Upravu splitske Općine od austrijskog komesara preuzeo je "privremeni općinski odbor, sastavljen od preživjelih članova Općinskoga vijeća, izabrana na posljednjim prijeratnim općinskim izborima godine 1913. Novim je gradonačelnikom, zbog smrti Vinka Katalinića, imenovan Josip Smodlaka. No, Smodlaka se svoga mjesta odrekao nakon tjedan dana zbog svoje nove funkcije, stoga je na novoj sjednici, održanoj za tjedan dana, novim gradonačelnikom jednoglasno izabran Ivo Tartaglia, koji će tu dužnost vršiti gotovo deset godina. Stvorena je i Zemaljska vlada za Dalmaciju u Splitu, najvjerojatnije prema naredbi Narodnog vijeća SHS u Zagrebu, na čelu s Krsteljom, Škaricom i Smodlakom, koji je na sjednicama Središnjega odbora Narodnoga vijeća zagovarao što brže ujedinjenje sa Srbijom.³⁰

²⁷ Narodni zbor u Splitu, *ND*, br. 24, 3. VII. 1918., str. 1-3; Iznimne prilike na jugu, *ND*, br. 30, 9. VII. 1918., str. 1; Jakir, O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta, str. 130; Aprovizacija, poziv posjednicima i težacima, *ND*, br. 52, 31. VII. 1918., str. 4; Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 65-68; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 5-6.

²⁸ Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 68.

²⁹ Radica, *Novi Split*, str. 12-13; Preporučamo mir i red i Velike narodne manifestacije u Splitu, *ND*, br. 142, 29. X. 1918., str. 3; Split za Jugoslaviju. Veličanstvena narodna manifestacija, *ND*, br. 143, 30. X. 1918., str. 1; Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 69-70; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 6.

³⁰ Privremeni općinski odbor, *ND*, br. 144, 31. X. 1918., str. 4; Općinski odbor, *ND*, br. 151, 7. XI. 1918., str. 6; Radica, *Novi Split*, str. 14-15, 69-71; Josip Smodlaka, *Zapisi dra Josipa Smodlake*, Zagreb 1972., str. 74-75; Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 71-75, 89-90. Više o Zemaljskoj vladi za

S povijesnim odmakom i nakon propasti dviju jugoslavenskih država u 20. stoljeću, jasnije se vidi uvjetovanost takvih stavova kakvi su izrečeni na onodobnom skupu u Splitu pred kraj Prvoga svjetskog rata ondašnjom teškom gospodarskom situacijom i strahom od talijanskih posizanja na istočnu obalu Jadrana.³¹ Naime, u Dalmaciji je nakon raspada Austro-Ugarske, odlukom Narodnoga vijeća i stvaranja kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, postojao opravdani strah od talijanskog iredentizma. Prema Londonskom ugovoru Italiji je trebao pripasti veliki dio istočne jadranske obale, tako da je srpska vojska u Dalmaciji pozdravljena kao zaštitnička.³² Dok su, na primjer, splitski Talijani sredinom studenoga 1918. godine skupljali potpise potpore za svoju političku izjavu o položaju Talijana u Splitu, što je povećavalo strah od eventualnog dolaska talijanske vojske, jer su slične izjave Talijanima služile za zaposjedanje drugih obalnih gradova, američki i francuski brodovi, njihovi zapovjednici i posade, radosno su dočekivani u Splitu.

Glavni je događaj u studenom u Splitu bio dolazak srpske vojske, srdačno pozdravljene u *Novom dobu* prigodnim naslovom: "Dobro došli braćo! U članku se navodi da srpska vojska dolazi "dovršiti do kraja svoje sveto djelo oslobođenja zajedničkom obranom našeg primorja i poziva se na svečani doček. Srpska vojska, pod zapovjedništvom majora Stojana Trnokopovića, svečano je u Splitu dočekana pred dvadeset tisuća ljudi. Pozdravili su je Josip Smodlaka,³³ koji je naglasio da je "sve ovo vaša Srbija, i Ivo Tartaglia, koji je izrazio uvjerenje da će "Split biti vaša i naša svojina, hrvatska i srpska, sastavni dio jedinstvene Jugoslavenske države."³⁴

Zemaljska je vlada tražila od vodstva Narodnoga vijeća ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom prijeteci da će, ako se ono odgodi, to učiniti samo-

Dalmaciju vidi u: Zdravka Jelaska Marijan, Zemaljska vlada za Dalmaciju (2. studenog 1918. - 20. siječnja 1919.), u: *Godina 1918., prethodnice, zbivanja, posljedice*, str. 155-170.

³¹ Usp. Jakir, *Dalmatien*, str. 94-106; Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiermaking*, New Haven-London 1963. i Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske*.

³² Dragovan Šepić, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije. Italije, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914.-1918.*, Pula 1989.

³³ Smodlaka je u svojim zapisima naveo da, zbog talijanske opasnosti, nije bilo drugog izbora nego pozvati srpsku vojsku, "ne kao saveznici, već kao svoju narodnu vojsku. Smodlaka, *Zapisi dra Josipa Smodlake*, str. 72.

³⁴ Dobro došli braćo!, *ND*, br. 164, 20. XI. 1918., str. 1; Dolazak srpske vojske, *ND*, br. 165, 21. XI. 1918., str. 3; Trijumfalni dolazak srpskih četa u Split, *ND*, br. 166, 22. XI. 1918., str. 1-3; Radica, *Novi Split*, str. 16-19; Jakir, O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta, str. 132; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 7. Govore prilikom dolaska srpske vojske u Split vidi u: *Znamenite riječi i značajne izjave o Jugoslovenstvu i o Narodnom jedinstvu*, sabrao Juraj J. Kalinić, Šibenik 1936. Usp. i Ratimir Maksimović, *Srpska vojska u Dalmaciji 1918.*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd 1996., str. 47-73, ovdje str. 59.

stalno. "Delirij oduševljenja" zahvatio je mnoge te je krajem 1918. godine u Dalmaciji vladalo gotovo jednodušno uvjerenje o potrebi stvaranja jugoslavenske države. U kasnijem je osvrtu Smodlaka tvrdio da su Dalmatinci "uistinu razbili hrvatstvo, kako bi spasili ideju jedinstva sa Srbijom, a Tartaglia da je Split "poduzeo odlučan korak za stvaranje države, za što mu treba zahvaliti."³⁵

Prvoprosinačko je ujedinjenje splitska Općina srdačno pozdravila brzojavom regentu Aleksandru I. Karađorđeviću, u kojem je naglašeno da je Split uvijek "visoko dizao barjak jedinstvene narodne misli i isticao težnje za jedinstvenom narodnom državom, na što je Aleksandar odgovorio da je u Splitu "uvijek pravim plamenom buktila narodna svijest."³⁶

Očito je da se u ono doba u Dalmaciji nisu slušala upozorenja Stjepana Radića da Hrvati srljaju u novu državu kao "guske u maglu", nego se poprilično nerealno očekivao procvat na svim poljima, samo da se stvori južnoslavenska država. Međutim, mnogi primjeri iz političkoga, gospodarskog i kulturnog života u Dalmaciji jasno pokazuju da se ni u kojem pogledu takve nade nakon ulaska u jugoslavensku državu nisu ispunile, a što nije moglo ostati bez posljedica za nacionalnointegracijske procese. U tom se kontekstu čini nužnim gospodarskom razvoju, odnosno očekivanom razvoju uputiti posebnu pozornost pri razmišljanju o tomu koji su faktori utjecali na prihvaćanje odnosno odbacivanje pojedinih nacionalnointegracijskih opcija.

Loša prilagodba dalmatinskoga sela, s uglavnom nedovoljno učinkovitom i nerentabilnom poljoprivredom, te općenito dalmatinskoga gospodarstva, koje nije bilo u stanju pratiti modernizacijski tempo kapitalističkih ekonomija, ukazuju na problem (ako ga uspoređujemo s europskim prosjekom tog vremena) nedovoljne produktivnosti rada, manjka kapitala i nepostojanja razvijenoga tržišta za svoje proizvode, što je rezultiralo sveopćim siromaštvom, koje je u Dalmatinskoj zagori poprimalo dramatične razmjere. Očekivanja su nakon Prvoga svjetskog rata bila velika da će se teški ekonomski položaj velike većine dalmatinskoga stanovništva unutar jugoslavenske države popraviti. Međutim, analiza pisanja ondašnjega tiska upućuje na razočaranost brzinom i razmjerima industrijalizacije. Isto važi i za neuspjeh agrarne reforme i općenito teške gospodarske prilike kao zna-

³⁵ Zbor u Splitu, *ND*, br. 212, 18. IX. 1922., str. 1-2; Pod vodstvom Srbije, *ND*, br. 229, 7. X. 1922., str. 1; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske*, str. 99, 206, 219, 227-228; Radica, *Novi Split*, str. 14; Jakir, O nekim aspektima, str. 132; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 7.

³⁶ Brzojavni pozdrav općine prijestolonasljedniku, *ND*, br. 179, 5. XII. 1918., str. 3; Pozdrav regenta Aleksandra Dalmaciji i Splitu, *ND*, br. 184, 10. XII. 1918., str. 1; Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, str. 90-91; Buljan, *Političke stranke u Splitu*, str. 7.

čajke dominantne svijesti dalmatinskoga sela, a čija je statičnost utjecala na spori ritam modernizacije.³⁷

Jugoslavenstvo kao politička opcija u međuratnom je razdoblju u Dalmaciji, nakon prvoga ushićenja krajem 1918. godine, doživjelo potpuni poraz. Već na izborima 1920. godine i u raspravama u povodu usvajanja tzv. Vidovdanskoga ustava 1921. javlja se prvo snažno protivljenje unitarističkom i centralističkom konceptu jedne jugoslavenske nacije i jedne države.³⁸ Unatoč prvom oduševljenju jugoslavenskim ujedinjenjem u Dalmaciji, snage koje su se zalagale za unitarizam i centralizam i koje su, nakon prvih izbora, imale vodeću ulogu u Narodnoj skupštini u Beogradu, u Dalmaciji i Splitu razmjerno su slabo prošle. Usprkos silnom zalaganju jugoslavenski nastrojenih intelektualaca u Dalmaciji da nametnu ideju *neraskidivog jedinstva troimenog jugoslavenskog naroda*, pa i snagama kao što je npr. bila *Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina*, koja se 1921. godine preimenovala u *Organizaciju jugoslovenskih nacionalista* (ORJUNA), a koja se terorističkim sredstvima borila za *otadžbinu Jugoslaviju*, jugoslavenstvo nikad nije zahvatilo šire društvene slojeve.³⁹ Činjenica da su jugoslavenski nacionalisti otvoreno nastupali zajedno s četničkim "vojvodama" Ilijom Trifunovićem Birčaninom, Kostom Pećancem i drugim četničkim udruženjima, njihovo je jugoslavenstvo u očima Hrvata ionako odmah diskreditiralo.⁴⁰

³⁷ Usp. Jakir, *Dalmatien*, str. 130-238; Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, Zagreb 1997. i Stijepo Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, Split 1990. Ovdje bih naveo samo jedan gospodarski pokazatelj: Dalmacija koja je bila slabo razvijena pokrajina Austro-Ugarske, u Kraljevini SHS, 1923. g. imala je dohodak po stanovniku od 2831 dinara. Istodobno su Hrvatska i Slavonija imale 3681 dinara, a Slovenija bila je najrazvijenija s više od 4000 dinara dohotka po stanovniku. Uz statističke izvore koje navodim u svomu radu, još uvijek mi se, uglavnom, čine pouzdanim podatci koje donosi Miro Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.-1941.*, Zagreb 1950. Ili isti, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962.

³⁸ Usp. Franko Mirošević, *Počelo je 1918. Južna Dalmacija 1918-1929*, Zagreb 1992.

³⁹ Usp. Jakir, *Dalmatien*, str. 103 gdje npr. navodim napad jugoslavenskih nacionalista na uredništvo novina *Jadran*, na "Tiskarsku zadrugu", "Leonovu tiskaru i paljenje *Hrvatske riječi* u noći između 29. i 30. ožujka 1921. Vidi i str. 362-380, gdje je opisano djelovanje organizacija kao što su bile Jugoslavenska narodna obrana, Jugoslavenska akcija, Jugoslavenska nacionalna omladina i Jugoslavenski sokol. ORJUNA, čiji su duhovni predvodnici u Dalmaciji bili Berislav Andelinović, odvjetnik Krstulović, Edo Bulat, Marko Nani i Ljubo Leontić, čini mi se točno opisana kao vrste fašističke organizacije, usp. Ivan Avakumović, *Yugoslavia's Fascist Movements*, u: *Native Fascism in the Successor States*, ed. Peter F. Sugar, Santa Barbara 1971., str. 135-143.

⁴⁰ Usp. Jakir, *Dalmatien*, str. 368 gdje citiram različite brojeve orjunaškoga glasila *Pobeda* iz dvadesetih godina, kao i *Splitiski almanah i adresar za 1925. g.* Split 1926., str. 286. Vidi i Nikola Puljić, *Sinovi Orjune*. Zagreb 1971. i Branislav Gligorić, *Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA)*, u: *Zbornik Istorija XX. veka*, Beograd 1963., str. 320-322. Više o ideologiji ORJUNE

Mira Ljubić Lorger ima pravo kada tvrdi da je povijesna literatura o Orjuni manjkava i oskudna. Autorica iznosi glavne ocjene iz recentne historiografije, a temelji programa *Jugoslavenske napredne nacionalističke omladine* (JNNO), poslije *Organizacije jugoslavenskih nacionalista* (ORJUNA), bili su integralno jugoslavenstvo i onemogućivanje tzv. protudržavne djelatnosti, uz punu podršku Svetozara Pribićevića. U enciklopedijskim natuknicama naglašava se da se radilo o “terorističkoj organizaciji koja je pod krinkom jugoslavenstva i tobožnjeg spašavanja zemlje od antidržavnih elemenata provodila drastična nasilja, prije svega protiv onih koji su smatrani komunistima i separatistima”. Na kakva sredstva se mislilo kad se pozivalo građane “da raskrste sa protivnicima (...) ne birajući za ovo sredstva, proizlazi iz citata iz *Straže*, lista Radikalne stranke: “Pod nož sve ono što boljševički misli! Pod nož i žene i decu da im pomena ne ostane! (...) Oštrimo noževe, punimo puške, neprijatelj nam je objavio rat do istrage. Ili mi ili oni.⁴¹ U takvu je, znači, “ozračju 23. ožujka 1921. godine u Splitu službeno osnovana *Jugoslavenska napredna nacionalistička omladina*, a organizacije uskoro niču “diljem Dalmacije: u Dubrovniku, Metkoviću, Starom Gradu, Blatu, Trogiru, Stankovcima, Jelsi, Vranjicu, Sinju, Metkoviću, Makarskoj i Šibeniku, a prve veće akcije izvedene su protiv komunista. Već sredinom 1923. godine i u samoj Dalmaciji organizacija upada u tešku krizu. Orjuna nije imala ni “vođu, osobu koja bi unutar njezinih redova imala neupitan autoritet. Na čelu prvog Direktorija bio je Mirko Korolija, a zamijenio ga je Ljubo Leontić, ugled ideologa imao je Niko Bartulović, a po “borbenosti su se isticali Edo Bulat, Berislav Angjelinović i Uroš Bjelić.⁴² Činjenica je da je gotovo nemoguće utvrditi točan broj članova Orjune. Govorilo se i o stotisuća i o samo dvije tisuće članova, i to u čitavoj Kraljevini SHS. Gligorijević navodi da je “brzo osipanje članstva karakteristično (...) za sve vrijeme njene djelatnosti, a Ljubić Lorger temeljni “način rada Orjune pravilno sažima kao “teror i zaključuje da se ideologija Orjune “temeljila prije svega na jugoslavenskom nacionalizmu, odnosno uvjerenju da postoji samo jedna, i to jugoslavenska nacija, u ime koje je ideje valjalo “riješiti hrvatsko pitanje te se boriti protiv “boljševizma i komunizma, a uključivala je “suprotstavljanje parlamentarizmu i demokraciji te zalaganje za uvođenje diktature, zbog čega je javnost doživljavala Orjunu “kao fašistički pokret.⁴³ U Hrvatskoj su

vidjeti u: Stevo Đurašković, *Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista* (Orjuna), *Časopis za suvremenu povijest*, god. 43, br. 1, Zagreb 2011., str. 225-247.

⁴¹ Usp. Ljubić Lorger, *Autonomaši, orjunaši, preporoditelji*, str. 33-48, ovdje str. 36 prema Gligorijeviću, *Organizacija jugoslavenskih nacionalista*, str. 320.

⁴² Ljubić Lorger, *Autonomaši, orjunaši, preporoditelji*, str. 37.

⁴³ Usp. Ljubić Lorger, *Autonomaši, orjunaši, preporoditelji*, str. 38.

joj se suprotstavljali Hrvatska nacionalna omladina (Hanao) i KPJ, koja organizira i posebne "radničke obrane.

Ako razmišljamo o tome koji su faktori utjecali na prihvaćanje ili odbacivanje nacionalnog identiteta, na primjeru Orjune sigurno možemo ustvrditi da se nacionalna identifikacija ne postiže na silu i terorističkim metodama.

Nedvojbeno je međuratno razdoblje na planu društvenog razvoja dio dugotrajnijega razdoblja opće modernizacije, a, kako smo na početku ustvrdili, konstruktivističke teorije nacije polaze od toga da su procesi integracije nacije dio modernizacijskih procesa. Kao dominantna ideologija moćnih nacionalnih europskih država, nacionalizam doživljava svoj uspon, kao jedno od glavnih pokretačkih ideoloških strujanja i u drugim narodima koji još nisu stekli "svoju" državu. Pri tom nacionalizam, među ostalim, služi homogeniziranju društva razgraničavajući ga od drugih društava i usmjerava ga na formiranje nacionalne države. Nisu samo lokalne dalmatinske elite u 20. stoljeću bile uvjerene da jedino nacionalna država omogućuje mnoge funkcije moderne države. Ako želimo govoriti o "historijskoj funkciji" nacionalizma, ona se po Ernestu Gellneru (1925. - 1995.) može pronaći upravo u prilagodbi društva uvjetima moderne.

Međutim, jugoslavenstvo kao nacionalnointegracijska ideja od početka nije *moglo* imati ulogu kakvu su mu bili namijenili njegovi pristaše. Naime, već je u 19. stoljeću postalo jasno da je južnoslavenstvo, koje se nastavljalo na ilirizam, postalo isključivo hrvatskom nacionalnointegracijskom ideologijom, a jugoslavenstvo je u hrvatskom političkom prostoru time postalo oblikom jugoslavističkog kroatizma. Samim time ono je u komunikacijskim prostorima drugih južnoslavenskih naroda igralo sasvim drugu ulogu, a prema tome je svako pozivanje na tobože zajedničko jugoslavenstvo na području Austro-Ugarske i Kraljevine Srbije bilo bespredmetno. To se i potvrđuje na primjeru Dalmacije, gdje su integracijski procesi među dalmatinskim Srbima već bili formirali izraženi osjećaj pripadnosti srpskoj naciji: pravoslavno stanovništvo u Dalmaciji i srpski tisak, koji se, uglavnom, čitao među obrazovanim pripadnicima dalmatinskih Srba (kao Zadarski *Srpski list* ili kasnije *Srpski glas* ili *Srpski magazin* iz Dubrovnika), ukazuje na to da dalmatinski Srbi nisu bili uključeni u hrvatski komunikacijski prostor i da su *Srpska književna zadruga* ili *Srbobran* igrali presudnu ulogu u formiranju nacionalne svijesti, koja također nije mogla biti jugoslavenska.

Vratimo se za kraj još jednom na jugoslavenstvo *Nacionalističke omladine* koja se nakon Balkanskih ratova zanosila "ujedinjenjem" (pod tim je imenom Oskar Tartaglia 1914. uređivao list koji se zalagao za stvaranje ju-

goslavenske države i koji su, isto kao *Zastavu*, ubrzo zabranile austrijske vlasti, kao i *Jugoslavija*, koja je izlazila u Pragu, ili *Narodno jedinstvo* u Splitu). Ne možemo ne primijetiti da je takvo jugoslavenstvo bilo projekt nekolicine mladih buntovnika, premda su ih uoči raspada Austro-Ugarske podržavali i intelektualci i pjesnici kao Ante Tresić Pavičić, Ilija Despot ili Danko Anđelinović, a koji nije uživao veću potporu od bilo kojega značajnijeg socijalnog čimbenika. Stoga ne čudi da je jugoslavenstvo te vrste ubrzo doživjelo potpun krah, nakon što je, krajem 1918., doista stvorena jugoslavenska država u kojoj su dominirali opipljivi interesi beogradskih vladajućih krugova. Osobito nakon što se jugoslavenska ideja u očima mnogih Hrvata u Jugoslaviji Karađorđevića do kraja kompromitirala kao paravan iza kojega se skrivao velikosrpski projekt, više nije mogla računati na veći oslonac u hrvatskim krajevima.

Premda možemo konstatirati da je slavensko stanovništvo katoličke vjere u Dalmaciji, kao i u drugim hrvatskim krajevima, postupno oblikovalo hrvatski nacionalni identitet, a pravoslavno je zadobivalo srpsku nacionalnu svijest, otvara se pitanje zašto se jugoslavenstvo na kraju Prvoga svjetskog rata ipak pretvorilo u svojevrsnu čarobnu formulu koja je, u jednom trenutku, naizgled, ujedinjavala sve političke opcije.

Zagovornici jugoslavenstva teško su doživljavali periferni položaj pokrajine u svakom pogledu i marginalizaciju južnoslavenskoga elementa unutar Austro-Ugarske, stoga se jugoslavenstvo kao opozicijska platforma posljednjih mjeseci dvojne monarhije činilo kao najperspektivnija opcija nakon njezina raspada. Uz to, jugoslavenstvo se predstavljalo ne samo kao novi nacionalizam ili nadnacionalna ideologija nego i kao *socijalna ideologija* koja će omogućiti svekoliku modernizaciju društva do koje nije došlo. Jugoslavensku su ideju ubrzo napustili spomenuti intelektualci, koji su je na početku zagovarali. Tipičan se doimlje primjer splitskoga gradonačelnika Ive Tartaglie, poslije bana Primorske banovine, koji je 1918. godine ushićeno pozdravio stvaranje jugoslavenske države i dolazak srpskih vojnika u Split. Godine 1932. odstupa sa svojega položaja bana Primorske banovine i potpisuje peticiju za puštanje prvaka HSS-a Vladka Mačeka iz zatvora. Tartaglia, kao i mnogi drugi koji su početkom dvadesetih godina zastupali unitaristička stajališta, zalažu se nakon očitoga neuspjeha integralnog jugoslavenstva i unitarne države, za (kon)federalističko rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja. Tartaglia, kao i mnogi drugi bivši pristaše jugoslavenskoga ujedinjenja, početkom tridesetih godina definitivno odustaju od jugoslavenske opcije.

Istraživanje djelovanja jugoslavenskih nacionalističkih organizacija u Dalmaciji, kao što su *Jadranska straža*, *Jugoslavenska matica*, prije spomenuta *Orjuna* (Organizacija jugoslovenskih nacionalista) ili *Jugoslavenski sokol*, pokazuje da većina stanovništva u Dalmaciji nikad nije prihvatila propagiranu jugoslavensku ideologiju. Činjenica da je *Jadranska straža*, koja je također naglašavala jugoslavensko opredjeljenje, predstavljala najbrojniju građansku organizaciju međuratne Jugoslavije, koja je 1939. godine tvrdila da ima 180.000 članova, više je potvrda teze o postojanju velikoga straha od talijanskog imperijalizma, protiv kojega se *Jadranska straža* borila, nego prihvatanja jugoslavenstva. Jugoslavenstvo kao nacionalnointegracijsku ideologiju velikog dijela dalmatinskih elita zamjenjuje hrvatstvo, kao što je hrvatstvo prihvatila i ogromna većina seljaštva. U osnovi pobjede Hrvatske seljačke stranke braće Radića u Dalmaciji nije samo njezin socijalni program nego i njezino protivljenje integralnom jugoslavenstvu.

Zasigurno je represija karađorđevićevskog režima, koji je od 1918. do 1928. godine, dakle još prije negoli je proglašena šestosiječanjska diktatura, donio 24 smrtnu presudu, potaknuo i organizirao 600 političkih ubojstava i uhitio 30.000 ljudi, ubrzala proces odbacivanja integralnog jugoslavenstva.⁴⁴ Nasilje ne samo da nije slomilo otpor nego je popularnost HSS-a i u Dalmaciji sve više rasla, a ubojstvo Stjepana Radića i kraljeva diktatura konačno su okupili većinu hrvatske nacije oko HSS-a. Mačekova lista na izborima 1935. i 1938. godine u Dalmaciji dobiva oko 80 % glasova, što upućuje na postignuti hrvatski konsenzus u Dalmaciji.⁴⁵ Od sredine tridesetih godina Seljačka stranka, koja je vodila "hrvatsku politiku" i zagovarala "hrvatsku svijest",⁴⁶ uvjerljivo dominira na lokalnoj razini. Već je od 1936. godine Seljačka stranka raspolagala većinom mandata u općinskim vijećima diljem Dalmacije.⁴⁷

Govoreći o rezultatima općinskih izbora od 16. svibnja 1936. g., kada je HSS osvojio većinu u čak 56 općina u Dalmaciji, dok su radikali osvojili apsolutnu većinu u šest općina, a relativnu u dvjema općinama, radikalski list *Država* srdito i pomalo razočarano zaključuje da je Dalmacija "postala isključivo radićevska domena", pa poziva sve "nacionalne elemente" u Dalmaciji da se povežu u borbi protiv "separatista", s ciljem da Dalmacija

⁴⁴ Bosiljka Janjatović, Karađorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (kraljevini) SHS, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 27, br. 1, Zagreb 1995., str. 55-76.

⁴⁵ Usp. Toma Jančiković, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, Zagreb 1939.

⁴⁶ Vidi izvještaje koje donosi *Novo doba* od 1936. godine i pisanje Hrvatskog dnevnika, Dalmatinskog Hrvata i Obzora.

⁴⁷ Usp. pisanje *Novog doba* i rezultate izbora 1935. i 1938. godine u Dalmaciji u: Jakir, *Dalmatien*, str. 421-426 i Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928.-1941.*, Zagreb 1974.

ponovno postane uporište “narodnog i državnog jedinstva Srba i Hrvata”. Međutim, Hrvatska seljačka stranka se učvrstila kao najsnažnija stranačka grupacija u Dalmaciji, a procesi nacionalne hrvatske integracije dovode do oblikovanja hrvatskog identiteta u ogromne većine katoličkoga pučanstva tijekom međuratnoga razdoblja. Konačno *sporazum* i uspostava Banovine Hrvatske, 1939. godine, koja je bila provizorij u danim predratnim okolnostima, mogu se tumačiti kao simbol završetka procesa prihvaćanja hrvatske svijesti u svim slojevima hrvatskoga naroda tijekom međuratnog razdoblja i kao koraci k uspostavljanju državne nezavisnosti, što dodatno potvrđuje tezu da je svaki pokušaj stvaranja jugoslavenske nacije u Dalmaciji i općenito u Hrvatskoj doživio potpuni neuspjeh.⁴⁸ Zašto je prema tomu propala jugoslavenska ideja?

Iščitavajući onodobni tisak i druga vrela, stječe se dojam da su intelektualni krugovi u Dalmaciji, koji su 1918. godine zagovarali jugoslavensku državu, očekivali da će maglovito *jugoslavenstvo* riješiti sve goruće probleme dalmatinskoga društva. Analiza pisanja ondašnjega javnog diskursa upućuje i na razočaranost političkom i društvenom zbiljom u novostvorenoj državi, a što je ubrzo izazvalo snažno protivljenje unitarističkom i centralističkom konceptu jedne jugoslavenske nacije i jedne države. Postalo je očito, unatoč silnom zalaganju jugoslavenski nastrojenih intelektualaca u Dalmaciji, da ideja *neraskidivoga jedinstva troimenoga jugoslavenskog naroda* i jugoslavenstvo ni ovdje gdje su, po svoj prilici, u međuratnom razdoblju imali najviše pristaša, nikad nisu zahvatili šire društvene slojeve. Prilike u Dalmaciji, koja je kao “pasivan kraj” i dalje zaostajala po svim modernizacijskim parametrima, potvrđuju da jugoslavenstvo nikad nije bilo u stanju postati dominantnom odrednicom nacionalne svijesti u Hrvata, a ni u Srba, a pogotovo nakon što su političke realnosti, nakon stvaranja zajedničke države, jasno pokazale da su se nade u procvat na svim poljima u potpunosti izjalovile.

Istraživanje dalmatinskoga društva ukazuje na činjenicu da tu ideju nije podupirao nijedan relevantni socijalni čimbenik. Konfesionalne razlike, već unapredovali razvoj posebnih nacionalnih identiteta, te različite državnopravne tradicije, nisu davali mogućnost za razvoj nekakvog jugosla-

⁴⁸ Banovina Hrvatska, kao provizorij, nije definitivno riješila ni pitanje granica ni položaj srpske manjine. Institucije vlasti nisu se uspjele stabilizirati. Istodobno su je ugrožavali srpski ekstremisti pokreta “Srbi na okup”, ali i hrvatski, organizirani od strane ustaša. Prvi nisu prihvaćali nikakvu pa ni najmanju autonomiju Hrvatske i zagovarali su Veliku Srbiju, a drugima autonomija Banovine Hrvatske nije bila dovoljna i težili su k potpunom odcjepljenju i zagovarali su ideju Velike Hrvatske. Autoritarne značajke vladavinskog poretka Banovine Hrvatske uklapaju se u, tada u Europi dominantne, autoritarne režime. Usp. Jakir, *Dalmatien*, str. 427–447.

venskoga naroda. Jugoslavizam nije mogao ni transformirati ni nadomjestiti hrvatski ili srpski identitet u Dalmaciji. Pozivanje na zajedničku kulturu i iskustva hrvatske prikraćenosti u monarhističkoj Jugoslaviji stabiliziralo je osjećaj međusobne solidarnosti i učvrstilo identitet Hrvata u Dalmaciji. Oni su, zahvaljujući ponajprije djelovanju HSS-a, oblikovali osjećaj hrvatskoga identiteta. Rezultati istraživanja procesa političke integracije hrvatskoga naroda u Dalmaciji podupiru tezu da je međuratno razdoblje bilo odlučujuća faza u prihvaćanju modernoga nacionalnoga identiteta u najširim društvenim slojevima, a što je u Dalmaciji značilo da su se i dalmatinski težaci velikom većinom smatrali Hrvatima u modernom nacionalnom smislu. Seljačka stranka braće Radića svojim je političkim i socijalnim djelovanjem (npr. u Seljačkoj slozi, u zadrugarstvu, s tečajevima opismenjivanja itd.) ukorijenila osjećaj pripadnosti hrvatskoj naciji u najširim društvenim slojevima.

S u m m a r y

Aleksandar Jakir

Dalmatia in the processes of creation of modern nation in the 19th and 20th century

This paper deals with the lengthy and complex process of creating and shaping of national consciousness and national identity in Dalmatia in the 19th and 20th century. Several identity concepts coexisted for a long time in this region at the Adriatic. Some of the nation-building processes can be considered as “successful”, others failed. As successfully completed national identities in the region, Croatian, Serbian and Italian national identities come to mind. A Yugoslav identity, however, although it was strongly supported by certain groups at the beginning of the 20th century, in the end suffered a breakdown. The specific situation in Dalmatia and the Croatian part of the Habsburg Monarchy, in the context of broader political and social events, turned a significant part of the political elite of the 19th and 20th century towards Yugoslav thoughts and, in many cases, towards the desire for unification of all South Slavs. In Dalmatia the idea of a common Yugoslav state became popular and a strong guiding principle especially because of the fear of Italian irredentism. This became even more pronounced after World War I and the collapse of the Habsburg Empire. Nevertheless, shortly after the initial enthusiasm in Split at the end of World War I, when crowds in Dalmatia cheered the arrival of the Serbian army, multiple disappointment with the new Yugoslav state prevailed. Serbian unitarism and a centralist government did not encounter positive reactions among Croats who advocated a federative structure of the state, and therefore also those intellectuals like the mayor of Split, Ivo Tartaglia, who initially had strong Yugoslav beliefs, estranged from their initial positions. The new state neither fulfilled the expectations nor reached expected economic development. Finally, introduction of dictatorship accompanied by frequent shutdowns and murders of political opponents and terrorist activity of ORJUNA, an organization with the aim of imposing an integral Yugoslav identity, led to the strengthening of a separate Croatian identity among the Catholics

in Dalmatia. During the interwar years the program and activities of the Croatian Peasant Party reached the peasants, the broadest social strata of society. Acting both as national and peasant movement that party rooted Croatian national identity among the population of Dalmatia. The election results 1935 and 1938, when the Peasant party received about 80 % of the votes, strongly support this view.

Nikola Anušić

Utjecaj pandemije španjolske gripe 1918. – 1919. na poslijeratnu demografsku obnovu u sjevernoj Hrvatskoj

UDK: 314.3/.4(497.5) "1918/1919."

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 4. 2014.

Prihvaćeno: 16. 4. 2014.

Nikola Anušić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

nanusic@ffzg.hr

Mortalitet Velike pandemije influence iz 1918. godine, tzv. španjolske gripe u Hrvatskoj do sada nije bio podrobno istraživan i njegove procjene uglavnom su paušalne i svode se na grube izračune neposrednih demografskih gubitaka.

Istraživanjem korelacije između pandemijskog mortaliteta i fekunditeta u ovom se radu analizira utjecaj pandemije na inicijalnu fazu procesa demografske nadoknade nakon Velikoga rata te se kroz projekcije očekivanog broja poroda žena stradalih u pandemiji donosi procjena demografskih gubitaka budućih generacija. Time se prvi put za jednu hrvatsku regiju donose preciznije procjene kratkoročnih i dugoročnih demografskih posljedica pandemije španjolske gripe.

Ključne riječi: demografija, španjolska gripa, sjeverna Hrvatska.

Reprodukciju, odnosno generacijsku obnovu stanovništva određuju vitalni procesi rađanja i umiranja. Međutim, ona nije uvjetovana samo biološkim instinktima i ograničenjima jer su fertilitet i mortalitet podložni (ponekad i presudno) različitim utjecajima okruženja u kojem se događaju (društvenim, gospodarskim, zdravstvenim). Ti su utjecaji neposredni i posredni jer djelovanjem na nupcijalitet, koji je kroz stvaranje novih obitelji glavni regulator rađanja (osobito u patrijarhalnim društvima), dodatno utječu na fertilitet. Zbog toga su reproduksijska obilježja stanovništva uvijek i odraz svoga vremena, seizmografski precizno bilježeći sve potrese i poremećaje povijesne situacije koja ih oblikuje i uvjetuje. Ratovi i poštasti, osobito kada se pojavljuju zajedno, kao što je bio slučaj s Prvim svjetskim

ratom i pandemijom španjolske gripe, uzrokuju snažne poremećaje u prirodnom kretanju stanovništva.

Drastično povećanje smrtnosti tijekom pandemije španjolske gripe (listopad 1918. – ožujak 1919.) izazivalo je ciklične promjene u fertilitetu i nupcijalitetu koje su izravno i negativno utjecale na unutarnju dinamiku reprodukcije stanovništva. Narav tih promjena neobično je zanimljiva kao demografski problem jer je pandemija koincidirala s početnom fazom tzv. demografske kompenzacije koja je nastupila s krajem Velikoga rata. Pitanje dugoročnih utjecaja pandemije španjolske gripe na demografski potencijal određene populacije u našoj demografskoj historiografiji do sada nije postavljano, što zbog siromaštva administrativnih tragova o pandemijskom mortalitetu, što zbog slabe istraženosti ratnih demografskih gubitaka na prostoru Hrvatske.

Analizirajući kratkoročne i dugoročne učinke pandemijskog mortaliteta na stope fertiliteta i nupcijaliteta, u ovom ćemo radu pokušati procijeniti utjecaj Velike pandemije iz 1918. godine na demografsku obnovu započetu netom nakon svršetka Prvoga svjetskoga rata.

Izravne reproduksijske posljedice pandemije analizirat ćemo ispitivanjem korelacije između pandemijskoga mortaliteta i fekonditeta, s osobitim naglaskom na neposrednu postpandemijsku nadoknadu izgubljenih začeca. Pokušat ćemo ustanoviti jesu li, i ako jesu, u kojoj su mjeri, povišene stope mortaliteta 1918. godine utjecale na povišeni natalitet 1919. godine i na neposrednu postpandemijsku obnovu stanovništva kako bismo testirali tezu o završetku rata kao isključivom činitelju poslijeratnoga demografskog oporavka.

U analizi dugoročnih reproduksijskih posljedica pandemije donijet ćemo projekciju očekivanoga broja poroda koje su žene žrtve pandemije mogle postići tijekom svoga reproduktivnog razdoblja i pokušati procijeniti demografski gubitak budućih generacija.

Također ćemo donijeti procjene o neposrednom utjecaju pandemije na nupcijalitet i istražiti koliki je broj izgubljenih brakova uzrokovan smrću jednog od bračnih partnera tijekom pandemije te koliki je bio broj nesklopljenih brakova zbog smrtnosti među neoženjenim mladićima i djevojkama.

1. Izvori i metodološke napomene

Istraživanje je prostorno koncentrirano na povijesno-geografsku cjelinu sjeverne Hrvatske (Varaždinska, Zagrebačka i Bjelovarsko-križevačka županija prema županijskom ustroju iz 1886. g.),¹ koja je zbog razvedenosti urbane hijerarhije, izraženog socijalnog dinamizma i relativno velike gustoće stanovništva komparativno najpogodnija za provođenje demografskih analiza.

U analizi su korišteni podaci o broju rođenih, umrlih i vjenčanih prikupljeni za 27 kotara sjeverne Hrvatske (uključujući i gradove unutar njihovih administrativnih jedinica bez obzira na njihov status). Za procjenu regresijskih modela u multivarijantnoj analizi primijenili smo metodu najmanjih kvadrata. Kod nekih analitičkih postupaka trebalo je prevladati niz ograničenja koja su nametnuli izvori.

U analizi kratkoročnih demografskih učinaka španjolske gripe na fertilitet i nupcijalitet u razdoblju 1914. – 1921. koristili smo totalne stope fertiliteta (TFR) koje se u demografskoj statistici smatraju najboljim pokazateljem razine plodnosti populacije.² One predstavljaju sumu svih specifičnih stopa fertiliteta (f_x) definiranih kao godišnji broj živorođene djece na 1 000 fertilno sposobnih žena (15 – 49 godina starosti) iste dobne skupine i odražavaju vjerojatan prosječan broj živorođene djece koje bi rodila prosječna žena promatrane generacije u svom fertilnom razdoblju.

Primjeni ovoga pristupa ispriječio se, međutim, niz poteškoća izazvanih nepostojanjem statističkih podataka i statističkih izvora. U prvom slučaju riječ je o podacima koji nisu bili prikupljeni u popisima stanovništva pa ih statistički godišnjaci ne donose, a u drugom o međupopisnom ratnom razdoblju koje statistički uopće nije bilo obrađivano.

U postojećim statističkim izvorima tako nije moguće pronaći podatke o broju djece rođene po majkama poznate starosti koji su nam potrebni za uspostavu dobne stratifikacije majki u izračunima specifičnih stopa fertiliteta, kao ni pouzdane podatke o ukupnom broju žena fertilne dobi za istraživano razdoblje jer su podaci o dobnoj strukturi žena prema popisu iz 1910. godine, razdiobom (po petogodišnjim dobnim razredima koji stvaraju generacijski višak) i prostornim iskazom (na županijskoj, a ne na kotarskoj razini), neprilagodljivi zahtjevima naše analize. Konačno, ne raspolazemo

¹ Zakon ob ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarih od 6. veljače 1886. godine. Vidi: Milan Smrekar, *Priručnik za političku upravu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji I*, Zagreb 1889., str. 465–466; Božena Vranješ Šoljan, *Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881. – 1918.)*, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, ur. Franko Mirošević, Zagreb 1996., str. 101, 102.

² Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., str. 230.

ni podacima o ukupnom broju stanovnika na prostoru sjeverne Hrvatske za međupopisno razdoblje 1914. – 1921. godine, a njihova projekcija isključivo na temelju prethodnog popisa iz 1910. godine bila bi nepouzdana zbog opterećenja Prvoga svjetskog rata.

Prevladavanju tih problema u velikoj je mjeri doprinijelo postojanje preciznih podataka o točnom broju rođenih za svaku godinu analiziranoga razdoblja 1914. – 1921. godine i za svako pojedinačno naselje istraživanog prostora koji su prikupljeni tijekom primarne faze istraživanja, a koji dosadašnjim istraživačima nisu bili dostupni. Na temelju tih podataka mogli smo napraviti egzaktnu izračune općih stopa fertiliteta (f), ali i prilično pouzdane procjene specifičnih stopa fertiliteta (f_x) dobivenih iz izračunanoga omjera općih i totalnih stopa koje za popisne godine 1910. i 1921. donosi Jakov Gelo u studiji o demografskim promjenama u Hrvatskoj (1780. – 1981.).³ Prema njegovim izračunima, donesenim na razini Hrvatske, stope fertiliteta iznosile su: za 1900. godinu $f = 160,7$, TFR = 5,6; za 1910. $f = 153,7$, TFR = 5,4; za 1921. $f = 141,0$, TFR = 4,7. Iz navedenih podataka izračunali smo prosječni omjer općih stopa fertiliteta i stopa totalnoga fertiliteta koji iznosi 29,05, uz pripadajuću $sd = 0,83$. Taj omjer koristili smo u daljnjoj analizi kao osnovu za izračunavanje totalnih stopa fertiliteta iz općih stopa fertiliteta. (*tablica 1*) Takav metodološki pristup omogućila je spomenuta baza podataka rođenih 1914. – 1921. te konzistentan omjer općih stopa fertiliteta i totalnih stopa fertiliteta, koje donosi Gelo, što nam je dopustilo zaključiti kako su se posljedice rata, epidemije španjolske gripe i drugih sociodemografskih faktora koji su utjecali na kretanje općih stopa fertiliteta, morali u istoj mjeri odraziti i na totalne stope fertiliteta.

Broj fertilno sposobnih žena za istraživano razdoblje utvrdili smo uz pomoć podataka o promjenama u rodosti stanovništva koje u prije spomenutoj studiji donosi Jakov Gelo. Iz Gelinih podataka vidljivo je kako udio fertilno sposobnih žena u ukupnom broju stanovnika prosječno iznosi 25 %. Prema tom omjeru izračunali smo primjenom modela klasične regresije ukupan broj fertilno sposobnih žena koje ulaze u našu analizu.

Problem nepostojanja podataka o ukupnom broju stanovnika za razdoblje 1914. – 1921. razriješili smo procjenom izvedenom metodom linearne interpolacije i linearne ekstrapolacije prema podacima o prisutnom stanovništvu u popisima iz 1910. i 1921. godine.

³ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj: od 1780. do 1981. godine*, Zagreb 1987.

Tablica 1: Opće i specifične stope fertiliteta 1914. – 1923. na području sjeverne Hrvatske

Godina	Ukupan broj stanovnika	$P_{f(15-49)}$	Opća stopa fertiliteta	TFR
1914.	749998	187500	90,67	3,12
1915.	751866	187967	61,46	2,11
1916.	753735	188434	46,37	1,60
1917.	755603	188901	43,20	1,49
1918.	757471	189368	47,77	1,64
1919.	759340	189835	83,03	2,86
1920.	761208	190302	81,84	2,82
1921.	763076	190769	87,66	3,01
1922.	764944	191236	82,87	2,85
1923.	766813	191703	84,53	2,90

2. Bihevioralni i biološki aspekti reprodukcije u okolnostima pošasti

Naglo povećanje smrtnosti izaziva kod čovjeka niz bihevioralnih pa i bioloških promjena koje kroz senzibilno područje ljudske seksualnosti izravno utječu na njegovu reprodukciju. Posljedice tjeskobe i straha od smrti na ljudsko ponašanje nemoguće je kvantificirati, ali ih se nipošto ne smije zanemariti u pokušaju cjelovitijega sagledavanja određene demografske situacije. Stoga nam se čini važnim, prije negoli započnemo kvantitativnu analizu reproduksijskih posljedica španjolske gripe, na njih ipak upozoriti.

Strah od sveprisutne smrtonosne zaraze, osjećaj nemoći i užasa nad uznemirujućim prizorima umirućih, smrt u obitelji i među bliskim osobama zacijelo su utjecali na smanjenje libida i redukciju koitalne frekvencije čak i kod zdravih parova.⁴ Štoviše, neka istraživanja potvrđuju kako su mnogi zdravi parovi u strahu od infekcije zazirali od fizičke intimnosti tijekom pandemije, pa čak i od dijeljenja zajedničke postelje.⁵ U slučaju infekcije jednoga od supružnika odvajanje je bilo pravilo. U pandemiji odgođena začeća i porodi nadoknađeni su među preživjelima u razdoblju normalizacije i oporavka (kratkoročni učinci) koje je neposredno slijedilo razdoblje krize.

Povećana smrtnost među bračnim parovima u reproduksijskoj dobi neizbježno je utjecala na kratkoročna i dugoročna obilježja fertiliteta.⁶ Fer-

⁴ Ponekad strah i beznađe od sveprisutne smrti može voditi i prema svojevrsnom seksualnom eskapizmu karakterističnom upravo za velike povijesne pandemije. Usp. Boccacciov "Decameron".

⁵ Ian D. Mills, The 1918-19 Influenza Pandemic – The Indian Experience, *The Indian Economic and Social History Review*, vol. 23, New Delhi 1986., str. 1-40.

⁶ Vidi D. Ian Pool, The effects of the 1918 Pandemic of Influenza on the Maori Population of New Zealand, *Bulletin of the history of medicine*, vol. 47, Baltimore 1973., str. 273-281; Geoffrey Rice,

tilitetni gubici donekle su mogli biti smanjeni brzim ulaskom udovica i udovaca u novu bračnu zajednicu⁷ pod uvjetom postojanja znatnoga udjela slobodnih i spolno zrelih muškaraca i žena u populaciji.⁸ S druge strane, visoka smrtnost neudanih, fertilno sposobnih žena mogla je negativno utjecati na stope nupcijaliteta i dugoročno otežati postpandemijsku obnovu stanovništva.⁹ Tomu treba pridodati i čitav niz ograničavajućih socijetalnih faktora kao što su razdoblja korote i drugi oblici društveno reguliranih oblika ponašanja koji su odgađali ili otežavali sklapanje brakova.¹⁰

Kao važnu komponentu smrtnosti od španjolske gripe s reproduktivskim posljedicama ne smijemo zanemariti ni smrtnost trudnica i novorođenčadi. Trudnice oboljele od gripe, osobito ako su bile u zadnjem tromjesečju trudnoće, bile su izrazito ranjive i podložne spontanim pobačajima i rađanju mrtvorodenčadi.¹¹ Problemi s opskrnom koje je donio Prvi svjetski rat doveli su u završnici rata do kronične nestašice hrane (u nekim dijelovima zemlje i do gladi). Loša i nehranjiva prehrana općenito je povećavala izgleda smrtonosnog ishoda u slučajevima sekundarnih komplikacija kod influence, a kod trudnica osobito. Prema nekim istraživanjima gotovo polovica od svih infekcija u slučajevima trudnica završila je smrću.¹² Doduše, tako visoka smrtnost ne može se protumačiti samo lošom prehranom i povećanom osjetljivošću trudnih žena nego i činjenicom da su fertilno

Maori Mortality in the 1918 Influenza Epidemic, *New Zealand population Review*, vol. 9, Wellington 1983., str. 44-61; Jane H. Underwood, Effects of the 1918 Influenza Pandemic Mortality Experience on Subsequent Fertility of the Native Population of Guam, *Micronesica*, vol. 19, Agana 1983., str. 1-9; Mills, The 1918-19 Influenza Pandemic; Sverren-Erik Mamelund, Effects of the Spanish Influenza pandemic on fertility and nuptiality in Norway, str. 1-20. http://www.researchgate.net/publication/228779238_Effects_of_the_Spanish_Influenza_pandemic_on_fertility_and_nuptiality_in_Norway (posjet 1. 4. 2014.)

⁷ Mills, The 1918-19 Influenza Pandemic.

⁸ Underwood, Effects of the 1918-19 Influenza Pandemic.

⁹ Sverren-Erik Mamelund, Effects of the Spanish Influenza pandemic; Isti, The Spanish Influenza among Norwegian ethnic minorities 1918-1919, *European Journal of Population*, vol. 19, Amsterdam 2003., str. 83-102.

¹⁰ Nenad Vekarić et. al., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*, Zagreb-Dubrovnik 2000., str. 60-65.

¹¹ John W. Harris, Influenza occurring in pregnant women: a statistical study of 1350 cases, *Journal of American Medical Association*, vol. 72, Chicago 1919., str. 978-980; Aleck W. Bourne, Influenza: Pregnancy, Labour, the Puerperium and Diseases of Women, u: *Influenza: Essays by Several Authors*, ed. Francis G. Crookshank, London 1922., str. 433-443.

¹² P. Brooke Bland, Influenza in its relation to pregnancy and labor, *American Journal of Obstetrics and Diseases of Women and Children*, vol. 79, New York 1919., str. 184-197; Charles H. Stuart Harris, Geoffrey C. Schild, John S. Oxford, *Influenza: The viruses and the disease*, London 1984.; Mamelund, Effects of the Spanish Influenza pandemic.

sposobne žene (15 – 49) pripadale najrizičnijoj dobnoj skupini (15 – 40) s najvišim udjelima u smrtnosti od španjolske gripe.

Opće je poznato da prehrana roditelja prije začeća, a osobito tijekom trudnoće utječe na fetusni razvoj i neonatalno stanje novorođenčadi.¹³ Dodamo li tomu iznimnu osjetljivost novorođenčadi i njihovu sklonost respiratornim komplikacijama, osobito u neonatalnom i postnatalnom razdoblju, nema sumnje da je upravo španjolska gripa bila odgovorna za veliki broj kogenitalnih oboljenja i deformacija kod djece čije su majke tijekom trudnoće bolovale od gripe.¹⁴ Pandemija španjolske gripe i ratne okolnosti koje su je pratile tako su zajednički utjecale na slabljenje kohorte iz 1918. godine.

Na odgodu začeća i redukciju kratkoročnih učinaka postpandemijske obnove stanovništva mogli su utjecati i biološki učinci. Prolaktin, hormon koji potiče izlučivanje mlijeka iz dojki, djeluje inhibitorno na izlučivanje grandotropnih hormona zaustavljajući ženinu ovulaciju i u pravilu izazivajući njezinu privremenu neplodnost.¹⁵ Međutim, u slučaju mrtvorodenčadi i rane smrti novorođenčadi pozitivni učinak prolaktina na *spacing* nestaje, skraćujući razdoblje smanjenoga rizika od nove trudnoće. To znači da su žene čije su trudnoće kao posljedica španjolske gripe bile prekinute ili su rezultirale mrtvorodenjem, odnosno ranom smrću novorođenčeta, u neposrednom postpandemijskom razdoblju bile u riziku od nove trudnoće. Nažalost, taj je reprodukcijski potencijal ostao u pravilu neiskorišten jer je u velikoj mjeri bio neutraliziran privremenim sterilitetom muškaraca, jednom od vrlo čestih posljedica španjolske gripe, o čemu je već bilo riječi.

¹³ Margit Rosenberg, Birth weights in tree Norwegian cities, 1860-1984. Secular trends and influencing factors, *Annals of Human Biology*, vol. 15, London 1988., str. 275-288; Mervyn Susser, Zena Stein, Timing in prenatal nutrition: a reprise of the Dutch famine study, *Nutrition Reviews*, vol. 52, New York 1994., str. 84-94.

¹⁴ MacKenzie i Houghton dokazali su kako je virus influence bio uzrokom kogenitalnih anomalija, osobito onih središnjega živčanog sustava kod djece čije su majke u ranoj trudnoći bolovale od gripe. Usp. J. S. MacKenzie, M. Houghton, Influenza Infections During Pregnancy: Association with Congenital Malformations and with Subsequent Neoplasms in children, and Potential Hazards of Live Virus Vaccines, *Bacteriological Reviews*, vol. 38, Baltimore 1974., str. 356-370.

¹⁵ Ante Dražančić, *Porodništvo*, Zagreb 1994., str. 94, citirano prema Vekarić et al., *Vrijeme ženidbe*.

3. Kratkoročne posljedice španjolske gripe na fertilitet i nupcijalitet

3.1. Posljedice španjolske gripe na začeća, trudnoće i porode

Prvi svjetski rat donio je zaraćenim europskim zemljama, tako i Hrvatskoj, drastični pad stopa totalnog fertiliteta (TFR). U odnosu na 1910. godinu, kada je iznosio 5,4¹⁶, TFR je već prve ratne godine 1914. u sjevernoj Hrvatskoj opao za 42,22 % (3,12), gotovo prepolovivši broj rođene djece u odnosu na predratno razdoblje. U narednim ratnim godinama pad se nastavlja: 1915. (2,11); 1916. (1,69), da 1917. godine doseže najnižu razinu u razdoblju 1914. – 1918. (1,48), što je u odnosu na 1910. godinu pad od 73 %. Obrat padajućega trenda i početak sporoga demografskog oporavka donosi završna godina rata 1918. sa stopom od 1,63 (30 % predratnog TFR-a), koja se jedva približava onoj iz 1916. godine, pa će tek nakon 1925. godine biti dosegnute stope s početka rata. Razlozi demografskoga opadanja tijekom Prvoga svjetskog rata očiti su i ne treba ih posebno obrazlagati. Opadanje je bilo drastično tijekom svih ratnih godina jer su i nešto više stope fertiliteta iz 1914. godine bile vezane za prethodno razdoblje jer je najveći broj poroda te godine zabilježen u proljetnim/ljetnim mjesecima (ožujak, travanj, svibanj, lipanj), dok rat još nije bio počeo i dok još nije nastupilo stanje anomalije, a bili su posljedica začeća ostvarenih tijekom ljeta i jeseni 1913. godine. Daljnji pad fertiliteta tijekom narednih godina nije bio uzrokovan samo mobilizacijskim odljevom muškaraca, prema kraju rata sve većem nakon što su bila novačena i starija godišta, nego i velikim epidemijama koje su prethodile epidemiji španjolske gripe, od kojih je osobito teška bila višemjesečna epidemija griže iz 1917. godine.¹⁷

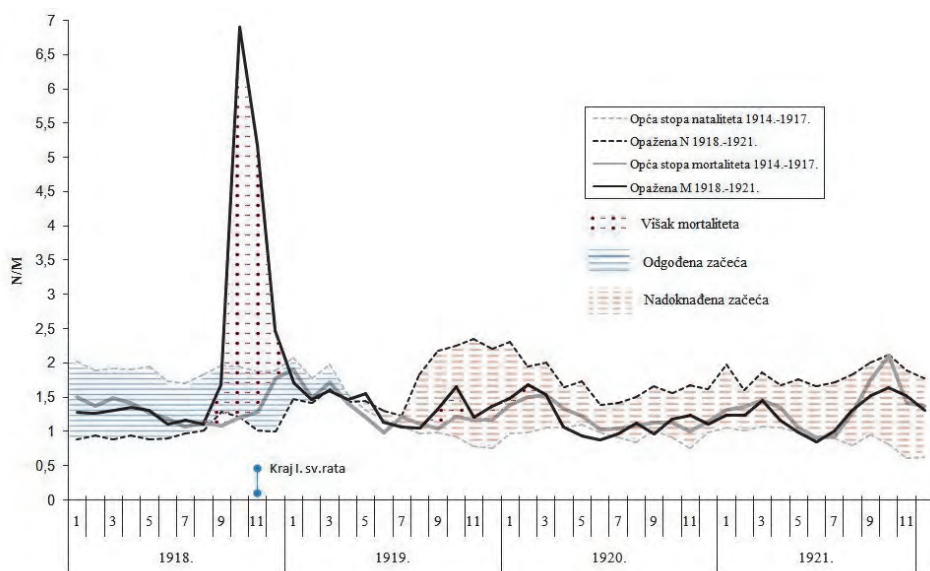
Prvi slučajevi smrti koji se nedvojbeno mogu pripisati epidemiji španjolske gripe zabilježeni su u sjevernoj Hrvatskoj tek u drugom tjednu rujna 1918. godine kada počinje nagli rast stopa smrtnosti.¹⁸ (*grafikon 1*) U zimu i rano proljeće (siječanj - travanj) 1918. stope smrtnosti bile su niže od očekivanih s obzirom na razdoblje 1914. – 1917. godine, što je vjerojatno povezano s dugotrajnom i iscrpljujućom epidemijom griže iz druge polovice 1917. godine (kolovoz – studeni) koja je ispraznila kontingent populacije u većem riziku od smrti.

¹⁶ Gelo, *Demografske promjene*.

¹⁷ Ožujak – svibanj 1914. epidemija škrlati (šarlaha); ožujak 1915. epidemija difterije, a u srpnju i lipnju ospica i hripavca; studeni 1916. epidemija dizenterije; kolovoz – studeni 1917. epidemija griže; travanj i svibanj 1918. epidemija velikih boginja.

¹⁸ Prvi blagi val španjolske gripe prošao je sjevernom Hrvatskom u srpnju i kolovozu 1918. godine. Smrtnost je bila neznatna i rijetko registrirana.

Grafikon 1: Incidencija španjolske gripe, sirove stope nataliteta i mortaliteta u sjevernoj Hrvatskoj od 1918. do 1921.

Promjena je 1918. godine vidljiva i u stopama začeća koje se u proljetnim mjesecima seksualnog buđenja (ožujak - svibanj) 1918. godine nisu povećale, kao što je bio slučaj prethodnih triju godina. Razlog tomu mogao je do neke mjere biti i proljetni val španjolske gripe, koji je u to vrijeme već cirkulirao sjeverozapadnom Hrvatskom, ali se presudnijim čini utjecaj letalne epidemije velikih boginja, čije se trajanje, od kraja ožujka do kraja svibnja 1918. godine, u potpunosti preklapa s razdobljem stagnacije začeća. Kratkotrajni rast stopa začeća u rano ljeto (lipanj, srpanj) također je inkonzistentan s normalnim sezonskim fluktuacijama u zaćecima i očito je pokušaj nadoknade začeća izgubljenih u proljeće. Nakon toga, od kraja kolovoza do druge polovice studenog 1918. počinje kontinuirani i sve nagliji pad začeća povezan s povećanjem smrtnosti od španjolske gripe, a potom njihov nagli i kontinuirani rast (nadoknađena začeća), koji doseže vrhunac od prosinca 1918. do svibnja 1919. godine i nastavlja se do kraja analiziranoga razdoblja.¹⁹ Unatoč još uvijek visokomu mortalitetu opadajućega dru-

¹⁹ Iako će u ljeto 1919. (srpanj, kolovoz) biti donekle usporen, a u jesen i smanjen zbog porasta smrtnosti tijekom trećega vala španjolske gripe. Ipak, i u tom razdoblju stope začeća bit će više od općih stopa začeća iz prethodnog razdoblja 1914. – 1917.

gog vala španjolske gripe (prosinac 1918., siječanj 1919.), TFR u razdoblju nadoknade bio je veći od 2,5, više nego udvostručivši stope prethodnoga razdoblja (manje od 1). Zanimljivo je da stope začeca počinju rasti već u studenom 1918. godine, iako je smrtnost od španjolske gripe (premda u padu) još uvijek bila iznimno visoka. Razlozi tomu možda se mogu povezati sa završetkom Prvoga svjetskog rata, povratkom vojnika s bojišta i buđenjem optimizma koji se sigurno pojavio unatoč iznimno teškim okolnostima pošasti.²⁰ Odgođena začeca i trudnoće, kao i one izgubljene zbog smrti jednog od supružnika tijekom 1918. godine, bile su nadoknađene viškom začeca i trudnoća u sljedećim trima godinama, najviše u 1919. godini, u čijoj drugoj polovici bilježimo početak "baby-booma". Za razliku od većine europskih zemalja u kojima je rastegnuti mortalitet od španjolske gripe odgodio neposredni poratni *baby boom*,²¹ u sjevernoj Hrvatskoj (a mogli bismo reći i na hrvatskom prostoru općenito), gdje je vrhunac mortaliteta od španjolske gripe dosegnut potkraj listopada 1918., a povišeni mortalitet trećeg vala pomaknut u jesen 1919. godine, jenjavanje epidemije i kraj Prvoga svjetskog rata preklapaju se otklanjajući gotovo istodobno zapreke ranom početku demografske obnove.

Analiza je potvrdila očekivanu korespondenciju između smrtnosti od španjolske gripe i niskih stopa začeca. Pad začeca koji nakon razdoblja stagnacije započinje u rujnu, vrhunac doživljava u listopadu 1918., kada je smrtnost od španjolske gripe bila u zenitu. Pri tom treba naglasiti da je uvjetovanost pada stopa začeca epidemijskom smrtnošću u slučaju drugoga vala gripe (izraziti pad začeca od rujna do studenoga 1918. godine) i trećega vala (usporeni i smanjeni rastući trend začeca od rujna 1919. do veljače 1920. godine) očita, a u slučaju prvoga vala (stagnacija začeca u ožujku i travnju 1918. godine) samo prividna jer je u tom razdoblju na stope začeca najvjerojatnije utjecala visoka smrtnost epidemije velikih boginja.

Za cjelovitiju sliku reprodukcijских posljedica španjolske gripe bilo bi vrlo korisno ispitati utjecaj epidemijske smrtnosti žena u trudnoći i pri porodu na promjene u stopama začeca i na postpandemijsku reprodukcijску nadoknadu. Međutim, takvu je procjenu teško donijeti čak i uz postojanje statističkih pokazatelja jer se poteškoće u razdvajanju posljedica rizika kod trudnoće od posljedica pripadnosti rizičnoj dobnoj skupini kod španjolske gripe ne mogu pouzdano prevladati. K tomu, matice umrlih bile bi sasvim neprikladan izvor za takvu analizu jer se u njih upisuje samo uzrok smrti,

²⁰ Usp. Mamelund, *Effects of the Spanish Influenza pandemic*, str. 6.

²¹ Mamelund, *ibid.*, str. 6; Niall P. A. S. Johnson, *Aspects of the historical geography in the 1918-19 influenza pandemic in Britain*, Ph. D. diss., University of Cambridge, 2000.

bez ikakve naznake da su umrle žene bile i trudne, a smrt pri porodu sama se po sebi upisuje kao uzrok smrti, neovisno o komplikacijama koje su ju izazvale, stoga se smrtnost trudnica u maticama ne može vidjeti, a smrtnost žena u porodu ne može povezati s epidemijom.

Međutim, sudeći prema istraživanjima provedenima u drugim zemljama, udio žena umrlih u trudnoći i pri porodu povezan sa španjolskom gripom u odnosu na ukupan broj žena fertile dobi umrlih tijekom pandemije nije morao biti znatan. U Norveškoj je, primjerice, višak stopa smrtnosti kod trudnica i žena umrlih u porodu u studenom i prosincu 1918. godine (razdoblje najveće smrtnosti od španjolske gripe) iznosio 2,5 na 1000 trudnica, a višak stopa smrtnosti svih žena u fertilej dobi u istom je razdoblju iznosio 5,3 na 1000 žena. Čak i uz rizik podcjenjivanja stvarnog broja umrlih trudnica zbog manjeg broja prijava od stvarnoga broja smrtnih slučajeva, čini se da su trudnice tijekom epidemije imale manje stope smrtnosti od ostalih žena u fertilej dobi.²² Taj zaključak ipak treba uzeti s velikim oprezom, osobito s obzirom na hrvatske prilike, jer se negativne posljedice Prvoga svjetskog rata, kao što je primjerice pothranjenost, koje su mogle imati fatalne posljedice na održavanje trudnoće i na zdravlje trudnica, u Norveškoj, kao neutralnoj zemlji, nisu tako drastično osjećale.

3.2. Posljedice španjolske gripe na nupcijalitet

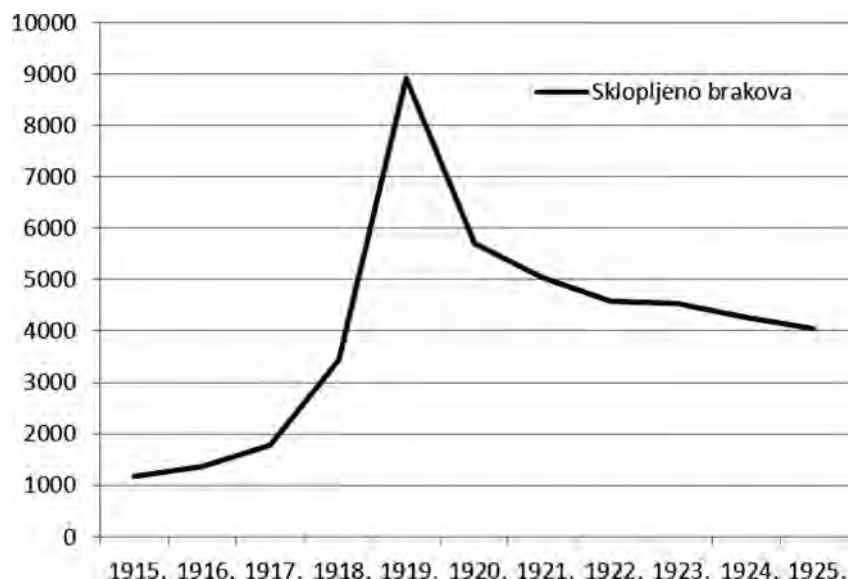
Stope nupcijaliteta, čiji se postupni rast može pratiti od 1915. godine nadalje, vrhunac doživljavaju 1919. godine kada bilježimo svojevrсни “boom” vjenčanja (*vidi grafikon 2*).

Postupni rast stopa nupcijaliteta, koji se na prostoru sjeverne Hrvatske može pratiti od 1915. godine nadalje, doživljava vrhunac 1919. godine kada je zabilježen svojevrсни “boom” vjenčanja. Te je godine broj sklopljenih brakova za 61 % veći nego 1918., premašivši gotovo 5 puta prosjek iz razdoblja 1915. – 1918., a za gotovo 2 puta (povećanje od 47 %) prosjek razdoblja 1920. – 1925. (*tablica 2*)

Tako snažan porast nupcijaliteta najizravnije je povezan sa završetkom Prvoga svjetskog rata (razdoblje krize) i početkom mirnodopskog razdoblja nade jer je upravo u studenom 1918. godine (mjesec završetka rata) zabilježen najveći rast stopa nupcijaliteta, unatoč još uvijek visokomu mortalitetu od španjolske gripe. Iako u manjoj mjeri, na stope nupcijaliteta pozitivno su utjecale i relativno velike kohorte rođenih koje su u to vrijeme dosegle

²² Mamelund, *Effects of the Spanish Influenza pandemic*, str. 9.

Grafikon 2: Broj sklopljenih brakova 1915. - 1925. u sjevernoj Hrvatskoj

Tablica 2: Broj sklopljenih brakova u sjevernoj Hrvatskoj od 1915. do 1925. godine

Godina	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.
Sklopljeno brakova	1184	1360	1777	3439	8908	5701	5039	4581	4537	4255	4057

ženidbenu dob,²³ ali i niske emigracijske stope koje je donijelo ratno razdoblje.²⁴

Preklapanje rasta stopa nupcijaliteta u studenom 1918. i visokih stopa smrtnosti od španjolske gripe sasvim otklanja našu početnu pretpostavku o negativnom utjecaju smrtnosti španjolske gripe na nupcijaliteta, koja je podrazumijevala opadanje broja sklopljenih brakova tijekom razdoblja visoke smrtnosti 1918. godine. Međutim, pojava i rast mortaliteta od španjolske gripe u rujnu 1918. nisu prekinuli sezonski ritam vjenčanja, niti su na njega

²³ Ženidbeno pravo na području Hrvatske i Slavonije regulirao je u to doba austrijski Opći građanski zakonik (OGZ) koji je kao doba bračne zrelosti za žene i muškarce propisivao navršanih četrnaest godina. Kanonsko pravo prema *Codex iuris canonici* (CIC) iz 1917. povisilo je doba bračne zrelosti za muškarce na šesnaest godina. Usp. Bertold Eisner, *Porodično pravo*, Zagreb 1950., str. 45; Ana Prokop, *Komentar osnovnom zakonu o braku*, Zagreb 1969., str. 385-386.

²⁴ Isti razlozi uz stanovite lokalne varijacije uvjetovali su porast stopa nupcijaliteta i u ostalim dijelovima Europe. Usp. Mamelund, *Effects of the Spanish Influenza pandemic*, str. 10.

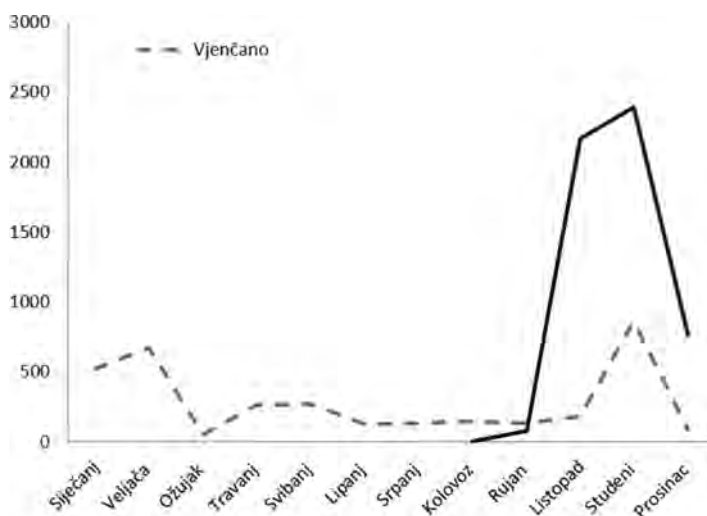
utjecali. (grafikon 3) Štoviše, prosječne stope nupcijaliteta za vrijeme epidemije španjolske gripe, od rujna do prosinca 1918. godine, prosječno su za 150 % veće nego u razdoblju 1914. – 1917., a u studenom 1918. i za 220 % veće (vidi grafikon 22). Tijekom čitave 1918., kao i susljedne godine 1919. i 1920., broj sklopljenih brakova bio je znatno veći od prosjeka u razdoblju 1916./1917. godine prateći pravilni ritam sezonskog kretanja vjenčanja s prevladavajućim jesensko-zimskim maksimumom (povećanje stopa nupcijaliteta tijekom studenoga, siječnja i veljače te njihov pad u ožujku i prosincu). (grafikon 4)

Štoviše, mjesečne stope nupcijaliteta za epidemije španjolske gripe, od rujna do prosinca 1918. godine, prosječno su za 60,55 % veće nego u razdoblju 1914. – 1917., a u studenom 1918. i 3 puta (grafikon 5).

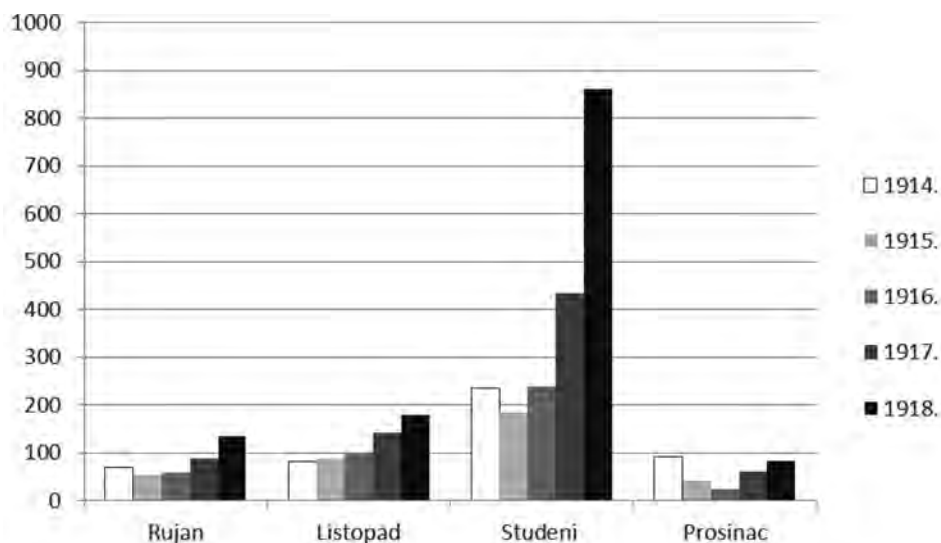
3.3 Multivarijatna analiza posljedica španjolske gripe na fertilitet

Već smo u prethodnoj analizi ustanovili kako je porast stopa nataliteta, koji u razdoblju 1917. – 1920. godine započinje u siječnju 1919., bio zaustavljen u lipnju i srpnju te godine pretpostavivši da je kratkoročni pad fertiliteta bio uvjetovan visokim mortalitetom od španjolske gripe. Tu tezu pokušat ćemo potvrditi multivarijatnom analizom istražujući jesu li kotari i gradovi u sjevernoj Hrvatskoj, koji su 1918. imali visoki mortalitet od španjolske gripe, u 1919. imali veće stope nataliteta.

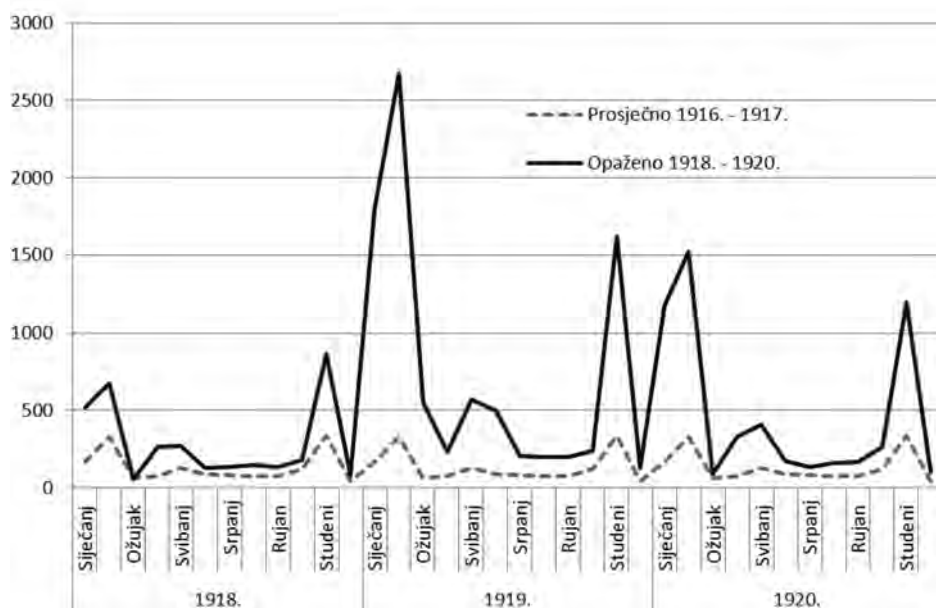
Grafikon 3: Stope mortaliteta i stope nupcijaliteta 1918. godine u sjevernoj Hrvatskoj

Grafikon 4: Mjesečna distribucija vjenčanja od rujna do prosinca u razdoblju od 1914. do 1918. na području sjeverne Hrvatske

Grafikon 5: Odnos stopa nupcijaliteta u sjevernoj Hrvatskoj 1916. – 1917. i 1918. – 1920.

Da bismo procijenili broj regresijskih modela, na podatke o mortalitetu i natalitetu 1918. i 1919. u 22 kotarima i 5 gradova, primijenili smo regresiju najmanjih kvadrata. Kao nezavisne varijable regresijskih modela uzeli smo hijerarhijske odrednice prostora - urbana i ruralna područja, jer ona u priličnoj mjeri odražavaju strukturu stanovništva (obrazovnu, imovinsku i gospodarsku) koja je za praćenje prirodnog kretanja stanovništva važna, a o kojoj za analizirano vrijeme nemamo izravnih statističkih pokazatelja. (Tablica 3) Kao zavisne varijable uzeti su standardizirani prosjeci nataliteta za 1919. i 1920. godinu.

Analizom je ustanovljena statistički značajna, pozitivna i relativno visoka korelacija,²⁵ odnosno izrazita povezanost stopa smrtnosti od španjolske gripe 1918. godine i stopa rođenih 1919. godine ($p=0$; $p<0,01$).

Potvrđena je teza da su kotari u kojima je smrtnost od španjolske gripe 1918. godine bila visoka, 1919. imali veće stope nataliteta nego kotari u kojima je epidemijska smrtnost bila manja, što nam dopušta zaključiti da je utjecaj epidemije španjolske gripe na poslijeratnu demografsku obnovu bio specifičan, izrazit i neovisan o završetku Prvoga svjetskog rata. Čini nam se stoga u demografskom smislu neosnovanim smatrati epidemiju španjolske gripe tek jednim od brojnih segmenata složenog stanja koje je nastupilo završetkom rata (kako je to u literaturi uobičajeno) jer bi, kao što naša analiza pokazuje, posljedice epidemije izazvale rast stopa nataliteta i da nije bilo kraja rata. Na to jasno upućuje i činjenica da demografska obnova kotara pogođenih visokom smrtnošću od španjolske gripe 1918. započinje neposredno nakon završetka epidemije (drugog vala), već 1919. godine i nastavlja se 1920. godine, iako s nižom korelacijom ($p=,709$; $p<0,01$). (tablica 3) Utječući na stope nataliteta, mortalitet španjolske gripe odgodio je, dakle, "baby boom" za nekoliko mjeseci, unatoč završetku rata. Zato smatramo da su na demografsku obnovu stanovništva neposredno nakon Prvoga svjetskog rata presudno utjecala dva neovisna činitelja. S jedne strane to je bio visoki mortalitet epidemije španjolske gripe, a s druge završnica rata kao složeno stanje različitih demografskih, socijalnih, gospodarskih i političkih situacija.

Analizom varijance nismo, nažalost, uspjeli dokazati postojanje statistički značajne razlike između stopa mortaliteta od španjolske gripe na

²⁵ Pearsonov koeficijent korelacije kreće se od +1 (savršena pozitivna korelacija) do -1 (savršena negativna korelacija), pri čemu predznak koeficijenta upućuje na smjer korelacije, a ne na vrijednost.

selu i u gradu. Međutim, taj nalaz treba uzeti s velikom zadrškom jer su demografski podaci za gradska naselja nepotpuni.²⁶

Tablica 3: Rezultati analize

Korelacija				
		Umrlo od španjolske gripe 1918. godine na 100 000 stanovnika	Stope rođenih 1919. godine	Stope rođenih 1920. godine
Umrlo od španjolske gripe 1918. godine na 100 000 stanovnika	Pearson Correlation	1	,723**	,709**
	Sig. (2-tailed)		,000	,000
	N	24	24	24
Stope rođenih 1919. godine	Pearson Correlation	,723**	1	,982**
	Sig. (2-tailed)	,000		,000
	N	24	24	24
Stope rođenih 1920. godine	Pearson Correlation	,709**	,982**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	,000	
	N	24	24	24
** Korelacija je značajna za razini signifikantnosti od 1 %.				

4. Dugoročne posljedice epidemije španjolske gripe

4.1. Gubitak budućih generacija

Za cjelovitu procjenu izgubljenih i spriječenih rođenja koje je uzrokovala epidemija španjolske gripe bili bi nam potrebni podaci o broju spontanijih abortusa, mrtvorodenja i broju umrlih trudnica (utoliko i fetusa) u godinama 1918., 1919. i 1920. Ukupnost tih podataka naši izvori, nažalost, ne omogućuju²⁷ pa smo prisiljeni donijeti projekciju izgubljenih poroda na temelju broja umrlih žena, uključujući i djevojčice koje još nisu bile dosegle

²⁶ Cjeloviti su jedino podaci o mortalitetu od španjolske gripe, a ostale smo demografske pokazatelje imali samo za neke gradove.

²⁷ O ograničenjima izvora vidi na str. 239.

fertilnu dob, svjesni da ona označava donju granicu izgubljenog reproduktivnog potencijala.

Analiza će pokušati dati zbirni odgovor na dva temeljna pitanja: koliki je broj djece koja nikada nisu rođena zbog smrti budućih majki i koliki je broj izgubljene djece koju su tijekom svog fertilnoga razdoblja mogle roditi djevojčice koje su umrle prije ulaska u fertilno razdoblje.

Razinu fertiliteta u stanovništvu ponajprije uvjetuju biološki činitelji koji definiraju fiziološki mogući (fiziološki maksimalni) kapacitet reprodukcije određen visinom fiziološke plodnosti (fekunditeta). Ona se tijekom životnoga vijeka mijenja (ne postoji u djetinjstvu, pojavljuje se s pubertetom, najviša je između 22. i 27. godine, zatim postupno slabi i nestaje) povećavajući, a onda smanjujući ženin prokreacijski potencijal. Stoga smo žene stradale u epidemiji razdijelili u desetogodišnje dobne skupine (do 20, 30, 40, 50 i 60 godina starosti)²⁸ i na temelju Lorimerove tablice dobnih prosjeka potencijalne plodnosti žena²⁹ procijenili fertilni potencijal stradalnica epidemije španjolske gripe.

Uzevši predratni prosjek rođenih po jednoj ženi u fertilnom razdoblju koji je na razini Hrvatske iznosio 5,3,³⁰ pratili smo potencijalnu plodnost umrlih žena (uključujući i djevojčice umrle prije fertilne dobi) do kraja njihova fertilnog razdoblja i sukladno Lorimerovim postavkama ponderirali broj potencijalnih rođenja.

Analiza je pokazala da je na prostoru sjeverne Hrvatske mortalitet španjolske gripe samo u prvoj generaciji umrlih uzrokovao gubitak više od jedanaest tisuća budućih rođenja koja bi, da nije bilo epidemije i uz pretpostavku da su žrtve epidemije doživjele kohortni fertilitet i mortalitet preživjelih, bila ostvarena do kraja njihova fertilnog razdoblja (*tablica 4*).

Tablica 4: Izgubljena rođenja po dobi, razdoblju i kohorti

Godina	do 20	do 30	do 40	do 50	do 60
1918.	635	593	433	282	314
1928.		635	593	433	282
1938.			635	593	433

²⁸ Dobna razdioba bila je uvjetovana desetogodišnjim dobnim skupinama definiranim pri prikupljanju podataka. Razdioba po petogodišnjim dobnim skupinama bila bi funkcionalnija, ali ju je bilo nemoguće naknadno uspostaviti.

²⁹ Prema Lorimeru, udio žena sposobnih za rađanje kreće se prema dobi kako slijedi: u 14. godini 2 %, u 15. 5 %, u 17. 34 %, u 18. 62 %, u 22. 93 %, 30. 87 %, 35. 80 %, 40. 70 %, 45. 38 %, 50. 2 %. Usp. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, str. 213, 214.

³⁰ Gelo, *Demografske promjene*, str. 142.

1948.				635	593
1958.					635
UKUPNO	635	1228	1661	1943	2257
% žena koje će roditi	266	1130	1246	388	23
Treba roditi djece	634	5390	4952	411	2
Ukupno nerođeno djece					11389

5. Zaključak

Razdoblje Prvoga svjetskog rata obilježeno je na prostoru sjeverne Hrvatske negativnim demografskim trendovima koji su ponajprije bili izazvani debalansom u spolnoj strukturi stanovništva. Odlazak muškaraca ženidbene dobi u rat poremetio je brojčani odnos spolno aktivnih muškaraca i žena snažno utječući na smanjenje stopa nupcijaliteta i fertiliteta. Pad općih stopa fertiliteta, koji se može pratiti od početka rata, kulminirao je 1917., posljednje pune ratne godine, prepолоvivši broj rođene djece u odnosu na predratno razdoblje. Početak demografske obnove koji je u očekivanju kraja Prvoga svjetskog rata započeo početkom 1918. godine blagim rastom stopa fertiliteta, bio je prekinut epidemijom španjolske gripe i odgođen do ljeta 1919. godine, kada započinje njihov nagli rast koji vrhunac doseže na jesen ("baby boom").

Iako su stope nupcijaliteta tijekom rata drastično opale, njihov postupni rast započeo je relativno rano, već 1915. godine, ali su predratne stope bile dosegnute i premašene tek naglim uzletom broja vjenčanja potkraj 1918. i njihovom kulminacijom (svojevrsnim "boomom" vjenčanja) 1919. godine. Istodobnost rasta nupcijaliteta i visokoga mortaliteta španjolske gripe tijekom studenoga 1918. godine otklonila je tezu o općem razornom utjecaju epidemije na sve demografske činitelje, pokazavši da su neki aspekti ljudskoga ponašanja ostali sasvim izvan njezina utjecaja. Podudaranje završetka Prvoga svjetskog rata i nagloga rasta stopa nupcijaliteta, unatoč visokomu mortalitetu gripe, otkriva da je na kretanje nupcijaliteta presudno i, što je još važnije, neovisno utjecao Prvi svjetski rat, uzrokujući najprije njegov nagli pad (početak rata), a onda i nagli rast (kraj rata).

S druge strane, rezultati regresijske analize otkrili su izrazitu povezanost stopa smrtnosti od španjolske gripe iz 1918. godine i stopa rođenih iz 1919. godine. Utvrdili smo da su kotari s visokom smrtnošću tijekom drugoga epidemijskog vala (rujan – prosinac 1918.) imali veće stope nataliteta od kotara u kojima je smrtnost bila niža. Njihova demografska obnova započela je nakon svršetka epidemije, a ne neposredno nakon završetka rata, odgodivši početak “baby booma” za nekoliko mjeseci. Sve nas to navodi na zaključak da se epidemija španjolske gripe i završetak Prvoga svjetskog rata imaju smatrati dvama komplementarnim, ali ipak samostalnim činiteljima demografskih promjena nastalih nakon rata. U dosadašnjoj demografskoj literaturi ta distinkcija u pravilu nije uočena, stoga se njezino isticanje na ovom mjestu čini još važnijim.

S U M M A R Y

Nikola Anušić

The influence of the pandemic of Spanish flu of 1918-1919 on the post-war demographic recovery in northern Croatia

Through research on the correlation between pandemic mortality and fecundity and post-pandemic fecundity and nuptiality, this article analyses the influence of the pandemic of Spanish flu (1918-1919) during the initial phase of demographic recovery after the Great War and estimates the number of lost marriages and demographic losses for future generations in the region of northern Croatia.

The article has uncovered a positive correlation between the mortality rate in 1918 and the birth rate in 1919, suggesting that the interruption of the demographic recovery after the First World War, which had already begun at the beginning of 1918 in the expectation of the war's end, was interrupted by the pandemic and postponed until the summer of 1919. This shows that the end of the war and the pandemic of Spanish flu were independent factors of demographic changes that emerged after the Great War.

Drago Roksandić

Dr. Uroš Desnica 1918. – 1921.: životopisne nedoumice na raskrižju epohâ

UDK: 94(497.5-3 Dalmacija) "1918/1921"

929 Desnica, U.

Primljeno: 04. 05. 2014.

Drago Roksandić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

drago.roksandic@ffzg.hr

Dr. Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII. 1874. – Split, 13. VII. 1941.) bio je od 1918. do 1921. godine jedan od vodećih dužnosnika Pokrajinske vlade za Dalmaciju. Njegova djelatnost u to doba nije kritički istražena, a nepoznate su i neke elementarne činjenice s njime u vezi u to doba. Cilj je ovog članka doprinijeti rekonstrukciji Desničinu biografske faktografije u to doba, ne prejudicirajući kontroverze u vezi s njegovim političkim orijentacijama, praksama i sl. u ovo doba.

Ključne riječi: *Dr. Uroš Desnica, Pokrajinska vlada za Dalmaciju, 1918. – 1921., Italija, internacija, Naš glas.*

Na početku Svjetskog rata mostarsko vojno zapovjedništvo upozorilo je zadarsko redarstvo na dvije skupine zadarskih politički sumnjivih građana. Prvu su činili zadarski Srbi i srbofilski nastrojeni pojedinci, a drugu talijanski orijentirani Zadrani. U prvoj su pojedinačno bili imenovani pravoslavni sveštenik Parenta, "tast organizatora 'jugoslavenskog studentskog saveza' Filipića", odvjetnik Desnica, službenik Zemaljskog odbora i književnik Marko Car, pravoslavni sveštenik Raketić i Božičković, djelatnik poduzeća 'Autobus'.¹ Riječ je bila o dr. Urošu Desnici i njegovim pri-

¹ Ante Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest, Zadar 2005., str. 94. U bliskoj obiteljskoj vezi s dr. Desnicom bio je i Vladimir Simić: "U slučaju da se prijavila politički relevantna osoba zbog redarstvenog prekršaja kao što je to bio slučaj s članom Zemaljskog odbora Vladimirom Simićem koji je još 18. listopada 1915. bio prijavljen zbog držanja upaljenog svjetla kraj otvorenog prozora i određena mu je kazna od 20 kruna, ona mu se nije naplatila do 3. kolovoza 1919. kada ga je talijanska vlast oslobodila plaćanja kazne. Međutim, Simić je zbog upaljenog svjetla bio izložen neugodnostima jer je iste večeri bio saslušan u zadarskom redarstvu." (Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, str. 97-98).

jateljima, uistinu bliskim ljudima Milošu Parenti, Marku Caru, Nikanoru Raketiću itd. Dr. Desnica, bečki doktor prava, zadarski odvjetnik i – zajedno s ocem Vladimirom – jedan od aktera Zadarske rezolucije (1905.), tj. politike “novog kursa” u Dalmaciji te jedan od najuočljivijih zastupnika liberalne, transkonfesionalne orijentacije Srpske stranke u Dalmaciji, koliko god bio nacionalno osviješten, nije bio protudržavni zavjerenik.² Izgleda da u najpogibelnijim vremenima od 1914. do 1917. godine nije ni dijelio sudbinu brojnih dalmatinskih Hrvata i Srba, koji su bili internirani ili koji su emigrirali: “Šest sati prije objave rata, 28. srpnja 1914. austrijske vlasti uhitile su naprednjački orijentirane omladince: Antonija Filipića, Ivu Sveteca, Đivu Višića, Marka Valčića, Špiru Čakića, Vinka Vladovića i Ivu Markovića. Nakon uhićenja odvedeni su u internaciju u Maribor, a kasnije su bili premješteni u Göllersdorf kraj Beča.”³ Prema Anti Braliću, do 14. kolovoza 1914. godine bilo je uhićeno politički sumnjivih 48 muškaraca i 42 žene, Hrvata i Srba iz raznih dijelova Dalmacije, koji su tog dana prebačeni do Rijeke parobrodom “Višegrad”. Među zatvorenicima bila su i tada vrlo poznata imena: Melko Čingrija, proto Sava Barbić, Antun Pugliesi, Maja Nižetić-Čulić, Jerko Čulić, Niko Bartulović, Oskar Tartalja i Dimitri Kačić. Među uhićenima bio je i dr. Jerko Machiedo, zastupnik u Dalmatinskom saboru i prisjednik Zemaljskog odbora.⁴ Prema istom autoru, “(u)kupno do kraja srpnja 1914. u Dalmaciji je uhićeno: 4 zastupnika na Carevinskom vijeću, 5 zastupnika na Dalmatinskom saboru, 16 katoličkih i pravoslavnih svećenika, 17 odvjetnika i bilježnika, 5 liječnika i ljekarnika, 33 trgovca, bankara i obrtnika, 13 profesora i učitelja, 14 privatnih činovnika, 7 novinara, 16 državnih, zemaljskih i općinskih činovnika, 32 posjednika, 12 učenika te više djevojaka i gospođa, između kojih su dvije bile dojilje i preko 200 seljaka. Svi su bili odvedeni u Maribor.”⁵ Što se sve s njima zbivalo, još uvijek je najvećim dijelom slabo poznato.⁶

² O njegovoj političkoj evoluciji pisao sam u članku “Zatvaranje kruga. D’ Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII. 1874. – Split, 13. VII. 1941.)”, objavljenu u *Spomenici dr. Danice Milić* (Istorijski institut, Beograd 2014., str. 295-314).

³ Schloss Göllersdorf u Donjoj Austriji bio je od 1914. do 1918. godine “Internierungslager für politisch unzuverlässige Personen” (http://de.wikipedia.org/wiki/Justizanstalt_G%C3%B6llersdorf, pristup ostvaren 4. svibnja 2014.).

⁴ Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, str. 83.

⁵ Isto, str. 84.

⁶ “Već u srpnju 1917. amnestirana je veća grupa Dalmatinaca iz Graza od čega su 2/3 bili Hrvati i Srbi, a 1/3 Talijani. Tada se još nisu mogli vratiti u Dalmaciju nego su konfinirani u Zagrebu.” (Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, str. 125; citirano prema: “Amnestirani”, *Narodni list*, br. 55, 11. 7. 1917.).

U Osobnoj ostavštini Vladana Desnice sačuvano je samo jedno pismo iz ratnih godina 1914. – 1918. To je pismo koje je majka Fanny uputila svom devetogodišnjem sinu Vladanu iz Zadra u Obrovac, 19. kolovoza 1914. godine:

“Dragi moj Vladane!

Šaljem ti po Jandriji nešto robe. Za danas mi nije moguće više, još čisto neznam šta radim, čaća /otac Uroš – D. R./ je jučer krenuo za Mostar, a neznam ništa kada će se povratiti. Milo moje dijete moli Boga za svoga čaću, slušaj svoga miloga djedu / Vladimir – D. R./ i kuma. Ljubi te i grli hiljadu puta tvoja seka /Nataša – D. R./ i majka Fanny

Zadar, 19/8/914”⁷

Ključno je pitanje zašto je dr. Desnica, za razliku od drugih, bio upućen u Mostar. Znajući da je upravo mostarsko vojno zapovjedništvo upozorilo zadarsko redarstvo na dr. Desnicu, realno je pretpostaviti da je on u Mostaru bio isljeđivan te da se obvezao na političku pasivnost u Zadru i Dalmaciji. Imajući djelomičan uvid u to s kime je sve komunicirao nakon što je postao odvjetnik i nakon što se oženio s Fanny rođ. Luković, nije teško zaključiti da njegova politička i civilna kultura nisu bile identične, ali da se nisu ni međusobno isključivale.⁸ Nije isključeno da ga je netko utjecajan i zaštitio od internacije.

Rukopisna ostavština iz razdoblja 1914. – 1918. godine dodatno upućuje na zaključak da je živio povučeno. Među njegovim arhivalijama, koje zasad nisu javno dostupne, sačuvani su rukopisi iz ratnih godina bez podrobnijih datacija. Dijelom su to ekscerpti iz političke povijesti 19. i 20. stoljeća, dijelom poslije neobjavljeni prijevodi ruskih pisaca itd.

U splitskom *Novom dobu*, u srijedu 12. lipnja 1918. godine, na str. 1, objavljen je njegov potpisani članak “Srpski glas”, napisan u Zadru istog mjeseca. Iste je godine nastao rukopis “Jedna književnost”, i to u povodu polemike u *Hrvatskoj knjizi* između G. I. Krnica i dr. M. Stojkovića. U zadarskom *Narodnom listu* objavljivao je od 25. veljače do 7. lipnja 1919. godine feljton “Lettere dal Zermagna” u epistolarnoj formi o dalmatinskom talijan-

⁷ Osobna ostavština Vladana Desnice (dalje: OOVD), kut. Prepiska do 1945. Zahvaljujem dr. Urošu Desnici, ml., kod koga je ta ostavština pohranjena, što mi je dopustio da se njom služim.

⁸ Kada su se 1902. godine vjenčali Fanny rođ. Luković i dr. Uroš Desnica, pri čemu je supruga ostala u svojoj rimokatoličkoj vjeri – što tada nije bilo uobičajeno – primili su mnoštvo čestitki od ljudi koji su im bili bliski, ali i vrlo različiti od njih. Među njima bila je i čestitka šibenskog pravaša dr. Ive Krstelja, koji je u studenom 1918. godine postao predsjednik Zemaljske vlade za Dalmaciju i kojemu je dr. Uroš Desnica bio zamjenik.

naštvu, obraćajući se Zadraninu Natalu Krekichu. (Feljton je izlazio većim dijelom u vrijeme kada je već bio interniran u Italiji!)

Neupitno je da je od listopada 1918. do lipnja 1921. godine jedan od utjecajnijih političkih aktera u dalmatinskom “novom dobu”, ali i jedan od prvih sa srpske strane u Dalmaciji koji se distancirao od službene politike ne odstupajući od svojih temeljnih integralističkih shvaćanja. Upitno je za-
sad što je sve upravo navedeno podrazumijevalo. Pokušat ću u ovom članku upozoriti na najspornija pitanja, a riječ je o pitanjima koja nisu važna samo za rekonstrukciju životopisa dr. Uroša Desnice.

On je sâm u poodmakloj životnoj dobi, 1940. godine, tražio od Vlade Kraljevine Jugoslavije mirovinu te s time u vezi priložio uz molbu 18 dokumenata, ključnih za njegovu političku biografiju.⁹ Prvi njegov dokaz u vezi s molbom odnosio se na razdoblje 1918. – 1921. godine:

“1.- Prilikom sloma Austro-Ugarske Monarhije meseca Novembra 1918 bio sam izabran za predsjednika Narodnog Veća u Zadru, pa sam 1/XI. 1918 ušao u pokrajinsku vladu za Dalmaciju kao njen potpredsednik i poverenik za pravosuđe.

Kad su docnije regulisana mesta na Pretsedništvu vlade u Dalmaciji, bio sam Ukazom od 2/IX. 1920 naimenovan za poverenika za unutrašnje poslove i zamenika Pretsednika Vlade.

Skoro za tim preuređene su pokrajinske vlade i naimenovani pokrajinski Namesnici za Hrvatsku, Sloveniju i Bosnu, dok za Dalmaciju nije bio naime-
novan Namesnik već sam ja ostao kao vršioc dužnosti namesnika sve do 31 avgusta 1921.

U stvari ja sam tu dužnost vršio sve do oktobra 1921. jer je imenovani pokr[ajinski] Namesnik dr Stevan Metličić nije od mene preuzeo nego tek (...)/(...) 1921 god.”¹⁰

Konstituiranje zadarskog Narodnog vijeća i pokrajinske vlade za Dalmaciju nisu dovoljno istraženi, ali neke Desničine formulacije iz spomenute molbe ipak izazivaju nedoumice pa i potiču osporavanja. Ante Bralić, citirajući Vjekoslava Maštrovića, praktično isključuje istinitost Desničina iskaza objavljujući sastav zadarskog Narodnog vijeća:

⁹ Dr. Uroš Desnica – Predsedništvu Ministarskog saveta Beograd, Split, oktobra 1940. Molba Dr Uroša Desnice iz Splita, bivšeg zamenika pretsednika vlade u Dalmaciji i vršioca dužnosti pokrajinskog Namesnika. – Regulisanje penzije. - 18 priloga (OOVD, kut. “Uroš Desnica I.”). Odgovor je brzo stigao i bio je negativan jer je molilac podnio ostavku na službu kao povjerenik za unutrašnje poslove i kao zamjenik Predsjednika Pokrajinske vlade. Ostavka je bila uvažena 21. srpnja 1921. godine. Time je izgubio sva prava na bilo kakva kasnija potraživanja.

¹⁰ Citat sadržava sve izvorne pravopisne nedosljednosti i pogreške. U to doba dr. Desnica se više nije sâm služio pisaćim strojem pa je otvoreno pitanje tko je to radio.

“Mjesni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba
Josip Tončić – predsjednik, Miloš Parenta – potpredsjednik, Miho Škvrce
– potpredsjednik, Ilija Dizdar, Ilija Maričić, Đorđe Roić i Silvije Alfrević –
tajnici (343)

Marko Ježina – nadzornik blagajne
Stjepan Buzolić, Mate Harlović, Petar Miličić, Mario Miše, Kažimir Pasi-
ni i Stjepan Spalatin – odbornici.

Plenum Odbora se sastojao od 50 članova od kojih znamo da su sigurno
bili:

Ivo Bajlo, Krsto Bibić, Ilija Bošnjak, Stevo Budisavljević, Marko Car, Ja-
kov Čuka, Mate Cepernić, Janko Debelak, Ivo Juras, Mate Kalmeta, Andri-
ja Klančić, Artur Kopani, Ivo Mačelić, Božo Martinac, Vice Marušić, Šime
Modrić, Milan Mazalin, Vladimir Novaković, Božo Paleka, Božo Peričić, Kru-
no Penović, Mirko Perković, Ivo Perović, Mirko Perković, Petar Pilić, Gabro
Pilić, Nade Pivalica, Marjan Stojković, Ivan Svalina i Ljubomir Vlačić.”¹¹

Dakle, iako je na popisu niz njemu politički bliskih ljudi – dobrim di-
jelom i onih s kojima će uskoro biti interniran u Italiji – dr. Desnici samom
nema ni traga na tim popisima! Budući da je nesporno da je u to vrijeme
postao jedan od političkih čelnika u Splitu, na pokrajinskoj razini, postav-
lja se pitanje kako je tamo iz Zadra dospio. Nigdje u dostupnoj literaturi o
tome nema obavijesti, a isključena je mogućnost da bi splitski legalitet u to
doba mogao imati bez zadarskoga hrvatskog i srpskog legitimiteta. Riječ je
o tijelima koja su se konstituirala 31. listopada 1918. godine. (Isti dan kon-
stituiralo se i talijansko Narodno vijeće u Zadru.) Realno je pretpostaviti da
se njihovom odlukom dr. Desnica našao u Splitu u studenom iste godine.
Međutim, zašto o tome nema traga? Zašto bi, k tomu, dr. Desnica govorio
da je bio predsjednik zadarskoga hrvatskog i srpskog Narodnog vijeća kada
to 1940. godine uopće nije bilo teško osporiti? Ako je ostarjeli i marginali-
zirani dr. Desnica 1940. godine u toj prilici i reagirao egocentrično, ne može
se osporiti činjenica da historiografija do danas nije apsolvirala jedno važno
pitanje u vezi s vođenjem aneksionističke jugoslavenske politike u Zadru i
sjevernoj Dalmaciji nakon talijanske okupacije. (Okupacija je *de facto* po-
čela potpisivanjem primirja između Austro-Ugarske i Italije 3. studenoga
1918. godine.¹²)

¹¹ Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, str. 344. Autor navodi sljedeći izvor: Vjekoslav Maštrović, Kako je izvršena okupacija Zadra u studenom 1918., *Glas Zadra*, god. II, br. 38, Zadar 1951., str. 3.

¹² Dragan R. Živojinović, Italija u Dalmaciji 1918.-20., *Zadarska revija*, god. XXIII, br. 1-2, Zadar 1974., str. 98-120; Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, str. 316-317.

Prigovor je održiv i zato što se redovito ističe da je dr. Stefan Metličić 1. studenoga iste godine, s podrškom zadarskih Hrvata, Srba, ali i Talijana, postao pokrajinski namjesnik umjesto protjeranog Marija grofa Attemsa. Doduše, imenovanje dr. Metličića uslijedilo je "po odredbi uprave Narodne organizacije u Splitu, koja sada u ime Narodnog vijeća u Zagrebu vrši državnu moć nad Dalmacijom."¹³ Nije isključeno da je na isti takav način formalno imenovan i dr. Desnica. To ipak nije odgovor na postavljeno pitanje.

Sporno je tko je sve i kada te za što imenovan. Prema podacima iz dokumentacije Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, dalmatinski članovi Plenuma Narodnog vijeća SHS bili su: dr. Mato Drinković, dr. Gajo Bulat, dr. Ivo Krstelj, dr. Prvislav Grisogono, don Stanko Banić, dr. Uroš Desnica i dr. Milan Marušić. S druge strane, čelnici Narodne organizacije za Dalmaciju bili su dr. Mato Drinković, dr. Prvislav Grisogono i dr. Ivo Krstelj, a njihovi zamjenici dr. Uroš Desnica i dr. Milan Marušić.¹⁴ U historiografskoj literaturi nerijetko se nalaze manje ili više drugačiji podaci: "...uprava Narodne organizacije za Dalmaciju, na svojoj sjednici održanoj 2. studenog 1918. godine, (...) formirala je Zemaljsku vladu za Dalmaciju, u koju su izabrani Ivo dr Krstelj, Josip dr Smodlaka i Vjekoslav dr Škarica, a za njihove zamjenike Uroša dr Desnicu, Prvoslava dr Grisogona i Jerka dr Makijeda. (...) Na istoj sjednici Ivo Krstelj je, pored dužnosti predsjednika, preuzeo vojničke, Josip Smodlaka unutrašnje, a Vjekoslav Škarica financijske poslove. (...) Dalmatinska vlada imenovala je povjerenike za pravosuđe – Uroš Desnica, za nastavu i narodno zdravlje – Jerko Makijedo, za saobraćaj – Milan Marušić, za javne radnje Gajo dr Bulat, za socijalnu skrb – Prvoslav Grisogono i za trgovinu Šimun Roko."¹⁵

Što je sve radio dr. Desnica u Zemljskoj vladi, nitko nije arhivski istraživao. Izvjesno je da je, kao i više drugih povjerenika, golemu energiju ulagao u inicijative koje su u konačnici trebale završiti s talijanskim povlačenjem iz sjeverne Dalmacije. Sudjelovao je u realizaciji tajnog, a plebiscitarnog izjašnjavanja žitelja kninske, drniške, kistanjske i obrovačke općine početkom 1919. godine za pripojenje Kraljevini SHS. U rekordno kratkom roku, u nepunim dvama tjednima, između 5. i 17. siječnja 1919. godine 86.732

¹³ Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, str. 318.

¹⁴ Marina Štambuk-Škalić – Zlatko Matijević (izabrali i priredili), *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb 2008., str. 84–92. Odvjetnik dr. Ivo Krstelj (Kućište, 1867. – Viganj, 1949.), šibenski pravaški čelnik, 17. siječnja 1902. godine uputio je čestitku za vjenčanje Fanny Luković i dr. Urošu Desnici. Potonji predsjednik Zemaljske vlade za Dalmaciju dr. Ivo Krstelj (1918. – 1920.) i dr. Uroš Desnica očito su se godinama dobro poznavali.

¹⁵ Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena 1850–1946. Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986., str. 72 i 80.

žitelja spomenutih općina potpisala su “Apel naroda sjeverne Dalmacije” u kojem se bezuvjetno tražilo od vlada Antante da mirovnim ugovorima zajamče narodu ovog kraja “slobodni život s ostalom braćom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”: “Ovaj svojevrsni i veoma značajni plebiscit naroda Kninske krajine, posebna delegacija u kojoj se nalazio i Teodor dr Novaković, raniji zamjenik gradonačelnika Knina, predala je 16. travnja 1919. godine tajništvu mirovne konferencije u Parizu. Sutradan, delegacija je bila primljena i od Woodrowa Wilsona u njegovoj rezidenciji u Parizu, što je u svakom slučaju bilo od velike koristi za pozitivno držanje Sjedinjenih Američkih Država prema zahtjevima vlade Kraljevine SHS da se poništi ili temeljito revidira Londonski pakt.”¹⁶

Najvjerojatnije je ta inicijativa izazvala radikalnu reakciju talijanskih okupacijskih vlasti: “Poseban intenzitet hapšenja uslijedio je u proljeće 1919. god. Samo je u noći 15/16. ožujka bilo uhapšeno u Šibeniku sedam, u Drnišu šesnaest, a u Kninu čak trideset i šest osoba. U Zadru su tada među ostalima uhapšeni Josip Tončić, dr Uroš Desnica, dr Machiedo, dr S. Metličić, dr Cortelazzo-Jablanović, dr Stojković, prof. Parenta i neki suradnici lista ‘Branik’, a Juraj Biankini bio je primoran otputovati izvan okupirane zone.”¹⁷ Bili su to velikim dijelom isti ljudi koji su bili internirani i 1914. godine! Dr. Desnica bio je sa skupinom uglavnom Zadrana interniran u Gualdo Tadino u Umbriji i u Rimu. Mnogi su internirani mnogo lošije prošli, rasuti sve do Sicilije.¹⁸

Njegov položaj u Zemljskoj vladi za Dalmaciju, pa i socijalni status, vjerojatno su mu olakšali prelazak iz Umbrije u Rim u ljeto 1919. godine, čak i dolazak u posjet supruge Fanny s djecom Vladanom i Natašom u Gualdo Tadino i Rim.¹⁹ Dr. Desnica se u Rimu trudio i ubrzati svoj povratak iz inter-

¹⁶ Plenča, *Kninska ratna vremena*, str. 80. Na istom mjestu stoji da su na drugom splitskom zboru predstavnika općina okupirane Dalmacije, Obrovac, Kistanje, Knin i Drniš predstavljali: Marko Car, Uroš dr Desnica, Lujo fra Marun, Teodor dr Novaković i Đuro Vojvodić.

¹⁷ “Poseban intenzitet hapšenja uslijedio je u proljeće 1919. god. Samo je u noći 15/16. ožujka bilo uhapšeno u Šibeniku sedam, u Drnišu šesnaest, a u Kninu čak trideset i šest osoba. U Zadru su tada među ostalima uhapšeni Josip Tončić, dr Uroš Desnica, dr Machiedo, dr S. Metličić, dr Cortelazzo-Jablanović, dr Stojković, prof. Parenta i neki suradnici lista ‘Branik’, a Juraj Biankini bio je primoran otputovati izvan okupirane zone.” (Šime Peričić, *Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923.*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 20, Zadar 1973., str. 26-27).

¹⁸ U spomenutoj molbi za mirovinu iz 1940. godine dr. Desnica ističe: “4.- Za vreme talijanske okupacije Dalmacije bio sam radi svog političkog stava i organiziranja otpora uhapšen i interniran u Italiju, gde sam odležao 1 godinu dana.” Internacija je trajala nešto kraće od godinu dana jer se do kraja godine već bio vratio u Zadar i Split, ali ne bi trebalo dvojiti da je bila prepuna neizvjesnosti i iskušenja. Budući da je bio imućniji, mogao je ponešto učiniti da i on sam i skupina s kojom je bio u internaciji, pa i neke druge skupine, dobiju skromnu materijalnu i finansijsku pomoć.

¹⁹ Neregistrirano gradivo u obiteljskom posjedu.

nacije, ali i pokušati doprijeti do svih onih ljudi u talijanskom javnom životu koji bi mogli imati razumijevanja za njegove aneksionističke prijedloge.

Dva pisma koja je uputio supruzi Fanny nakon njezina povratka iz Rima u Zadar svjedoče o aktivizmu koji ga nije napuštao, neovisno o svim neizvjesnostima (vidjeti priloge I. i II.)

Kada se vratio u Zadar potkraj 1919. godine, u gradu je stanje bilo puno lošije nego kada ga napustio u proljeće iste godine, posebno kada je bila riječ o informiranju ljudi: "(...) u doba okupacije u Zadru su izlazile tri novine koje su informirale stanovništvo toga područja, ali su one bile kratka vijeka; to su 'Branik' (1919.), 'Naš list' (1919. – 1920.) i 'Hrvatska kruna' (1919. – 1920.), koji su također doživjeli sudbinu 'Narodnog lista'."²⁰ *Naš list* pokrenuo je dr. Uroš Desnica, kao vlasnik, u suradnji s Krunom Penovićem, kao odgovornim urednikom. Uspjeli su tiskati pedeset brojeva od 1. od 24. prosinca 1919. godine do 50. broja, objavljena 19. lipnja 1920. (*Hrvatska kruna* je također prestala izlaziti istog dana, a tako i *Narodni list*.) Novine su bile najvažniji instrument političke mobilizacije u vrijeme kada se svaki trenutak činio odlučujućim.

Dr. Urošu Desnici više nije bilo opstanka u Zadru. Morao se, na svoju veliku štetu, odreći i odvjetničkog ureda i predati ga jednome od zadarskih potentata. O tome je obavijestio i javnost: "Oglas. Donosim do javnog znanja da sam ustupio svoju advokatsku kancelariju u Zadru gosp. D.ru Vjekoslavu Salvi, Advokatu u Zadru, kome sam ujedno ustupio i svoj arhiv te svoje tražbine. Pozivljam zato G.G., klijente da se toliko za nastavak posala, koliko za isplatu računa i sve ostale poslove, koji su u vezi sa mojim bivšim poslovođstvom, obrate na D.r Vjekoslava Salvi. Zadar, 26 juna 1920. D.r Uroš Desnica."²¹ Odvjetnički je ured u prvi mah prenio u Obrovac, gdje je stanovao i njegov brat Boško, također pravnik, a sâm se uputio u Split.

Još odlučnije se predao svojim poslovima, a kako je dr. Ivo Krstelj napredovao u rojalističkoj hijerarhiji, dr. Uroš Desnica je kao njegov zamjenik *de facto* bio predsjednik Zemaljske vlade. Bilo je to u vrijeme kada su njezine ingerencije bile sve manje, a problemi u Dalmaciji koje je trebalo rješavati sve veći. Izdržao je u tome međuprostoru do ljeta, bio je ustrajan u inkorporaciji okupiranih dijelova Dalmacije, ali i opterećen osjećajem da je marginaliziran u velikoj preraspodjeli vlasti i moći u Dalmaciji 1918.–1921. godine. Ostavka je bila i logičan i nadasve legitiman čin.

²⁰ Perićić, Prilog poznavanju talijanske okupacije, str. 29.

²¹ OOVĐ, Kut. "Uroš Desnica I.", *Avvisatore Dalmato. Giornale ufficiale del Governo della Dalmazia e delle isole Dalmate e Curzolane*. / *Objavitelj Dalmatinski. Zvanični list Guvernerstva Dalmacije te Dalmatinskog i Korčulanskog Otočja*, N. 28. – Zara, sabato 10 luglio 1920. / Br. 28. – Zadar, subota 10. srpnja 1920., 1r.

LITERATURA

Dalmatinski glasnik, god. I, br. 1, Split, 9. studenog 1919.

Sofija Božić, *Srbi u Hrvatskoj*, Beograd 2008.

Ante Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest, Zadar 2005.

Ante Bralić, Zadar u vrtlogu propasti Habsburške Monarhije (1917. – 1918.), *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 1, Zagreb 2006., str. 243-266.

Vladan Jovanović, Članovi porodice Desnica u jugoslovenskim enciklopedijama i leksikonima, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7319.pdf>, pristup 1. svibnja 2014.

Ljubo Jurković – Kosta Milutinović, Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910.-1914.), *Zadarska revija*, god. XV, br. 1, Zadar 1965., str. 1-26.

Bogdan Krizman, Talijanska okupacija na Jadranu i misija A. Tresić-Pavičića 1918. g., *Pomorski zbornik*, sv. 5, Zadar 1967., str. 643-669.

Vjekoslav Maštrović, Kako je izvršena okupacija Zadra u studenom 1918., *Glas Zadra*, god. II, br. 38, Zadar 1951., str. 3.

Šime Peričić, Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923., *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, sv. 20, Zadar 1973., str. 7-46.

Dušan Plenča, *Kninska ratna vremena 1850–1946. Knin – Drniš – Bukovica – Ravni kotari*, Zagreb 1986.

Bogdan Radica, *Novi Split*, Split 1931.

Marina Štambuk-Škalić – Zlatko Matijević (izabrali i priredili), *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919. Izabrani dokumenti*, Zagreb 2008.

Dragan R. Živojinović, Tajni referendum u okupiranoj Dalmaciji 1919. i njegov politički značaj, *Zadarska revija*, god. XVI, br. 4, Zadar 1967., str. 283-300.

Dragan R. Živojinović, Italija u Dalmaciji 1918.-20., *Zadarska revija*, god. XXIII, br. 1-2, Zadar 1974., str. 98-120.

S u m m a r y

Drago Roksandić

**Dr. Uroš Desnica 1918-1921:
biographical dilemmas on the crossroads of an epoch**

Dr. Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII. 1874 – Split, 13. VII. 1941) was one of the leading functionaries of the Provincial government in Dalmatia from 1918 to 1921. His activities have not been critically researched, while some elementary facts in connection with him in this period are unknown. The aim of this article is to contribute to reconstructing biographical facts without prejudicing key controversies about his political orientation, practice and so on. For the time being there is no research on his experiences of the First World War or research on what happened in connection with this well-to-do, established citizen of Zadar, lawyer and politician from 1914 to 1918. It is certain that he was not interned together with a great many associates from various political parties and public functionaries, mainly followers of the politics of the 'new course.' In order to understand the biographical dilemmas of Dr. Uroš Desnica, it is important to bear in mind that the war in Dalmatia, in many of its repressive manifestations, did not end in November 1918, but markedly later, in the summer of 1921, after the final withdrawal of the Italian army and authorities from the occupied areas. Dr. Desnica was one of those educated, pragmatic and persevering men of his time who knew how to fight for Croatian and Serbian interests in northern Dalmatia. Similarly to a great number of others from areas under Italian occupation, he did not escape internment in Italy, where he remained for the greater part of 1919. He was one of the few internees to succeed in reaching Rome. Knowing how decisive a newspaper was for a political organisation, as he conceived it, he started the publication of one in Zadar, together with Kruno Penović, after his return from Italy at the end of 1919. *Naš list* ('Our Paper') was an organ that evidently had current, short term and long term ambitions. Otherwise, *Naš list* has also not been evaluated through research. It lasted until 1921. Sometime before he was practically forced to 'donate' his legal office in Zadar, sell off his property in the city and start a 'new life'

during the period in which the Provincial government in Dalmatia was, to a large degree, 'withering away.' He formally offered his resignation before it stopped functioning.

P R I L O Z I

Prilog I. Dr. Uroš Desnica – Fanny Desnica, Rim, 30. kolovoza 1919.

“Draga moja Fanny!

Danas, pošto sam ti već bio napisao prvo pismo, primih od štedionice 3000 lira. Žao mi je što nijesi stigla na vrijeme da tu pošiljku zapriječiš i da mi pošalješ novca po razmjeru od 240, no ne smeta ništa. Nadam se da će mi ovo biti zadnja pošiljka a ja ću lako, kad dogjem kući k svojim milima nadoknaditi radom štetu, koju sam pretrpio u ovo 6 mjeseci izgnanstva.

Doznao sam da su bili otpušteni i povraćeni kući: Mudrić, Regnar, Sunara, dr Smolčić, Don Ante Nižić, stari Tončić i 4 težaka iz No(...). Vidi se, da u ovu prvu grupu (1r) nijesu uvrstili mene – no to me ne rastužuje već mi je naprotiv milo radi nekog osobitog razloga, koji ću ti kazati kad se sastanemo.

Ljubim tebe i našu djecu

tvoj Uroš

30/. 09.“ (1v)²²

Prilog II. Dr. Uroš Desnica – Fanny Desnica, Rim, 8. rujna 1919.

“Draga moja Fanny!

Očekivao sam tvoj brzojav iz Zadra – ali ga nijesam primio a isto tako nijesam primio od vas nikakove pismene vijesti, koju sam se nadao dobiti u ponedjeljak parobrodom koji u nedjelju putuje iz Zadra u Anconu, tako da poslije pisama poslanih mi iz Ancone, ja od vas nijesam ništa primio.

Ja sam tebi pisao 2 pisma a djeci svakome po jedno i poslao ih poštom, tako da ste ih vi morali dobiti u ponedjeljak več. Ne znam jesu li vam došla. Ako nijesu, onda nam sigurno na cenzuri prkose.

Juče sam vidio na povratku iz Pariza Ghiljanovića i Ziliotta. Sa ovim sam (1r) govorio i on mi se je ponudio na uslugu. Poslaću ti zato ovo pismo po njemu jer sam tako bar siguran da će ti stići.

²² OOVD, kut. “Uroš Desnica I.”

Ivetić je pušten kući, povraća se u četvrtak preko Šibenika i tako ja ostajem sam – u nadi da će i za mene brzo brzo doći red povratka.

Od vrlo sigurna izvora, koji ne dozvoljuje ni čas sumnje doznao sam da je naše pitanje riješeno. Italija, Francuska i Engleska sporazumjele su se da se Italiji dade cijela Istra, od Rijeke sa vrlo malim teritorijem da se napravi slobodna državica a cijela Dalmacija da ostane nama osim Visa i grada Zadra. Vis bi došao pod talijanski suverenitet a za Zadar našla se je neka forma autonomije ili garancije.

Za to riješenje očekuje se samo pristanak (1v) Wilsonov. Naši se delegati tome protive, jer traže mnogo više ali je prilika da će Wilson pristati, jer je njegov položaj u Americi vrlo uzdrman pa nema vremena ni volje da se za nas bori. Svakako, protivnost naših delegata samo je formalna, dok mislim da su u stvari zadovoljni i oni, jer je bilo časova kad su se bojali izgubiti cijelu okupiranu zonu Dalmacije.

Čim stigne odgovor Wilsonov stvar će biti objavljena.

Bio sam opet u Bissolata i u poslanika. Prvi mi je uvijek potvrdio sve ovo a poslanik sve tačno i otvoreno po depešama iz Pariza.

Prekosutra imam ovdje sastanak sa Gaetanom Salveminijem, koji dolazi iz Fiorenze za otvor parlamenta. Ovde ima sestru (2r) i zeta s kojima sam se upoznao. Imaću po svoj prilici i sastanak sa zastupnikom De Viti de Marco (onim, koji je potakao kod grofa Sforze pitanje o povratku interniraca) a vrlo lako da se sastanem i sa Bastigna(...)om. Ovaj će sastanak biti najzanimljiviji.

Referent na ministarstvu unutr[ašnjih] poslova rekao mi je da očekuje ove sedmice II listu interniraca, koje će Millo predložiti za povratak. Nadam se da ću ja biti u njoj ali neću nipošto da se išta tamo preduzme ili da me se u tu svrhu tamo kome preporuči. S ljudima kao što je Bissolati, De Viti, Salvemini pa i sam referent čovjek može da se složi i da ih poštuje ali su ti tamo fukara, kojoj se ne bi ponizio, da znam da će me objesiti.” (2v)²³

²³ OOVD, kut. “Uroš Desnica I.”

Mladenko Domazet

Stari Grad na Hvaru u međuratnome razdoblju 1918. - 1941. godine

UDK: 94(497.5 Stari Grad) "1918/1941"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 01. 10. 2013.

Prihvaćeno: 11. 11. 2013.

Mladenko Domazet

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mdomazet@ffst.hr

Rad obuhvaća mikrohistorijsku razinu Staroga Grada na otoku Hvaru, odnosno negativna gospodarska kretanja s dalekosežnim posljedicama za taj otočni grad s obzirom na kontinuitet trajanja krize, koja započinje još devedesetih godina 19. stoljeća i nastavlja se nesmanjenim intenzitetom u međuratnome razdoblju Kraljevstva SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije.

Promjene su osjetili svi društveni slojevi jer je gašenje tradicionalnih gospodarskih djelatnosti brodarenja na jedra, pomorske trgovine i brodogradnje te obrađivanje vinograda na granici rentabilnosti zbog niskih cijena i otežanog plasmana na vanjska tržišta, dovelo do općeg osiromašjenja stanovništva. To je rezultiralo i konstantnim iseljavanjem iz Staroga Grada, ali i nedostatkom domaćeg kapitala za nova investiranja u gradu. Tehnološki pomaci u industrijalizaciji grada gotovo su zanemarivi, a procesi provincijalizacije i otočne izoliranosti postali su sve intenzivniji.

Ključne riječi: Stari Grad na otoku Hvaru, recesivna gospodarska kretanja, međuratno razdoblje, depopulacijski procesi

Vrijeme nakon konjunktura / Posljednja desetljeća u okviru Austro-Ugarske Monarhije

Stari Grad na otoku Hvaru krajem 19. i početkom 20. stoljeća obilježavaju recesivna gospodarska kretanja, uzrokovana niskim cijenama vina zbog Vinske klauzule (1892. - 1904.) i pojave filoksere u Starogradskome polju 1908. godine, zbog koje su bili prisiljeni vaditi stare i podizati nove vinograde s otpornom američkom podlogom. Time su težaci dovedeni u posve nepovoljan položaj, gotovo do ruba egzistencijskog opstanka.

Paralelno s time, apsorpiranjem pomorskog prometa od strane parobroda u kontekstu širih tehnoloških procesa, Stari Grad početkom 20. stoljeća ostaje bez vlastite flote teretnih jedrenjaka i nekadašnjih unosnih zarada na žitaricama u Crnome moru i soljenoj ribi kod Pelagijskih otoka.¹ Urušavanje pomorskih aktivnosti u gradu osjetilo se u širem smislu jer su prestala s radom i dva brodogradilišta (*Aviani i Babare* na Prikome), a od 1904. godine Lučki ured nije izdao ni jednu Pomorsku knjižicu.²

Prvi svjetski rat Stari Grad je dočekaao demografski oslabljen, već 1910. godine pada na 2.469 stanovnika, što je bila posljedica pojačanog trenda iseljavanja u prekomorske zemlje.³ Tijekom talijanske okupacije (1918. - 1921.) grad je ekonomski sveden na agrarnu proizvodnju i uslužne djelatnosti, a u međuratnome će se razdoblju usmjeriti i na turističku djelatnost.

O tim promjenama pisao je i sam Ante Petravić 1925. godine podsjećajući kako nekadašnji živahni i bogati pomorski Stari Grad ekonomski propada i postaje uglavnom poljodjelska varoš te kako iseljenici *koji se vraćaju u svoj zavičaj nakon četrdeset godina* bolno osjećaju tu promjenu. Zaključuje da *nema ni bogatstva ni života, a ima siromaštva i mrtvila*.⁴

Ekonomija bez poleta u novoj državi Kraljevstvu SHS / Kraljevini Jugoslaviji

U međuratnome razdoblju poljodjelstvo je najdominatnija gospodarska djelatnost, a vino glavni proizvod, koji se pojedinih godina posve teško tržio, poput 1928.⁵ ili 1933. godine, kada su po starogradskim konobama ostale neprodane veće količine vina. U takvim situacijama težaci su se rje-

¹ *Novo doba*, 26. IV. 1924., br. 98., Mladen Domazet, *Stari Grad na Hvaru - Otočni grad na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (dalje: Domazet, *Stari Grad na Hvaru*), Stari Grad 2011., str. 141-143. Godine 1874. Starograđani su posjedovali 30 teretnih jedrenjaka (22 peliga, 4 škunera, 2 braceri, 1 loger i 1 trabakul). Međutim, plovljenje na jedra bilježi konstantno opadanje, tako će njihov broj 1900. godine pasti na 8 jedrenjaka, 1903. godine na 4, a od 1909. godine ni jedan jedrenjak nije se vodio pod lukom Stari Grad.

² Isto; Oliver Fio, *Pomorci otoka Hvara (1871-1964)*, Split 1964., str. 12-13. Lučki ured u Starome Gradu osamdesetih godina 19. stoljeća prosječno je izdavao 31 pomorsku knjižicu, a devedesetih godina njihov broj pada na 11 pomorskih knjižica.

³ Ivo Bogdanić, Stanovništvo otoka Hvara, *Hvarski zbornik*, sv. 1, Hvar 1973., str. 185.

⁴ *Novo doba*, 24. VIII. 1925., br. 201, Domazet, *Stari Grad na Hvaru*, str. 126. Don Ante Petravić (1874. - 1941.), književni kritičar, autor izdanja: *Pjesme, Rapsodija o seljačkoj buni, Studije i portreti*.

⁵ *Jadranska pošta*, 5. XI. 1928., br. 225. Godine 1924. *Novo doba* navodi kako *narod gleda u pune bačve vina, a nema čime da namakne ni brašna, a kamo li sumpor i modri kamen*. *Novo doba*, 16. V. 1924., br. 114. Položaj težaka je očajan u doslovnom značenju riječi zaključuje *Novo doba*, 29. V. 1924., br. 126 *jer se vino ne može ni prodati ni darovati*.

Dio starogradske luke dvadesetih godina 20. stoljeća

šavali staroga vina po izrazito nepovoljnim cijenama da bi ispraznili i pripremili bačve za novu jematvu.⁶

Osciliranje cijena vinu, neizvjesna trgovina, visoke državne trošarine na vino, zaduženost težaka i zemljovlasnički odnosi postaju akutni generatori vinske krize između dvaju svjetskih ratova, kako u Dalmaciji, tako i u Starome Gradu. U gotovo cijelom promatranom razdoblju rijetke su godine dobrog plasmana hvarskih vina, kao što je to bio slučaj 1930. godine, kada se vino uglavnom rasprodalo za tržišta Švicarske, Čehoslovačke i Njemačke.⁷ S druge strane, evidentan je veliki pad cijena vinu, godine 1933. za 100 litara vina dobivalo se svega 150 dinara, za razliku od prethodnih godina kada se istu količinu tržilo i do 400 dinara.⁸ Intenzitet krize pojedinih godi-

⁶ Na konferenciji vinogradara i vinotržaca, održanoj 19. rujna 1922. godine u Zagrebu, inspektor Ministarstva poljoprivrede Milutin Stojanović upozorava na neadekvatni i skupi transport vina, aludirajući vjerojatno time na kopneni prijevoz iz Srednje Dalmacije prema unutrašnjosti (s obzirom na to da Split još uvijek nije spojen željeznicom sa Zagrebom). Također navodi kako su vanjska tržišta (Njemačke, Čehoslovačke, Austrije i Poljske) zatvorena za vina s područja Kraljevstva SHS. *Novo doba*, 21. IX. 1922., br. 215. Iz Staroga Grada posebno su upozoravali na visoke trošarine za vino te tražili da se zabrani pravljenje patvorenog vina i podizanje gradacije dodavanjem šećera. *Novosti*, Spisi Ružević (Stari Grad), 1. VI. 1933. g.

⁷ *Privrednička riječ*, 29. XI. 1930., br. 109.

⁸ Spisi Ružević (Stari Grad), 1. VI. 1933.

na pojačavale su i elementarne nepogode, kao što je bio slučaj 1925. i 1926. kada je krupa (grad) poharala starogradsko polje. Vicenco Fabiani u međuratnom razdoblju vodio je iscrpne zabilješke o trgovini i kretanju cijena vina u Starome Gradu, u njima redovito zapisuje i naglašava kako je cijena vinu tako niska, da se *obrađivanje vinograda nikako ne isplaćuje*.⁹

Sljedeća bitna činjenica koju treba imati u vidu kada je riječ o međuratnom razdoblju odnosi se na smanjivanje površina zasađenih vinovom lozom. Sredinom tridesetih godina 20. stoljeća proizvodnja se kretala oko 17.000 hektolitara vina, što se moglo odnositi na površinu do 900 hektara zemlje i označavalo je značajan pad u odnosu na kraj 19. stoljeća kada je 1.225 hektara bilo pod vinogradom, s prosječnom proizvodnjom od 25.442 hektolitara vina. Promjena je postala vidljiva i na prvi pogled u Starogradskome polju jer *Novo doba* 1936. godine navodi kako je dobar dio polja zapušten.¹⁰ Proizvodnja žita i krumpira u starogradskoj općini usmjerena je samo za domaće potrebe, bez viškova za vanjska tržišta.¹¹

Turistička djelatnost počinje se tek razvijati u međuratnom razdoblju, u gradu je radio samo jedan pansion, "Mosorska vila" kapaciteta 11 soba.¹² Evidentirani broj gostiju 1932. godine pokazuje da je u Starome Gradu boravila 781 osoba, od toga 710 s područja Kraljevine Jugoslavije, 49 iz Italije, 8 iz Njemačke i Austrije, 5 iz Čehoslovačke i jedan koji se vodio pod ostali. Sljedeće, 1933. godine broj gostiju se popeo na 816 osoba, ali gradski kapaciteti za prihvrat gostiju još uvijek su bili skromni.¹³ Međutim, broj gostiju sljedećih godina bilježi značajan pad, godine 1935. broj je pao na 484 turista (s 4.772 noćenja),¹⁴ godine 1936. u Starome Gradu boravilo je 414 gostiju (od toga 34 iz inozemstva), a 1937. godine 351 gost (od toga 46 iz inozemstva).¹⁵ Uz navedeni pansion otvorene su i dvije gostionice, "Deletis" i "Beograd", u kojima je jednodnevni pansion stajao od 40 do 45 dinara.¹⁶ Zgrada osnovne škole također je pojedinih godina ljeti služila za ljetovanje djece, poput 1927. godine kada je u njoj smješteno 50 djece i njihove učiteljice iz Beograda preko Crvenog križa.¹⁷ Pri dolasku sarajevskih maturanata u Stari

⁹ Spisi Vicenco Fabiani (u posjedu Jakše Maroevića - Split).

¹⁰ *Novo doba*, 29. XII. 1936., br. 303, Domazet, *Stari Grad na Hvaru*, str. 35.

¹¹ *Privrednička riječ*, 4. VIII. 1931., br. 140 -141.

¹² *Glasnik Primorske banovine*, 1. IV. 1939., br. 4, str. 73-74.

¹³ Isto.

¹⁴ *Jugoslavenski turizam*, 11. IV. 1936., br. 5. U Starome Gradu 1935. godine boravilo je 253 turista i 231 osoba, a grad su posjetili zbog poslovnog razloga. Broj gostiju iz inozemstva pao je 1935. na 20 turista. Pansion "Mosorska vila" otvoren je početkom 20. stoljeća.

¹⁵ Isto, 1. XI. 1937., br. 3.

¹⁶ *Glasnik Primorske banovine*, 1. IV. 1939., br. 4.

¹⁷ *Novo doba*, 25. VIII. 1927., br. 169.

Grad 1925. godine Petar Kuničić ih upoznaje s gradskim znamenitostima (Hektorovićevo Tvrdalj, ostaci Farosa, antički mozaik).¹⁸ Već tih godina *Novo doba* izvještava o godišnjim kontrastima, odnosno kako je ljeti u gradu sve živo, za razliku od ostalih mjeseci.¹⁹

Unatoč ambijentalnim i klimatskim prednostima za bavljenje turizmom, uređenom kupalištu, električnoj rasvjeti i šetnicama uz obalu, gradu je nedostajao veći hotel koji bi raspolagao adekvatnim komforom za goste.²⁰ O zaostajanju Staroga Grada u turističkoj djelatnosti ponajbolje govori iznos plaćenih taksa za promet gostiju ako ih usporedimo između susjednih općina. Primjerice, u Starome Gradu naplaćena su 903 dinara taksa, u Jelsi 19.905 dinara, a u Hvaru 114.024 dinara.²¹ Ante Petravić ističe potrebu da se pripremi vodič Staroga Grada za goste, koji je naposljetku 1929. godine izdalo Društvo za poboljšanje i uređenje Staroga Grada.²²

Međutim, potrebno je uzeti u obzir još jednu prateću pojavu tijekom ljetnih mjeseci, a to su navike i svjetonazori određenog broja gostiju, koje hvarski biskup Miho Pušić smatra glavnom prijetnjom u očuvanju prevladavajućih tradicionalnih vrijednosti i upozorava kako se nameće *poganski nemoral* koji rezultira raspuštenošću i javnim sablaznima na kupalištima. Biskup također proziva i općinske vlasti koje zbog materijalnog interesa ništa ne poduzimaju u sprječavanju nepoćudnih muško-ženskih sastanaka ni kretanja gostiju u kupacim kostimima po gradu.²³ Štoviše, zaključuje *da se razbludni nemoral širi upravo po turizmu*.²⁴

U gradu je podignuto tek nekoliko manjih industrijskih postrojenja, poput tvornice tjestenine i buhača te dvaju motornih mlinova za brašno, ali tridesetih godina oni prestaju s radom. Tvornicu za preradu buhača podigao je na Prikome još početkom 20. stoljeća Petar Gelineo Bervaldi, buhačev prašak se upotrebljavao protiv raznovrsnih kukaca, muha, stjenica, komaraca, moljaca... koji su sparna ljeta činili gotovo nepodnošljivima. Njegova cijena sredinom dvadesetih godina bila je otprilike 40 dinara po kilogramu.²⁵ Godine 1931. cijena Buhaču je pala na 8 dinara, a sljedeće,

¹⁸ Isto, 17. VII. 1925., br. 164.

¹⁹ Isto.

²⁰ Spisi Ružević (Stari Grad), *Novosti*, 1. VI. 1933.

²¹ *Jugoslavenski turizam*, 14. VII. 1936., br. 11.

²² *Novo doba*, 24. VIII. 1925., br. 201. Marinko Petrić, *Turizam na otoku Hvaru*, u: *Otok Hvar*, ur. Miro A. Mihovilović, Zagreb 1995., str. 297. *Društvo za poboljšanje i uređenje Staroga Grada* osnovano je 1923. godine s ciljem daljnje urbanizacije grada te razvoja turističke djelatnosti.

²³ Dopis Biskupskog Ordinarijata, 27. VII. 1937., br. 1318, 23. VIII. 1938, br. 1777, Župni arhiv Sv. Stjepana u Starome Gradu (dalje ŽASG).

²⁴ Isto.

²⁵ *Novo doba*, 2. VII. 1929., br. 163, 25. VI. 1926., br. 145.

Tvornica tjestenine s druge strane uvale u Starome Gradu

1932. godina kretala se oko 2 dinara za kilogram, zbog čega je trgovina potpuno zastala.²⁶ Time je preostala još jedino uljara za preradu maslina, koja je radila tek nekoliko mjeseci godišnje. U međuratnom razdoblju radilo je brodogradilište Franje Milošića, u kojemu su se gradili i popravljali manji ribarski brodovi i teretni jedrenjaci. Godine 1929. u tome brodogradilištu sagrađena su dva ribarska broda, a popravljeno ih 12 i jedan jedrenjak. Ukupna vrijednost tih radova iznosila je 15.000 dinara.²⁷

Osnovane su dvije zadruge, koje su se bavile proizvodnjom ružmarinova ulja i drugih eteričnih ulja, koje pokazuju tendencije rasta s obzirom na to da su to bili tek počeci tih aktivnosti u Starome Gradu.²⁸

Iseljeni Starograđani iz prekomorskih zemalja slali su svojim obiteljima novac, koji je dosizao iznos od nekoliko milijuna dinara godišnje. Zbog ekonomske krize početkom tridesetih godina 20. stoljeća taj iznos je postao neredovit i sveden ispod 30 % od onoga što su nekada slali svojim obiteljima. Njihov položaj je bio do te mjere ugrožen da se veći dio njih zbog besparice nije mogao ni vratiti u zavičaj.²⁹ Iseljavanje iz Staroga Grada u

²⁶ *Privrednička riječ*, 4. VIII. 1931., br. 140-141, 31. X. 1932., br. 198.

²⁷ *Pomorski godišnjak za 1929. godinu*, III. godište, str. 195.

²⁸ Spisi Ružević (Stari Grad), *Novosti*, 1. VI. 1933.

²⁹ Isto, *Privrednička riječ*, 16. VI. 1932., br. 183.

Starogradska luka udara u oči svojom prazninom, sjetno će navesti Ante Petravić 1925.

prekomorske zemlje evidentno je i dvadesetih godina, odnosno do početka izbijanja Velike gospodarske krize,³⁰ koja se snažnije osjećala na otocima, kako bilježi nekadašnji načelnik Ružević.³¹

Silazne tendencije lučkog prometa

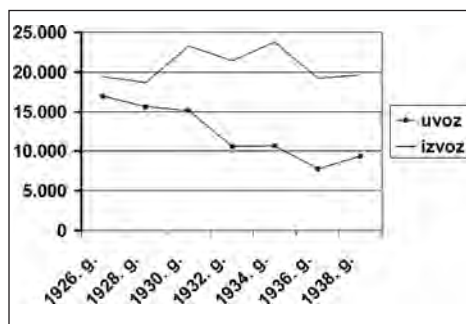
Ekonomska stagnacija grada osjećala se i kroz luku, Starogradani osim ribarskih i športskih brodica posjeduju tek jedan brod male obalne plovidbe, stoga su velike površine operativne obale neiskorištene, osim *Nove rive* uz koju pristaju parobrodi. Starogradska je luka u međuratnome razdoblju svedena na domaći promet i tek pokoji pristali inozemni brod, što je na- posljetku rezultiralo ukidanjem Carinskog ureda u Starome Gradu. Sve te promjene i te kako su se osjećale već na početku uspostave Kraljevstva SHS, u kojima Petar Sabić 1922. godine prepoznaje polagano umiranje grada, sjećajući se istodobno uspomena iz svojeg djetinjstva kad je grad *cvaio i bu- jao*.³²

Statistički izvještaji lučkog prometa ukazuju na kontinuirani pad uve- zene robe, najveći uvoz evidentiran je 1926. godine kada je u starogradskoj luci iskrcano 16.995 tona raznovrsnog tereta. Slabljenje platežne moći sta- novništva neizbježno se odrazilo i na potrošnju uvezenih artikala, čiji je najniži promet od 7.772 tone zabilježen 1936. godine. Negativne trendove krajem tridesetih godina 20. stoljeća donekle ublažava turistička aktivnost u gradu, kada putnički promet prelazi 8.000 pristiglih osoba u Stari Grad.

³⁰ *Privrednička riječ*, 16. VI. 1932., br. 183.

³¹ Spis 5. IX. 1935., br. 45, Arhiv Vinka Ruževića - Stari Grad (dalje AVR).

³² *Novo doba*, 25. VII. 1922., br. 166. Sabić aludira na razdoblje konjunktura vinogradarstva i bro- darstva od šezdesetih do početka devedesetih godina 19. stoljeća, kada je Stari Grad 1880. godine imao 3.789 stanovnika.

Ulazak i izlazak robe izražene u tonama kroz starogradsku luku

Naravno, taj se broj ne odnosi samo na strance nego i na Starograde te na stanovništvo okolnih mjesta, koje gravitira toj luci, ali i na mnogobrojne jednodnevne izletnike.³³ Izvoz je ponajviše ovisio o plasmanu vina na vanjska tržišta, poput 1930. godine.³⁴

U dvanaestogodišnjem razdoblju od 1926. do 1938. godine broj pristiglih parobroda u starogradsku luku konstantno pada, krajem dvadesetih godina kretao se preko 800, a tridesetih godina spušta se ispod 600 parobroda, dok je 1938. godine uplovilo 438 parobroda. Riječ je pretežito o redovitim parobrodarskim linijama, slobodna plovidba u tome razdoblju svedena je tek na godišnji prosjek od 8 parobroda.

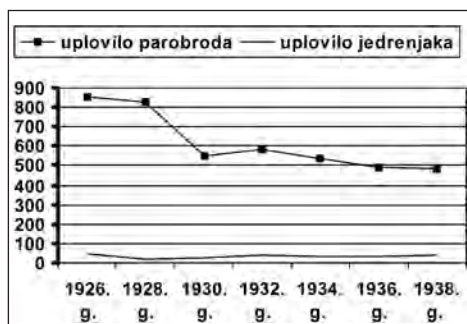
Međutim, jedrenjaci još uvijek imaju dominantan udjel u lučkome prometu, iako je njihov broj zanemariv u odnosu na parobrode, s obzirom na to da se godišnji prosjek pristiglih jedrenjaka u starogradskoj luci kretao oko 34 broda.

Izvoz je uglavnom usmjeren na unutrašnje tržište Kraljevstva SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, izravni plasman na inozemna tržišta iz starogradske luke evidentiran je svega tri puta, 1927. (1198 t), 1933. (84 t) i 1939. (124 t) godine.³⁵ Veće učesće jedrenjaka nego parobroda u lučkome prometu vjerojatno treba objasniti spuštanjem cijena, slobodnijem načinu dogovora oko plovnih ruta i fleksibilnijem zadržavanju u luci pri utovaru robe s

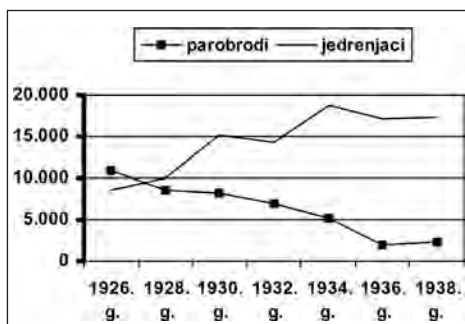
³³ *Pomorska statistika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 1926. do 1938. godine* (dalje: *Pomorska statistika Kraljevine SHS*).

³⁴ *Privrednička riječ*, 29. XI. 1930., br. 109. U pojedinim europskim državama 1930. godine podbacio je urod grožđa, zbog čega je došlo po povećane potražnje za dalmatinskim vinima za križanje. Uz domaće trgovce vino su otkupljivale i tri strane tvrtke.

³⁵ *Pomorska statistika Kraljevine SHS*.

Broj parobroda i jedrenjaka pristiglih u starogradsku luku

Izvoz robe preko starogradske luke jedrenjacima i parobrodima (u tonama)

malim brodarima, za razliku od longitudinalnih linija istih parobrodarskih kompanija.³⁶ Izravnu je parobrodarsku vezu Stari Grad 1937. godine imao sa Splitom, Sušakom, Metkovićem, Dubrovnikom i Kotorom.³⁷

Promet starogradske luke u konstelaciji sa 68 jadranskih luka, godine 1926. bio je na 32 mjestu po ukupnom lučkom prometu, tri godine poslije pada na 49. mjesto, a 1936. godine bio je na 43. mjestu.³⁸ O redu i sigurnosti u luci brinula se Lučka kapetanija II. reda, odnosno njezin upravitelj Ivan Brešković, zatim peljar (pilot) Ivo Škarpa pok. Jurja³⁹ i ribarski stražar Vicko Bertičević.⁴⁰ Pazilo se na zabranu kretanja manjih čamaca pri uplovljavanju i isplavljanju parobroda, na to da brodovima upravljaju stručne osobe,⁴¹ da se ne lovi riba u luci,⁴² da brodovi imaju propisane oznake,⁴³ na plutaču koja je označavala plićinu...⁴⁴

Starograđani se od 1924. do 1940. godine u neznatnome broju odlučuju za pomorska zvanja, evidentna su tek trojica kapetana velike obalne plovidbe, četvorica male obalne plovidbe, šestorica strojara i jedan telegrafist.⁴⁵

³⁶ Isto.

³⁷ *Jadranske novosti*, 16. I. 1937., br. 16.

³⁸ *Pomorska statistika Kraljevine SHS*.

³⁹ Antonio Botteri, *Stari Grad nekada*, Stari Grad 2003., str. 36.

⁴⁰ *Pomorski godišnjak 1929.*, str. 31, 37. Nadležnost Lučke kapetanije II. reda u Starome Gradu obuhvaćala je područje zapadne vode otoka Hvara, od rta Tankirat do rta Pelegrin, i suprotne vode otoka Braća, od uvala Blaca do Sv. Martina.

⁴¹ Dopis Lučke kapetanije u Starome Gradu od 28. VII. 1930., Lučki arhiv u Starome Gradu (dalje: ALU).

⁴² Isto, 15. IV. 1930.

⁴³ Isto, 19. V. 1930.

⁴⁴ Isto, 5. VII. 1927.

⁴⁵ Fio, *Pomorci otoka Hvara*, str. 38, 46. U razdoblju od 1871. do 1918. godine Starograđani su stekli sljedeća zvanja: 24 kapetana duge plovidbe, 12 poručnika trgovačke mornarice, 21 kapetan velike obalne plovidbe i 29 kapetana male obalne plovidbe.

Ribarstvo je u gradu bila tradicionalna djelatnost, Starograđani do 1931. godine ne posjeduju ni jedan ribarski brod na motorni pogon. Onodobni tisak 1931. godine izvještava da su ulovili oko 90 kvintala ljetne ribe, koju su gotovo cijelu posolili.⁴⁶ Sljedeće, 1932. starogradski su ribari u potpunosti prodali ulov i posoljenu ribu. Cijene svježe srdele značajno osciliraju, 1931. godine kilogram se prodavao po 3 dinara, a 1932. godine po 1,5 dinar.⁴⁷ Ljetni ulov 1937. godine iznosio je: 38.140 kg srdela, 410 kg skuša, 6.050 kg plavice, 9.480 kg brgljuna i 330 kg šnjura (ukupno 54.410 kg ulovljene ribe). U svježem stanju prodalo se 23.150 kg, a posoljeno je 31.260 kg ribe.⁴⁸ Koncem 1938. godine starogradski su ribari prodali 22 barila posoljenih srdela i 58 barila brgljuna na domaćem tržištu, te 332 barila posoljenih srdela za inozemno tržište. U gradu je ostalo još neprodano 336 barila soljene srdele i 8 barila brgljuna.⁴⁹ Godine 1940. ni jedan baril nije plasiran u inozemstvo, gotovo cjelokupni ulov prodan je na domaćem tržištu.⁵⁰

Na temelju Matice mrtvih od 1918. do 1941. godine, na uzorku od 752 upisane osobe došli smo do sljedeće društvene strukture s obzirom na zanimanja Starograđana/Starograđanki. Poljodjelstvo je bila prevladavajuća djelatnost u kojoj je participirao 431 težak, zatim slijede 73 radnika, 67 obrtnika, 57 ribara, 46 činovnika, 39 trgovaca i 39 pomoraca. Naravno, ti pokazatelji upućuju na kvantitativne odnose unutar obrađenog broja stanovnika. Iz njega su izuzeti oni Starograđani sa zabilješkom posjednici (71 upisana osoba) s obzirom na to da ne možemo razlučiti je li riječ o stambenim nekretninama ili zemljišnom posjedu te u kojoj ga mjeri obrađuje vlasnik ili ga možda daje pod kolonatske odnose.⁵¹

⁴⁶ *Privrednička riječ*, 24. XII. 1931., br. 159-160.

⁴⁷ Isto, 16. VI. 1932., br. 183, 23. VII. 1932., br. 188., tabelarni izvještaj Lučke kapetanije u Starome Gradu o ulovljenoj ribi od 12. VIII. 1930. g. (ALU), navode se sljedeći podaci: u travnju 1930. godine ulovljeno je 2.960 kg srdela, 235 kg skuša, u svibnju 12.165 kg srdela, 680 kg skuša, u lipnju 9.370 kg srdela, 235 kg skuša i 1.070 kg lokarda te u srpnju 7.550 kg srdela, 855 kg skuša i 320 kg lokarda.

⁴⁸ *Jadranski ribar*, prosinac 1939., br. 12. Godine 1937. evidentne su veće količine ribe na starogradskim lovištima, da je bilo više mreža, ulov je mogao biti veći. *Jadranski ribar*, lipanj 1937., br. 10.

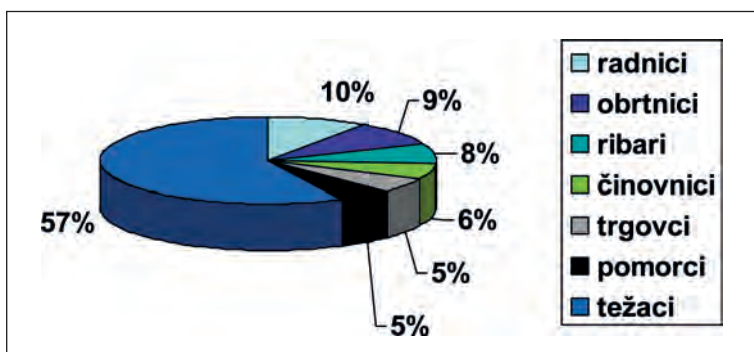
⁴⁹ *Jadranski ribar*, XI. 1938., br. 11.

⁵⁰ Isto, XI. 1940., br. 11.

⁵¹ Matična knjiga mrtvih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 3. III. 1917. do 3. V. 1946. godine, Matični ured u gradu Hvaru na otoku Hvaru.

Lučka signalizacija zasnivala se na cilindričnoj kuli podignutoj na Rtu Duboka 1912. godine s crvenim svjetlom (do 3 milje vidljivosti) i fenjerom na Novoj rivi sa zelenim svjetlom (također 3 milje vidljivosti).⁵²

Malo poduzetništvo u gradskim okvirima

U gradu su otvorene raznovrsne trgovačke i obrtničke radnje, i to pretežito inicijativom domaćih ljudi iz Staroga Grada. Riječ je o trgovinama hranom, mješovitom robom, cipelama, tekstilom, mesnicama, pekarnicama, slastičarnicama, zatim obrtničkim radnjama poput bačvara, postolara, krojača, kovača, zlatara, brijača, zidara i drugih.⁵³

⁵² Pomorski godišnjak 1928., Split 1928., str. 302-303.

⁵³ Antonio Botteri, *Srinjo kola moje mladosti*, Stari Grad 2000., str. 14-26.

Međutim, u brojne radnje, a osobito u brijačnice, Starograđani nisu dolazili samo zbog *šišanja i brijanja* već i zbog druženja i razgovora. U njima su se saznavale gradske zanimljivosti, prepričavale razne dogodovštine, zbijale šale, planirale kulturne i političke aktivnosti.⁵⁴ Njihovi vlasnici često su bili istaknute osobe u kulturnome životu grada, primjerice Marin Radoslavić (1892. - 1965.) bio je aktivni član KUD-a Petar Hektorović kao glumac u amaterskim predstavama. Autor je više kazališnih djela, koje evociraju starogradski život (*Don Antuonij Kuiš, Glova, Zloto...*). Također je bio i nadareni glazbenik, svirao je u Narodnoj glazbi.⁵⁵ U brijačnicu Ivana Riviera - Nane (1882. - 1975.) zalazili su gotovo svi društveni slojevi, bio je također član Narodne glazbe u Starome Gradu. Zajedno sa sinom Maksom izvodio je u duetu razne operne arije.⁵⁶ Pristaše HSS-a najčešće su posjećivali brijačnicu Mate Šepića (1898. - 1963.).⁵⁷ Vesela su bila okupljanja i u brijačnici Nikole Maroevića - Garbina (1895. - 1967.) na Staroj rivi, kamo su najčešće zalazili težaci iz Maloga sela.⁵⁸

Andrija Ostoić držao je trgovinu mješovitom robom u *Srinjoj koli* u obiteljskoj kući, dr. Ante Biankini piše u *Novome dobu* kako on nije običan trgovac, nego osoba od *značaja, pameti i ponosa*, u čiji su dućan Starograđani rado zalazili i zbog samog razgovora. Andrija Ostoić svirao je flautu, bio općinski vijećnik, jedan od utemeljitelja Hrvatskoga doma, član Hrvatske čitaonice, Crkovinarstva Sv. Nikole, osuđen u razdoblju talijanske okupacije grada, svojevrtni gradski arhivar, zaključuje dr. Ante Biankini.⁵⁹

⁵⁴ Botteri, *Stari Grad nekada*, str. 37.

⁵⁵ Isto, str. 41.

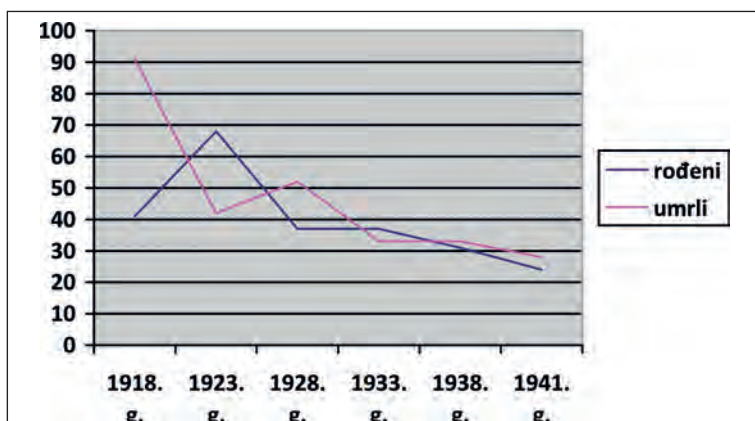
⁵⁶ Isto, str. 43-44.

⁵⁷ Isto, str. 47.

⁵⁸ Isto, str. 48.

⁵⁹ *Novo doba* (Andrija Ostojić Starograđanin), 9. II. 1928., br. 33. Dr. Ante Biankini pripada istaknutoj starogradskoj obitelji, braća: Dinko (1845.-1909.), pomorski kapetan i načelnik Staroga Grada od 1904. do 1909. godine, Petar (1856.-1928.), hortikulturni stručnjak, i don Juraj (1847.-1928.), glavni urednik *Narodnog lista*, zastupnik u Dalmatinskom saboru u Zadru i Carevinskom vijeću u Beču, u poslijeratnom razdoblju, najprije pripadnik Jugoslavenske demokratske stranke, a potom Samostalne demokratske stranke i naposljetku predsjednik Jadranske straže. Dr. Ante Biankini (1860.-1934.) bio je docent na Sveučilištu Northwestern i glavni kirurg u bolnici Columbus u SAD-u te član Jugoslavenskog odbora u Londonu.

Demografska kretanja / zabrinjavajuće brojke

Broj rođenih i umrlih u Starome Gradu od 1918. do 1941.

Demografski procesi od 1880. do 1941. godine pokazuju konstantni pad broja stanovnika u Starome Gradu, a na njih presudno djeluju krizni faktori (krah brodarenja na jedra, vinska klauzula, pojava filoksere u Starogradskome polju, oscilacije u trgovini, tehnološko zaostajanje i smanjivanje pomorskih komunikacija).⁶⁰ Devedesetih godina 19. stoljeća u Starome Gradu prosječno se rađalo 116 djece,⁶¹ dok tridesetih godina 20. stoljeća depopulacijski procesi imaju intenzivniji silazni karakter s godišnjim prosjekom od 40 rođene djece. Slabljenjem gospodarskih aktivnosti u gradu započinje dugoročni proces iseljavanja iz tog otočnoga grada, što će se vidno odraziti kako na sveukupnu reprodukciju stanovništva tako i na strukturu samog društva.⁶²

Podaci iz grafikona pokazuju najveći gubitak stanovništva 1918. godine, na čiji je porast utjecao broj poginulih u ratu i potom preminulih od španjolske gripe.⁶³ Daljnjih godina natalitet je stalno u opadanju, što će sljedećih godina 20. stoljeća rezultirati većim brojem umrlih nego rođenih u gradu. Prirodni prirast zabilježen je tek 1923. godine, sa 68 rođene djece u odnosu na

⁶⁰ Domazet, *Stari Grad na Hvaru*, str. 141-143, *Novo doba*, 25. VII. 1922., br. 166, *Pomorska statistika Kraljevine SHS*.

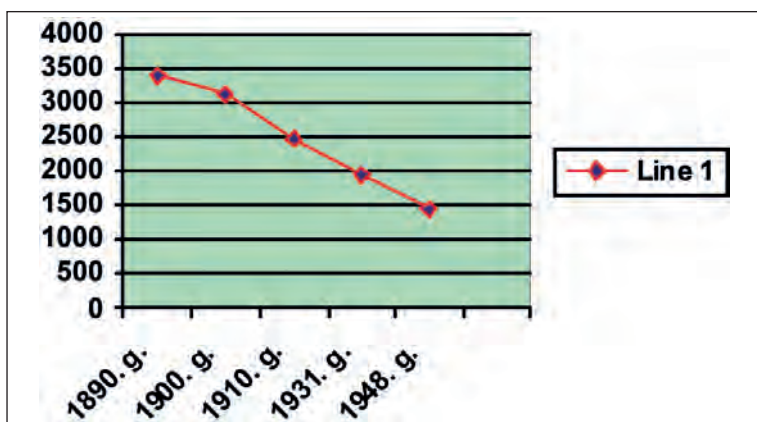
⁶¹ Matična knjiga rođenih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 1888. do 1897. g. (Državni arhiv u Splitu), Matična knjiga rođenih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 1897. do 1903. g. (Matični ured u Hvaru).

⁶² Matična knjiga rođenih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 3. XII. 1916. do 9. V. 1946. g. (Matični ured u Hvaru).

⁶³ P. Kuničić, *Spomenica starogradske ženske pučke škole*, Sarajevo 1925., str. 26. U I. svjetskome ratu poginule su 22 osobe iz Staroga Grada, 3 iz Selca te 4 iz Rudine.

42 umrle osobe te 1933. godine s 37 rođenih u odnosu na 33 umrle osobe.⁶⁴ Istodobno, mehanički priljev novog stanovništva u grad gotovo je neznatan, odnosno uglavnom periodične naravi, pristizala je najamna radna snaga pri većim poljodjelskim poslovima, dolazile su kućne sluškinje kod imućnijih obitelji te razni činovnici pri općinskim i državnim službama.⁶⁵

Kontinuirani demografski pad svest će 1931. godine Stari Grad na 1.941 stanovnika, što će se vidno odraziti i na njegovu društvenu strukturu jer iseljavaju mnogi trgovci, odvjetnici, liječnici, činovnici, pomorci, novinari, učitelji... koji u rodnome gradu nisu mogli ostvariti svoja egzistencijalna pitanja, stoga odlaze u *bijeli svijet*, izvještava *Novo doba*, da potraže bolju sreću, novac i karijeru.⁶⁶

Kretanje stanovništva od 1890. do 1948. godine

Kapitalne investicije / novi ubrani poticaji u razdoblju financijske nemoći

Novi urbanistički poticaji u međuratnome razdoblju usmjereni su na daljnje razvijanje gradske infrastrukture (elektrifikacija, vodoopskrba, lokalne ceste i šetnice uz more te hortikulturno uređenje Staroga Grada i

⁶⁴ Matična knjiga rođenih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 3. XII. 1916. do 9. V. 1946. g. (Matični ured u Hvaru).

⁶⁵ Matična knjiga mrtvih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 3. III. 1917. do 3. V. 1946. godine, Matični ured u gradu Hvaru na otoku Hvaru.

⁶⁶ Isto. Usporedno s time, broj rođene djece također konstantno pada od konca 19. stoljeća u Starome Gradu kada se pojedinih godina radalo preko 130 djece, početkom dvadesetih godina preko 80 djece, dok se tridesetih godina 20. stoljeća godišnje prosječno radalo 40 djece. Matična knjiga rođenih, Župa Sv. Stjepana u Starome Gradu od 3. XII. 1916. do 9. V. 1946. g. (Matični ured u Hvaru).

Novopodignuto gradsko kupalište u Starome Gradu tridesetih godina 20. stoljeća

njegove okolice) te podizanje kupališta u smislu unapređenja turizma. Međutim, njihova realizacija zbog financijskih teškoća oteгла se na dulje razdoblje, a neke od tih investicija, poput *Ubožnog doma*, nisu nikada ni dovršene.

Najagilniji primjer pružalo je *Društvo za poljepšavanje i unapređenje Staroga Grada*, koje je okupljalo domaće intelektualce i zaljubljenike u vlastiti grad, a koje se angažiralo na podizanju modernoga gradskog kupališta s kabinama za presvlačenje, tušem i betonskim platoom za kupaće na području Priko, odnosno sjevernije od crkvice sv. Jerolima.⁶⁷ Kupalište je podignuto u dvama navratima, najprije istočni dio 1926. godine, a 1929. godine započet je i zapadni dio, dovršen tridesetih godina.⁶⁸

Elektrifikacija Staroga Grada započela je 1931., a dovršena je 1932. godine svečanim otvaranjem vlastite gradske Električne centrale, koja se na-

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Izjava općine Starigrad od 4. III. 1928., u zbirci spisa Muzeja Staroga Grada (dalje: MSG). Za dogradnju gradskog kupališta Lučka kapetanija u Starome Gradu izdala je dopuštenje 6. VI. 1930. godine za vađenje morskog žala u uvalama: Radačin dolac, Gračišće, Čisti dolac, Mali Grabovac i Smokvine. Za prijevoz žala određen je paron Marko Miloš s brodom Jerolima. (MSG). Po završetku zapadnog krila trebalo je izgraditi središnji dio, čije je pročelje trebalo biti izvedeno grubo klesanog kamena.

lazila u neposrednoj blizini crkve sv. Ivana.⁶⁹ Time su ulice Staroga Grada rasvijetljene električnim žaruljama, a na obali su postavljeni lampioni, koji su zamijenili nekadašnje feralе.⁷⁰ Međutim, broj priključaka bio je posve malen, još 1935. godine tadašnji načelnik Antun Maroević navodi da je bilo priključeno svega 30 potrošača, i to zbog visoke cijene samog priključka.

Općinska je uprava zbog elektrifikacije grada, odnosno podizanja Gradske elektrane i postavljanja električnih instalacija dugovala tvrtki Siemens te povratniku Marku Pavičiću iz Argentine, koji je također dao Općini zajam u iznosu od 300.000 dinara.⁷¹

Nova općinska, HSS-ova uprava 1935. godine procijenila je da je takva investicija financijski neodrživa, smanjila je troškove priključivanja i za nekoliko mjeseci povećan je broj na 150 potrošača. Troškovi priključivanja župne crkve sv. Stjepana i postavljanje električnih instalacija 1932. godine stajali su 11.816 dinara.⁷² Dominikanski samostan iste godine također je uveo električne instalacije i svjetlo u crkvi sv. Petra, umjesto petrolejskih svijeća.⁷³ Nova javna rasvjeta nije naročito oduševljavala pojedine Starogradane, zlatar Juraj Plančić ju opisuje kao *kričavo i upadno svjetlo* za razliku od nekadašnjih ferala, koji su diskretno razbijali noćnu tamu.⁷⁴

Prvotni *Ubožni dom* nalazio se južno od crkve sv. Ivana, u njemu se moglo smjestiti 5 do 6 mjesnih siromaha i nemoćnih starijih osoba, ali dva-

⁶⁹ *Novosti*, 9. VII. 1936., br. 188. Elektrifikaciju grada provela je firma Jug. SIMENS d. d. iz Zagreba, tadašnji planovi predviđali su i drugu fazu, koja se trebala protegnuti i na širu okolicu, odnosno na susjedna naselja. Stoga se već u prvoj fazi predvidjelo mjesto u zgradi Centrale za još jedan motor, generator i transformator, s troškovnikom od 2.000.000 dinara. Zbog krize odustalo se od tog projekta proširenja elektrifikacije na susjedna mjesta, Dol, Vrbanj, Vrbosku i Jelsu, koji je imao i ekonomsku računicu za starogradsku elektranu zbog isporuke električne energije novim potrošačima. Projekt nije obuhvaćao naselja Svirče, Vrisnik i Pitve.

Pri kopanju temelja za novu Gradsku elektranu srušena je nekadašnja zgrada Ubožnice i naišlo se na grobove čije su kosti prenesene na gradsko groblje. Gradska električna centrala ostala je u funkciji do 1959. godine, a zgrada je posve srušena 2002. godine (Botteri, *Stari Grad nekada*, str. 75, 77).

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Antun Maroević, *Autoanaliza*, Stari Grad 2001., str. 31.

⁷² Prijepis Ugovora sklopljena između Gradske elektrane u Starome Gradu i župnika don Ivana Kuničića o postavljanju električnih instalacija u župnu crkvu sv. Stjepana i isporuci električne energije od 11. IV. 1932. (ŽASG), Općina je od 1935. godine mjesečno plaćala 3.000 dinara tvrtki SIEMENS. Drugome vjerovniku Marku Pavičiću (1870.-1945.) po mogućnostima je neredovito uplaćivala, a on je svoju obiteljsku kuću oporučno ostavio mjesnom Dominikanskom samostanu, s obzirom na to da nije imao potomaka. Maroević, *Autoanaliza*, str. 77.

⁷³ Samostanski ljetopis str. 146, Arhiv Dominikanskog samostana Sv. Petra u Starome Gradu (dalje: ADS). Cijena uvođenja električnih instalacija i rasvjetljavanja dominikanske crkve stajala je 17.000 dinara.

⁷⁴ *Jadranska pošta*, 7. V. 1932., br. 106.

desetih godina 20. stoljeća bio je u posve zapuštenom stanju i nije više služio svojoj svrsi. Javna Dobrotvornost naposljetku ga je 1929./1930. godine prodala gradskom električnom poduzeću za 6.000 dinara, koje ga je potom srušilo i na istome mjestu podiglo zgradu Gradske centrale. Time je Stari Grad izgubio jedinu humanitarnu ustanovu za svoje najpotrebnije građane, a pokušaj da se kuća Scuttari pretvori u novi *Ubožni dom* nije uspjela.⁷⁵

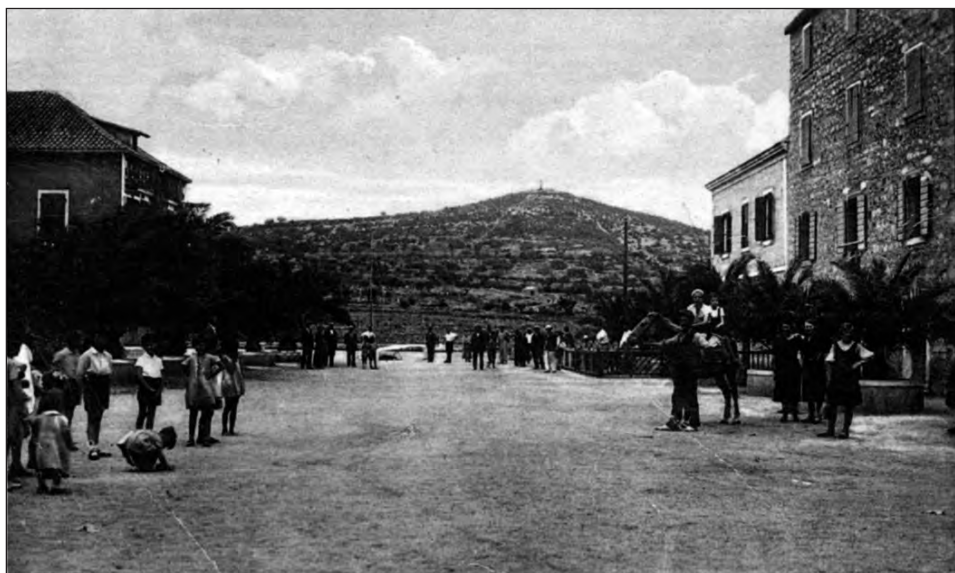
Nova inicijativa za podizanje takve ustanove potekla je od mjesne dominikanske redovničke zajednice, u kojoj je prednjačio prior o. Andrija Ivanović. Ideja je Starograđanima prezentirana na blagdan Sv. Vinka Ferrerskoga, a nakon toga počeli su prikupljati sredstva, naručili nacrt od arhitekta Silvija Sponsa, stoga su banske vlasti 22. II. 1936. godine odobrile osnivanje *Uboškog doma sv. Vicenca Fererskog* u Starome Gradu. U međuvremenu su dominikanci i Petar Lučić Bervaldi prepustili zemljište pokraj crkve sv. Nikole za novi *Uboški dom*, čija je gradnja započeta u srpnju 1937. godine. Međutim, dinamika prikupljanja sredstava nije bila dostatna, a izgradnja doma je stala 1941. godine, izbijanjem II. svjetskog rata.⁷⁶

Sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća hortikulturno se uređuju javne površine u gradu, ponajviše angažmanom *Društva za poljepšavanje i unapređenje Staroga Grada* - zasadene su palme ispred općinske zgrade i čitaonice na obali te na Tvrdalju. Istodobno je borovima i čempresima po-

⁷⁵ Stjepan Krasić, Dominikanski samostan u Starome Gradu na Hvaru (XV. - XX. st.), *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 39, Split 2001.-2002., str. 342-343, Botteri, *Stari Grad nekada*, str. 79-80.

Samostanski ljetopis Dominikanskog samostana u Starome Gradu navodi da je stari *Ubožni dom* bio u posve trošnome stanju, sa slabim podovima te nikakvim prozorima i vratima, zbog čega više nitko nije ni zalazio u njega niti je bilo spremnih da njeguju siromahe i nemoćnu čeljad.

⁷⁶ Isto, str. 342-343. Za podizanje novog *Ubožničkog doma* posebno su se angažirali u Upravnom odboru, o. Andrija Ivanović (predsjednik), don Dinko Bučić (potpredsjednik), odvjetnik Antun Maroević (onodobni općinski načelnik), odvjetnik Dušan Bojanić (tajnik), don Dinko Ivanović (blagajnik) te savjetnici Marko Pavičić i Juraj Zanonović. Mandalina Njirić donirala je od ostavštine svoje tetke 20.000 dinara za novi dom.

Tvrđalj s palmama krajem dvadesetih godina 20. stoljeća

šumljeno područje Prikoga, zatim područje od uvale sv. Jeronima do križa i predio od mlina prema lanterni na Dubokoj.⁷⁷

U gradu je tijekom sušnih razdoblja dolazilo do nestašice vode, a obitelji koje su imale veće gusterne prodavale vodu na "maštile". U tim sušnim razdobljima Starograđani su pili bočatu vodu, pa je pitanje vode bilo jedan od važnijih gradskih problema.⁷⁸ Određenih godina zbog višemjesečne suše, kao što je bio slučaj 1925. godine, vodu bi u grad dopremao ratni brod i napunio gusterne.⁷⁹ Pitka voda je protekla tek 1938. godine, nakon što je pronađena podzemna voda u Starogradskome polju.⁸⁰

Izgradnja novih dionica cestovne infrastrukture također je evidentna u međuratnom razdoblju, 1929. godine probijena je državna cesta preko samostanske zemlje *Ograde*, koja je omogućila bolju komunikaciju Staroga Grada s Jelsom i drugim otočnim mjestima.⁸¹ Ubrzo je od te državne ceste

⁷⁷ *Novo doba*, 15. IV. 1927., br. 88.

⁷⁸ Isto, 23. XII. 1924., br. 298.

⁷⁹ Školska spomenica 10. II. i 26. VI. 1925. g. (u posjedu Osnovne škole "Petar Hektorović" u Starome Gradu).

⁸⁰ Antonio Botteri, *Događaji i zanimljive osobe iz prošlosti Staroga Grada*, Stari Grad 2007., str. 73.

⁸¹ Samostanski ljetopis, str. 144 (ADS). Samostan je oko 200 m² besplatno prepustio, iako je ista cesta istu samostansku zemlju podijelila na dva dijela. Državna vlast je o svom trošku podigla zid na samostanskoj zemlji.

probijen i novi put do gradskoga groblja jer *stari put kojim se išlo u groblje nije bio na diku gradu*.⁸² Uz to, treba istaknuti važnost povezivanja Staroga Grada s Hvarom banovinskom cestom, koja je službeno otvorena 1939. godine.⁸³

ZAKLJUČAK

U gospodarstvu Staroga Grada u međuratnome razdoblju prevladava poljodjelstvo, u kojemu vinova loza još uvijek ostaje najdominantnija kultura, ali zbog neizvjesne prodaje i niskih cijena vina evidentan je pad proizvodnje, a time i manji broj površina pod vinogradima u odnosu na razdoblje Austro-Ugarske Monarhije.

Obrtništvo i trgovina također zadržavaju obilježja lokalne podređenosti i ograničenosti zbog isključive upućenosti na domaću potrošnju, dok je utjecaj nekadašnjeg brodarskog, trgovačkog i posjedničkog društvenog sloja već financijski iscrpljen i zastupljen tek preko nekoliko skromnih inicijativa u gradskom gospodarstvu, i to kroz nove tehnologije poput tvornice tjestenine i buhača te dvaju motornih mlinova za brašno.

Prostrana starogradska luka, ukupne dužine 536 metara i 24.480 metara četvornih operativne obale, tek je djelomično iskorištena u onom dijelu *Nove rive* koji je služio za parobrodarski promet te povezivao Stari Grad sa Splitom i ostalim dalmatinskim lukama. Pomorske komunikacije bitno nazaduju u odnosu na one iz druge polovice 19. stoljeća, kada je grad raspolagao vlastitom flotom teretnih jedrenjaka, održavao plovne rute prema Crnome moru, grčkome arhipelagu, Lampedusi i Tunisu te austrougarskim pomorskim središtima Trstu i Rijeci. Fotografije iz međuratnoga razdoblja pretežito ukazuju na praznu starogradsku luku s tek manjim ribarskim brodovima, što će vidno pojačati i osjećaj otočne izoliranosti s obzirom na prorjeđivanje pomorskih komunikacija s kopnom i susjednim otocima. Lučki promet, kako po broju brodova tako i po tonaži uvezene i izvezene robe, također bilježi pad u međuratnome razdoblju.

Međutim, zbog propasti vlastite jedrenjačke flote i pomorske trgovine, obrađivanja vinograda na granici rentabilnosti, bez znatnijih industrijskih kapaciteta i sa skromnim participiranjem u turističkoj djelatnosti, posve je opala financijska produktivnost grada, što se odrazilo i na investiranje u gradu, a elektrifikacija grada postala je dugogodišnji financijski teret općinskoj

⁸² Isto, str. 145, Spis od 29. XI. 1938. (AVR).

⁸³ Maroević, *Autoanaliza*, str. 29.

upravi. Istodobno su u gradu evidentni negativni populacijski trendovi, što će biti akutni društveno-gospodarski problem u promatranom razdoblju.

S U M M A R Y

Mladenko Domazet

Stari Grad on Hvar in the interwar period 1918-1941

During the interwar period, Stari Grad on Hvar continued to experience negative trends in its economy, which had already begun at the end of the 19th century due to, on the one hand, the wine clause and phylloxera, and technological progress and the absorption of maritime traffic by steamships, on the other, which resulted in the extinguishing of traditional activities in the town (navigation by sailing boats or ships, inclusion in maritime trade on the Mediterranean and Black Seas, the extinguishing of two local shipyards and the rapid decline of interest in maritime professions amongst the citizens of Stari Grad).

In interwar Stari Grad, agrarian production became the main economic activity, but was exposed to the cyclical uncertainties of trade and the low prices of wine, which placed the peasants in a very unfavourable situation, in other words, it brought them to the brink of survival. Past indicators point to a reduction in wine production in Stari Grad from 1918 to 1941.

Tourism as a new economic activity in Stari Grad did not have the same momentum as in neighbouring Jelsa or Hvar. Apart from one open board and lodging and a few inns, there was a chronic lack of large hotels for accepting guests. Naturally, alongside the ideal location of the town in a deep bay, its ecological intactness was decisive for the development of tourism, considering the fact that this area was protected from significant industrial production.

However, the port of Stari Grad started to lose its significance in harbour traffic, while it also experienced a reduction in the number of boats arriving, a reduction in the tonnage of imported goods with a visible oscillation in the export of its own agricultural products, which were frequently dependent on the needs of the external market. At the same time, the port was generally reduced to the internal market of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or Yugoslavia, and only accommodated a few foreign cargo boats during the course of a year.

Artisans were generally reduced to meeting the local needs of the city and its environs, without greater profit and tendencies toward growth. The lack of local capital was visibly reflected in investments in the town during the interwar period, which was marked by realizations lasting several years (the town bathing resort) or incompleteness (the almshouse) and credit debt (the electrification of the town).

In the same period the process of depopulation of Stari Grad continued. Emigration from the town proceeded intensively, so that the number of inhabitants in 1931 fell to 1,941 people as a result of the difficulties in earning a living in this island town.

Dragan Markovina

Mediteranske igre Split 1979.: Presudni korak u modernizaciji grada

UDK: 796.09(497.5 Split) "1979"

796.06(497.5 Split) "1979"

725.89(497.5 Split) "1979"

Pregledni rad

Primljeno: 25. 07. 2013.

Prihvaćeno: 04. 02. 2014.

Dragan Markovina

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

dmarkov@ffst.hr

Split je nakon neuspješne kandidature u Izmiru 1971. godine, u drugom pokušaju u Alžiru 1975. godine dobio organizaciju VIII. Mediteranskih igara koje su se trebale održati 1979. godine. Unatoč početnim nesnalaženjima i dilemama vezanim uz sposobnost samoga grada da odgovori ozbiljnom izazovu organizacije takva natjecanja, nakon što je dogovoreno zajedničko financiranje od strane grada, SR Hrvatske i jugoslavenske federacije te nakon pristanka Josipa Broza Tita da bude pokrovitelj Igara, stvari su se pokrenule s mrtve točke. Utemeljenjem Izvršnog komiteta MIS-a, a potom i donošenjem Integralnog plana MIS-a koji je imao znatno šire ambicije od puke organizacije sportske manifestacije, stvoreni su preduvjeti za dubinsku, modernizacijsku preobrazbu grada. Unatoč činjenici da su Mediteranske igre u toj mjeri utjecale na kvalitetu života u gradu i regiji, ne samo u to doba već i danas, s obzirom na činjenicu da su svi tada izgrađeni objekti i dalje u funkciji, one nisu adekvatno historiografski obrađene, bilo kroz monografiju ili širu studiju. Tekst će pratiti procese i zahvate vezane uz MIS 1979. godine.

Ključne riječi: Mediteranske igre Split 1979., kandidatura, Izvršni komitet MIS-a, Integralni plan MIS-a, Gradski stadion, bazeni u Poljudu, SC Gripe, Dom mladih, HNK, ukop pruge, Ante Skataretiko.

Uvod

Prvi Splitov pokušaj da dobije organizaciju Mediteranskih igara odvio se 1971. godine u Izmiru, kada je kandidaturu u ime grada predao Jakša Miličić. Iako je kandidatura u toj prilici odbijena, već četiri godine nakon toga Split se

odlučio za novi pokušaj. Po odobrenju samog Tita te tadašnjeg predsjednika SIV-a (Saveznog izvršnog vijeća), Džemala Bijedića Split se odlučio za ponovljenu kandidaturu u Alžiru 1975. godine, koju je ovaj put u ime grada predao Vjekoslav Viđak. U konkurenciji s Casablancom Split je odnio pobjedu na glasovanju u omjeru 16:9 te tako dobio organizaciju tog natjecanja.¹

Mediterranske igre su međunarodno sportsko natjecanje koje se održava svake četiri godine, pri čemu države koje se natječu moraju biti dio sredozemne civilizacije. Ovo natjecanje predložio je *Muhammed Taber Pasha*, predsjednik Egipatskog olimpijskog odbora, za vrijeme ljetnih Olimpijskih igara 1948. godine. Prvo izdanje Mediteranskih igara održano je 1951. godine u Aleksandriji, jednom od najvećih egipatskih gradova. Tijekom prvih deset godina postojanja Mediteranske igre (1951. - 1991.) održavane su godinu prije ljetnih Olimpijskih igara, a od 1991. godine donijela se odluka o promjeni termina održavanja Igara, koje se od tada održavaju godinu nakon Olimpijskih igara. U prvom izdanju Igara natjecalo se 734 sportaša u 13 različitih sportova iz 10 različitih država. Mediteranske igre, organizirane svake četiri godine, imaju ugled najvažnijeg sportskog događaja na Sredozemlju.

Igre se održavaju pod vrhovnim tijelom IOC-a (hrv. *Međunarodni olimpijski odbor*), a spadaju pod nadležnost Grčkog olimpijskog odbora u sklopu priprema za Olimpijske igre. Sjedište Odbora Mediteranskih igara je u Ateni, a tajnik je obavezno Grk. Obveza da je Grčka glavna država Mediteranskih igara način je zahvale zbog iznimnog truda koji je tadašnja grčka vlada uložila u osnivanje Mediteranskih igara.

Iako je tadašnji značaj Mediteranskih igara u sportskom svijetu umnogome nadmašivao njihov današnji status, ozbiljnost kojom je grad pristupio organizaciji tog natjecanja ukazivala je na činjenicu da su one poslužile kao odličan povod za mnogo veće investicije i sagledavanje cjelokupne gradske sportske, komunalne, prometne, tehnološke i kulturne infrastrukture. Spomenute investicije u konačnici su i bile omogućene potpisivanjem "Društvenih dogovora o financiranju MIS-a" tijekom 1976. godine, u kojima je usvojen načelni prijedlog gradskih čelnika da se financiranje MIS-a podijeli na tri jednaka dijela između Grada Splita, SR Hrvatske i SFR Jugoslavije. Taj dogovor koji je bio temeljni preduvjet za pokretanje investicija doveo je do toga da su VIII. Mediteranske igre u Splitu bile jedne od najuspješnije organiziranih Mediteranskih igara uopće. Pri tome je važno naglasiti da je do tada Split bio uvjerljivo najmanji grad koji se prihvatio organizacije Igara.²

¹ Vjekoslav Viđak, VIII. Mediteranske igre u Splitu. 15.-29. rujna 1979., u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav Ćurin, Split 2002., str. 301.

² Isto, str. 302.

Organizacijska struktura

Imajući u vidu složenost i opsežnost posla oko organizacije Mediteranskih igara, organizatori su utemeljili više operativnih tijela zaduženih za pojedine sektore. Tako je Savezno izvršno vijeće 29. ožujka 1976. godine utemeljilo "Privremeni odbor VIII. Mediteranskih igara", koji je bio sastavljen od devet članova, na čelu s Antom Skataretikom. Zadatak Privremenog odbora bio je da u suradnji sa stručnom službom vrši pravodobne pripreme u izgradnji objekata i organizaciji Igara do konstituiranja stalnih tijela.

Nakon toga, početkom 1977. godine SIV je osnovao "Komitet VIII. Mediteranskih igara", koji je bio sastavljen od 31 člana delegiranog od strane društvenih, političkih, sportskih i gospodarskih struktura Jugoslavije, na čije je čelo u svojstvu predsjednika imenovan Stane Dolanc, a potpredsjednici su bili Hakija Pozderac, Stipe Šuvar i Vjekoslav Viđak. Komitet je od osnivanja preuzeo sve poslove vezane uz pripreme i održavanje Igara te je formirao Izvršni komitet od 16 članova, na čelu s predsjednikom Antom Skataretikom i potpredsjednicima Perom Bogunovićem, Vladimirom Pezom i Arturom Takačem. Uz formiranje Izvršnog komiteta, potpisnici **Društvenog dogovora** na razini SR Hrvatske tijekom 1976. godine u Zagrebu su osnovali Koordinacioni odbor od 14 članova, na čelu s Vladimirom Pezom. Zadatak tog odbora bio je u praćenju priprema i suradnji s drugim tijelima. Koordinacioni odbori također su osnovani i u osam drugih dalmatinskih gradova u kojima su se odvijali dijelovi MIS-a (Zadar, Šibenik, Trogir, Omiš, Makarska, Sinj, Supetar i Hvar).

U konačnici, na sjednici Skupštine Općine Split od 7. ožujka 1977. donesena je odluka o osnivanju "Direkcije VIII. Mediteranskih igara" koja je trebala predstavljati jedinstvenu službu Igara (tj. Komiteta, Izvršnog komiteta i Skupštine Split kao investitora), koju je vodio ing. Damir Dumanić, uz tajnika Borisa Baranovića. Direkcija je bila organizirana u pet sektora, i to: ing. Silvije Dvornik - Sektor za organizaciju i nadzor izgradnje objekata, dr. Zvonko Zavoreo - Sektor za financije, dipl. oec. Slavko Žulj - Sektor za marketing, Stipan Plejić - Sektor za organizaciju boravka i Artur Takač - Sektor za sport i tehnologiju. Za čitavo vrijeme rada Direkcije g. Mihovil Rađa bio je na dužnosti šefa službe sporta u Sektoru za sport i tehnologiju.³

Ključni moment zahvaljujući kojemu su Mediteranske igre iz temelja izmijenile lice grada, bila je činjenica donošenja Integralnog plana MIS-a, o čemu je već bilo riječi. Na važnost i okolnosti njegova donošenja upozorio je i sam Ante Skataretiko, jedan od ključnih ljudi vezanih za organizaci-

³ Isto, str. 303.

ju Igara: Na prvom sastanku Međunarodnoga komiteta Mediteranskih igara prihvaćena je disperzija Igara u osam gradova u Dalmaciji (Zadar, Šibenik, Trogir, Omiš, Makarska, Sinj, Supetar i Hvar). Kada se zna da su natjecanja održana u 25 športova sa 186 sportskih disciplina, onda se sam po sebi nameće zaključak što smo sve trebali organizirati i izgraditi, da bi se Igre uopće mogle održati. Zbog toga je odlučeno da se "Integralni plan MIS-a" hitno izradi kako bi se pored sportskih, predvidjela izgradnja kulturnih, gospodarskih i infrastrukturnih objekata. Da bi se na optimalan način riješio smještaj sportaša i gostiju, izgrađeno je naselje bungalova uz hotel Medena u Trogiru. Izvršena je dogradnja hotela Marjan, Belevue, Lav, izgrađen je novi hotel Alkar u Sinju. Od posebnog značenja na kulturnom i informativnom planu bila je obnova i proširenje HNK, izgradnja Centra RTV, kao i osnivanje poslovne zajednice ZERC na sistemu IBM računala. Prema Integralnom planu MIS-a od gospodarskih i infrastrukturnih objekata izgrađeni su: novi putnički terminal u zrakoplovnoj luci u Resniku, pomorsko-putnički terminal u gradskoj luci, modernizacija trajektnih vezova, Trgovačko-transportni terminal u Stobreču - prva faza. Probojem tunela kroz Marjan i zahvatima na cestovnim i željezničkim prijelazima uz denivelaciju željezničke pruge stvoreni su uvjeti za izgradnju kružne prometnice i rješavanje prometa u središtu grada, pretvarajući Rivu i Marmontovu ulicu u šetalište. Također je izvršeno niz zahvata na rekonstrukciji i izgradnji elektroprijenosnih objekata i elektrodistribucijske mreže, značajnom poboljšanju u vodovodnom i kanalizacijskom sustavu i telekomunikacijama. Od izuzetnog značenja ne samo za građane Splita nego i susjednih općina bilo je preseljenje iz stare splitske bolnice u novu 28. 2. 1977., a stanje je bilo takvo da se moralo riješiti prije MIS-a.⁴

Vrijedno viđenje organizacijskih kapaciteta tadašnjega Splita i značaja izgradnje ključnih komunalnih objekata ponudio je i Jakša Miličić, dugogodišnji gradonačelnik i jedan od važnijih operativaca vezanih za organizaciju Igara: U pozno proljeće 1969. godine nezadrživi je **Miško Rađa**, zajedno s pok. Zdravkom Draganjom i u pratnji mog zamjenika pok. **Ivana Mimice**, uletio u moju kancelariju u Općini s prijedlogom da se Split kandidira za organizaciju Mediteranskih igara. Začas smo se dogovorili jer u tome sam vidio mogućnost pokretanja pozitivnog raspoloženja građana u realizaciji ukupnog programa razvitka grada koji smo upravo bili donijeli. Za Igre su tada konkurirala dva grada: Split i Rijeka. Trebalo je osigurati primat. To smo uspjeli jednostavnim postupkom, uzimajući malo više slobode u donošenju odluka. Nakon sportskih foruma trebalo je dobiti podršku političkih razina u Republici te, jasno, posebno i suglasnost predsjednika države. Mediteranske igre

⁴ Ante Skataretiko, MIS je dijete grada Splita, u: *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1999.

povjerene su Splitu na sjednici Komiteta Mediteranskih igara u Alžiru 1975. god., a realizirane su u Splitu 1979. god. Operativno, MIS je realizirala administracija, s predsjednicima **Vjekoslavom Viđakom** i **Antom Skataretikom** na čelu. MN) Ništa nismo imali. U vrijeme kad je bitka za Igre počela, grad Split nije imao ništa od potrebnih sportskih objekata, a i šira infrastruktura grada bila je vrlo limitirana. Mi smo išli u tu bitku duboko uvjereni da će se naći snage da grad, ali i uz pomoć šire zajednice, osigura sve potrebno za opsežnu izgradnju. Ta izgradnja, ali i velika sportska manifestacija, morala je ostaviti trajan pečat na ambicije i mogućnosti grada ubuduće. Što je Split dobio s MIS-om? U području prometne infrastrukture Split je postigao izuzetno puno, Split je postao prometno protočan grad. Ključna je kvaliteta postignuta ukapanjem željezničke pruge grad – predgrađe, i to na razini dvokolosiječne pruge predviđene i za brzu gradsku željeznicu. Od iznimne je važnosti izvedba tunela “Marjan”, čijom je izgradnjom kružna gradska prometnica dobila pun smisao. U gradskoj je luci stari carinski magazin pretvoren u moderno zdanje pomorsko-putničkog terminala za domaći i inozemni promet. Kompletiran je aerodrom u Kaštelima, osobito izgradnjom nove aerodromske zgrade za domaći i međunarodni promet, te je kompletirana navigacijska oprema. Rekonstruirana je Jadranska magistrala od Solina do blizu Kaštel Sućurca na razini “brze ceste” s četiri vozna traka. Prvi i jedini put nakon izgradnje 1965. god., Jadranska je magistrala od aerodroma do grada dobila novi habajući sloj. Dakle, temeljito se interveniralo u sve aktualne segmente prometa, što je bilo i ostalo izuzetno značajno. Temeljna su ipak bila ulaganja u izgradnju sportskih objekata bez kojih nije bilo zamislivo organizirati MIS. Izgrađen je moderan natkriven gradski stadion sa startnih 40.000 mjesta za gledatelje. Zbog svoje ljepote odmah je nazvan “Poljudska ljepotica”, što služi na čast projektantu, izvođačima, ali u prvom redu gradu Splitu. Izgrađeni su izuzetno lijepi i funkcionalni plivački bazeni raznih veličina za plivanje, vaterpolo i skokove u vodu. Izgrađena je velika sportska višenamjenska dvorana “Gripe”, ali i preadaptirana sportska košarkaška dvorana. Izgrađen je centar za streljačke sportove u Stobreču. Događen je i preuređen sportski stadion u Parku mladeži. Izgrađeni su i sportski objekti u “politici disperzije” u Makarskoj, Šibeniku i Zadru. MN) Nikad bolje. Međutim, osim prometne i sportske infrastrukture, izuzetan je napor bio usmjeren na izgradnju potpuno nove zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Splitu. To je bio izuzetan napor kojim je MIS posebno pridonio osiguranju dijela pretpostavki za razvoj kulturnih djelatnosti u gradu, posebice kazališne. Ali da nije bilo MIS-a, tko zna kad bi se izgradio novi, moćni, moderno opremljeni radio i televizijski centar koji je Split energično uključio u svjetsku obitelj moderne elektroničke komunikacije.

Ne treba ispustiti iz vida da je kao dio MIS "kompozicije" izgrađen i trgovački kompleks "Koteks" na Gripama, koji je u ono vrijeme bio visoki domet u organizaciji trgovačkih aktivnosti orijentiranih na širok krug kupaca. Ovo su opipljivi, najvažniji dosezi izgradnje za MIS. Još je niz važnih i manje važnih dostignuća u opremanju grada u pripremi za tu manifestaciju, no nije ih moguće sve nabrojiti. Prema općem mišljenju, to su bile najbolje i najtemeljitije organizirane Mediteranske igre. Od MIS-a je za stalno ostao amblem Igara, ali i pristup u obradi i prezentaciji rezultata. Na MIS-u je rođena suvremena obrada podataka za velike sportske manifestacije, koja je neposredno nakon toga našla polje široke aplikacije u organizacijama Olimpijada. MIS je bio inkubator i rasadnik u mnogim inicijativama. Organizatorima i realizatorima to je trajno priznanje. Split je ovo mogao jer je kao grad bio racionalno organiziran. Imao je institucije koje su sve te poslove mogle prihvatiti i realizirati. Split je imao izuzetan broj vrijednih i ambicioznih sportskih radnika. Posebno je imao armiju amaterskih sportskih zaljubljenika, bez kojih su nezamislive ovako velike i složene sportske manifestacije. MIS je sve ovo potvrdio i afirmirao. Sve ovo samo za sebe čini veliko bogatstvo grada.⁵

Imajući u vidu sve navedeno, doista čudi izostanak relevantne društvene rasprave o modernizacijskom potencijalu s jedne strane te duhovnoj i arhitektonskoj baštini Igara s druge strane.

Trajno nasljeđe vizualnih, dizajnerskih rješenja

Važan segment svjetski prepoznata nasljeđa VIII. Mediteranskih igara čine vizualna dizajnerska rješenja. Na kompleksnom zadatku dizajna vizualnog identiteta radio je **Tim za vizualne komunikacije Centra za industrijsko oblikovanje**, na čelu s Borisom Ljubičićem kao art-direktorom i glavnim dizajnerom te nizom dizajnera - Rajnom Buzić-Ljubičić, Stipom Bričićem, Hrvojem Devideom, Stuartom Hodgesom i drugima, te brojnim fotografima (Siniša Knaflec, Esad Čičić, Petar Dabac, Mladen Tudor, Hrvoje Knez itd.). Za dizajn maskote, inspirirane ugroženom sredozemnom medvjedicom (Adrianom), odabran je renomirani slovenski dizajner Oskar Kogoj. Postignuto rješenje bilo je do te mjere kvalitetno da je Ljubičićev rad, koji je bio polazišna točka projekta, od tada postao službeni simbol Mediteranskih igara. Novi simbol Igara izravno se oslanjao na reinterpetaciju znaka Olimpijskih igara (Pierre de Coubertin, 1912.). Iz njegovih elemenata, triju pravilnih kružnica koje simboliziraju Aziju, Afriku i Europu u žu-

⁵ Jakša Miličić, MIS je Splitu dao klasu, u: *Slobodna Dalmacija*, 5. rujna 2009.

toj, crnoj i plavoj boji, deriviran je novi monokromni simbol, čiju je izvornu referencu lako dohvatiti, ali posjeduje svoju vlastitu autentičnost i rijetko viđenu konceptualnu čistoću. Iako je zapravo usvojen tek nakon triju uzastopnih natječaja, taj je znak nadišao okvir koji je za njega bio predviđen i postao trajnim službenim znakom svih Mediteranskih igara od tada do danas. Opseg cjelokupnog projekta osmišljavanja vizualnog identiteta Igara vidljiv je kroz širok raspon realizacija, koje uključuju serije plakata, zastave, signalizaciju, piktograme, knjige sportova, kalendare, medalje, akreditacije, računalnu animaciju, niz promotivnih materijala i urbane intervencije. Plakati u formatu A0 i A1 u mat i sjaj izvedbi, uz glavni plakat sa znakom, bili su bazirani na pojedinačnim sportskim disciplinama te izvedeni iz fotografija tako da potežu vizualnu analogiju s televizijskom slikom, time iznimno inteligentno komentirajući u kojoj je mjeri percepcija sporta definirana svojom medijacijom. Istovremeno se s punom sviješću posezalo i za već etabliranim standardima koji su u svojoj funkciji bili vrhunac tadašnjeg vizualnog komuniciranja te su, primjerice, piktogrami upotrijebljeni za MI 1979. svojevrsna dopuna do danas nenadmašenih piktograma koje je razvio Otl Aicher za Olimpijske igre u Muenchenu 1972., dok je službena tipografija bila, sasvim jednostavno, Helvetica. Knjiga grafičkih standarda sastavljena i otisnuta tom prilikom, doživjela je više međunarodnih objava i referenca, a i danas ima legendarni status kao prvi priručnik grafičkih standarda u bivšoj državi.⁶ Nedavno postavljena izložba pod naslovom "Dizajn projekt: VIII. Mediteranske igre", koja je u organizaciji Hrvatskog dizajnerskog društva otvorena u veljači u Zagrebu, a tijekom svibnja 2013. godine bila je preseljena u Split, iznova je reaktualizirala dizajnerska rješenja Igara i otvorila prostor za njihova nova čitanja. Tako je Ivan Dorotić u osvrtu na izložbu predstavio vlastito viđenje načina na koji je vizualni identitet Igara utjecao na imaginarije građana Splita: *Spomenute Igre su, bez imalo pretjerivanja, permanentno promijenile izgled i zacrtale daljnji razvoj Splita, poglavice iz arhitektonskog i prometnog aspekta, u vidu brojnih velikih zahvata i novonastalih vizura suvremenog grada te dodatno potenciranoj ukorijenjenosti sportskog fanatizma – karakteristika grada pod Marjanom koje do danas nisu znatno izmijenjene. Premda je paralele s današnjim Splitom postalo deplasirano povlačiti, iz vlastitog subjektivnog aspekta mogu tvrditi da je vizualna estetika provučena kroz Igre utjecala na estetski 'state of mind' ljudi koji su se tada nazivali Splićanima, danas točkasto raspoređenih po istom menom gradu, Hrvatskoj i svijetu, kojih na formiranju identiteta današnjeg*

⁶ <http://dizajn.hr/#1227-izlozba-dizajn-projekt-viii-mediteranske-igre-split-1979-produljena-je-do-23-veljace>.

*grada i onim pozicijama gdje bi trebali stajati gotovo da i nema. Ti popratni materijali, vizualni segmenti Mediteranskih igara na neki su način postali neslužbena kostimografija i uniforma prijeratnog Splita, nekih drugih, a danas često spominjanih vremena, koja su Splitu valjda trajno osigurala epitet **sportskog šarmantnog grada**, čije karakteristike danas sve rjeđe zadovoljava. Malo koje kućanstvo nije posjedovalo **legendarnu Adrijanu – stiliziranu sredozemnu medvjedicu i maskotu Igara**, čija su se viđenja Splitsanima i Dalmatincima pričinjavala do dana današnjeg. Privjesci za ključeve, kemijske olovke, figurice, blokovi, plakati i legendarne majice s raznoraznim aplikacijama znaka Igara bili su must-have svake splitske obitelji, vječno se upisujući u kolektivnu memoriju i u fotografske albume.⁷*

Infrastrukturni projekti i javni sadržaji

Kada je riječ o infrastrukturnim zahvatima i izgradnji javnih sadržaja zamišljenih u Integralnom planu MIS-a te dovršenih ili gotovo realiziranih objekata tijekom kratkog razdoblja, tek nešto dulje od dviju godina, neće biti pretjerano zaključiti kako je bila riječ o jedinstvenom i teško ponovljivom graditeljskom zahvatu. Zacrtani projekti težili su prije svega izgradnji sportske infrastrukture na kojoj su se trebala održavati natjecanja, zatim na polju smještajnih kapaciteta, potom na polju prometnog i tehnološkog povezivanja i u konačnici na poljima razvoja kulturnih, javnih te stambenih sadržaja koji su trebali značajno podići kvalitetu življenja u gradu. Ključnu ulogu u izgradnji većeg dijela objekata imao je Urbanistički zavod Dalmacije.

Sportski objekti

Ozbiljna sportska infrastruktura u Splitu u cijelosti je izgrađena za potrebe Mediteranskih igara. Do tog razdoblja Hajduk je svoje utakmice igrao na neadekvatnom i polumontažnom Starom placu, a KK Jugoplastika i vaterpolski prvoligaški klubovi Jadran, Mornar i Pošk svoje su utakmice odigrali na otvorenim bazenima i u maloj dvorani. U nepune dvije godine podignuta su i dovršena sva sportska borilišta, kojima su se po okončanju Igara do danas nastavili služiti svi splitski profesionalni klubovi. Svakako najvažniji, a ujedno i najreprezentativniji podignuti objekt bio je **Gradski stadion u Poljudu**, izgrađen po projektu prof. Borisa Magaša, dipl. ing. arh. iz GPZ 'Rijeka'. Konstruktori na projektu bili su Boženko Jelić, dipl. ing.

⁷ <http://planb.tportal.hr teme/242589/Igre-koje-su-promijenile-Split.html>.

arh., i mr. Ante Mihanović, obojica iz Splita, a glavni izvođači radova bili su poduzeća 'Hidroelektra' iz Zagreba te splitski 'Lavčević'. Kapacitet stadiona, koji je imao 20 ulaza, iznosio je s tribinama predviđenima za stajanje oko 50 tisuća mjesta. Uokolo stadiona su, uz spomenik galebu, simbolu Mediterana, postavljene montažne kućice za prodaju karata, izvedene po nacrtu arh. Danka Colnaga iz 'Lavčevića'. Brojni Splićani bili su izrazito skeptični u pogledu gradnje na močvarnom tlu Poljuda, strahujući od statičke nesigurnosti objekata, o čemu će biti više riječi u posljednjem poglavlju rada.

Iako se te slutnje nisu obistinile u slučaju Gradskog stadiona, pokazale su se ispravnima na primjeru **Kompleksa plivačkih bazena u Poljudu**. Kompleks je podignut uz stari poljudski samostan Sv. Ante, nešto sjevernije od stadiona, a obuhvaćao je natkrivene (zatvorene) bazene: 50-metarski s tribinama za 2.500 gledatelja, 33-metarski za 700 gledatelja i bazen za neplivače te otvoreni 33-metarski bazen s tornjem za skokove u vodu, s visine od 2,5 i 10 metara. Izgradnja bazena rađena je po projektu prof. Ivan Antića, dipl. ing. arh. iz beogradskog poduzeća 'Krivajakomerc' i u suradnji s Institutom za građevinarstvo iz Beograda, a glavni izvođač radova bila je 'Hidroelektra' iz Zagreba. Kao što je već spomenuto, još 1983. godine, zbog činjenice da se kompleks nalazio na močvarnom tlu, došlo je do ulegnuća dvaju glavnih nosača tribina, zbog čega su bazeni zatvoreni, a krajem 1985. godine bili su sanirani te iznova otvoreni za javnost.

Na Gripama je izgrađena polivalentna, velika dvorana, dimenzija 33 x 57 metara i kapaciteta od 4.200 do 9.000 gledatelja, ovisno o vrsti sporta, uz koju je podignuta mala dvorana dimenzija 27 x 44 metra, s kapacitetom od 1.000 mjesta. Dvorane su projektirali Živorad Janković, dipl. ing. arh. s Instituta za arhitekturu i urbanizam Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu, te Slaven Rožić, dipl. ing. arh. iz Urbanističkog zavoda Dalmacije, a konstruktori su bili Branko Krpan za betonske i Meho Karalić za čelične konstrukcije. Uz tu dvoranu, susjedna, već postojeća dvorana KK 'Jugoplastika' (danas KK 'Split') adaptirana je i dograđena po projektu zaposlenika Urbanističkog zavoda Dalmacije, Petra Galića, dipl. ing. arh., i Mate Stanišića, dipl. ing. arh.

Jedini objekt koji nije do kraja završen, iako je bio priveden funkciji, odnosi se na stadion i klupski dom RNK Split. Oko postojećeg nogometnog igrališta na lokaciji Turska kula obnovljena je atletska tartan staza, uz koju je izgrađeno i pomoćno igralište. Radove na stadionu RNK Splita projektirali su Vuko Bombardelli, dipl. ing. arh., te Slavica Bombardelli i Mira Zupan, a izvođač radova bila je splitska 'Melioracija'.

Uz nogometaše, vaterpoliste i košarkaše, nove objekte dobili su i splitski tenisači, dovršen je projekt izgradnje **Teniskog centra Firule - Zenta**, iznad istoimenih uvala. U sklopu radova broj igrališta povećan je s dotadašnjih pet na osam terena, a glavno tenisko igralište preuređeno je u stadion kapaciteta 1.500 gledatelja te je izgrađena i nova klupska zgrada. Radovi su se izvodili po projektu Žarka Turketa, dipl. ing. arh., te konstruktora Fedora Šibenika, zaposlenika Urbanističkog zavoda Dalmacije, a glavni izvođač radova bio je splitski 'Pomgrad'.

U konačnici, posljednji sportski objekt izgrađen za potrebe Igar bio je **Centar za streljačke sportove** u Stobreču, koji se sastojao od 50-metarskog i 25-metarskog strelišta. Projektirali su ga Mihovil Antičević, dipl. ing. arh., i Ivo Jurašin, dipl. ing. arh., zaposlenici Urbanističkog zavoda Dalmacije, a izvođač radova bila je splitska 'Melioracija'.⁸

Infrastrukturalna i komunalna ulaganja

Kao što je već spomenuto, zahvaljujući Integralnom planu MIS-a, infrastrukturna ulaganja u grad bila su znatno opsežnija od izgradnje sportskih borilišta, i to u tolikoj mjeri da je danas teško zamisliti kako je grad izgledao i funkcionirao prije spomenutih zahvata. Dvije ključne investicije vezane uz pitanje prometa u gradu bile su ukopavanje željezničke pruge, u dužini od 1890 metara, koja je do tada dijelila grad na istočni i zapadni dio, s brojnim prijelazima, te proboj tunela kroz Marjan, u dužini od 840 metara.

Radove na ukopu željezničke pruge, tijekom kojih je položen i novi kolektor za pročišćavanje otpadnih voda, zahvaljujući kojem su otpadne vode umjesto u akvatorij Vranjica otjecale u Brački kanal, projektirao je Igor Krstulović, dipl. ing. arh., a projektant marjanskog tunela bio je Institut za građevinarstvo Hrvatske. Radove na probijanju tunela vodio je splitski 'Konstruktor', dovršivši ih u roku od 18 mjeseci (30. ožujka 1978. - 8. rujna 1979.), a iskopani materijal većim se dijelom iskoristio za izgradnju Lučice 'Spinut'.⁹

Uz ta dva kompleksna zahvata, za potrebe MIS-a grad je ušao u investiciju proširenja **Zračne luke Split**, i to izgradnjom nove putničke zgrade po projektu arhitekta Branka Gruice, površine 8.600 četvornih metara, u odnosu na dotadašnjih 1.200. U gradskoj luci je također temeljito rekonstruiran **pomorsko-putnički terminal**, po projektu arhitekta Josipa Stubnyja, a

⁸ Slavko Muljačić, Izgradnja Splita 1944.-1990., u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav Ćurin, Split 2002., str. 228-229.

⁹ Isto, str. 234.

u Stobreću je dovršena izgradnja prve faze **Teretno-transportnog terminala**, zahvaljujući kojem je s gradskih prometnica umnogome uklonjen promet teretnih kamiona.

S obzirom na povećane potrebe za sigurnim napajanjem električnom energijom novoizgrađenih objekata, poduzeti su i veliki zahvati na proširenju i modernizaciji prijenosne i elektro-distributivne mreže izgradnjom velikog rasklopišta u Konjskom, dalekovoda Konjsko-Vrboran te gradnjom velikih trafostanica Dobri, Sućidar i Mertojak. Spomenuti radovi na rješavanju infrastrukturnih problema praćeni su ulaganjima u tehnološki razvoj, zahvaljujući kojima je izgrađen moderni **Računski centar** te je za potrebe Mediteranskih igara po projektu Frane Grgurevića izgrađen i moderni **RTV centar**, koji je omogućio direktno uključivanje Splita u širu televizijsku mrežu Hrvatske. Na taj način omogućeni su izravni televizijski prijenosi sportskih natjecanja.¹⁰

Zajedno s rješavanjem komunalnih, infrastrukturnih problema, tehnološkom modernizacijom i izgradnjom sportskih borilišta, poduzeti su i zahvati na proširenju turističkih, smještajnih kapaciteta, koji su također bili nužni za uspješno održavanje Igara. Tako je uz hotel 'Lav' u Podstrani, podignuto apartmansko naselje 'Lavica', kapaciteta 400 kreveta, po projektu Ive Kurtovića i Frane Buškariola. Po projektu dvojice istih arhitekata proširen je i kapacitet hotela 'Medena' kraj Trogira, s 1240 na 1650 kreveta, a Hotel 'Belevue' temeljito je obnovljen po projektu arhitekta Nikole Grabića. U konačnici, po projektu Lovre Perkovića završena je i treća faza izgradnje Hotela 'Marjan', i to proširenjem kapaciteta sa 400 na 610 kreveta te izgradnjom velike kongresne dvorane kapaciteta 600 mjesta.

Iako su sva pobrojana ulaganja trajno utjecala na kvalitetnije gradsko življenje, činjenica snažne intencije k razvoju kulturne infrastrukture Splita ipak zaslužuje biti posebno istaknuta. Tako je u sklopu Integralnog plana tijekom 1978. i 1979. godine temeljito obnovljena zgrada **Hrvatskog narodnog kazališta**, stradala u požaru 1970. godine. Obnova je rađena po projektu Božidara Rašice i Vere Maršić, s Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu, a izvedbeni projekt izradio je Urbanistički zavod Dalmacije, pod vodstvom Josipa Stubnyja. Uz obnovu HNK-a, od 1977. do 1979. godine u prostoru nekadašnje stare bolnice 'Grad' na bastionu 'Cornaro' pristupilo se temeljitoj obnovi i preuređenju zgrade u **Muzej narodne revolucije**, po projektu Vuka Bombardellija. Danas se u toj zgradi nalazi **Galerija umjetnina**. Posljednji i svakako najambiciozniji projekt ulaganja u kulturu predviđen u Integralnom planu MIS-a odnosio se na izgradnju **Doma socijali-**

¹⁰ Vidak, VIII. Mediteranske igre, str. 307.

stičke omladine (današnjeg Doma mladih), po projektu Frane Grgurevića. Ambiciozno zamišljena zgrada, značajnih prostornih kapaciteta, površine 9.300 četvornih metara, s predviđenim dvama scenskim auditorijima, većim površine 734 četvorna metra (namijenjenim za koncerte, kinoprojekcije te kongresne skupove) i manjim od 320 četvornih metara (predviđenim za dramske izvedbe), uz prostor disco-cluba kapaciteta za 500 ljudi, zbog financijskih problema dovršena je tek na razini grubih građevinskih radova. Tek u novije vrijeme zgrada se polako privodi svrsi po projektu Dinka Peračića i Mirande Veljačić iz Platforme 9,81, koji su taj prostor zamislili kao multimedijски centar s različitim funkcijama. *Nikada dovršen projekt velikog kulturnog centra za mlade u Splitu, stajao je u trajnoj krizi financija i koncepta korištenja skoro 30 godina. Kao rješenje predloženo je stvaranje multimedijalnog centra s prostorima različitih funkcija. Umjesto jedinstvenog teatra model stalnih trupa, zamijenjen je pojedinačnim umjetničkim inicijativama i pokrenut je ciklus manjih investicija koje zgradu dovode u približno upotrebljivo stanje. Grandiozna zamisao transformira se u mjesto raznolike žive i urbane kulture.*¹¹

Osvrnemo li se iz današnje perspektive na spomenuta ulaganja u kulturnu infrastrukturu, vidjet ćemo da su se sva tri projekta višestruko isplatila. S jedne strane obnovljena je središnja kazališna kuća, priveden je muzejskoj svrsi prostor stare bolnice, a ambiciozno zamišljeno novo središte avangardne kulture mladih ipak se u konačnici privodi izvornoj namjeni.

Istovremeno s ulaganjima vezanim uz Mediteranske igre, Split je doživio i vrhunac urbanističkog razvoja u duhu moderne arhitekture jer je tada izgrađeno nekoliko gradskih kvartova ili značajnih objekata, poput Kaskada na Mejama, Mertojaka, zgrade Hidrografskog instituta itd.

Iako je nesporna činjenica da je takva graditeljska i razvojna ekspanzija jedinstvena u splitskoj povijesti, s malim izgledima da ikad bude nadmašena, veličina tog razdoblja, s posebnim naglaskom na visoke dosege modernističke arhitekture, i dalje nije na pravi način predstavljena u široj kulturnoj javnosti. Na takav odnos prema arhitekturi i nasljeđu tog vremena možda je i najtočnije upozorio Robert Plejić u osvrtu na rad Lovre Perkovića: *Petnaest godina nakon odlaska Lovre Perkovića moramo se, nažalost, suočiti s činjenicom da njegov ukupan rad i trag koji je ostavio u hrvatskoj arhitekturi modernizma, posebno u Splitu, nije na pravi način ni prepoznat, ni valoriziran. Njegov grandiozan opus, nastao u više od pedeset godina ustrajnog*

¹¹ Dinko Peračić – Miranda Veljačić, Projekt Dom mladih u Splitu, u: *Jutarnji list*, 5. travnja 2010.

*autorskog rada, ostaje tako bez prave zaštite, izložen izazovima vremena koje karakteriziraju kratka memorija i sveobuhvatna relativizacija.*¹²

Poljudski stadion: memorija na točku prijepora

Kao središnje mjesto održavanja Mediteranskih igara, a ujedno i najveći novoizgrađeni objekt te, od tada do danas, jedna od nezaobilaznih simboličkih činjenica, kako u mentalnom imaginariju, tako i u gradskom vizualnom identitetu, **Gradski stadion u Poljudu** izazvao je iznenađujuće mnogo prijepora tijekom gradnje, u prvom redu temeljenih na gradskim i navijačkim mitovima, koji u neku ruku traju i danas. U korijenu svih problema ležalo je čvrsto uvjerenje dobrog dijela navijača Hajduka kako će njihov klub preseljenjem na novi stadion izgubiti dušu. S druge strane, činjenica da se stadion gradio na močvarnom tlu izazivala je duboko nepovjerenje prema statici stadiona. O tim uvjerenjima svjedoče brojni memoarski zapisi i intervjui vezani uz to razdoblje. Boris Dežulović se tako kao izravni svjedok vremena osvrnuo na doba izgradnje i preseljenja na novi stadion: *A sve su diskusije u to doba počinjale i završavale mitovima o novom stadionu koji se gradio na Poljudu- supermodernom hramu za pedeset tisuća duša, s lebdećim krovom i velikim švicarskim semaforom. Jedni su pročitali da će krov biti pomičan i da će za kišnih dana cijelo igralište biti pokriveno, drugi da će stolice na tribinama imati grijanje, dok su treći čuli kako je navodno drug Tito osobno uplatio pola milijuna dinara za Hajdukov novi stadion. Najupućeniji među njima bio je Miro, sin Geze Šenauera, Hajdukove legende i budućeg direktora stadiona. A otac mu je, povjerio nam se Miro, čuo od jednog njemačkog inženjera da će Hajdukov stadion, arhitektonsko čudo neviđeno, od nekakvog međunarodnog udruženja arhitekata službeno biti proglašen najljepšim stadionom na svijetu...tada se uključio Stari i uništio nam priču: 'Zapamtite šta ću van reć. Nema ništa od toga stadiona! Nikad Hajduk na Poljudu više neće bit ono šta je bija! Hajduku je ovdi misto, na Plac! Kakvi Poljud, kakva čuda. Zapamtite šta sam vam reka, ako ode odavde Hajduk više nikad neće bit prvak.*¹³

Istina je da je Hajduk posljednje Prvenstvo Jugoslavije osvojio upravo 1979. godine, tj. posljednje godine koje je igrao na Starom placu, a sljedeći je put državni prvak postao tek u samostalnoj Hrvatskoj 1992. godine. Ta je

¹² Robert Plejić, Lovro Perković, u: *Misli o čuvanju moderne arhitekture*, ur. Branka Juras, Split 2012., str. 140.

¹³ Boris Dežulović, *Prokletstvo Starog placa*, u: *Majstori s mora: antologija tekstova*, prir. Zdravko Reić, Zagreb 2005., str. 43-44.

činjenica, naravno, podgrijavała mitove koji su se pleli oko Poljuda, tako je nedavno Gojko Škrbić, jedan od najuspješnijih Hajdukovih direktora iz sedamdesetih godina, u razgovoru za Slobodnu Dalmaciju ustvrdio kako se i danas vidi da je ključni problem u Hajdukovoj povijesti bilo preseljenje na Poljud. *Ljudi su zaboravili da je splitski arhitekt **Frane Gotovac**, izuzetni intelektualac, tada projektirao Hajdukovu budućnost na najbolji mogući način, ali kao arhitekt jer je osmislio prekrasan mali pokriveni stadion za 30 do 35 tisuća ljudi, usred grada, u izvornom ambijentu Staroga placa, a predvidio je i garaže, Hajdukov hotel te niz prostora za najam i simpatične lokale.*

Meni se činilo da je Gotovac mislio baš na sve, i na grad s 250.000 stanovnika, i na Hajdukovu realnu perspektivu, i na kapacitet stadiona, a također i na svjetske trendove jer i danas imate u Londonu i sličnim nogometom obilježenim gradovima manje stadione koji se perfektno uklapaju. I još nešto, nisam samo bio za Gotovca, nego sam bio i protiv Poljuda. Stadion jest prelijep, ali Hajduku prevelik zalogaj, koji mu je odnio puno toga. Što nije ništa čudno. Tko to može održavati? Oslanjao sam se na logiku da u trokutu od 500 metara gradu Splitu nikako ne trebaju tri stadiona, Stari plac, novi u Poljudu i stadion RNK Splita. Lakše je bilo od postojećeg Splitova stadiona napraviti i atletski za MIS 1979., dakle kao olimpijski stadion.

*Međutim, moralo se i zbog **Josipa Broza Tita**, koji je trebao otvoriti Igre, podići taj spektakularni novi stadion za MIS. Bio je to projekt klasičnog komunizma i Partije. U redu, ali ja sam u tome vidio krupne probleme za Hajduk. Klub je tim preseljenjem izgubio dušu, navike, identitet sredine malog mediteranskog grada u kojemu svi dišu jednako – za Hajduk.¹⁴*

Identičan stav prema Hajdukovu preseljenju na novi stadion izrazio je i Jurica Pavičić: Ako se mene pita, nogomet je u Splitu pošao k vragu kad je sagrađen Poljud. Poljud je, kako je opće poznato, proketo mjesto. Njegovo ime dolazi od latinskog Paludium-močvara. Od mraka srednjeg vijeka pa sve do moje mladosti Poljud je bio vlažno i kužno mjesto kojim bi gazdovali punoglavci i žabe, a u obližnjoj poljudskoj vali kostobolne bi žene mazale noge navodno ljekovitim crnim blatom....Kad je grad polovicom sedamdesetih baš tamo odlučio sagrađiti stadion, za mnoge je Splitskane ta odluka bila predmet snebivanja. Prva gradnja započela je ranih sedamdesetih po projektu legendarnog boema Frane Gotovca, a završila je istom kad je i počela: skupina nogometnih fanova ukrala je po noći kamen temeljac stadiona, koji, naravno ne zbog toga, nikad nije bio sagrađen. Sadašnji Poljud dovršen je po projektu Riječanina Magaša, a kad je bio dovršen, Splitskani su još dugo prema velebnjoj ljepotici imali podijeljene emocije: divili su joj se, ponosili se njome, ali i ne-

¹⁴ Mario Garber, Gojko Škrbić: Hajduka bih dao Andabaku, u: *Slobodna Dalmacija*, 1. veljače 2011.

*povjerljivo od nje zazirali. Trebalo je proći mnogo godina da stari Splitski povjeruju da stadion neće potonuti u vlažni paladijum (kao što jest potonuo susjedni bazen). Trebala je proći prva silvestrovska bura 1980., jedna od najjačih ikad, da Splitski povjeruju kako bofori neće koprenu od pleksiglasa podići u vis kao loše svezanu tendu pasare. Krov je tog Silvestrova ipak ostao čitav... za Splitski stadion je prošao test, ali pravi navijači nisu ga nikad zavoljeli.*¹⁵

Ovim memoarskim sjećanjima na tadašnje vrijeme možda i najbolju potvrdu nudi Miljenko Smoje u dnevničkim zapisima iz tog vremena, kada u crtici od 7. veljače 1980. piše: *Jučer su igrali 'Ajduk' i 'Dinamo'. Nisam iša gledat. Nije mi se dalo. Da se igralo na Stari plac, bija bi iša. A novi stadion mi je nikako vanka ruke, daleko. Monumentalan je, lip, ali nikako mi se pari da sam u tujemu gradu, da gostujem na tujemu terenu.*¹⁶

Imajući u vidu takvo ukorijenjeno stanje svijesti, odnos prema novom stadionu u tadašnjem Splitu nije bio toliko neracionalan kompariramo li ga s današnjim odnosom prema MIS-u.

Zaključak

Već i letimičan pogled u infrastrukturna ulaganja i komparativnu analizu gradskog življenja te dostupnosti i kvalitete javnih službi, kao i kulturnih sadržaja prije i nakon Mediteranskih igara iz 1979. godine nedvojbeno ukazuje na MIS kao točku dubinskog preobražaja grada. Iako iskorak koji je tada napravljen na svim poljima i danas obilježava život u Splitu, s obzirom na to da se tada izgrađenim resursima i dalje služi, nasljeđe Igara još uvijek nije dovoljno društveno i znanstveno valorizirano. Tako i dalje nemamo znanstvenu monografiju koja bi bila posvećena svim aktivnostima vezanim uz organizaciju Igara, a istovremeno kulturna javnost ne posvećuje dovoljno prostora MIS-u i njegovoj pravoj ulozi u povijesnom razvoju Splita. Zahvaljujući takvu odnosu, propuštena je prilika za kritičkom revalorizacijom promatrane baštine o tridesetoj obljetnici MIS-a. Tako je kao jedini spomen na Mediteranske igre ostala ulica ispod Gradskog stadiona u Poljudu te brojni objekti za koje nove generacije i ne znaju da su bili dio projekta Mediteranskih igara. To je sve, naravno, premalo za vjerno prenošenje činjenice kako je grad u punom smislu riječi s Igrama živio nekoliko godina i kako su ga te Igre trajno povijesno i na svaki drugi način obilježile.

¹⁵ Jurica Pavičić, *Kako smo sanjali Liverpool*, u: *Majstori s mora*, str. 53-54.

¹⁶ Miljenko Smoje, *Dnevnik jednog penzionera*, Zagreb 1981., str. 101.

Kao ilustraciju suživljenosti građana s Igrama i cjelokupnim procesima koji su ih pratili, navest ćemo tri aktualna svjedočenja suvremenika MIS-a, koja su ponudili autoru ovog teksta u razgovoru o tome. Ivica Profaca, splitski novinar, koji je tada imao 14 godina, istaknuo je: *Sjećam se kako smo, dok se gradio stadion, odlazili gledati kako raste, oni kosi nosači tribina su nam bili potpuno nejasni i svi su govorili da nema šanse da stadion stoji tako, još je tamo u Poljudu i ono ljekovito blato, da će to sve potonuti. Kasnije se to dijelom i dogodilo s bazenima. Grad je doista živio s tim MIS-om kao da je u pitanju Olimpijada, gdje god se moglo ponavljala se rečenica "najveće sportsko natjecanje ikad organizirano u Jugoslaviji". Radio sam na stadionu kao kurir u sektoru za ceremonijal, tako se zvalo, i mnogo drugih vršnjaka je nešto radilo oko MIS-a ili barem sudjelovalo na sletu na otvaranju, tada nam se to činilo stvarno kao otvaranje Olimpijade. Imao sam privilegija zbog tog rada na stadionu, mogao sam tamo ući kad hoću, pa uvodio ekipu s ulice na atletiku. Svi smo znali sve o tome gdje se što održava, grad je bio doslovno preplavljen ikonografijom MIS-a. Koliki je utjecaj na nas imao MIS govori da smo 1978., dok se sve gradilo, u ulici organizirali pravu olimpijadu s desetak sportova, samo se o tome pričalo. Naravno, s 14 godina nismo baš imali predodžbu što je MIS donio gradu u urbanističkom smislu, bili su nam zanimljivi ti sportski objekti, tek kasnije smo shvatili kolika je važnost ukopa pruge ili marjanskog tunela, u vrijeme MIS-a tunel nam je bio samo test tko će uspjeti na noge proći s kraja na kraj. Živio sam na Mažuranićevu šetalištu, pred kućom nam se počeo graditi Dom omladine, zamišljali smo kako ćemo jednog dana tamo na koncerte kakvi su se spominjali u ono nešto malo novina koje su o tome pisale. Poseban mi je ponos bilo to što je kamen temeljac položio moj susjed Josip Smodlaka, tad je bio predsjednik općinskog komiteta, i vola su zavrtjeli. Dom, naravno, još čekamo. Stariji su pričali o svemu što se gradi, ne sjećam se da je bilo grintanja kao danas na svaku pojavu bagera, možda je ipak nekako sve bilo bolje planirano. Nekadašnja pjevačica grupe Magazin Ljiljana Nikolovska navela je sljedeće: Sudjelovala sam u sletu (osmi razred, Ruđer Bošković) i pomagala u prodaji one "Coca-cola" mješavine sirupa i vode. Naravno, sve je to za nas dicu bilo čudno i novo, uzbuđeno smo pratili sve što se dešava po gradu i na stadionu. Meni osobno se dešavalo drito u ulici (prozor sobe mi je gledao na lipoticu iz ptičje perspektive). Počeli smo upotrebljavati jezike koje smo učili u školi, za koje do tada nismo bili realno svjesni čemu služe heheh... Very exciting, ali Split je i inače onih godina živio nekim specijalnim životom. Sigurnost koju smo kao djeca imali u Splitu u bilo koje doba dana i noći davali su nam kuražu u svakoj situaciji koju smo uspjeli inventirati' ili pronaći, pa bome jesmo.*

U konačnici, politologinja Mira Ljubić-Lorger posvjedočila je: *Uh! Davno je to bilo! Izgleda mi kao da je bilo u nekom drugom životu, bez panike, križe i ove tjeskobe koja vlada desetljećima. Grad se uređivao, bila je neka dobra atmosfera, gradilo se i bili smo dio svijeta. Možda je bilo, tu i tamo, malo podcjenjivanja - neš' ti Mediteranskih igara, to da su Olimpijske pa 'ajde-de - ali je prevladavala neka vedra sigurnost u sebe, neka samouvjerenost, osjećaj da smo ravnopravni dio svijeta. Toga se sjećam, to je bilo dominantno. Iz ovdje navedenih razgovora, sasvim se jasno uočava važnost Mediteranska igara u izgradnji kolektivnog imaginarija.*

Istodobno Integralni plan MIS-a ostaje i dalje jedan od najvrjednijih spomenika urbanom planiranju te do danas nezabilježenom društvenom, ekonomskom i kulturnom poletu. Za nadati se je da će se s vremenom stvoriti interes za istraživanje baštine MIS-a te da će kulturna i znanstvena javnost u punom smislu prepoznati njegov modernistički potencijal.

Literatura

- Dežulović, Boris, Prokletstvo Starog placa, u: *Majstori s mora: antologija tekstova*, prir. Zdravko Reić, Zagreb 2005.
- Ivan Dorotić, Igre koje su promijenile Split, <http://dizajn.hr/#1227-izlozba-dizajn-projekt-viii-mediterranske-igre-split-1979-produljena-je-do-23-veljace>
- Mario Garber, Gojko Škrbić: Hajduka bih dao Andabaku, u: *Slobodna Dalmacija*, 1. veljače 2011.
- Jakša Miličić, MIS je Splitu dao klasu, u: *Slobodna Dalmacija*, 5. rujna 2009.
- Slavko Muljačić, Izgradnja Splita 1944.-1990., u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav Ćurin, Split 2002.
- Jurica Pavičić, Kako smo sanjali Liverpool, u: *Majstori s mora: antologija tekstova*, prir. Zdravko Reić, Zagreb 2005.
- Dinko Peračić, Miranda Veljačić, Projekt Dom mladih u Splitu, *Jutarnji list*, 5. travnja 2010.
- Robert Plejić, Lovro Perković, u: *Misli o čuvanju moderne arhitekture*, Split 2012.
- Ante Skataretiko, MIS je dijete grada Splita, u: *Slobodna Dalmacija*, 27. rujna 1999.
- Miljenko Smoje, *Dnevnik jednog penzionera*, Zagreb 1981.
- Vjekoslav Viđak, VIII. Mediteranske igre u Splitu. 15.-29. rujna 1979., u: *Split u Titovo doba*, ur. Miroslav Ćurin, Split 2002.

S U M M A R Y

Dragan Markovina

**The Mediterranean Games in Split 1979:
A crucial step toward the modernisation of the city**

After its unsuccessful bid for candidature in Izmir in 1971, Split won, at the second attempt in Algiers in 1975, the contest to organise the eighth Mediterranean Games which were to be held in 1979. In spite of the initial disorientation and dilemmas connected to Split's very ability to answer the serious challenge of organising such a competition, after the agreement by the city, the Socialist Republic of Croatia and the Yugoslav Federation to jointly finance the Games, as well as the consent of Josip Broz Tito to be the patron of the Games, the wheels were set in motion. With the establishment of the executive committee of the MIS, and then the adoption of the Integral plan of the MIS, which had considerably wider ambitions than the mere organising of a sporting event, the conditions for a deeper modernising transformation of the city were created. Despite the fact that the Mediterranean Games influenced the quality of life in the city and region, and not only in that period but also today, and considering the fact that all buildings constructed then are still in functional use today, the Games have not been adequately treated, either through a monograph or a wider study, in the historiography. This article examines the processes and operations connected to the MIS in 1979.

Emilio Marin

La lapide in memoria di Francesco Patrizi sulla chiesa romana di Sant'Onofrio

UDK: 1 Petrić, F.

Pregledni rad

Primljeno: 15. 07. 2013.

Prihvaćeno: 18. 02. 2014.

Emilio Marin

Odjel za povijest

Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb

emilio.marin@unicath.hr

Temeljem zamolbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske da se kod Svete Stolice zauzmem za podizanje spomen ploče u čast glasovitog renesansnog filozofa i pisca iz Cresa Franje Petriša, krenuo sam u opsežnu diplomatsku i stručnu, dugotrajnu akciju koja je donijela plod. Natpis je, sročen na latinskom i kao takav uklesan na spomen-ploču, koja je otkrivena na rimskoj crkvi Sant'Onofrio, 7. veljače 2008., što je vrlo značajno ne samo za vatikansko-hrvatske odnose već i za talijansko-hrvatske odnose, budući da je jedna značajna povijesna ličnost, za koju u talijanskoj sredini postoji nepodijeljeno opredjeljenje da pripada "talijanskoj baštini", ovjekovječena kao pripadnik "Serenissimae Reipublicae Venetiarum" rođen u Hrvatskoj, te pripadnik hrvatske znanosti i kulture, o čemu jasno govori činjenica da je u potpisu na ploči Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Ključne riječi: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske, Sveta Stolica, renesansni filozof i pisac iz Cresa Franjo Petriš, rimska crkva Sant'Onofrio, Venecija, spomen-ploča 7. veljače 2008.

I.

Sulla richiesta dell'Accademia Croata delle Scienze e delle Arti e del Ministero degli Affari Esteri e dell'Integrazione Europea della Repubblica di Croazia di occuparmi della messa in posa della lapide in memoria di Franciscus Patricius (Franjo Petriš, Francesco Patrizi) famoso filosofo e scrittore rinascimentale di Cres (Cherso), quando ho assunto l'incarico di Am-

basciatore della Repubblica di Croazia presso la Santa Sede nel dicembre 2004, ho studiato meticolosamente la questione e ho avuto l'occasione di parlare con molti partecipanti al progetto. Tutti e tre i miei predecessori (Ive Livljanić, Marijan Šunjić e Franjo Zenko) avevano cercato di raggiungere l'obiettivo, purtroppo senza un esito positivo.

Colgo l'occasione per menzionare alcuni fatti:

- il 2 marzo 1997 il Prof. Stjepan Krasić, della Pontificia Università S. Tomaso, Roma, in una lettera indirizzata alla presidenza dell'Accademia Croata delle Scienze e della Arti, a proposto la messa in posa della lastra in onore di Patricius al Sant'Onofrio in occasione del 400° anniversario della sua morte quale accadeva proprio nel 1997; la lodevole iniziativa in onore di Patricius fu espressa anche dalla parte del Sindaco di Cres, il Sig. Nivio Toich, il 24 febbraio dello stesso anno

- il 13 marzo 1997 il Presidente dell'Accademia Croata Ivan Supek, in una lettera al Prof. Krasić, esprime apprezzamento per l'iniziativa

- il 27 giugno 1997 il Sig. Card. Carlo Furno, Gran Maestro dell'Ordine Equestre del Santo Sepolcro di Gerusalemme, ha comunicato al mio predecessore un parere favorevole riguardante la lapide

- il 13 maggio 1998 il Dott. Francesco Buranelli ha esposto, da parte dei Musei Vaticani, un parere favorevole in riguardo alla parte tecnica della collocazione della lapide alla parete della chiesa di S. Onofrio.

Tuttavia la lapide, con l'iscrizione in croato e in italiano preparata dieci anni fa, secondo le indicazioni del prof. Stjepan Krasić (la lettera indirizzata a Ivo Padovan, presidente dell'Accademia Croata delle Scienze e delle Arti, il 22 maggio 1998) l'Accademia Croata non la poteva collocare, sebbene la lapide non indicasse la nazionalità croata di Petriš, ma soltanto il fatto che nacque in Croazia. Esisteva un atteggiamento dei certi "cerchi degli esuli" che avevano fatto presente lo stesso alla Santa Sede, così da poter proporre la collocazione della lastra da parte dell'Accademia Croata come un atto dello "sradicamento" del filosofo dall'eredità culturale italiana (dove, secondo loro, appartiene) a favore di quella croata.

L'essenza del problema per colui chi voleva la lapide collocata, secondo me, non stava nella veridicità o meno di un fatto o l'altro, ma piuttosto nella percezione del Vaticano di non arbitrare le questioni che in realtà, stanno al di fuori del dominio dei rapporti tra la Santa Sede e la Croazia, siccome sono di dominio dei rapporti italo-croati. In una situazione del genere, la Santa Sede decise che la questione dovrebbe essere lasciata a una nuova generazione che non sarebbe stata turbata dal peso del passato. Però, mi sembrava che non dovessimo lasciare la questione per il futuro. Anzi, una

possibile collocazione della lapide dovrebbe essere vista in luce di una intesa migliore tra le due sponde adriatiche, e ritenevo che rendere omaggio a un grande filosofo di Cres, dovrebbe legare e non dividere tutti noi, croati e italiani.

II.

Nella mia promemoria del gennaio 2006, destinata a promuovere il nuovo concetto dell'iscrizione, come pure nel mio primo colloquio con il Sig. Cardinale Carlo Furno, 11 gennaio 2006, mi sono principalmente trattenuto su alcuni punti teoretici. La pubblicazione di un'opera monumentale, e in un certo senso anche l'erezione di lapide commemorativa, potrebbe essere concepita come la pubblicazione stessa, è sempre un grande avvenimento per il pubblico culturale e scientifico.

Ciascun monumento archeologico, ritengo, possiede tre vite. La prima è la sua vera vita, quella per la quale è stato creato quando serviva a uno scopo, quando non era ancora un monumento. La sua seconda vita è quella che gli attribuiscono archeologi e storici, secondo una loro visione, e lo interpretano dopo averlo scoperto. Loro cercano di avvicinarsi alla sua vita originale, cercano di determinare con maggiore o minore successo il suo vero contesto. In ogni caso, loro gli attribuiscono una nuova vita che nei testi scientifici specializzati comincia a funzionare per conto proprio, e a volte purtroppo senza tanti nessi con la realtà vera del monumento. La terza vita è quella che un monumento acquisisce quando, dopo la scoperta, si ritrova di nuovo in questo mondo, e di nuovo tra gli uomini, quando è visitato o meno, quando ha un significato per gli uomini di una cerchia stretta o di una cerchia più ampia.

Così accade anche con una persona umana, con la sua vita e con la sua storia raccontata dagli storici, e infine con la sua "vita" nuova, quella con noi, oggi, come si percepisce, quale è il suo valore ed il suo significato per noi oggi. Così accade anche con le iscrizioni. Loro sono i monumenti, e conservano la memoria delle persone o piuttosto la nostra memoria della persona, come voluta da noi.

Cinquecento e tre anni or sono da quando si è spenta la vita di un anconetano che fu arcivescovo di Dubrovnik (Ragusa), proprio all'inizio del secolo nel quale è nato il *Messale croato-raguseo (neofiti 55) della Biblioteca Apostolica Vaticana* (nella seconda metà del '500), con il quale, quattro secoli prima del Concilio Vaticano II, si celebrava la messa in lingua croata.

Nella chiesa romana di Sant'Onofrio al Gianicolo si trova il monumento funebre di Giovanni Sacco, arcivescovo di Ragusa (1490-1505). Come precisa anche l'iscrizione, *Ioannes Sacco* è stato anche il nunzio apostolico in Francia. È vissuto 56 anni. Tra i suoi numerosi incarichi, ricordiamo l'incarico di vicario di Roma e di Bologna, amministratore della diocesi di Ancona e governatore di Ancona.

Come l'anconetano Sacco diventò l'arcivescovo di Dubrovnik, così chersano Patricius diventò un filosofo e letterato romano (professore di filosofia a Roma dal 1592, quando fu invitato dal cardinale Ippolito Aldobrandini, che lo stesso anno fu eletto papa Clemente VIII), in espressione latina e italiana.

Perché non cogliere quest'occasione e far tornare in vita l'antico *convivium*? Tasso e Sacco sono lodati nelle loro rispettive iscrizioni nella stessa chiesa al Gianicolo. Il Messale croato-raguseo, pubblicato dalla Biblioteca Vaticana ha una sua nuova vita... Chataubriand e Göthe, nella parete esterna della medesima chiesa al Gianicolo, ripristinano le vecchie tradizioni. Ora tocca a noi di dare l'opportunità a Patricius per una terza vita!

III.

Fine luglio 2006, ho avuto l'occasione di parlare di nuovo con il Sig. Cardinale Carlo Furno, riguardante l'iniziativa dell'Accademia Croata. Durante quell'incontro Sua Eminenza mi ha consegnato una proposta per il testo da incidere sulla lapide, risultato dalle riflessioni di S. E. R. Mons. Giovanni Lajolo, dopo la sua visita in Zagabria. Con grande gioia e profondo riconoscimento ho preso l'atto di questa benevole attitudine. Mi sono permesso di formulare alcune osservazioni per i ritocchi da riportare, i quali secondo me, potevano essere utili per una considerazione sul testo definitivo. Siccome i nomi di Venezia e di Roma sono riportati in latino, e visto che l'iscrizione è in latino, mi è sembrato corretto nominare anche Cherso in latino (questo nome è conosciuto come "Crexi", grazie anche al Plinio (*Naturalis historia*, III, 140).

In seguito l'Accademia Croata delle Scienze e delle Arti, la più vecchia e la più distinta tra le accademie dei paesi degli Slavi del Sud, fondata nel lontano 1861 da Strossmayer, celebre vescovo, (l'Accademia nel suo stemma conserva il nome in latino *Academia Scientiarum et Artium Croatica*), accetta la lingua latina e quindi il nome latino di Patricius, accetta il concetto cristiano dell'iscrizione "hic resurrectionem exspectat", e finalmente accet-

ta anche l'inclusione di "Serenissimae Reipublicae Venetiarum", il che è un passo importantissimo, direi, storico, il quale apre le porte per un futuro sereno e una mutua intesa tra le scienze umanistiche italiane e croate.

Dopo l'estate del 2007 le possibili variazioni sono state discusse con Mons. Pietro Parolin, e l'espressione CREXI HODIE CRES IN CROATIA (formula utilizzata nell'*Attività della Santa Sede nel 2005*, e. g. p. 81: "colonia romana di Naron, oggi Vid, in Croazia") venne accettata, il che ha permesso di includere nella lapide il toponimo croato.

Il 21 novembre 2007 durante l'incontro del Sig. Neven Pelicarić, Vice Ministro del Ministero degli Affari Esteri e dell'Integrazione Europea della Repubblica di Croazia, il quale accompagnato da me nell'occasione, con l'arcivescovo Dominique Mamberti, Segretario per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato, e il Sotto-Segretario per i Rapporti con gli Stati mons. Pietro Parolin, l'arcivescovo Mamberti ha comunicato al Sig. Pelicarić che la Segreteria di Stato ha preso la decisione riguardante la lapide dell'Accademia Croata.

Il 23 novembre mons. Parolin mi ha comunicato telefonicamente la decisione già sottoscritta, e mi ha indirizzato al Governatore dello Stato della Città del Vaticano, con quale ho preso un appuntamento per il 4 dicembre allo scopo di messa in posa della lapide.

Il 4 dicembre 2007 sono stato ricevuto dal Card. Giovanni Lajolo, Presidente del Governatorato della Città del Vaticano, il quale mi ha comunicato che ha dato la direttiva ai servizi tecnici del Vaticano di precisare le modalità di collocazione della lapide, e di indicare il costo sia dell'incisione che della collocazione della lapide, il che è stato eseguito il 4 gennaio 2008, e che mi è stato consegnato con il memorandum del 5 gennaio 2008 da parte del Card. Lajolo.

Il consenso dell'Accademia Croata è arrivato con la lettera del 24 dicembre 2007 e del 9 gennaio 2008.

Quindi, l'iscrizione si presentava:

FRANCISCVS PATRICIVS
 SERENISSIMAE REIPVBLICAE VENETIARVM
 INSIGNIS PHILOSOPHVS ET LITTERARVM CVLTOR
 NATVS DIE XXV APRILIS A.D. MDXXIX IN INSVLA CREXI
 HODIE CRES IN CROATIA
 QVI ROMAE OBIIT DIE VII FEBRVARIJ A.D. MDXCVII
 HIC RESVRRECTIONEM EXSPECTAT
 ACADEMIA SCIENTIARVM ET ARTIVM CROATICA

HVNC LAPIDEM IN HONOREM EIVS
POSVIT DIE VII FEBRVARII A.D. MMVIII

Francesco Patrizi,
famoso filosofo e scrittore
della Serenissima Repubblica di Venezia,
nato il 25 aprile 1529, sull' isola di Cherso,
oggi Cres in Croazia,
deceduto a Roma il 7 febbraio 1597,
qui aspetta la risurrezione.

Accademia Croata delle Scienze e delle Arti,
questa lapide in suo onore,
pose il 7 febbraio 2008.

Con la scelta della lingua latina per l'iscrizione in memoria di Patrizi, sono stati eliminati diversi problemi che erano sorti nelle versioni in croato e in italiano che inutilmente cercavano di essere realizzate. È significativo, inoltre, il fatto che il latino fu, fino al 1847, la lingua ufficiale nel Parlamento croato a Zagabria, e che quindi grazie all'uso del latino abbiamo ritrovato una delle nostre radici, la lingua che storicamente, fino a quella data nella Croazia settentrionale, ha protetto proprio la lingua croata. Utilizzando il latino abbiamo anche reso onore alla lingua usata da Patrizi, e con questo idioma il suo nome è stato, senz'alcun dubbio, segnato correttamente, il che non è propriamente un fatto casuale se omettiamo l'uso del latino. Hanno scritto in latino un notevole numero di grandi scrittori e poeti croati, soprattutto del periodo rinascimentale ma anche di quelli più recenti, quindi possiamo affermare che il latino non è solamente una lingua comune, che ci collega all'Italia, a Roma e alla Chiesa cattolica, ma è propriamente anche una delle lingue della letteratura croata. Grazie all'iscrizione latina sulla parete di Sant'Onofrio le nozioni croate verranno ben comprese anche dai futuri lettori che non avranno una conoscenza del latino.

IV.

Ritengo che l'inaugurazione della lapide dell'Accademia Croata il 7 febbraio 2008 sarà un evento storico molto importante, non solo per i rapporti tra il Vaticano e la Croazia, ma anche per i rapporti tra l'Italia e la Croazia, siccome un importante personaggio storico, per il quale nell'ambien-

te culturale italiano esiste un consenso unanime, che appartiene “all’eredità culturale italiana”, ora è immortalato come un esponente della “Serenissima Reipublica Venetiarum”, nato in Croazia, e con ciò anche esponente della cultura e scienza croata; chiaramente ne parla il fatto che nell’iscrizione sulla lapide è stato inciso il nome dell’Accademia Croata delle Scienze e delle Arti. In un certo processo, per il quale si potrebbe usare il termine di Giovanni Paolo II “la purificazione della memoria”, sono citate sia la Repubblica di Venezia che la Croazia.

Nel lungo cammino che ha portato a questo solenne momento, ho avuto il privilegio e l’onore di parlare con i più importanti dignitari del Vaticano: entrambi i Segretari di Stato, il Sig. Card. Angelo Sodano (Segretario di Stato emerito e Decano del Collegio Cardinalizio) e l’attuale Segretario di Stato il Sig. Card. Tarcisio Bertone, entrambi i Gran Maestri dell’Ordine Equestre del Santo Sepolcro di Gerusalemme (sotto la loro giurisdizione formale è anche la chiesa di Sant’Onofrio), il già Gran Maestro Card. Carlo Furno e l’attuale Gran Maestro Card. John Foley, come pure il Sostituto della Segreteria di Stato S. E. R. Mons. Leonardo Sandri e l’Assessore Mons. Gabriele Caccia, con il Segretario per i Rapporti con gli Stati S. E. R. Mons. Dominique Mamberti e il Sotto-Segretario per i Rapporti con gli Stati Mons. Pietro Parolin. I Consiglieri di Nunziatura presso la Segreteria di Stato Mons. Nicolas Thevenin e Mons. Miguel Maury Buendía, come pure l’Addetto di Segreteria presso la Segreteria di Stato Mons. Lech Piechota, hanno prestato il loro buon senso. In fine, in modo particolare, ho avuto l’occasione di parlare con il predecessore di Mons. Mamberti, il Sig. Card. Giovanni Lajolo che ora ricopre il ruolo del Presidente del Governatorato dello Stato della Città del Vaticano e del Presidente della Pontificia Commissione per lo Stato della Città del Vaticano.

V.

Durante il pontificato del grande Papa Giovanni Paolo II, nel 1995, il Cardinale Fiorenzo Angelini ha inaugurato una lapide commemorativa, in italiano e in croato, nella chiesa romana di S. Marcello al Corso all’archiatra di due pontefici “Giorgio Baglivi nato a Dubrovnik/Ragusa/ in Croazia nel 1668”. Se scendiamo alcuni secoli nella storia, durante il pontificato di Papa Urbano VIII, nella chiesa romana di S. Pietro in Vincoli, troveremo sempre visibile, a pochi passi dal Mosè di Michelangelo, una lapide che in lati-

no ha commemorato celebre pittore e miniaturista “Iulio Clovio de Croatia” (morto nel 1578, la lapide è di 1632).

Ora invece, durante il pontificato del Santo Padre Benedetto XVI, è arrivato il momento per l'iscrizione del grande Patricius, il che lo rende partecipe del suo circolo, anche per noi, in nostri giorni. Meritato questo gesto devoto e gioioso partito della sua patria, e anche della sua, anzi nostra città eterna, Roma, per colui chi nel 1553 pubblicò a Venezia *La città felice*.

E siccome il dotto Patricius ha trovato giustamente un ultimo, finora mancato, riconoscimento dei suoi eredi spirituali e culturali, il pensiero ritorna, ancora più di due e mezzo secoli fa dall'epoca di Patricius, al Poeta della Divina Commedia (*Paradiso* XXXI, 103):

“Qual è colui che forse di Croazia

Viene a veder la Veronica nostra.”

Questa volta, è il Patricius *colui che viene a veder la Veronica nostra*.

* Ambasciatore della Repubblica di Croazia presso la Santa Sede 2004-2011
Accademico di Francia (*Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*)

S A Ž E T A K

Emilio Marin

**Spomen natpis u čast Franji Petrišu
na rimskoj crkvi Sant'Onofrio**

Temeljem zamolbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske da se zauzmem za podizanje spomen ploče u čast glasovitog renesansnog filozofa i pisca iz Cresa Franje Petriša, kada sam preuzeo dužnost veleposlanika Republike Hrvatske pri Svetoj Stolici u prosincu 2004., konstatirao sam da to pitanje niz godina nije bilo riješeno, budući da je Sveta Stolica smatrala da ono, poradi prijepornosti, treba ostaviti sljedećoj, novoj generaciji, koja neće biti opterećena prošlošću hrvatsko-talijanskih odnosa. Krenuo sam, međutim, u opsežnu diplomatsku i stručnu, dugotrajnu akciju koja je donijela plod 4. prosinca 2007., kad me je primio kard. Giovanni Lajolo, predsjednik Guvernatorata Države Vatikanski grad, te mi je priopćio da je dao nalog tehničkim službama da preciziraju modalitete postavljanja ploče te izradu troškovnika izrade i postavljanja ploče, što je potom i izvršeno 4. siječnja 2008., a meni dostavljeno dopisom kard. Lajola od 5. siječnja 2008. Konačna suglasnost HAZU, dana je u dopisima od 24. prosinca 2007. i 9. siječnja 2008. Natpis je, sročen na latinskom i kao takav uklesan na spomen-ploču. Na hrvatskom bi prijevod bio:

FRANJO PETRIŠ

PREJASNE MLETAČKE REPUBLIKE
VELIKI FILOZOF I KNJIŽEVNI ZNALAC
ROĐEN 25. TRAVNJA GOD. GOSPODNJE 1529.
NA OTOKU CRESU U HRVATSKOJ
PREMINUO U RIMU 7. VELJAČE GOD. GOSPODNJE 1597.
OVDJE OČEKUJE USKRSNUĆE
HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
OVU PLOČU NJEMU U ČAST POSTAVI
7. VELJAČE GOD. GOSPODNJE 2008.

Izborom latinskog jezika za natpis u čast Petrišu, eliminirani su različiti problemi koji su proizlazili iz verzija na hrvatskom ili talijanskom, koje su pak prethodno bezuspješno bile pokušavane da budu ostvarene. S latinskim smo odali počast i jeziku kojim se služio Petriš, i s tim idiomom njegovo ime je bez ikakve sumnje ispravno zabilježeno, što nije slučaj ako pak zanemarimo latinski. S latinskim natpisom na zidu Sv. Onofrija, hrvatski pojmovi bit će dobro shvaćeni i od budućih čitatelja bez znanja latinskog.

Držim da je podizanje ploče HAZU, 7. veljače 2008., vrlo značajno ne samo za vatikansko-hrvatske odnose već i za talijansko-hrvatske odnose, budući da je jedna značajna povijesna ličnost, za koju u talijanskoj sredini postoji nepodijeljeno opredjeljenje da pripada “talijanskoj baštini”, ovjekovječena kao pripadnik “*Serenissimae Reipublicae Venetiarum*” rođen u Hrvatskoj, te pripadnik hrvatske znanosti i kulture, o čemu jasno govori činjenica da je u potpisu na ploči Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. U jednom procesu, za kojega bi se moglo poslužiti terminom Ivana Pavla II. “čišćenja memorije”, navedena je i Mletačka Republika i Hrvatska.

* Veleposlanik Republike Hrvatske pri Svetoj Stolicu 2004.-2011., redoviti inozemni član Francuske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za humanističke znanosti (*Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*), naslovni redoviti profesor Sveučilišta u Splitu (Filozofski fakultet, Odsjek za povijest), redoviti profesor i prorektor za međunarodnu suradnju Hrvatskog katoličkog sveučilišta u Zagrebu.

Nikša Varezić

Tri izdanja Odsjeka za povijest

Nikša Varezić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
nvarezic@ffst.hr

**Vicko Kapitanović, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*,
Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 2012., 463 str.**

Vicko Kapitanović, istraživač te vrstan poznavatelj novovjekovne crkvene povijesti, bibliotekar i arhivar, autor pozamašnog znanstvenog opusa, potpisuje najrecentniji domaći pokušaj sinteze, tematski veoma širokog područja koje se historiografskim rječnikom sabire pod pojmom pomoćnih povijesnih znanosti. Tiskanje ovog udžbeničkog naslova potaknuto je autorovim višegodišnjim nastavnim radom sa studentima, gdje svoje nastavno te znanstvenoistraživačko iskustvo i znanje upotpunjuje i najrecentnijom bibliografijom, kako domaće tako i europske historiografije. Ovaj naslov nema za cilj postati zamjenom izvrsnih sinteza te priručnika koji već postoje unutar hrvatske historiografije, niti nastoji dati sveobuhvatan prikaz pomoćnih povijesnih znanosti. Budući da je vrelo temelj za svaku znanstveno utemeljenu povijesnu raspravu, udžbenik je zamišljen upravo kao pripomoć u razumijevanju povijesnih vrela. S tim u vezi, koncipirajući sadržaj unutar osnovnih definicija pomoćnih povijesnih znanosti te metodologije njihova znanstvenoistraživačkog rada, autor je ponajprije fokusiran na povijesna vrela predstavljajući pomoćne povijesne znanosti samo onoliko koliko je potrebno da ih se shvati kao instrument kritičkog tretiranja tih istih vrela. U tom rasponu autor nastoji približiti kontekst te sve faktore i uvjetovanosti vezane uz produkciju konkretnog povijesnog vrela.

Znanosti koje pružaju znanja potrebna za ispravno razumijevanje povijesnih vrela nastojeći preuzeti optimalnu količinu vjerodostojnih podataka nazivaju se pomoćnim povijesnim znanostima. Tijekom razvoja histori-

ografije broj pomoćnih povijesnih disciplina se mijenjao. Tijekom vremena neke su se znanosti, čak i njihovi ogranci potpuno osamostalili ili isprepleli s drugima. Upravo je resistematizacija tih znanstvenih disciplina poslužila kao dodatan motiv, iznoseći aktualne tendencije u sistematizaciji usko definiranih pomoćnih povijesnih znanosti te historiografiji srodnih znanosti. Autor i jednu i drugu skupinu objedinjuje zajedničkim nazivom - povijesne znanosti. Pomoćnim povijesnim znanostima danas se smatraju one discipline koje se nisu u potpunosti osamostalile te trajno ostaju povjesničarima na raspolaganju kao pripomoć u njihovu znanstvenoistraživačkom radu.

Povijesne znanosti u ovoj knjizi ponajprije se promatraju u službi povijesnih vrela, stoga autor uvodno raspravlja o načinu uporabe vrela tijekom vremena. Tijekom povijesti različite su bile motiviranosti pisanja o prošlim vremenima, samim time i pristup vrelima - od najjednostavnijeg i najstarijeg pristupa, onog narativnog, tematski određena isključivo političkim i vojnim temama, s već prisutnom težnjom za objektivnošću, preko antičke poučne svrhovitosti do srednjovjekovne kršćansko-eschatološke dimenzije. Humanistička erudicija, potom isusovački i benediktinski istraživači crkvene povijesti udarili su temelje znanstvenoj kritici povijesnih vrela formirajući prve pomoćne znanstvene discipline - diplomatiku i paleografiju. Na kritici vrela razvijale su se ne samo druge pomoćne povijesne znanosti, kao tehnike rada, već i povijesna znanost dobiva nove i sustavnije smjerove istraživanja. Nadvladano je shvaćanje povijesti kao niza političkih događaja. Francuski *analisti*, za razliku od tradicionalne historiografije, tematski i interpretativno zadiru puno slojevitije u sve vidove ljudskog života, kako one materijalne tako i one duhovne, gdje se u povijesnim istraživanjima počinje zagovarati interdisciplinarna orijentacija. U ovom povijesnom pregledu temeljnih historiografskih postulata autor ne zadire u ostale historiografske teorije 20. st., ostajući konceptualno dosljedan, u okviru osnovnih načela tretiranja povijesnih vrela.

Znanstveni pristup vrelima podrazumijeva ponajprije osnovnu klasifikaciju vrela. Iznoseći tri ključne metodološke razine znanstvenog rada, to jest obrade vrela – heuristiku (prikupljanje vrela), kritiku te sintezu – autor donosi i popis važnijih zbirka vrela za hrvatsku povijest, polazeći od onih općih, europske historiografije, koji se reflektiraju na naš prostor, do značajnih hrvatskih zbirka vrela.

Pomoćne povijesne znanosti razvijale su se usporedo s razvojem historiografije. Autor posebno detaljno prati njihov razvoj u kontekstu razvoja hrvatske povijesne znanosti, pri čem čitatelju daje uvid u doista značajan popis udžbeničkih i priručničkih naslova koje je do danas iznjedrila doma-

ća historiografija, bilo da je riječ o pokušajima sinteze ili o onima posvećenima isključivo nekoj od disciplina.

Uz tvorce povijesnih vrela, vrijeme i prostor sačinjavaju dva važna segmenta kojima je obilježen svaki povijesni događaj. Autor, stoga, izlaganje o pomoćnim povijesnim znanostima započinje raspravom o povijesnoj geografiji, genealogiji te kronologiji. Iako se povijesna geografija počela izdvajati kao zasebna disciplina još početkom 20. st., put geografiji u povijesnom proučavanju širom otvaraju francuski *analisti* pokušavajući sagledati sve aspekte i važnost ozemlja u razumijevanju povijesnih događaja. Nadalje, autor donosi i odjek takva pristupa unutar hrvatske historiografije.

Uz historijsku geografiju usko je povezana i kartografija. Autor dio teksta posvećuje njezinu, kako europskom tako i hrvatskom, pregledu povijesnog razvoja.

Genealogija je kao znanost toliko uznapredovala, potpuno se osamostalivši, kako područjem istraživanja, sugerirajući poseban tip povijesnih vrela, tako i vlastitom metodologijom. Autor čitatelja upoznaje s razvojem genealogije tijekom povijesti te pojedincima koji su na tom polju zadužili hrvatsku povijesnu znanost.

Budući da se tijekom prošlosti u različitim razdobljima i u različitim krajevima vrijeme računalo na različite načine, raspravljajući o kronologiji, autor iznosi osnovna informativna znanja o povijesnom razvoju kalendara te raznovrsnim načinima datiranja tijekom povijesti. Ujedno, za potrebe datiranja povijesnih vrela daje i praktične upute o načinima preračunavanja i usklađivanja prema današnjim kronološkim standardima.

Budući da je paleografsko znanje ključno za konzultaciju povijesnih vrela, ne čudi što joj autor posvećuje znatan dio stranica svog udžbenika. Koncizno i u osnovnim crtama sažima sve aspekte znanja o paleografiji – od njezina povijesnog razvoja do pregleda razvoja latiničnog pisma. Posebno je značajan prikaz razvoja hrvatskih povijesnih pisama, koji se sažima i temeljem najrecentnije literature.

Iako se epigrafija nekoć smatrala također jednom od pomoćnih povijesnih znanosti, tijesno vezanom uz arheologiju, danas potpuno samostalna, epigrafska se vrela u ovom prikazu spominju samo onoliko koliko je autor držao potrebnim za razumijevanje paleografije.

Budući da se od antike ustalila praksa ukrašavanja pisanih rukopisa sitnoslikarskim uradcima, autor daje osvrt i na povijesni razvoj iluminacije pisanih kodeksa, posebno se osvrćući na bogatu domaću baštinu iluminiranih rukopisa.

Kriptografija ili tajnopis rijetko se spominje među pomoćnim povijesnim znanostima, tako je ne navode ni domaći autori. Kapitanović ju ipak uvrštava u taj kontekst jer se slovni ili brojevni znakovi u tajnim porukama mogu promatrati i kao dio pisma.

Arhivski spisi, posebno u europskoj novijoj povijesti, spadaju u najopsežnija povijesna vrela. Uz paleografiju, diplomatika predstavlja jedan od osnovnih aparata u kritičkom preispitivanju arhivalija. Uz prikaz povijesnog razvoja te znanstvene discipline, kako na europskoj, tako i domaćoj razini, jasno se upućuje na uistinu zanimljiv diplomatski metodološki koncept.

Unutar diplomatike, još u 19. st., sfragistika, odnosno znanost o pečatima, razvijala se kao zasebna disciplina te je dobila određenu autonomiju. Pečati su oduvijek privlačili znanstvenu pažnju, stoga nije slučajno da je i domaća historiografija iznjedrila nekoliko takvih značajnih naslova, koje autor posebno apostrofira.

Kodikologija je fokusirana na fizička obilježja pisanih rukopisa, odnosno kodeksa, sastavljanjem inventara i kataloga, koji su značajna pomagala proučavateljima ove vrste povijesnih vrela. Služeći se vlastitim iskustvom katalogiziranja nekoliko hrvatskih samostanskih zbirka i knjižnica, autor zorno navodi metodološki pristup kodikološke znanstvene discipline.

Svaki daljnji razvoj znanstvenog postupka pridonosi osamostaljivanju pomoćnih povijesnih znanosti u autonomnu, povijesti srodnu znanstvenu disciplinu. Znakovita je i činjenica međusobne isprepletenosti mnogih od njih. Kodikologija se, primjerice, proučava kako u domeni paleografije, tako i filologije. Povijesna metrologija, kao znanost o mjerama, razmatra se u kontekstu kronologije (mjerjenje vremena), ali i numizmatike. Odvajajući se od povijesti i filologije, u novije vrijeme među povijesnim znanostima kao nova znanstvena disciplina počela se pojavljivati egdotika, premda još ne kao zasebna znanost. Svoj znanstveno-istraživački interes autor fokusira na problematiku objavljivanja pisanih vrela, što za sobom povlači i specifičan metodološki pristup, kojem također posvećuje pažnju.

Arhivistika je jedna od pomoćnih povijesnih znanosti koja se još u 19. st. počela razvijati kao posebna znanost. Autor upućuje na povijest čuvanja građe te arhiva kao institucije, opseg arhivistike kao znanosti te na metodologiju sređivanja i konzultiranja arhivske građe.

Numizmatika, heraldika te veksilologija (zastavoslovlje) također su pomoćne povijesne znanosti koje nalaze svoje mjesto unutar ovog pregleda. Osim njihova povijesnog razvoja kao znanstvenih disciplina, ovi redci donose i doista zanimljive podatke vezane uz opise i uporabu novca, grbova

i zastava u prošlosti, čemu u prilog autor navodi brojne primjere domaće provenijencije.

Budući da je knjiga zamišljena kao praktični priručnik, opremljena je opsežnim prilogima sa zemljovidima, rodoslovljima, kronološkim i metrološkim tablicama te primjerima iz paleografije i bibliografskim podacima.

Vicko Kapitanović je ovim naslovom ostvario nimalo tendenciozan uradak koji svojom studioznošću i količinom podataka sabranih na jednom mjestu sasvim sigurno ima veliku vrijednost. Budući da autor, pasionirani povijesni istraživač, velikog znanstvenoistraživačkog iskustva, u ovom djelu iznosi brojna osobna iskustva te znanja, ovim je naslovom zasigurno zadužio i hrvatsku historiografiju, a iscrpnošću podataka i svojom konciznošću zasigurno djeluje motivirajuće te služi kao praktični oslonac studentima i povjesničarima u njihovu znanstvenoistraživačkom radu. Autor je cijelu priču o vrelima i povijesnim znanostima sročio koncizno, na krajnje jednostavan način, izbjegavajući zamku suhoparnog teoretiziranja te nepotrebnog recikliranja već rečenog. Praktičnu opravdanost svake pojedine discipline potkrepljuje brojnim konkretnim povijesnim faktima i situacijama koje zahtijevaju njihovu primjenu, čime ovaj uradak dobiva i drugu čitateljsku dimenziju – ne samo udžbenika i priručnika već i prave povijesne monografije, koja će zasigurno lako pronaći put do čitatelja. Odsjek za povijest splitskog Filozofskog fakulteta angažmanom dr. sc. Vicka Kapitanovića zasigurno je dobio na svom renomeu, a izdavanjem ovog udžbenika opravdao je i razlog svog utemeljenja i postojanja.

Massimiliano Valente, *Diplomazia pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni* (1918 – 1929), Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 2012., 336 str.

Massimiliano Valente, docent na Katedri za suvremenu povijest na rimskom sveučilištu Università Europea, najveći dio svoje znanstvene karijere posvetio je temama iz crkvene povijesti, naročito diplomatskom djelovanju Svete Stolice u povijesnom kontekstu druge polovice 19. st. i prve polovice 20. st. Osim brojnih članaka, autor je i nekoliko monografija te urednik više zbornika radova znanstvenih skupova, koji tematski obrađuju diplomatske odnose Svete Stolice s Bismarckovom Njemačkom, odnose Rimske kurije i Rusije u razdoblju od pontifikata Lava XIII. do Pija XI., kao i tzv. katoličko pitanje u središnjoj i istočnoj Europi, u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, u sklopu kojeg se već doticao i prostora prve Jugoslavije.

Starija historiografija temi vatikanskih odnosa s južnoslavenskim prostorom, u kontekstu suvremene povijesti, pristupala je prilično jednostrano, pozivajući se tek vrlo oskudno na arhivsku građu vatikanske provenijencije. Naravno, postojao je i praktičan razlog tomu, arhivska građa iz vremena pontifikata Benedikta XV. (1914. – 1922.) dostupna je istraživačima tek od 1985. Studije koje su potom uslijedile dodiruju južnoslavenski prostor unutar šireg konteksta odnosa Svete Stolice i podunavske monarhije u periodu od 1878. do 1914. Konkretniji radovi bave se vjersko-političkim odnosima u BiH, u istom periodu 1878. – 1918., kao i srpsko-vatikanskim odnosima u razdoblju od 1878. do izbijanja 1. svjetskog rata. Sređivanje i otvaranje znanstvenoj javnosti arhiva Pija XI. (1922. – 1939.) 2006. godine omogućilo je daljnje sagledavanje djelovanja vatikanske diplomacije prema ovim prostorima. Međutim, istraživanja se tematski ograničavaju samo na katolički prostor Hrvatske i Slovenije ili, i dalje tek uopćeno, unutar europskog srednjo-istočnog ili balkanskog regionalnog konteksta.

Najrecentnija monografija Massimiliana Valentea posvećena je diplomatskim odnosima Svete Stolice i Kraljevine SHS od 1918. do 1929., tijekom pontifikatâ dvojice papa - Benedikta XV. i Pija XI. Važnost tog naslova nije samo u njegovoj recentnosti već i u činjenici što se u odnosu na prethodne radove istog naslova u potpunosti referira na vatikansku arhivsku građu. Svrha ove studije je ponuditi percepciju složenih odnosa Crkve i države u jugoslavenskoj kraljevini, iz vizure diplomatskih i središnjih organa Rimske kurije. Tomu svjedoče odluke dvojice papa, Državnog tajništva, kardinalskih povjerenstava Kongregacije za izvanredne crkvene poslove te mješovitih sjednica ostalih kongregacija Rimske kurije.

Na metodološkom planu definiran je uvid u određeni niz pitanja koja su komplicirala odnose dviju strana. Ta pitanja uvjetovana su bilo geografskim bilo kronološkim faktorima jer su problemi katolika u različitim dijelovima Kraljevstva SHS prilično različiti, kao što je i službena politika jugoslavenskog režima različita tijekom vremena, uvjetovana specifičnim unutrašnjim i međunarodnim faktorima. Autorov istraživački interes posvećen je simptomatičnim pitanjima i problemima zajedničkim manje-više svim katolicima na prostoru Kraljevine, u kontekstu kojeg su posebno zanimljivi pokušaji gotovo jednostranog reguliranja odnosa između države i Crkve, što su inicirale jugoslavenske izvršne vlasti. S druge strane, autor uvažava i različite razine s kojih djeluje Crkva – od samog vrha Svete Stolice do lokalnih instanica – Biskupske konferencije Jugoslavije, pojedinih biskupa, svjetovnog i redovničkog klera, političkih te društvenih katoličkih udruženja. U tom kontekstu autor veoma detaljno i arhivski objelodanjeno utvrđuje

opširnu i dinamičnu međusobnu suradnju između lokalnih i vatikanskih crkvenih dužnosnika.

Studija Massimiliana Valentea podijeljena je u četiri glavna poglavlja: prvo prati period uoči i neposredno nakon formiranja Kraljevine SHS, drugo se poglavlje odnosi na diplomatsko djelovanje prvog apostolskog nuncija u Beogradu – Cherubinija, treće poglavlje tematski je vezano uz Pellegrine-tijevu nuncijaturu, a četvrtim se poglavljem prati posljednje razdoblje postojanja Kraljevstva SHS, pod tim službenim nazivom.

Mirovna inicijativa Benedikta XV. tijekom 1. svjetskog rata dobro je poznata činjenica, stoga ne začuđuje interes njegova Državnog tajništva za tijek i razvoj ratnih događaja. Međutim, itekako fascinira pažnja koja se pridavala svim mogućim scenarijima političke reorganizacije prostora podunavske monarhije nakon završetka rata. Rimska je kurija neprekidno prikupljala informacije, kako od svog bečkog nuncija, episkopata iz tog dijela Europe, tako i od posebnih poslanika s terena. Vezano za južnoslavensko pitanje, glavnina izvještaja s terena u svojim analizama razmatra evidentno rastuću ulogu Srbije u novim odnosima, gdje je službeno pravoslavlje, iz vizure izvještaja s terena, bilo prilično oštro i nepopustljivo. Sklapanje konkordata između Svete Stolice i Kraljevine Srbije 1914. potonju je motiviralo ponajviše nastojanjem da se na taj način oslobodi određenih austro-ugarskih ingerencija za vjerska pitanja, što u konačnici Vatikanu nije pružalo dovoljno iskrena jamstva. Druga stvar koja vatikanskim obavještajnim izvorima nije ulijevala povjerenje bila je činjenica što su prvaci pokreta za sjedinjenje sa Srbijom osim pravoslavaca bili ponajviše *militantni liberali*, pod utjecajem dr. Masaryka, *najžustrijeg masona, ateista i protukatolika*. Arhivska građa svjedoči evidentnu neodlučnost koja je još početkom 1919. bila prisutna kod državnog tajnika, kardinala Pietra Gasparrija, vezano uz novu jugoslavensku kraljevinu. Ona je bila rezultat kalkuliranja vezanih uz interese katoličanstva pod novom pravoslavnom dinastijom, pri čemu skepsu pothranjuju opširni izvještaji koji potvrđuju međusobnu političku neslogu i upitnu mogućnost mirnog suživota Slovenaca, Hrvata i Srba, koje ponajviše zajednički protuaustrijski interes drži na okupu. Službeni stav Svete Stolice u svezi s raspadom Austro-Ugarske izražen je kroz nauk samog Benedikta XV. o naciji kao afirmativnoj ideji koja može biti ključni element jedinstva, sloge i prave snage u stvaranju države, ali pod uvjetom da se ne shvati u apsolutnom smislu, što dovodi do rizika, između ostalog i oko nepoštivanja vjerskih sloboda, koje bi svaka država trebala proglasiti. Međutim, upravo nacionalizam takvo nešto ne obećava. S tim u skladu, nuncij u Beču dobiva instrukciju iz Rima o stupanju u prijateljske odnose s predstav-

nicima svih nacija koje su se sada konstituirale u samostalne države. Dobi-
vajući veoma detaljne izvještaje o političkim prilikama, političko-vjerskim,
onima o stanju jugoslavenskih biskupija, Državno tajništvo tijekom 1919.
razvija sve jasnije smjernice u pristupu prema beogradskim vlastima, tim
više što je, unatoč prvotnim dvojabama, opstojnost južnoslavenske države
već tad bila neupitna. S obzirom na veoma velike tenzije na jugoslavenskom
unutarpolitičkom planu, Vatikan zauzima krajnje oprezan i umjeren pri-
stup rješavanju ključnih pitanja. Pokušavajući definirati manevarski pro-
stor u ostvarivanju interesa katoličke crkve, zanimljiva su i vatikanska raz-
matranja vezana uz konačan ustroj nove države: analize s terena predviđa-
ju tri moguća scenarija - konfederaciju Hrvatske i Slovenije s proširenom
Velikom Srbijom, federativno ili centralističko-unitarističko uređenje, gdje
je jedino federalizam jamčio optimalne preduvjete. Centralističko uređenje
pretpostavlja ne samo nedostatak pokrajinskih autonomija već i nepoštiva-
nje vjerskih prava katolika i muslimana. Terenski izvještaji Vatikanu pred-
lažu utjecaj na talijansku politiku, koja bi umanjivanjem pretenzija prema
istočnojadranskom području stvorila okvir za iznalaženje *modus vivendi* sa
susjedom te nasuprot opasnosti ostvarenja Velike Srbije, na taj način dalo
jači zamah pokretu za federalističkim ustrojem Jugoslavije. Iako je njego-
va talijanska odrednica, u kontekstu jugoslavensko-talijanskih tenzija, kod
većine beogradskih vlada stvarala dodatnu averziju prema Vatikanu, upra-
vo je kroz kontekst diplomatskih odnosa s Kraljevinom SHS Rimska kurija,
odolijevajući zamci svog talijanizma, pokazala novu diplomatsku zrelost.
Tako je primjerice i tijekom lokalnog crkvenog spora D'Annunzijeve Ri-
jeke i senjskog biskupa, kojem su tada riječke župe bile podvrgnute, želeći
se odcijepiti od hrvatske crkvene ingerencije, Rimska kurija odbila zahtjev
D'Annunzijeve režima i talijanskog klera čekajući konačno političko rješe-
nje riječkog slučaja. U konačnici, iz pozicije vatikanskih interesa, talijanska
okupacija Istre i Dalmacije kvantitativno je umanjivala broj katolika Kralje-
vine, gdje tada pravoslavno stanovništvo postaje većinsko.

Između nove južnoslavenske države i Rimske kurije najveće političke
tenzije artikulirane su oko pitanja nominacije biskupa od strane svjetovnih
vlasti, agrarne reforme, zakona o reformi osnovnog i srednjeg školstva te
kadroviranja državnog aparata ponajviše pravoslavcima i liberalima. Kato-
ličkim političarima Vatikan preporuča uzajamnu konsolidaciju te djelova-
nje unutar jedinstvene političke grupacije, nasuprot katoličkom političkom
partikularizmu, upravo kao najprihvatljiviji vid nastojanja za ostvarenjem
interesa Crkve. Svećenicima se izričito nalaže apstiniranje od političkog ži-
vota jer se svojim političkim djelovanjem poprilično zanose nacionalistič-

kim principima, što u konačnici paralizira pastoralno djelovanje same Crkve.

Od trenutka kad su počeli izlaziti prvi prijedlozi oko sklapanja konkordata, evidentna je široka prepiska između Vatikana i lokalnih jugoslavenskih crkvenih velikodostojnika, gdje Rim jasno navodi kako sva pitanja u svezi s konačnom redakcijom konkordata upućuje isključivo resorima Rimske kurije, koja u tom ima ekskluzivne ovlasti. Očito je jedan dio episkopata, naviknut na praksu iz prijašnjih vremena, olako shvaćao privilegije dodijeljene austro-ugarskom caru o uplitanju u isključivo crkvena pitanja, koje Sveta Stolica više nije bila voljna dodijeliti i pravoslavnom kralju Srbije, a simptomatična je i opservacija, na koju upozoravaju terenski izvještaji, kako lokalni kler, počevši od najviše hijerarhije, nije ni svjestan stvarne opasnosti koja prijete crkvenoj autonomiji. Tendencija oživljavanja jozefinističkog zakonodavstva, to jest podvrgavanja Crkve interesima državne politike, ocijenjena je nedopustivom. Iz vatikanske perspektive takav rizik koji ograničava kako duhovne tako i vremenite slobode same Crkve bio je prevelik. Za istaknuti je činjenicu da se istovremeno postiže konačan dogovor o podvrgavanju svih regionalnih jugoslavenskih pravoslavnih crkava središnjim organima beogradskog režima.

Analizirajući diplomatske odnose Rimske kurije i Kraljevine SHS od 1918. do 1929., autor u svojoj studiji definira elemente kontinuiteta i diskontinuiteta. Prve predstavlja činjenica da je u cijelom tom razdoblju Državno tajništvo Svete Stolice vodio veliki diplomat, kardinal Pietro Gasparri, dok se drugi elementi prepoznaju u činjenici da su u tom razdoblju pontifikata dvojice papa za ove prostore bili nadležni trojica apostolskih nuncija: prvo Teodoro Valfre di Bonzo djelujući iz Beča, potom beogradski nunciji Francesco Cherubini i Ermengildo Pelleggrinetti. Prva dvojica bili su nunciji Benedikta XV., čiji je pontifikat obilježila tzv. svećenička diplomacija, koncept koji pretpostavlja politiku koja se definirala na stolu Državnog tajništva, na temelju izvještaja apostolskih nuncija. Nakon detaljne analize, autor zaključuje kako je Francesco Cherubini, prvi nuncij u Beogradu, po formaciji i karakteru bio poprilično nedorastao delikatnim jugoslavenskim prilikama. Suprotno vatikanskoj praksi, nije bio polaznik čuvene Papinske diplomatske akademije, a jedino mu je diplomatsko iskustvo bila ne baš zahtjevna misija na Haitiju. Osim toga, u Beograd stiže već poprilično narušena zdravlja, što je dodatno otežavalo njegovu misiju.

S novim papom Pijom XI. energičnije se prionulo rješavanju svih zapreka u obrani prava Katoličke crkve, ujedno nastojeći zaključiti i proces konačnog potpisivanja konkordata. Godine 1922. u Beograd je poslan novi,

srčaniji nuncij, osoba velikog diplomatskog iskustva i najbliži suradnik pape Rattija. S Pellegrinettijevim dolaskom u Beograd diplomatska praksa Svete Stolicе u odnosu na prilike u Jugoslaviji korjenito se mijenja. Državno tajništvo formulira diplomatske note ponajviše prema nuncijevim osobnim smjernicama. Kongregacija za izvanredne crkvene poslove, za razliku od prethodnog Cherubiniјeva razdoblja, više gotovo uopće ne tematizira jugoslavenske prilike. S tim u vezi značajna je obilna arhivska građa – brojna službena i privatna Pellegrinettijeva prepiska – koja je upravo u ovoj studiji prvi put upotrijebljena u historiografske svrhe, prikazujući ujedno Pellegrinettija kao čovjeka iznimne kognitivne i koordinacijske sposobnosti. Iako je diplomatsku aktivnost Svete Stolicе u tom razdoblju ponajviše obilježila aktivnost potonjeg nuncija, on je bio spona između vatikanske hijerarhije i jugoslavenskog episkopata, koji je također bio aktivno uključen u definiranje kurijalne politike spram Beograda. Unatoč svemu, ostvarivanje velikih dogovora sa službenim Beogradom između 1918. i 1929. nije bilo moguće postići. Glavni su razlog tomu česte političke krize i nestabilnost jugoslavenskih vlada, često vrlo neprijateljski raspoloženih prema Katoličkoj crkvi, posebno kad je riječ o srpskim radikalima. Isto tako, iz beogradske perspektive odnosi sa Svetom Stolicom na međunarodnom planu bili su od sekundarne važnosti u odnosu na relacije s ostalim europskim i izvan-europskim zemljama. Glavni protagonisti katoličke fronte, posebno nuncij Pellegrinetti, provodili su tzv. politiku čekanja. Iako su službeni pregovori oko potpisivanja konkordata započeli 1925. godine, do njegove realizacije doći će tek 1935., i to u nekom drugom kontekstu međunarodnih odnosa.

Iz svega navedenog proizlazi vrlo studiozan okvir koji zasigurno upotpunjuje historiografsku prazninu glavne istraživačke teme. Neupitna je vrijednost ovakve studije utemeljene na iznimno velikom broju arhivskog materijala. Međutim, budući da se autor tijekom izlaganja često služi metodom doslovnog citiranja arhivske građe, teško se oteti dojmu o nedovoljnoj kontekstualizaciji onoga o čemu dokumenti pripovijedaju. U svakom slučaju, naslov dopušta ne samo poznavanje osnovnih elemenata vatikanskih perspektiva vezanih uz složene odnose s Beogradom već se definiranjem tzv. katoličkog pitanja Kraljevine SHS obogaćuje i mnogo širi kontekst odnosa države i Crkve u poslijeratnom razdoblju povijesti europskih zemalja sve do pojave Velike gospodarske krize. Nadamo se da će ovaj veoma vrijedan doprinos poznavanju kako nacionalne tako i regionalne povijesti 20. st. što prije doživjeti i svoj hrvatski prijevod.

Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 2013., 295 str.

Interes koji prof. dr. sc. Josip Vrandečić tijekom svoje znanstvene karijere pokazuje za povijest Dalmacije i istočnojadranskog priobalja očito ne jenjava. Svoje dosadašnje historiografsko iskustvo, vezano za ranonovovjekovnu jadransku povijest, upotpunio je najnovijom studijom, utemeljenom ponajviše na doista izvanrednoj arhivskoj građi. Riječ je o posebnom rukopisnom fondu fra Danijela Zeca, s početka 20. st., pohranjenu u Državnom arhivu u Zadru, koji je taj dalmatinski franjevac producirao nakon studijskog boravka u Tajnom vatikanskom arhivu, gdje je iz registara mletačke nuncijature, unutar arhivskog fonda Državnog tajništva, osobno preuzeo one retke koji se odnose na povijest mletačko-osmanskih ratova u Dalmaciji.

Ova monografija Josipa Vrandečića kronološkim slijedom, gotovo dnevničkim stilom, doista brojnim arhivskim navodima ukazuje na simptomatične procese burnog istočnojadranskog *cinquecenta*, posebno dramatičnog *seicenta* te brojne reference, koje autor problematizira kao razvojne fenomene mirnog istočnojadranskog *settecenta*, posvjedočene temeljem detaljnih relacija mletačkog Apostolskog nuncija, kojima se permanentno izvještava Državno tajništvo u Rimu, živo zainteresirano za svaku pristiglu vijest s istočnojadranskog predziđa, čija se sudbina, u kontekstu kršćansko-osmanskog sraza, reflektira i na Apeninski poluotok. Autor se posebno fokusira na dalekosežne posljedice koje je ranonovovjekovna europska vojna revolucija ostavila na istočnojadranskoj mletačkoj dominiji, pridavajući im kudikamo veću važnost od dosadašnje historiografije. Provodeći program vojnog osuvremenjivanja izgradnjom bastionskog sustava, uporabom vatrenog oružja, pojačanom logistikom te reorganizacijom vojnih rodova, kojima osmanske formacije i fortifikacije više nisu bile dorasle, Venecija će u nepunih pola stoljeća uspjeti potisnuti Osmanlije podalje od zidina priobalnih gradova, dosta dublje u dalmatinsko zaleđe, iza dinarskog planinskog lanca. Izvještaji mletačke nuncijature ukazuju na brojne aspekte istočnojadranske novovjekovne povijesti: sam tijek i posljedice već spomenute nove mletačke vojne politike na istočnoj obali Jadrana, ali i ulogu i važnost Rimske kurije u njezinoj provedbi. Vidljive su i posljedice krize osmanske ekonomije i timarskog sustava, koje su se odrazile i na vojno-obrambene mogućnosti Osmanlija. Pri tome je evidentna i činjenica da je domaće kršćansko stanovništvo, kao nikad prije ni poslije, vođeno zajedničkim ci-

ljem, stupilo u tijesan odnos s mletačkim vlastima te zajednički doprinijelo tom velikom uspjehu. Ovako artikulirani procesi odvijali su se postupno, u dužem vremenskom slijedu, uvjetovani širim političko-ekonomskim faktorima. U skladu s tim, monografija je koncipirana u tri glavna dijela. Prvim dijelom, koji autor periodizacijski definira kao razdoblje tzv. bastionske tranzicije, studija obuhvaća interval od prvih desetljeća 16. st. i najveće osmanske ekspanzije u Dalmaciji, velikih mletačkih poraza i frustracija sve do epizode Kandijskog rata, kada utjecaj vojne revolucije i prisutnost lokalnog stanovništva u protuturskim akcijama počinju davati prve rezultate i pokazivati drugačiji odnos snaga na ratištu. Drugi dio, pod naslovom Vojni zamah, referira se na znatniji vojni uspjeh i teritorijalne dobitke, koje je Republika ostvarila tijekom Morejskog rata, kad se logistika prethodno provedene tzv. vojne revolucije spletom okolnosti poklopila i s konačno realiziranim konceptom morlačke podaničke vojske. Treći dio knjige zaključno problematizira ključne društvene, političke te gospodarske procese koji su obilježili istočnojadransko 18. st., pokazavši se kao nerealizirani projekt, kojemu je prethodno stoljeće i pol stvorilo solidan temelj. Onovremena je istočnojadranska stvarnost, zapravo, samo dodatno potvrdila potpunu anakronost Mletačke Republike, tijekom razdoblja koje obilježavaju veliki europski modernističko-integracijski procesi.

Povijest papinske diplomacije duga je i slojevita. Njezina povijesna opravdanost proizlazi iz same potrebe funkcioniranja Crkve, odnosno komunikacije njezinih središnjih organa i lokalnih crkvenih organizacija. Kako je rastao dijapazon crkvenih ingerencija, tako se razvijao i administrativni aparat zapadne Crkve. Papinska se izaslanstva nisu zanimala samo za slučajeve duhovne, odnosno crkvene naravi, već i one izrazito političke. Povijest stalnih diplomatskih predstavništava počinje upravo na pragu novovjekovlja, krajem 15. st., kada se upravo u cezaropapističkom Rimu pojavljuju prva takva predstavništva. Sukladno tomu, tijekom 16. st. razvija se i mreža papinskih stalnih diplomatskih predstavništava pri najvažnijim političkim centrima Apeninskog poluotoka, ali i ostatka Europe. Od svojeg utemeljenja, početkom 16. st., mletačka je nuncijatura istočnojadransku obalu uvijek držala u središtu svojih interesa, poglavito s približavanjem i jačanjem osmanske prijetnje. Mletački su nunciji izvješćima, koja su primali i dalje odašiljali na obale Tibera, budno pratili dalmatinsku i istočnojadransku stvarnost. Rimski su prvosvećenici tijekom 16. st. ljudstvom, novcem i hranom obilno i nesebično pomagali obranu levantskog mletačkog posjeda, poglavito istočnojadranskog, koji je, zapravo, bio predstraža apeninskih obala. Križarski inspiriran, Rim je agilnije branio kršćanske pozicije, uvjer-

ljivije i od same Venecije, premda se radilo o neposrednoj ugrozi i obrani mletačkog prekomorskog dominija. Iako od druge pol. 16. st. zauzimaju neutralan i pragmatičan stav prema Osmanlijama, Mlečani već tada počinju realizirati vojno osuvremenjivanje, to jest fortifikacijski redizajniraju primorske gradove i izvangradske značajnije utvrde te ih logistički reorganiziraju u najširem smislu, u kontekstu čega je posebno značajna inicijativa uklapanja lokalnog i prebjeglog morlačkog stanovništva u regularne mletačke postrojbe. Kandijski je rat u 17. st. pokazao veliku obrambenu prednost novog bastionskog sustava, ali i brojne nedostatke. Zbog provođenja pogubne tzv. politike "spaljene zemlje", pretpostavljajući rušenje svih izvangradske infrastrukture, u strahu da ne posluže neprijatelju, istovremeno je onemogućen oslonac u obrani i zadržavanju oslobođenih prostora u zaleđu. Budući da je mletački senat tijekom Morejskog rata strateški bio više fokusiran na peloponeški posjed, gdje je, za razliku od prethodne kandijske epizode, usmjerena većina europskih plaćeničkih postrojbi, istočnojadranski se posjed ovaj put morao ponajprije osloniti na lokalno stanovništvo i morlačke prebjegce, koji su, motivirani od strane *Serenissime*, uvelike pridonijeli značajnom istočnojadranskom uspjehu kršćana. Jedan od autorovih ciljeva je ovom studijom, suprotno stavu tradicionalne historiografije, ukazati i na mletački poduzetnički duh ostvaren na istočnojadranskom dominiju. Iako ponajprije vojnog karaktera, znatna mletačka ulaganja tijekom 16. i 17. st. djelovala su integrativno i u gospodarskom i društvenom kontekstu. Međutim, tijekom stoljeća koje slijedi Venecija očito nije bila spremna iskoristiti taj zamah ni u političkom, društvenom ni gospodarskom smislu te poduzeti sljedeći integrativni iskorak, primjeren 18. st. Pokazala se starom anakronom kolonijalnom silom, a jedini je komercijalni interes vidjela u posjedovanju izdvojenih jadranskih luka.

Kao što se ranije sinteze dalmatinske povijesti temelje ponajviše na domaćoj arhivskoj građi, tako činjenica da se ova monografija već i svojim naslovom referira na arhivsku građu nedalmatinske provenijencije sugerira svježinu nove i drugačije percepcije. Ovom monografijom ispravljena je i metodološka pogreška fra Danijela Zeca, počinjena početkom prošlog stoljeća. Vlastitim istraživanjem istih, doduše, u međuvremenu resistematiziranih vatikanskih arhivskih fondova, istrgnutu građu autor nanovo sagledava u svom prirodnom arhivskom okružju, nadopunjujući tako crtice iz ranonovovjekovne dalmatinske povijesti kontekstom šire, mediteranske i europske te diplomatske, političke i crkvene povijesti. Definirajući razloge i dosege vojne revolucije, poentirajući također i na sva ograničenja i ne-realizirane mogućnosti ne samo velikih vojnih uspjeha već i širih društve-

no-gospodarskih procesa, a sve utemeljeno na brojnim vrelima, recentnim domaćim i stranim bibliografskim izvorima, najrecentniji naslov prof. dr. Josipa Vrandečića znatno obogaćuje dosadašnja saznanja o ranonovovjekovnoj povijesti Dalmacije. Fokusirajući se na nekoliko značajnih fenomena, autor je ovom studijom dao obol ne samo hrvatskoj historiografiji - na primjeru Dalmacije i ostatka mletačkog jadranskog posjeda izoštrava se koncept europske vojne revolucije, istovremeno konkretiziraju i nadopunjuju saznanja ključnih političkih, gospodarskih i društvenih procesa, kako povijesti Mletačke Republike, tako i Osmanskog Carstva. Ujedno, veoma zorno ističe činjenicu kako kroz povijest doista turbulentnih mletačko-papinskih odnosa njihovi međusobni interesi nikad prije nisu bili tako uspješno usklađeni kao u Dalmaciji, od razdoblja Kandijskog rata nadalje. Ovaj naslov zasigurno nadahnjuje i otvara trasu novim historiografskim istraživanjima.

PRILOZI

Prilog 1.

Diplomski radovi obranjeni na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu od akad. god. 2008./2009. do akad. god. 2013./2014.

Red. broj	Ime i prezime studenta/studentice	Studij*	Mentor/ Mentorica	Naslov diplomskog rada	Datum obrane
1.	ANĐELA VLADISLAVIĆ	ENG-POV	N. Bajić-Žarko	Sutivanske crkve - arhivi i bratovštine	26. 3. 2009.
2.	SVETLANA LJUBIĆ	ENG-POV	N. Bajić-Žarko	Glazbeni i kazališni život u Splitu u drugoj polovici 19. stoljeća	6. 5. 2009.
3.	ANA SEDLAR	HRV-POV	J. Jeličić-Radonić	Topografija antičke Salone	1. 7. 2009.
4.	TIHANA ŠKORIĆ	TAL-POV	M. Trogrlić	Politički portret Mihovila Pavlinovića	7. 7. 2009.
5.	PAULINKA VULIĆ	HRV-POV	A. Jakir	Bleiburg i križni put 1945. godine	21. 7. 2009.
6.	STIPE BULIĆ	HRV-POV	N. Bajić-Žarko	Običaji i vjerovanja u Dalmatinskoj zagori	22. 9. 2009.
7.	JELENA PRNJAK	TAL-POV	N. Bajić-Žarko	Splitske bratovštine s posebnim osvrtom na bratovštinu Sv. Duha	22. 9. 2009.
8.	TINA IVANIŠEVIĆ	HRV-POV	J. Jeličić-Radonić	Colonia claudia aequum	29. 9. 2009.
9.	DARKO PEREŽA	HRV-POV	J. Jeličić-Radonić	Istraživači Salone u XIX. stoljeću	26. 1. 2010.
10.	IVAN MARIĆ	HRV-POV	B. Kuntić-Makvić	Silvanova sveta mjesta u Saloni	27. 2. 2010.
11.	ANA JERKOV	HRV-POV	J. Jeličić-Radonić	Gradska vrata i bedemi na istočnoj obali Jadrana	15. 7. 2010.
12.	JAKOV KARADJOLE	ENG-POV	T. Jakovina	Propaganda kroz "Signal" 1941.-1945.	15. 7. 2010.
13.	IVANA MARČETA	TAL-POV	A. Jakir	Međunarodno priznanje RH	16. 7. 2010.
14.	MIRNA SMOLJO	HRV-POV	E. Miloš	Prisutnost Francuza u Dalmaciji	23. 9. 2010.
15.	KLARA DONELLI	HRV-POV	J. Vrandečić	Lepantska bitka i dalmatinske komune	30. 9. 2010.
16.	TINA MILUN	TAL-POV	J. Vrandečić	Splitski lazaret u žarištu međunarodne trgovine	30. 9. 2010.
17.	IVA VUKAS	ENG-POV	J. Vrandečić	Drugi morejski rat - sukobi Mlečana i Turaka u Dalmaciji	24. 11. 2010.

***Kratice studija:**

POV= Povijest; P.U. Povijest umjetnosti; HRV= Hrvatski jezik i književnost; ENG = Engleski jezik i književnost; TAL= Talijanski jezik i književnost; FIL= Filozofija. Na ovim podacima zahvaljujem djelatnicama naše studentske referade gospođama Antoniji Šošić i Ivani Selak.

18.	IVANA ĐEVOIĆ	HRV-POV	B. Kuntić-Makvić	Kalijin natpis kao povijesni izvor i prevoditeljski izazov	26. 11. 2010.
19.	IVANA TUCAK	TAL-POV	J. Vrandečić	Utjecaj Napoleonovog režima na intelektualni život u Europi	19. 9. 2011.
20.	IVANA JUGINOVIĆ	ENG-POV	J. Vrandečić	Austro-ugarska nagodba u zrcalu tiska Velike Britanije	14. 3. 2012.
21.	JELENA LIJIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Školstvo u Dalmaciji za vrijeme Francuza	11. 7. 2012.
22.	PETRA BURILLO	ENG-POV	J. Vrandečić	Prva Ruska revolucija 1905. u dalmatinskom tisku	26. 9. 2012.
23.	ANDREA VUKIĆ	ENG-POV	N. Cambi	Dioklecijan i Split	27. 9. 2012.
24.	VIŠNJA KALEBIĆ	ENG-POV	J. Vrandečić	Trgovački život Splita na početku 17. stoljeća	29. 10. 2012.
25.	MAJA LEDENKO	ENG-POV	J. Vrandečić	Cezar, neokrunjeni car	25. 9. 2013.
26.	JASNA PANIKO	HRV-POV	D. Markovina	Francuzi u Dalmaciji (1806.-1814.)	19. 12. 2013.
27.	FANIKA ŠIMOVIĆ	ENG-POV	A. Jakir	Ing. Viktor Morpurgo i rad emigrantskog odbora u spašavanju židovskih izbjeglica 1942. i 1943. godine	23. 9. 2010
28.	ANTONIJA MATIĆ	HRV-POV	M. Trogrlić	Sinj i njegovo pučanstvo u svjetlu matičnih knjiga od 1870.-1880.	27. 10. 2010
29.	TONI SANTRIĆ	ENG-POV	A. Jakir	Split u prvim godinama Francuske uprave (1806.-1809.)	26. 1. 2011
30.	JURE KULIŠIĆ	POV-FIL	A. Jakir	Hrvatsko-muslimanski politički i vojni odnosi u Bosni i Hercegovini 1991.-1994.	28. 2. 2011
31.	DOMAGOJ KUZMANIĆ	POV-FIL	A. Jakir	Uloga Jugoslavenske narodne armije u Srbiji u pripremi i provođenju srpske pobune u Hrvatskoj	24. 5. 2011
32.	DRAGO ŠARIĆ	POV-FIL	A. Jakir	Značajke gospodarskog, društvenog i političkog razvitka Šibenika u razdoblju 1873. do 1921. godine	6. 7. 2011
33.	MARIJAN BULJAN	HRV-POV	A. Jakir	Političke stranke u Splitu od 1918.-1929.	6. 7. 2011
34.	ANA PERIĆ	ENG-POV	J. Vrandečić	Dalmatinski prosvjetiteljski krug i njihova djela: djelovanje splitskih i trogirskih fiziokrata	14. 9. 2011
35.	ANTONIJA PERIĆ	POV-FIL	A. Jakir	Imotska krajina u <i>Narodnom listu</i> (1900. godište)	7. 10. 2011

36.	BRANKA DESPOTUŠIĆ	HRV-POV	M. Trogrlić	Ilirske <i>Narodne novine</i> iz 1836. godine (povijesni kontekst i jezična analiza)	27. 1.2012
37.	NIKOLINA KNEZOVIĆ	ENG-POV	M. Trogrlić	Prvi svjetski rat i trijalistička koncepcija preustroja Austro-ugarske monarhije na stranicama splitskog lista <i>Pučke novine</i> (1914.-1915.)	21. 3.2012
38.	JELENA MARUŠIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Razvoj splitskog fortifikacijskog sustava	21. 03.2012
39.	IVAN FISTANIĆ	POV-P.U.	J. Vrandečić	Kliški sandžak (1537.-1699.)	11. 4.2012
40.	TEA LUBURIĆ	POV-FIL	T. Raukar	Kazneno pravo splitske komune u srednjem vijeku	24. 5. 2012
41.	KRISTINA JANJIŠ	POV-P.U.	M. Trogrlić	“Mladost” poučno-zabavni list za organizaciju seljačke i radničke mladeži u katoličkoj Hrvatskoj (1910.-1913.): sadržaj, ideje i pogledi	16. 5. 2012
42.	IVANA NIKOLIĆ	ENG-POV	J. Vrandečić	Veliki Dubrovački potres iz 1667. i njegove posljedice	11. 7. 2012
43.	BRANKA BADER	ENG-POV	J. Vrandečić	Sinj i Cetinska krajina za vrijeme “Malog rata” (1714.-1718.)	11. 7. 2012
44.	MARIO ŠIMUNDIĆ	HRV-POV	A. Jakir	Bruno Bušić i ideja samostalne Hrvatske	18. 7. 2012
45.	JOSIPA FAVRO	HRV-POV	A. Jakir	Kulturni i urbani razvoj grada Korčule 1945.-1990.	29. 8. 2012
46.	ANDRIJANA PERKOVIĆ-PALOŠ	TAL-POV	A. Jakir	Vlada demokratskog jedinstva	19. 9. 2012
47.	VICKO BARTULOVIĆ	FIL-POV	A. Jakir	Raspad Jugoslavije	19. 9. 2012
48.	IVAN TOMELJAK	P.U.-POV	A. Jakir	Daytonski sporazum 1995. (završni čin podjele BIH)	28. 9. 2012
49.	RAJKO STOJANAC	FIL-POV	A. Jakir	Slom kraljevine Jugoslavije	28. 9. 2012
50.	ERNA ŠARIĆ	PED-POV	A. Jakir	Položaj žena u hrvatskoj za vrijeme socijalizma	10. 10. 2012
51.	ANTONELA JOVIĆ	HRV-POV	A. Jakir	Sociološki fenomen novog vala u Jugoslaviji	17. 10. 2012
52.	ANTONIA ČIZMIĆ	HRV-POV	A. Jakir	Konkordat između kraljevine Jugoslavije i Vatikana i njegov odjek u javnosti	18. 10. 2012

53.	ANA DUVNJAK	HRV-POV	M. Domazet	Socijalne prilike u Kaštelima u prvim desetljećima 20. stoljeća	23. 10. 2012
54.	RENATO KLEIN	ENG-POV	J. Vrandečić	Ustanak pučana hvarske komune 1510.-1514.	29. 10. 2012
55.	IVOR IGREC	P.U-POV	J. Vrandečić	Kliški sandžak	14. 2. 2013
56.	DUJE JAKOVČEVIĆ	P.U-POV	J. Vrandečić	Schönerer i uspon austrijske desnice do 1914. godine	15. 2. 2013
57.	TONI LAZARUŠIĆ	FIL-POV	A. Jakir	Sukob Tito-Staljin	27. 3. 2013
58.	KRISTINA TARAŠ	HRV-POV	A. Jakir	Četvrta gardijska brigada u Domovinskom ratu	17. 7. 2013
59.	IVANA JURIC	HRV-POV	A. Jakir	Općina Muć u XX. stoljeću	17. 7. 2013
60.	KREŠIMIR GRČIĆ	ENG-POV	A. Jakir	Život i djelovanje zagrebačkog nadbiskupa kardinala Alojzija Stepinca	17. 7. 2013
61.	FENKA ŽUANIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Viška bitka u <i>Narodnom listu</i>	18. 9. 2013
62.	NATAŠA MASLEK	TAL-POV	A. Jakir	Pelješac u 20. stoljeću	20. 9. 2013
63.	IVO MUSULIN	ENG-POV	A. Jakir	Organizacija Pionira i SKOJ-a u Splitu i Dalmaciji od 1945. do 1989. godine	20. 9. 2013
64.	VERICA REKIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Transformacija povijesnog lika Vlada Tepeša	20. 9. 2013
65.	MARIJA PLAZIBAT	POV-P.U	J. Jeličić -Radonić	Arheološka istraživanja don Frane Bulića u Saloni	23. 9. 2013
66.	DINO FABJANČIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Habsburgovci i Srbija od 1689. do 1739. godine	27. 9. 2013
67.	ŽELJANA MENĐUŠIĆ	P.U-POV	A. Jakir	Ustavna reforma 1971. godine	25. 9. 2013
68.	JOSIPA SOVULJ	HRV-POV	A. Jakir	Suđenje Alojziju Stepincu	25. 9. 2013
69.	MARINA JAKIĆ	HRV-POV	A. Jakir	Paralelni svjetovi. O nekim socijalnim i gospodarskim problemima u Republici Srpskoj Krajnji u svjetlu slobodne države	25. 9. 2013
70.	NATALIJA KANJUGOVIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Zdravstvo i socijalna skrb dalmatinskih komuna u srednjem vijeku	27. 9. 2013
71.	JOSIPA MIHOVILOVIĆ	HRV-POV	J. Vrandečić	Pariška komuna 1871. u <i>Narodnom listu</i>	15. 11. 2013
72.	JOSIP BURIĆ	ENG-POV	A. Jakir	Hrvatsko-muslimanski sukob u BiH	31. 1. 2014.

Prilog 2.

Izdanja Odsjeka za povijest

Dalmatien als europäischer Kulturraum: Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien "Dalmatien als Raum europäischer Kultur synthese" (Bonn, 6.-10. Oktober 2003) und "Städtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europäischen Kulturraums" (Bonn, 9.-13. Oktober 2006) / Herausgegeben von Wilfried Potthoff, Aleksandar Jakir, Marko Trogrlić, Nikolaos Trunte

Split : Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest = Philosophische Fakultät in Split, Abteilung für Geschichte, 2010.

663 str.

ISBN: 978-953-7395-32-2

Zbornik radova okuplja trideset radova iz Hrvatske, Njemačke, Italije i Mađarske koji su izloženi na dva međunarodna znanstvena simpozija: *Dalmatien als Raum europäischer Kultursynthese* održanom u Bonnu od 6. do 10. listopada 2003. i *Städtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europäischen Kulturraums* održanom u Bonnu od 9. do 13. listopada 2006. godine na temu kulturne povijesti Dalmacije.

Zbornik Stijepa Obada / uredništvo Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, Ante Bralić, Mislav Elvis Lukšić Zadar : Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru : Zavod za povijesne znanosti HAZU ; Split : Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu; Zagreb : Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, 2010.

795 str.

ISBN: 978-953-7237-77-6

Zbornik radova povodom 80. godišnjice života prof. dr. Stijepa Obada, umirovljenog redovitog sveučilišnog profesora čini predgovor Josipa Vrandečića, 13 radova posvećenih profesoru Obadu pod naslovom *Profesor, znanstvenik, promicatelj hrvatske baštine*, skupina od 22 znanstvena rada objedinjena pod naslovom *Novovjekovni prinosi*, te opširna bibliografija profesora Obada. Sadržaj zaključuju kratki životopisi suradnika, te kazalo osobnih imena i zemljopisnih pojmova.

Dalmacija za francuske uprave (1806.-1813.) = La Dalmatie sous l'administration française (1806-1813) : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 18. do 19. rujna 2006. u Splitu : = Actes du colloque scientifique international tenu à Split les 18 et 19 septembre 2006 / uredili, sous la direction de Marko Trogrlić i Josip Vrandečić Split : Književni krug : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2011. 463 str.

(Biblioteka Knjiga Mediterana ; 63)

ISBN: 978-953-163-346-8

Zbornik radova *Dalmacija za francuske uprave (1806.-1813.)* je zbir radova predstavljenih na međunarodnom znanstvenom skupu održanom u Splitu, u rujnu 2006. godine, u sklopu obilježavanja dvjestogodišnjice francuske uprave u Dalmaciji i uspostave Ilirskih provincija. Zbornik upoznaje čitatelje s utjecajem francuske vlasti na području Dalmacije u razdoblju od 1806.-1813. godine.

Stari Grad na Hvaru - otočni grad na razmeđu 19. i 20. stoljeća / Mladen Domazet

Stari Grad : Muzej Staroga Grada ; Split : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2011.

167 str.

ISBN: 978-953-56786-0-1

Autor, na temelju izvorne arhivske građe, obrađuje povijest Staroga Grada od 1887. do 1914. godine. Opisuje kraj gospodarskog prosperiteta zasnovanog na vinogradarstvu i trgovini vinom, soljenom ribom i žitaricama vlastitim jedrenjacima na Jadranu i Sredozemlju kao i urbanistički polet i razvoj uslužnih djelatnosti. Devedesetih godina 19. st. započinje dugotrajna gospodarska kriza koja je potakla Starograđane na iseljavanje u prekomorske zemlje.

Povijesna vrela i pomoćne znanosti / Vicko Kapitanović

Split : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2012.

463 str.

(Udžbenici Sveučilišta u Splitu = Manualia Universitatis studiorum Spalatensis)

ISBN: 978-953-7395-40-7

Knjiga je, popraćena mnogobrojnim ilustracijama, opskrbljena osnovnom literaturom i dodatkom podataka praktične naravi, zamišljena kao pripomoć u razumijevanju povijesnih vrela. Namijenjena je povjesničarima, istraživačima i studentima kao pomagalo u profesionalnom povjesničarskom radu.

HISTORIJSKA GEOGRAFIJA HRVATSKE

Nikola Glamuzina
Akademska godina 2012./2013.

Historijska geografija Hrvatske / Nikola Glamuzina
Split : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest 2012. [web-izdanje]
90 str.

ISBN: 978-953-7395-45-2

Historijska geografija spona je između geografije i povijesti jer istraživanja iz područja povijesti obično imaju geografsku dimenziju, dok geografska istraživanja često imaju i povijesnu dimenziju. Skripta *Historijska geografija Hrvatske* iz znanstvene grane Društvena geografija priređena je za preddiplomski studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Splitu. U njoj je, ističući geografsku dimenziju, prikazan povijesni pregled i analiza ljudskoga društva na području Hrvatske od prapovijesti do kraja 20. stoljeća.

Massimiliano Valente
DIPLOMAZIA
PONTIFICIA
E REGNO DEI SERBI,
CROATI E SLOVENI
(1918-1929)

Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi Croati e Sloveni
(1918-1929) / Massimiliano Valente

Split : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2012.
332 str.

(Izdanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu = Editions Facultatis philosophicae Universitatis Spalatensis)

ISBN: 978-953-7395-43-8

Knjiga *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi Croati e Sloveni (1918-1929)* (Papinska diplomacija i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) (1918-1929) Massimiliana Valentea s Europskog sveučilišta u Rimu (Università Europea di Roma) nudi prikaz složenih odnosa između države i Crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. S gledišta Vatikana sagledavaju se i objašnjavaju događaji, prilike i protagonisti kraljevine Karađorđevića.

Josip Vrandečić
BORBA ZA JADRAN
U RANOM NOVOM VIJEKU:
MLETAČKO-OSMANSKI RATOVI U
VENECIJANSKOJ NUNCIJATURI

Borba za Jadran u ranom novom vijeku : mletačko-osmanski
ratovi u venecijanskoj nuncijaturi / Josip Vrandečić

Split : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2013.
295 str.

(Izdanja Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu = Editiones Facultatis Philosophicae Universitatis Spalatensis. Monographiae Facultatis Philosophicae Spalatensis)

ISBN: 978-953-7395-52-0

Knjiga je nastala na temelju spisa dalmatinskog franjevca fra Danijela Zeca koji su pohranjeni u Državnom arhivu u Zadru. Te spise je autor usporedio s izvornim tekstovima iz Tajnog vatikanskog arhiva i na temelju toga ispričao priču o Dalmaciji pod mletačkom vlašću.

Vicko Kapitanović (ur.), Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću

Split : Kulturni sabor Zagore; Split : Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest; Šibenik : Veleučilište u Šibeniku, Izdanja Veleučilišta, Split, 2013.

368 str.

ISBN 978-953-7395-57-5

Upoznavanje religioznosti nekoga društva vodi potpunijem poznavanju toga istog društva. Religiozne spoznaje pomažu boljem shvaćanju okoline. Pomažu shvatiti kako je čovječanstvo i misaono odrastalo; kako se duhovno i kulturno razvijalo; koje je i kakve prepreke proživjelo kroz stoljeća; što nosimo kao duhovni usud, baštinu, teret ili olakšanje. Omalovažavanje i zanemarivanje tih spoznaja vodi duhovnom sakaćenju društva i otežava razumu prirodan razvoj misli, što ponekad vodi i političkim suprotstavljanjima. Ovaj zbornik radova – plod znanstvenih istraživanja zanesenjaka koji su u nj utkali ljubav, trud i vrijeme – pokazuje kako su vjera i vjerovanja od starine pratili misaoni, kulturni, pa i gospodarski razvoj društva.

Izabrani spisi Ive Tartaglie / uredili Aleksandar Jakir i Norka Machiedo-Mladinić

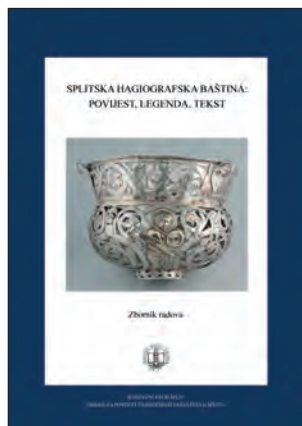
Split : Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2013.

436 str.

(Izdanja Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu = Editiones Facultatis philosophicae Universitatis Spalatensis. Monographiae Facultatis Philosophicae Spalatensis)

ISBN: 978-953-7395-54-4

U djelu *Izabrani spisi Ive Tartaglie* obuhvaćeni su njegovi spisi nastali u periodu od 1900. do 1945. godine u kojima su izraženi njegovi politički pogledi. Spisi predstavljaju svojevrsan presjek kroz društvenu povijest Dalmacije i Splita u prvim desetljećima 20. stoljeća, ali sadrže i snažni osobni pečat jednog od najobrazovanijih hrvatskih političara toga vremena.

Splitska hagiografska baština : povijest, legenda, tekst : zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011. : [u okviru programa međunarodne manifestacije] Knjiga Mediterana / uredili Joško Belamarić, Bratislav Lučin, Marko Trogrlić i Josip Vrandečić.

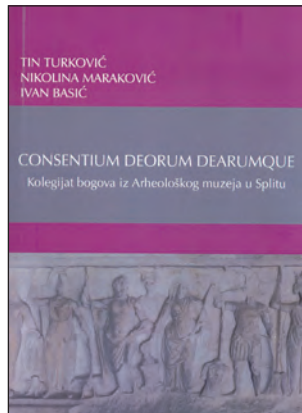
Split : Književni krug : Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2014.

534 str.

(Prinosi i rasprave = Contributiones et studia ; 4) (Biblioteka Knjiga Mediterana ; 76)

ISBN: 978-953-163-394-9 ISBN: 978-953-7395-56-8

Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu od 26. do 27. rujna 2011. godine donosi 21 rad na temu splitske hagiografske baštine na hrvatskom i talijanskom jeziku. Legende kasne antike i srednjega vijeka promatrane su u povezanosti s drugim, prije svega povijesnim, arheološkim i epigrafskim vrelima za ranu povijest salonitansko-splitske Crkve, ali i u širem kontekstu hrvatske i latinske pismenosti. Pluridisciplinarni pristup temi omogućili su prilozi hagiologa, filologa, povjesničara, arheologa, epigrafičara, teologa i liturgičara, povjesničara književnosti te povjesničara umjetnosti i glazbe.

Consentium deorum dearumque. Kolegijat bogova iz Arheološkog muzeja u Splitu / Tin Turković, Nikolina Maraković, Ivan Basić

Zagreb-Split : Filozofski fakultet u Zagrebu – FF-Press : Filozofski fakultet u Splitu, 2014.

144 str.

ISBN: 978-953-175-473-6

Knjiga predstavlja osvrt na temu prikaza kolegijata bogova u doba Principata. Tema je dosad bila obrađivana tek u nekolicini radova, uglavom vrlo fragmentarno. Knjiga je zamišljena tako da popuni određene lakune u promišljanju ove specifične ikonografske sheme, koncentrirajući se prvenstveno na ulomak s prikazom bogova iz Arheološkog muzeja u Splitu.

Recenzenti radova u Zborniku / Peer reviewers

Višeslav ARALICA (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu)

Ivan BASIĆ (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Splitu)

Irena BENYOVSKY LATIN (Hrvatski
institut za povijest, Zagreb)

Ante BRALIĆ (Odjel za povijest,
Sveučilište u Zadru)

Stjepan ĆOSIĆ (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Splitu)

Tomislav GALOVIĆ (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu)

Željko HOLJEVAC (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu)

Zdravka JELASKA MARIJAN (Hrvatski
institut za povijest, Zagreb)

Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ (Odsjek za
povijest, Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu)

Anamarija KURILIĆ (Odjel za povijest,
Sveučilište u Zadru)

Ivan MAJNARIĆ (Odjel za povijest,
Hrvatsko katoličko sveučilište,
Zagreb)

Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL (Odsjek
za povijest, Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu)

Željko MILETIĆ (Odjel za arheologiju,
Sveučilište u Zadru)

Dino MILINOVIĆ (Odsjek za povijest
umjetnosti, Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu)

Hrvoje PETRIĆ (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu)

Ana PLOŠNIĆ ŠKARIĆ (Institut za
povijest umjetnosti, Zagreb)

Petar SELEM (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu)

Nikša STANČIĆ (Hrvatska akademija
znanosti i umjetnosti, Razred za
društvene znanosti)

Ivica ŠUTE (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu)

Marko TROGRLIĆ (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Splitu)

Nenad VEKARIĆ (Zavod za povijesne
znanosti HAZU u Dubrovniku)

Inga VILOGORAC BRČIĆ (Odsjek za
povijest, Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu)

Josip VRANDEČIĆ (Odsjek za povijest,
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Splitu)

Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN (Odsjek
za povijest, Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu)

Kazalo imena

A

Abd al-Malik kalif 159
Abramić, Mihovil 110
Absil, Michel 113
Acović, Dragomir M. 284, 286
Adamček, Josip 335
Agatić, Ivan Krstitelj 329
Agičić, Damir 41
Agron kralj 60
 Teuta 60
Ahrweiler, Hélène 167
Aicher, Otl 541
Akmadža, Miroslav 183
Albert notar 241
Alberti, Matija kanonik 313
Alberti, Petar knez 412
Aldobrandini, Ippolito 558
Alegretijev, Mihovil krznar 247, 258
Alexander, Paul J. 157, 158
Aleši, Andrija klesar 269
Alfirević, Silvije 503
Alföldy, Geza 112, 113, 115, 120
Aličić, Ahmed 349
Alilović, Gargo 351
Alkimah 95
Alkizon biskup 172, 188, 190
Ambrozije sv. 208
Amézola (Amésquita) rod 296
Amézola, Pedro de 296
 Carlos don sin 296-298
 Ana Maria supruga 296
 Felipa kći 297
 Sicila 297
 Dionizije sin 297, 298
 Giovanna kći 297, 298
 Juan de Velasco suprug 297
Amidon, Philip R. 181

Amrani, Yossi 41
Anastazija sv. 199, 200, 211
Anastazije nadbiskup 189-191
Anastazije patrijarh 157
Anastazije Bibliotekar 155
Anastos, Milton V. 154, 157, 158
Ančić, Mladen 197, 204, 211, 240, 241
Ančić, Nediljko A. 310
Anderson, Benedict 454, 457
Andreis, Mladen 240, 244
Andrić, Tonija 36, 74, 75, 82, 239, 262, 271
Andrija biskup (Nikopol) 172, 184, 190
Andrija biskup (Prevalitana) 177
Andrija prior 202
Andrijašević, Dominik biskup 316
Andrioupolou, Vera 275
Andromah 99
Anđelić, Pavao 349
Anđelinović, Berislav 469, 470
Anđelinović, Danko 472
Anđelinović, Šimun don 416
Angelini, Fiorenzo kardinal 561
Anić, Frane 356, 362, 371, 380
Anselmo sv. 208, 210
Antičević, Mihovil 544
Antić, Ivan 543
Antifem 102
Antonije metropolit 180
Antonin Pio car 124, 137
 Faustina Starija 137
Antunov, Petar ser 259
Anušić, Nikola 26, 36, 479, 498
Anzulović, Neda 455
Arambašić, Jasmina 208
Ares bog 98
 Enijalij 98
Arhiloh 98

Aristonjoj 102
 Atienza, Julio De y Navajas 296
Atis bog 123
 Attems, Marijo grof namjesnik 504
 August 139
 Augustin sv. 233
 Aulo Malije konzul 92, 93
 Aurelije Aleksander 114
 Austin, Norman J. E. 114
 Auzépy, Marie-France 157
 Avakumović, Ivan 469
 Ayer Scott, Jane 137

B

Babeuf, Gracchus 396, 398
 Babić, Ivo 226, 240, 264
 Bancelj, Križan 351
 Bacon, Roger 180
 Bačić, Stanko 352
 Bačić, Živko 137
 Bajić, Ivan 351
 Bajić, Križan 357, 358, 370, 372, 380
 Bajić, Mijo 371
 Bajić Žarko, Nataša 27
 Bajići rod 372
 Bajlo, Ivo 503
 Baker, Alan R. 334
 Bali 350
 Baličević, Franjo fra biskup 315-317, 320
 Ballif, Philipp 111
 Ban, Matija 290
 Banac, Ivo 41, 284, 286, 289, 459, 464
 Banić, Stanko 466, 504
 Barada, Miho 335, 342, 347
 Baranović, Boris 537
 Barbić, Sava proto 500
 Barić, Joško 462
 Barišić, Gorana 240, 248, 251
 Barkić, Mate 351, 381
 Barratt, John 296
 Bartol sv. 208
 Bartulin, Nevenko 35, 36
 Bartulović, Niko 470, 500

Barun, Andelko 315, 317
 Basić, Ivan 36, 74, 75, 82, 149, 150, 154-156, 159, 191, 193, 197
 Basurto rod 293, 296, 306
 Bašić, Manda 357, 358
 Bašić, Martin 380, 383
 Bašić, Mate 357, 359
 Bašići rod 352
 Bašković, Ivan 419, 420
 Batović, Šime 206
 Batu zapovjednik 233
 Baum, Wilhelm 274
 Bekavac, Stjepan 60
 Bekker, Immanuel 179
 Bela IV. kralj 18
 Belamarić, Joško 145
 Belloti, Horacije biskup 328
 Benedikt XV. papa 570, 571, 573
 Benedikt XVI. papa 562
 Benevoli, Giovanni Vincenzo 407
 Benyovsky Latin, Irena 201, 240, 243-245, 248, 250, 251, 253, 257, 259-261, 264
 Berend, Ivan T. 336
 Bergmann, Birgitt 139
 Bergmann, Marianne 146
 Bernanos, Georges 389, 396
 Bernard nadbiskup 225, 226
 Berranger, Danièle 95
 Bertičević, Vicko 521
 Bertone, Tarcisio kardinal 561
 Bertoša, Slaven 41
 Bešlić, Božo 381
 Bešlić, Grgo 375, 378
 Bešlić, Jure 375, 378, 381
 Bešlić, Križan 351
 Bešlić, Marko 381
 Bešlić, Marko Ivanov 375, 378, 385
 Bešlić, Marko Petrov 375, 378, 383
 Bešlić, Martin 351
 Bešlić, Nikola 375, 378
 Bešlići rod 366, 375, 376, 378
 Bešljčić, Jure 351

- Bešlić, Loko 351
Betz, Artur 111, 112
Bezić, Josip kanonik 411
Bezić-Božanić, Nevenka 248, 252-254, 325
Biačić, Barno 351
Biačić, Jure 380
Bianchi, Carlo Federico 201, 203, 204
Biankini, Ante 524
 Dinko brat 524
 Juraj brat 505, 524
 Petar brat 524
Bibić, Krsto 503
Bidez, Joseph 181
Bijanković, Nikola biskup 417, 423, 424
Bijedić, Džemal 536
Bilandžić, Dušan 464
Bilinić, Nikola kovač 258
Bilonić, Janko 351, 358, 372, 380
Bilonići rod 352, 374
Bilsa, Marin de arhiđakon 245
Bishop, Morris 239
Bisogni, Fabio 199
Bissolati, Leonida 511
Bjališić, Jure 356, 363, 372
Bjelić, Uroš 470
Blanc, André 335
Blažević, Velimir 328
Bloch, Marc 334
Bogdanić, Martin klesar 250
Boban, Branka 465
Boban, Ljubo 465, 473
Bogdanić, Ivo 514
Bogdanović, Ivan 81
Bogišić, Baltazar 301
Bogović, Mile 319
Bojanić, Dušan 529
Bojić, Andrija 351, 376, 377, 379, 381
Bojović, Jovan R. 184
Boljat obitelj 373
Bombardelli, Slavica 543
Bombardelli, Vuko 543, 545
Bonačić Mandinić, Maja 100
Bonaparte, Napoleon 392, 395, 398
Bonis, Marin De 315
Bonner, Michael 159
Boor, Carl De 156, 157, 160
Boretius, Alfred 210
Borovac, Mate 379, 380
Borri, Francesco 153
Bošković, Ivan J. 461
Bošnjak, Ilija 503
Botica, Ivan 86
Botica, Mijo 351
Botteri, Antonio 521, 523, 524, 528-530
Bougard, François 226, 227
Bourne, Aleck W. 484
Božanić, Joško 14, 68
Božić, Mate 77
Božić-Bužančić, Danica 252, 253, 256
Bracewell, Catherine W. 314, 315, 318
Bračalić, Katarina 251
Bradvice, Marija 60
Brajanović, Marin krznar 246, 247
Bralić, Ante 499, 500, 502-504
Brandenstein, Wilhelm 100
Branimir knez 201, 205, 206, 211, 217, 220
 Maruša kneginja 217
Branković, Jelena (Mara) kraljica 292
 Lazar despot 292
Brankovići rod 293
Braslav knez 217
 Ventescela supruga 217
Bratić, Tihomir 68
Bratož, Rajko 162, 170, 171, 176, 177, 184, 199, 212
Bratulić, Šimun biskup 318
Braudel, Fernand 337
Brazida 96
Breeze, David J. 109, 110, 114, 115
Brešković, Ivan 521
Bricault, Laurent 41
Bridges, John Henry 180
Brkić, Mate 376, 378

Brogiolo, Gian-Pietro 198
 Brooke Bland, P. 484
 Brooks, Ernest W. 151, 157
 Brown, Peter 157
 Broz, Josip Tito 535, 536, 547, 548, 553
 Brubaker, Leslie 151, 153, 157, 161, 192
 Brubaker, Rogers 457
 Brunelli, Vitaliano 203
 Brunšmid, Josip 100
 Bryer, Anthony 157
 Bučić, Dinko 529
 Budak, Neven 14, 86, 177, 205-207, 225, 273, 281
 Budeč, Goran 253, 256
 Budić, Grgo 351, 376, 378, 381
 Budinić, Šime 318
 Budislavić, Toma biskup 295
 Budislavljević, Stevo 503
 Budrišić, Magdalena 312
 Bugarski, Anemari 120, 127
 Bulat, Edo 469, 470
 Bulat, Gajo 465, 466, 504
 Bulić, Frane 49, 77, 109, 111, 115, 145
 Buljan, Marijan 461, 462, 464, 466-468
 Buranelli, Francesco 556
 Burckhardt, August 174
 Burgos, Antonio Guerrero 296
 Buškariol, Frane 545
 Butlin, Robin A. 334
 Buvina, Andrija 225
 Buzolić, Stjepan 503

C

Cabanes, Pierre 63
 Caccia, Gabriele 561
 Cagnat, René 112
 Calza, Raissa 139, 143
 Cambi, Nenad 23, 27, 28, 55, 66, 96, 98, 104, 105, 135-137, 140, 142-145, 147
 Campolongo, Antun notar 241
 Caputgrosso, Giovanni bilježnik 286
 Car, Marko 499, 500, 503, 505
 Caroli, Martina 198, 204

Carrier, Jean-Baptiste 395
 Casellis, Juraj de notar 241
 Castells, Manuel 457
 Cattaneo, Enrico 200
 Cava, Onofrio della 264
 Cedulini, Petar biskup 321, 328, 329
 Celio Cega, Fani 28
 Cepernić, Mate 503
 Cetinjanić rod 286
 Cetnarowicz, Antoni 452, 456
 Chabot, Jean-Baptiste 152, 158, 179
 Chamoux, François 103
 Champollion, Jean-Francois 61
 Chateaubriand, François-René 389, 558
 Cherubini, Francesco nuncij 571, 573
 Cherubini, Paolo 216
 Chiopegeuich, Gregorio 380
 Christie, Neil 198
 Chuchiolo, Jeremija de ser 259
 Cipek, Tihomir 462
 Ciprijan đakon 172
 Clewing, Konrad 41, 452
 Cloots, Anacharsis 396
 Coleti, Jacopo 190
 Collot d'Herbois, Jean Marie 396
 Colnago, Danko 543
 Colombi, Emanuela 212
 Conco, Franjo notar 241
 Condulmer, Antonio 276, 279
 Gabriel (Eugenije IV. papa) 276
 Confino, Michiel 347
 Cormack, Robin 157
 Cosmi, Stjepan nadbiskup 286
 Coubertin, Pierre de 540
 Couthon, Georges 397
 Crabtree, Pam J. 239
 Crnota, Andrija fra biskup 315
 Crookshank, Francis G. 484
 Cunningham, Mary B. 275
 Cupcea, George 114
 Curta, Florin 155, 180
 Curtius, Ernst R. 231, 234

Cuscio, Giuseppe 200

Cutler, Anthony 173

Cuvaj, Slavko ban 435, 463

Cvetnić, Sanja 240

Cvitan, Dalibor 63

Cvitanić, Antun 246, 318

Cvitanović, Martin 351

Cvitanović, Mate 376, 377, 379, 381

Cvitanović, Novel postolar 246

Č

Čače, Slobodan 94, 97, 98, 101, 104,
105, 120, 191

Čakić, Špiro 500

Čelar, Stanko 80

Čerina, Vladimir 462

Čičak-Chand, Ružica 457

Čičić, Esad 540

Čingrija, Melko 500

Čobarnić, Matej 406

Čoralić, Lovorka 224, 319, 321, 347

Čubranović, Andrija 291

Čuka, Jakov 503

Čuldinović, Ivan 357, 359, 370, 371, 383

Čuldinović, Grgo 357, 359, 371, 383

Čuldinović, Mate 357, 359, 383

Čuldinovići rod 371

Čule, D. 68

Čulić, Jerko 500

Čulin, Ivan 380

Čulinović, Vid 352

Čurčić, Slobodan 137, 139

Ć

Ćirković, Sima 184

Ćosić, Ivan 351

Ćosić, Ivan Kovač 376, 377

Ćosić, Ivan Mijin 379

Ćosić, Ivan Vrandela 376, 377, 379

Ćosić, Stjepan 36, 283, 290, 307

Ćulumović, Petar 351

Ćurin, Miroslav 536, 544

D

Dabac, Petar 540

Dabinović, Antun 154

Danton, Georges 392

Darrouzès, Jean 153, 155, 157, 158, 160-
163, 167, 177, 184, 187, 188, 190

Davison, David 126

Debelak, Janko 503

Declercq, Georges 229

Defilipis, Josip 335

Dejan, Antun 415

Deksitej arhont 93

Delehay, Hippolyte 199, 200

Delonga, Vedrana 206, 207, 217

Delplace, Christiane 127

Demeter, Dimitrije 60

Demetrije biskup 172

Demetrije Farski 100

Demouy, Patrick 268, 269

Deskojevići rod 293

Desnica, Boško 352, 354, 506

Desnica, Uroš 465, 466, 499-506, 508, 510

Fanny supruga 501, 504-506, 510

Uroš ml. 501

Vladan sin 501

Despot, Ilija 472

Dessau, Hermann 142

Dežulović, Boris 547

Dijana božica 123

Dikon Sirakužanin 92, 93

Dinarh 95

Diničići rod 293

Diodor Sicilski 91-94, 96, 100, 106

Diogen Laertije 96

Dioklecijan car 74, 77, 136, 139, 143, 145,
148

Aurelija Priska supruga 74, 135-138,
143-148

Valerija kći 135, 136, 140, 142-145,
147, 148

Galerije suprug 135, 139, 143,
144, 147

Diomed junak 104
 Dionizije patrijarh 151
 Dionizije Sirakuški 92, 93, 95, 96, 100, 106, 107
 Diotref arhont 92, 93
 Dise, Robert L. 114
 Diversis, Filip de 273, 276
 Divković, Matija 329
 Divnić, Petar 309
 Dizdar, Ilija 503
 Djokić, Dejan 462
 Dodgshon, Robert A. 342, 345
 Dokoza, Serdo 268
 Dolanc, Stane 537
 Dolisti-Tasovčić, Đuro 288
 Dolisti-Tasovčić, Stjepan 288, 295
 Dolisti-Tasovčići obitelj 288, 289
 Domazet, Mladenko 35, 74, 75, 513, 514, 516, 525, 533
 Dominis, Antun de biskup 313
 Dominis, Marko Antun de biskup 321, 322, 327
 Domitrović, Petar biskup 319
 Donat biskup 154, 202, 221
 Dorotić, Ivan 541
 Dölger, Franz 126
 Draganović, Krunoslav 319
 Dragić Vuličićev 350
 Draginović, Radojko 245
 Dragojlović, Dragoljub 178, 189, 191
 Dražančić, Ante 485
 Dražojevići rod 293
 Drexler, Wilhelm 127, 128
 Drinković, Mate 466, 504
 Dubravčić, Mihovil 421
 Duišin, Viktor 286
 Dujam slikar 258
 Dukađinovići rod 292
 Dukat, Zdenka 92, 103
 Dumančić, Luka 381
 Dumanić, Davor 537
 Dušanić, Milena 167

Dvornik, Silvije 537
 Dyer, Christopher 239
 Dzino, Danijel 154, 183

Dž

Džafer-beg alajbeg 349
 Husejn bratić 349
 Sulejman bratić 349
 Džaperović, Ivan 351

Đ

Đevoić, Ivana 68
 Đurak, Blaž kanonik 313
 Đurašković, Stevo 470

E

Efor 91, 94, 95, 101, 103, 106
 Eisner, Bertold 490
 Eknaton 49
 Elezović, Dobroslav 426
 Emery, Anthony 239
Eneja 124
 Entim 102
 Eratosten 91, 92, 101-103
 Erceg, H. 68
 Ercegović, Anita 240, 247, 261, 264
 Euen 95
 Eufen 95
 Eukrit 95
 Eutidem arhont 93
 Ewald, Paul 171, 172

F

Fabiani, Vicenco 516
 Fabijanec, Sabine Florence 243, 245
 Fabri, Felix 277
 Fancev, Franjo 290
 Farlati, Daniele 190, 202, 316, 318, 320-322, 325-329, 406
 Fellmann, Rudolf 113
 Ferluga, Jadran 180, 184
 Fertili, Alberto gen. vikar 321
 Filandra, Šaćir 41

Filip biskup 172
 Filip biskup (Kerkira) 190
 Filip crjepar 249, 251
 Antun Kuparić otac 251
 Mihovil sin 246, 247, 249
 Filip II. kralj 286, 288
 Filip III. kralj 286
 Filip IV. kralj 286
 Filipić, Antonijo 499, 500
 Filipik Bardan car 173
 Filipović, Emir O. 286
 Filippi, Ž. 183
 Filist admiral 94, 95, 106
 Filostorgije 181
 Fio, Oliver 514, 521
 Firmik Materno 123
 Fisković, Cvito 49, 240, 245, 247, 248, 260, 268
 Fisković, Igor 41, 232, 243, 250, 251, 269
 Flego, Gvozden 14
 Flesselles, Jacques de 391
 Fokonije biskup 328
 Foley, John kardinal 561
 Forlani, Kazimir pom. biskup 411
 Fortini Brown, Patricia 239
 Foscari, Francesco dužd 268
 Foss, Clive 160
 Fouché, Joseph 396
 Fouquier-Tinville, Antoine 394
 Fourcroy, Antoine 395
 Franceski, Ivan načelnik 420, 421
 Frandela, Ivan 381
 French, R. A. 347
 Frangeš, Ivo 262
 Franke, Thomas 113
 Franjo II. car 392
 Franjo Ferdinand nadvojvoda 433, 434, 450
 Funck-Brentano, Frantz 391
 Furno, Carlo kardinal 556-558, 561

G

Gaffney, Vincent 126

Gaj Agrije 126
 Agrija 126
 Gaj, Ljudevit 284, 290
 Galković, Ratko krznar 266
 Gallagher, Clarence 157
 Galović, Tomislav 206
 Ganzer, Gilberto 215
 Garber, Mario 548
 Gargano potestat 237
 Gaspari, Paolo 216
 Gaparri, Pietro kardinal 571, 573
 Gaudio nadbiskup 235
 Gauthier, Nancy 198
 Gautier Dalché, Patrick 276
 Geary, Patrick J. 229
 Gelcich, Giuseppe 287, 290
 Gelineo Bervaldi, Petar 517
 Gellner, Ernest 454, 471
 Gelo, Jakov 482, 486, 495
 Gelzer, Heinrich 165, 169, 171, 184
 Georgije strateg 166
 Georgije Kedren 179
 German biskup 177, 182, 183
 Gero, Stephen 153
 Ghiljanović, Roberto 510
 Giakalis, Ambrosios 157
 Gies, Frances 239, 255-257, 260, 266, 268, 269
 Gies, Joseph 239, 255-257, 260, 266, 268, 269
 Ginkel, Jan Van 151
 Gioanni, Stéphane 226, 231, 232
 Gjivanović, N. 326
 Gladević, Ivan kovač 250
 Glamuzina, Nikola 88
 Gligo, Vedran 311
 Gligorijević, Branislav 469, 470
 Goethe, Johann Wolfgang 558
 Goldberg, Peter J. P. 240
 Goldstein, Ivo 153, 464
 Goldsworthy, Adrian 109
 Golobagva, Agata 380

Golobog, Šimun 351
 Gotovac, Frane 548
 Gotovac, Jakov 60
 Gotovac, Sanja 36
 Goy, Richard J. 240
 Gómez-Pantoja, Joaquín 113
 Grabić, Nikola 545
 Grabovac, Julije 13
 Gračanin, Hrvoje 27, 156, 162, 184
 Grade, Matija de knez 276
 Graham, Alexander J. 99
 Graillot, Henri 120, 125, 127, 128
 Granić, Miroslav 425
 Gray, Levi 334
 Grbavac, Branka 242
 Greco, Emanuele 99
 Gregory, Timothy E. 163, 173, 175
 Grgić, Marijan 198
 Grgić, Mladen 81
 Grubišić, Petar 380
 Grgur opunomoćenik 190
 Grgur I. 172
 Grgurević, Frane 545, 546
 Grgurić-Ohmućević, Ivelja 287
 Grgurić-Ohmućevići obitelj 289
 Griffith, Sidney H. 151
 Griffiths Pedley, John 137
 Grisogono, Prvislav 466, 504
 Grubišić, Ante 357, 361, 385
 Gruica, Branko 544
 Grujić, Nada 240, 243, 247, 252, 254, 256, 257
 Grumel, Venance 154, 155, 157
 Gueniffey, Patrice 399
 Guffroy, Armand-Joseph 395
 Guido, Antun biskup 321
 Gumpert prezbitar 210
 Guncel nadbiskup 232
 Guthrie, William K. C. 96
 Guzmán rod 297, 306
 Guzmán, Dominik de sv. 297
 Guzmán, Enrique de potkralj 297

H

Habsburzi dinastija 331
 Hadrijan I. papa 155
 Haldon, John 151, 157, 159, 161, 192
 Hanibal 124
 Harlović, Mate 503
 Harris, John W. 484
 Harris, Robin 264
 Hartman, Ludwig M. 171, 172
 Hartman, Mary S. 239
 Harun al-Rašid kalif 159
 Hatšepsut 49
 Haynes, Ian 109
 Hébert, Jacques René 397
 Hecht, Alexander 229
 Hefe, Charles Joseph 157
 Heidecker, Karl J. 229
 Heinrich-Tamáška, Orsolya 176, 206
 Hektorović, Petar 310, 311, 322
 Helm, Rudolf 179
 Herlihy, David 239
 Herodot 95, 103
 Herrera rod 297
 Medina Sidonia grof 297
 Herrin, Judith 153
 Heršak, Emil 457
 Hijeronim 91
Hilo junak 104
 Hilje, Emil 240, 269
 Hipatije metropolit 188
 Hirschfeld, Yair 41
 Hmelic, Antun drvodjelac 250
 Hobsbawm, Eric J. 454, 458
 Hoche, Ivan 407
 Hollingsworth, Paul A. 173
 Holjevac, Robert 233
 Holjevac, Željko 460
 Honigmann, Ernest 174
 Horacije 236
 Hormizda papa 177
 Horvat Levaj, Katarina 154
 Hoško, Franjo Emanuel 329

Houghton, M. 485
 Howe, Nicholas 239
 Hren, Darko 38
 Hrgović, Jure 28
 Hroch, Miroslav 457
 Hrvatinić, Ostoja postolar 262, 266
 Hugren nadbiskup 230
 Hvaokovići rod 293

I

Idžaković, Stipan 351
 Ilešić, Svetozar 335, 338, 347
 Ingaldeus, Marko notar 241
 Ivan biskup (Skadar) 186, 188
 Ivan biskup (Split) 154
 Ivan biskup (Stobi) 170
 Ivan duks 189
 Ivan nadbiskup 189
 Ivan postolar 262
 Ivan ser 263
 Ivan IV. papa 150
 Ivan VIII. Paleolog car 273, 274, 276, 278, 281
 Manuel II. Paleolog car 274
 Ivan Pavao II. papa 319, 561
 Ivan Ravenjanin 77, 182, 234, 235
 Ivančević, Radovan 240
 Ivančić, Stjepan 312, 324
 Ivanišević, Đenko 138
 Ivanišević, Milan 226
 Ivanović, Andrija 529
 Ivanović, Dinko 529
 Iveković, Ćiril M. 202, 204
 Ivić, Nenad 227, 229, 230, 232, 234, 236
 Ivković, Petar 354
 Ivković, Toma fra biskup 316, 317
 Ivović, Sandra 26, 36
 Izaija prorok 233
 Izidor metropolit 279
 Izidor Seviljski 230

J

Jacobini, Luigi kardinal 421

Jacoby, Felix 94
 Jačov, Marko 315-317, 320, 323, 325
 Jakir, Aleksandar 16, 17, 26, 35, 74, 78, 88, 451, 452, 460, 462, 466-469, 473, 474, 476
 Jakov krojač 247
 Jakovljević, Gašpar notar 241
 Jakšić, Nikola 197, 206, 207, 210, 211, 217, 348
 Jambrek, Stanko 319
 James, Liz 153
 Jančiković, Toma 473
 Janeković-Römer, Zdenka 273, 276
 Janković, Živorad 543
 Janjatović, Bosiljka 473
 Jeđupak, Jeronim 32
 Jelaska Marijan, Zdravka 465-468
 Jeličić Radonić, Jasna 66-68, 91, 92, 96, 98, 103, 105, 106, 145
 Jelić, Boženko 542
 Jeffreys, Elizabeth 157
 Jenkins, Romilly J. H. 202
 Jerković, Marko 351
 Jeronim sv. 61, 167, 179, 230, 233
 Ježina, Marko 503
 Jireček, Konstantin 189
 Johnson, Niall P. A. S. 488
 Jones, Arnold H. M. 111
 Jones, Brian W. 113
 Josip epopt 176
 Josip II. patrijarh 273, 275, 281
 Josipović, Ivo 39
 Jovanović, Neven 224
 Jozić, Branko 224
 Jubinović, Ivan 246
 Judic, Bruno 208
 Juez Galvez, Francisco Javier 224
 Julijan cezar 179
 Julije, Gaj Cezar 97, 139, 233, 236
 Julije, Publije Ruf 125
 Junija Rodina 121, 125
 Jupiter bog 122

Juraj postolar 250
 Juras, Branka 547
 Juras, Ivo 503
 Jurašin, Ivo 544
 Jurčević, Filip 360, 370, 380
 Jurčević, Ilija 351, 370, 380
 Jurčević, Jure harambaša 360, 370-372,
 379, 380, 386
 Jurčević, Mijo 371
 Jurčević, Vento 351
 Jurčević, Vid 360
 Jurčevići rod 370, 371, 374, 375
 Juriša hajduk 314
 Jurišić, Karlo 327
 Jurišić, Šimun 462
 Jurko, Petar 351
 Jurković, Ilija 354
 Jurković, Ivan 349
 Jurković, Miljenko 153, 206, 210
 Jurković, Pavao 352
 Jurković, Petar 375, 377, 378, 381
 Justinijan II. Rinotmet 174
 Jutronić, Andro 405

K

Kačić, Bartol fra biskup 316, 317, 320,
 323, 327
 Kačić, Dimitri 500
 Kačići rod 295
Kadmo kralj 233
 Kaegi, Walter E. 159
 Kaftal, George 199
 Kaimakamova, Miliana 161
 Kalija heroj 98
 Harmo 98
 Kalinić, Juraj J. 467
 Kalmeta, Mate 503
 Kalogjera, Marko biskup 410, 414, 416,
 417, 419-421, 423, 424, 430
 Kanciji sv. 212, 215, 216
 Kancijan 212
 Kancijanila 212

Proto učitelj 212
 Kanciji rod 212
 Kapetanić, Niko 294
 Kapitanović, Vicko 27, 28, 44, 78, 79,
 309, 310, 313, 323, 331, 565, 568, 569
 Kaplan, Michel 157
 Karadjole, Jakov 67
 Karađorđević, Aleksandar I. regent 468
 Karađorđevići dinastija 464, 472
 Karalić, Meho 543
 Karaman, Ljubo 49
 Karbić, Damir 223
 Kardum, Aleksandra 81
 Karin, Magda 88
 Karinčić, Ivan 406
 Karstić, Martin 351
 Kastriotići rod 292
 Kašić, Bartol 315
 Katalinić, Vinko gradonačelnik 462, 466
 Katičić, Radoslav 101, 104, 151, 153,
 158, 159, 183, 201, 205, 207, 213,
 215, 218, 224, 227
 Katić, Lovre 229
 Katić, Miroslav 105
 Kaugrošić, Dinko 321
 Kavanjin, Jerolim 22
 Kazhdan, Alexander P. 151, 157, 159, 160,
 163, 173, 175
 Kečketmet, Duško 240, 261, 264
 Kennedy, Hugh 159
Kibela božica 119, 122, 123, 134
Velika Božica 55
Velika Majka 121, 123-125, 127
Velika Majka Bogova 119, 123,
 124, 126, 134
 Kienast, Dietmar 142, 144
 Kiraz, George 152
 Kirigin, Branko 99, 105
 Kirin mornar 250
 Kisić, Vinko 466
 Kislinger, Ewald 166, 167, 171-173, 180,
 187-189

- Klaić, Nada 204, 205, 225
Klančić, Andrija 503
Klarić, Marko 352
Klaudija Kvinta 124
Klaudije car 112, 124
Klaužer, Vedran 215
Kleiner, Diana E. E. 137
Klement VIII. papa 313, 558
Knaflec, Siniša 540
Knez, Hrvoje 540
Knezović, Cvitko 356
Knezović, Ivan 56
Knezović, Mate 356, 380
Knezović, Petar 380
Knezovići rod 356, 372
Knežević, Cvitko 363
Knežević, Mijo 363
Kneževići rod 370, 379
Koch, Guntram 136
Koder, Johannes 175
Kognacija 126, 127
Kogoj, Oskar 540
Kolanović, Josip 251, 255, 259-263, 348
Kolendić, Antun 291
Komatina, Predrag 152, 155, 160, 161, 163, 165, 174
Kombol, Mihovil 311
Komnen dinastija 287
Komnen, Vicko 287
 Jela majka 287
Komneni obitelj 295
Komulović, Aleksandar 313, 329
Kondyli, Fotini 275
Konstancije Gal 167
Konstancije I. car 140
 Konstantin I. sin 140
Konstancije II. 167, 179
Konstans II. 171
Konstantin biskup 189
Konstantin strateg 166
Konstantin II. car 167
Konstantin II. patrijarh 158
Konstantin V. Kopronim car 151, 154, 156, 158, 166
Konstantin VI. car 155
 Irena carica 155, 165
Konstantin VII. Porfirogenet car 202
Kopani, Artur 503
Korać, Vojislav J. 294
Korjenić, Cvjetko knez 295, 296
 Andrija sin 295
 Jerina Žegliević supruža 295
 Ivko zvani Kmet sin 295
 Matijaš zvani Jerinić sin 295
 Petar sin 295
 Stjepan zvani Kmetović sin 295
 Rajina brat 296
 Radivoj knez 296
 Bjelava kći 296
 Ivan sin 296
 Pavao 296
Korjenić, Kristofor 291
Korjenić-Neorić, Ivan vitez 290, 291, 294, 295
Korjenić-Neorići rod 283, 287-296, 299, 301, 303, 304, 306
 Jerinići 287, 290, 291, 307
 Kmetovići 287, 291, 295, 307
 španjolska loza 297
Korjenić-Neorići-Jerinići rod 291, 292, 296-298
Korjenići rod 292-295
Korolija, Mirko 470
Kosić, Ivan 284
Kosor, Karlo 355
Kostrenčić, Marko 202
Kotije, Marko Cert 127
Kotromanići dinastija 292
Kotruljević, Benedikt 247, 256
Kountoura-Galake, Eleonora 160-163
Kovač, Ivan 351
Kovačec, August 268

Kovačić, Ivan 407
 Vicenca Aquila supruga 407
 Kovačević, Jovan 189
 Kovačić, Slavko 27, 28, 310, 316-318,
 320, 324, 326, 327, 403, 449
 Kowaleski, Maryanne 240
 Kozličić, Mithad 27
 Kožić Benja, Šimun biskup 201, 203, 311
 Krahwinkler, Harald 216
 Krannich, Torsten 157
 Krasić, Stjepan 277, 279, 326, 529, 556
 Krekich, Natal 502
 Kreljanovići obitelj 373
 Kristofor biskup 275
 Križevčanin, Marko 319, 332
 Krizman, Bogdan 465, 467, 468
 Križman, Mate 251
 Krleža, Miroslav 463
 Krnic, G. I. 501
 Krpan, Branko 543
 Krstelj, Ivo 465, 466, 501, 504, 506
 Krstičević, Martin 376, 377, 381
 Krstulović odvjetnik 469
 Krstulović, Igor 544
 Krševan sv. 197-205, 207-209, 211-214,
 219-221
 Kružić Uchytíl, Vera 243, 252-254
 Kubitchek, Wilhelm 120, 125-128
 Kumpes, Josip 457
 Kunčer, Dragana 41
 Kundid, Antona 351
 Kuničić, Ivan 528
 Kuničić, Petar 517, 525
 Kuntić-Makvić, Bruna 51, 55, 61, 65, 68,
 70, 85, 92, 93, 96, 98-104, 119, 183,
 184, 206
 Kurelac, Iva 224
 Kurija Priska 122, 123, 127
 Kurilić, Anamarija 55, 120, 126
 Kurtović, Esad 294
 Kurtović, Ive 545
 Kurze, Friedrich 167

Kuzmanić, Maja 88
 Kužić, Krešimir 279, 293, 294
 Kvinčić, Augustin biskup 313

L
 Lacroix, Paul 266
 Lajolo, Giovanni 558, 559, 561, 563
 Lakić, Vilijam 317
 Laktancije 140, 143-146
 Lamberz, Erich 161, 163, 165, 187, 190,
 192
 Lane, Frederic C. 248
 Langewiesche, Dieter 457
 Langlois, Victor 152
 Lanza, Franjo 127
 Lanzillotta, Eugenio 95
 Lassere, Jean-Marie 112
 Launay, Bernard-René Jordan de 391
 Laurent, Vitalien 160, 274, 275, 278
 Lav biskup 190
 Lavenant, René 151
 La Fayette, Gilbert du Motier 392, 393
 Lebon, Joseph 396
 Leclercq, Henri 157
 Ledenković, Pavao 357, 383, 385
 Ledenković, Petar 352
 Lederer, Ivo 467
 Ledić, Ivan 351, 380
 Leon (Lav) III. car 153-155, 160
 Leon XIII. papa 423, 428, 430, 449, 569
 Leoncije strateg 166
 Leontić, Ljubo 469, 470
 Lesky, Albin 99
 Le Bohec, Yann 113, 125
 Le Goff, Jacques 232
 Licinije 135, 136, 143, 144, 146, 148
 Likast strateg 166
 Lipotić, Ivan 351
 Lipotić, Marko 351
 Lipotić, Mate 376, 378, 381
 Lisičar, Petar 104
 Lišćnić, Marko 351, 356, 359, 380, 383
 Lišnjići rod 357

Livljanić, Ive 556
 Lizzi Testa, Rita 199, 200
 Loma, Aleksandar 184, 185
 Lončar, Milenko 156, 191
 Long, Pamela 276, 279
 Lopašić, Radoslav 349
 Lorimer, Frank 495
 Lovre podtrigač sukna 259
 Lovrin, Arnir ser 247, 259
 Lovro nadbiskup 232
 Lörincz, Barnabás 113
 Lucić, Hanibal 310, 311
 Lucije Lukrecije konzul 93
 Lucije Valerije konzul 92, 93
 Lučić, Josip 240, 243, 245, 255, 259, 261, 262, 264-267, 269
 Lučić Bervaldi, Petar 529
 Lučić Lucius, Ivan 224, 225, 235
 Lučin, Bratislav 27, 140, 224
 Ludovik I. car 213
 Ludovik II. Mlađi car 214, 215
 Angilperga carica 215
 Ludwig, Uwe 215, 216
 Luj XVI. (Louis Capet) kralj 390, 391, 393, 398
 Luj XVII. sin 393
 Madame Élisabeth sestra 393
 Marija Antoaneta supruga 393
 Luka drvodjelac 260
 Lukan 236
 Lukinović, Andrija 317, 318
 Lukšić, Tugomir 210
 Lupis, Vinicije 292
 L'Orange, Hans Peter 139, 146

Lj

Ljubibratići rod 292
 Ljubičić, Ante 356, 364, 372
 Ljubičić, Ilija 356, 364, 370, 380
 Ljubičić, Luka 380
 Ljubičić, Martin 356, 364, 370, 380
 Ljubičić, Vesela 42, 47, 88, 197
 Ljubičići rod 372, 379

Ljubić, Kažimir 416
 Ljubić, Šime 321, 325
 Ljubić Lorgier, Mira 462, 470, 551

M

Machiedo, Jerko 500, 504, 505
 Machiedo Mladinić, Norka 462
 MacKenzie, J. S. 485
 Maček, Vladko 472
 Mačelić, Ivo 503
 Magaš, Boris 542, 548
 Majić, Grgo 357, 360
 Majić, Vido 379
 Majići rod 357
 Majstorović, Ivan 465
 Maksencij patrijarh 213
 Maksim biskup 236
 Maksim patrijarh 201, 203, 205, 219, 221
 Maksimin Daja 135, 136, 143, 144, 148
 Maksimović, Ljubomir 162
 Maksimović, Ratomir 467
 Maleš, Mate 352
 Malešević, Ivan 357, 361
 Malešević, Petar 379
 Mamberti, Dominique nadbiskup 559, 561
 Mame, Ivan 352
 Mame, Jure 352
 Mamelund, Sverre-Erik 484, 488-490
 Mamić, Bože 351
 Mamić, Ilija čauš 351, 357, 360, 370
 Mamić, Mijo 351
 Mamići rod 357, 372
 Mandić, Dominik 183, 207
 Mandić, Ilija 380
 Manfredis, Dominik de notar 241
 Manganaro, Giacomo 94
 Mango, Cyril 151, 156, 157, 179
 Mansi, Joannes Dominicus 157, 171, 312, 318
 Mantello, Frank A. C. 227
 Marani, Alberto kanonik 313
 Marasović, Jerko 240

- Marasović, Katja 259
 Marasović, Tomislav 145, 240, 252, 255
 Marasović Alujević, Marina 250
 Marat, Jean-Paul 392, 393
 Mardešić, Andrija M. 324
 Margarites biskup 170
 Margetić, Luj 151, 153, 158, 159, 171, 192, 193
 Maričić, Ilija 503
 Marić, Ivan 67, 68
 Marić, Ružica 347
 Marić, Toma 354
 Marin, Emilio 126, 555, 563
 Marinčić, Ilija 377
 Marinčić, Mijo 376
 Marinković pleme 405
 Marinković, Ive 405
 Marinović, Marko Anton 407
 Markov, Mihovil majstor 263
 Marković, Ivo 500
 Marković, Vukić krojač 251
 Markovina, Dragan 26, 36, 74, 535, 553
 Markuš, Stjepan 231
 Maroević, Antun načelnik 528, 529, 531
 Maroević, Jakša 516
 Maroević, Nikola-Garbin 524
 Marohnić, Jelena 51, 65, 96, 98
 Marulić, Marko 49, 77, 224, 311
 Masaryk, Tomaš 571
 Maršić, Dražen 126
 Maršić, Vera 545
 Marta sv. 208
 Martin opat 150
 Martin sv. 208
 Martinac, Božo 503
 Martinov, Jakov notar 241
 Martin-Hisard, Bernadette 157
 Marun, Luj 505
 Marušić, Milan 466, 504
 Marušić, Vice 503
 Maškin, Nikolaj A. 61
 Maštrović, Vjekoslav 426, 502, 503
 Mateljan, Ante 316
 Matiašević, Jure 376, 377
 Matiašević, Mate 351
 Matić, Antun fra biskup 316
 Matić, Tomo 310
 Matijašević, Blaž 381
 Matijašević, Jure 381
 Matijašić, Robert 47, 183, 184
 Matijević, Ivan 36, 52, 55, 65, 67-70, 74, 75, 109, 111, 114, 117
 Matijević, Marko 126
 Matijević, Zlatko 460, 504
 Matijević-Sokol, Mirjana 28, 197, 206, 207, 212, 215, 217, 219, 223-225, 227, 229, 234-238
 Matković, Antun fra biskup 315
 Matković, Hrvoje 464
 Mattaloni, Valeria 212
 Maupas, Petar D. metropolit 420, 422
 Maury Buendía, Miguel 561
 Mayer, Anton 100, 104
 Mayhew, Alan 334
 Mazalin, Milan 503
 McGee, David 276, 279
 McKinley, Allan Scott 208
 McNally, Sheila 137
 Medini, Julijan 120, 125-128
 Meitzen, August 334
 Meljakvić, Marin drvodjelac 251
 Meljakvić, Mihovil klesar 260
 Memi Omerov 350
 Mencer, Helena Jasna 14
 Mendoza obitelj 293, 297, 306
 Mendoza, Iñigo Lopez de Hurtado 297
 Mertens, Dieter 99
 Metličić, Stevan namjesnik 502, 504, 505
 Meton 95
 Michelangelo 561
 Miglošić, Mihovil 249
 Mihajlo Rodski 279, 281
 Mihajlo Sirijski patrijarh 151, 179, 181, 193

- Mihanović, Ante 543
 Mihovil knez 349, 350
 Radoje Vojihnić otac 349
 Vuk sin knez 350

 Grgur Dragičev 349
 Grgur Stepanov 349
 Grgur Vukićev 349
 Hasan Mehmedov 349
 Ivan Petrov 349
 Ivan Stepanov 349
 Ivan Vukosavov 349
 Jakov Radeljin 349
 Juraj Milanov 349
 Juraj Pavkov 349
 Luka Matejev 349
 Luka Milanov 349
 Marko Ivkov 349
 Matej Radeljin 349
 Milosav Ivanišev 349
 Miloš Dragičev 349
 Nikola Radeljin 349
 Pavle Petrov 349
 Pavle Radojin 349
 Radoje Radmanov 349
 Radoslav Jankov 349
 Stepan Martinov 349
 Vukoje Stepanov 349
 Mihovil podstrigač sukna 250
 Mihovilović, Miro A. 100, 517
 Mikac, Nikola kanonik 313
 Mikačić, Ivan ser 264
 Mikačić, Dujam 465
 Mikasović, Izak 381
 Miladin brijač 258, 260
 Milanović, Zvonimir 96
 Milat, Josip 15, 26, 35, 280
 Milatović, Radan krznar 249
 Miletić, Loranda 73, 74
 Miličić, Ivan don 412
 Miličić, Jakša 535, 538, 540
 Miličić, Petar 503
 Milinković, Bosiljka 457

 Mills, Ian D. 483, 484
 Miloš Mihovilov 350
 Miloš Ivanov 350
 Miloš, Edi 35, 74, 389, 401
 Miloš, Marko paron 527
 Milošević, Ante 153, 206
 Milošević, Marin podstrigač sukna 249
 Marka supruga 248, 249
 Milošević, Idžak 376
 Milošević, Mihovil krznar 249
 Milošić, Franjo 518
 Miljajević, Mihovil klesar 249
 Miljenovići rod 293
 Mimica, Ivan 538
 Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti 390
 Mirković, Miro 469
 Mirnik, Ivan 98
 Mirošević, Franko 469, 481
 Miše, Mario 503
 Mišerda, Marko 373
 Mittag, Peter Franz 179
 Mitten, David Gordon 137
 Mladineo, Goran 354, 355
 Modrić, Šime 503
 Mogorović Crljenko, Marija 253
 Molin, Alessandro gen. providur 355
 Mommsen, Theodor 61, 200
 Montagno Veronensis, Leonardo notar
 241
 Moravcsik, Gyula 202
 Moškato, Ivica 101
 Mrnavić, Ivan Tomko biskup 295, 312
 Muljačić, Slavko 544

N
 Nakić rod 351, 352
 Nakić, Cvitko 352, 380
 Nakić, Did 351
 Nakić, Ilija 352
 Nakić, Ivan 356, 362, 383
 Nakić, Martin 352
 Nakić, Matija serdar 352, 354
 Nakić, Mijo 351, 352, 362, 380, 383

Nakići rod 370, 374
 Nani, Marko 469
 Natal biskup 236
 Natali-Aletti, Ivan tajnik 290
 Natalis, Francesco bilježnik 286
 Nazor, Ante 242
 Necker, Jacques 391
 Nelipići obitelj 294
 Nemanjić, Sava sv. 313
 Nemanjić, Stipan Stjepan car 285
 Nemanjići 284
 Nemezije biskup 189
 Nench, Desiderio 287, 295
 Neocleous, Savvas 208
 Neorići rod 294
 Nesbitt, John 175, 175
Nestor 232
 Newman, Paul B. 239
 Nicolaj, Giovanna 216
 Ničetić, Antun 273
 Niemeier, Georg 342
 Nikefor metropolit 191
 Nikefor patrijarh 156, 160, 187
 Nikefor I. car 165, 166, 176, 180
 Nikefor II. Foka 158
 Niko Martinov 350
 Nikola I. papa 155
 Nikolajević, Ivanka 183
 Nikolanci, Mladen 100, 102
 Nikolić Jakus, Zrinka 168
 Nikolovska, Ljiljana 550
 Nikoloska, Aleksandra 120, 125-128
 Nižetić-Čilić, Maja 500
 Nižić, Ante 510
 Noble, Thomas F. X. 157
 Novak kožar 250
 Novak, Andrej 185
 Novak, Grga 104, 225, 323
 Novaković, Bojan 184
 Novaković, Teodor zam. gradonačelnika 505
 Novaković, Vladimir 503

Novakovići rod 293
 Novalić, Gašpar 380

Nj

Njirić, Mandalina 529

O

Obad, Stijepo 335, 413, 416, 469
Odisej 232
 Ohme, Heinz 170
 Ohmućević, Pedro don 283, 287, 288, 295, 307
 Rada sestra 288
 Ohmućevići rod 287, 288, 290-293, 295, 307
 Oikonomidès, Nicolas 167, 175
 Olujić, Boris 51, 55, 61, 68, 119
 Omašić, Vjekoslav 13, 338
 Opelt, Ilona 167
 Orsini rod 292
 Orsini, Benedikt fra biskup 289
 Orwin, Charles S. 334
 Orwin, Christabel S. 334
 Osterman, Jasmina 51
 Ostoić, Andrija 524
 Ostojić, Ivan 205
 Ostrogorski, Georgije 157, 158, 167, 170, 274, 279
 Otolović, Dragić postolar 261
 Otto magister 225
 Ovalić, Gašpar 356, 359, 383
 Ovalići rod 357
 Ovidije 236
 Oxford, John S. 484

P

Padovan, Ivo 225, 556
 Paisije patrijarh 319
 Pająkowski, Włodzimierz 183
 Palavestra, Aleksandar 286
 Paleka, Božo 503
 Pandžić, Bazilije 316, 327
 Pani, Laura 216

- Panou, Eirini 275
 Papadakis, Aristides 157
 Papazoglu, Fanula 183
 Pappafava, Enrico knez 286
 Parenta, Miloš 499, 500, 503, 505
 Parolin, Pietro 559, 561
 Parthey, Gustav 174
 Pasini, Kažimir 503
 Pasini, Uroš 104
 Pastila biskup 158
 Patsch, Karl 111, 112
 Pavao biskup 189
 Pavao strateg 167
 Pavičić, Jurica 548, 549
 Pavičić, Katarina 80
 Pavičić, Marko 528, 529
 Pavić, Ivan 14, 47
 Pavišić, Anton 410
 Ivan otac 410
 Pavišić, Luigi Cesar 407, 414, 430, 431
 Pavlinović, Mihovil 415, 418, 431
 Pavlović Lučić, Ivan Josip 125
 Pavlović Lučić, Stjepan Benedikt pom.
 biskup 414-416, 418, 430, 431
 Pazmany, Petar kardinal 319
 Pelc, Milan 240
 Pelicarić, Neven 559
 Pellegrinetti, Ermengildo nuncij 573,
 574
 Penović, Kruno 503, 508
 Peračić, Dinko 546
 Perajica, Cvitko serdar 352, 354
 Pereža, Darko 67
 Peričić, Božo 503
 Peričić, Šime 335, 505, 506
 Perić, Olga 223, 224, 227, 228, 231, 237
 Perić, Ratko 316
 Perković, Lovro 545-547
 Perković, Mirko 503
 Perović, Ivo 503
 Pertusi, Agostino 166, 173, 175, 176, 180
 Pešorda Vardić, Zrinka 201
 Petanović, Pribil kovač 267
 Petković, Milivoj 291
 Petrasov Marović, Tonči 49
 Petravić, Ante 514, 517, 519
 Petricioli, Ivo 204, 205
 Petrić, Marinko 517
 Petrić, Nikša 96
 Petriš, Franjo 555, 556, 558, 560, 562-564
 Petrov, Antun brijač 254, 256, 266
 Petrov, Ivan drvodjelac 245
 Petrov, Ivan postolar 246
 Petrović, Rade 455
 Pezo, Bruno 313
 Piechota, Lech 561
 Pietri, Charles 162, 183
 Piferrer, D. Francisco 296
 Pilić, Gabro 503
 Pilić, Petar 503
 Pilosović, Drago 251
 Pini, Alojzije Marija 408
 Pio X. papa 319
 Pio XI. (Achille Ratti) papa 569, 570, 574
 Piso, Ioan 113
 Pistil 102
 Pitagora 95
 Pitiković, Milivoj krojač 245
 Pivalica, Nade 503
 Plančić, Juraj 528
 Planić Lončarić, Marija 243, 247, 248,
 251, 252, 260, 264
 Platon 95
 Plejić, Robert 546, 547
 Plejić, Stipan 537
 Plenča, Dušan 504, 505
 Pleterski, Andrej 335
 Plinije Mlađi 101, 122
 Plinije Stariji 558
 Plosnić Škarić, Ana 240, 243, 244, 248,
 251, 269
 Poklečki Stošić, Jasminka 96
 Podbiočić, Ana ud. Petra 376, 377
 Pojani, Antonio ljekarnik 408

Polanyi, Karl 334, 336
 Polaschek, Erich 100, 103
 Polibije 91, 103
 Polien 95
 Polikrat tiranin 95
 Poljan Vukičin 350
 Pongracz, Stjepan 319
 Ponzoni, Sforza nadbiskup 326
 Pool, D. Ian 483
 Popović, Gordana V. 232
 Popović, Vladislav 171, 172, 176
 Pop Dukljanin 182
 Posidonije 91, 92
 Pounds, Norman 239
 Pozdrec, Hakija 537
 Praga, Giuseppe 205
 Praničević Borovac, Ita 81
 Predojević, Maksim episkop 319
 Premerl, Daniel 240
 Pribičević, Svetozar 470
 Pribinić, Luka 248
 Prigent, Vivien 153-155, 157, 161, 163,
 164, 166, 167, 173, 175, 177, 180,
 187, 189, 194
 Prlender, Ivica 86, 153
 Profaca, Ivica 550
 Projić, Frane 351
 Projić, Gargur 351
 Projić, Marko 351
 Projić, Mate 356, 362, 371, 380
 Projić, Stipan 351, 356, 362, 371, 380, 383
 Projići rod 370
 Prokop, Ana 490
 Pseudo-Skilak 102, 106
 Pseudo-Skimno 103
 Pucić, Medo 294
 Pugliese Carratelli, Giovanni 99
 Pugliesi, Antun 500
 Pulić, Nikola 469
 Puljić, Želimir 310
 Puntin, Maurizio 214
 Pušić, Miho biskup 517

Q

Querini, Francesco 279, 280
 Quien, Michel Le 190

R

Rački, Franjo 213, 215, 218, 229
 Radanov, Marin krznar 266
 Radica, Branislav 461, 462, 464, 466-468
 Radić braća 461, 473, 475
 Radić, Stjepan 468, 473
 Radić, Željko 27
 Radielovići rod 293
 Radikijević, Radoje kožar 249
 Radikijević, Matija kožar 250
 Radivoj kalafat 245
 Radivojević, Juraj kožar 261
 Radojčić, Nikola 295
 Radoje Milenkov 350
 Radosav Grgurov 350
 Radosav Pavičićev 350
 Radosinović, Ivan majstor 249
 Jakovica supruga 249
 Radoslavić, Mate 524
 Radovan majstor 225, 226
 Rađa, Mihovil 537, 538
 Rajčević, Grgur nadbiskup 411, 423
 Raketić, Nikanor 499, 500
 Raničić, Ilija 375, 377, 378, 381
 Raničić, Ivan 381
 Ranić, Ivan 376, 377
 Ranki, György 336
 Rankov, Boris 109, 110, 113, 114
 Rapanić, Željko 104, 154, 210, 243, 259
 Rašica, Božidar 545
 Raukar, Tomislav 7, 28, 41, 225, 243,
 245, 255, 257, 259-264, 266, 273,
 338, 348, 353
 Rauter Plančić, Biserka 92
 Ravanković, Marin 249
 Margarita supruga 249
 Ravlić, Ilija 431
 Ray, Roger 227
 Reić, Zdravko 547

- Reise, Alexander 179
 Relja namjesnik 236
 Reljković, Matija Antun 320
 Rendić-Miočević, Ante 96
 Rendić-Miočević, Duje 98, 104, 120, 136, 137
 Renes, Hanes 333, 334, 336-341, 343
 Rešetar, Milan 291
 Rice, Geoffrey 483
 Riedinger, Rudolf 171
 Rigg, Arthur G. 227
 Rihtman-Augustin, Dunja 457
 Rikard Lavljeg Srca kralj 273
 Rimac, Marko 36, 74, 333, 342, 343, 345, 347, 348, 354, 355, 382
 Ritterling, Emil 112, 113
 Ritter Vitezović, Pavao 312
 Ritzler, Remigius 405, 406
 Riviera, Ivan-Nane 524
 Robespierre, Maximilien 394, 397, 399
 Rochow, Ilse 157
 Rogošić, Roko 184
 Roić, Đorđe 503
 Roko, Šimun 504
 Roksandić, Drago 26, 336, 464, 499, 508
 Roller, Dragan 240, 261, 264, 265, 268, 269
 Romano, Stipan 84
 Rosatis, Giovanni Battista de 290
 Roscher, Wilhelm Heinrich 127
 Rosenberg, Margit 485
 Roux, Jacques 397
 Rowley, Trevor 338
 Rožić, Slaven 543
 Rubčić, Stanislav ban cimerija 285
 Rubensohn, Otto 95
 Rudanović, Martin 351
 Rudić, Srđan 283, 284, 286, 289
 Ruiz de Velasco obitelj 293, 306
 Rupčić, Nikola 406
 Ruspini, I. Angelo 321, 328
 Ruščić, Mirko 82
 Ružević, Vinko načelnik 519
- S**
 Sabić, Petar 519
 Sabina carica 137
 Sabljčić, Ivan 357, 359, 380, 383
 Sacco, Giovanni 558
 Saint-André, Jean-Bon 395
 Salamon, Maciej 161, 164, 184, 192
 Salvemini, Gaetano 511
 Salvi, Vjekoslav 506
 Sanader, Mirjana 156
 Sandri, Leonardo 561
 Sandys, John Edwin 112
 Saria, Balduin 184
 Sarti, Raffaella 248, 257
 Sauvigny, Louis Bénigne Bertier de 391
 Scalon, Cesare 216
 Schiff, Theodor 451
 Schild, Geoffrey C. 484
 Schilinger, Kurt 125-128
 Schliemann, Heinrich 61
 Schlumberger, G. 189
 Schubert, Christoph 157
 Scott, Roger 151, 156, 179
 Sebedrag 218, 220, 222
 Sebedrag vratar 218, 220
 Secher, Reynald 396
 Sedlar, Ana 67
 Sedlarević, Ivan 357, 358, 380
 Sedlarevići rod 357
 Sefrin, Pirmin 406
 Selak, Ivana 37
 Selem, Petar 49, 51, 55, 68, 119, 120
 Seračević, Marko 376, 377
 Seračević, Stipan 376, 377, 379, 381
 Sereni, Emilio 335, 337
 Servija Tulija 123
 Servije Sulpicij konzul 93
 Servilija Kopiježila 127
 Seton-Watson, Hugh 457
 Sforza, Carlo grof 511
 Shepard, Jonathan 157, 159
 Sibidrag župan 217

- Sichtermann, Hellmut 136
 Sieyès, Emmanuel-Joseph 390
 Simić, Vladimir 499
 Sinan Paša (Scipione Cicala) 313
 Sironić, Milivoj 94
 Siropulos, Silvestar 274, 275, 277-279, 281
 Sirotković, Hodimir 465
 Skataretiko, Ante 537, 538
 Skimno 101
 Slišković, Slavko 224
 Smajlo, Cvitan postolar 248
 Smiljanić, Franjo 206
 Smith, Anthony D. 454, 457, 458
 Smodlaka, Josip 550
 Smodlaka, Josip gradonačelnik 466-468, 504
 Smoje, Miljenko 549
 Smorąg-Rózycka, Małgorzata 161
 Smrekar, Milan 481
 Sodano, Angelo kardinal 561
 Sode, Claudia 157
 Sodini, Jean-Pierre 171, 172
 Solages, Hubert de 391
 Soldo, Josip Ante 295, 351, 355
 Solitro, Vicko 326
 Solovjev, Aleksandar 284, 286-289, 298
 Sopta, Josip 321
 Sot, Michel 226, 227
 Soter biskup 190
 Soterih metropolit 188
 Soustal, Peter 175
 Spaho, Fehim Dž. 349
 Spalatin, Stjepan 503
 Sponsa, Silvije 529
 Srnilović, Radoslav krojač 261
 Sršen, Stjepan 347
 Srzić, Marino 405
 Stacije, Lucije Fakula kvinkvenal 128
 Stahl, Alan M. 276, 279
 Stalije, Lucije Sekunda sevir augustal 127
 Stalija supruga 127
 Staljin, Josif V. 61
 Stančić, Nikša 26-28, 86, 280, 413, 452, 454-457, 459
 Stanišić, Mate 543
 Stanković, Đorđe 464
 Statilija Lupula 128
 Stauner, Konrad 111
 Stazić harambaša 355
 Stefanidou-Tivveriou, Theodosia 140-143
 Stein, Zena 485
 Steinbüchel, Anton 127
 Steindorf, Ludwig 177, 181-183, 279
 Steindorf, Renata 279
 Stepanov, Cvetelin 155
 Stevović, Ivan 185
 Stipetić, Zorica 464
 Stipišić, Jakov 202, 242, 261
 Stjepan biskup 189
 Stjepan fra 314, 332
 Stjepan zapovjednik 233
 Stjepan Bizantinac 94, 100, 101
 Stjepan Držislav kralj 182, 236
 Jelena kraljica 236
 Stojanović, Milutin 515
 Stojković, Grgo 376
 Stojković, Marjan 501, 503, 505
 Stojsavljević, Bogdan 335
 Stošić, Josip 212, 226
 Strabon 100
 Strizirep, Šimun 357, 361, 370
 Strossmayer, Josip Juraj biskup 558
 Stuart Harris, Charles H. 484
 Stubny, Josip 544, 545
 Stylianou, Petros J. 91-94, 96
 Sugar, Peter F. 469
 Suić, Mate 97, 98, 100-102, 104, 183, 198
 Sule, Dinko 426
 Supek, Ivan 556
 Supićić, Ivan 183
 Supilo, Frano 463
 Susser, Mervyn 485
 Svalina, Ivan 503
 Svetec, Ivo 500

Svetopelek kralj 182
 Swabey, Fiona 239
 Sweeney, James Ross 223
 Syme, Ronald 113

Š

Šabanović, Hazim 310
 Šamšalović, Miljen 202
 Šanjek, Franjo 184
 Šašel Kos, Marjeta 120, 125-128
 Šegvić, Kerubin 224, 227
 Šegvić, Marina 98
 Šenauer, Geza 547
 Miro sin 547
 Šepić, Dragovan 465, 467
 Šepić, Mate 524
 Šešelj, Lucijana 104
 Šešelj, Zlatko 231
 Šibenik, Fedor 544
 Šiljić, Mijo 351, 357
 Šiljići rod 357
 Šimić, Mihovil 379
 Šimončić-Bobetko, Zdenka 469
 Šimrak, Janko 319
 Šimrakovići rod 293
 Šimun prior 332
 Šimundić, Mario 85
 Šipić, Bože harambaša 381
 Šipić, Petar harambaša 351, 356, 375-
 377, 379, 385, 386
 Šitin, Tonći 462
 Škarica, Marin 316
 Škarica, Vjekoslav 504
 Škarpa, Ivo 521
 Škiljan, Dubravko 91, 103
 Škrbić, Gojko 548
 Škunca, Stanko J. 327
 Škvrce, Miho 503
 Šobajić, Petar 294
 Šošić, Antonija 37
 Štambuk-Škalić, Marina 504
 Štuk, Niko 291, 294
 Šuljuković, Grgo 377

Šunjić, Marijan 556
 Šupnjar, Petar 351
 Šušnjara, Mihovil 381
 Šuvar, Stipe 537

T

Tabak, Faruk 337
 Taber Pasha, Muhammed 536
 Tadijanović, Dragutin 63
 Takač, Artur 537
 Tarka, Wiesław 41
 Tartaglia, Oskar 462, 471, 500
 Tartaglia, Ivo gradonačelnik 466-468,
 472, 476
 Tasovčići rod 290, 291, 293, 295
 Tassaix, Francis 127
 Tavano, Sergio 212, 214
 Taylor, C. C. 338
 Telar, Stjepan 96, 102
 Teodmar patrijarh 216
 Teodorit biskup 172
 Teodozije biskup (Efez) 158
 Teodozije biskup (Nin) 210
 Teofan 178, 181
 Teofan strateg 166
 Teofan Ispovjednik 151, 156
 Teofil 151
 Teopomp 95
 Terzić, Jozip 356, 360, 380
 Terzić, Petar 380
 Terzići rod 357, 383
 Teudebert opat 210
 Thevenin, Nicolas 561
 Thirsk, Joan 334, 338, 339
 Tiberije III. Apsimar car 158, 173
Tihe božica 135, 137-139, 142, 146, 147
 Tilatti, Andrea 214, 216, 219
 Timej 91, 94, 99, 101, 103, 106
 Timmermann, Heiner 41
 Timoleont 99
 Timur vladar 274
 Tocqueville, Alexis de 398
 Toich, Nivio 556

Toma Arhidakon 9, 18, 77, 84, 181, 182,
223-236, 238
Tomas, Helena 104
Tomasevich, Jozo 464
Tomašević, Stjepan kralj 292
Tommaseo, Nikola 456
Tončić, Josip 503, 505
Tončinić, Domagoj 112
Toplikar, Janez 212
Tošić, Đuro 292, 294
Treadgold, Warren 165, 167, 176
Treguan biskup 225, 226
Tresić Pavičić, Ante 472
Trnokopović, Stojan major 467
Troglić, Marko 15-17, 23, 25, 47, 73,
74, 78, 80, 87, 197
Trpimir knez 217, 218, 220, 222
Trpimirovići dinastija 82
Truhelka, Čiro 289
Trumbić, Ante 460, 463, 464, 466
Tubach, Jürgen 151
Tudjina, Vesna 319
Tudor, Mladen 540
Tukidid 96, 101, 102
Tunberg, Terence O. 231
Turanije, Gaj Kronije sevir augustal 128
Turket, Žarko 544
Turković, Tin 156
Turreau, Louis Marie general 395
Turtledove, Harry 156
Tutić, Mijo 352
Tutmosis III. 49

U

Udovičić, Frane 356, 372
Udovičić, M. 68
Ugrinović, Grgur izrađivač barbitona
250
Ugrinović, Nikola fra biskup 314, 315,
332
Underwood, Jane H. 484
Urban VIII. papa 561
Urbicij nadbiskup 186, 188

Urlić, Velimir 413
Urmanić, Šimun kanonik 318
Uroš V. 285

V

Valčić, Marko 500
Valent car 181
Valfre di Bonzo, Teodoro nuncij 573
Vališić, Jurko krznar 256
Vallet, Georges 99
Valente, Massimiliano 569-571
Valvasense, Francesco 287
Vanotti, Giulia 94
Varezić, Nikša 36, 565
Varivodić, Mijo 351, 357, 361, 370, 379
Vasilije II. 279
Vatchkova, Veselina 155
Vedriš, Trpimir 156, 185, 197, 199, 205,
208, 210, 212, 221
Vedva, Anuša 381
Vedva, Matijana 381
Veikou, Myrto 167, 172
Vekarić, Nenad 276, 294, 484, 485
Velislavić, Ostoja bačvar 261
Velnić, Justin 321, 324
Veljačić, Miranda 546
Venera božica 123, 232
Venier, Kristofor 314
Ventris, Michael 61
Vergilije 236
Vermaseren, Maarten J. 120, 126-128
Vetije, Lucije Prob 114
Vetranović, Mavro 310, 311
Vidović, Mile 406
Vidrić, Vladimir 63
Vidučić, Frane 380
Viđak, Vjekoslav 536, 537, 545
Vilogorac-Brčić, Inga 36, 49, 52, 54, 56,
65, 67, 68, 70, 82, 119, 120, 125-128,
134, 197
Vinjalić, Gašpar 313, 314, 316, 327
Višić, Đivo 500
Vita, Antonio di 99, 103

Viti de Marco, Antonio de 511
 Vlačić, Ljubomir 503
 Vladimirović, Luka 314
 Vladimirovići rod 295
 Vladović, Vinko 500
 Vlastelica, Marko 352
 Vlatkov, Martin majstor 264
 Vocensis (Glasnović), Danijel fra
 biskup 315
 Vojihnići rod 349
 Vojinović, Vukac 349
 Vojnić pleme 352
 Vojnovići rod 292
 Vojvodić, Đuro 505
 Vokasije kovač 260
 Vokasije kožar 249
 Vrandečić, Josip 15-17, 23, 25, 74, 78, 86,
 87, 313, 314, 316, 430, 462, 575, 578
 Vranijević, Juraj postolar 261
 Vranješ Šoljan, Božena 26, 28, 481
 Vratanja, Šimun episkop 319
 Vratović, Vladimir 94
 Vučetić, Antun 290
 Vudragović, Grgur 351, 352, 357, 361,
 380
 Vujević, Anton harambaša 354
 Vuk Vukčićev 350
 Vukasović, Gargo 351
 Vukasović, Mate 376, 377, 379, 385
 Vukašinić, Cvitan krznar 249
 Vukosavići rod 286
 Vuković načelnik 419, 421
 Vuković, Luka 354
 Vulkasinović, Tvrdislav bojadiser sukna
 266
 Vusio rod 404-406
 Vusio, Anton 406, 407
 Katarina supruga 406, 407
 Jakov Šćula otac 406
 Palma kći 406
 Petar otac 406
 Petar sin 406, 407

Anton sin 407
 Anton Ivan sin 408
 Ivanica kći 408
 Ivan Nikolić 408
 Mandica kći 408
 Marija supruga 407
 Vica kći 408
 Josip Vincenti 408
 Vusio, Ivan 405
 Vusio, Ivan biskup 405
 Franjo brat 406
 Vusio, Eugen Marija 403-405, 407-418,
 420, 421, 423, 431-433, 435, 437, 449
 Antonija sestra 408
 Antonio brat 408
 Emilija Margarita sestra 408
 Jelena majka 408
 Josip Frane otac 407, 408
 Marijeta Adelaide 408, 422
 Marijeta Ana 408
 Narciso brat 408, 422
 Petar Biagio brat 408
 Petar Antun 408
 Vusio, Vicko 405
 Vušković kanonik 418

W

Wading, Luca 325
 Waltzing, Jean Pierre 128
 Wanner, Konrad 215
 Weichle, Siegfried 457
 Weitzmann, Kurt 157
 Weltecke, Dorothea 151
 Wertheimer-Baletić, Alica 481, 495
 Westermann, François-Joseph 395
 Whittow, Mark 157, 159
 Wilkes, John J. 111, 113, 114, 183, 184
 Wilson, Woodrow predsjednik 466,
 505, 511
 Wirth, Peter 154
 Wolff, Catherine 113
 Woolgar, C. M. 239
 Wozniak, Frank E. 162

Y

Yannopoulos, P. 161

Z

Zalić, Jure 351

Zalić, Marko 381

Zancijev, Nikola ser 259

Zane, Bernard nadbiskup 311, 318

Zaninović, Marin 104, 114

Zaninović-Rumora, Marija 265

Zanobijev, Lapi ljekarnik 259

Zanonović, Juraj 529

Zavoreo, Zvonko 537

Zavorović, Danijel 311

Zec, Danijel 575, 577

Zec, Šimun 352

Zeiller, Jacques 120, 127

Zekan, Mate 206

Zelić, Danko 240, 245, 260

Zemljić, Terezija 310

Zenko, Franjo 556

Zenon biskup 172

Zglav-Martinac, Helga 256

Ziliotto, Luigi 510

Zoilo sv. 202, 203

Zoranić, Petar 311

Zosim papa 204

Zrinski, Juraj 318

Nikola sin 318

Zupan, Mira 543

Ž

Žigmund kralj 273, 274, 276

Živković, Luka 352

Živković, Tibor 154, 167, 180

Živojinović, Dragan R. 503

Žulj, Slavko 537

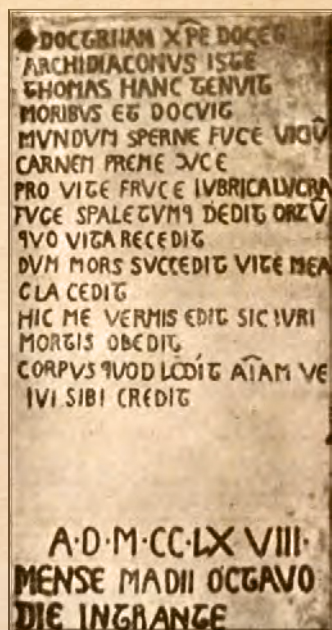
Žuljević harambaša 355

Župa, Petar 379

Županovići rod 286, 293

Žuvela, Ante 417, 418

Kazalo izradio: Zvonimir Forker, prof.

Evidentno je riječ o zborniku radova s raznovrsnim i kvalitetnim priložima. Deseta godišnjica utemeljenja i postojanja sveučilišnoga studija povijesti na Filozofskom fakultetu u Splitu pravi je i veoma prikladan trenutak za njegovo objavljivanje. On će kao takav poslužiti i bivšim i sadašnjim naraštajima splitskih studenata povijesti, ali i obogatiti hrvatsku historiografiju u cjelini, a posebice onu koja se dosad bavila i baviti će se poviješću visokoškolske nastave povijesti u Hrvatskoj.

Prof. dr. sc. Božena Vranješ-Šoljan

Dobiveni rukopis sadržava brojne kvalitetne radove koji pokrivaju široko tematsko područje. Deseta obljetnica postojanja Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu bila je povod za okupljanje znanstvenih i stručnih radova njegovih djelatnika i suradnika. Objavljivanje tako dobivenog zbornika radova važno je za znanstvenu i nastavnu djelatnost tog odsjeka, ali i cijelog fakulteta i sveučilišta. Time se obogaćuje i hrvatska historiografija u cjelini, a i otvaraju novi istraživački horizonti. Otuda je objavljivanje ovog djela itekako društveno relevantno.

Izv. prof. dr. sc. Hrvoje Gračanin

ISBN 978-953-7395-62-9

9 789537 395629

Cijena 100 kuna